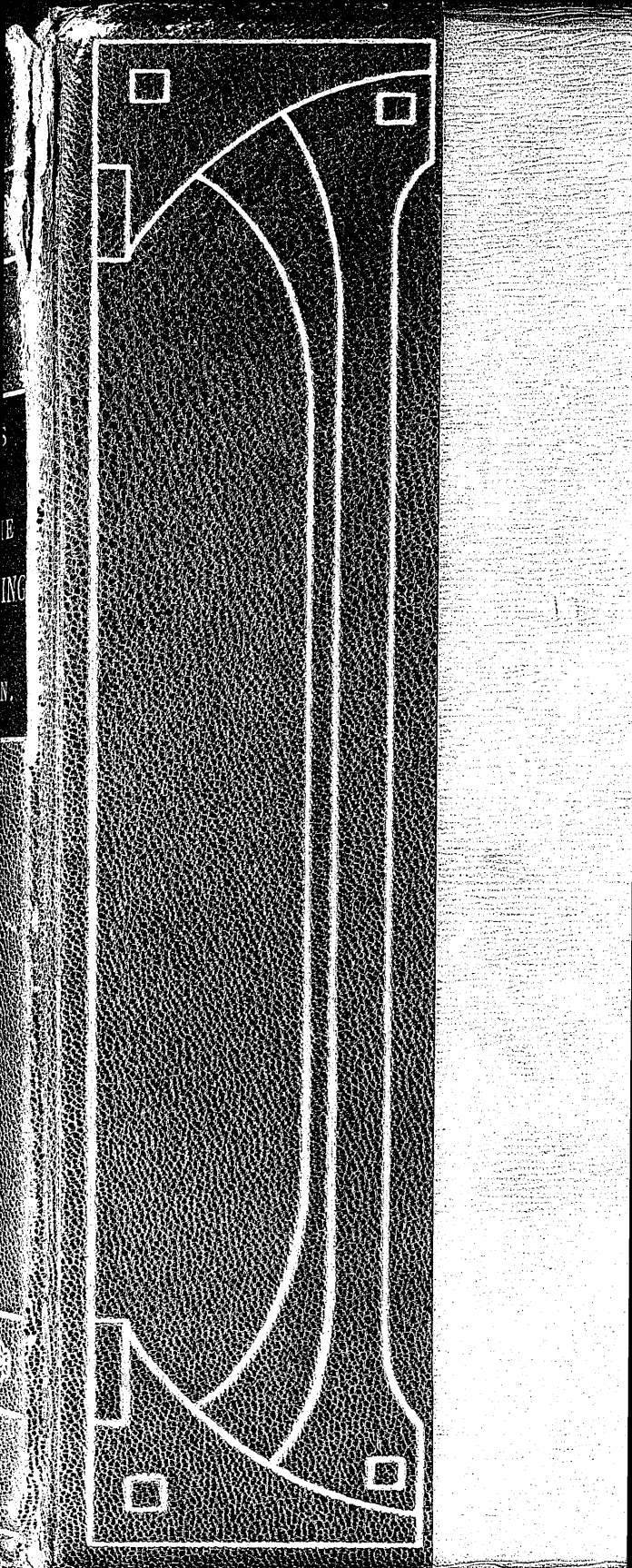
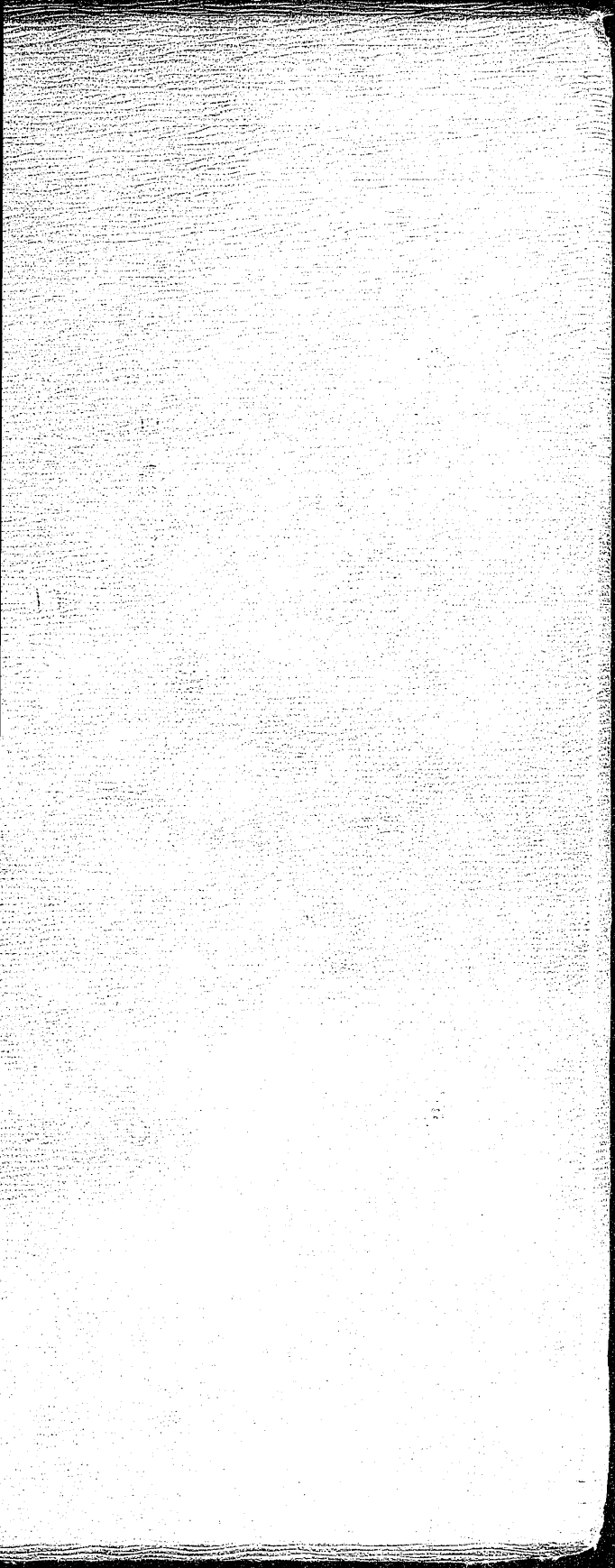

THE
UNIVERSITY
OF CHICAGO
LIBRARY

12/11/10

G E S C H I E D E N I S

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING.

I.

E E R S T E S T U K .

GESCHIEDENIS

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

DOOR

encl.
H. VAN DRUTEN,

Herv. Predikant te Rijnsburg.

EERSTE DEEL.

~~~~~  
EERSTE STUK.  
~~~~~

LEIDEN,
D. A. DAAMEN.

1895.

GESCHIEDENIS

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

DOOR

andijk
H. VAN DRUTEN,

Herv. Predikant te Rijnsburg.

EERSTE DEEL.

EERSTE STUK.

LEIDEN,
D. A. DAAMEN.

1895.

BS460

.D9D8

v.1-3

VOORWOORD.

Meermalen is van geachte zijde de wensch uitgesproken naar eene Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling.

De Hoogl. Moll liet zich in 1857 aldus hooren: „Mocht de man weldra opstaan in onzen lande, die, wat Le Long slechts uiterst gebrekkig deed, opnieuw onderneme en ons schenke wat wij in onzen tijd zeer behoeven.”

Toen ruim twintig jaren later van genoemden geleerde door Prof. Acquoi, zijn jongeren vriend, Geert Groote's Dietsche Vertalingen werden uitgegeven, bleek het, dat naar zijne meening „de Geschiedenis der Middel-Nederlandsche Bijbeloverzetting ook toen nog in het duister lag en het zelfs aan betrouwbare beschrijvingen ontbrak van vroeger of nog heden bekende Handschriften.”

Prof. De Hoop Scheffer had wel aan dit onderwerp zijne aandacht gewijd, doch beschreef slechts een klein gedeelte er van (1523—1531) en nog maar in zooverre als hiervoor plaats kon ingeruimd worden in zijne „Geschiedenis der Hervorming in Nederland tot 1531.”

De Hoogl. Doedes bepaalde zich ook slechts tot de eerste uitgaven van het N. Testament, beschreef deze nauwkeuriger en uitgebreider dan zijn geleerde voorganger, doch staakte naar onze meening te vroeg dezen belangrijken arbeid.

Zoo is dan nog altijd Le Long's „Boekzaal der Nederd. Bijbels” het eenige werk, dat algemeen als vraagbaak gebruikt en waarheen steeds verwezen wordt. „Daarom mag de negentiende eeuw niet eindigen,” schrijft de Hoogl. Doedes, „alvorens hierin merkbare verandering komt.” Teyler heeft het beproefd, doch zonder succes.

De schrijver wil eene zwakke poging wagen, om aan dit rechtmatig verlangen te gemoet te komen. En of deze met sympathie zal begroet worden, zal de ervaring leeren. Naar zijne bescheiden meening kan

de Kerkgeschiedenis der Nederlanden niet grondig begrepen en dus ook niet volledig beschreven worden, zoo de Geschiedenis der Nederl. Bijbeloverzetting niet wordt beoefend. Zij *rechtvaardigt* het groote feit der Kerkhervorming, gunt ons een blik in den diep religieuzen strijd onzer vaderen in de eerste helft der 16de eeuw, verklaart verder het ontstaan der onderscheidene fracties op protestantschen bodem, is voor den godgeleerde onmisbaar, voor den protestant onschatbaar en geeft iederen Christen, die behagen schept in de kennis der ontwikkeling van het Godsrijk in ons vaderland, rijke stof tot lof en dank aan den Allerhoogste.

Moge *het geheel* eenigszins aan de verwachting beantwoorden en aanleiding geven tot een nader onderzoek! De lezer beoordeele het echter zachtken en voorzichtig, maar spare den schrijver eene verdiende terechtwijzing niet.

„Es hat mich zwar, wie sonst wohl zu geschehen pflegt, kein Mensch d'rum gebeten" (Matthius Claudius' Werke 1829), doch daarom zal de lezer zijne op- en aanmerkingen hem toch niet willen weigeren? Dit vertrouwende, biedt hij bescheiden deze Geschiedenis aan en wacht stilte het resultaat er van af.

Een woord van dankbetuiging aan allen, die hem behulpzaam waren bij het verzamelen der stof, zou hij gaarne hier laten volgen, doch hij weet dat het verschijnen van dit werk voor hen meer geldt dan zulk een gewone beleefdheidsterm.

Toch eischt zijn dankbaar hart meer dan dit ten opzichte van de Heeren Bibliothecarissen en Conservatoren der Handschriften te Leiden en te 's-Gravenhage, Prof. Doedes te Utrecht en Prof. Acquoi te Leiden, aan welke Heeren hij zich steeds verplicht zal gevoelen, daar hunne hulpvaardigheid en zijne hulpbehoefendheid groot waren. Mogen zij nog velen hiermede dienen kunnen, dan dienen zij met den schrijver het Koninkrijk Gods!

Rijnsburg, 1 Mei 1895.

H. VAN DRUTEN.

I N H O U D.

EERSTE DEEL.

Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling tot het jaar 1522.

EERSTE STUK.

BLADZ.

A. DE PSALMEN.

1. De oudste ons bekende overzettingen der Psalmen in het Nederlandsch (14 ^e eeuw).	4
2. De Auteurs. (De arbeid van Geert Groote en Johannes Skutken (?).	18
3. De Psalmen door de drukpers verspreid.	38
4. Bijlagen	43

B. DE HISTORIE-BIJBELS.

1. De eerste Historie-Bijbel	65
2. De tweede Historie-Bijbel.	75
3. Opmerkingen omtrent eenige Handschriften.	80
4. Overeenstemming der Handschriften.	83
5. De tweede Historie-Bijbel vereenvoudigd en vermeerderd. 1477	121
6. Bijlagen	139

C. HET HISTORISCH GEDEELTE DES N. TESTAMENTS.

1. De oudste ons bekende Evangeliën-Harmonie.	153
2. Actus Apostolorum.	163
3. De Auteur — Slotsom	166

H A N D S C H R I F T E N

DER PSALMEN

BEWAARD TE 'S-GRAVENHAGE. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK.

- N^o. Y. 398. O. Testament met de Psalmen.
- N^o. Y. 401. Neerl. Biblica. Hierin de Souter.
- N^o. L. 21. (15de eeuw.) Met Lofzangen der Heiligen.
- N^o. L. 22. (15de eeuw.)
- N^o. V. 18. Souter (en Ep. Can.) 15de eeuw.
- N^o. X. 6. Souter en Letanien. 15de eeuw.
- N^o. AA. 119. 15de eeuw.
- N^o. AA. 193. Psalterium c. praefatione St. Augustini. Procest kalendarium in usum ecclesiae Rheno-Trajectinae. 15de eeuw.
- N^o. K. 45. Psalmi Davidis et alia cantica cum versione Neerlandica. 14de eeuw.

TE 'S-GRAVENHAGE. MUSEUM MEERMANN-WESTHREENEN.

- N°. 10. De Souter. 14de eeuw.
- N°. 13. Davids Souter 1441.
- N°. 45. Davids Souter 14de of 15de eeuw.

TE LEIDEN UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK.

(EIGENDOM DER MAATSCHAPPIJ VAN NED. LETTERKUNDE.)

- N°. 233. De Souter. Latijn en Nederduitsch. Cantica der Heiligen, enz. 14de eeuw. (Nederduitsch).
- N°. 257. Een paar strooken perkament 14de eeuw. (?)
- N°. 234. De Souter, enz. 1423.
- N°. 235. De Psalmen met Lofzangen. 15de eeuw.
- N°. 241. Fragmenten (van weinig beteekenis).

TE LEIDEN. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK.

- N°. 46 B. 15de eeuw. Psalmen met glossen.

TE DEVENTER. ATHENAEUM-BIBLIOTHEEK.

N°. 4. (1707). Hs. op papier, midden 15de eeuw.

BERLIJN.

Ms. Diez. c. Quart. 90.

Ms. Germ. Oct. 331.

CELLE. OBERLANDES GERICHTSBIBLIOTHEK.

Ms. 14 en 15.

BRUSSEL. BOURGONDISCHE BIBLIOTHEK.

Hs. n°. 9021. 14de eeuw.

GENT. (BELGIË.)

Hs. n°. 429. Hierin de Souter (Ms. 16. 6) 14de eeuw.

PARIJS.

Ms. Neerl. 38. 15de eeuw.

WEENEN.

Cod. Pal. Vind. n°. 2772. (15de eeuw).

WERNIGERODE.

Hs. Z. b. 31.

Z. b. 13.

INLEIDING.

In zijn betrekkelijk verdienstelijk werk „Boekzaal der Nederduitsche Bijbels” beweert Le Long, dat het Boek der Psalmen omstreeks 1300 uit het Latijn in het Nederduitsch is overgezet.

Hij grondde zijne bewering hierop, dat in zijn bezit was een Handschrift, naar zijne meening uit het begin der 14de eeuw.

De ons bekende Handschriften van de Psalmen in het Nederlandsch (27 in getal ¹⁾) rechtvaardigen dit vermoeden niet, maar wijzen alle op de tweede helft dier eeuw.

De Hoogl. Moll was niet tevreden met den arbeid van dezen schrijver. Naar zijne meening lag nog tijdens hem (Moll) de geschiedenis der Middel-Nederlandsche bijbeloverzetting grootendeels in het duister ²⁾ en ontbrak het zelfs aan betrouwbare beschrijvingen van vroeger of nog heden bekende Handschriften en van den ouderdom dier Handschriften.

Zelfs verkeerde deze geleerde in het onzekere of de Psalmen vóór dan na 1383, het jaar, waarin Geert Groote op bisschoppelijk bevel het prediken moest staken, in het Nederlandsch overgezet zijn ³⁾.

¹⁾ Le Long kende er slechts dertien.

²⁾ Zie „Verhandelingen der Koninkl. Ac. v. W.”, dl. XIII, bl. 38.

³⁾ Zie A. W., bl. 40.

Dit zoo gewenscht onderzoek heeft echter zijne eigenaardige moeilijkheden en bezwaren.

De Handschriften zijn heinde en verre verspreid, waarvan sommige niet dan met opoffering van groote kosten en veel tijd kunnen geraadpleegd worden. De Koninklijke Bibliotheek, het Museum Meermann-Westhreenen te 's-Gravenhage, de Maatschappij van Letterkunde en de Academische Bibliotheken te Leiden en te Utrecht bewaren wel is waar vele Handschriften, doch om een tamelijk volledig overzicht van deze documenten te hebben, mogen de buitenlandsche bibliotheken te Berlijn, Celle (Hannover), Brussel, Gent, Parijs, Weenen, Wernigerode e. m. a. niet vergeten worden.

Ook geeft het bepalen van den tijd, waarin deze Handschriften vervaardigd zijn, aanleiding tot velerlei veronderstellingen, daar in de meeste hunner het jaartal ontbreekt.

Moeilijker dan het opsporen der Handschriften en gevaarlijker nog dan het bepalen van den tijd hunner vervaardiging, is het aanwijzen van den auteur of de auteurs en van den tekst, waarnaar zij overgezet zijn.

Hoewel het voor de hand ligt aan te nemen, dat de Vulgata als grondtekst is gebruikt, bestaat toch de mogelijkheid, dat eene Fransche of Nederduitsche vertaling is geraadpleegd. Ja zelfs is het niet onwaarschijnlijk, dat Groote eene Fransche overzetting heeft bezeten en deze aan dezen of genen bijbelvriend aanleiding heeft gegeven ze in het Nederlandsch, met vergelijking van den Latijnschen tekst, over te brengen. De overeenstemming tusschen de oudste Nederlandsche vertaling en de Fransche (de Montebourg) toch is groot.

Misschien heeft de Hoogl. Moll dit reeds vermoed, toen hij er op wees hoe noodig hij het voor den onderzoeker achtte zich vertrouwelijk bekend te maken — niet slechts met de Dietsche bijbelboeken, die tot heden in Handschriften bewaard bleven — maar ook met de vertolkingen der H. Schrift, die gedurende de middeleeuwen ook in andere landen, vooral in Duitschland en Frankrijk, werden bewerkt ¹⁾.

¹⁾ Zie A. W. 2^r., dl. VII, bl. 313.

Zoo zijn de vragen vele, die gesteld kunnen worden en waarop de geschiedenis alleen het antwoord kan geven.

En omdat die geschiedenis nog zoo moeilijk geheel kan gevolgd worden en de rijkdom der stof zoo groot is, geven wij hier het resultaat van ons onderzoek wel vrijmoedig, maar niet zonder schroom.

De Oudste ons bekende Overzettingen der Psalmen in het Nederlandsch.

14de eeuw.

Het midden der veertiende eeuw gaf ernstigen gemoederen veel stof tot klagen.

De wufte ijdelheid des levens was tot alle standen doorgedrongen. De bisschoppen en lagere geestelijken maakten zich schuldig aan geldzucht, onmatigheid, concubinaat ¹⁾.

De geeselslagen, door Jacob van Maerlant hun toegediend, hadden die eerwaardige kruinen niet getroffen ²⁾.

En het volk? Wij lezen in den proloog van een Handschrift, inhoudende de historische boeken des O. Testaments in het Nederlandsch ³⁾, de klacht, dat de heiligedagen werden doorgebracht in ijdelheid, met dansen, springen, enz., „om de onreinen lichamen te onchusheiden te biedene.”

Echter ontbrak het niet geheel aan meer ernstig gestemde personen. Wij denken aan Johannes Tauler, Hendrik Suso, Johannes Ruysbroeck en vooral aan Geert Groote, den vader der „moderne devotie.”

Het ontbreekt ons aan gegevens ⁴⁾, om met juistheid de redenen te noemen, welke tot de overzetting der Psalmen in het Nederlandsch aanleiding hebben gegeven. Gaarne dachten wij aan den invloed van de zooeven genoemde personen, omdat vooral Groote met geestdrift bezielde was om het ker-

¹⁾ Zie Acquoi, „Het klooster te Windesheim”, dl. I, bl. 10.

²⁾ Zie van Maerlant, „Rijmbijbel”.

³⁾ Zie Hs. n°. 16, Gent. (1360).

⁴⁾ De prologen der Handschriftelijke Psalmen bewaren hierover het stilzwijgen.

kelijk leven te zuiveren en het volksonderwijs te verbeteren ¹⁾, daar de oudste ons bekende psalmvertaling niet vroeger dan het jaar 1360 mag gesteld worden.

Ongetwijfeld hebben deze mannen medegevoeld met een deel des volks, dat van de ridderlijke beschaving een hart koud en ledig had overgehouden, en wiens geweten, door de gruwelen dier tijden beangstigd, in het godsdienstige vrede en een steunpunt zocht.

Het is opmerkelijk, dat de prologen der Handschriften ²⁾ van een tweeledigen zin der Psalmen spreken, „enen sin van onsen hé jhūs xpus van sijne gheboertn van sijne martelie van sijne opverstandighe of des gheliics ymmer wat. Die ander sin is dat ghebet dat mē in den psalm vint ghemeenlick off sonderlinghe” ³⁾.

Wij denken bij den eersten zin, dien men in de Psalmen meende te vinden, aan de behoefte dier tijden aan een held, waarom zich een breede rij van heiligen en martelaren kon scharen, en aan een kruis, dat den berouwvollen zondaar als symbool van genade en schuldvergeving kon worden voorgehouden. Die Christus, die middelaar tusschen God en de menschheid, die verwinnaar van dood en hel, moest juist in dat karakter met verhoogden ijver door het zwakke en zondige geslacht worden gevierd en aangebeden.

Maar ook blijkt uit den tweeden zin der Psalmen, dat, waar men het persoonlijk gebed was ontleerd, de Psalmen moesten uitdrukken wat van God onder elke levensomstandigheid werd verlangd. De zeven boetepsalmen ⁴⁾, welker grondtonen, klachten over levensmoeheid en hartbrekend schuldgevoel, op roerende wijze worden afgewisseld met uitdrukking van vertrouwen op 's Hemels genade en van hoop op verlossing ⁵⁾, waren

¹⁾ Zie Delprat, „De Broederschap van G. Groote”, enz., bl. 13.

²⁾ Er bestaan twee verschillende vertalingen.

³⁾ Zie Hs. n°. 234 en Hs. n°. 235 der „Maatschappij van Ned. Letterkunde.”

⁴⁾ Ps. 6, 32, 38, 51, 102, 130 en 143.

⁵⁾ Zie Geert Groote's Dietsche Vertalingen door Prof. Moll in de „Verhandelingen Koninkl. Ac. v. W.,” dl. XIII, bl. 7.

vermoedelijk bij alle ernstige kloosterlingen in gebruik.

Zij werden door de priesters voor de stervenden en als in kloostervergaderingen de ziekenbediening plaats had, door de zusters bij deze gelegenheid gelezen.

De andere Psalmen dienden als „gebeden om hulp tegen de geestelijke vijanden” (Ps. 4 en 5); tegen de „temptacien” (Ps. 12), enz.; „hoemen studeren sal omme god toe behaghen” (Ps. 15); om verhoord te worden (Ps. 16); om God lief te hebben (Ps. 17); om den Schepper mede te loven (Ps. 18), enz.¹⁾; of ²⁾ om een goed leven en voor de doode zielen (Ps. 5); tegen de eeuwige pijn (Ps. 15); „voir die ziele als zij uten live voert” (Ps. 17); voor een kranke (Ps. 40); „om const en leeringhe als mē en kint ter scoelen set” (Ps. 18); voor de arme jonkvrouw (Ps. 44); voor de bedroefden (Ps. 50); als een zijn biecht spreken wil (Ps. 158); „als een mensche goeds woirt spreken sal” (Ps. 168); tegen watersnood en onweder (Ps. 76); „tegen die woekenaers ende die voircoepers” (Ps. 73), enz.

.

Gaarne zouden wij den lezer bekend of beter bekend willen maken met de overzetting (?) der Psalmen of gedeelten er van in het Nederlandsch vóór het jaar 1360. Maar wij weten nog niet met zekerheid, of vóór de vervaardiging van den geheelen psalmbundel reeds sommige Psalmen in het Nederlandsch overgezet waren. Naar wij vermoeden, is dit niet het geval geweest.

Over de Wachtendoncksche Psalmen uit het Karolingsche tijdvak is dikwijls gesproken en het aandoenlijke verhaal van den Frieschen zanger Bernlef, den bekeerling van Ludger ³⁾, is helaas! tot het gebied der legende teruggebracht ⁴⁾.

En of eenige getijdeboeken in het Nederlandsch vóór 1360 vervaardigd zijn (van latere bewerkingen zwijgen wij), kan

¹⁾ Zie Hs. 235 „M. v. N. L.”

²⁾ Zie Hs. 234 „M. v. N. L.”

³⁾ Zie Moll, „Kerkgeschiedenis voor Hervorming”, I, 23.

⁴⁾ Zie „N. Archief Kerkhistorie” (Prof. Acquoi).

moeilijk hier aangetoond worden, daar men daartoe inzonderheid de oudste te zijner beschikking moet hebben, en waar zijn deze te vinden, die vóór 1360 kunnen vervaardigd zijn? Alzoo nemen wij den Psalter van 1360 tot uitgangspunt van ons onderzoek ¹⁾.

Dit jaar is hoogst belangrijk voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling, want niet slechts de Psalter, maar ook de historische boeken des O. Verbonds, de vier evangeliën (tot één evangelie verwerkt), Actus Apostolorum (vrij bewerkt), de Brieven van Paulus met glossen en de openbaring van Johannes zijn waarschijnlijk toen in het Nederlandsch overgezet ²⁾.

Wat nu de oudste ons bekende psalmvertalingen betreft, deze laten zich in twee soorten verdeelen. Tot de eerste soort behooren zij, die alleen den tekst bevatten; tot de tweede, waar bij den tekst, hetzij vrij of woordelijk vertaald, glossen zijn gevoegd.

De meeste Handschriften zijn in de 15de, sommige in de 14de eeuw vervaardigd, maar niet één hunner omstreeks 1300, zooals Le Long, beweert.

Wat de wijze hunner vervaardiging betreft, deze biedt eene rijke verscheidenheid aan.

Aan sommige Handschriften zijn zorg noch kosten gespaard

¹⁾ Zie Hs. y 398 en y 401 der Koninkl. B. bl., n°. 10 Mus. Meerm. Westhr., n°. 2772 Weenen, n°. 9021 Brussel, n°. 429 Gent, n^o. Z.b 13 Wernigerode.

²⁾ Tot deze conclusie brachten ons de Hss. y 398 en y 401 te 's-Gravenhage, n°. 2772 te Weenen, n°. 9021 te Brussel en n°. 429 te Gent. Deze Hss. dragen het jaartal 1360 als begin van hunne vervaardiging. Zij bevatten (Hs. n°. 9021 gedeeltelijk) de boeken des Bijbels, welke toen in het Nederlandsch overgezet waren, en schijnen met een bepaald doel vervaardigd te zijn. En juist dat doel (zie o. a. de 4 eerste) doet ons veronderstellen, dat de auteur (schenker) alle boeken heeft saam willen brengen, welke in dat jaar in het Nederlandsch overgezet zijn of waren. Daarom zijn de profeten Jesaja, Jeremia, enz. niet opgenomen en evenzoo niet de vier evangeliën en Actus Apostolorum naar den tekst. De Psalter daarentegen vindt er zijne plaats in, zoodat dit bijbelboek ook toen reeds overgezet moet geweest zijn. Die tekst is door deze Hss. bewaard, al zijn sommige hunner na 1360 vervaardigd.

en zij zijn een waar middeleeuwsch kunstgewrocht ¹⁾, doch daarnaast vindt men weder andere, welke zich door den grootsten eenvoud kenmerken. Eene beschrijving er van door eene bevoegde hand zou ongetwijfeld aan vele minnaars der kunst zeer welkom zijn.

Hoe aantrekkelijk het ook zij eene enkele schrede op dit gebied te wagen en anderen op te wekken het aangrijpende van deze Handschriften mede te bewonderen en te genieten, mogen wij toch de grenzen, door dit onderzoek ons getrokken, niet overschrijden.

Wij stellen ons alleen voor, wat meerder licht te verspreiden over de eerste vertalingen der Psalmen in het Nederlandsch, omdat wij het achten een eisch des tijds, der historie en der Protestantsche Kerken hier te lande.

DE TEKST.

Ons is gebleken, dat er slechts twee verschillende overzettingen der Psalmen in het Nederlandsch bestaan.

De eerste dateert van het jaar 1360, de tweede kort na 1383.

De eerste overzetting is in bijna alle ons bekende Handschriften bewaard en verspreid; van de tweede bestaat slechts één (?) Handschrift en wordt onder n°. 235 door de Maatschappij van Letterkunde bewaard. Le Long houdt de psalmvertaling, in alle (13) hem bekende afschriften, slechts met kleine afwijkingen, voor ééne en dezelfde.

De Hoogl. Kist meende nog vijf andere Handschriften te kennen en beweerde „dat deze vijf afschriften althans in die mate van elkander afwijken, dat zij niet alle, als ééne en dezelfde vertaling behelzende, kunnen worden aangemerkt” ²⁾.

¹⁾ Zie vooral Hs. y 401 der Koninkl. Bibliotheek (een reisje naar Den Haag waard). Zie ook Hs. 287 der „Maatschappij van Ned. Letterkunde.” Van beide Handschriften is een pagina of gedeelte daarvan gereproduceerd. Beide reproductiën komen in dit deel voor.

²⁾ Zie „N. Archief v. Kerk, Geschiedenis”, dl. II, bl. 352.

Hier begint dants
 souter des somen
 dages te metertijt
Laet ons imitatio.
 aenbede de heer die
 ons gemaect heeft
 ps. vante an dient
 de heer. Scatur vir

Alchis die man die
 niet of gegaen en is
 inde raet der goenw
 die van gode gekeert
 sij en meten stont
 de wege der sondare
 en meten sat in die
 stoel der sterunghe
 Mer die sijn wille
 inder ewen des here
 was en in sijn ewe

sel hi dencke dachen
 nacht En hi sel we
 sen als een hout dat
 gheplant is bide ne
 der lopende wateren
 dat sijn vrucht sel ge
 ue in sijre tijt En
 sijn blaten sel niet
 valle en alle dingen
 die hi doet sellen wel
 gelucke Niet also
 ghin bosc die van gode
 gekeert sijn niet also
 mer als een stubbe
 dat die wint werpt
 vande aensicht der
 aerde Hier om en
 selle die van gode ghe
 keert sijn niet weder
 opstaen in tgeredich
 noch die sondare in
 de raet der rechtuaer
 digen Want die he
 heeft bekent de wech
 der rechtuaerdiger
 en der ofgekeerder
 wech sel vgnen

Deze Geleerde heeft naar onze meening te oppervlakkig geoordeeld, en niet genoeg rekening gehouden met het verschil in taaleigen, het vervangen van een ouder of minder gebruikelijk woord door een jonger en meer gewoon, met schrijffouten, die in latere afschriften zijn overgenomen, enz., enz.

Alle ons bekende Handschriften (uitgezonderd n°. 235 M. v. Ned. L.) wijzen op één origineel terug. Tusschen die der 14de en der 15de eeuw bestaat geen noemenswaardig verschil wat tekst betreft ¹⁾. Zelfs de inhoudsopgaven en gebruiksaanwijzingen, boven elken Psalm geplaatst, stemmen woordelijk, gedeeltelijk of zakelijk overeen. Handschrift n°. 235 daarentegen verschilt weder ook in de opschriften van deze overzettingen ²⁾.

Zoo wordt van lieverlede dit onderzoek belangrijker, maar tevens ingewikkelder. Wijzen de eerstgenoemde Handschriften op één origineel, dan ware het niet ongewenscht deze eerste overzetting, indien mogelijk, op te sporen. Waarschijnlijk bestaat nog een Handschrift hiervan, doch wij wagen vooreerst nog niet eenige aanwijzing van zijne vermoedelijke schuilplaats te doen. Ware de eerste overzetting met zekerheid bekend, dan zou het onderzoek naar den grondtekst, waarnaar zij vervaardigd is, ietwat minder gevaarlijk en bezwaarlijk (?) zijn. Nemen wij voorloopig aan, dat mogelijk de Latijnsche tekst overgezet is, dan schijnt dit onderzoek wellicht dezen of genen lezer minder moeilijk toe, doch bij dieper inzicht van de kwestie wemelt het van voetangels en klemmen.

Toen de Hoogl. Moll de Dietsche Vertalingen van Geert Groote onderzocht ³⁾, bediende hij zich voor het O. Testament van de uitgave van Heyse en Tischendorf (1873), doch ook deze uitgave, met hare vele varianten uit oude Vulgaat-codices, verklaart niet voldoende de afwijkingen der overzetting van den Latijnschen grondtekst. De moeilijkheid bestaat hierin,

¹⁾ Zie Bijlage I.

²⁾ Zie Bijlage II.

³⁾ Zie „Verhandelingen der Koninkl. Academie v. Wetenschappen”, dl. XIII, 1880.

dat de Vulgata in onnoembaar vele Handschriften gedurende de middeleeuwen verspreid was ¹⁾.

In allen gevalle is het „*Psalterium juxta hebraicam veritatem divo Hieronymo interprete* (Moguntiae Anno MDXXIII) niet geraadpleegd ²⁾.

Opmerkelijk is het ook, dat tusschen onze overzetting en de Fransche en de Nederduitsche eene groote overeenstemming bestaat ³⁾.

Of dit een gevolg is van den gemeenschappelijken grondtekst, welke gebruikt is, of dat de eene overzetting door de andere is gekend, kunnen wij onmogelijk, bij gebrek aan genoegzame gegevens, bepalen ⁴⁾.

DE PSALMEN MET GLOSSEN ⁵⁾.

Deze overzetting der Psalmen brengen wij hier afzonderlijk ter sprake, omdat zij van geheel andere bestemming is als de eerstgenoemde. Zij wordt door de(n) auteur(s) aangeduid met de benaming „*Salter mitter glosen*”, en hierdoor dus kennelijk van de andere overzettingen onderscheiden.

Handschrift n°. 46B verschilt, wat den tekst betreft, niet veel van de oudste vertaling en is uit de 15de eeuw, doch Hs. K₄₅ geeft eene vrije overzetting en moet vóór 1400 vervaardigd zijn.

Deze Handschriften zijn voor ons onderzoek onmisbaar. Zij toch bieden ons de behulpzame hand om den kring te kunnen aanwijzen, waarin deze vertalingen vervaardigd moeten zijn.

Een belangrijk punt van onderzoek is nu de vraag, van waar

¹⁾ Vooral Ps. 68. Zie S. Berger, „*Histoire de La Vulgate*,” 1893.

²⁾ Zie S. Berger, „*Histoire de La Vulgate*,” etc., 1893.

³⁾ Zie Bijlage III.

⁴⁾ Zie Berger, „*La Bible française Au Moyen-Age*,” fr. 204 en 205 etc. Zie Walther, „*Die Deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters*,” S. 646, 700.

⁵⁾ Zie Hs. n°. 46B der Universiteitsbibliotheek te Leiden en Hs. K₄₅ der Koninkl. Bibl. te 's-Gravenhage.

het eigenaardig karakter dezer vertalingen, m. a. w. de eigenaardige geest, die er uit ademt?

De tekst der Psalmen op zichzelf bewijst ons geringe diensten; alleen die Handschriften, welke eene vrije vertaling of nadere verklaring van den tekst bevatten, kunnen ons beter helpen.

Wij moeten ons dus, wat de Hss. zonder glosen betreft, alleen met de gebruiksaanwijzingen en inhoudsopgaven vergeeuen. Wij raadplegen eerst Hs. n°. 235 ¹⁾, omdat dit Hs. van de andere soortgelijke Handschriften verschilt. Proloog en Opschriften leeren ons het volgende:

I. a. Reeds in den proloog wordt van het nut der Psalmen melding gemaakt. Bijv. „Alsoe men dit boeck inden choer singhet synt dit woerden der hilligher kercken lovede gode. Wanneer he ghelesen wort van enengherechtighen menschen soe danken se gode Wanneer hie ghelesen wort van enen sonder soe bidt men gode om ghenade Wanneer he ghelesen wort voer sielen de inden veghevuier synt soe synt dat woerden der sielen roepende tot gode van den pijnen. Wilstu penitencie doen ende bichten van dynen sunden ende bidden ghenade van dyne misdaet soe les de VII psalmen. . . . Wilstu dijn herte verbliden mit gheisteliker bliscap ende vroude ende vercrighen ene grote hoepe vander verlaetnisse godes ende wilstu bidden soe warp dyn andacht in de cracht der salmen . . . (hierna eenige psalmen genoemd)

b. Wat de inhoudsopgaven en gebruiksaanwijzingen betreft, wij kunnen slechts eenige noemen, maar toch voldoende om haar karakter te leeren kennen.

Boven Ps. 2 plaatst dit Hs. „Die quade menschen solen gepijnget worden als sie hem verheffen tegen go.”

Ps. 4. „Een die bedrogen is van den viant woe he bidden sal hem to wederstaē eñ niet en valle in wanhope mer een toloep hebbe in godes barmherticheit.”

¹⁾ Der „Maatsch. v. Ned. L.”

Ps. 12. „Hoe dat men groete hulpe begeren sal van gode tegen de temptacie.”

Ps. 50. „Een ghebet omme vergiffenisse der sunden.”

Ps. 70. „Woe dat men god allene belyen ende oefenen sal.”

Ps. 75. „Eene beschrijving der goede werken die de mensch doen zal.”

Ps. 87. Een gebed om verlost te worden van de helsche pijn.

Ps. 88. „Hij bidt om dat eeuwige Rijk door de barmhartigheid Gods en niet naar zijne verdiensten.”

Ps. 97. Een lof van den eengeboren Zone Gods des Heeren.

Ps. 125. Een gebed om niet beroofd te worden van Christus.

Ps. 148. Eene begeerte om ontbonden te worden en met Christus te zijn

Dit Hs. plaatst aan het hoofd van den 118^{den} (119) Psalm „Ene begheerte om te leeren wo hie den heren denen sal.” Na dit opschrift volgt de tekst, welke ook weder gelijk in Hs. y 398 naar het alphabet is verdeeld.

Wij lezen verder:

Een gebed om een beholdinghe der geboden godes. Ps. 119 (tekst).

Een begheerte omme hulpe der gracen to bewaren de geboden. Ps. 120 (tekst).

Een ghebet omme opgheheven to worden to den geboden. Ps. 121 (tekst).

Ene begheerte om to leeren woe hi den heren denen sal. Ps. 122 (tekst).

Hie begheert van gode to ontfanghen ene nye wit. Ps. 123 (tekst).

Een gebed omme gracie to verwerven van der tocomst christi. Ps. 124 (tekst).

Een gebed omme gesint toe den penitencien. Ps. 125 (tekst).

Een gebed omme niet berovet toe worden van Cristo. Ps. 126 (tekst).

Een gebed omme lijdsam to wesen in wederspoet. Ps. 127 (tekst).

Een gebet to vulherdicht der graciën Gods. Ps. 128 (tekst).

Een gebet omme to verwerven enen toeghanck toe den leven.

Ps. 129 (tekst).

Een ghebet dat god vulbrengen wille die beloften der hilligen.

II. *Hs. n°. 46B Leiden* (= y 401, enz., enz.) en in overeenstemming hiermede *Hs. 234* der Maatsch. v. Ned. L. (enz.) bevat in den proloog dezelfde gedachte als *Hs. n°. 235*, doch verschilt wat inhoudsopgaven en gebruiksaanwijzingen betreft. Bijv. :

Ps. 2. „Deze salm maecte david van den rike Christi dat die joden ende heiden destrueren wouden. Ende is oic van der geboerten der ewicheit Christi die hi van sinen vader heeft. Oick leret deze salm hoe men gode dienen sal ¹⁾.”

Ps. 3. „Deze salm maecte david doe hi vloe van absolon sinen soen daer hi in sprac van der opverstandenheit ons heren ende bidt om een goed leven.”

Ps. 15. „Deze salm maecte david van Christo ho syn menschen sprac ten vader. Ende van zynre verrisenis. Ende daer hi oic in bit weder die ewige pijn Ende om dat goet weder te crigen dat tonrecht of gebroken is.”

Ps. 101 (Hs. y 398) „.... begherende oflaet van sinen sonden ende des volcs israhel ende is een ghebet weder armoede ende versmaetheit....”

Volgens Hs. 234 Ps. 5 ... om bescerminghe der erfenisse van jh^rl^m. Daer hi oec in bidt om een goet leven Ende oeck bidt hii voir die dode zielen....

Ps. 12... van der toecomender droefheit der kinder van ysrahel ende seit in horen persoon Ende daer hy oeck in bidt voir die vyanden.

Ps. 17.... toen God hem verlost had van zijne vyanden Ende daer hi oec in bidt voir die ziele als zij uten live vaert.

Ps. 40... voer enen die sieck is.

Ps. 18 voorzegt dat evangelie te openbaren „overmits den

¹⁾ Bijna woordelijk *Hs. 234*, doch in dit *Hs.* ontbreekt de laatste regel.

apostelē" bidt om const ende leeringhe als men en kint ter scoelen set..... van den twaalf apostelen ons heren....

Ps. 44... Van Christus en de heilige kerk.... ook een gebed „den armen joncfrouwen.”

Ps. 50.... doe hem god die misdaet van barsabee ende van urias vergheven had. Ende daer hij oeck in bidt voer die be-droefde....

Bij Ps. 140 (120) „ende hier beghinnen oeck die graden teghen dat veghevier.”

Ps. 148 (127) goed als men slapen gaat.

Ps. 150.... „voor alle doden ghelovighe zielen.”

Ps. 158.... „als een zyn biecht spreken wil.”

Ps. 156.... goet gebeden als die ziele ut den live vaert...

Ps. 168. Ende is goet ghesproken als een mensche goeds woirt spreken sal....

Boven Ps. 118 (119) in Hs. y 398 lezen wij:

„... beschivet die propheet twierhande staet des levens als werkende ende bescouwende leven ende want dese II te gader gheknocht sijn so scrivet hij somwilen van den enen ende somwijl van den anderen ende somwijl (*van*) van hem beiden ende alle dese salmen die hier na comen al totten psalm ad..... die spreken oec sonderlinghen van den tien gheboden goods ende van sijnre gherechticheit ende van sijnre ewen het en is gheen vrese daer en staet in van den X gheboden gods oft van sijnre ewen ochte des gheliken wat. Ende een yghe-lyc salm hevet VIII vers dit sijn alle gheboden dat god enen mensche gheve sin en herte sijn X gheboden te houden.”

Na deze voorrede wordt de 119de (118 in Hs.) Psalm naar het Hebr. alphabet verdeeld en elk deel met een opschrift voorzien. Deze opschriften zijn zeer belangrijk. Bijv. Hier be-gint die propheet datter salicht toe behoort in den werckenden leven.

CXIX: (dan volgt de tekst).

Hier begheert die propheete dat god vervulle dat in hem gheberst overmids menschelike crancheit.

CXX (tekst).

In desen psalm begheert. . . .

121 (tekst).

Hier begheert de prophete dat hij vorderen mag ten werkenden leven ende daer syn in als ghelove hope ende minne ende die eerste is die ghelove.

122 (tekst).

Hier begheert hi te bekennen den ghelove, opdat hi die onghelovighe weder proeven mach . . .

123 (tekst).

Hier begheert die prophete die hope also als hi comt uten gheheimen ghenaden goods.

124 (tekst).

Hier begheert die prophete die hope also als hi coomt van goeder ghewoonte des vrijen willen.

125 (tekst).

Hier beghint die prophete hulpe den volmaecten werkenden levē dat is caritate indien dat si coomt uten bekennen der goede gods die hi ons ghedaen hevet na den lichaem.

126 (tekst).

Hier set hi die minne die coomt uten mercken der goede die ons god ghedaen hevet van den lichaem.

127 (tekst).

Hier bescrivet hi di zalicheit also si staet in volcomentheit des bescouwens.

128 (tekst).

Hier beschrijft hi die zalicheit der bescouwinghe.

129 (tekst).

Hier bescrivet hi di maniere der bescouwinghe.

130 (tekst).

Hier set hi een bestueringhe des bescouwens levens sonder vervolghens der doghet.

131 (tekst).

Hier bewijst die prophete van hem hinderen mach toeder bescouwinghe.

enz. enz.

III. Hs. K₄₅ (14^e eeuw) der Koninkl. Bibliotheek. Ook dit Hs. verschilt wat inhoudsopgaven der psalmen betreft van de vorige.

Bijv. Ps. 2.

Desen psalm maecten david doe hi stride solde tegen amelech en tegen die philisteen die heiden. Den spreekt over den viant dat si god bekeern.

Ps. 15.

Doen david in den geist bekende dat Christus van hem geboren solde werden doen maecte hi desen psalme propheterende in den geist Den spreec alstu totten h. sacrament salst gaen.

Ps. 101.

Doe coninc david cranck lach ende syn soen adonias... Eyn gebet tot gode biddende om dat ewige leven.

Ps. 44 deze psalme profeterende van Christus wie hi hem had gesien in den geist ende aen der rechterhand stont een coninginne in vergulden cleideren. Den spreket ter ere der moeder gods.....

.....Lichten de opschriften ons reeds eenigszins voor, de verklaring van den tekst spreekt duidelijker.

Bijv. Hs. n°. 46B.

Lezen wij Ps. 2, dan wordt onder Sion niet de Kerk, maar de Christenheid verstaan.

Men leest: „Maer ic ben ich eyn coninc gesat van hoem op synen heyligen berch Syon.... glosa. Ofte cristus wil spreken Maer ich dien sy altoes pinichden ben gesat van mynen hiemelschen vader eyn coninc geweldig boven sijnen heylgen berch Syon Dat es boven die heylge kerstenhey.

Zoo beteekent in datzelfde vers „gebod” het evangelie „daer dat ewige leven ut sprutet.”

.....
Ook Ps. 45 (44) is zeer belangrijk. Wel staat hetzelfde opschrift aan het hoofd van dezen psalm als in Hs. 234, doch van de „*arme jonkvrouw*” wordt geen woord gezegd, dat specifiek roomsch is.

De koning, hier bedoeld, is Christus en in vs. 10 is de koningin, welke aan zijne rechterhand staat, weder de heilige christenheid en niet Maria of, gelijk een Duitsch Hs. ¹⁾ verklaart, „de bruid, in Christo wedergeboren”, alzoo de uitverkoorne.

Boven Ps. 110 staat als opschrift: „Dezen psalm maecte david daar hij in ruest die priesterscap cristi.....”

In overeenstemming hiermede verklaart dan ook de auteur dezen geheelen Psalm. Zoo lezen zij vs. 5: *Du bist priester in ewicht*. Dit is du bist eyn ewich priester nae melchisedechs ordinancien ende niet nae aarons ordinancie. Want melchisedech offerde den here wyn ende broet. Ende alsoe dede cristo ouch doen hij dat broet ende den wyn consecriërde ende wandelde dit in syn vleesch ende in syn bloet..... Dus van het gewicht, dat dikwijls op het misoffer gelegd wordt, vindt men in dezen Psalm geen spoor. Ook niet in Ps. 22:5. De tafel is Christus' vleesch en bloed en van het misoffer is geen sprake.

Vragen wij, waarop de mensch zijne hope der zaligheid bouwen mag, niet op Maria, niet op anderer of zijne verdienste, maar Ps. 24:11 wijst op dezen grond: „soe wanneer dat ich come mit einen rouwighen hertten ende mit einen oetmoedigen hertten mijnre sunde wilt du ohere gebenedich wesen. Ende dat doestu om die ere dyns heiligen namen op dattu van den mensschen gelovet woerdest. Want vele is mynre sunde. Ende noch meer is dynre ontfarmhertich^t.”

Lezen wij Ps. 118:2, dan worden wij niet naar de leer der Kerk verwezen, maar naar de Heilige Schrift, welke de geboden Gods bevat

Had de Hoogl. Doedes, toen hij het Evangelie van Mattheus van Joh. Pelt (1522) beschreef ²⁾, eenige schreden terug willen

¹⁾ Zie Waltter, „Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters”, bl. 689.

²⁾ „Geschiedenis van de eerste Uitgaven der Schriften des N. Verbonds in de Nederl. Taal,” 1522, 1523, bl. 29.

gaan, dan had hij kunnen zien, dat Pelt op zijne wijze voortzette, wat reeds anderhalve eeuw vóór hem begonnen was.

Z.H.Gel. vond de aantekeningen, door Joh. Pelt bij den tekst gevoegd, zeer belangrijk, en dat zijn ze ook, doch Pelt stond op de schouders van voorgangers, die zich, evenals hij, op ondubbelzinnige wijze hadden uitgesproken.

Uit de glossen, door ons zooeven medegedeeld, spreekt hetzelfde beginsel als in de aantekeningen van Pelt, en als straks door ons de nieuw-testamentische boeken der 14de eeuw onderzocht worden, zal dit nog duidelijker blijken.

Deze glossen waren Rome een doorn in het oog, gelijk ook naar waarheid de Hoogl. Doedes omtrent de aantekeningen van Joh. Pelt opmerkt: „Ze zijn geheel geschikt om den haat van Rome tegen zulke geschriften te verklaren”.

Hoe gaarne wij ook dit onderzoek zouden voortzetten, wij mogen hiermede niet voortgaan, want van lieverlede worden wij op een gebied gebracht, dat, hoe aantrekkelijk ook om zijn bekoorlijkheid en rijkdom, het onze niet meer is. — Volgende blijkt uit de medegedeelde proeven, dat de genoemde vertalingen geen bepaald kerkelijk stempel dragen en dat de vertalers evenmin door verschillende beginselen geleid worden. Wel bestaat er onderscheid, gelijk er evenzeer onderscheid zal bestaan tusschen hare glossen en de aantekeningen van Pelt, die zooveel later en onder andere omstandigheden leefde, doch de onderlinge overeenstemming is van dien aard, dat zij ons aan de auteurs als aan geestverwanten doet denken. Waar nu die geestverwanten te zoeken?

DE AUTEURS.

*De Arbeid van Geert Groote en
Johannes Scutken (?).*

Niet één auteur wordt genoemd. In alle ons bekende Hand-

schriften der Psalmen wordt het „ama nesciri” der devoten getrouw in toepassing gebracht.

De Hss. zonder glossen laten ons bijna geheel in het onzekere; de overzettingen, waarbij glossen gevoegd zijn, geven ons vele aanwijzingen en daardoor tot de volgende veronderstelling aanleiding.

Wij hebben hier het oog op het meer genoemde Hs. K45 gevestigd.

De Hoogl. Moll noemde Joh. Scutken, als zoude deze conventbroeder in het convent te Windesheim eene nieuwe vertaling van de Psalmen geleverd hebben ¹⁾.

Ook de Hoogl. Acquoi noemt „dezen kluizenaar” als vertaler van den Psalter ²⁾ en zegt verder van hem, dat hij ook zijne vertaling van den Psalter, in navolging van Groote, met aantekeningen, aan de kerkvaders ontleend, verrijkte.

Beide geleerden verwijzen naar Joh. Busch' „Chronicon Canonicorum regularium ordinis S. Augustini Capituli Windesemensis,” pag. 579. Bedoelde plaats luidt aldus: „Hic pater devotus, in cella constitutus nunquam otiosus, sed semper in bonis utiliter occupatus, . . . quosdam etiam libros, videlicet Evangelia per annum, et Psalterium, singula cum suis glosis, ex dictis Sanctorū per ipsum collectis, et alia quedam similia, ex latino vertens in teutonicum, manu propria, littera rotunda in pergameno vel franceno pro laicis nostris conscripsit.”

Naar aanleiding van deze mededeeling van Joh. Busch vraagt de Hoogl. Acquoi ³⁾: „Zijn er proeven van zijn vertaalkunst overgebleven?” en laat volgen: „Wij twijfelen er nauwelijks aan — maar wie zal, al ontmoet hij ze in eenig handschrift, met zekerheid zeggen, dat zij van Scutken zijn?”

Niemand beter dan de geleerde vrager zou in staat zijn

¹⁾ Moll, „Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming”, II, 2, 333.

²⁾ Acquoi, „Klooster te Windesheim”, I, 286.

³⁾ T. a. p.

Hs. 45 te onderzoeken, en mogelijk met een bevredigend resultaat.

Niet Hs. K45, maar Hs. n°. 46 der Universiteitsbibliotheek te Leiden zou de Hoogl. Moll gaarne aan Scutken toeschrijven ¹⁾. „In allen gevalle”, zoo laat deze geleerde zich hooren, „zou men den vertaler, die dezen psalter bearbeidde, geenszins onrecht aandoen, zoo men beweerde, dat hij de in Groote's liturgische formulieren voorkomende psalmen gekend en er zich bij zijn werk van bediend heeft.”

Wij hebben den lezer reeds op deze twee Hss. gewezen en aangetoond dat ze van elkander, wat tekst en paraphrase betreft, verschillen.

Hs. 46B heeft, behoudens kleine afwijkingen, den tekst gelijk de Hss. zonder glossen; Hs. K45 geeft eene vrije vertaling met verklaring. Heeft nu Scutken vertaald of gecommmentarieerd?

Is Hs. 46B van zijne hand, dan heeft hij niet vertaald, want hij volgt de bestaande vertalingen; zoo moet hij dan op de laatste wijze gearbeid hebben, willen de woorden van Joh. Busch beduiden, wat de Hoogl. Moll vragend vermoedt en Prof. Acquoi gaarne wensch.

Wij meenen de vraag te mogen stellen, of het niet aan bedenking onderhevig is, aan te nemen, dat Scutken de glossen, in Groote's liturgische formulieren voorkomende, gekend en er zich van bediend heeft in zijnen (?) Psalter met glossen, want dan heeft hij wel wat vrij zijn model gevolgd, wat moeilijk verondersteld kan worden, wegens zijne stipte navolging van den leermeester.

Bijv. Ps. 109 (110) vs. 5 leest en verklaart Hs. n°. 46B aldus: „Du bist priester in ewicht.” — Dit is du bist ein ewich priester nae melchisedecks ordinantie ende niet nae aarons ordinantie.

Want melchisedech offerde den here wijn ende broet ende

¹⁾ Zie „Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen,” Afd. Letterkunde, XIIIde dl., blz. 40.

den wijn Ende also dede Christo ouch doen hij dat broet ende den wijn consecrierde ende wandelde dit in sijn vleysch ende in sijn bloet.

Groote (Hs. 411 der Kon. Paul. Bibl. te Munster) vertaalt en teekent er bij aan: du bist priester in ewicheit na Melchisedech ordinantie — aldus swoer die vader Des heren sweren is dat hi vast maect sin lofnisse.... Na der ordinanci was cristus boven die ioetsche ewe die hoechste priester ende coninc, ende offerde broet ende wijn syns ghebene diden vleysches ende bloets gode ende sinen broederen....

Ps. 109 : 7 vertaalt: „Uytter beke sal hie inden weghe drincken, daerom sal hie verhoghen dat hovel¹⁾” en verklaart: „Uytter beke, dats utten lope deser sterfficheit, dranc hi mitten dat hi gheboren wert ende leet ende starf; daerom sal hi verhoghen dat hovel, dat is, hier om sal syn name verhoghet werden, ende mit hem als mitten hoofde solen alle heilighen verhoghet werden.”

De Hoogl. Moll²⁾ vindt eenige verwantschap tusschen deze glos van Geert en die van Hs. n°. 46B. Het Hs. verklaart de woorden „uytter beke”, enz. met: „dat is uut den loupe onser sterfficheit, ende daer van dranck hy mit dien dat hy geboeren waert ende leyt pine ende starf, ende daerom sal hij verhoegen dat hovel, dat is, daarom sal hoem god verhoegen ende verwecken van der doet.”

Ps. 7. Groote commentariëert³⁾ aldus:

„Dese salme is swaer, ic wils u wat beduden. Daer hi secht: heb ic hem dat weder ghegholden, die mi quaet weder doen, dats toe verstaen: heb ic hem weder quaet ghedaen, die mi voor ghoet quaet hebben ghedaen, so van valle ic billeke ydel, dat is onmachtich ende verwonnen van minen vyanden. Dit en sprekt dese salme niet swerende ende vlokende hem selven, want onder veel manieren van sweren so is sweren mit te vlokene hem selven dat swaerste sweren, als of een men-

¹⁾ Zie „Verhandelingen d. Kon. Acad. v. W.”, XIIIde dl., 67.

²⁾ T. a. p.

³⁾ Zie Moll, A. W., bl. 54.

schè spraec: heb ic dit ghedaen, so moete mi lede ghescien; meer die spreect hier, wat den volcomen menschen donct, in dien dat hie hem selven richtet, wat hem daerna na sinen doncken te rechte comen soelde, en volghde hie christum niet na inder volcomenheit, dat hie niet allene die hem ghoet daden weder ghoet en dade, mer oec de hem quaet daden, na dien dat hie hem ghoet ende gonst ghedaen hadde, of hie den quaet weder ghedaen hevet. So tughet hie, ende dunct hem dat hie terechte van velle ydel van sinen vyanden

Bij vs. 6 verklaart de auteur:

„Syn leven, dat is na der naturen der redeliker sielen in den belde godes, ende boven natueren dat gheestelike leven, dat wort in die eerde ghetreden, dat is, dat die ghelicheit des beldes verghaet ende wort bestelic in eerdeschen ghoede ende vleyselic sonder gheestelicheit ende ghewaer leven. Dan wordt die glorie, die een mensche hevet in der ghelicnisse godes, te pulvere, ende anders oec als sinte Pawel secht: onse glorie is t ghetuuch onser conscientien; dat wort toe stubbe, wanneer wi onse blytschap setten in dat lof ende in ander lude mont, dat wi alene in ons selven prueven ende hebben solden tusschen god ende ons.”

Vergelijken wij hiermede Hs. n°. 46B, dan blijkt het volgende:

Dit Hs. leest en verklaart Ps. 7: „Offich den die my kwarder daden weder gegolden heb mit quaden alse cristus niet en dede Soe sal ich te rechte vallen verwonne van myne vianden Ende ydel werden van der vrocht der sachtmoedicheit.

Ps. 7 : 6.

Die vyant vervolge mijn ziele ende begripe sy en trede myn leven in die erde Glosa. Die viant vervolge mijn ziele Dat es die duvel vervolge mijn ziele Sij te bedriegene op dat sy consent den sunden gheve Ende begriipste aen te vechtene Ende trede mijn leven in die erde Alsoe dat tet eerde werde Ende mijn ere Dat es dat ich. nae gode gebieldet ben te voere hij alse stoeff dat sy tot niet werde.

Vs. 11. Mijn rechte hulpe is *Glosa.* Die prophete sprac dat hoem nyeman hulpe gedoen en can dan alleyn god Die reyne hertten ghesont maeket Dat is eyn reine hertte dat sich also bewaert Dat hoem syn consciencie nimmer stout ende verblidet sich in ewigen dingen Die maket god gesont Ende behuetste voer dat daer buese es.

Groote teekent aan bij vs. 11:

Ghi en sult niet begheren dat volwassen der boesheiden, mer du salt dencken ende weten, dat god verbeidet den bosen, opdat hie sich bekiert. Also langhe hent sine boosheiden na godes verhenenissen volwassen sint, so slaet hie si daen als sijs niet en wanen, ende dickewil seer haestelic; mer die rechtverdighen sal hie te rechte wisen. Die ondervindet van binnen die herten, dat is die meeningen ende die ghedachten; ende die nieren, dat is die gheloft; ende dien hie vint gherecht van herten, des hulpe is van gode van rechte, ende deen behoelt god.

Het Hs. verklaart vs. 14. En in hoem hevet hij gemaeket *Glose.* Ende in den bogen der heylger scryft Hevet hy gemaect vate des dodes Dat syn die apostelen die syn sommigen vate des dodes Ende die selven hevet hij gemaeket sine gescutte. Dat is tot gheraeken des ewigen levens Den bernenden Dat is dien die inder liefden gods bernent.

Bij vs. 14 teekent Groote aan: Dat zweert godes (vs. 13) is dat woort godes, secht sente Pawel, dats cristus, dat sal blicken ende gruwelic ghesend werden in den lesten gherichte ... Dat woert staet ghespannen toe warnen ende toe druwene allen lude, ende toe schietene ende toe vervollen alle dat woort toe voren gheromt heft.

Die corde des boghen der schrifturen is dat nye testament, die trect in der macht cristi dat horde mede beghunde holt des olden testamentes, omme ghelike ende te ghader te schei-

tene. Die corde is oc die gheestlike inwendighe. Dat herde boghen holt is die uutwendighe lettere, ende die wert ghebughen ende ghetoghen mitten levne des gheestes, also dat si sunder mate mynnentlic toe ghader scheiten

. Die steden der scrifturen sin hem vate des dodes . . .
mer god hevet sine ghescutte, dat is sine heilighe apostlen ende anders, die hi uutsent, ende oc alle die woorde, daer hie mede schietet in die herten der lude, die hevet hie ghemaket ende ghevuereghet mit brande der mynnen ende myt brande des lidens in den boghe ende uten boghen cristum ende des wordes godes in den scriftueren, gheestelike verstanden.

Ps. 42:8 beduidt volgens het Hs. „Dat afgront roept aen dat afgront Glose. Het betemet mi waele dat ich dynre gedencke want Die afgront roept aen dat afgront dat es die aude euwe ende die nuwe euwe overdraegen daer in dat men dijnre ghedencken sal. Ende dese aenroepinge gheschiet inder stemme dynre cataracten. Dat is overmits die lere des prophete der ewaengelisten ende der apostelen von welcken ons die watere gots toe vloyen ende maeken ons vucht inder zielen”

Groote laat op vs. 8 volgen: dat is, de hem ontlukken. Dese yordaen is dat water, daer Cristus in ghedopet wert Ende oec die yordane sprekt so veel als een nederghanc, dat is dat wi andencken solen, als wi van binnen verstuert sin, so sole wi dencken des vruchbaren lants des yordaens, dat is des nederghancs in oetmoedelike nederheit, ende nemen des een exempel ute der rechtverdegheer oetmodicheit cristi in synre dope. . .

Cataracte: Ende also heten die apostelen, profeten ende heilighen die cataracten of ontlukenden, wante door si so vloeyet die ewighe waerheit ende die grontoetmoedigheit in horen levne ende in haerre leer. Leven ende leer, dat sin hore

stemme Also is oec die heilighe scrifte ende cristi mensch-
 eit in synre sielen ende live ene oplukende cataracte ende een
 sylvenster

Vers 7 in genoemd Hs. verstaat onder „Mijn ziele is
 bedroevet te mi selven,” enz. . . . Glos. Mijn ziele dats mijn
 redelicheit is bedroevet, wanneer dat ich mi te mi selven kere
 dat is totter naturen Ende hier om willich dynre gedencken
 Totti te haesten du die alle quaetheit ut drives van der eerden
 der ioerdanen Dat is inder doupe des geystes daer in du die
 sunden verghiesst Ende wil dynre ouch gedencken van den
 cleinen berghe hermony Dat es ich wil mi selven meshaegen,
 opdat ich di behaege ende wil in rechter oetmoedicheit des
 viands versoeken

Ps. 129 (130) wordt door het Hs. ingeleid met de woorden:
 In desen psalme set hij den elften graet der duechden die is
 eyn berouwelic gebet totten heren om verghiffenisse van son-
 den ende verluesinge van sunden Welcke graet te recht gesat
 woerd nae den voerscrevenen graden

Op gelijke wijze spreekt ook Groote van de graden der
 deugden in zijne verklaring van Ps. 42.

.
 Zoo de lezer opmerkzaam deze citaten onderling vergelijkt,
 zal hij bespeuren, dat er wel eenige overeenstemming bestaat
 tusschen beide verklaringen, doch dat het afdoend bewijs nog
 verre is te zoeken, dat Scutken in Hs. n°. 46B zich van
 den arbeid van Groote heeft bediend, gelijk Prof. Moll ver-
 onderstelde. Dat Groote en de auteur van dit Hs. uit dezelfde
 bron hebben geput, is waarschijnlijk, doch meer kan er op
 dit oogenblik niet van gezegd worden.

Het volgende verdient evenwel nog overwogen te worden.
 Wij bedoelen of er identiteit van vertaling tusschen beide
 geschriften bestaat.

Bijv. Ps. 7 : 6, 11, 14 vertaalt Groote aldus:

Groote.

Soe vervolgh de vijant mine siele, ende begripe ende tetrede mijn leven in die eerde, ende vermake mine glorie toe ghestubbe.

Mine rechtverdeghe hulpe is van den here, die behoeldet die gherechtghen van herten.

Ende inden boghen heft hie bereit die vate des dodes; sine ghescutte heft hie ghemaect mit brande...

Ps. 42 : 2, 3, 4 en 8.

Also die hirt beghert toe den borne der watere, also beghert, o god mine siele toedy.

Mine siele hevet ghedorstet tot gode, den levendeghen borne; wanneer sal ic comen ende openbaer verschinen vor den anghesichte godes?

Mine trane weren mi broede dach ende nacht, als men mi daghelikes seghede: waer is dijn god?

Dat afgront inroept dat afgronde inder stemme dynre cataracten.

Ps. 129 (130).

Heer, van den diepen heb ic gheroepen toe die o heer, verhoer mine stemme;

Hs. n°. 46B.

Die vijant vervolghe mijn ziele ende begripe sy en trede mijn leven in die erde ende te voere mijn glorie in gestubbe.

Mijn rechte hulpe is van den heren die gesont maeket alle die van rechten hertten sijn.

Ende in hoem hevet hij gemaeket vate des dodes dien bernenden hevet hij gemaect sine scutten.

Ps. 42 : 2, 3, 4 en 8.

Als eyn hirt begheert totter fonteynen der wateren alsoe begeert mijn ziele te di god.

Mijn ziele hevet gedoerst tot gode der levender fonteynen wanneer sal ich coemen en verschinen voer den aengesichte godes.

Soe waeren mi mijne traene broede dach en nacht Wanneer dat men mi daegelix secht waer is dyn god?

Dat afgront roept aen dat afgront inder stemme dynre catharacten.

Ps. 129.

Here van den diepen heb ich geroepen totty heer verhoer mijn stemme.

Ps. 150 : 3.

Lovet oen in den ghelude
der basunen, lovet oene in den
snaren ende inder herpen.

Lovet oen in bongen ende
in eendrachtighen versameden
sange, lovet oene in den sanc-
toor ende in orghanen.

Ps. 24 : 4.

Here wisse bewise mi dine
weghe ende utleer mi dine pade.

Ps. 94 : 2.

„Psalmen” vertaald door lo-
vesanghen.

Ps. 69 : 4.

Geert Groote laat den uit-
roep: euge, euge... onvertaald
en zegt: euge is een belachende
of verwitende stemme.

Ps. 150 : 3.

Lovet hoem in den gelude
der basunen hovel hoem in der
sancoer ende in der harpen.

Lovet hoem inder bongen
ende inden choer lovet hoem
in den snoeren ende in den
organen.

Ps. 24 : 4.

Here bewise mi dine weghe
ende lere mi dine rechte pade.

Ps. 94 : 2.

„Psalmen” = salmen.

Ps. 69 : 4.

Ook Hs. laat „euge” onver-
taald, en verklaart „euge” „die
mi seggen euge euge spotte-
lick off smikelick.

De tekst heeft alzoo enkele kleine wijzigingen, doch het verschil is niet zoo groot, dat men aan twee verschillende, wel aan twee onderscheidene vertalingen mag denken.

Daarenboven sluit zich de tekst van Hs. 46B nu eens aan bij de oudste overzetting, ons in Hs. y 398 e. a. bewaard, dan weder bij den tekst van Groote.

Ziehier een paar proeven om dit aan te toonen :

Hs. y 398.	Hs. 46B.	Groote.
Ps. 6.	Ps. 6.	Ps. 6.
Here in dynrever- bolghenheit en straf- fe my niet ende in	Here in dynrever- verbolghenheit en bestraeve mij niet	Here, in diner ver- bolghenheit en straffe mi niet, ende

dinen toorne en berespe my niet *Ontfarme my dynre* here want ic cranc bin maect my ghesont *want mine bene sijn ghestoort* Ende mine ziele is alte zere ghestoort ende du here hoe langhe Werde *bekeert here ende verlose* mine ziele.

Ps. 7.

Here mijn god ic heb ghehoop in di maect mi behouden van hem allen die mi navolghen ende verlose my So dat hi te gheenre tijt mijn ziele begripen en... als een libaert als niemen en is diese verloesten ofte diese behouden make.

Ps. 8.

Here onse here goed hoe wonderlike is dijn name

noch in dynen toerne en berespe my niet Here *ontfarme mijnre* want ich ben sieke maeck my ghesont here want *myn beynre bedroevet sint* Ende mijn siele es zere bedroevet mer du here wye langhe *Bekere di* here ende *verloese* mijn siele.

Ps. 7.

Here mijn god ich hopen in dy maeke my gesont van allen mijnen vervolgeren en verloese my Dat ichtes wanneer niet en grype als eyn leuwe mijn ziele wanneer nyemant en es die sy verloese noch beholden maeke.

Ps. 8.

Here onse here wie wonderlic es dyn name in al der

in dinen torne en berispe mi niet. *Ontfarme di mijnre*, here, want ic cranc bin; make mi ghesont *want al mijn ghebeente sijn mede* ghestuert. Ende mine siele is alte seer ghestuert; mer du, here, hoe langhe? Kier di omme, heer, endetrecke uut mine siele;

Ps. 7.

Heer mijn god, in di heb ic ghehopet; beholt mi van alle dien di mi vervolghen, ende verlosse mi! Opdat hi sulc stont (dat ichtes wanneer¹⁾) als een leuwe niet en gripe mine siele, als hie niet en is (wanneer nyemant en es¹⁾) die mi verlossede ofte behoelde.

Ps. 8.

O Here onse here, hoe wonderliken is dyn name over al

¹⁾ Zoo leest een ander Hs.

overaleertrike Want
dine moghentheit is
verheven boven den
hemele Uter kynder
ende der zughender
monde vuldeetstu
den lof om dine
vyande om dattu
destrueren woudes
den vyant ende den
wreker Want ic sel
zien die hemele en-
de die wercke dijn-
re vingheren die
mane ende... Wat
is die mensche dat-
tu sijns ghedachtich
biste of des men-
schen sone...

eerden Want dyne
groetdaedicheit is
verheven boven die
hiemelen Uut den
monde diere die niet
spreken en mochten
ende soegen vol-
brochtestu dat loff
op dattu te briekest
den viant ende den
wrekere Want ich
sal sien dijne hie-
mele die wercken
dijnre vingere die
mane ende die...
Wat es diemenssche
dattu sijne ghe-
denckest ofte des
mensschen sone...

eertrike, want dine
groetdadicheit is ver-
heven boven die
hemele.

Du heves vol-
maect dinen lof uut
monde der iongher
kijndere ende der
sukender om diner
viande wil, op dattu
verderven woldes
den viant ende den
wreker.

Want ic sal sien
dine hemelen ende
die werke dijnre vin-
gheren, die mane
ende... Wat is die
mensche, dattu sijns
gedachtich bist of
des menschen soen
dattu...

Onze slotsom is dus deze: Geert Groote heeft den tekst der bestaande vertaling (in Hs. y 398 e. a.) overgenomen, doch naar de Vulgata gecorrigeerd; de auteur van Hs. 46B schijnt beide teksten, zoowel den oudsten als dien van Groote, geraadpleegd te hebben, en hierbij glossen gevoegd, gedeeltelijk overeenstemmende met de „verklaringen” van Groote.

Wij mogen vooreerst niet verder gaan dan als onze veronderstelling uit te spreken, dat Hs. 46B in den geest van Groote vervaardigd moet zijn.

Wij stellen thans de vraag: Zou Scutken soms van Hs. K₄₅ der Koninkl. Bibl. de auteur kunnen wezen?

Laat ons zien:

Ps. 109 : 4 wordt aldus verklaard: Die here als god die vader heeft gesworen, dat is vastelic gesat synen soen christo doe hi in menscheliken natueren geboren was.... du bis als ewelic blijvende inder gloriën dyns vaders, eyn priester, als die sich selver geoffert heeft aan den cruce ende sich alle dagen offert in den heiligen sacrament des alters voer alre menschen verloesinge, nae ordinancien des conincs ende priesters te iherl'm genoemt melchisedech.

Groote verklaart: „Na der ordinancie was cristus boven die ioetsche ewe die hoechste priester ende coninc, ende offerde broet ende wyn sijns ghebenediden vleysches ende bloets gode ende sinen broederen”.

Hs. n°. 46 leest: Want melchisedech offerde den here wyn ende broet ende den wyn Ende also dede cristo ouch doen hi dat broet ende den wyn consecrierde ende wandelde dit in sijn bloet

Ps. 109 : 6 moet volgens Hs. K45 aldus verklaard worden:

Hi als Christus sal drincken in den wege, dat is in desen tijtliken leven, van den storm vlietende water, dat is hi sal voel bittere pynen luden, daer om sal hi verheffen dat hoeft dat is daervoer sal hi van godliker gewalt opvaren boven alle creaturen totter rechterhant gods syns vaders ewelic mit hem te regneeren

Groote verstaat hieronder: Uytter beke, dats utten lope deser sterflicheit, dranc hi mitten dat hi gheboren wert ende leet ende starf.

Hs. n°. 46B verklaart: uytter beke, d. i. uut den loupe onser sterflicheit, ende daer van dranck hy mit dien dat hij geboeren waert ende leyt pine ende starf, ende daerom sal hy verhoegen.....

Het tweede lid van dit vers: „daerom sal hie verhoghen dat hovet” (Groote) beteekent volgens Hs. K45 dat Christus daarvoor door goddelijk geweld zal opvaren boven alle creaturen tot de rechterhand Gods zijns Vaders;

Groote denkt aan Christus' naam, welke zal verhoogd worden en met hem alle heiligen, en Hs. n°. 46B commentariëert: daarom zal hem God verhoogen en verwekken van den dood.

Ps. 7 : 5. Zie bl. 21 c. v. de verklaring van Groote en van Hs. n°. 46B.

Hs. K45 leest: dat ic mynen weder saken quaet weder om gegeven heb in overduldicheit soe sal ic billic idel van saechtmoedicheit vallen verwonnen van mynen vianden....

Groote: heb ic hem weder quaet ghedaen, die mi voor ghoet quaet hebben ghedaen, so van valle ic billeke ydel, dat is onmachtich ende verwonnen van minen vianden.

Hs. n°. 46B: Offich den die my kwader daden weder gegolden heb mit quaden alse cristus niet en dede soe sal ich te rechte vallen verwonne van myne vianden Ende ydel werden van der vrocht der sachtmoedicheit.

Ps. 7 : 6. Hs. n°. 46B:.... ende trede myn leven in die erde.... Glosa. Die viant.... Ende trede myn leven in die erde Alsoe dattet eerde werde Ende myn erve Dat es datich nae gode gebieldet ben te voere hy alsoe stoeff dat sy tot niet werde

Groote: Sijn leven, dat is na der naturen der redeliker sielen in den belde gods, ende boven natueren dat gheestlike leven, dat wort in die eerde ghetreden, dat is, dat die ghelicheit des beldes verghaet....

Hs. K45 „ende te treden in die erde mijn leven alsoe myn siel te bevlecken mit werliker genoechten ende brenge myn glorie dat is die gepruefde guede werken in gestub der ho-verdien.

In dit vers is nogal eenig verschil op te merken.

Hs. n°. 46B verklaart eenvoudig: „ende trede mijn leven in die erde door „alsoe dattet eerde werde, en verstaat onder „erve” „dat ich nae gode gebieldet ben te voeren —

Groote komt met dit Hs. hoofdzakelijk overeen, doch Hs. K45 vat beter de bedoeling van Groote.

Ps. 7 : 11. Hs. n°. 46B. „Mijn rechte hulpe is niemand kan helpen als God alleen. Hij maakt reine harten gezond. Dat is een rein hart „dat sich also bewaert Dat hoem syn consciencie nimmer stout ende verblidet sich in ewigen dingen die maket god gesont”

Groote verklaart: „mer die rechtverdegghen sal hi te rechte wisen ende dien hi vint gherecht van herten, der hulpe is van gode van rechte ende dien behoolt god”

Hs. K₄₅ du sals gevorderen den rechtverdigen in lutere versuekende die herten ende nijeren onser gedechtenis ende onse begerte claelic scouwende.

Vs. 14. Hs. n°. 46B. „Ende in den bogen der heylger scrijft Hevet hij gemoect vate des dodes Dat zijn die apostelen,” enz. Groote verstaat onder het zwaard Gods „het woord Gods” (Paulus), d. i. Christus, dat „blicken sal ende gruwelich ghescud werden in den lesten gherichte,” en werkt verder dit beeld uit.

Hs. K₄₅ verklaart: Het en si dat gi bekeert werde van sunden tot gode soe heeft hi syn sweert der wraken gescut open baerlic te wreken hi heeft synen boge die h. scrift des alden ende des nuwen testaments utgestrect te druwen den sunderen ende den boge der h. scrift hoeft hi bereit dat is verclaert overmits christum ende synen apostelen ende die heilige leeres Ende in den boge der h. scrift heeft hi bereit die vasse des doets die ordelen der verdoemenis der sunderen te verclaren hi heeft volmaect den bornende inder liefden gods ende syns ewen menschen syn gescut is die ondersceidinge der scrift te leren in voortganc gotliker werken

Hs. K₄₅ wil dus op eenigszins gelijke wijze als Groote dit vers verklaren. Hs. n°. 46B tracht dit ook te doen, doch zeer beknopt.

Ps. 42 : 8 beduidt volgens Hs. n°. 46B: „Dat afgront roept aen dat afgront,” d. i. die aude euwe ende die nuwe euwe overdraegen daer in dat men dynre ghedencken sal inder stemme dynre catharacten Dat is overmits die lere der propheten,

der ewaangelisten ende der apostelen. Groote denkt bij „cata-racte” ook aan de apostelen, profeten en heiligen, want door hen vloeit de eeuwige waarheid en grondootmoedigheid in hun leven en in hunne leer. Leven en leer, dat zijn hunne stemmen

Hs. K₄₅ verklaart: „Die afgront roept den afgront” dat is een doetsunde trect nae sich die ander inder stemmen dynre utvloet dat is nae des menschen wil den du hem gegeven hebs of alsoe dat olde testament is een getuych des nuwen testaments nae claringe der scrift der propheten te voegen aen leren der apostelen ende iongeren christi te verdragen in een stym als va *χρῶ* te verstaen ende van nyement.

Men ziet Hs. K₄₅ vertaalt „cataract” door „utvloet”, gelijk ook Groote doet, doch Hs. n°. 46B laat dit woord onvertaald; allen denken aan de leer der apostelen, profeten, enz., maar vooral aan Christus denkt Groote, dit doet Hs. n°. 46B niet, Hs. K₄₅ daarentegen wel. Ook spreekt Groote van „grondootmoedigheid”, doch Hs. 46B verklaart slechts: die watere gots maeken ons vucht in der zielen.... Hs. K₄₅ rept hiervan geen enkel woord.

In vs. 6 beteekent „Jordaan”, volgens Groote, „nederghanc”, d. i. dat wi andencken solen, als wi van binnen in ons selven ende tot ons selven verstuert sin, so sole wi dencken des vrucht-baren lants des Jordaens, dat is des nederghancs in oetmoedelike nederheit, ende nemen des een exempel ute der recht-verdegheer oetmoedicheit cristi in synre dope....

In Hs. n°. 46B wordt bij „Jordaan” gedacht aan den doop des geestes „daer in du (God) die sunden verghiest, terwijl Hs. K₄₅ verklaart: myn siele is tot mi selve gedruet mit drufenis want ic vrouden aen mi socht hier om sal ic dynre criste gedechtenis hebben van der erden der iordanen dat is overmits die doup myn erfsunde af te wasschen ende vanden cleynen bergen hermonium gedechten te hebben als mi selve te straven ende te oetmoedigen inder biecht mitgewaren rouwe

willige putencie te doen

Hs. n°. 46B verklaart: „Ende wil dynre ouch gedencken van den cleinen berghe hermonym”. Dat es ich wil miselven meshaegen opdat ich di behaege ende wil in rechter oetmoedicheit des viands versoecken.

Groote weidt zeer in dit verband over de beteekenis van den Hermon uit. Niet aan de biecht denkt hij, zooals Hs. K₄₅ doet, hij zegt dat woert „Hermon” dat is zooveel als een ban syns selfs, dat is een vorwerpen sijns zelfs ende ofscheiden ende een verseken sijns selves. Dits die forme, daer een grontoetmoedich mensche sal na begheren ende hem selven sodaen in waerheit voelen, dat die hem voele den alre cleinsten berch bi den yordane Cristi ende die alre snodeste, alre eeren ende alles ghoedes onwerdich in hem selven.

En toch stemmen Groote en de Hss. wederom hierin overeen, dat alle drie aan mishagen van zichzelf (Hs. K₄₅), aan verootmoediging (Groote) of aan verootmoediging in de biecht en gewillige boetedoening (Hs. n°. 46B), denken en alzoo in den grond der zaak hetzelfde bedoelen.

Wij stelden de vraag: Zou Scutken de auteur van Hs. K₄₅ kunnen wezen? Maar de slotsom van dit onderzoek naar overeenstemming en verschil met de verklaringen van Groote en van Hs. n°. 46B, noopt ons tot de bekentenis, dat vooreerst door ons geen bevestigend antwoord op deze belangrijke vraag kan gegeven worden. Wel blijkt uit de medegedeelde citaten, dat ook Hs. K₄₅ den geest ademt van Groote en dat waarschijnlijk de auteur tot den kring van dezen devoot heeft behoord.

Verhaalt nu Joh. Busch (*Chronicon capitulis Windesemensis*) dat Scutken „et Psalterium, singula cum suis glosis, ex dictis sanctorum collectis, et alia quedam similia, ex latino vertens in teutonicum, manu proptia, littera rotunda in pergamenio vel franceno pro laicis nostri conscripsit” ¹⁾, wij vragen, daar ons slechts twee Handschriften met glossen bekend zijn:

¹⁾ Pag. 579.

waar zijn de andere Handschriften van deze soort en van deze verschillende, waarop de woorden van Busch met meer recht kunnen toegepast worden? Zoolang deze niet zijn ontdekt, blijven wij, zonder dit nog met beslistheid uit te durven spreken, aan Scutken denken ¹⁾ en gelooven wij in hem te ontmoeten „een Nederlandsch vertaler, maar ook een raadsman der leeken, die behoefte gevoelde aan stichtelijke boeken in hun eigen taal.

Maar wie is dan de auteur der oudste vertaling? Naar haar karakter te oordeelen, zoeken wij ook den auteur onder de geestverwanten van Groote. De lezer gelieve zich te herinneren wat wij van Hs. y 398 (e. a.) mededeelden, waardoor genoegzaam onze veronderstelling gesteund wordt. Joh. Scutken heeft het Psalterium vertaald, zoo schreef Busch, en voegt bij zijne mededeeling „singula cum suis glosis.” Zoo is dan hoogstwaarschijnlijk deze devoot de auteur der Psalmen in het Nederlandsch *zonder* en met *glossen*? Wij hebben echter nog een Handschrift genoemd, namel. Hs. n°. 235 der Maatschappij van Ned. Letterkunde, dat èn door zijn tekst èn door zijne opschriften van de andere vertalingen verschilt. Van welke overzetting kan nu Scutken de auteur wezen?

Is hij van eene van beide vertalingen de auteur, dan is niet de vertaling van Hs. y 398 (e. a.), maar hoogstwaarschijnlijk die van Hs. 235 van zijne hand.

Omtrent Hs. y 398 (e. a.) konden wij slechts den kring aanwijzen, waarin deze vertaling vermoedelijk vervaardigd moet zijn, maar moesten tevens toestemmen, dat tusschen de overzetting van Groote en haar nogal onderscheid bestaat ²⁾.

Dit onderscheid wordt zéér gering, als wij de vertaling van Groote met Hs. 235 vergelijken ³⁾. Had de Hoogl. Moll zich van dit Hs. bediend en niet van Hs. 234 (M. v. Ned. L.), dan ware ongetwijfeld zijn onderzoek van beter gehalte geweest ⁴⁾.

¹⁾ Hij leefde ook in het laatst der 14de eeuw († 1423).

²⁾ Juist de afwijking van den Latijnschen tekst gaf Groote aanleiding eenige Psalmen opnieuw te vertalen.

³⁾ Zie Bijlage IV.

⁴⁾ Zie A. W., XIIIde dl., bl. 54.

De proeven, in Bijlage V medegedeeld, geven tot vele veronderstellingen aanleiding; doch stelt men ons de vraag of de overzetting in Hs. 235 zich niet nauwer aansluit aan den arbeid van Groote dan die, welke in de Hss. y 398 bewaard wordt, dan kan het antwoord geenszins twijfelachtig zijn.

Behoudens kleine afwijkingen, die een gevolg zijn van het overschrijven en van het eenigszins afwijkend dialect van den auteur, is de overzetting van Hs. 235 eensluidend met die van Groote en daarom zouden wij, gesteund door de mededeeling van Joh. Busch ¹⁾, gaarne de vertaling in Hs. 235 aan Scutken toeschrijven. Wie echter de auteur der oudste ons bekende vertaling, bewaard in de Hss. y 398, y 401, e. a. kan wezen, is vooreerst zelfs niet te gissen.

BEWEEGREDEKENEN.

Te oordeelen naar de bewerking van den Psalter, houden wij het er voor, dat de ons onbekende auteur van de overzetting in Hs. y 398 e. a. zijn arbeid heeft ondernomen, hiertoe opgewekt mogelijk door Groote??, in het belang der leden zijner Kerk en zijner omgeving. Walther is van meening, dat de auteurs van de Duitsche overzettingen eerst den bijbelschen tekst hebben gegeven, maar dat later op hun werk door allerlei toevoegsels een kerkelijk stempel is gedrukt en het speciaal voor den clerus is omgewerkt.

Wij staan voor de vraag, of de auteur oorspronkelijk den clerus of den leek heeft willen dienen.

Deze vraag is gemakkelijker gesteld dan beantwoord.

In allen gevalle is de vermoedelijk oudste Psalter in het Nederlandsch in zijn eerste periode ²⁾ in het belang van de leden der Kerk vervaardigd. Niet in de eerste plaats tot privaat gebruik of particuliere stichting, maar in overeenstemming en in het belang van het kerkelijke leven bearbeid ³⁾.

¹⁾ Zie „Chron.”, t. a. p.

²⁾ Wij bedoelen de Hss. y 398 e. a.

³⁾ Hs. AA 119 der Koninkl. Bibl. 15de eeuw bevat een kalender, in de kerk te Utrecht in gebruik.

Later is waarschijnlijk aan de stichting en opbouwning der leden, nevens die der kerk, ook in de huizen en bijeenkomsten gedacht.

Toen verschenen de psalters met glossen. Dat was de tijd van Groote en zijne vrienden, dat was het wat Groote wilde en waaraan hij met succes heeft gearbeid, omdat de behoefte aan onderwijzing uit de H. Schrift levend was in die dagen.

Zoo omstreeks 1360 is dus de eerste hand gelegd aan den Psalter, om dezen in zijn geheel in het Nederlandsch over te zetten ¹⁾.

Later hebben Groote en Scutken (?) deze overzetting gedeeltelijk verbeterd, en zijn er psalteria vervaardigd met tusschen den tekst gevoegde verklaringen.

Hoe heeft nu de drukpers gearbeid? Heeft zij de oude overzetting overgenomen of den door Scutken (?) (Groote) gecorrigeerden tekst vermenigvuldigd?

¹⁾ Zie de Hss. y 398, y 401 der Koninkl. Bibl., n°. 9021 der Bourg. Bibl. te Brussel, n°. 429 der Univ.-Bibl. te Gent, n°. 2772 te Weenen, waarin vervat is (behalve Hs. Brussel) wat circa 1360 van de bijbelboeken in het Nederlandsch overgezet was.

De Psalmen door de Drukpers verspreid.

Drie jaren nadat de eerste Bijbel gedrukt was, in 1480, werd de Psalter ter perse gelegd, om voor de eerste maal in het Nederlandsch op deze wijze verspreid te worden. Twee exemplaren van deze oudste uitgave worden op de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage bewaard en zijn van dezelfde drukpers als de genoemde Bijbel, want op de laatste bladzijde vindt men hetzelfde wapen als in den Bijbel en beide hebben denzelfden lettervorm. Niettegenstaande deze twee exemplaren in 1480 zijn verschenen en denzelfden tekst hebben, dragen zij er toch de kenmerken van twee edities te zijn.

Dit is reeds opgemerkt door den catalogus van genoemde Bibliotheek en is duidelijk zichtbaar bij eene nauwkeurige vergelijking van beide ¹⁾. Het formaat (klein 8°) is waarschijnlijk gekozen om als kerkboek gebruikt te kunnen worden, waaraan dan ook de inhoud geheel beantwoordt.

Ps. 119 is in 22 deelen verdeeld naar de pauzen (elk van 8 verzen) en zoo eindigt de Psalter met Ps. 171. Hierna volgen nog eenige cantica, o. a. van Jesaja, Hiskia, van de profetes Anna, van de kinderen Israëls, van Habbakuk, enz., het Quicunque, waarbij nog gevoegd zijn de aanvangswoorden van de zeven boetpsalmen, de litanieën, collecten, enz.

De proloog is aan Augustinus ontleend, en wat ons

¹⁾ Behalve dat in exemplaar *a* de hoofdletter A verschilt van die in *b*, is reeds in Ps. 1 verschil in spelling waar te nemen. Zoo ook verschilt de letter *y*, want waar *a* eene *i* plaatst, gebruikt *b* eene *y*; zie Ps. 2. Zoo ook in Ps. 2 leest *a* vresē en *b* vreesen, enz.

bevreemdt, de opschriften boven de Psalmen zijn weggelaten.

Wij vermoeden, dat de eerste druk nog in hetzelfde jaar der verschijning is uitverkocht en dat terstond een tweede is ter perse gelegd; waartoe anders twee edities in één en hetzelfde jaar?

Hierna verliepen zeven jaren voordat er aan een herdruk behoefte kwam en na 1487 schijnt deze pers haar arbeid, wat de Psalmen betreft, gestaakt te hebben.

Wat hiervan de reden kan zijn, is moeilijk te onderzoeken. In 1498 en herdrukt in 1500 (circa) verscheen weder een Psalter, doch nu bij Heynrich Eckert van homberch. Ook in andere steden werkte de drukpers. Zwolle bezorgde een Psalter in 1491 bij Peter van Os, Leiden bij Jan Severse, Antwerpen bij Adriaen van Bergen en later nog een „op die corenmarct oldernaest dye grote iacht 1508, en zoo *meent men* dat Leiden nog eene editie heeft bezorgd in 1509 (?).

Van Os heeft den proloog van Augustinus niet overgenomen¹⁾, maar heeft, in afwijking van den eersten Delftschen drukker, de opschriften boven de Psalmen geplaatst²⁾ en is hierin gevolgd door Severse, Adriaen van Bergen e. a. Het formaat (klein 8°), alsmede de bij den Psalter gevoegde Cantica, enz., komen met de 1ste Delftsche uitgave overeen en alle deze edities schijnen evenals hare oudere zuster voor den kerkdienst vervaardigd geworden te zijn. Delft, Zwolle, Leiden en Antwerpen waren dus de voornaamste plaatsen hier te lande, waar de eerste uitgaven van den Psalter in het Nederlandsch verspreid en gelezen werden.

Hoogst belangrijk is nu het onderzoek naar den handschriftelijken tekst, welke in deze edities is verwerkt of woordelijk gevolgd. Eene nieuwe vertaling van den grondtekst bevatten zij niet; zelfs doet niet ééne editie ons vermoeden dat haar auteur de Vulgata heeft geraadpleegd, of den ouden tekst naar haar heeft gecorrigeerd.

¹⁾ Het exemplaar der Maatsch. van Ned. L. heeft dezen echter op de laatste bladzijde, doch is er later bijgeschreven.

²⁾ Ontleend aan Hs. 235.

Ons is gebleken dat de drukpers den tekst van Hs. 235 en zijne opschriften heeft verspreid ¹⁾. Dit nu is een zeer belangrijk resultaat en is nog door niemand vermoed. Zoo karakteriseert dit verschijnsel den godsdienstigen kring, waarvoor de eerste gedrukte Psalmen in het Nederlandsch vervaardigd zijn. En omdat na 1477, in welk jaar de eerste Bijbel in onze taal is verschenen ²⁾, geen bijbel meer is gedrukt of herdrukt ³⁾, ja zelfs het N. Testament niet voor 1522 (het Evangelie van Mattheus slechts) in druk is verschenen, wordt hierdoor de drukpers meer in haar eigenaardig streven gekend.

Te meer verdienen deze Psalters (souters) onze opmerkzaamheid, omdat zij mede den overgang vormen tot die eeuw, in welker aanvang de Hervorming meer zichtbaar werd en den schijnbaar ongelijken strijd tegen Rome openlijk aanbond.

Zoo heeft dan ook de Psalter, en niet het minst de Psalter met glossen, medegewerkt tot die innerlijke vernieuwing der Kerk van Christus, waarover ieder geloovig protestant zich bij voortduring verblijdt.

Voegen wij hier nog bij, dat de eerste Psalm-edities zelfs de Litanieën van Groote hebben overgenomen ⁴⁾ en in hoofdzaak den proloog van Hs. 235, dan mogen wij toch wel als waarheid aannemen, dat de invloed van Groote c. s. bij het einde van de 15de en in den aanvang van de 16de eeuw aanzienlijk is geweest. Verspreid door de Nederlanden, te Zwolle, Delft, Antwerpen en Leiden, gesterkt door de drukpers en gevoed ook door het merg der goddelijke waarheid in de Psalmen, moeten de geestverwanten van Groote een niet gering aandeel hebben gehad aan de kerkelijke gebeurtenissen, die volgden.

¹⁾ Zie Bijlage V.

²⁾ Te Delft.

³⁾ De zoogen. Bijbel van de Grave 1513, '16, '18 kan den naam van Bijbel niet dragen.

⁴⁾ Zie Bijlage X.

SLOTSOM.

I. Aan een meer bevoegde hand dan de onze is overgelaten het onderzoek naar oude fragmenten van de Psalmen in het Nederlandsch, en hunne verhouding tot de overzetting van den geheelen Psalter.

II. Te bepalen het dialect der onderscheidene Handschriften, door ons besproken.

III. De verwantschap, te zoeken tusschen de Nederduitsche, Fransche en Nederlandsche vertalingen, enz., enz.

Aangetoond is, dat de Psalter reeds in den aanvang der tweede helft van de 14de eeuw in het Nederlandsch is overgezet en dat dus de tijdsbepaling van Le Long (c. 1300) niet betrouwbaar is.

Dat deze oudste overzetting in vele Handschriften is verspreid en door geene nieuwe vervangen is (uitgezonderd door Hs. 235).

Dat Hs. 235 ten grondslag gelegd is aan de eerste Psalm-edities, door de drukpers verspreid, waarbij gevoegd zijn de Litanieën van Groote.

Dat waarschijnlijk de Vulgata als grondtekst heeft gediend, doch dat, omdat hier en daar verschil tusschen den Latijnschen grondtekst en de vertaling bestaat, welk verschil niet kan verklaard worden uit de verschillende lezingen der Vulgata, aan andere oorzaken moet gedacht worden; dat mogelijk de Fransche overzetting is gevolgd, waardoor Groote aanleiding vond de boetepsalmen, enz. meer in overeenstemming met den Latijnschen grondtekst te brengen.

Verder is gebleken, dat de oudste overzetting (circa 1360), te oordeelen naar de opschriften, aan een geestverwant van Groote doet denken, maar dat de vertaling in Hs. 235 aan rechtstreekschen invloed van genoemden devoot haar ontstaan te danken heeft (laatst der 14de eeuw).

Dat dus in de Nederlanden niet door de priesters deze arbeid is begonnen, waarom het dan ook begrijpelijk wordt, dat „de mannen der hoog-kerkelijke richting een achterdochtigen blik

sloegen op allen, die deze geschriften in de landtaal lazen," maar dat vooral de glossen, bij de overzetting gevoegd, aan dezen afkeer nieuw voedsel hebben gegeven.

Wordt Groote een moedig man genoemd, omdat hij juist in die dagen een werk durfde ondernemen, dat de beschuldiging van hoeresie en bloosphemie, van zonde tegen de kerkleer en van gebrek aan eerbied jegens de kerkelijken, in het oog zijner tegenstanders moest bevestigen, wij geven evenzoo dit epitheton aan Scutken en vooral ook aan de eerste boekdrukkers, die in veel gevaarlijker tijden werkten dan hunne voorgangers. Door hunnen arbeid hebben onze voorzaten de *Waarheid* kunnen verstaan en ervaren dat *zij* alleen vrijmaakt ook van Rome. Leerde een Dominicaner in tegenwoordigheid van Joh. Busch, te Zutfen, „quod laici libros teutonicos habere non deberent” (begin 15de eeuw), men ziet hieruit dat de klacht van Jacob van Maerlant (helft 13de eeuw) over strenge berispingen van „de paapschap” wegens de uitgave van zijn rijmbijbel, omdat hij „leeken weten dede uter bijbelen die heimelichede,” juist in dit „weten der heimelichede” bij hem en in latere eeuwen haar diepsten grond had.

BIJLAGEN.

I. TABELLARISCH OVERZICHT

's-Gravenhage. Hs. y 401 y 398.	Brussel.	Wernigerode. Zb. 13, Ps. 2.	Brussel. Ps. 2.
Salich is die man die niet wech gegaē en is inder quader off on- genadiger raet Ende die inder sōdaren wech niet en stont en die niet en sat inden setel overdaet Mer dies wille is in s heren wet ende hy sal dach en nacht peynsen in syn wette. Ende hy sal sijn als t hout dat gheplant is neven den loep van de watere Dat syn vruchte gheven sal in si- nen tijden.	Salich is die man die niet of gegaē en is in dē raet der geenre die van gode ge- keert sijn ende niet en stont in den wege der son- daren ende niet en sat in den stoel der stervin- ghe Mer die sijn wille in der ewe des heeren was dach en nacht Ende hi sal wesen als een hout dat geplant is biden nederlopē de water dat syn vrucht geven sal in synre tijt.	Salich is die man die niet of en ghinc in den raet der gheenre die van gode of- ghekeert syn, en- de niet en stont in den weghe der zondaren ende niet en sat in den stoel der stervin- ghe. Mar in der ewe des heren sijn wille ende in syn erve sal hi dencken dachen- de nacht. Ende sal wesen als een hout dat gheplant is bi den neder- loepē der wate- ren dat syn vrucht...	Waerom grym- meden die heiden en 't volck ge- dochte ydelheit Die coningen der eerden toeston- den en die vorsten quamen te samen in een weder den heer en weder si- nen <i>gēm</i> Laat ons ontwee breken hoer banden en laet ons wech werpen hoer juck Die woent in den hemel solde be- sceren en die heer salse bespottē En sal hi spreken tot hem in sinen toern en in synre verwoetheit sal hij ze bedroeven. Mer ic bē geset een coninc van hem over syon..... predikende sijn gebot.

DER HSS. 14de EEUW.

's-Gravenhage.	Weenen.	Museum	Wernigerode.
y 401.	N ^o . 2772.	MeermannN ^o . 10. Ps. 1.	Hs. Zb. 13.
Wair om grim- meden die hey- denē en wair om peynsen die lude ijdele dingen Die coninghe van den lande stonden te gader en die prin- cen vergaderden in een tegen den heere en tegen sinen $\chi\theta\mu$. Breken wy haer banden ontwee en wer- pen wy van ons haer jocke. Die wandelt in den hemel hy sal se bespotten en die heer sal se ver- onweerden Dan sal hy uitspreken tot hem in zijn gramscap.... geset coninc boven syon.... predi- kende....	Waer om grym- mē die heyden en waer om peyn- sen die lude ijdel dingen. Die co- ninge van den lande stonden te gader en die p'n- cen vergaderden in een yegen den heer en yegen si- nē $\chi\theta\mu$. Breken wi haer bande ontwe en werpen wi haer yuck van ons. Die woent inden hemel hy salse bespotten en die heer salse v'onweerden. Dan sal hi ut spreken in syn gramscap tot hem... geset co- nīc.... predi- ckēde....	Salich is die man die niet of- ghegaen en is in den raet der geenre die van godeghekeertsijn ende niet en stont in den weghe der sonderen en niet en sat in den stoel der stervinghe Mer die sijn wille in der ewe des heren was: ende in sijn ewe sal dencken dach en nacht. Ps. 2. Die in den he- mel woent selse bescheren; ende die heer salse be- spotten. Mer ic binghe- set een coninc van hem over Sion... predi- kende.	Salich is die man die niet of en ghinc in den raet der gheenre die van gode of- ghekeert syn, en- de niet en stont in den weghe der zondaren ende niet en sat in den stoel der stervin- ghe. Mar in der ewe des heren sijn wille ende in sijn ewe sal hi denken dach ende nacht. Ende sal wesen als een hout, dat gheplant is bi den nederloepe der wateren, dat sijn vrucht gheven sal in sijnre tijt.

Hs. y 401. 's-Gravenhage. Ps. 136 (157).	Hs. Brussel.	's-Gravenhage. Museum Meermann N ^o . 10.	Hs. Weenen. 2772.
Op tie rievieren van babilonien daer saten wy en screyden als wy gedachten Syons In den wylgen i mids van hem scorten wy onse orgelen Wat daer vragheden wy sy ons die ons gevangē haddē woerdē der sangen Ende die ons verleyt hadde Singhet ons lofsanc van syons sanghe. Hoe sullen wy singen den sanc des heren in een vreemdt lant Jherusalem heb ick dijns vergeten so moet mijn rechterhant gegeven werden der vergeetinghe Mijn tonge moet anhangen mijnre stroete ist dat.... Heer gedenct der kynderen edom in.... die segghen verydelt verydelt totten fundamenten in haer Babilons dochter is onsalich salich is hij die....	Op die rivierē vā babilonie daer saten wi en screyde als wi gedochte Syons In dē wilgē in mids van hē scortē wi onse orgelē Want daer vraechdē si ons die ons v'leidt haddē woerde d'sangē En die ons v'leydt haddē synget ons lofsanc des herē in een vreemt lant. Hoe sullē wi singē dē sanc des herē in een vreemt lant Jhrlem heb ic dijns vergetē so moet mijn recht'hāt gegevē w'dē d'v'geetinge. Mijn tonge moet anhangē mijnre strotē ist dat ic.... Heer gedenc d' kynderen edom in.... Die seggen v'ijdtelt v'ijdtelt.... Babilons dochter is onsalich onsalich is hi die...	Op die rivierē van babilonien daer saten wiende screyden als wi ghedochten Syons. In den wilghen in mids hem scorten wi onse orgelen Want daer vragheden si ons die ons gevangen hadden woerde der zanghen En de die ons verleit hadden Singhet ons lofsanc van Syons zanghe Hoe sellen wi singhen dē zanc des heren in een vreemt lant Jherusalem heb ic dijns.	Op die rijvieren van babylonien daer saten wy en screyden als wigedachten Syons In den wilghen in myds van hem scorten wi onse orgelen Want daer so vragedē si ons die ons gevangē haddē woerde der sangen Ende die ons verleyt hadden singet ons lofsanc vā Syons sange Hoe sellen wi singen den sanc des heren in een vreemt lant Jh'rlin heb ic dyns vergeten so moet mijn rechterhāt gegevē werden der vergeetinge Mijn tōghe moet anhangen mijnre strotē ist dat ic dyns niet en gedencke.... Heer gedenct der kynde'n edonis in den.... v'deijlt v'deylt totten.... Babilons dochter is onsalich, salich...

Hs. Zb. 13. (16 ^e) Werni- gerode. 14 ^{de} eeuw.	Ps. 136 (158). Hs. N ^o . 234.	Ps. 136. Hs. 235. Maatsch.	Ps. 136. L. 22.	Berlijn. Ms. germ. oct. 331 15 ^{de} eeuw.
Op die ri- vieren van Babilonien daer saten wi ende screy- den, als wi ghedochten Syons. In den willighen in mids van hen daer scorteden wi onse orghe- len. Wāt daer vraech- den si ons die ons ghe- vanghen hadden woerden der sanghen. En- de die ons verleyt had- den; singhet ons lofsanc van Syons sanghe.	Op die ri- vieren van ba- bylonien daer saten wi ende screyden als wi dochten Syons. In den wilghen in mids van hem scorten wij on- ze orghelen Want daer vraechden sy ons die ons ghevanghen hadden woer- de der san- ghen Ende die ons verleidet hadden sin- ghet ons lof- sanc Syons sanghe. Hoe sellen wi...	Op die ri- vierē vā babi- lonie daer se- ten wij en screiden als wij dochten Syons In den wilghen in 't mids hem schorten wi or- ganē. Want daer vragedē se ons de ons gevangē haddē woerden der sanghen En de ons v'leidet haddē singet ons lofsanc vā Sȳos sange Hoe....	Op die ri- vierē vā babi- lonien daer satē wi en screidē als wi gedochten Sy- ons. In den wilghenē mits vā hē: scorten wi onse orge- len. Wāt daer vrachdē Sions die ons gevā- gen haddē woirde der sāge. Eñ die ons verleit haddē; Sȳget ons lofsanc vā Syons sange. Hoe sellen...	vieren van ba- bilonien daer hebben wi gheseten ende hebben ge- weent doen wi ghedachten dyns Syons. In den wilghen in 't midden syns hebben wi ghehanghen onse orgene Want daer vraechden si ons die ons ghevanghen hadden woer- de der san- ghingen Ende di ons wech gheleit had- den seiden singhet ons lof- sanc van syons sanghen. Hoe souden wi sin- ghen den sanc des heren in een vreemt lant. Jhrl'in heb ic dyns verghe- ten soe moet mijn...

II. TABELLARISCH OVERZICHT VAN

N ^o . 234 M. v. Ned. L. 1423.	C. 13 Museum Meermann Westhreenen. 1441	L. 22 Koninkl. Bibliotheek. 15 ^{de} eeuw.	AA 193 Koninkl. Bibl. 15 ^{de} eeuw.	Hs. N ^o . 45 15 ^{de} eeuw. Mus. Meerm.
Salich is die man die niet ofghegaen en is in den raet d' gheenre die van gode ghe- keert sijn ende niet en stont in dē weghe der sondaren ende niet en sat in dē stoel d' stervinghe Mer die zijn wil in d' ewe des herē was ēn in sijn ewe sal dencken dach ēn nacht.	Salich is die man die niet ofghegaen en is in den raet der gheenre die vān gode ghekeret sijn ēn en stont in den weghe der sonderen ēn niet en sat in den stoel der stervinghe. Mer die sijn wille in den ewe des hē was ēn in sijn ewe sal den- cken dach ēn nacht.	Salich is die man die niet ofgegaen en is iden raet der gere die van gode gekeert sijn ende niet en stonde iden weghe derson- daren ēn niet en sat in den stoel der ster- vige. Mar die syn wille ider ewe des heren was, ēn in syn ewe sel den- cken dach ēn nacht.	Salich is die man die niet afghegaen en is in den raet der geēnre die van gode af- ghekeert synt ende niet en stont in den weghe dersun- deren ende niet en satd in den stoel der stervinge Mer des syn wille in der ewe in der ewen des he- ren was ende in sijn ewe sal hie dencken dach ēn nacht.	Salich is die man die niet of ghegaen en is in den raet der geenre die van gode ghe- keert syn ende niet en stont in den weghe der sonderen ēn niet en sat in den stoel der stervinghe Mer die syn wille in der ewe des heren was ende in syn ewe sal dencken dach ēn nacht.

EENIGE HANDSCHRIFTEN DER 15de EEUW.

Hs. 235. Ps. 101.

Here verhoer mij gebet ende
m̄y ro'pē coeme tot dy En kiert
niet d̄y ansichte van my in wat
dage dat ic bedrucket byn so
neyghe d̄y oren tot my In wat
dagē dat ic dy anrope soe v'hoer
my snellike Wāt mijne dagē synt
vergaē als roec en mijne gebeente
sint v'dorret als een dynk dat in
eene pāne dorre v'brant is. Ic b̄y
gheslagē als hoy en mij herte is
verdorret want. . . . Van der stēmē
mij suchtens anhenck mijn ge-
beente mijnē vleische Ik byn ge-
lijck geworden den pellicaē. . . .
nachtrave. . . . Ick wakede en byn
geworden. . . . mussche alleen enich
onder den dacke.

Hs. 235. Ps. 15.

Beholde my here want ic in di
gehopet hebbe ic sprack tot den
heren myn god bistu want tu en
behoveste mijns gudes niet. He
hevet wonderlic gemaeket al mynē
willen in den hilligen de daer s̄yt
inder eerden. Hoere crancheiden
synt menschvoldich geworden,
daer nae haestē sie Ic en sal niet
v'gaderen hore menyngē en ver-
sam̄yge in den blode noch ic sal
hoer namen niet gedencken myt
mynē lippen.

Hs. 234 Maatsch. v. Ned. L.

Heer hoer mijn ghebet ende
mijn roepē come totti En ofkeer
dyn aensicht niet van mi in wat
daghe dat ic bedruct byn soe nei-
ghe dyn oren tot mi In wat daghe
ic di aenroep soe verhoer mij snel-
liken Want mijn daghen zijn ver-
ghaen als een roec en mijn ghe-
beente zyn verdorret als een dinc
dat in der pannē dorre verbarant
is. Ic ben geslage als hoy ende
mijn heert is verdorret Want ic....

Van der stemme mijns suchtens
aenhenc mijn ghebeente minē
vleysche Ic byn ghelijc worden
den pellicaen. . . . nachtrave. . . .
Ic wakede ende ben gheworden. . . .
mossche alleen enich onder den
dake.

y 398. 's-Hage 1360.

Behout my here want ic in di
gehopet hebbe ic sprac ten heren
myngod bistu want duen behoeveste
mijns goets niet. Hi hevet wonder-
like ghemaect alle minen wille in
den heylighen die daer syn in
synre eerden

.
.
. vergaderen
hoor sameninghe van den bloede
.
. lippen.

Slotom. Er bestaat identiteit van tekst der Hss. der 14de en der 15de eeuw. Het onderscheid bepaalt zich slechts tot sommige woorden en moet op rekening van het dialect, van den tijd of van de vergissingen van den overschrijver gebracht worden.

BIJLAGE II.

INHOUDSOPGAVEN EN GEBRUIKSAANWIJZINGEN.

Belangrijk voor het onderzoek naar onderlinge overeenstemming zijn ook de inhoudsopgaven en gebruiksaanwijzingen, aan het hoofd van elken Psalm geplaatst. Slechts één Hs. (n°. 235 der Maatschappij van Ned. Letterkunde) verschilt hierin, doch de andere, welke wij mochten raadplegen, komen met elkaar overeen. Bijv.: Een der oudste Hss. (n°. 9021 Brussel = A. A. 193, y. 398 's-Hage, n°. 2772 Weenen, n°. 234 der Maatsch. v. Ned. L., n°. 10 Museum Meermann-Westhreenen, enz.) plaatst boven Ps. 2: Dese salm maecte david van den rike $\chi\rho\tilde{\iota}$ dat die ioden en heiden destruerē wouden. En is oic van der geboerten der ewicheit $\chi\rho\tilde{\iota}$ die hi van sinen vader heeft. Oick leert dese salm hoe mē gode dienen sal.

Ps. 136. In dese psalm beschrijft de propheet die verduldicheit der goeder menschē die in vanghenis van babilonien En die pijn ... der lude van babilonien.

Ende is een psalm des rouwen (volgens Hs. 234).

Ps. 99. Desen psalm pleghen die kind' van ysrahel te singhē om gracie te vercrighen en als zij wat begheerden van gode Ende was een figuer des sacraments.

Ps. 109. Desen psalm maecte david daer hi in roert die priesterscap $\chi\rho\tilde{\iota}$ waer hij oec in bidt om seghe ende victorie te vercrighen Ende is een psalm die men des sonnendaechs eerst singhet als men die vesp' beghinnet.

Ps. 4. Dese psalm maecte david doe hem Saul persequeerde Ende daer hy oec in bidt van dē doot ons he'n so ist een ghebet wed' v'driet van dē werelden.

Ps. 76. Dese psalm maecte david beschrivende dat god nyemant en laet in groter droefnisse die hem mit betrouwē aen-

roepen Ende is een sonderlinghe goet ghebet om troest te hebben ende wed' noot des waters en des onweders.

Ps. 73... Ghebet voor die becominghe des vyants ende teghen die woekenaers ende die voircoepers.

Ps. 118... in bidt om const en leeringhe als mē en kint ter scoelen set...

Ps. 5... om bescerminghe d'ernnisse van Jhr'l'm Daer hi oec in bidt om een guet levē Ende oeck bidt hij voir die dode zielen.

Ps. 44. Desen psalm maecte chorem kinderen van xpi en der heyligher kerken Ende dit is oeck een ghebet den armen ioncfrouwen.

.....
Hs. 235 plaatst boven Ps. 2: „Die quade menschē solē gepijnget worden als sie hē v'heffē tegē go.

Ps. 4... Item een die bedrogen is van den viant woe hi bidden sal hem to weder staē en niet en vallen in wanhope mer een toloep hebbe in godes barmherticheit...

Ps. 50... Een ghebet omē vergiffenisse der sunden.

Ps. 70. Woe dat mē god allene belyen en oefenen sal.

Ps. 125... een ghebet omē niet berovet toe worden van cristo.

Ps. 148... Eene begeerte om ontbonden te worden en met Christus te zijn.

Ps. 88. Hij bidt om het eeuwige rijk door de barmhertigheid Gods en niet naar zijne verdiensten.

Ps. 97. Een lof des eengeboren zone Gods.

N.B. Eene oude overzetting der Psalmen uit Lotharingen (1365) heeft toevallig eenige overeenkomst met Hs. 235. De voorrede bevat een woord van inleiding van den vertaler en verder den bekenden proloog van Augustinus. Aan Ps. 1 ontbreken echter de vier eerste verzen, doordat een initiaal (volgens Berger „La Bible Française Au Moyen Age”) is afgescheurd. Hs. 235 mist ook deze zelfde verzen, daar de eerste bladzijde is weggenomen. Wij kunnen onmogelijk aan voorbedachten rade denken; het is toch toevallig.

BIJLAGE III.

IS DE VULGATA ALS GRONDTEKST GEBRUIKT?

IS HIERONIMUS GERAADPLEEGD?

Dit onderzoek zoude een meer gewenscht resultaat kunnen opleveren, zoo de eerste overzetting in het Nederlandsch en de Latijnsche grondtekst met zekerheid waren aan te wijzen.

Wij hebben eene poging beproefd om de oudste overzetting met de Vulgata te vergelijken, doch wij stuitten daarbij op zoovele moeilijkheden, dat het ons vooreerst onmogelijk toescheen tot eenige zekerheid te geraken. De Hss. der Vulgata zijn zoovele¹⁾, dat het door den overzetter gebruikt Hs. moeilijk te vinden zal zijn. Daarbij komt nog dit, dat mogelijk straks een ons nog onbekend Hs. der overzetting voor den dag komt, en onzen arbeid geheel omverwerpt. Vooral Ps. 67 (68) wijkt zeer af, hetgeen ook door Walther (Die Deutsche Bibelübersetzung, etc.) is opgemerkt. De Hoogl. Moll. (zie „Verhandelingen Koninkl. Acad. v. W.,” Afd. Lett., Dl. 13. bl. 41) spreekt ook van den „raadselachtigen tekst” der Hss.

Wij moeten dus, hoe ongaarne ook, dit onderzoek aan eene meer bevoegde hand dan de onze overlaten.

Is Hieronymus geraadpleegd?

Uit de volgende proeven zal het tegendeel blijken.

Hieronymus leest Ps. 2 : 6: ego ordinari regem meum; de Hss. lezen: ic ben geset een C.

vs. 7 vlgs. Hier. „annūciaba; Hss. predikende.

Hier. Ps. 109 : 3 Populi tui spontanei erunt; de Hss.: Metti is beghin.

Hier. Ps. 104 : 18 in ferrum venit animus ejus; de Hss. = Vulgaat ferrum pertransiit animus ejus.

Ps. 136 (137).

Hier.: laeti canite nobis de canticis Sion; Hss.: Singhet ons lofsanc van S. s.

¹⁾ Zie S. Berger: „Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen Age.” Nancy 1893.

Ps. 15 (14) Hier.: bene mihi non est te; Hs. du en behoeveste myns goets niet.

Vs. 4. Hier.: Multiplicabuntur idola eorum, post tergum sequentiū, non libabo libamina eorum de sanguine, neque assumam nomīa eorū in labiis meis.

Hs. 234. Hoer crancheden syn menichvoudigh ghewordē doer na haesten si Ic en sal niet vergaderen hoor sameninghe van dē bloede noch en sal hoors namē ghedenken mit mynre lippen.

Hier.: Ps. 51 (52). Quid glorra'is in malicia potens misericordia dei tota die. Insidias cogitavit lingua tua: quasi novacula acuta faciens dolum. Dilexisti malum magis quam bonum: mendacium magis quam loqui justiciā semper. Dilexisti omnia verba ad devorandū linguam dolosam. Sed deust destruet te in sempiternū, terrebit te, et evellet de tabernaculo.

Hs. 234. Waerom hebstu glorie in quaetheit die machtich biste in ongherechtich. Al den dach soe docht dijn tonghe ongerechticheit als een scarp scoermes deedstu boesht. Du hebste ghemint quaetheit bovē guedertierenheit ende meer te spreken ongherechtich dan gherechticheit. Du hebste ghemint alle haestighe woorden mit eenre valscher tonghen. Daerom sel di god v'derven Int eynde hi sal di utroden ende uitvoeren van dinē tabernakel.

Ps. 67 (68). Hier. vs. 9: Terra commota est et coeli distillaverūt a facie tua deus: hoc est in Sinai, a facie dei israel. Pluviam voluntariam elevasti deus:

Hs. 234. Die aerde is beroert want die hemelē dropen van den aensichte goods Synay van Israhel. O God du selte sceyden dijn eerfnisse die willighe reghen.

Wij konden verder gaan; doch genoegzaam blijkt uit deze citaten dat Hieronymus niet is geraadpleegd.

BIJLAGE IV.

VERGELIJKING VAN HS. 235 MET DE VERTALINGEN VAN GROOTE.

Ps. 6. Hs. 235.

Here in dynre v'bolgäht. en straffe mij niet noch in dynē toerne berispe mij niet Ontfarme dy mÿre Wāt ik cranck bÿ make my gesūt want alle myne bene synt medegestuert meer du he' wo lange. Kier die ōme here en trecke ut myne siele maeke mi gesūt ōme dijne groete barmherticht. Want he en is in den dode niet de dynre gedencken sal en wie sal ind' hellen dynre belye.

Ik hebbe gearbeidet in mynre suchtinghe ic sal myn bedde wasschē, op elke nacht mit mynē tranen sal ic beghieten mÿ ghespreide bedde.

Ps. 7.

Here mijn god in di hebbe ic gehopet beholde my van alle de my v'volghen en verlose my.

Opdat hi de stont als eene lewe niet en gripe myne siele als hie niet v'loesse ob beholde Heer mÿ god ist sake dat ic dat gedaen hebbe is dat de boesht. is in myne handē Hebbe ic weder gegoldē

Groote vertaalt: 1)

Here, in diner verbolgentheit en straffe mi niet, ende in dinen torne en berispe mi niet. Ontfarme di mynre, here, want ic cranc bin; make mi ghesont, want al mijn ghebeente sijn mede ghestuert. Ende mine siele is al te seer ghestuert; mer du here, hoe langhe? Kier di omme, heer, ende trecke uut mine siele; maec mi ghesont om dine bermherticheit. Want hi en is in den dode niet, die dijne ghedencken sal, ende wie sal in der helle dynre belyen.

Ik heb ghearbeidet in minen suchten; ic sal mijn bedde wassen op elke nachte mit minen tranen; ic sal begheiten myn ghespreyde bedde.

Ps. 7.

Heer myn god, in di heb ic ghehopet; beholt mi van alle dien di mi vervolghen, ende verlosse mi!

Opdat hi sulc stont als een lewe niet en gripe mine siele, als hier niet en is, die mi verlossede ofte behoelde. Heer mijn god, ist dat ic dit heb ghedaen, ist dat boesheit is in minen handen, Heb ic

1) Zie Geert Groote's Dietsche Vertalingen in de „Verhandelingen der Koninkl. Academie van Wetenschappen.” Afd. Lett., 13de dl., bl. 54.

den de my qet weder doen so sal ic to rechte vollen van myne viande Dan vervolget de viant myne siele en̄ toe tredet myn levē in de eerde en̄ maket myne glorie to gestubbe. Stant op here in dynen thoren en̄ v'hoge di in den eynden mynre vianden.....

Ps. 8.

Here onse here woe wonderlic is dyn name o'r alle eertrike Want dyne groetdadicheit is verhevē boven de hemelen. Du heveste vulmaket dyn lof ut den mōde der sughender op dattu verdervē woldest den viant Ic sal sien dyne hemelen de mane en̄ steernen deestu gemaket heveste. Wat is de mensche dattu sȳs gedachtich sijste of des menschē soene dattu hem vandest. Een luttel hevestu hem gemyndert beneden den engelē mit glorien en̄ mit eren hevestu hem gecroent en̄ du heveste hem geset bovē alle werckē dynre handen. Alle dinghē hevestu geworpē onder sijne voeten.

Ps. 110 (109).

Die here sede mynen he' sitte toe mynre rechter hant Tot ic sette dyne viāden ene voetscamel dynre voeten Ene roede dynre

hem weder ghegoelden dien die mi quaet weder doen, so sal ic terechte van vallen ydel van minen vyanden. Soe vervolghe de vyant mine siele, ende begripe ende tetrede mijn leven in die eerde, ende vermake mine glorie toe gestubbe. Stant op, heer, in dinen toernen ende verhoghe di in den eynden mijnre viande.

Groote.

O Here onse here hoe wonderliken is dijn name over al eertrike, want dine groetdadicheit is verheven boven die hemele. Du heves volmaect dinen lof uut monde der iongher kyndere ende der suken-der om diner viande wil, op dattu verderven woldes den viant ende den wreker Want ic sal sien dine hemelen ende die werke dijnre vingheren, die mane en̄ de sterren, die du ghemaect heves Wat is di mensche dattu sijns gedachtich bist of des menschen soen, dattu hem vandes? Een luttel hevestu hem gheminret beneden den enghelen, mit glorien ende mit eeren hevestu hem ghecroent ende du heves hem gheset boven die werken diner hande Alle dinghe heves du gheworpen onder sine voete.

Ps. 110

Die here seghede minen here: sitte toe miner rechter hant Hent ic sette dijnre viande een voetschemel dijnre voete Een roede dijnre

macht sal de he' ut seynde ut Syon, wes herende in dat middel dynre vianden. Mit dij is beghin in den daghe dynre macht in der blencinghe der hilleghē ut den buke voer luccifer hebbe ic dy gewōnen. Die he' swoer en dat sal hem niet berouwē du biste priester in der ewicht, noe melchisedechs ordinancie. Die heer hevet coningē gebroeken to dynre rechter hant in dē dage sijns torns Hie sal rechtē verre in de gheslachtē hie sal vervullē de neder vallē en in voelre lude lande sal hie de hovedē to samen slaen Uter beke sal he in den wege drinckē daer omē sal hie v'hogē dat hovet.

macht sal die here utsenden ut Syon. Wes herende in mits dijne viande. Mitti is beghin in den daghe dijne macht in der blencinghe der heilighen: ut den buke vor lucifer heb ic di ghe-wonnen. Die here swoer, ten sal hem niet berouwen: du bist pries-ter in ewicheit na Melchisedech ordinancie. Die here hevet conin-ghen ghebroken tot tiner rechter-hant in den daghe sijns tornes. Hie sal richten veer in die ghe-slechten Hie sal vervullen die nedervalle ende in veelre lude lande sal hi die hovede te ghader slaen Uytter beke sal hie in den weghe drincken doerom sal hie verhoghen dat hovet.

Deze proeven geven tot vele veronderstellingen aanleiding; doch stelt men ons de vraag of deze laatste overzetting niet zich nauwer aansluit aan de overzetting van Groote dan aan Hs. 234 e. a., zoo kan het antwoord geenszins twijfelachtig wezen. Behoudens enkele afwijkingen, die een gevolg zijn van het overschrijven en van het eenigszins gewijzigd dialect van den overschrijver, is de overzetting eensluidend.

Om deze reden zouden wij deze vertaling, welke door Hs. 235 ons bewaard is, gaarne aan Scutkēn toeschrijven. Hij heeft dan de overzetting van Groote overgenomen, hierbij de andere Psalmen gevoegd, welke door Groote niet zijn verbeterd, boven elken Psalm een opschrift geplaatst, afwijkend van die, welke in de eerste overzetting voorkomen, en dit alles vooraf doen gaan door eene voorrede, aan Augustinus ontleend.

BIJLAGE V.

De Psalmen, door Groote gecorrigeerd en opgenomen in Hs. 235, komen ook overeen met de psalters, door de druk-pers verspreid. Bijv.:

Souter Delft 1480.

Ps. 6.

Here in dijnre verbolghentheit
 en straf mi niet: noch in dinen
 toern en berespe mi nz Ontferme
 di mijnre wāt ic crāc ben: make
 mi ghesont want alle mijn beēre
 syn mede gestoert Ende myn siele
 is al te seer ghestoert: mar du
 heere hoe langhe keere di om-
 me here ende trecke ut m̄yn siele:
 make mi ghesont om dyn grote
 ontfermherticheit Want he en is
 in den dode niet die dijnre ghe-
 dēcken sel: eñ wie sel in der hellen
 dijnre belien Ic hebbe ghearbeidet
 in mijnre suchtinghe, ic sel mijn
 bedde wasschen op elke nacht:
 met minen tranen sal ic beghieten
 mijn ghespreijde bedde.

Ps. 7. Psalter Van Os. 1491.

Here mijn god ī di heb ic ge-
 hoept beholde mi vā alle die mi
 v'volghē eñ v'los mi Opdat hi die
 stōt als een leuwe nz en gripe
 myn siel als hi niet en v'losse of
 beholde Heer mijn god ist sake
 dz ick dat ghedaen hebbe is dat
 die boesheijt is in minē hāden
 Heb ic wed' ghegoldē den die mi
 quaet wed' doen soe sal ic to
 rechte vallē vā myn viādē. Dā
 v'volcht die viant mijn siel ende
 toe tredet myn levē in die aerde
 eñ maect mijn glorie to ghestubbe
 Stāt op heer in dinē thoern eñ
 v'hoge di indē eyndē mynre viāden.

Hs. 235.

Ps. 6.

Here in dijnre v'bolgēht en
 straffe my niet noch in dynē toerne
 berispe my niet Ontfarme dy m̄yre
 wāt ic cranck b̄y make my gesūt
 want alle mijne bene synt mede
 gestuert meer du he' wo lange Kier
 die ōme here eñ trecke ut myne
 siele macke mi gesūt ōme dyne
 groete barmherticht. Want he en
 is in den dode niet de dijnre ge-
 dencken sal eñ wel sal ind' hellen
 dijnre belye Ic hebbe gearbeit in
 mynre suchtinghe ic sal myn bedde
 wasschē op elke nacht mit minē
 tranen sal ic beghieten m̄y ghe-
 spreide bedde.

Hs. 235.

Here mijn god in di hebbe ic
 gehopet beholde my van alle de
 my v'volghen eñ verloese my. Op
 dat hi de stont als ene lewe niet
 en gripe mijne siele als hie niet
 v'loesse ob beholde Heer m̄y
 god is t sake dat ic dat gedaen
 hebbe is dat de boesht is in minē
 handē Hebbe ic weder gegoldē
 den de my qet weder doen so
 sal ic to rechte vollen van mine
 viande. Dan vervolget de viant
 mijne siele eñ toe tredet m̄y levē
 in de eerde eñ maket myne glorie
 to gestubbe Stant op here in dynen
 thoren eñ v'hoge di in den eyndē
 den mijnre viande.

Ps. 8. Souter Severse.

Heere onse heere hoe wonder-
ijck is dijn naem over al aertrijcke
Wāt dijn grootdadicheit is verhevē
boven die hemelen Du heveste
volmaect dynen lof utē monde der
ionger kinder en der sugender om
dine vijandē wille. opdat tu v'dervē
woudes dē vijant en dē wroeger.

Wāt ic sal sien dyn hemelen
en die wercken dynre vingherē.
die mane en die sterren die du
ghemaect heves.

Wat is die mēsche dat tu sijns
ghedachtich biste, of des menschen
soon dattu hem vandes Een luttel
hebste hē ghemindert beneden den
engelen met glorien en mit eerē
hevestu hē gecroont en du heves-
tē gheset bovē die werckē dijnre
handen.

Ps. 110. Antwerpen 1504.

Die heer seide mine here: sitte
tot mijnre rechterhant Tot ic sette
dine viandē: een voetscamel dijnre
voeten. Een roede dijnre macht.

Hs. 235.

Here onse here woe wonderlic
is dijn name o'r alle aertrike Want
dyne groetdadicheit is verhevē bo-
ven de hemelen Du heveste vul-
maket dijn lof ut den mōde der
sughender op dattu verdervē wol-
dest den viant. Ic sal sien dyne
hemelen de mane en steernen
deestu gemaket heveste ¹⁾).

Wat is de mensche dattu sȳs
gedachtich sijste of der menschē
soene dattu hem vandest. Een
luttel hevestu hem ghemijndert be-
neden den engelē mit glorien en
mit eren hevestu hem gecroent
en du heveste hem geset bovē
alle werckē dijnre handen.

Hs. 235.

Die here sede mynen he' sitte
toe mijnre rechterhant Tot ic sette
dijne viāden ene voetscamel dijnre
voeten Ene roede dijnre macht.

Verder zijn de letanien in deze gedrukte Psalmen opgeno-
men met de door Groote bewerkte letanien eensluitend.

Groote's letanien vangen aan met beden om ontferming bij
de „heilighe drivoldicheit” en de „joncfrouwe aller ionckvrouwen,
die heilige coninginne der hemelen”, en met aanroeping van
St.-Michaël, Gabriël en Raphaël, en „alle heilighe enghelen
ende archangelen” en „alle heilighe patriarchen ende prophe-

¹⁾ De fouten, door Hs. 235 gemaakt, zijn dus door Severse verbeterd.

ten"; evenzoo de duytsche Souter (1480) te Delft gedrukt, ¹⁾ de duytsche Souter van Van Os (1491), enz. Na deze bede om ontferming wordt het „bid vor ons" tot de apostelen en evangelisten gericht, die allen bij name worden aangesproken, enz. enz., alles in overeenstemming met de genoemde Souters.

Hierbij zou men nog kleine bijzonderheden kunnen noemen om de overeenstemming met Groote's Letanien, enz. te bevestigen, bijv. het herhalen van de z.g.n. kleine doxologie („Glori si den vader ende den soen ende den heilighen gheest", enz.) aan het einde van elken boetepsalm, doch dit is na het zoeven aangevoerde niet meer noodzakelijk.

Bovendien komt de proloog in den Souter van Delft (1480) overeen met dien van Hs. 235, zoodat èn de tekst èn de letanien en de proloog ons vermoeden bevestigen dat de oudste ons bekende gedrukte Psalmen in navolging van Groote's vertaalde psalmen en letanien vervaardigd zijn.

Alzoo hebben de boekdrukkers te Delft, Zwolle, Leiden en te Antwerpen de geestelijke kinderen ²⁾ van Groote willen dienen, die ongetwijfeld op onderscheidene plaatsen een vrij aanzienlijk getal vormden in het laatst der 15de en in den aanvang der 16de eeuw ³⁾.

Het moge den lezer bevreemd hebben, dat dit onderzoek met den Psalter geopend is. Dit is niet willekeurig geschied. Terecht is door Le Long opgemerkt ⁴⁾, dat het Psalmboek vanouds als een op zichzelf staand geheel werd beschouwd.

¹⁾ Zie verder de beschrijving van Groote's Letanien in de „Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen," Afd. Letterkunde, 13de dl., bl. 10, enz.

²⁾ Het onderzoek naar de lezers der Psalmen volgt eerst aan heteinde van het eerste deel.

³⁾ Later hopen wij gelegenheid te hebben de vraag te beantwoorden: of deze boekdrukkers, voor zoover zij nog in leven waren, de Hervorming zijn toegedaan geworden.

⁴⁾ Le Long, A. W., bl. 261.

De Hoogleeraar Moll zocht hierin de reden, waarom het in de kopieën des Bijbels werd overgeslagen en het zelfs in den eersten gedrukten Bijbel (Delft 1477) niet wordt gevonden ¹⁾.

Deze conclusie is niet geheel juist. Er bestaan Handschriften, die nevens de bijbelboeken ook den Souter bevatten, gelijk den lezer uit de genoemde Handschriften blijken kan.

Omdat dus het psalmboek uit den canon gelicht en afzonderlijk afgeschreven werd, meenden wij het ook afzonderlijk te mogen onderzoeken, en om de hooge waarde, welke de Kerk er aan toekende, het aan het hoofd van dezen arbeid te plaatsen.

Van de boetepsalmen hebben wij slechts terloops gesproken, omdat het ons nog niet duidelijk is, of deze reeds in dien vorm bestonden, in welken zij na Geert Groote voorkomen. Uit een afzonderlijk Hs. der 15de eeuw ²⁾ bleek ons, dat er twee verschillende overzettingen van bestaan. De eene sluit zich nauw aan den Latijnschen tekst aan, de andere is eene vrije vertaling er van. Mogelijk is de vrije vertaling de oudste en zoo heeft wellicht Groote hierin aanleiding gevonden deze zeven psalmen opnieuw over te zetten ³⁾.

Den „Souter van Maria” konden wij met meer vrijmoedigheid voorbijgaan, omreden deze overzetting niet slechts zeer vrij is, maar zelfs zoo is omgezet, dat de liederen, die Israëls zangers aan Jehova hadden gewijd, nu den naam der uitverkoren dienstmaagd verheerlijkten. Le Long noemt het dan ook een „Grouwel-boek” ⁴⁾ en deelt Ps. 109 (110) mede als een staaltje van de wijze, waarop het woord „Heere of Godt veranderd wordt in Heerinne of Vrouwe”.

Prof. Moll bezat een Handschrift van dezen Souter (15de eeuw)

¹⁾ Moll: Boekerij St.-Barbara-Klooster, bl. 21.

²⁾ Eigendom Nederl. Bijbelgenootschap.

³⁾ Zie Rudolf Dier (Dumbar, Anal. I, p. 6).

⁴⁾ Le Long, A. W., bl. 359.

en gaf Ps. 1 ter kenschetsing van deze overzetting ¹⁾. Wij voegen hierbij nog een paar proeven: ²⁾

Ps. 41 (42) „Als dat hert begheert totter fonteynen des waters also verlāget mijn siel nae dynre minne. Want du biste een winster mȳs levēs een voetster eñ v'maester mijns lichaems.

Ps. 50 (51) „Ontferm u mijnre bermhertige vrouwe die ghehieten biste een moed' gods Eñ na die ingewāte dĳnre bermherticheit reinighe mi vā minen boesheiden Stort u dine genade op mi eñ dyn ghewoenlike goed'tierenheijt en wilt mi niet onttrecken. Want mijn sonden beken ic di ende voer di beschuldige ic mi vā mijn misdaden Versoent mi mitter vruchten dȳs buycs eñ bevrede my met hē die mi gescapē heeft. . .

Ps. 126 „Ten si dat onse lieve vrouwe timmert dat huys onser herten onse timmeringhe en sal niet staende bliven. .

„Deze souter sluit met de woorden: „Gloriose ionkvrouwe maria keyserinne des hemels ende der aerden ende dye overste naest god di begeer ic te grueten van der hogher eeren: ³⁾

„Terwijl wij met smart terugzien op eene afwijking van de hoogste waarheid bij onze vaders,” zoo laat genoemde Hoogleeraar zich hierover uit, „die inderdaad terugkeer tot de menschvergoding des heidendoms was, gevoelen wij ons verplicht den lezer te herinneren, dat in de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid grove dolingen niet zelden voor een tijd eene gewichtige bestemming hadden te vervullen, zoodat zij diensten bewezen, wier vruchtbaarheid slechts door een oppervlakkigen beschouwer kan voorbij gezien worden.

Ook de Maria-cultus heeft bij onze voorgeslachten zekere behoefte vervuld, die allesbehalve onbeduidend was: hij was eene dwaling, die den verderflijken invloed eener andere dwaling

¹⁾ Zie Moll: „Kerkgesch. v. Nederl. vóór Herv.” 2de dl., 4de st., bl. 102.

²⁾ Zie Onser Liever Vrouwen Souter. Gedr. te Antwerpen, M. van Hoochstraten.

³⁾ Zie vooral Mensinga: „Vereering van Maria”, 1ste st., § 2.

eenigermate neutraliseerde!"¹⁾). Lezen wij het voorwoord van dezen souter en leggen wij ons oor onbevooroordeeld te luisteren, dan is er iets in, dat ons aangrijpen moet. Bijv. „Ende als die bose viant die doot coemt die nyemant ontghaē en mach so staet mi bi o eerwaardige ende goedertieren voerspreecster . . .

Ende ick bidde di oetmoedelic ende innichlijck datstu dinen lieven soen ihesum cristum onsen heere voer mi dinen armen onnutten sondighen menschen verwerven wilstē, dat hy ghewaardighen wil in my te storten die ghenade des heiligen geestes in deser uren. Op dat ick ofghesceiden van allen aertschen begheerten ende vleyschelike ghenoechtē. En van allen quaden ydelen schadelijkē ende onreynen ghedachten sonder hindernissen des viants in rustighen ghemoede ende in dien staet der gracen desen souterdie di gheheilicht is, waerdeliken singhen mach, tot love ende glorien dijns ghebenediden names. Amen.

Neen, in het diep gevoel hunner onwaardigheid durfden zij den Vader niet naderen, en ook den Zoon niet, in Wien men den Middelaar voorbijzag. Zij zouden (Moll) alle geloof aan de barmhartigheid des Hemels hebben verloren en waren in een afgrond van wanhoop of gemoedsverharding weggezonden, zoo nevens den toornenden Vader en den richtenden Zoon zich voor hun zielsoog niet het aanminnig gelaat der moeder had voorgedaan.

Men kan deze vereering, en niets anders is het, trachten te verklaren ²⁾ door te wijzen op een invloed, dien de benaming „theotokos” op het kerkelijke leven heeft uitgeoefend, of anderszins ze beschouwen als een gevolg van de vermenging der Deipara en de Semper Virgo, en haar eene soort van klooster-galanterie noemen, het is toch waar, de mensch blijft mensch in de kloosters, maar ook daarbuiten. Het gevoel van Zondenschuld, de behoefte aan een voorspraak en aan eene liefde, reiner dan die van deze wereld, werden, onder welke vormen dan ook, uitgesproken. En toch bestaat er tusschen deze Sou-

¹⁾ Zie vooral Mensinga: „Vereering van Maria”, 1ste Stuk, A. § 2.

²⁾ Zie Mensinga, A. W.

ters en de eerstgenoemden een te groot verschil, om beide als vruchten van denzelfden grond te beschouwen.

Dit belangrijk verschil treedt dan ook te voorschijn in de andere bijbelboeken, vooral in den tweeden Historie-Bijbel, en niet het minste in de Evangeliën en Brieven, naar den tekst overgezet

Wij laten nu den eersten Historie-Bijbel volgen, omdat deze aan den tweeden, naar onze meening, is voorafgegaan. Niet noemen wij hem zoo, om daarmede te kennen te geven, dat hij de geschiedenis, in de boeken des O. en N. Testaments vervat, in geregelden samenhang voordraagt, maar omdat hij hoofdzakelijk deze geschiedenis vermeldt, aangevuld met feiten en opmerkingen uit de ongewijde historie. Zeer dikwijls bespeurt men, dat de Vulgata is geraadpleegd, doch de overzetting van die gedeelten is zóó vrij, dat het tot het onmogelijke behoort ze te controleeren.

De tweede Historie-Bijbel geeft wel het historisch gedeelte der Schrift, doch deze doet het geheel aan de hand der Vulgata, zooals dan ook door den auteur in den proloog medegedeeld wordt. Hier behoeven wij niet in het onzekere te verkeerren, of deze overzetting vreemde vertalingen geraadpleegd of gevolgd heeft, zooals door ons bij de Psalmen verondersteld werd. Het moeilijke echter, om deze overzetting te beoordeelen, bestaat hierin, dat niet met zekerheid de authentieke stukken waarvan kopie genomen is of welke afgeschreven zijn, door ons kunnen aangewezen worden.

De lezer zal mogelijk ook hier de vraag stellen: Is er dan niet voorbereidend gearbeid, m. a. w. zijn er geene bijbelboeken of gedeelten van bijbelboeken in het Nederlandsch overgezet vóór de tweede Historie-Bijbel saamgesteld is? Wij antwoorden: ongetwijfeld; doch veel is er niet en niets is met zekerheid te noemen, en zal later door ons besproken worden.

Daarbij zou men kunnen vragen of de tweede Historie-Bijbel zijnen voorganger heeft gekend of geraadpleegd. Op deze vraag

zullen wij het antwoord niet schuldig blijven, maar met proeven onze opinie daarover staven.

Bij het volgend onderzoek vergete echter de lezer niet, dat op vele vragen, hoe goed ook bedoeld, onmogelijk altijd een afdoend antwoord kan gegeven worden.

De Eerste Historie-Bijbel.

Gelijk in Frankrijk ¹⁾, zoo deed zich in de 14de eeuw ook in de Nederlanden de behoefte aan eenen volksbijbel gevoelen. Nu bestond er een werk, dat den hoofdzakelijken inhoud der gewijde Geschiedenis bevatte en wijd en zijd, zoowel hier als elders, verspreid en gelezen werd.

Het diende vooral den jeugdigen bijbellezer tot inleiding op de lectuur der historische schriften van O. en N. Testament, en tevens tot verbreiding van eenige kennis der algemeene geschiedenis. Wij bedoelen de *Historia Scolastica* van Petrus Comestor, omstreeks 1170 in het Latijn opgesteld.

Zij was het eenige boek, dat door de leeraars gebruikt werd voor het onderwijs der Geschiedenis, en ook, mag men zeggen, het eenige gezag, waarop de schrijvers van lateren tijd zich beriepen tot staving hunner gezegden ²⁾. In het midden der dertiende eeuw werd dit werk, op bevel van Hendrik Raspe, graaf van Thuringen, overgezet in Neder-Saksische Rijmen en ietwat later door zekeren Guyart Desmoulins, deken van Sint-Pieterskerk te Aire, in het Atrechtsche, in het Fransch. Berger zegt omtrent dezen laatste het volgende ³⁾: „La Bible (française) du XIIIe siècle avait plusieurs défauts: elle était longue, inégale, encombrée, au commencement, de commentaires sans valeur. Cinquante ans après son apparition Guyart Desmoulins entreprit de donner au public une oeuvre

¹⁾ Zie S. Berger: „La Bible Française Au Moyen Age”, f. 187.

²⁾ Zie David: „Rijmbijbel van Jacob van Maerlant.”

³⁾ A. W., f. 157.

qui fût parfaitement populaire, et il prit pour modèle l'un des livres les plus goûtés du moyen âge, *l'Histoire scolastique* du „maître des histoires”, Pierre le Mangeur. On aurait tort de vouloir écarter l'oeuvre de Guyart Desmoulins d'une étude des versions de la Bible. La Bible historique ¹⁾ est en effet tout autre chose qu'une simple traduction de l'ouvrage de Comestor. C'est fort une juxtaposition de la Bible et de l'Histoire scolastique ²⁾.” In 1271 voltooide Jacob van Maerlant eenzelfde arbeid voor zijne Vlaamsche landgenooten en stelde zeer velen in staat de schoonste aller Geschiedenissen te lezen, te weten die der beide Testamenten.

David ³⁾ is van meening, en terecht, dat niemand hier te lande het nog gewaagd had om zelfs de evangelische Geschiedenis in de volkstaal over te brengen. Hij kan zich niet vereenigen met Le Long, die dit op rekening brengt van de onwetendheid der geestelijkheid dier dagen, maar denkt liever aan onze taal, vóór Maerlant's leeftijd nog te wankel om tot trouwen tolk van Gods Heilig Woord te kunnen aangewend worden.

Waarom van Maerlant de *Historia Scolastica* in „Dietsche” verzen heeft vertolkt, verklaart hijzelf in de voorrede. Daarin verzoekt hij den lezers voor hem te bidden, dat God hem vergeven moge de zonde, dat hij op jeugdigen leeftijd menig boek had geschreven, waarover hij zich thans bezwaard gevoelt. Hij drukt zich aldus uit ⁴⁾:

Maer nu suldi zonder vursten
 Gode met mi bidden mede,
 Dat hi mi, dur dese waerdigheide
 Die ic dichte van siere wet,
 Vergheve, dat ic mi besmet

¹⁾ Zoo noemt Berger het werk van Guyart Desmoulins.

²⁾ „ „ „ „ „ „ Comestor.

³⁾ Zie A. W., Dl. 3, Voorrede.

⁴⁾ „ „ „ Dl. 1, regel 64 vv.

Ebbe in logenliken saken,
 Die mi de lichtheit dede maken
 Vander herten ende vanden zinne,
 Ende vander wereliker minne; . . .

Echt menschelijk dus, gelijk zoo dikwijls blijkt, „men offert op het altaar van den ernst om het kwaad te verzoenen, dat men vroeger heeft of meent te hebben bedreven.”

Niet slechts heeft van Maerlant door den Rijmbijbel zich van deze (denkbeeldige) smet gezuiverd(?), hij heeft meer gedaan — al lag het mogelijk niet in zijne bedoeling —; hij heeft door zijn werk voorbereidend gearbeid op den braak liggenden akker der (Nederlandsche) bijbelvertaling. De Rijmbijbel heeft aanleiding gegeven tot een ander werk, dat wel is waar aan den Historie-Bijbel van Guyart Desmoulins herinnert, doch niet hiermede op ééne lijn kan geplaatst worden. Bij een voortgezet onderzoek is ons gebleken dat er drie verschillende Bijbels bestonden.

Den eersten noemen wij „den eersten Historie-Bijbel”, den tweeden „den tweeden Historie-Bijbel” en den derden „den tweeden Historie-Bijbel” verbeterd en vermeerderd. Van deze onze onderscheiding zullen wij ons trachten te rechtvaardigen . . .

.

Van den eersten Historie-Bijbel bestaan nog een paar Handschriften ¹⁾, die kennelijk door inhoud en vorm zich van de andere onderscheiden.

Le Long heeft reeds dit verschil opgemerkt, doch, na den inhoud genoemd te hebben, er verder van gezwezen.

Prof. van Boxhorn meende hierin den Bijbel der Waldensen teruggevonden te hebben en heeft velen hierdoor op een dwaalspoor gebracht. Naar onze meening heerscht hier niet weinig verwarring. Ongetwijfeld is van ouds her de invloed der Waldensen groot geweest, doch of in de Nederlanden reeds

¹⁾ Te Leiden n°. 231 en n°. 337 der Maatsch. v. Ned. L., te Utrecht n°. 203 Acad. Bibl. en te Parijs n°. 2 Cat. Mss. Neerl. de la Bibl. Nat. (Huet.) (Het Hs. te Parijs heeft denzelfden proloog als Le Long, bl. 255, mededeelt).

in de 13de eeuw hun Bijbel bekend is geweest; ja, of zijzelven zich op onzen bodem vertoond hebben (sporadisch soms?), wacht nog op nader bewijs.

Van Boxhorn heeft gedwaald. Hij had het oog op een afschrift van den Rijmbijbel en heeft dit voor een Bijbel in Rijm van de Waldensen gehouden. Hij toch citeert dezelfde woorden, die in den Rijmbijbel voorkomen ¹⁾, en hetzelfde beeld van de noot, door van Maerlant gebruikt ²⁾.

Ook de heer van Harderwijk, predikant te Katwijk aan Zee, heeft zich vergist. Deze geleerde had het genoeg door aankoop een Handschrift van deze soort in eigendom te verkrijgen en heeft als zijne meening uitgesproken, dat dit Handschrift eene Nederduitsche vertaling in onrijm, door van Maerlant vervaardigd, was ³⁾. „Dat men,” zoo laat van Harderwijk zich hooren, „aan Maerlant de Nederduitsche prozaische vertaling van den Bijbel, welke dit Handschrift bevat, verschuldigd is, kan wel aan geene bedenking onderhevig wezen. Niet alleen treft men op vele plaatsen eene in het oog loopende overeenkomst tusschen dezelve en zijnen rijmbijbel aan, maar aan het einde van het vierde boek der Koningen, bij de vermelding van den overgang tot een volgend boek, wordt uitdrukkelijk gezegd, dat Maerlant deze vertaling gemaakt heeft; men leest aldaar:

Eerst sel mē seggē vā thobias
die mede gevāgē was mit die
van ysrahel van salmanaser den
conīc van assyrien Dat sel mē
nu hier bescrivē Ghelijc alst ihero
nimus bescrevē heeft vut dē cal
deenschē int latijn Eñ Maerlant
heeftet geset vuten latyn in dietscer talen.”

Voor ééne zaak echter zijn wij van Harderwijk dankbaar.

¹⁾ Zie David: Rijmbijbel Maerlant, vs. 25.

²⁾ ” ” ” ” vs. 32.

³⁾ Zie zijn Verslag van een Handschrift.... 1831.

Hij toch is de eerste, die de verwantschap tusschen den Rijmbijbel en den eersten Historie-Bijbel heeft aangewezen.

Meende deze geleerde den „Historie-Bijbel” te mogen noemen den „proza-bijbel” van Jacob van Maerlant, de heer Leenderts, hierdoor op een Hs. van den Historie-Bijbel opmerksaam gemaakt, heeft dit gevoelen weersproken¹⁾, doch is in gebreke gebleven over dezen middeleeuwschen arbeid genoegzaam licht te ontsteken.

Leenderts zegt hieromtrent: „Wij kunnen ons gemakkelijk voorstellen, hoe een afschrijver er aan kwam het aan den beroemden dichter toe te kennen. Hij schreef een werk over, waarin de naam van den auteur niet vermeld werd. Van allen, die dergelijke werken geschreven hadden, was niemand zoo beroemd als Jacob van Maerlant.

Misschien wist onze afschrijver, dat deze een Nederduitschen Bijbel geschreven had, maar had dien nooit gezien, en nu vermoedde hij, dat het een exemplaar van dien Bijbel was, dat hij vóór zich had om af te schrijven. Of, kende hij den Rijmbijbel, dan kan de overeenkomst daarvan met dit werk hem bewogen hebben om het eene zoowel als het andere aan Maerlant toe te schrijven.”

Ook de heer Leenderts heeft over den Historie-Bijbel niet het laatste en evenmin het juiste woord gesproken.

Uit eene meer dan oppervlakkige vergelijking van deze Hss. met den Rijmbijbel blijkt, dat de auteur van eerstgenoemde werken den arbeid van van Maerlant niet slechts heeft gekend, maar zelfs op vele plaatsen woordelijk heeft gekopieerd.

En wat den naam van van Maerlant betreft, geplaatst achter 4 Koningen en vóór Thobias, is eenvoudig hierom, omdat van Maerlant genoteerd had dat Hieronymus het boek van Thobias uit het Chaldeeuwisch heeft vertaald in het Latijn, en de auteur van den Historie-Bijbel heeft op zijne beurt hierbij aangetee-

¹⁾ Zie „Navorscher” 1861.

kend dat van Maerlant het boek van Thobias heeft overgezet in het Dietsch ¹⁾.

De heer Leenderts heeft aangetoond dat er verschil bestaat op sommige plaatsen tusschen den Rijmbijbel en den Historie-Bijbel ¹⁾. Dit was noodig om de bewering van van Harderwijk te weerleggen. Maar waaruit de Historie-Bijbel is saamgesteld, is door dezen geleerde niet genoemd.

Wij houden den eersten Historie-Bijbel niet voor een werk van Jacob van Maerlant, maar voor eenen arbeid van eenen ons onbekenden auteur der 14de eeuw; de Rijmbijbel is tot grondslag gelegd, veel er uit verwijderd wat te scherp en overbodig scheen, nu en dan is opnieuw de Hist. Scolastica geraadpleegd, maar ook — en dit is het voornaamste — is van den kerkelijken tekst gebruik gemaakt, daar sommige bijbelboeken wel vrij, doch tamelijk aansluitend aan de Vulgata ²⁾ overgezet zijn.

Deze Bijbel bevat eerst de vijf boeken van Mozes; elk boek, met uitzondering van Genesis, heeft een hoofdtitel en is verdeeld in kapitels, welke door cijfers onderscheiden worden. Hun getal komt met het gewone getal overeen, de verdeeling echter verschilt hier en daar. Eenige zijn ook verkort; zoo zijn in Genesis 35 en 36 en in Exod. 6 de aldaar voorkomende geslachtslijsten verkort, enz. Sommige bijbelboeken worden er in gemist, hetgeen in dezer voege wordt vermeld ³⁾:

Hier an soude volgen die twee
bokē p'lipomenom Mer want die
hystorie meest dē syn in die voirs'
boken geruert sijn Daer om laet
ic die after te scrivē

En daeran soude comē die twee

¹⁾ Zie „Navorscher” 1861.

²⁾ Dat deze overzetting naar de Vulgata is vervaardigd, wordt aan het einde van 4 Koningen uitdrukkelijk gezegd.

³⁾ Zie Hs. n°. 231 M. v. Ned. L.

bokē esdras Eñ wāt dē sin eñ die
 hystorie meest in d' conīgē bokē
 von geruert sijn eñ gescrevē is
 so laet ic oec after te scriven
 Eñ daeraen soude comē dat boec
 van nemye Eñ want dē sin eñ
 die hystorie meest in d' conīgen
 boec bescrevē is so laet ict oec aft'.

Zoo bevat deze Bijbel de volgende boeken: de Pentateuch ¹⁾, Josua, Richteren, Ruth ¹⁾, de vier boeken der Koningen, Thobias, Godoleus, Daniël, Judith, Esdra, Esther, Alexander ²⁾, Maccabeën, Joh. Hyrcanus, Julius Caesar en Octavianus ³⁾.

Vergelijkt men nu den Rijmbijbel met dezen Bijbel, dan wijst reeds Genesis I op een belangrijk onderscheid. Van een aanroepen van God om hulp en bijstand, om schoone woorden en goeden rijm te vinden; van een smeeken aan Maria, om hulpe door hare voorbede, opdat de auteur ontvange den H. Geest, die hem sterke en bijsta bij zijnen arbeid, zooals van Maerlant begint, vinden wij in dezen Historie-Bijbel niets. Hij begint met de geschiedenis, hoe breedsprakig dan ook beschreven. Scherpt de Rijmbijbel zijne pijlen tegen hen, die nijdig zijn op zijnen arbeid, en doet hij hun verstaan, dat hij hun toorn trotseert, en dat niet hem, maar hunzelven hun nijd deert, noemt hij hen vleiers voor het uiterlijke, doch als Judas valsch innerlijk, deze Bijbel onthoudt zich hiervan en doet daardoor niet aan eenen tegenstander der paapschap denken.

Het is dan ook opmerkelijk, dat deze Bijbel nooit de „schare met geschoren kruin” hekelt, zooals van Maerlant nogal dikwijls doet.

¹⁾ De boeken Deuteronomium en Ruth komen in den Rijmbijbel niet voor.

²⁾ Vergelijk, wat dezen Alexander-roman betreft, „de Spieghel Historiae” van Maerlant.

³⁾ Zie Hs. Parijs. Hs. 231 der M. v. Ned. L. eindigt met Maccabeën. Hs. Utrecht komt met Hs. 231 overeen, doch mist Thobias en Esther.

Meent echter niet, dat een zuiver doorlopend verhaal der gewijde geschiedenis hier wordt gegeven ¹⁾).

Vele gebeurtenissen uit de ongewijde geschiedenis worden gememoreerd; de vrijage van Jozef met Potifar's dochter Asse-
nech is ook niet vergeten ²⁾), evenzoo niet de belegering van
Saba door Mozes en van Tarabis en de twee ringen, enz., enz.
Was van Maerlant rijk aan zinspelingen op Maria, ook de
eerste Historie-Bijbel, ofschoon niet zoo dikwijls, denkt gaarne
aan de Joncvrouwe. Bijv.: De duif van Noach beteekent Maria,
die den Olijf des vredes, Jezus Christus, voortbracht
de ladder van Jakob beteekent Maria, de moeder Gods, waarbij
de zondaars opklimmen tot het eeuwige leven. De twee boomen
er van beduiden de reinheid en ootmoed van Maria, maar de
sporten waren vele, dat waren de deugden, die Maria had ³⁾).
Zoo ziet deze Bijbel in het kistje, waarin Mozes gelegd was,
ook de reine maagd Maria in overeenstemming met van
Maerlant, alsook in den doorn (het brandende braambosch)
Maria, die in scherpheid der poenitentie leefde en gelijk de
doorn brandde zonder „faelgieren”, alzo bracht Maria Jezus
ter wereld met kracht des H. Geestes en hare maagdelijke
reinheid bleef ongekwetst (= van Maerlant)

De Rijmbijbel laat ook dikwijls zijnen afkeer van de Joden
blijken, evenzoo doet ook de eerste Historie-Bijbel. Bijv.: Cham
beduidt de kwade Joden, de vuile, onreine honden
Ezau was rood en ruw. Ruw beduidt de Joden, die harig zijn
als de honden en rood, omdat zij besmet zijn met het bloed
van Christus. Jacob zijn de Christenen, die nu lijnrecht ten
hemel varen ⁴⁾).

¹⁾ Genesis is met wonderlijke interpretaties en legenden ruimschoots bedeed
boven de andere boeken. De auteur schijnt behalve Josephus vooral Methodius
(zie Gallandius), Vincentius e. a. geraadpleegd te hebben.

²⁾ Zie Bilderdijk „Assenede”, die in dit gedicht doet zien, hoe de natuurlijke
liefde de bloedschande voorkomt.

³⁾ Van Maerlant heeft dit breder uitgewerkt.

⁴⁾ Kaïn is een type van de Joden, die als de honden vuil, onrein en valsch

Opmerkelijk vonden wij het, dat deze Bijbel nooit iets ten ongunste van de priesters zegt, terwijl van Maerlant dikwijls op hen zijne pijlen richt.

Bijv.: Spreekt van Maerlant van Aäron, dat hij geen wijn mocht drinken, als hij in den tabernakel ging, dan drukt hij zich aldus uit:

Maer dit ghebod si nu verkeren
Clerke vander nuwer wet:
Dronkenschap heeftse al besmet.

.
Onse papen al nu bi daghen,
Die Gode in die hande draghen,
Die vule syn en so besmet....

Zoo vindt van Maerlant in Eliëser's geslacht de aanduiding van die personen, die sacrament of kerkegoed verkoopen en altijd melaatsch blijven, d. i. onwaard en van God verstoken.

De dichter prijst Thobias zeer, maar geeselt de paapschap:

Merct, ghi vroede en ghi meeste,
Up des goeds Thobias feeste.
Ghi prelate der heleghe kerken,
Leert na desen een lettelt werken:
Hine bat niet condechlike
Te siere feesten comen die rike,
Maer arme, entie Gode ontsaghen.
O wi armen! in minen daghen
Sijn die arme uut ghesloten;
Die Gode ontsien zijn verstoten;

zijn. Naar het vleesch was Jezus hun broeder, omdat Maria uit hen geboren is. Zij was de roos, zij waren de doornen. Op Zijne deugd waren zij fel, gelijk Kaïn op Abel was. Zij kruisigden Hem en toch laat men hen leven, en, gelijk Kaïn bevende was met zijn hoofd, waardoor men hem spaarde, zoo zijn de Joden door de besnijdenis geteekend om gespaard te blijven en tot bewijs te dienen, dat zij door God vervloekt zijn. Alleen om den cijns worden zij nog door de christenen en heidenen geduld

Over hem comen die menestrele ¹⁾
 Die men nu gheeft te vele.

Zoo blijkt niet slechts uit de wijze, waarop de stof is bearbeid, maar ook uit den geest, die er in ademt, dat de Rijmbijbel en deze Bijbel niet aan eene en dezelfde hand mogen toegeschreven worden.

Brengt men hierbij nog in rekening, dat de strekking van beide werken verschilt, dan zal de identiteit moeilijk meer te handhaven zijn. Van Maerlant wilde door zijnen Rijmbijbel goed maken wat hij door andere werken meende misdreven te hebben, de auteur van den eersten Historie-Bijbel heeft eene geheel andere bedoeling. Hij wil de H. Schrift geven, hij oordeelt haar noodig gelezen te worden, opdat die „siel gespijst mach worden ende gesterct tot allen doechde. Want het is der sielen salicheit dat men die Heilighe Scrift gaerne leest ende hoert lesen. Want ghelijc dat lichaem leeft van aertscher spisen, alsoe leeft die siel van der Heiligher Scriften”. ²⁾

Deze eerste Historie-Bijbel schijnt echter niet dien bijval gevonden te hebben, dien de auteur waarschijnlijk had verwacht. Was hij in ruimen kring verspreid geworden, dan zou het getal der nog aanwezige exemplaren mogelijk niet zoo klein zijn. Wij vermoeden, omdat het oudste ons bekende Hs. (n°. 231 M. v. Ned. L.) dateert van het jaar 1357 ³⁾, en dus slechts drie jaren vóór den 2^{den} Historie-Bijbel verschenen is, dat deze Bijbel spoedig door zijn opvolger verdrongen is.

¹⁾ Menestrelen = zangers = allemanspapegaaien. Zie ook „Sp. Hist.”, II. Zij waren Maerlant een doorn in het oog, omdat zij ieder naar den mond praatten.

²⁾ Zie Hss. Parijs en Utrecht. Le Long, „Boekz.”, p. 255.

³⁾ In zijn Cat. v. Hss. wordt door Le Long een Hs. eener Nederd. vert. van den Bijbel in onrijm van 1322 vermeld, doch ons is dit Hs. niet bekend.

De Tweede Historie-Bijbel.

Ook in de Nederlanden deed zich in de 14de eeuw de behoefte aan een volksbijbel gevoelen, zoo schreven wij. Minder dan ons lief was hebben wij in het vorige hoofdstuk plaats mogen inruimen voor den oudsten Historie-Bijbel, welke, naar onze meening, eene grondige bewerking verdient. Belangrijk scheen ons toe de neiging van den auteur, om vooral ook den tekst der Vulgaat in zijn werk op te nemen. Daaruit blijkt ons 1°. dat ook bij ons gelijk in Frankrijk de gewijde geschiedenis gevaar liep van hare eereplaats voor de niet-gewijde historiën te moeten inruimen, 2°. dat de vervaardiger van den eersten Historie-Bijbel dat dreigend gevaar door zijn arbeid heeft trachten af te wenden. Deze poging, hoe goed ook bedoeld, moet als mislukt beschouwd worden. Een hoofdgebrek van zijn arbeid was, dat hij te veel het gewijde met het ongewijde had vermengd, zoodat wat eigenlijk tot den Bijbel behoorde, niet meer kon onderscheiden worden. Dit gaf een anderen auteur aanleiding de handen aan den arbeid te slaan en een beter werk saam te stellen. Men verwachtte echter niet, dat de tekst der gewijde geschriften nu op het punt staat van gezuiverd te zullen worden van vreemde bestanddeelen en dus een Bijbel naar onze voorstelling het licht zal zien — neen, eerst een eeuw later, als de Bijbel van Delft (1477) van de pers komt, zal zulks, en nog slechts gedeeltelijk, geschieden.

„Scriptura sacra” heetten wel is waar in die dagen niet alleen de bijbelboeken, maar alle voor goed en stichtelijk gehouden geschriften, maar toch. al belieft men dit eene

schoone overtuiging te noemen ¹⁾, men onderscheidde in de 14de eeuw reeds te goed de Heilige Schriften van godsdienstige geschriften. Hiervan zal de tweede Historie-Bijbel ons kunnen overtuigen.

In den proloog legt de auteur ons het plan van zijnen arbeid bloot. De inrichting van het werk komt hiermede geheel overeen. Onder het opschrift „Tekst” of „Tekst der bibelen”, met rooden inkt geschreven, wordt een gedeelte van den tekst der Vulgata overgezet; dan volgt, na het opschrift „scolastica” of „scolastica historia”, de verklaring.

Bij sommige woorden, nu eens van den bijbelschen tekst, dan weder van Scolastica, worden ophelderingen geplaatst en duidelijk genoeg van den tekst onderscheiden ²⁾.

Door deze onderscheidingen geeft hij te kennen, dat hij niet op het standpunt staat van hen, die door hunne rijmbijbels of historie-bijbels op den rechten weg meenden te zijn, maar dat hij scherpe onderscheiding tusschen den Bijbel zelven en de daarbij gevoegde historiën en verklaringen verlangt.

Van deze Bijbels worden nog vele exemplaren bewaard. Sommige zijn in particuliere handen en kunnen daarom hier niet genoemd worden; andere zijn eigendom van verschillende bibliotheken.

Uit de opgave der Handschriften (Bijbels), welke hier volgt, zal de lezer zien, dat nog een vrij groot getal aanwezig is en dat dus in eene geschiedenis, als hier door ons gegeven wordt, alle die Hss. niet kunnen beschreven en nauwkeurig onderzocht worden. Sommige zijn compleet, andere bevatten slechts eenige boeken; ook de volgorde der boeken varieert. Hoe wenschelijk het ook ware dat het jaartal der vervaardiging genoemd werd, in de meeste is dit vergeten, en wat vooral niet moest nagelaten zijn, dat de auteur zijn naam er in ge-

¹⁾ Moll: „Kerkgeschiedenis voor de Hervorming,” II, 2, 269.

²⁾ Zie Proloog. Le Long „Boekzaal der Nederd. Bijbels,” bl. 239: „Echter sal men weten, omdat die Bibel ter menigher stat is soe donker van verstandnisse; soe sal ic, tot allen stede wel ondersceiden, waert beghint ende endt, mit roden yncet.

voegd had, dit vindt in niet één ons bekend Handschrift plaats.

Wij zullen trachten de Hss. zooveel mogelijk chronologisch te rangschikken en noemen de plaatsen, waar, en de nummers, waaronder zij bewaard worden, alsook de boeken, welke zij bevatten. Eerst worden de Hss. der 14de eeuw en daarna die der 15de eeuw genoemd, doch zonder in te staan voor de juistheid der tijdsbepaling.

I. HANDSCHRIFTEN VAN DEN 2^{DE}N HISTORIE-BIJBEL.

14de eeuw.

Hs. n°. 16. Université de l'Etat. Gand. jaar 1360.

Bevat: de 5 Boeken van Mozes, Josua, Richteren, Ruth,
1, 2, 3, 4 Koningen ¹⁾, Thobias, Ged. Ezechiël, Daniël
met Aanhangsel.

Hs. y401. Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. j. 1360.

Bevat: de 5 Boeken van Mozes, Josua, Richteren, Ruth,
1, 2, 3, 4 Koningen, Thobias, Ged. Ezechiël, Daniël
met Aanhangsel, Cyrus, Judith, Esdra, Esther, Job,
Spr., Eccl., Cant., Sap., Eccl., Al., Macc., Destructie

Hs. y398. Koninkl. Bibliotheek 's-Gravenhage. j. 1360.

Bevat: Job, Spr., Eccl., Cant., Sap., Eccl., Al., Macc.,
Destructie

Hs. O. 1. Koninkl. Bibl. te 's-Gravenhage. j. 1360.

Bevat: 1, 2, 3, 4 Koningen, Thobias, Ged. Ez., Daniël,
Cyrus, Judith, Esdra, Esther, Job, Al.

Hs. n°. 9021. Bourgondische Bibliotheek te Brussel. j. 1360.

Bevat: Ged. Ezechiël, Daniël.

Hs. n°. 2771. K.-K. Hofbibl. Weenen. j. 1360 (?).

Bevat: de 5 Boeken van Mozes, Richteren, Ruth, 1, 2,
3, 4 Koningen, Thobias, Ged. Ez. en Daniël, Judith,

¹⁾ Na 4 Koningen volgt het Gebed van Manasse en na Habakuk het jaartal 1360.
N.B. In de Hss. y398 en y401 komt ook de Souther voor.

Esther, Job, Spr., Eccl., Cant., Sap., Eccl., Esdra en Josephus de Cyro et Alexandro ¹⁾.

II. HANDSCHRIFTEN VAN DEN 2DEN HISTORIE-BIJBEL.

15de eeuw.

Hs. y₄16. Koninkl. Bibl. 's-Gravenhage. j. 1400.

Bevat: de 5 Bk. van Mozes, Josua, Richt., 1, 2, 3, 4 Koningen, Thob., Judith, Esther, Job, Spr., Eccl., Cant., Sap., Eccl., Ged. Ez., Dan., Macc.

Hs. n°. 234. Maatschappij van Ned. Letterkunde te Leiden. j. 1423.

Bevat: Ged. Ez., Dan., Job, Spr., Eccl., Cant., Sap., Eccl. (Ook de Souter)

Hs. n°. 16. Museum Meermann-Westhreenen te 's-Gravenhage.

Begin 15de eeuw.

Bevat: de 5 Bk. van Mozes, Josua, Richteren, Ruth, 1, 2, 3, 4 Koningen, Ez., Dan., Cyrus, Judith, Esdra, Esther, Job

Hs. Prof. Acquoi, Leiden. j. 1440.

Bevat: Josua, Richteren, Ruth, Job, Spr., Eccl., Sap., Eccl.

Cgm. 1102. Kön. Hof- u. Staatsbibl. te München. j. 1439.

Bevat: de 5 Bk. van Mozes, Josua, Richt., Ruth.

Cgm. 5150 te München. j. 1445.

Bevat: = Cgm. 1102

Cgm. 5062 te München. j. 1468.

Bevat: Josua, Richteren, Ruth, 1, 2, 3, 4 Koningen.

Hs. n°. 38. Parijs. 15de eeuw.

Bevat: Leviticus, Numeri, Deut., Jos., Richt., Ruth, Judith, Esdra

Hs. n°. 1128. Maatsch. v. Ned. L. 1ste helft 15de eeuw.

Bevat: de 5 Bk. van Mozes, Thobias, Judith, Hester,

¹⁾ De Souter na N. Testament. — Zie ook Prof. Doedes' „Rariora.”

Esdra en Neëmia (historie), Al., Macc. 1 en 2, Jan Hyrcanus

Hs. y402. Koninkl. Bibliotheek. 15de eeuw.

Bevat: den Pentateuch, Jos., Richt., Ruth, 1, 2, 3, 4 Koningen, Thob., Ged. Ez., Dan., Cyrus, Judith, Esdra, Esther, Job, Spr., Eccl., Cant., Sap., Eccl., Al., Macc., Destructie.

Hs. n°. 232. Maatsch. v. Ned. Letterkunde. 15de eeuw.

Bevat: den Pentateuch, Jos., Richt., Ruth, 1, 2, 3, 4 Koningen, Thobias, Ged. Ez., Dan., Cyrus, Judith, Esdra, Esther, Job, Thob., Jonas ¹⁾, Judith, Esther

Add. Ms. 10043. Britsch Museum. 15de eeuw.

Bevat: de 5 Bk. van Mozes, Jos., Richt., 1, 2, 3, 4 Koningen, Thobias

Add. Ms. 15310 en 11. Britsch Museum. j. 1460—62.

Bevat: Genesis — Maccabeën

Add. Ms. 15410. Britsch Museum. 15de eeuw.

Bevat: Genesis — Esther

Add. Ms. 16951. Britsch Museum. j. 1473—74.

Bevat: de 5 Bk. van Mozes, Josua, Richt., Ruth

Hs. Catalogus n°. 1006. Univers.-Bibl. te Utrecht.

Bevat: Thobias — Maccabeën.

Hs. Catalogus n°. 1007. Univers.-Bibl. Utrecht.

Bevat: de 5 Sal. Bk.

Hs. n°. 239. Maatsch. v. Ned. Letterkunde. 15de eeuw.

Bevat: Cantica en Leven van Jezus.

Ms. n°. 38. Parijs. 15de eeuw.

Bevat: Lev., Num., Deut., Jos., Richt., Ruth, Esther, Judith

¹⁾ Dit is het eenige ons bekende Hs., dat Jonas bevat.

Opmerkingen omtrent eenige Handschriften.

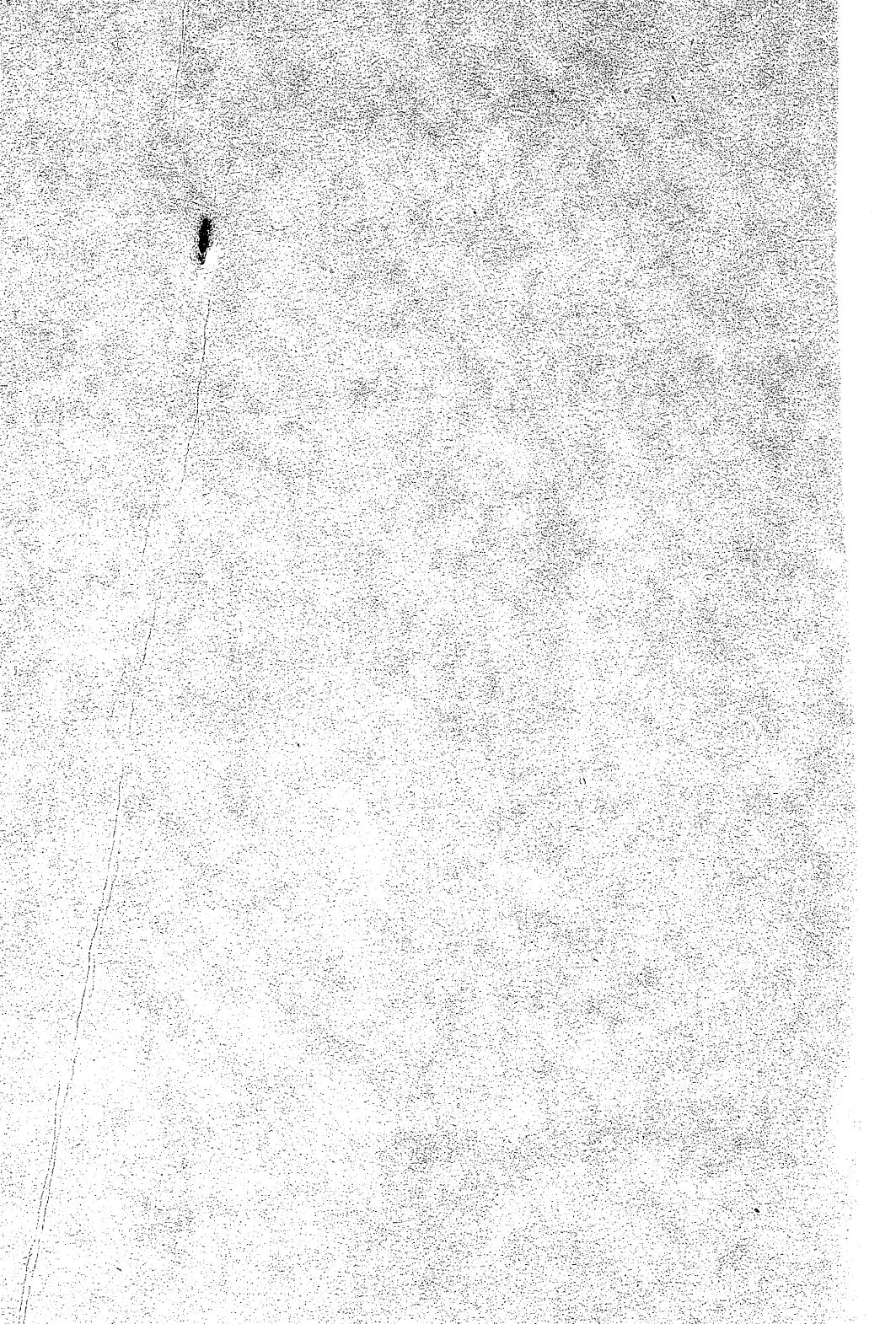
Zes Handschriften der 14de eeuw zijn ons alzoo bekend. Opmerkelijk is het, dat zij alle schijnbaar in het begin der 2de helft dier eeuw vervaardigd zijn. Schijnbaar, zeggen wij, omreden dit aan bedenking onderhevig is. Wel dragen zij het jaartal 1360 als aanvangstijd der samenstelling, doch het is bijna ongelooflijk dat zij in dat jaar onafhankelijk van elkander en sommige van hen zoo betrekkelijk vlug vervaardigd zijn.

Van deze Handschriften is n^o. y401 der Koninkl. Bibliotheek naar onze schatting het schoonst bewerkt. In groot formaat op perkament keurig geschreven, is het versierd met de prachtigste miniaturen en penteekeningen. Het eerste deel heeft 154 miniatuurteekeningen in kleuren en op gouden grond ¹⁾ en 111 penteekeningen, schoon ornamentwerk en versieringen. De Souter schittert van goud, daar de hoofd- en beginletters met dit edel metaal als ingelegd zijn. Het tweede deel telt 174 miniatuur- en 36 penteekeningen, zoodat het geheel een waar kunstgewrocht is.

Hs. y398 der Koninkl. Bibliotheek is eveneens een kostbaar Handschrift. Van hetzelfde formaat en van perkament, bevat het vele initialen, met goud en kleuren geteekend. Ook Hs. 2771 en '72 ²⁾ te Weenen wordt zeer geroemd en bestaat uit twee deelen, waarin vele boeken des O. en des N. Testaments. Hs. n°. 9021 der Bourg. Bibliotheek te Brussel moet ook zeer

¹⁾ Zie een afbeelding hiervan in dit werk.

²⁾ Zie Walther, A. W., 647.

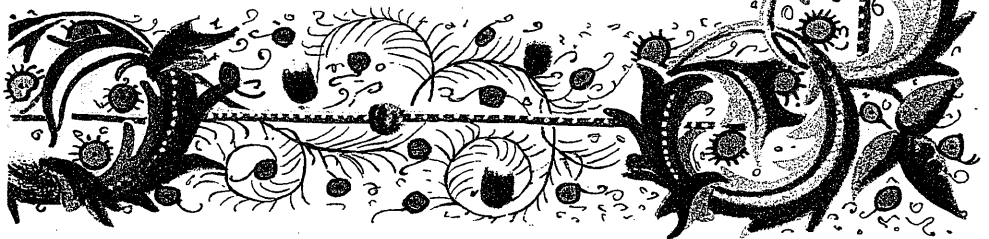
Hier begint genesis en heet is daer erste
boec der bibelen en vanden ouden testamēt

Capitel. I.

Den
begynne
schiep god
hemel en
eerde. Mer
die eerde
was omūt
te en ydel
ende donc
kerheiden
waren op
die aensich
te des af
gronis en
gode gheest
waer ghe

Drachten bouen den wateren. Scolaſtica h
Iden beysm was woert. tota
en woert was beysm. Inde welcke
en byden welken die vnder die wer
relt schiep. Dit woert was sijn ewyge goen
men seit in vier manieren die werrelt. Wat
sullen tyt heetmen den gheesteliche hemel
die werrelt om sijnre zuuerheit willen. En
zoem tyt dese begriepeliche werrelt. En die
grieken heeten die werrelt pan en die latyn
sche heeten omē. Dat is te seggen al wat
die philosophen en bekerden den gheesteliche
hemel niet. Sellen tyt heetmē die werrelt
dat lantschap allene dat onder der manen
loep is want dese werrelt heeft allene in

fraai zijn, doch de Hss. O. 1 der Koninkl. Bibliotheek en n°. 16 der Staatsuniversiteitsbibliotheek te Gent zijn zeer eenvoudig.

Wat de jaartallen betreft, welke in deze Handschriften voorkomen, deze worden niet altijd voor overeenstemmend met den tijd der vervaardiging van het Handschrift gehouden. De catalogus der Koninkl. Bibliotheek schat n^o. y401 uit de 15de eeuw; evenzoo wordt over Hs. y398 der Bibliotheek geoordeeld en — naar onze meening — is dit oordeel niet geheel juist. Wij staan hier voor eenzelfde verschijnsel als de Hoogl. Moll opmerkte, toen hij Hs. 32 der Koninkl. Academie v. W. te Amsterdam besprak, ¹⁾ die, niettegenstaande de overzetting vóór en in 1384 was bewerkt, en hem geene andere Handschriften van deze soort bekend waren, toch aan het midden der 15de eeuw dacht.

Mogelijk zijn deze Hss. van lateren datum, doch de tekst draagt duidelijke kenmerken, dat hij een afschrift is van een Hs. of van Hss. der 14de eeuw. De Hs. O. 1 te 's-Gravenhage en Hs. n°. 16 te Gent schijnen (dat van Gent vooral) een arbeid der 14de eeuw te zijn, doch Hs. n°. 16 bevat slechts de Oud-Testamentische boeken tot Daniël en Hs. O. 1 mist de boeken tot 1 Koningen en verder Spr., Eccl., Cant., Sap. en Eccl. Ongetwijfeld behooren deze zes Handschriften tot dezelfde familie, doch eene nadere verwantschap is ons nog niet mogelijk aan te wijzen.

Wat de volgorde der boeken in deze Hss. aangaat, men ziet al aanstonds dat deze bijna geheel overeenstemt, en nader zal blijken dat de tekst, behoudens kleine afwijkingen, en zelfs de wijze van bewerking van de stof, niet verschilt, zoodat alle op één origineel en op één model heenwijken.

De Handschriften der 15de eeuw, welke volgens de jaartallen, er in voorkomende, tusschen 1400 en 1468 vervaardigd zijn, bieden ook eene rijke verscheidenheid aan. Hs. y402 (fol.) der Koninkl. Bibliotheek heeft prachtige miniatuurteekeningen en

¹⁾ Zie „Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Academie van Wetenschappen,” Afd. Lett., 2de r., 7de dl., bl. 296.

y416 (fol.) van dezelfde Bibliotheek munt uit door zeer schoone initialen, evenals Hs. A. A. 193, doch de Handschriften der Maatschappij van Nederl. Letterkunde en der Acad. Bibliotheek te Utrecht zijn zonder eenige versiering

Zooals uit de opgave der ons bekende Handschriften blijkt, kunnen wij slechts één Handschrift van Jesaja, Jeremia en Jeremia's Geween aanwijzen, (Hs. 32 der Koninkl. Academie v. W. te Amsterdam), en zoeken tevergeefs naar de kleine profeten.

Ook het boek Jona komt in zijn geheel slechts in één Handschrift voor (in Hs. n°. 232 der M. v. Ned. L.), gevoegd bij de andere hist. boeken. Wat hiervan de reden is, is ons niet bekend, maar het schijnt later door eenen ons onbekenden auteur afzonderlijk vertaald te zijn.

Overeenstemming der Handschriften.

De Handschriften van den tweeden Historie-Bijbel stemmen overeen. Er is tusschen alle deze, welke door ons genoemd zijn, geen noemenswaardig verschil. Dit blijkt 1°. uit de prologen, 2°. uit de citaten, aan de Historia Scolastica ontleend, 3°. uit de verklaringen en toelichtingen van vreemde woorden, plaatsnamen ¹⁾ enz., tusschen den tekst gevoegd, en 4°. vooral uit de identiteit van tekst.

Dit blijkt uit de prologen. De proloog voor Genesis begint in alle Handschriften: „Onse here god vorziende die grote droecheit van devocien.

Josua wordt ingeleid met de woorden: „Nu omdat ic my bi der hulpē ons he'n ende marien sijre liever moeder hebbe ontcommert en verledicht niet sonder vreesse aerbeit en anxte van Moyses vijf boeken daer die wet in ghescrevē is, so wil ic voirt scrivē josue

De voorrede op Salomo's boeken leest: Lieve en gemeente (gheminde) Jan Tay ic mag spreken, tot uwe eenradige begeerte.

De overeenstemming blijkt verder uit de citaten, aan de Hist. Scolastica ontleend en uit de verklaringen en toelichtingen, tusschen den tekst gevoegd, welke in alle Hss. dezelfde zijn en op dezelfde plaatsen voorkomen, maar welke hier onmogelijk kunnen gememoreerd worden.

¹⁾ Ontleend aan het Cathalicon van Balbi, een woordenboek, dat de woorden en spreekwijzen der Vulgaat, der kerkvaders en dichters verklaarde.

Bovendien is ons gebleken, dat ook de tekst niet verschilt en dat dus ééne overzetting aan alle Handschriften ten grondslag ligt. Om dit laatste te kunnen constateeren, hebben wij vele Handschriften geraadpleegd, gedeelten er van afgeschreven en ze onderling vergeleken ¹⁾. Nu en dan treedt wel is waar eenig onderscheid te voorschijn, doch als wij bedenken, dat elke afschrijver in zijn eigen dialect het origineel overnam, en latere afschrijvers een ouder of minder gebruikelijk woord door een jonger en meer gewoon hebben vervangen, dan is dit onderscheid zeer verklaarbaar. Wij geven hier eenige proeven eerst uit de Handschriften der 14de eeuw en daarna uit die der 15de eeuw. Al zijn deze proeven niet vele — wij kunnen ze gemakkelijk vermeerderen —, toch achten wij het overbodig nog andere hierbij te voegen, daar naar onze meening de identiteit van tekst genoegzaam blijkt.

Dit resultaat is hoogst belangrijk en maakt het onderzoek naar den auteur of naar de auteurs gemakkelijker. Op de vraag, of het oorspronkelijke Handschrift nog aan te wijzen is, waarvan de andere afschriften zijn, kunnen wij vooreerst geen bevredigend antwoord geven. Deze vraag staat in verband met eene andere en wel met deze: of alle boeken achtereenvolgens zijn overgezet en het werk van éénen auteur zijn, dan of verschillende personen op verschillende tijden en plaatsen dezen arbeid hebben verricht, zoodat het eene gedeelte der Vulgata door dezen, het andere door genen is overgezet.

Mogelijk is Ms. n°. 16 (Gent) het meest oorspronkelijk, en Hs. O. 1 der Koninklijke Bibliotheek zeer oud, doch de andere Hss. der 14de eeuw hebben, naar onze meening, wel den tekst der 14de eeuw, doch zijn waarschijnlijk in de 15de eeuw vervaardigd.

Wat de overzetting zelve betreft, zij schijnt een arbeid te zijn van ééne hand, want in de prologen spreekt steeds dezelfde persoon en geeft voortdurend te kennen, dat hij zijn reeds begonnen arbeid wil voortzetten. Hij schrijft in den proloog op Genesis: „Om dese sake hevet mi langhe in 't hert geweest,

¹⁾ Zie Bijlage A.

dat ic gaerne dit fundament van der scriftueren uten latyn te duutsche trecken soude: Omdat ic hope, dattet menich salich mensche, die onghелеert is van clergiën, sijn orbaer in doen sal.

Dit werc, dat ic meen te bestaan, en is niet cleine, mar het is van groter pinen ende arbeide, dat mi menighen rust benemen sal, eer ict volbrenghe ¹⁾."

Den proloog op de boeken van Salomo vangt de auteur aldus aan:

„Nu omdat ic my bi der hulpē ons he'n ende marien synre liever moeder hebbe ontcommert en verledicht niet sonder aerbeit en anxe van moyses vijf boeken daer die wet in ghescrevē is, so wil ic voirtscrivē Josue.

Dit werck dat ic neme te onderstaē is ne gheen cleen dinck, mar hets een werck van groter pinē ende aerbeyde dat mi menighe ruste ende nachtslaep benemen sal eer ict volbrenghe ²⁾”

De boeken van Salomo leidt de auteur in met deze woorden:

„Lieve ende gheminde Jan tay Ick mach spreken tot u eenradighe begheert Ende tot uwen goeden wille die my ghedwonghen hebben ende verwonnē Want mijns wille een was niet meer van der bible in duytsche te trecken ut den latine dan datter lopender hystoriē toe behoirt Welk werck ghi ³⁾.”

Ook dezelfde uitdrukkingen bezigt hij in de verschillende prologen. Vóór Genesis leest men: „nochtan weet ic wel dat het sal sijn zeere benijt onder die clergie ⁴⁾.”

Bij Josua: „bij hatyen noch seer doirknaget sal worden vanden quaden die benijt dat mē enighe boeke te duytsche scrivet ⁵⁾”

¹⁾ Zie Le Long: „Boekzaal,” bl. 238.

²⁾ Zie proloog op Josua Hs. n°. 16, Gent.

³⁾ Zie Ms. n°. 234 der Maatschappij v. Ned. L. te Leiden. Vergelijk ook Le Long, A. W., bl. 242.

⁴⁾ Zie Hs. n°. 16, Gent.

⁵⁾ ” ” ” ”

Bij Salomo's boeken: „Want ic en twivel niet mijn werc ende mijn pijn sal noch seer benijt werden ¹⁾.”

Daarbij blijkt dat dezelfde persoon steeds zijnen begonnen arbeid voortzet. Hij schrijft in den proloog op Josua: „So wil ic voirt scrivē josue”, op de boeken van Salomo: „Want mijns wille en was niet mere van der Bibele te duitsche te trecken, uten Latine, dan dat ter loepender Historien toebehoort. Welc werc ghi met neerstigher begheerten ende mit heilighen wille, tot uwe salicheit, seer grotelic vergadert hebt ²⁾).

De auteur is dus dezelfde, die voortarbeidt, en noemt alles saam, wat door hem van de bijbelboeken in het Nederlandsch is overgezet, zijn „werc.”

INHOUD.

Maerlant had in zijn Rijmbijbel de gewijde historie gevolgd tot aan de hemelvaart van Christus, doch had echter op verzoek van een zijner vrienden een tweeden arbeid ondernomen, bijwijze van vervolg des vorigen, n.m.l. de Geschiedenis van de rampen des Joodschen volks na den dood van Christus. De eerste Historie-Bijbel volgde het voorbeeld, door Maerlant gegeven. Onze auteur heeft ook deze gedragslijn gevolgd. Zijn oorspronkelijk plan was „niet mere van den Bibele te duitsche te trecken, uten Latine, dan dat ter loepender Historien toebehoort.” Dit plan heeft hij echter gewijzigd op aandringen van zijn vriend Tay, die zeer van hem begeerde ook de Boeken van Salomo over te zetten. Waarom hij slechts het historisch gedeelte der Schrift wilde vertolken, verklaart hij in den proloog op Genesis. „Die scriftuer is ghedeelt in driën: In Fondament, in Wanden of in Muere, ende in Kepers, ghespanne ende dat dack ³⁾.” De historie is het fundament,

¹⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 242.

²⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 242.

³⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 235.

zij is gelijk aan Abraham's put „bersabee”, d. i. overvloedigheid, want wat men er uit schepte, hij bleef even vol. Alzoo is het met de historie, „daer mach elck nasinē staet gheestelic uut nemen dat sinē stade betaemt, nochtan blijf si even vol ¹⁾. Want Fulgentius seit: In Gods woerde is overvloedicheit, dattit volmaecte mensche voedet, ende die onvolmaect leydet in den rechten wech. Dus wert dan dit water verwandelt in wijn, ende in welke, dat ons God biet sonder sulver of enighe wisselinghe te doen en te coep ²⁾.”

Wat de auteur onder de „historie” verstaat, wordt ons duidelijk bij eene inzage van zijnen Bijbel ³⁾.

Hij wilde oorspronkelijk de geheele gewijde geschiedenis, naar de Vulgata, aangevuld uit Josephus en Africanus, volgen tot aan de Destructie van Jeruzalem.

Hierbij heeft hij op verlangen van zijn vriend Tay gevoegd de boeken: Spreuken, Prediker, Hooglied, Wijsheid en Jesus Sirach.

DE PROFETISCHE BOEKEN.

Dit gedeelte der Schrift is in zijn geheel niet in het Nederlandsch overgezet vóór 1477, toen te Delft de Bijbel voor het eerst ter perse gelegd werd. Dit mag toegeschreven worden aan de gangbare meening, dat de historische boeken der beide Verbonden, wegens hunne meerdere verstaanbaarheid, voor ongeoeffenden de meest geschikte lectuur was. Ook bezat de Kerk in hare schriftpericopen ⁴⁾ eene schoone verzameling van gedeelten dezer boeken, zoodat het gemis van het geheel niet als schade zal beschouwd zijn.

Het boek Jona schijnt van de kleine profeten slechts het eenige boek te zijn, dat in zijn geheel overgezet is. Wij vonden dit in Hs. n°. 232 der Maatsch. van Ned. Letterkunde saam-

¹⁾ Zie Ms. n°. 16, Gent.

²⁾ Le Long, bl. 237.

³⁾ Zie inhoud Hs. y401 's-Gravenhage.

⁴⁾ Over de Epistelen en Evangeliën later.

gevoegd met andere historische boeken des O. Testaments en zal later door ons besproken worden, als wij den Bijbel van Delft onderzoeken.

Wat de groote profeten betreft, van dezen is slechts Daniël c. a. in den tweeden Historie-Bijbel geplaatst, en zijn Jesaja, Jeremia en Ezechiël eerst in het laatst der 14de eeuw in onze taal overgebracht.

De Hoogleeraar Moll smaakte het voorrecht een der meest zeldzame Handschriften te ontdekken, waarvan thans de Academie van Wetenschappen te Amsterdam de gelukkige eigenares is ¹⁾.

„Het bevat 143 bladen, 286 bladzijden, zwaar papier in 4°., en is omstreeks het midden der 15de eeuw geschreven.

De oorspronkelijke band van eikenhout, nog voor een deel met zwart leder bedekt, is met looden noppen en koperen sloten voorzien, en heeft op de voorzijde een met reepjes koper bevestigd stukje doorschijnend hoorn, waarachter men leest: „Ysayas ende Iheremyas proph....,” eene aanduiding van den inhoud, gelijk in de latere middeleeuwen op vele banden werd geplaatst ²⁾.

De voorrede op Jeremia is zeer belangrijk; zij wijst den tijd aan, waarin de auteur gearbeid heeft. Het was het jaar van „tribulacien ende Vernoey, die gemeenlike waren in allen den landen omtrent Vlaenderen geseten, om een oerloge dat die van Ghent hadden yegen here Lodewich haren greve”

Het was in het jaar onzes Heeren, toen men schreef 1384...

Uit deze tijdsbepaling blijkt, dat dit Hs. een afschrift is van het origineel, in genoemd jaar vervaardigd.

Ook verhaalt de auteur, dat hij reeds vroeger voor een vriend te Brussel Jesaja had overgezet en nu opnieuw door denzelfden vriend was aangezocht om Jeremia en Ezechiël te vertolken.

¹⁾ Hs. n° 32.

²⁾ Zie: „Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Academie v. W.,” 2de r., dl. 7, bl. 294 v.v.

Jammer dat de vertaler „de lijfspreuk zijner tallooze geestverwanten van de 14de en 15de eeuw, het „ama nesciri” der devoten, in praktijk heeft gebracht. Het weinige licht, dat de vervaardiger over zijn arbeid ontsteekt, moet echter niet gering geschat worden, want het brengt ons nader tot de verklaring op welk eene wijze de bijbelboeken in een Nederlandsch gewaad gestoken zijn.

„Was de overzetting,” zoo schrijft de Hoogl. Moll¹⁾ verder, „door onzen Vlaming vóór en in 1384 bewerkt, in de eerste plaats ten behoeve van zijn vriend te Brussel ondernomen, het laat zich denken, dat zijn arbeid ook bij anderen belangstelling vond. Of de afschriften zijner vertaling echter in verloop van tijd zeer vermenigvuldigd zijn, en of zijn tekst opgenomen werd onder de Dietsche boeken des O. Testaments, die sedert het einde der 14de eeuw verzameld werden, zal eerst blijken, wanneer men de oude Hss. aandachtiger dan tot nog toe geschiedde, onderzocht zal hebben.”

Ons onderzoek ontkent niet, dat deze arbeid versmaad is geworden, doch heeft niet die waardeering genoten als de historische boeken des O. Verbonds. Reeds werd door ons er op gewezen, dat de profetische geschriften stiefmoederlijk bedeed zijn. Genoemd Hs. is, helaas! een éénling, voor zoover wij weten. Is de gissing van den Hoogl. Moll juist, dat dit Handschr. heenwijst naar het midden der 15de eeuw, dan hebben het boek Jesaja, dat het eerst overgezet is, en de boeken Jeremia en Ezechiël (welk laatste in dit Hs. wel wordt genoemd, doch ontbreekt), die daarop volgden, bijna drierivierde eener eeuw moeten wachten op reproductie

„Of de auteur bij zijne vertolking van Jesaja en Jeremia reeds Nederlandsche voorgangers heeft gehad, was aan den Hoogl. Moll onbekend. Alleen van Ezechiël vond hij eene Vlaamsche vertaling, vermeld onder de Hss. der Bourgondische Bibliotheek te Brussel ²⁾.”

¹⁾ Zie Moll t. a. p.

²⁾ Zie Moll t. a. p.

Of dit Hs. door onzen Vlaming gebruikt is bij zijne overzetting van Ezechiël, — wij achten het onwaarschijnlijk, omdat genoemde auteur de profeten „naar den tekst” vertolkte, en dit Hs. *Ezechiël* „naar de historie” geeft. Eene dergelijke bearbeiding van dezen profeet als in Hs. Brussel vinden wij ook in de Hss. y401 's-Hage, n°. 16 Gent, y416 's-Hage, n°. 234 en n°. 232 Leiden.

Wil nu de lezer nader met dit Hs. der profeten Jesaja en Jeremia bekend worden, hij raadplege wat door genoemden Hoogleeraar daarvan is medegedeeld t. a. p. ¹⁾.

Z.H.Gel. bespreekt dit Hs. in verband met den Bijbel van Delft (1477) en tracht zich rekenschap te geven van de wijze, waarop deze Bijbel dit Handschrift heeft gebruikt. Ook geeft hij den lezer eenige glossen ten beste, tot nadere kenmerking van den arbeid des vertalers en zijner intellectueele en zedelijke ontwikkeling.

VERSCHILLENDE AUTEURS?

Aan drie auteurs mogen wij dus denken, die de Boeken des Bijbels, welke in de 14de en 15de eeuw in het Nederlandsch overgezet waren, hebben vervaardigd. Het is waarschijnlijk, dat de auteur van den tweeden Historie-Bijbel dezelfde is als van de boeken Jesaja, Jeremia en Ezechiël. En of Jona ook aan den eersten auteur mag toegeschreven worden, is eene vraag, waarop vooreerst door ons geen antwoord kan gegeven worden.

Volgens de mededeeling in de voorrede, leefde de auteur van den tekst, in Hs. 32 vervat, in Vlaanderen in de laatste jaren der regeering van Graaf Lodewijk van Male en was hij getuige van de vreeselijke verwoesting en verwildering, die het gevolg waren van de destijds in die landstreek woelende burgertwisten.

Op verlangen van zijn vriend te Brussel had hij reeds Jesaja vertaald en opnieuw door dezen tot den arbeid aange-

¹⁾ Wij komen op dit Hs. terug, als de Bijbel van Delft (1477) ter sprake komt.

zocht, voldeed hij nu door ook Jeremia en Ezechiël hem ter hand te stellen.

Wel had hij hiertegen bezwaar gehad wegens de onlusten des lands, „ende oec om die hoge verstandnisse, die in den propheten verborgen is simpelen menschen, die als si die propheten horen lesen, seggen ende wanen, dat hoer woerde sagen sijn,” doch was hierdoor niet afgeschrikt. En waarom niet? De Joden werden vooral om 4 punten door de profeten gekastijd, „dat was van afgoden, die si aenbeden, van ghi-richeiden, gulsicheiden ende van fornicacien.” „Met deze zonden zijn alle Cristenmenschen voor het grootste gedeelte besmet. Want wie aan het tijdelijke goed met meer „minne” zijn harte geeft dan aan God, dan is dit goed zijn afgod.

En wat de gierigheid betreft, zeer velen benaastigen zich te begeerig om aardsch goed te hebben en te verkrijgen, welk streven hoovaardij, ijdele blijdschap, verwaandheid, haat, gulzigheid veroorzaakt en waaruit een vergeten en een „veronweerden” ¹⁾ van God voortspruit. Ook van deze zonden, moet men bekennen, is thans niemand onzer vrij.” „Daarom houdt de auteur het er voor, dat „om der menschen quaetheiden dese grote plagen van dootslachte, van sterven ende van hongere god in den menschen laet gescien, alsoe hi ons biden propheten dreicht.”

Want Hij zegt tot Jeruzalem en in Jeruzalem's naam tot alle Christenvolken door de profeten: „Ic sel in di verslaen den gerechten ende den quaden. Den gerechten mensche laet hi verslaen, omdat hi die sunden, die hi siet doen, niet en berispet alsoe hi soude, ofte dat hi die sunderen meer ontschuldicht dan hi doen soude. Ende den quaden laet hi verderven in sine quaetheit, omdat hi niet en volgt sijnre redenen, die hem ondersceiden soude quaet ende goet.”

Wij vermoeden op grond van deze laatste woorden, dat de auteur, door ernst en vroomheid gedrongen, deze profetische boeken in de landtaal heeft overgezet, opdat de ver-

¹⁾ Zie Ps. 2.

manende stem hiervan zoude verstaan worden, het volk zijne zonden zoude kennen en belijden en daardoor deze ramp zou worden afgewend. Hij zag er in een oordeel van God over de zonden des volks, want hij is van meening:

„Ende hier om ist te ontsiene ende overwaer te gelovene, dat om der menschen quaetheiden dese grote plagen van doot-slachte, van sterven ende van hongere god inden menschen laet gescien, alsoe hi ons biden propheten dreicht.”

De tweede Historie-Bijbel betreurt de lichtzinnigheid des volks en herinnert hen aan de woorden van Jesaja 1 : 14: „Uwe nieuwe maanfeesten en uwe gezette hoogtijden haat mijne ziel, zij zijn mij tot een last, ik ben moede geworden die te dragen.”

De auteur van Hs. 32 denkt aan geen toorn van de zijde der paapschap, hij is slechts bevreesd, dat „simpele menschen, die als si die propheten horen lesen, seggen en wanen, dat hoer woerde sagen sijn.”

De tweede Historie-Bijbel verwijt hen zelfs dat zij met hunne kwade voorbeelden het volk verderven, het goed der Kerk verteren en zijn arbeid onder hen zeer benijd zal worden. Ook gevoelt deze auteur behoefte aan de voorlichting des H. Geestes, waarvan Hs. 32 zwijgt. Behoudens dit onderscheid is er toch weder overeenkomst tusschen beide werken op te merken. Leest men de prologen en van den tweeden Historie-Bijbel en van Hs. 32 achtereenvolgens, dan is het, alsof steeds dezelfde persoon aan het woord is. Voegen wij hierbij dat de auteur der profeten in Vlaanderen leefde in de laatste jaren der regeering van Graaf Lodewijk van Male, en dus in de omgeving van den eersten auteur, dat hij deze overzetting vervaardigd heeft op aanzoek van een vriend, te Brussel woonachtig, gelijk de auteur van genoemden Bijbel op aanzoek van zijn vriend Tay de boeken van Salomo had overgezet, dan mogen wij het wel voor niet onwaarschijnlijk houden dat de twee auteurs dezelfde persoon zijn.

JAN TAY.

Deze naam komt in de Handschriften voor in den proloog op de Boeken van Salomo. Van hem getuigt de auteur „u minne tottet woert Gods is een groet trecken totter ewigher salicheit” (Le Long). Hij behoorde niet tot den geestelijken stand, want dan ware de beschuldiging tegen de priesters misplaatst.

Waar hij gewoond heeft, is in niet één Handschrift aangegeven. Le Long meent dat Jan Tay mogelijk tot het geslacht van Cornelis Simonsz. Tay, geboren te Schoonhoven, en prior van het reguliers-klooster in den Hem bij die plaats en gestorven in 1564, behoord heeft.

In Hs. y402 der Koninklijke Bibliotheek staat door eene latere hand aangeteekend, „dat het veel waarschijnlijker is, dat deze Tay mede een Vlaminger geweest is en dat daar dergelijke familie en vooral te Brugge in 1482 en vervolgens bekend was ¹⁾.” In het begin der eerste helft van de 15de eeuw was Elisabeth Tay van Tiel eene der eerste zusters van het klooster te Diepenveen ²⁾ en in 1421 stierf te Windesheim Goswin Tyasen ³⁾, ook wel Goswin Tays genoemd.

Deze Goswin was uit een rijk en aanzienlijk Zwolsch geslacht gesproten en was eenigen tijd procurator des kloosters te Windesheim. Joh. Busch verhaalt van hem ⁴⁾: Qui dives et potens in saeculo, inter amicorum et consanguineorum turbas honorabilis et gloriosus magnaeque prudentiae reputatus, omnem suam terrenam substantiam, mundi gloriam, cunctaque visibilia propter regnum coelorum, Dei amorem, et animae suae solutem floccipendens pro nihilo et arbitratus ut stercora, ad simplicem conversationis et habitus se dedit humilitatem.”

Zou het nu niet waarschijnlijk zijn, dat Jan Tay tot dit ge-

¹⁾ Zie Jaarb. Stad Brugge, 2de dl., 39 en 60.

²⁾ Zie Acquoi: „Klooster Windesheim,” 3, 214.

³⁾ Zie „ „ „ „ „ 1ste dl., bl. 82.

⁴⁾ Busch: „Chronicon Wind.,” p. 440.

slacht behoord en te Zwolle gewoond heeft? Ook blijkt uit den proloog op Genesis, dat de auteur niet slechts voor dezen vriend alleen werkt, maar hij veronderstelt, dat van zijne overzetting afschriften zullen genomen worden ¹⁾. Jan Tay heeft dus vrienden, die, als hij, „Gods Woord en de H. Schrift gaarne ontvangen en verstaan om hunne eeuwige zaligheid ²⁾.”

DE AUTEUR.

Hij bekleedde geen geestelijk ambt; nochtans waren de gebreken der geestelijken hem zeer goed bekend. Men mag aannemen, dat hij een man van groot aanzien en achting moet geweest zijn, „vermits andersints syne goede Leeringen en vermaaningen in sijnen tijdt, toen de Geestelijke den Meester speelden, weinig souden hebben mogen baaten.”

Hij moet ook voor zijn tijd een geleerd man geweest zijn, want „het was in dien tijdt, toen men niet dan geschrevene, en gevolgelyk duure Boeken hadde, ook eenes gemeenen Mans werk niet, soo veele schrijvers te leesen en soo groote werken te vertalen ³⁾.

Ook wordt gewezen op zijne aantekening bij Leviticus 20: „Van dit Capittel slae ic een deel over; soe wie 't lesen wil, die soec 't in die Latijnsche Bibel,” en wordt dit beschouwd als bewijs van kuischheid en goede trouw van den overzetter. Nog andere dergelyke aantekeningen van zijne hand zouden wij hierbij kunnen voegen, welke deze beschouwing rechtvaardigen. Zoo lezen wij in Hs. y401 fol. 124 (Deut. 22 vs. 17): „Wat clede dat dit was daer mē die maghedom mede proevde dat en wil ic niet scriven omē die dorperheit van voel mannē eñ oic om die eere vā allen vrouwen” ⁴⁾. Dat de auteur een vroom man geweest is, blijkt uit geheel zijn werk.

¹⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 239

²⁾ Zie Hs. y401. Proloog Boeken Salomo.

³⁾ Le Long, A. W., bl. 234.

⁴⁾ Bij Lev. 7 (Hs. y401 fol. 79^b) teekent hij aan: „Dairom en doē sy wel die bloetworste eten.”

Maar wie hij was en waar hij gewoond heeft, is nog altijd twijfelachtig.

Le Long houdt den auteur voor een Vlaming, omdat hij achter het slot van Exodus van eenige „costumen” spreekt en die van Vlaanderen alleen aanhaalt. Bedoelde plaats luidt aldus ¹⁾: „Mer in enich lant en sonderlinghe in Vlaendere hebben sij costume dat sy onder die paesche setten enen scone boem van was ghemaect in figuren vander”.

Er is echter nog meer, dat dit vermoeden versterkt. In de kantteekening op fol. 57 vertaalt hij „kwakkels” (Staten-Vert.) door „velthoenre” en voegt er bij „dit hieten wij *hier* velthoenre, want ic en kans niet naere duytschen.”

Dat „*hier*”, waar is dat nu?

Het zooeven genoemde Handschrift heeft op fol. 57^a weder eene kantteekening, waarin over „Aelst” wordt gesproken ²⁾. Wij lezen aldaar: „Gomar is dat thiēde deel van eenre maten hiet ephi also wij seggen een viertel Wāt vier ephi maken omtrent een rasier en omtrent III viertelen der matē van aelst.”

Zoo was dus „Aelst” in Vlaanderen het plekje grond, waar de auteur der ons bekende overzetting van het meerendeel der bijbelboeken in het Nederlandsch gearbeid heeft. Hiermede stemt ook overeen het dialect der overzetting, doch om dit aan te toonen, is thans niet meer zoo dringend noodzakelijk.

Wie is nu de auteur?

In den proloog op Genesis ³⁾ deelt de auteur o. a. mede, dat hij het Passionaal (Aurea Legenda) reeds vroeger in het Nederlandsch had vertaald. Als historia lombardica of aurea legenda was het geschrift van Jakobus de Voragine, aartsbisschop van Genua (+ 1298), alom bekend en gezocht, en

¹⁾ Zie Hs. y401 fol. 75^b.

²⁾ De Hoogl. Verdam maakte mij hierop opmerkzaam.

v. Dr.

³⁾ Hs. Y401. Zie Le Long, A. W., bl. 231.

De bedoelde plaats leest: „passionael ofte aure legēda die wij hier voortijts te duytsche uten latyn maecten.

overgebracht in het Nederlandsch, verscheen het, hoewel hier en daar gewijzigd en zelfs door misverstand verminkt, in het licht ¹⁾).

Le Long bezat een Handschrift dezer Nederlandsche Vertaling en een exemplaar van den eersten Druk (Ter Goude 1478 bij Gherart Leeu) en merkt hieromtrent o. a. op, dat de auteur ook in de voorrede de ongebondenheid der geestelijken rondborstig bestraft en dat de schrijfwijze, vergeleken met de prologen der Handschriften, genoegzaam toonen „uyt een selfde penne” voortgekomen te zijn.

Le Long citeert deze woorden: „Alsoe die wise man seit: Een knecht die sijns Heeren wille wetet, ende niet en doet, hi sel worden gheslaghen mit veel wonden.

Mer och arme, die 't wetet, of schuldig waren te weten, ende haren volke te leren, die doen al contrarie; als Priesteren, ende sonderlinge Prochianen, die met haren quaden leven, horen volc, dat si leren soudentot dogheden, te quaetheden trecken. Want sulke paep is blider, als hi een onscalc wijftot sinen wille brenghe mach, dan of hi hondert sielen behouden mochte. Mer van desen soe spreket Ezechiël die prophete: Ic sel myn scapen eyschen van den harder hant, die hem selven mesten, ende verrokelsen myn scapen. Ende noch seit Ysajas: O Harder ende afgod, die dyn scapen afterlates; waer suldi vlien, als God die werelt sel slaen? Dusdanighe Papen en sel men niet volghen met wercken. Want in 't Decret is verboden, tot nyemant horen en sel een Priesters dienst, die men weet hebbende eene Amye (bijzit). Mer leyder het tis nu comen in ghewoenten haer vule leven, dat men 't acht voer een kleyne sonden.”

Als wij nu deze woorden vergelijken met den proloog op Genesis e. a. ²⁾, dan plaatsen wij ons gaarne aan de zijde van Le Long.

¹⁾ Zie Campbel, Zie Van Vloten: „Verzam. van Nederl. prozastukken.”

²⁾ Zie Hs. n°. 16 Gent en y401 's-Hage, enz.

TIJD DER VERVAARDIGING.

De taal der ons bekende oudste overzetting, bewaard in de Hss. der 14de eeuw, komt overeen met het jaartal der vervaardiging, door deze Hss. genoemd. 1) Alle wijzen heen naar het begin der tweede helft van 1300.

Hiervoor pleit ook het volgende:

De prologen vermelden niets van de rampen, welke Vlaanderen in de tweede helft der 14de eeuw getroffen hebben. In de „Kronyk van Vlaenderen” 2) wordt medegedeeld: „In 1360 eene groete sterfte van der haestegher doot; de lieden waren 's nuchtens ghesondt, op de noene ziec, ende te vespertijde doot.”

In 1361 verbrandde de stad van Aelst ende de colen vlogen tot op eene mile naer Gendt.

In 1367 groote sterfte in Brabant, Vlaenderen, Holland, Zeelandt, Artoys.

In 1368 groote sterfte in Vlaenderen, enz.

In 1374 gingen de danssers met hoepen van hondert ende twe hondert 's maels. 3)

De auteur der boeken Jesaja, Jeremia (en Ezechiël) memoereerde wel den tijd van „tribulacien ende vernoey (verdriet),” waarom zoude de auteur der historische boeken dit niet gedaan kunnen hebben, zoo hij van genoemde rampen getuige ware geweest? Daarom houden wij ons liefst aan het midden der 14de eeuw, en kunnen ons niet vereenigen met Le Long, die aan de eerste jaren dier eeuw denkt.

De pestziekte, die tusschen 1348 en '55 millioenen menschen ten grave sleepte, schijnt toen Aelst en hare omstreken nog

1) Zie de Hss. y401 en y398 te 's-Hage. Ms. n°. 16 Gent, enz. Het jaartal 1360 komt voor in Hs. y401 op fo. 258^d.

2) Zie 1ste dl., bl. 228.

3) Zie Israëls: „De danswoede in de Nederlanden”, opgenomen in het „Nederl. Weekbl. voor Geneeskunde,” n°. 36—38 en Moll: „Kerkgesch. v. Nederl. vóór de Herv.,” II, 3de st.

niet geteisterd te hebben, en de rampzalige toestand van Vlaanderen in de laatste jaren van Lodewijk van Male lag nog in het verschiet. Daarbij is het opmerkelijk, dat zes Handschriften dat jaartal memoreeren. Wij houden het er voor, dat het eerste gedeelte van den Bijbel, bevattende de boeken: de vijf bk. van Mozes, Jos., Richt., Ruth, 1, 2, 3, 4 Kon., Thobias, Ged. Ez., Daniël c. a., in 1360 overgezet waren; dat de auteur op verzoek van zijn vriend Tay daarop de Boeken van Salomo heeft bewerkt en hierbij gevoegd heeft de geschiedenis tot aan de Destructie van Jeruzalem.

BEWEEGREDEKENEN.

De zedelijk-godsdienstige toestand des volks gaf den auteur reden tot ernstige bezorgdheid. In den proloog op Genesis wijst hij op „die grote droecheit van devocien, die in synen volke toecomende was ende wesen soude”; ¹⁾ de heilige dagen werden zondige dagen, want men bracht ze door in de grootste ijdelheid. Het is, zoo schrijft hij, minder zonde voor God, al is het dan ook meer schande voor de wereld, „dat men op Heilighe daghe ghinge dorsken, ackeren ende graven, dan in die taverne te gaen; daer men ijdelheit bedrijft, of dansen ende reyen, dat men al doet om dat onrein lichaam die oncuusheit te bieden.”

Ook de priesters waren volgens hem schuldig; zij, die ge-roepen zijn het volk de heilige dagen te leeren houden, verderven met hunne kwade voorbeelden het volk en leiden het in verdoemenis. Ja, zij waren nog schuldiger dan het volk: „Ic waen,” zoo schrijft hij, „dat God gheen meer onrecht van ghenen luden en ghedoghet, dan van den Priesteren, die daer toe gheset sijn, dat si 't volck mit predicatien ende mit goede exempelen ten ewighen leven bringhen, ende trecken souden; mar verkeert leiden sise ten doot.

Wat wil nu de auteur?

¹⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 235.

Met zijnen vriend Tay en mogelijk ook met anderen wil hij trachten het volk van den zedelijken ondergang te redden. Wie vermoedt wat voortgezette correspondentie tusschen hem en zijn vriend over deze zaak is gevoerd, en wat al bezwaren moesten uit den weg geruimd zijn eer het plan tot uitvoering werd gelegd!

Beiden zijn diep overtuigd, dat het eenige redmiddel is te vinden in de H. Schrift. De groote droogheid van devocien kan alleen weggenomen worden door de levende wateren, welke Gods Woord zijn. „Onse here God dit voorsiende, soe aenroept hi ons allen trage menschen, ende biedt ons sine gracie bi sinen Propheet Ysaye, ende seit aldus: Ghi alle die dorst hebt, coemt toe, copet ende eet; coemt ende coept, sonder silver ende sonder enighe wisselinghe, wijn ende melc.”

Hij tracht dus de H. Schrift in zijne taal te verspreiden als redmiddel; en dit middel zal baten, omdat God ons roept, „omdat wi ons daer in oefenen sullen, ende voer oghen hebben, dat grote goet, ende die grote wonder, die die ewighe Heere onse God gedaen heeft van beghinne, om sijne vrienden willen, die hem in truwen dienden. Ende die wreetheit sijne gherechtigheit, die hi ghebesicht heeft teghens die sondaren. Ende om dat wi hier in sinen groten naem benedien soude, ende loven”

Wij hebben reeds opgemerkt dat onder „heilige schriftuur” ook verstaan werd elke schrift van godsdienstigen aard, doch in dezen proloog schijnt deze benaming meer beperkt te zijn. Zien wij echter den Bijbel zelven in en doorbladeren wij hem, al is het maar oppervlakkig, dan wordt door hem veel tot de h. schriftuur gerekend, wat wij ongaarne er bij zouden voegen. Dit neemt echter niet weg, dat wij met belangstelling dit streven van den auteur gadeslaan, en het een alleropmerkelijkst verschijnsel kunnen noemen in die dagen, waarin velen, zowel geestelijken als leeken, aan grove zonden en lichtzinigheid zich schuldig maakten. ¹⁾ Wij mogen vooreerst vol-

¹⁾ Hiervan later.

staan met deze woorden: „Er gist iets, dat tot klaarheid wil komen.” ¹⁾

HULPMIDDELEN.

Van de hulpmiddelen, die onzen anonymus uit Aelst bij zijn werk ten dienste stonden, is weinig met zekerheid te zeggen.

Omdat door ons de eerste Historie-Bijbel van ouderen datum is beschouwd dan de tweede, zou men meenen kunnen, dat de tweede den eersten geraadpleegd kan hebben.

I. Er is wel overeenkomst op te merken, doch deze bestaat alleen hierin, dat beide de historiën behandelen, in navolging van den rijmbijbel, doch de inhoud is onafhankelijk van elkan- der bewerkt.

Vergelijken wij de prologen en den tekst, dan maken beide op ons den indruk, dat zij de arbeid zijn van twee personen, die elkander vreemd zijn. Naar onze meening is de eerste Historie-Bijbel het werk van een priester, de tweede de arbeid van een leek. Opmerkelijk is het, dat in niet één Hs. van den tweeden Bijbel gezinspeeld wordt op zijnen voorganger. De auteur volgt zijn eigen weg, bakent zijn terrein af, overschrijdt nergens de getrokken grenzen, schrijft alsof de Bijbel voor den leek nog een gesloten boek is, en arbeidt zoo zelfstandig voort ter bereiking van zijn doel. Hij schijnt echter van Maerlant gekend te hebben, want de beschuldiging tegen de priesters is woordelijk aan den rijmbijbel ontleend.

Van den eersten Historie-Bijbel verschilt hij in zijne beschuldiging van de priesters en in de wijze, waarop de historische stof wordt bewerkt. De schare met geschoren kruin wordt door den eersten auteur zelfs niet aangeduid, door den tweeden als met den vinger nagewezen. En toch beoogen beiden hetzelfde doel.

De eerste auteur plaatst terstond op den voorgrond het woord van den Zaligmaker: „Want die mens en leeft niet alleen bi

¹⁾ Acquoi: „Klooster v. W.,” Dl. I, p. 10.

den natuerliken brode, mer oec van den woerden die daer gaen uut den monde Gods; daerom sal men gaerne lesen ende horen lesen ende horen predicke die leringhe der Heiligher Schrift opdat die siel gespijst mach worden ende gesterct tot allen doechde;" — de tweede herinnert den lezers het woord van Jesaja: „Chi alle die dorst hebt, coemt toe, copet ende eet, coemt

Bi desen wateren, daer ons God to roept, so moghen wi verstaen die heilighe scriftuer omdat wi ons daerin oefenen sellen ende

Op de vraag echter, of de auteur van den tweeden Historie-Bijbel zijnen voorganger geraadpleegd heeft, meenen wij ontkennend te mogen antwoorden. De lezer gelieve op de volgende proeven slechts te letten en het verschil van bewerking valt terstond in het oog.

De eerste auteur vangt zijn werk aldus aan: „Hier begint die Prologe van desen Boke, die ghenoeemt is den Bibel. Als Moyses vijf boken;” de tweede: „Onse here god vorziende die grote droechheit van devocien”

De Wet luidt in Deut. 5 bij den eersten auteur: „Hebt genē vreemdē goden maect geen beelden noch geen gelikenisse na enich dinc dat inden hemel is of dat daer op der aerdē is of indē water noch aenbeet dat niet Wāt god is alleen die heer Daerom noemt sinen naem niet ydelic in uwen mont Ses dagē sel gi werckē Eñ op tē sevenden dach sel gi rustē Eñ dā en sel gi geen wercken doen gi noch uwen kinderē noch u knapen noch u dienstmaechden noch u ossen noch u ezelen noch u beestē die en sellen niet arbeidē noch nyement in uwen huse Oec gebiet u god dat gi vader en moeder eren selt Eñ en slaet nyemēt doot,” enz. ¹⁾

De tweede auteur vertaalt: ²⁾

¹⁾ Zie Hs. n°. 231 Maatsch. v. Ned. L.

²⁾ Zie Ms. n°. 16 Gent.

„Ic bin die here dijn god die u uten lande vā egyptē hebbe gheleit van den huze des diensts

Du en selste ne ghene vremde gode hebbē in minen anscouwen Du en selste te dinē behoef ne ghene beelde maken noch neghene ghelikenisse van al dat in den hemel boven is en die in die eerde levenden syn en die vloeten int water onder die eerde du en selteze niet aenbeden noch oeffenen Want ic bin die here u God die

Behoude den Saterdach dat dune heilichste also di hevet bevolen dijn here dijn God Zes daghe selstu werken ende doen alle die werke Die zevende is die Saterdach dat is sh'en dijns goids ruste du en selter ne gheen werck in doen en dine sone en dine dochte' dine knape ende dyn joncwijf osse ende esel ende elke beeste en die vreemde die binnē dinē poorten is dat dine knape ende dijn joncwijf rusten ghelikē di Ghedencke dattu oeck ghedient heveste ī egipten en dat di daer ut gheleit hevet die here dijn god in starker hant en in utghestrechter arme Hier ōme hevet hi di bevolen dattu den Saterdach houden soudste.

Eer dijn vader en dijn moeder also die here dyn god bevolē heeft dattu langhe tijt leven moghes en dat di wel moet sijn int lant dat di die here dijn god gheven sal Du en selste niet doden Du en

Gelijk de historie, zoo blijkt dat door den eersten auteur ook de wet is bewerkt — de tweede auteur houdt zich steeds aan den tekst der Vulgata en kon dus zonder schade het werk van zijn voorganger voorbijgaan.

Thobias cap. 1 wordt door den tweeden auteur aldus overgezet: ¹⁾

Thobias was uutē gheslachte Ende eenre stat van neptalim die is inden hoochste galilea boven Naason achter den wech die leyt ten westen wart Ende hi adde in die luchter side die stat zophet doe hi ghevanghen was van Salmanazar des cōx

¹⁾ Zie Ms., Gent.

van assyrien daghen Al was hi in der ghevanghenisse nochtan en liet hy den wech

Hs. 231 vertaalt: Thobias was van neptalims geslacht geboren en hi woede onder die van israhel en als dat gemeen volk die gulden calveren anbeden die ierobeam hadde doen . .¹⁾

II. Wij kunnen geene aanwijzingen vinden, dat de tweede auteur het werk van zijnen voorganger als hulpmiddel heeft gebruikt. De stof is door beiden verschillend bewerkt en de bronnen, waaruit veel is geput, zijn ook niet dezelfde

Moelijker wordt het onderzoek naar de verhouding van den tweeden Historie-Bijbel tot de overzetting in het Nederlandsch van gedeelten der Schrift, bekend onder den naam van „Ewangelien mitten epistelen.”

Naar onze meening zijn deze vroeger overgezet dan de tweede Historie-Bijbel.

De Hoogl. Moll bezat er een van het jaar 1348,²⁾ dat door ons is geraadpleegd en wel met dit resultaat: „ons is gebleken, dat onze overzetter zich aan die stukken geenszins gebonden heeft.” De lezer oordeele echter zelf!

Hs. y401.

Exod. 24.

En die heer seide tot moysē
Com op te my inden berge en
du sals dair wesen En ic sal
dy geven twee stenen tafelen
en die wet en die gebode die
ic u gescreven hebbe dattuse
sals leeren En moyses en
yosue syn diē stonden op En
doe moyses op Gods berch

Hs. Moll.

Exod. 24.

In dien daghen sprac god
te moysesse: Clem up te mi
in den berch en wes daer en
ic sal di gheven II stenine
tafelen en die wet en die ghe-
bode die ic ghescreven hebbe
dat duse leers den kinderen
vā israhel; doe stont up moyses
en iosue syn dienare En

¹⁾ Wil de lezer nog andere proeven van vertaling uit den eersten Historie-Bijbel, dan raadplege hij van Harderwijk: „Verslag van een Handschrift”, enz.

²⁾ Zie „Versl. en Meded. K. A. v. W.”, 2^e r., dl. 7, bl. 301, en Boekerij St.-Barb.-Kl. te Delft, bl. 23.

²⁾ Zie N°. 1 Hs. Cat. wijlen Moll, Univ.-Bibl. Amsterdam.

ginc so seide hy tottē ouders
beyt ons hier tot dat wy weder
tot u comen sullen Gh y hebt
mit u Aaron ende so wat
saken onder u rijst die suldy
hē seggen

.
.

Hs. y401.

3 Kon. 17.

Stant op en ganck in sarepta
van sydonen En du sals dair
woenē En ic heb dair bevoelē
enen wive eenre weduen dat
sy dy voede Ende helyas
stont op en ginc wech in sa-
repten van Sydonen En doe
hij ter poerten van der stede
gecomen was so sach hy t wijf
die wedue hout rapende en hy
riepse en seide hare Gheeft
my een luttel waters in een vat
dat ic drincke mach.

.
.
.

Genesis 1.

Ms. n°. 2771 Weenen.

In den begin sciep god
hemel ende eerde Mer die
eerde was onnut en ydel en
donckerheden waren op dat
aensichte des afgronts En gods

moyses ghinc up in den berch
gods en sprac toten outsten:
Bent hier tote wi weder comen
tote u; Ghi hebt met u aaron en
hur ofte yets yet¹⁾ vraghens
onder u gheboren woorde dat
suldi bringhen vor hem

.

Hs. Moll.

3 Kon. 17.

In dien daghen: Ghesciede
de redene gods te elyase tes-
biten en sprac: stant up en
ganc i sarepten int land van
Sydonien en blyf daer Want
ic hebbe ghebodē daer enen
wive ere wedewen dat soe di
voede; hi stont up en quam
in Sarepten van Sydonien En
doe hi quam toter porten der
stat openbaerde hem dat wijf
de wedewe hout lezende; En
hi riep se en sprac te hare;
Ghef mi een lettelt waters in
een vat dat ic drincke.

.

Genesis 1.

Hs. Moll.

In den beghinne: Sciep god
hemel en erde; maer die erde
was ydel en wan en die deem-
sternessen waren op dat an-
sichte des afgronts en die geest

¹⁾ Dit „yet” met rooden inkt.

geest wart gedragen boven
den waterē

Hs. y401. eñ god seide dat
licht moet werden Eñ dat
licht wart ghemaect Eñ god
sach dat licht dattet goet wesen
soude

.

Omdat wij slechts ééne overzetting kennen van het Boek
Jona, ons bewaard in Hs. 232 der Maatschappij van Ned. Let-
terkunde, voegen wij bij deze proeven ook een gedeelte van
dezen profet.

Jon. 3.

Eñ dat woert des h'en ghe-
sciede anderwerf tot ionā eñ
seijde Stant op eñ ganck ī
ninive der groter stat eñ p̄dike
daer ī die p̄dikinghe die ic
tot di spreke Eñ ionas stont
op eñ ghinc ī ninive na den
woerden des he'n Eñ ninive
was een grote stat van drie
dachreysen Eñ.
ionas began ī die stat te gaen
den wech van enen daghe
Eñ hi riep eñ seijde Het sijn
noch XL daghen eñ ninive
sel verdervet werden Eñ die
mañen vā ninive gheloefden
inden heer ende p̄dicten die
vasten eñ cleden hem mit sac-
ken van den meesten totten
minsten.

.

ons heren wart ghedraghen up
die watere;

eñ god sprac:

het werde ī licht: Eñ het
wart een licht; Eñ God sach
dat licht wāt het goet was;
eñ sciet dat licht

Jona 3. Hs. Moll.

In dien daghen: es werden
dat woort sheren anderwerf
tote ionase den prophete sec-
ghende; stant up eñ ganc in
ninive die grote stat. eñ predeke
in hare mine predecade dat ic
spreke te di; Eñ ionas stont
up eñ ginc ī ninive naden
woorde des herē; Eñ ninive
was ene groote stat van III
daghe weges; Eñ i'onos be-
gonde in te gane in ninive
ene dachvaert weges eñ riep
eñ sprac; Noch over XL da-
ge eñ ninive sal ome ghekeert
worden; Eñ die māne van
ninive gheloofden gode; eñ
predecten vastene eñ cleden
hem met zacken van dē mees-
ten totten minsten;

.

Van de groote profeten is ook slechts één Hs. bekend en

omdat de Hoogl. Moll dezen tekst vergeleken heeft met eenige Hss. der Epistelen en Evangelien, maar geene proeven heeft medegedeeld, geven wij uit genoemd Hs. der epistelen (1348) en uit Hs. 32 K. A. v. W. een gedeelte van Jeremia 17.

Jeremia 17

Hs. 32 K. A. v. W.

Dit seit die here vermale-
dijt si die mēsche die betruwet
in enen mensche en settet dat
vleysche sine arme en wies
harte vā den here wech gaet
Want hi sel sine als eē heide
inder wildernissen. en hi en
sels niet sien als dat goede
comē sel.

.
.
mer hi sel woenē in droechei-
den inder wildernissen in dat
soute lāt doer mē niet in wonē
en mach. gebenedijt is die mā
die in dē he' betrouwet en die
here sel sijn betrouwē wesen
En hi sel wesen als eē hout
dat mē verplant op watere dat
ter verscheit sijn wortelē sciet.

.
.
.
.
.

Jer. 17

Hs. Moll.

In dien daghe; sprac iere-
mias de prophete en seide;
dit spreekt god die he'; Ver-
maledijt es die mensce die
ghetrouwet in dē mensce. En
die set sinē armen vleesch dat
syn herte ane gaet van gode;
Want hi sal wordē als die
heide inder woestinen en hi
sal niet zien als dat goede
comt.

Maer hi sal wonen īder
droecheit inder woestinen. en
in de droecheit inder zouter
erden, en onwoenlijc; Ghebe-
nedijt es die man die ghe-
trouwet inden here. en sine
ghetrouwinghe wert in den
here; En hi wert als dat hout
dat overgheplant es bidē wa-
tre dat sine wortele ute strect
toter wacheit En ne sal hem
niet vervaren als die hitte
coemt;

.

Hs. n°. 32 K. A. v. W.

Jes. XI.

Ende een roede sal comē ut der wortele van Yesse en ut sijnre wortelē sel ut comē een bloeme en op die bloeme sel rustē des heren gheest die gheest des raets en der sterckte die gheest der wetendht en der goedertierenheit en die gheest van des hēre vresen sel die bloeme vervullē Hi en sel niet oerdelē na dē siene van dē ogē noch hi en sel niet berespē nadē horen der oren mer hi sel oerdelen die arme in gerechtigeden en hi sel berispen in effenheiden over de sachtmoedige van den lande . . .

Hs. Moll.

Het sel u te gaen ene roede van den wortele van yesse. en ene bloeme sal upclemmē van haren wortele en daer up sal rusten die geest ons heren. de geest van vroescepen, en van verstantessen. De geest van rade en van starcheden. De geest van sciencien en of van consten („van consten” is met rooden inkt geschreven). ende van goedertierenheden. En de geest van der vreeze des heren salne v’vullen. Hi ne sal niet iugierē na den ziene van den oghen. no na dat horen van den oren ne sal hi niet argueren. Ne waer hi sal iugieren in gherechtchedē die arme lieden

HOONGLIED.

Wat het Hooglied betreft, er pleit wel iets voor de veronderstelling, dat onze auteur eene zeer oude overzetting van dit bijbelboek heeft gekend.

De kerkhistorici ¹⁾ weten ons te verhalen, dat dit bijbelboek, door den abt Williram overgezet, reeds vroeg op onzen bodem werd gelezen. Een afschrift hiervan wordt nog bewaard door de Maatschappij van Ned. Letterkunde en is door Merula uitgegeven, waarbij eene overzetting door Jan van Hout is gevoegd. ²⁾

¹⁾ Zie Moll : „Kerkgesch. vóór de Herv.” Dl. I., bl. 371.

²⁾ Zie Merula : „Willirami Abbatis in Canticum Canticorum paraphrasis gemina. L. B. CIO IO IIC. Zie ook Seemüller.

Vier Handschriften van deze overzetting zijn, volgens Walther, verloren gegaan, doch nog 19 zijn er voorhanden, welke op de bibliotheken te Breslau, Rome, Londen (Britsch Museum), Trier, enz. bewaard worden. ¹⁾

Deze arbeid van den abt Williram is echter niet eene woordelijke overzetting van den tekst; men kan het een Commentaar noemen, maar wordt meestal aangetroffen onder den naam van „paraphrase.” Walther roemt hem zeer en laat zich aldus hierover hooren: „In sein Gemüt hatte Williram das Hohelied aufgenommen, aus dem Gemüt quol es echtdeutsch hervor.” „Man hat den Stil der Williramschen Paraphrase wohl fließend und schön genannt, aber auch Kraft und Charakter an demselben vermiszt. Der Übersetzung des biblischen Textes mögen wir diesen Mangel nicht nachsagen. Soweit jener Charakter trägt, weist auch die Übertragung ihn auf. Maienhaft froh lauten die Worte: Der uuinter ist hina, der regan ist uure, die bluomon schinent in alle demo lante, des rebesnites zit ist hier (2, 11 f.)

Trutzig kräftig ist die Schilderung:

Sino, daz bette des Kuninges Salomonis, daz umbegent des nahtes sezzoch biderba gnetha der allero biderbeston in Israël. Ir aller iegelih habet sin suert in hanton, cunnon alle mahtigen vehtan, unte ir neghein nelazet sin suert uone sinemo diehe durch die nathuorhta (3, 7 ff).”

Bij deze citaten kunnen nog vele gevoegd worden, welke schoon zijn gezegd. Wij wijzen op Cap. 2 : 1 : „Ic bim veld-blome, ande lilia therro dala. Also thaz veld ungeerid thie blomen berid, samo bim ich sine virili semine geboran van thero magath, ...” vs. 2 „Also thin lilia is unther then thornā, samo bistu friundina min under anderen dochteran. The thorna ne mugan thie lilian behudan, sin ne wassen ande bluoye under him, nietemer ne mugan thich geirren newether pagani, noch mali christiani, thu ne blues allizana in virtutibus”

¹⁾ Zie Walther, A. W., bl. 523.

Cap. 5 : 1: „Ich gero thaz min wine kume in sinen gardon, thaz her that ezze thaz vuoher sines eigenes ovezes. Ich havo vernomen thaz min sponsus verlouwan havet sinan ande minan viandan, thaz sie mich besuochen, sumest und mit duris tormentis, interdum mollibus blandimentis, nu werthet her thes wola innena, thaz ich thurgh hiro newether ne stafto a virtutum constantia: wanda nah sinemo geheyze, qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit, ande ouch acerbites persecutionum beran scal maturitatem praemiorum”

De paraphrase van den tekst doet ons duidelijk zien, welke verklaring Williram volgde. Bekend is, dat sedert Origenes de christelijke Schriftverklaarders in het Hooglied de wederzijdsche liefde van Christus en Zijne Kerk vinden voorgesteld.

Deze opvatting was ook Williram toegedaan, en hij voerde haar consequent door. Wij geven hier een paar proeven ter kennismaking. Bij hoofdst. 1 : 6 voegt hij deze verklaring: Nu vernimet wanan sich thaz leyth geburede. miner muoder kind vuchtan wither mer. ich bim primitiva Ecclesia: min muoder is Synagoga. hiro kind iudaei vuchta so ernesthafto wither the cristenen, thaz sie se driven uz heran lando . . . Hier is dus de bruid, de christelijke gemeente. Vers 8 beteekent: Iof thu thine gloriam ande thine wathelicheijt niet ne willes behavan intra conscientiam, also hiz quiit, omnis gloria eius filiae regum ab intus, so ne machtu ouch min drut sin, so skeythe opheno vane mir, ande gehave thichad haereticos, the niet ne herdan minero scaphe, sunder hiro allero gewelic havet sine herdnisse, quia in multas sectas dividuntur Ook hier heeft de bruid dezelfde beteekenis, want de ketters zijn hare vijanden, gelijk in 2 : 15 de kleine vossen de ketterijen zijn in haar begin, maar (vs. 11) het sieraad van de bruid zijn de leeraars „thie ther havent sensum sapientiae, qui auro comparatur” Hoofdst. 3 : 1 spreekt van het zoeken der Kerk naar Christus: „Nu willon ich avor fragan Prophetos et Apostolos qui custodiunt civitatem Dei, waz sie mer van himo kunne gesagan. So thar nah tho ich hiro

gescriphta thurgh fuoghta, tho vand ich minen wine. Ic vand in hiran buochan, thaz her is verus Deus ante secula, ande avor thurgh mine minna warth verus homo in fine seculorum.

Nu ich hine vundan havon, ande ich vernoman havon wie verro her gescheythan is van anderon heyligon, wanda sie sint puri homines, her is avor verus Deus, ande verus homo, nu willon ich hine ze mer neman, ande willo hine amplecti omni devotione: ande wanda her arbeyd thurgh minan willan leyth, vincula, sputa, colaphos, flagella, irrisiones, spineam coronam, mortem crucis, so ne willon ouch ich negheyn arbeyd thurgh sinan willan scuwan”

Wie Christus is zegt hij duidelijk in Cap. 5 : 10; hij verklaart deze woorden aldus: Min sponsus her is Deus et homo: in humanitate is her ouch minor patre, vone thannan is pater sin hoived In divinitate so is miu sponsus unicus patris, per humanitatem gewertheda her bruothera, ande suestera havan, also her quit, Quicumque fecerit voluntatem patris mei qui in coelis est, ipse mens frater, soror, et mater est.

Hoe hij de woorden van Jezus beschouwt, blijkt duidelijk uit Cap. 5 : 13^b: „Thiu word mines sponsi sint scone samo lilion, wanda sie candorem aeternorum praemiorum geheizent. Uzen then selvon wordon driuphet thiu mirra, wanda per mortificationem carnis, quae in mirrha significatur, kundet her uns perveniendum esse ad candorem aeternitatis. Candor liliorum was in sinen wordon tho her quath, Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum coelorum. Beati,” etc. etc. . .

Daarna droop de myrrhe er uit, toen hij sprak: Beati qui persecutionem patiuntur propter justitiam, quoniam ipsorum est regnum coelorum.

Walther houdt het er voor, dat dit werk op vele plaatsen is gelezen, omdat „durch alle Stürme der Jahrhunderte

hindurch sich relativ viele Exemplare bis heute gerettet haben."

Nu is het opmerkelijk, dat tot aan de 14de eeuw geene nieuwe overzetting van het Hooglied in de Nederlanden bekend is, daar de oudste ons bekende Nederlandsche vertaling niet vóór die eeuw kan vervaardigd zijn.

Zoo worden wij thans voor de reeds gestelde vraag geplaatst: Of er tusschen de Frankische overzetting (paraphrase) en de oudste ons bekende vertaling in het Nederlandsch sporen van overeenkomst zijn te vinden, welke ons kunnen doen vermoeden, dat de auteur of auteurs der 14de eeuw Willirams werk hebben gekend en geraadpleegd.

Ons waren een paar Handschriften der Maatschappij van Ned. Letterkunde en van de Koninkl. Bibliotheek beschikbaar en zoo was het ons mogelijk gemaakt eene zwakke poging te kunnen wagen, om eenig antwoord op de gestelde vraag te geven.

Omdat Williram eigenlijk eene verklaring van het Hooglied heeft vervaardigd, zullen wij eerst een dergelijken arbeid der latere eeuwen onderzoeken, en daarna de Hss., die alleen den tekst hebben overgezet.

Een Hs. van eerstgenoemde soort wordt door de Maatschappij van Ned. Letterkunde bewaard onder n°. 240 en is van perkament, met gothische letter geschreven, uit de 15de eeuw en afkomstig van het St.-Agnietenklooster te Delft. Op de laatste bladzijde staat de naam van de schrijfster: „bid om gods wil een pater noster en een ave maria voor margriete jan beleynsdochter diet gescreven heeft." Het andere Hs. vindt men onder n°. 239 en is eene overzetting met verklaringen benevens vertalingen van Joh. 1:1—14, Hebr. 1, enz., een Leven van Jezus en Maria

Herinnert nu Hs. n°. 240 aan den arbeid van Williram? Laat ons zien!

Vooreerst wordt het geheel niet in rollen verdeeld, zooals Williram zijn Hooglied bewerkt heeft. Vervolgens wordt de tekst op tweeërlei wijze verklaard; dit deed Williram evenmin.

Wij geven hier een klein proefje, waaruit den lezer eenigszins kan duidelijk worden hoe dit Hooglied is bewerkt.

Het begint: ¹⁾ In minen beddekijn heb ic des nachts ghesocht dien m̃y siele minnet Hier te voren was die bruit die heilige kerke bereet den brudegom ghehoersaem te wesen: mar want hi hair dat eyschede na haerre begheerten so bereyt si haer nu hem naerstelike te soken Want die brudegom hadde te voren gheseit stand op mijn vriendinne com naerre laet nu dyn st̃eme horen Die bruit was bereit ghehoersaem te wesen ende begheerde sijn hulpe daer toe doe si seyde *o my geminde* keer weder wes ghelike der geiten. (Mar wāt hi rechte voert doe si hē eerst na riep niet bi haer en quā doe seide si in minen beddekijn heb ic dat is in die minne der werelt heb ic des nachtes dat is mitter reden der filosofhen daer luttel lichts in is ghesocht mit natuerliken m̃inen die m̃y siele minnet „Men vint in desen booc drieerhande beddekijn Dat eerste is duuster daer die beghinnende crancke menschen op legghen als nu al hier Ps. alle nacht sel ic m̃y bedde wasschen dat ander is vol droefhedē daer die ghetemtierde voertgāede menschen op legghen

Dan volgt iets verder en wel met roode letters geschreven: *Na enen anderen sinne.* In minen beddekij heb ic des nachts gesocht die . . . In desen woerden bewyst die scouwāde siele stadicheit haers soekens. ende swaerlicheit des vindēs: Vercellencis Hier te voeren hadde die bruit den brudegom ghe-noedet dat hi weder keren woude: opdat die begheerte wasse. ende die hantieringhe der m̃inen gheoefēt worde. ende daerom pijnde haer die bruit.

¹⁾ Het eerste gedeelte ontbreekt.

Die wakers die die stat behoeden hebbē mi gevonden En
 heb dus niet gesiē die mȳ siele mint Doe ic hē een luttel
 voer bi ghegaen was van dicken die mȳ siele mīnet
na enen anderen sin:

Die wakers die die stat behoeden Dit syn woerden der
 scouwend' sielen die mitten exempel bewyst Wat tot diere
 offeringhe behoert

Wie is dese die daer opclymmet doer die woestijn als een
 roedekȳ des roecs van der welrukender salven van mirren
 ende van wieroec ende van allē pulver eens apothekers In
 desen woerden verwondert haer die heilige kerke vā der
 heydenē bekeringhe en seit wie is dese. beda (Dat is hoe groot
 loefs is si waerdig *Hugo* want dat verwonderen maect een
 vragē hoe dat die heydene na haerre bekeeringhe. also haeste-
 like mit nyewē tongē spraken en gode groot maectē.
 dese clime op doer die woestine. dat is midden doer di
 heydensche werelt.

na enen anderen Sin:

Wie is dese die daer op climmet doer die woestijn gg
 Het sijn die sōmighe als hem alles dinghes dat men sien mach
 v'driet Ende haer ghemoede oprechten in hemelschen en Want
 hem in desen nedersten dinghen gheen dinc smaekelike en is
 Dat si begheren

Eerst wordt dus onder de bruid de Kerk verstaan en daarna
 is het de scouwende ziel. De eerste verklaring is ook die van
 Williram, doch al is de hoofdgedachte van beide gelijk, toch
 blijkt Hs. 240 eene zelfstandige bewerking van het Hooglied
 te zijn. Hier en daar treft men wel iets aan, dat overeenstemt,
 doch het is zeer goed mogelijk dat de auteurs uit dezelfde
 bron hebben geput. De woorden van Cap. 3 vs. 1 verklaart
 W. in hoofdzak overeenstemmend met dit Hs., want de reden,
 waarom de bruid haren bruidegom niet vond, schrijft hij hier-
 aan toe, dat zij haren bruidegom wilde ¹⁾ „bekennen door der

¹⁾ Vlgs. de overzetting van Jan van Hout.

philosophen leer, als van Plato, Socrates, enz.," en dit Hs. verklaart: „in minen beddekijn heb ic dat is in die minne der werelt heb ik des nachts dat is mitter reden der filosofen daer luttel lights in is gesocht” Leest men echter vs. 3, dan verstaat Williram onder „de wachters” de profeten en de apostelen, die de stad Gods bewaren, maar dit Hs. denkt aan priesters en nader aan „engelen de hemelsche of dese strijdende kerk die de schouwende ziel dan vinden.”

.
 Zoo lezen wij vs. 6 bij Williram als verklaring van de woorden: „Wer is thiusa, thiu thar uphferit thurgh thie woste, also eyn cleyna riuchgerda vone mirron, ande vone wiroche, ande alleroslaghto pimenton?” „Wie eerhaft is thiu ecclesia de gētibus, thiu ther samo thrado iled ad terram viventium, samo thiu plebs Israëlitica ilede van Aegyptto ad terram repromissionis;” dit Hs. paraphraseert: „In desen woerden verwondert haer die heilighe kerke vā der heydenē bekeringhe en seit wie is dese”

.
 Volgens Williram beteekenen wierook en „allerley pulver van specerye: reine gebeden en menigerlei goede werken, die „si aenneemt sonder geboden, als daer is reinigheid, ende willige verlatinge der goederen;” het Hs. denkt hierbij aan „volkomenheid der geestelijke voortgang” en aan „een groot vergadert gebont van ghewoenliker en wesenliker doechdē”

.
 Zoo ziet de lezer, dat er slechts enkele punten van overeenstemming bestaan, en dat beide werken in niet de minste betrekking tot elkander kunnen gedacht worden.

.
 Het andere Hs., door ons genoemd, wijkt geheel af en begint eerst aan het einde der overzetting met deze verzuchting: „O alre suetste mynlike guedertieren he' ihu' ze'e wanneer sal die colde bevrorē wynt die utte noerdē comet mit allē rusten wāneer salt gheschiē dat ic voer sine colde ghene vrese hebbē en sal die hette liden.”

Het is moeilijk alle bestaande Hss. van het „Hooglied met verklaringen” te onderzoeken, doch, voor zoover wij vermoeden kunnen, is Williram niet geraadpleegd

Is hij dan soms geraadpleegd door den auteur der oudste (?) overzetting van dit Bijbelboek, bewaard in de Hss. der 14de eeuw? Er bestaat eene overzetting van Willirams Hooglied door Jan van Hout, ¹⁾ secretaris van Leiden (16de eeuw), en door Merula geplaatst naast de overzetting van Williram. Hierdoor wordt dit onderzoek eenigszins gemakkelijker. Om den lezer aan te toonen, dat de overzetting der 14de eeuw en die van Williram niet veel van elkander verschillen, laten wij hier een paar proeven, uit sommige Hss. genomen, volgen:

Cap. 1. Willerami.

Vox Synagogae.

Cusse her mich mit themo
cusse sines mundes.

Wanda bezzere sint thine
spune themo wine, sie stinchen-
de mit then bezzesten salvon.
Thiu namo is uzgegozen oley.
Vano thiu minnon thich the
ioncfrouwan.

Vox Ecclesiae ad Christum.

Zich mich nah thir, so louphen
wir in themo stanke thinere sal-
von. Ther Cunig leydedemer in
sine gegnathema. Exultabimus
ande wer vreuwen uns anathich,
els an uns selvon, wir gehu-

Hs. Utrecht 1007.

Die stemme d'kerke tot xem,
of die bruut tot den brudegom.

Cap. 1. Cusse mi mitten cusse
syns monts, want dyn borsten
syn beter dan wyn welrukende
van die alre besten salve. Dyn
name is een utghegoten olie,
daerome hebben di lief ghehad
die ioncvroukijn.

Die stēme der kerke tot xem

Trect mi na di eñ wi sellen
lopen in den roke der salven
Die bruut v'trect, dit van den
brudegom. Die coninc leide mi
in sinen kelre.

Die bruut vertrect dit totten

¹⁾ Hij werd geboren in 1542 en is bekend o. a. door zijne vlucht naar Embden, waar hij de vluchtelingen als notaris bediende, en later teruggekeerd, als rechter-hand van van der Werff.

gega thinere spune over then
win. The rechte minnon thich.

Ecclesia de suis pressuris.

Ich bim salo samo thiū here-
berga Cedar, ande ic bin avor
wathelich samo gezheit Salo-
monis Cedar

.
.
.

Hs. y401 's-Hage.

Cap. 1. 1360.

Sy sal my cussē mitten cus-
sen haers monts Want dyn
borsten syn beter dan wijn
rukēde van dē alrebestensalven
Utgestorte olye is dyn name
Hier omme mynde dy die
joncvrouwen Tree my na dy
wy sullē loepen in den roeken
van dinen salven Die coninc
leyde my in syn kelres Wy sul-
len vervrouden en verbliden
in dy Sy sijn gedachtich dijnre
borstē boven den wyn die ge-
rechte mynnen dy. Dochter van
Jhr'lm ic bin zwart mer scoen
als die tabernaculen van cedar
vellen ¹⁾ en wilt mij niet mer-
ken dat ic brun bin Want die
sonne heeft mij ontverwet.
Mijnre moeder kijnder vochten
tegens my Sij setten mij wach-
tere in den wijngaerde . . .

ionghelinghen: Wi v'hoghen
ende worden verblyt indi wi
ghedencken dynre borsten
boven den wine, die gherechten
mīnen di.

Die stēme der synagoghe.

Ic ben swert mer

. van ihr'lm also die
. . . van Cedar als salomons
vellen;

Hs. 239 Maatsch. van Ned. Lett.

Cap. 1. 15de eeuw.

Hi cusse mi mittē cussen sȳs
mondes Want dijn borstē sijn
beter dan wijn die da' wel rukē
van der alrebesten salven Dijn
name is een utghestorte olie
doer om hebbē di ghemȳt die
cleyne maechdekyns Trec mi
na di wi sullen hopen in die
roke dijnre salven Die coninc
heeft mi ingheleit in sȳn kel-
nare Wi sullē hoghe v'vroechdē
en blide wesen in die en ghe-
dachtich dynre borstē Die ghe-
rechtighe menschē mȳnen di
boven wijn.

*Die stemme der kercken tot-
ten vrienden.*

Ghi dochterē van Jherusa-
lem ic bin swart mer schoen
als Salomons vellen en wilt
my niet mercken dat ic swart.

.

¹⁾ „Als Salomons velle” is hier weggelaten.

Hs. y402 's-Hage.

Cap. 1. 15de eeuw.

Si sel mi cussen mitten cus-
sen haers monts Wāt dine bor-
sten syn beter dan wijn rukende
van der alrebesten salvē ut-
gestorte olye is dijn name.

Hier omme minden di die
joncfrouwē Trec my na di wi
sellen lopen in den roken van
dinen salven Die coninc leide
mi in syn kelres wi sellen
v'vrouden en verbliden in di
Disyn ghedachtich dijnre borste
boven dē wijn die gherechte
mȳnen di Dochter vā Jhr'lm
ic bin zwart mer schoen als
die tabernaculen van ceder
vellen en wilt mi niet merken
dat ik bruune bin wāt die
sonne heeft mi ontverwet
Mijnre mod' kinder vochten
ieghen mi

Jan van Hout.

Cap. 1.

Hi cusse mi mitten cusse
sines mondes/ want dine spenē
sint beter dan wine/ si ruken
mit den besten salven/ dijn
name is uytgegotē oly/ van
dies minnen di de iuncfrouwen
Trect mi na di/ so lopen wi in
den reucke dines salves De
Koning leide mi in sine camer/
wi verheugen en wy vervreuch-
dē ons aen di wi geheugen
diner borsten boven den wine
die oprechte minnen di Ic ben
salv gelijk de herebergen of-
te hutten Cedar, ende ic ben
doch weydelick gelijk die Ten-
ten Salomonis. En neemt des
niet waer dat ic so salv ben
wand de hete sonne heeft mi
myn schoonte benomen.

Er is dus eenige speling tusschen de Handschriften op te merken. Reeds hoofdst. 1 : 1 variëert. Williram, Hs. n°. 239 en Hs. 1007 vertalen: „Hi cusse mi,” doch de andere ¹⁾ lezen: „Si sal” Walther ²⁾ heeft dit ook in de Duitsche Hss. opgemerkt. Deze Geleerde schrijft hierover aldus: „So legt er die Worte Sehnsüchtiger Liebe, welche die Braut redet, mehrmals dem Bräutigam in den Mund. Man könnte meinen, dasz er derartiges bei einem Manne für erträglicher findet als bei

¹⁾ Ook Hs. y398 's-Hage.

²⁾ Walther, bl. 389.

einem Mädchen. So begint er: Sie soll mich kussen mit dem Kusse irs Munds." Hij wijst ook nog op vs. 3, ¹⁾ waar het Hs., dat hij bespreekt, „cellaria” door „wijnkelder” vertaalt; eveneens vertalen ook de Hss. y401, y402, n°. 239 en n°. 1007, doch Williram (zie vertaling van Hout) leest: gegnathema. Williram verklaart vs. 1 „Hi cusse mi” van het kussen van Christus met het zoete Zijns (Christus’) evangelies en de „kamer (gegnathema)” is bij hem niet de „wijnkelder,” maar „de genade, die de bruid in geloove en hope verbeidt.”

Ons komt de verklaring van Walther, waarom vs. 1 leest „Si sol my Cussen” nogal natuurlijk voor. Doch de oplossing van dit verschil moeten wij zoeken in die Hss., welke een Paraphrase van het Hooglied bevatten. Het waren de dagen der heerschappij van de dogma’s; deze beheerschten de exegese. „Niet het misbruik van Gods Woord was de oorzaak van het bijgeloof, maar omgekeerd: het bijgeloof deed de Schrift misbruiken en bracht eene soort van schriftverklaring in zwang, die wel tot de vijf bekende soorten eene zesde mag toegedaan hebben, maar die dan ook op den allerlaagsten trap zal gestaan hebben: de Mariaansche exegese.” ²⁾ De H. Schrift is arm voor Maria. Het Hooglied moest zich, willens of onwillens, hiertoe leenen, maar wat wordt er de zin van, als sommige uitdrukkingen zelfs aan God tegenover de moeder Zijns Zoons worden in den mond gelegd, wanneer Hij Zelf tot haar sprekend wordt ingevoerd: „Gij zijt schoon, mijne vriendinne, gij zijt schoon...!” „God, God de Vader is verliefd op Maria, fiksweg!” Maar leeren ons de Handschriften zulks? Vinden wij deze „Mariaansche exegese” hierin terug? Bij Williram wordt geen woord van Maria gerept, geene uitspraak op haar van toepassing gemaakt; zelfs Hoofdst. 2 : 2 niet, ³⁾ waar de „doornen” de heidenen of kwade christenen zijn, maar niet de „zonden,” zonder welke Maria „het lelietje der dalen” geboren heet

¹⁾ St.-Vert. vs. 4.

²⁾ Mensinga: „Vereering van Maria”, 3de dl., bl. 50.

³⁾ ” ” ” ” ” ”

Ook zoeken wij in de door ons genoemde verklaringen van het Hooglied tevergeefs naar de reden, waarom „hi” in „si” veranderd is.

Omdat èn in Duitschland èn in de Nederlanden deze lezing wordt aangetroffen, zoude het zeer goed mogelijk kunnen zijn, dat zij op eene nog onbekende overzetting steunt.

Heeft echter Le Long gelijk, dat reeds in 1303 het Hooglied in het Nederlandsch was overgezet, dan is de oudste lezing „hi” en niet „si.”

Het is zoo jammer, dat juist de oudste Handschriften, door Le Long vermeld, ons onbekend moesten blijven; doch mogelijk is Le Long misleid, daar in sommige Handschriften, door hem geraadpleegd, opzettelijk het jaartal is veranderd.

De veronderstelling van Walther moeten wij voor de ware houden, zoolang over dit verschil geen ander licht ontstoken wordt.

Naar onze meening kan de auteur, van wiens hand ook de andere bijbelboeken zijn, onmogelijk „si” hebben vertaald, daar dit in tegenspraak zou zijn met zijn persoon, zooals wij hem uit de prologen hebben leeren kennen.

Waarschijnlijk is het Hooglied, doordat het bij de mystieken zoo geliefd was, zeer dikwijls afgeschreven, waaruit de vele nuances moeten verklaard worden. Dit vermoeden wordt vooral bevestigd door de verschillende prologen, vóór dit bijbelboek geplaatst. Zoo heeft Hs. Utrecht (n°. 1007 Catalogus) eene lange voorrede, waarin vooral gewezen wordt op de heiligheid van het Hooglied en op de straf, welke de onheilige gedachte er over gevonden heeft, terwijl het Handschrift van Le Long dit mist (wij konden ook wijzen op andere Hss.) en bovendien doet zien, dat stijl en inhoud van beide prologen verschillen.

Ook Hs. n°. 656 ¹⁾ leest „hij cusse mijn met den cusse sijns monts.”

Dit Hs. is een soort van bijbellezing over het Hooglied en is het werk van „meester antonis van den Voerde lecencaiet in

¹⁾ Zie Cat. Geel, Univ.-Bibl. Leiden.

der gothz. doen hij was procheaen opt baghijn buyten mechelen."

Bij dezen auteur zoekt men evenzeer tevergeefs naar de z.g.n. Mariaansche exegese. Hij beschouwt het Hooglied als een geestelijk bruiloftsliedeke en noemt het gaarne een „liedeken der soeter omhelsingen."

Vraagt gij hoe het gezongen moet worden, dan antwoordt hij: „en wordt nz' gesongen met ghelut der woorden Oft met rueringhe der lippen: maer in stillichz en int verborgen Alsoe dattet niemant en hoort dan diet singt En den ghenen totte welcken dattet wordt ghesögen."

Wilt gij weten door wie dit „liedeken" verstaan kan worden, zoo wijst hij u op zijn geestelijken aard en houdt het verstand te „bot om te verstaē dat den geest aengaet." Eerst als men door „een langhe oeffeninge der deuchden gecomen is totter liefden godts En aldus seer is begerende die teghenwordichz haers bruydegoms," kan dit lied begrepen worden. De inhoud van dit boek is volgens hem „van der bruyt en van den bruygom: van dat hoeft tot die leekens vā x^{ij} tot sijn heyliche kercke." De heilige kerk zijn „allen goede menschen die gheweest sijn van t beginsels des werels nu sijn en noch wesen sullen totten eynde toe."

Zoo verklaart hij dan Cap. 1 : 1 aldus: „Och hij cusse mijn met den cusse sijns monts."

Dit is de begeerte van alle goede menschen, want de kus beteekent vrede, welken de Zone Gods maakt tusschen Zijnen hemelschen Vader en ons.

Nog andere Handschriften zouden wij hier kunnen noemen, doch in welke betrekking zij tot elkander staan en tot den arbeid van Williram, is vooreerst niet op te lossen. En zoo zouden wij, dit onderzoek voortzettende, vele vragen kunnen stellen en doen stellen, maar niet zonder gevaar te loopen van in een labyrinth van vraagstukken terecht te komen.

Er moet voorbereidend gearbeid zijn; kleinere of grootere gedeelten der Schrift zijn, zeer waarschijnlijk in poëzie, aan dezen arbeid voorafgegaan. En al moeten wij dan vooreerst,

hoe ongaarne ook, vele billijke vragen onbeantwoord laten, „mij is het,” zoo liet de Hoogl. Moll zich hooren, „voor het tegenwoordige genoeg, althans een enkelen lichtstraal, zij 't ook een flauwen, te hebben doen opgaan over een onderwerp, dat tot heden maar al te zeer in het duister ligt;” — zoo oordeelen ook wij.

DE TWEDE HISTORIE-BIJBEL VEREENVOUDIGD
EN VERMEERDERD.

1477.

Deze is de eerste Nederlandsche Bijbel, ¹⁾ welke door de drukpers verspreid is. De drukletters zijn naar de geschreven letters vervaardigd en de hoofdletters met de hand er bij geteekend.

Sommigen meenen, dat deze lettersoort gekozen is om de Handschriften na te bootsen en vermoeden dat op deze wijze vele gedrukte exemplaren voor Handschriften zijn verkocht.

Aan dezen eersten druk heeft vooral de Hoogl. Moll zijne aandacht gewijd en wat door hem daaromtrent aan het licht is gebracht, heeft ons den weg gewezen, dien wij verder veilig kunnen volgen. ²⁾

Vóór hem had reeds Le Long het zijne er van gezegd. ³⁾ Naar zijne (Le Longs) meening is deze druk niet eene nieuwe overzetting, maar eene navolging van de oude in Hss. bestaande, behoudens kleine veranderingen en met bijvoeging van eenige ontbrekende boeken.

Wie de auteur van dezen Bijbel is, is nog niet bekend. De eenige aanwijzing, er in voorkomende, „bi enen notabelen meester wel overgheset ut den Latine in Duitsche,” zegt alleen,

¹⁾ Hain 3160. P. C. van der Meersch: „Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs belges et néerlandais,” p. 124—144.

²⁾ Zie: „Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, IIde reeks, 7de dl.

³⁾ Boekzaal Le Long, pag. 365 en verv.

dat een bekwaam persoon den boekdrukkers ter zijde gestaan heeft.

Terecht merkt Prof. Moll op, dat deze Bijbel een merkwaardig voortbrengsel der pers is en dat boekverzamelaars en bestuurders van openbare bibliotheken zich gelukkig achtten eenig zuiver exemplaar er van te mogen toonen. ¹⁾

Het geheel bestaat uit 2 deelen: het eerste deel bevat de boeken Genesis — 4 Koningen, waarop volgen 1 en 2 Maccabeën.

Het 2de deel bestaat uit: de twee Boeken Paralipominon, het Gebedt Manasse, 't Eerste Boek Esdra, het Tweede Boek Esdra, of Neëmia, Tobias, Judith, Hester met het Aanhangsel, Job, dat Eerste Parabole Salomons, Ecclesiastes Salomons, Canticum Canticorum, 't Boek der Wijsheit, Jezus Sydrax Ecclesiasticus, Salomons Gebedt, Jesajas, Jeremias, Jeremias Geween of Trens, Jeremias Bedinge (of 't vijfde cap. der Klaagliederen), Baruch en den Zendbrief van Jeremië, Ezechiël, Daniël met de Aanhangsels en de Twaalf kleine Propheten. ²⁾

Het Boek der Psalmen is dus niet opgenomen.

Naar alle waarschijnlijkheid is dit boek weggelaten omreden het afzonderlijk voor het Officium divinum gebruikt werd. Ook ontbreekt het N. Testament, en waarom? Wij weten het niet.

De voorrede komt overeen met den bekenden proloog van den eersten Historie-Bijbel, doch is verkort. De verklaringen, tusschen den tekst gevoegd, zijn echter weggelaten. Zoo heeft men getracht het oude werk in dezen druk te vereenvoudigen ³⁾.

Wij noemden hier het oude werk en bedoelen daarmede den 2^{den} Historie-Bijbel. Doch dit oude werk is niet slechts vereenvoudigd, maar het is ook vermeerderd, gelijk Le Long terecht heeft opgemerkt.

De Hoogleraar Moll doet alzoo den auteur geen onrecht aan, als hij met betrekking tot Jesaja en Jeremia beweert, dat

¹⁾ Moll, t. a. p.

²⁾ In sommige exemplaren volgt na 4 Koningen terstond Daniël.

³⁾ Zie Moll, A. W.

hij zich eenvoudig tot den arbeid eens correctors bepaald heeft. ¹⁾ Dit kan ook met betrekking tot de bijbelboeken gezegd worden, welke de 2de Historie-Bijbel bevat.

De „notabele meester” heeft, zoo lezen wij op de laatste bladzijde der beide deelen, „deese iegenwoerdighe bible mit horen boecken uut den latine in duutsche wel overgheset ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt.”

De auteur heeft dus drie dingen gedaan: hij heeft vertaald, gecorrigeerd en gespeld. Zoo mogen wij hier niet aan moedwillige grootspraak denken en evenmin aan eene in het oog loopende onwaarheid.

Hij heeft uit het Latijn overgezet. De vraag is: welke boeken? Hij heeft gecorrigeerd. Wij vragen: wat?

Dat hij gecorrigeerd heeft en wel gespeld, is reeds door den Hoogl. Moll aangetoond ²⁾ met betrekking tot de boeken Jesaja en Jeremia. Deze Hooggeleerde oordeelt als volgt:

„In de spelling volgde hij zijn eigen schrijfwijze, en voor een deel ook in het aanbrengen der leestekens, daar hij, benevens de punt, die door zijn voorganger gebezigd werd, ook de dubbele punt en het vraagteeken gebruikte. ³⁾”

Enkele malen waagde hij het, eene al te stroeve woordvoeging vloeiender te maken (Jes. 2 : 2) of in nauwer overeenstemming met het Latijn te brengen (Jes. 11 : 6).

Somtijds verving hij een ouder of minder gebruikelijk woord door een jonger en meer gewoon, of hij besloot, in de meening van eene noodige verbetering aan te brengen, zijn voorbeeld voor een enkel oogenblik te verlaten.

Bijv.: In plaats van „die men voede in den sofferaen,” Klaagl. 4 : 5, leest hij „die men voede in den wieghen,” daar hij den abl. plur. Croceis voor den abl. plur. van Crocea = wieg, aanzag. Zoo schrijft hij ook Jes. 11 : 6 „drieghen” voor „driven,” omdat hij minore met minori verwarde.

¹⁾ De Bijbel „was gemaect te Delf, in Hollant, mitter hulpen Gods, ende bij ons Jacob Jacobs-Soen, ende Mauricius IJemants-Zoen van Middelborch.

²⁾ T. a. p.

³⁾ De dubbele punt wordt ook gebruikt in den Psalter van 1480 te Delft

Voor het overige echter bleef hij zoo getrouw aan den tekst van ons Hs., dat hij zelfs de Latijnsche woorden, die de Vlaming uit de Vulgata onvertolkt overgenomen had, ten nadeele van zijne lezers onvertaald liet. ¹⁾

Het was voor den Hooggeleeraar niet moeilijk de wijze van bewerking van deze profetische boeken te controleeren, omreden slechts één Hs. van deze boeken bestaat.

Wij betreuren het, dat genoemd Hs. corrupt is, want op de laatste bladzijde leest men: „hier begint Ezechiël de profeet,” een bewijs dus, dat dit Hs. een gedeelte van een grooter Hs. is of dat de auteur onvoorziens zijn arbeid heeft moeten staken. Zijn voornemen toch was om ook Ezechiël op dezelfde wijze als de andere boeken ²⁾ te vertolken, gelijk hij zelf zegt in de voorrede.

Wat de historische boeken betreft, deze zijn alle op dezelfde wijze bewerkt; ³⁾ Esdra en Nehemia zijn gecompleteerd; de kleine profeten, waarvan ons geene Hss. bekend zijn, ⁴⁾ zijn van elders. ⁵⁾ Ezechiël wijst op Hs. 32 Amsterdam en Daniël naar de Hss. van den 2den Historie-Bijbel terug.

Het boek Jona echter komt reeds voor in Hs. n°. 232 der Maatsch. v. Ned. L. en is in dezen Bijbel uit dit Hs., behoudens enkele wijzigingen, overgenomen.

Wij geven enkele citaten ter verduidelijking van het gezegde.

Bijv.:

Bijbel Delft 1477.

Deut. 5.

Ende die here seide. Ic bin
die here dyn god die di utē
lande van egipten heb gheleit

Hs. y401 's-Hage.

Ic bin
die heer dyn got/ die u uten
lande van egiptē hebbe geleyt/

¹⁾ Bijv. Jes. 11 : 8 aspiden, Klaagl. 4 : 3 lamien. Zie Moll t. a. p.

²⁾ In de meeste Hss. komt slechts een gedeelte van Ezechiël voor.

³⁾ Le Long drukt zich niet juist uit. Hij schrijft: „De auteurs hebben de oude overzetting van circa 1300 gevolgd.”

⁴⁾ Habakuk Cap. 3 komt voor in de Hss. van den Souter.

⁵⁾ Mogelijk de arbeid van den auteur zelven.

van den huse des dienstes. Du en suls gene vreēde goden hebben in minē aenscouwen. Du en suls te dynre behoef gene beelde makē noch gelikenis vā al dat boven in den hemel is eñ die in die aerde benedē syn: ende die vloten int water ōder die aerde Du en sulste se niet aenbeden: noch oefenen. Want ic bī die here dyn god. god die benider gheldēde der vader quaetheit op die kinderē.

Job.

Een man was int lant hus die job heet. Eñ die man was simpel eñ gerechte eñ gode ontsiende: eñ hi wachte hem van quade. Ende hem worden gheboren seven sonen: eñ drie dochteren. Eñ sine possessie was seven dusedt scapen. ende drie dusedt kemels: vijfhondert jocke ossen ende vijfhondert ezelinē: ēn seer veel huysghe-sins Eñ die man was groot onder alle die van orienten. Eñ syn sonē ghinghen eñ maectē werscepē tot haren husen: elc in haren daghen.

Eñ si stondē eñ riepen haer drie susteren: dat si drincken

van den huze des diensts Du en sals negheen vreemde gode hebben ī mynen aenscouwen Du en sals te dynre behoef negheen beelden maken noch negheen ghelikenisse van alle dat inden hemel bovē is eñ die in die eerde beneden sijn Eñ die vloeten int water onder die eerde Du en salste niet aenbeden noch oeffenen Want ic bin die heer dyn got/ got/ die benidere geldēde der vadere quaetheit optie kyndere in . .

Hs. y401.

En man was int lant ¹⁾ die job hiete Eñ die mā was sempel ende gerecht eñ gode ontsiēde Ende hy wachte hem van quade Eñ hē worden gheboerē seven zoenē en drie dochteren Eñ syn possessie was VII^m. scape eñ III^m. kemels ende V^c. yocke ossen eñ V^c. eselinne eñ seer voel meyseniden Ende die man was groet onder alle die van oriēten Eñ syn sonen gingen eñ maecten werscap tot haren husen elc in sinen daghe Eñ sy seynden eñ sy riepen haer drie susterē dat sy drincken soudē eñ eten mit hem ludē

¹⁾ „hus” is in dit Hs. vergeten.

souden ende eten mit hem
ludē. Eñ als die daghe der
werscepē al omme overquamen
so sende iob tot hē eñ hei-
lichde se.
.

Thobias.

Cap. 1.

Tobias was uten gheslachte
eñ eenre stat van neptalim. die
is in den hoochsten vā galilea
boven naason. achter den
wech die leit ten westenwaert.

Ende hi hadde in die luchter
zide die stad sephet: doe hi
ghevanghē was in Salmanasar
des conincs van assirien daghen.
al was hi inder ghevengnisse
nochtan en liet hi die wech
der waerheit niet: al so al dat
hi hebben mochte deelde hij
daghelycs metten ghevanghenē
broeders die ut synen gheslachte
waren.

Ezechiël.

Ende het *geveil* in den
dertichsten iare ī die vierde
maet in den vijfsten dage
vāder maent: doen ic was in
die middewaert van den ghe-
vanghenen nevē die rivier
chobar so wordē die hemelē
ontdaen: eñ ic sach gods
visionen. In den vijfsten daghe
van der maent. dat is dat vijfste

Eñ als die dage der werscappen
al om oe'r quamen so seide
yob tot hē eñ heylicht se . .

PS. Sommige Hs. lezen in
plaats van „meyseniden” —
ghesindes.

Hs. 232 Leiden.

Tobias was utē gheslachte
eñ ut eenre stat van neptalim
die is in den hoechsten van
galilea boven naason after den
wech die leit ten westenwaert
ende hi hadde in die lefter
side die stat sophet doe hi
ghevanghen wert *in* In Sal-
manasars des conincs van as-
syriens daghen

Hs. no. 16 Gent.

Ezechiël die prophete was
Busy soene van der papen ghe-
slachte uuten landen van . .
enz. . . *dus geheel volgens den*
2den Historie-Bijbel.

iaer van des conincs ioachims
overvaert: soe

Daniël.

Nabuchodonosor van babilonien quam te iherusalē in ioakims sconīcs vā inda derde iaer vā sinē rike eñ om leidet: ende die here leverde in sijn hāt iokim die coninc van iuda. ende een deel van 's heren huysvaten: eñ hi voer dese wech in 't lant van sennaar in syns gods huys: ende hi droech die vatē in t huys van syns gods tresoren. Eñ die conīc seide tot affanes die provoest vā den ghelubden mannē. dat hi van den kinderen

Hs. 234 Leiden. ¹⁾

Nabugodonosor vā babijloniē quam te iherusalem in ioachims sconincs van iuda d'den iaer van sinen ryc Ende omleit Ende die here leverde in syn hant ioachim die coninck van Juda ende een deel van sherē huusvatē Ende hy voerd se wech int lant van samarien in zyns goods huus Ende hy droech die vate int huus van zyns gods tresoren Ende die coninc seyde tot affranes den proest van den ghelubden mannē dat hy van dē kinderen

Het boek Jona, zoo schreven wij, komt slechts in één ons bekend Handschrift voor, en is door den Delftschen Bijbel, behoudens enkele wijzigingen, gelijk wij vermoeden, overgenomen. Wat de reden is, dat de Handschriften dit Boek missen, is ons niet recht duidelijk.

Mogelijk heeft men Jona niet een plaatsje in de geschiedenis kunnen aanwijzen. Hoe de Bijbel van Delft dit Boek heeft gebruikt, kan uit de volgende proeven blijken.

Cap. 1. Bijbel Delft.

Hs. 232.

Ende
sheren woert is gheworden
tot ionam die soē was amathi
segghende. stant op: eñ

Ende
dat woert des he'n ghesiet tot
ionam amathi zoen segghende
Stant op eñ

¹⁾ Hs. Brussel 9022 leest in plaats van „samarien”: „sannaar,” voor „affranes”: affanes” en in plaats van „proest”: „provoest.”

ganc in die grote stat nini-
ve, en predict daer in: wāt
hoer boesheit is opgheclommen
bi mi. En ionas is op gestaen:
om te vlien in tharsis van den
aensicht des heren: ende is
neder gheclommen in ioppē:
en heeft ghevonden een scip
varende in tharsis En gaf sijn
sciploē: en clam neder *int scip*
om mit hem te *reisen* in
tharsis van den aensicht sheren.
Mer die heer heeft ghesent
enen groten wint in die *zee*:
en een groet onweder is ghe-
wordē in der zee: *en tscip was*
in anxt dattet verderven soude.
Ende die scippers vreesden:
en hebben gheropen tot horen
god: en si hebben utge-
worpē in die zee die vatē die
waren int scip, om tscip
te verlichten. Ende ionas is
nedergheclommen tot binnēste
des sceeps: en sliep mit swarē
slaep.

Cap. 2.

Ende die here bereide enen
groten *visch*: dat hi ionam
verslinden soude En ionas
was ints *visschen buuck*.

Ende ionas heeft ghe-
beden totten here synen god
ut des *vissches* buyc. En

ganck ī ninive der groter stat
en p'dike daer ī wāt dat *roepen*
haerre quaetheit is opgheclō-
men voer my En ionas stont
op dat hi vlien soude ī thar-
sis van den aensichte des he'n
En *hi daelde neder* tot ioppen
En hi vant een scip varende
ī tharsis en hi gaf syn *veerscat*
en clam daer ī op dat hi mit
hē voere ī tharsis van den
aensichte des he'n Mer die heer
sendede enen groten wijnt in
den *mere* en het is gheworden
enen groten tempeeste ind' zee
en die sciphuden worden be-
anxtet te verderven en die
mānen

riepen tot haren gode en si
worpen die vaten die in tscip
waren ī die zee op dattet ver-
licht worde vā dien

En ionas clam neder totten
ynersten des scepes en hi sliep
met swaren slape

Cap. 2.

Ende die heer bereyde enen
groten *walvisschen* op dat hi
ionam *verzwelghen* soude. En
ionas was in dē buke des *wal-*
vissches

En ionas badt totten heer
sinen god uten buke des *wal-*

heeft gheseit. Ic heb gheroepen in mynen *verdriet* totten heer: en hi heeft mi verhoert. Ic heb gheropē vādē buyc des *walvissches* en du hebste myn stēme verhoert En du hebste mi gheworpen int diepe int herte des zees: en die vloet heeft mi om bevāgē. Alle dyn stromen en dyn *vloeden* syn op mi ghegaen. Ende ic heb geseit. Ic bin verworpē vant aensicht dynre ogē Nochtan sal ic *weder* sien dynen heylighen tempel. Die wateren hebben mi *onbevangen* hent tot myn ziel: die *diepheit* heeft mi om beleghe: die zee heeft bedect myn hoeft. Ic bin *neder geclōmen* tot dat uterste der berghen: die grendelen der aerden hebben mi beslotē int ewich: en du here mijn god sulste weder van verderfnisse.

vissches en seyde. Ic hebbe gheroepen vā mynre *tribulacien* totten heer en hi verhoerde my vā den buke d' *hellen* heb ic gheropen en du hebste my verworpen ī dat diepe int herte des meers En dat vloyende water heeft mij ombevangen Alle dine *beken* en dinē *ghelven* hebben my *overgheleden* En ic seyde Ic bin verworpen vā den aensichte dynre oghen Nochtans sel ic *anderwerf* sien dinen heilighen tēpel Die wateren hebben my *ombeleit* hent tot mijnre zielen dat *afgront* heeft my ombeleit Die zee heeft myn hoeft bedecket Ic bin *ghedoelt* totten utersten der berghen En die grindelen der eerden hebben my besloten ī ewicheit En du selste opheffen myn leven van der onreynicheit.

De lezer moge de opmerking maken, dat de verdiensten van de vertolkers, zoowel van den 2den Historie-Bijbel als van den Bijbel van Delft, in betrekking tot hun Latijnschen grondtekst door ons zijn voorbijgegaan, wij antwoorden dat zulk een onderzoek thans nog tot het onmogelijke behoort, wegens de onnoembaar vele Handschriften der Vulgata, die op vele plaatsen weder hunne onderlinge afwijkingen hebben ¹⁾. De Hoog-

¹⁾ Zie S. Berger: „Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen-Age. 1893.”

leeraar Moll kon eene poging beproeven met betrekking tot Jesaja en Jeremia, omreden van dit gedeelte der H. Schrift slechts één Hs. bekend is. Of Z.H.Gel. dit bevredigend heeft gedaan, zal eerst dan blijken kunnen, als de geschiedenis der Vulgata in Handschrift grondiger bewerkt is dan tot heden is geschied. Op zijn voetspoor zou op gelijke wijze het boek Jonas kunnen besproken worden, omreden ook van dit gedeelte des Bijbels slechts één Hs. door ons gevonden is. Als de lezer een aandachtig oog heeft geslagen op de medege-deelde proeven uit Jona, zal hij terstond eenig verschil kunnen waarnemen, maar om dit verschil te verklaren, daartoe ontbreken ons de noodige bescheiden.

Opmerkelijk is het, dat deze Bijbel de vreemde bestand-deelen, welke in de Hss. tusschen den tekst zijn gevoegd en grootendeels aan de Historia Scolastica waren ontleend, heeft uitgestooten.

Men staat hier voor een verschijnsel, dat eene nadere verklaring verdient. Geert Groote en zijne tijdgenooten waren gewoon met den naam van heilige schriften den Bijbel niet alleen, maar ook de gedenkstukken der kerkvaders te kenmerken ¹⁾.

Deze gelijkstelling vond haren grond in de overtuiging, dat de Heilige Geest Zijne werkingen niet alleen in de oude profeten en apostelen had geopenbaard, maar ook in de jongere getuigen Gods, een Augustinus, Chrysostomus, Bernardus, en in allen, wier boeken men voor den christen uitnemend nuttig achtte en daarom met den Bijbel „heilige schrift” of „heilige schriften” heette. Het begrip van „sacra scriptura” was dus, evenzeer als dat van „libri canonici”, in de middeleeuwen zeer elastiek ²⁾.

¹⁾ Zie Delprat: „Broederschap van G. Groote,” pag. 259.

²⁾ Zie Moll: „Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming,” II, 2, bl. 269 en '70. Jostes: „Die Schriften des Gerhard Zerbolt van Zutphen.” De Libris Teutonicalibus, S. 11.

Daarom dan ook schroomde de auteur van den eersten Historie-Bijbel niet zijn arbeid „de heilige schrift” te noemen, ja, de „woerden die daer gaen ut den monde Gods.” Ook de bewerker van den 2^{den} Historie-Bijbel houdt zich overtuigd de heilige schriftuur te geven, tot welke hij de dorstigen noodigt als tot de levende wateren.

De Hoogleeraar Moll meent dat glossen zijn verwijderd in overleg met de Delftsche drukkers. In het belang van het debiet moest hun Bijbel, zoo gaat de Hoogleeraar verder, die toch reeds zeer lijvig en daarom kostbaar zou zijn, — men zegt, dat dergelijke Bijbels destijds voor vier of vijf kronen, d. i. voor ongeveer f 200 naar tegenwoordige geldswaarde, verkocht werden — ten behoeve van het debiet moest hun druk althans niet meer bladen beslaan dan strikt noodzakelijk was.

Wat een geschreven Bijbel kostte, daaromtrent leest men in Hs. n°. 16 van het Museum Meermann-Westhreenen het volgende:

Dese duyssche bibel heeft joffer Alijt lauwers ghegevē in een ewige testamēt voer haer en hoerē alderē en peter lauwert hair echte mā Den cōvent van snte Agnetē butē nymegē dat beslotē cloester mit voerwaarden dat dat cōvēt voerse dese duyssche bibel in geenre wijs van dē cloest' afhendich sullē makē En des gelave ic priorȳne voer mi en mȳ cōvent voerse dat te doen na der begeertē joffer Alyt lauwers voerse bibel den cōvēt afhendich macten of vervrēdē die sal van recht dē selvē gevē hondert franxrijssche alde schilde En dit is gesiet Int iaer ons heren MCCCCLIII.

Of deze oplossing van dit vraagstuk de ware is, kan moeilijk onderzocht worden, evenmin als de tweede veronderstelling van den hoogleeraar, dat men van meening kon wezen, dat deze glossen zonder groote schade voor den lezer achterwege gelaten konden worden.

Wij stemmen toe, dat de bedoelde glossen niet van zeer groot gewicht zijn, doch het geldt hier niet de vraag of zij het voor ons zijn, maar of zij het voor de lezers en voor den auteur waren. De vraag dezer glossen hangt samen met het begrip „Bijbel” of H. Schrift” of „Gods Woord” van die dagen. De eerste Historie-Bijbel had de grens tusschen wat wij gewijd en ongewijd noemen niet gesteld. De tweede Bijbel waarschuwde den lezer met de roode kleur waar de grens van den tekst getrokken was, en nu komt de Bijbel van 1477 en werpt alles over boord wat tusschen of naast den tekst was geplaatst. Deze daad is niet toe te schrijven aan het neutrale standpunt, mogelijk door den auteur ingenomen, of aan zijn geringschatten van de glossen, neen, er was veel, zeer veel aan voorafgegaan, zij was van lieverlede voorbereid. Er is een streven waar te nemen om den tekst zuiver, d. i. om niets anders dan den Bijbel te geven. Reeds eenige Hss., jaren voor dezen Delftschen druk vervaardigd, dragen hiervan de duidelijkste sporen ¹⁾.

Hierdoor ontweek men den strijd, over het lezen van den Bijbel in de volkstaal gevoerd. Wij kunnen niet aannemen, dat in de Nederlanden het lezen van den Bijbel in de volkstaal beslist door de Kerk belet werd ²⁾. Of zij dit slechts geduld heeft, is eene andere zaak. Jostes ³⁾ is ook van deze meening. Hij beroept zich tegenover Keller ⁴⁾ op Hs. n°. 48 der „Bibliothek des Vereins für Geschichte und Alterthumskunde Westfalens” te Munster, welk Hs. behoort heeft „in het Clerckehuus bynnen Zwolle” en geschreven is door „Johan henrics soen die wachter een onnutte priester,” 1450.

„Die römischen Priester in Zwolle und speziell Wachter scheinen also keine übermässige Angst vor den Inquisitoren empfunden zu haben” is zijne conclusie.

¹⁾ Zie vooral Hs. 232, Maatsch. v. Ned. L.

²⁾ Dit zal nader aangetoond worden als wij het N. Testament bespreken.

³⁾ Die Waldenser und die Vorlutherische Deutsche Bibelübersetzung, S. 26.

⁴⁾ Die Waldenser und die Deutschen Bibelübersetzungen.

Deze geleerde schrijver schetst tamelijk juist met deze woorden den toestand hier te lande. Ook is zijne beschouwing over de daad van Willem Heerman ¹⁾ aannemelijk, daar hij zich aldus hierover laat hooren: Ein charakteristisches Zeugniß für die Abneigung der römischen Geistlichen jener Zeit gegen das Bibellesen der Laien is uns aus Leiden überliefert.

De Bijbel van Delft (1477) heeft dus het niet gevaarlijk geacht op deze wijze (n.m.l. door zich alleen bij den tekst te houden) te verschijnen en is alzoo een *karakteristiek getuigenis* van den geest van een groot deel der Kerk van die dagen.

Bekend is welken invloed Geert Groote en zijne vrienden hebben uitgeoefend op het lezen van den Bijbel in de volkstaal. Hoe na hen de vertaler van den „profectus religiosorum”, aan Bonaventura toegeschreven, vóór in het boek een vertoog plaatste, geput uit de decretalen, ten bewijze, dat het „leeke-menschen” geenszins ongeoorloofd is „goede dietsche boeken van simpele materien naarstig te lezen ²⁾. Zoo moest het vooroordeel meer en meer wijken en kon men den Bijbel niet meer een verboden boek heeten.

Evenwel heeft de Delftsche Bijbel zich aan de oudste vertalingen aangesloten en de gedeelten der Schrift, welke Groote had vertaald, niet gebruikt. Ook dit laatste teekent. De Hoogl. Moll ³⁾ geeft ons eenige proeven van Groote's overzetting van gedeelten van het boek Job. Deze verschillen nogal van dezen bijbel en geven ons recht tot de zoeven geuite veronderstelling. Bijv.:

¹⁾ Kist. Nieuw Archief II, bl. 239. (Moll „Kerkgeschiedenis” II, 2, bl. 335) deelt mede dat Willem Heerman zijn afschrift van den Bijbel aan de stad Leiden geschonken heeft en geplaatst is in de Pieterskerk ten gebruike voor „alle goede, eerbare mannen, die darin lezen en wat goeds studeren wilden.”

²⁾ Zie Moll: „Johannes Brugman”, I, bl. 39, n°. 3.

³⁾ Zie Moll: „Geert Groote's Dietsche Vertalingen”, in de Verhandelingen der Koninkl. Academie van W., 13de dl., bl. 70, enz.

Delft leest:

Job 7 : 16—21.

Spare my here: want myn daghen en syn niet. Wat is die mensche dat tune verheffte? of dattu ieghen hem dyn herte soecste? Du vysiteersten vroech: en̄ du proefste haestelike. Hoe lāghe en spaerstu mi niet: noch en laetste mi dat ic myn spekel verzwelghen mach? Ic heb gesondicht? Wat sal ic di doen o wachter der menschen?

Waerom heefstu mi weder-sporich ieghē di gheset: en̄ ic bin mi selvē swaer gewordē? Waer om en doetstu mine sonde niet wech en̄ waer o en doetstu myne quaetheit niet of?

Sich ic sal nu slapen in ghemulle: en̄ is dattu my vroech soecste so en sal ic niet blijvē staēde.

. Job 10 : 1—7.

Mijne zielē verdriet mijns levēs ic sal ieghen mi latē myne sprake. Ik sal sprekē in die bitterheit mijnre zielen: ic sal gode segghē: en wil mi niet verdomē. Seg mi: waer

Groote leest:

Spaer mi, heer, want mine daghe en sin niet. Wat is die mensche, dattu oene groot makes, of waeromme setstu dijn herte weder oen?

Du vandest oene in der dagheraet ende haestelic proefstu oen.

Hoe lange en sparestu mi niet noch en laetstu mi niet, dat ic slinde minen spekel? Ic heb ghesundicht, wat sal ic di doen, o hierde der menschen?

Waerom hevestu mi gheset contrarie weder di, ende ic bin mi selven swaer gheworden? Waer om en vandraechstu niet mine sunde, ende waeromme en ofnemestu niet mine boosheit?

Sich nu slape ic in den ghestubbe, ende sokestu mi vroee, ic en sal niet blivende syn.

Job 10 : 1—7.

Mijnre sielen verdriet mijns levens. Ic sal mine sprake laeten ghaen weder mi. Ic sal spreken in die bitterheit mijnre sielen. Ic sal seggen gode: en wilt mi niet verdoemen.

om dat tu my dus verdoemste? En dencket di niet guet oft u mi quelste ē verderwetstu. 't werc dynre hande: en du der quader raet helpes? En syn dy niet vleyschlike oghē. ofte sietstu oec als een mēsche siet? En en syn dyn dagē niet als eens ghelijc eens menschen dagē en syn dyn iaren ghelyc menschelikē tiden: dattu soecste mynquaetheit en mine sonde ondersoecste? En du weten moghste dat ic niets quaets ghedaen en hebbe: als niemant en is die van dynre hant verlossen mach.

Job 13 : 22—28.

Antwoerde dy my.

Hoe vele quaetheden en sonden heb ic: toghe mi mine misdade ende mine sondē? Waerom berchstu dyn aensicht: en waenstu mi wesen dynē viant. Jeghe een blat dat mitten winden gedrevē wort toghestu dyne macht: en du vervolchste een droghe stoppele. Wāt du scriveste ieghen mi bitterheden: ende du wilste my veteranen in den sonden mijnre ioncheit. Du heveste mynen voet in enē stoc ghedaen: en du heefste alle myn

Bewise mi, waer omme ordelstu mi aldus? Donct hi dat ghoet ofte mi onrecht dades ende verdructes my, dyn werc dynre hande, ende helpst den raet der gheenre, die van di sin ghekiert? Sin di vleyslike oghen, of siestu als de mensche siet? Sin dine daghe als des menschen daghe, ende dine yare als den menschelike tide, In den dattu soektest mine boosheit ende ondersoektest mine sunden? Ende du salt weten dat ic niet verkieides ghedaen en heb, want en is niement, die van diner hant utbreken mach.

Job 13 : 22—28.

Antworde mi:

Hoe vele boesheyden ende sunde heb ic? Mine quaetheiden ende mine achterlatisse tone mi. Waer om verhudestu dyn anghesichte ende hoeldes mi vor dinen vyant?

Weder dat blat, dat van den wynde gevoert wert, toons du dine macht, ende du vervolghes een drughe kaf. Wante du scrives weder mi bitterheden, ende wils mi vernieten mitten sunden mijnre ioghēt.

Du heves gheset minen voet inden senewen, ende heves

pade gewacht: en du heefste ghemerket die voetstappē mijnre voeten. En ic sal worden verteert als een vulicheit: en als een cleet dat ghegheten wort van den motte.

Job 14 : 1—6 ¹⁾.

Die mēsche die gheboren wort van den wive cortē tijt levende: so wort hi vervolt mit vele keytivicheden. Hi comt ute als een blome ende breect: en vliet als een scaduwe: en nēmermeer en gheduert hi in ene state. En du waerdich maecste dattu op dustane dinc dyn oghē o doetste en dattume mitti leides in vonnisse? Wie mach suver maken dien die van onsuveren sade ghewonnen is? Ende doetstuut niet die allene bist?

Smenschen daghen sijn cort: tgetal van zynē maenden is bi di. Du heefste syn terminen gheset die niet en sullen moghē overliden. Ganc een luttel van hē dat hy rusten mach: tot dat begheerde leven comē sal: syn daghē syn als eens huerknepen.

nauwe onthoelden al mine pade, ende heves diet voetstappe mijnre voete ghemerket. Mi, die alse vuul etter toe niete werden sal, ende als een cleet, dat ghegheten wort van den motten.

Job 14 : 1—6.

Die mensche gheboren van den wive levet corte tijt ende wort vervollet mit vele yameren. Die als ene blome voortcomt ende wort toe wreven, ende gaet enwech alse die scheme, ende en blivet nemmermeer in enen state. Ende du holdsten vor weerdich, dattu op aldustane oplukes dinen oghen, ende toe leydene hem mitti int gherichte? Wie mach reine maken dat ontfangen is van onreinen sade, dan du die allene biste?

Kort syn die daghe des menschen, ende dat ghetal der maende is bi de. Du heves gheset sine termine, die niet vorder ghaen en moghen. Daeromme vanghanc van hem en wensch, opdat hie ruste, heute dat come sijn ghewenschede dach als eens huerlincs.

¹⁾ Cap. 14 : 1—4 plaatst de Bijbel van Delft onder hoofdst. 13, laatste gedeelte en begint Cap. 14 met vs. 5.

Job 14 : 13—16.

Wie sal mi dat gheven dattu mi bedeckē sulste inder hellen en dattu mi verberghen sulste tot dat dyn gramscap overledē sal syn: en dattu mi setste tijt daer du mi in gedēckē salste?

Waenstu of een doot mensche weder leven sal? Alle die daghe die ic nu in stride bin: so ontbeide ic tot dat mijn verwandelen comē sal. Du sulste my ropen: en ic sal di antwoerden. Den werken van dynen handē sulstu voertsteken dijn rechterhant. Want du heefste myn scredē ghetelt: mer spare myn sonden.

Wie sal mi gheven dattu mi in der hellen beschermest ende behoedes, hente dat overlide dine verbolghenheit, ende mi settes tijt, daer du mijnre inne weder ghedenkes?

Vermoetstu datte dode anderwerf sal leven? In alle daghen, dar ic nu ridderlic inne vechte, verwacht ic, hente dat come mine binnen verwandelingē. Du salt mi roepen ende ic sal di antwoorden, ende du salt die werken dijnre hande reyken die rechterhant. Mer du hevest overghetellet mine ghangen mer spaer mine sunden.

Ook Hiskia's danklied komt voor onder de laatste teksten van Groote's Vigelie en wijkt eveneens als de gedeelten uit Job van den Delftschen Bijbel af.

Delft leest:

Ic seide: in die middewaert mijnre daghen sal ic gaē ter poorten van der hellen. Ic sochte die overblyve mijnre iaren. Ic seide ic en sal gode niet sien īder levē der lāt. ic en sal dē mensche niet scouwē voert meer en den woenre der rustē. Mijn gheslachte is van mi ghenomen en is te gader ghewonden: als der herdē woninghē. Mijn levē is

Groote vertaalt:

Ic sprac int midden mijnre dage: ic gae totter poerten der hellen. Ic sochte dat overblijf mijnre iare. Ic sprac: ic en sal niet sien gode den here inden lande der lewendē. Ic en sal voert meer niet ansien den menschen ende den woner der rusten. Mijn gebuerte is ofgenomen ende te gader gewonden van mi als een tabernakel der

afhesneden als vā enē wevere:
 doe ic noch worde ghescheert
 so sneet hi mi af. Van des
 morphens tot des avonts sul-
 stu mi eyndē: ic hoopte tot
 des mo'gens. Als een leeuwe
 also heeft hi alle mijn beenre
 te brokē. Vā des morgens
 totten avonde sulstu mieynden.
 Als eenre zwaluwen ionc also
 sal ic ropen: ic sal ghedencken
 als een duve. Myne oghen
 zyn verdunt; op scouwende
 indē hogē Here ic gedoghe
 overcracht antwoerde over mi.

hirden. Mijn leven is besneden
 gelijc als van dien die weeft;
 als ic noch begonde, so onder-
 sneet hi mi; van den morgen
 totten avonde saltu mi einden.
 Ic hoppedē hent ten (totten)
 morgen, als een lewe also toe-
 wreef hi al mine bene. Van
 den morgen totten avonde sal-
 tu mi einden. Als een swa-
 luwen ionc sal ic ropen. Ic
 sal ghedencken als die duve.
 Mijn ogen sijn ghedunnet in
 op te sien int hoge. Here, ic
 lide geweld, antwoerde vor mi.

Dit verschil met Groote's dietsche vertalingen is daarom te meer opmerkelijk, omdat de Delftsche drukker wat de Psalmen betreft, de oudste overzetting daarvan niet volgt, maar wel Hs. 235 der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde ¹⁾.

¹⁾ Zie te voren.

BIJLAGE A.

TABELLARISCH OVERZICHT.

Handschriften 14de eeuw.Hs. n°. 16 Gent.

Genesis I.

In den beghīne
sciep god hemel
ende eerde Mer die
eerde was onnutte
ende ydel ēn doncker-
heiden waren op
dat aensichte des
afgronts ēn goods
gheest wt ghedra-
ghen boven den
waterē.

Scol. hist. In den
beghīne was 't
woort: ende 't woort
was 't beghī inden
welken ende biden
welken die vader .

.
Dus waren vul-
maect hemel ende
eerde ēn al hare
r'chieringhen. En
god voldede. . . .

Hs. n°. 2771

Weenen.

In den begin
sciep god hemel
ende eerde. Mer die
eerde was onnut en
ydel ēn doncker-
heiden waren op
dat aensichte des
afgronts. En gods
geest wart gedra-
gen boven den wa-
terē.

Scolastica.

In den begin wa s,
etc., etc.

Hs. y401 's-Hage.

In den beginne
sciep got hemel en
eerde Mer die eerde
was onutte en ydel
ende donckerhei-
den waren op die
aensichte des af-
gronts en gods
gheest wart ghe-
draghen boven den
wateren

Scolastica histo-
ria.

In den beghin
was t woert en t
woert was t beghin.
Indē welkē en by
den welken die va-
der die werelt sciep.

.
.

Text van der bi-
belen. Ende got
seide: dat licht moet
worden En dat licht
wart ghemaect ende
got sach t licht
dattet goet wesen
soude

Hs. n°. 16 Gent.

Deut. 5

.
 Ende die here seide Ic bin
 die here dyn god die u uten
 lande vā egyptē hebbe ghe-
 leit van den huze des diensts
 Du en selste ne ghene vremde
 gode hebbē in minen anscou-
 wen Du en selste te dienē be-
 hoof ne ghene beelde maken.
 noch ne ghene ghelikenisse
 van al dat inden hemel boven
 is en die in die eerde leven-
 den sijn en die vloeten int
 water onder die eerde du en
 selteze niet aenbeden noch
 oeffenen Want ic bin die here
 U God die benydē gheldende
 der vader quaetheit op die
 kinde' inden derden ende in-
 den vierden gheslachte.

Hs. y401 's-Hage.

Ic bin die heer dyn got/
 die u uten lande van egiptē
 hebbe geleyt/ vanden huze
 des diensts Du en sals negheen
 vreemde gode hebben ī mynen
 aenscouwen Du en sals te
 dynre behoef ne gheen beelden
 maken noch ne gheen gelike-
 nisse van alle dat inden hemel
 bovē is en die in die eerde
 beneden sijn En die vloeten
 int water onder die eerde Du
 en salste niet aenbeden noch
 oeffenen Want ic bin die heer
 dyn got/ got/ die benidere.
 geldēde der vadere quaetheit
 optie kyndere inden derden
 en inden vierden geslachte
 dengenen die my haten.

Hs. Gent n°. 16.Thobias 1ste Cap.

Thobias was uut
 ten gheslachte Ende
 eenre stat van nep-
 talim die is inden
 hoogste galilea bo-
 ven Naason achter
 den wech die leyt
 ten westen wart
 Ende hi adde in die
 luchter side die stat
 zophet doe hi ghe-
 vanghen was van
 Salmanazar des c'ōx
 van assyrien da-
 ghen Al was hi in
 der ghevangnisse
 nochtan en liet hij
 den wech der war-
 eyt Alsoo aldat wi
 hebben mochte deil-
 de hi daghelix myt
 den ghevanghene
 broeders die uut si-
 nen gheslachte wa-
 ren

Hs. n°. 2771

Weenen.

Thobias 1ste Cap.

Thobias was utē
 geslachte ut eenre
 stat vā neptalym die
 is in den hoechsten
 van galylea boven
 naason achter dē
 wech die ziet ten
 westen wert En hi
 hadde in die luchter
 side die stat sephet
 doe hy gevangē
 was in Salmanasar
 sconics van assy-
 riens dagen.

Hs. O. 1 's-Hage.

1ste Cap. Thobias.

Tobias was utē
 geslechte ende eēre
 staet van neptalym
 die is in den hoech-
 ste van galileya bo-
 ven naāson achter
 den wech die leit
 ten westen weert
 En hie hadde in die
 luchter side die staet
 sophet Doe hie ge-
 vanghen wart in Sal-
 manazars scōnincs
 van assiriē daghen
 Al was hie in der
 gevangnisse, noch-
 tant en liet hie den
 wech der waerheit
 niet Alsoe dat hie
 al dat hie hebben
 mochte deilde hie
 dagelix mytten ge-
 vangē

Hs. n°. 16 Gent.
Ruth. Cap. 1.

In eens rech-
ters daghen
doe die rech-
ters boven 't
folck waren so
wart die
hongh'in'tlant
En een man
ghic wech van
judas beth-
leem omdat hi
soude gaen
woenen als
vreemde ind'
moabyten
lantscap mit
sinē wive en
mitsinē IIsonē
Hy hiet heli-
melech ende
syn wijf noe-
my En syn II
sonē die een
hietmaalon die
ander chelyon
die van effrata
waren ut yu-
das bethleē...
Al staet hier
bethleem die
stat en hiet
niet also vore
dat na desen
hongher god
den lande so
grote drach-
ticheit gaf dat
daer alle . . .

y401 's-Hage
Ruth. Cap. 1.

In eens rech-
ters daghen
doe die recht's
bovē tvolc wa-
ren Soe wart
die hunger int
lant/ En een
mā ginc wech
van judas beth-
leem omdat hy
soude gaē
woenen alse
vreemde inder
moabiten lant-
scap mit sine
wive en mit
sine twee so-
nen. Hy hiete
helymelech en
syn wijff noe-
my en syn
twee sonen
deen hiete
maalon en
dander Cheli-
on die van ef-
fratha warē ut
iudas beth-
leem. . . . Sco-
lastica historia.
Al staet hier
bethleem die
stat en hiet .
.
.
.
.
.
.

Hs. y401
Job.

En man was
int lant die job
hiete. En die
mā was simpel
ende gerecht
en Gode ont-
siēde. Ende hij
wachte hem
van quade En
hē worden
gheboerē se-
ven zoenē en
drie dochteren
En syn pos-
sessie was
VII^m scape en
III^m kemels
ende V^c yocke
ossen en V^c
eselinne en
seer voel mey-
seniden Ende
die man was
groet ouder
alle die van
oriēten En syn
sonen gingen
en maecten
werscap tot
haren husen
elc in sinen
daghe En sy
seynden en sy
riepen haer
drie susterē
dat sy drinc-
ken soudē en
eten mit hem
ludē. En als
die daghe der
werscappen al
om overqua-
men
.

Hs. y398
Job.

Een man was
int lant hus die
Job hiet En-
de dieman was
simpel ende
gherecht ende
gode ontsien-
de. Ende hi
wachte hem
van quade. En
hem worden
geboren . .
. . possessie
.

Hs. n°. 16. Gent

Ged. Ezechiël.

Ezechiël die
prophete was
Busy zoene
van der papen
gheslachte uu-
ten landen van
sizara Hij was
in babilonië
ghevoert mijt
ioachim ende
myt synder
moeder. mijt
daniel ende
mytten drie
kindere Ende
hij woende
neeven dierie-
viere thobar .

.

*Aan het slot
van Ezechiël
staat: Hier
gaet uwt Eze-
chiël boeck,
alsoe varre als
hi van israhel
sprac na der
letteren . .*

.

Hs. N°. 277 I

Weenen.

Ged. Ezechiël.

Ezechiël die
prophete was
busi zoen vā
der papen ge-
slachte wten
lande vā sy-
sara. Hi was in
babylonienge-
voert mit yoa-
chim en mit
syre moeder.
mit daniel en-
de mitten
drien kynde-
ren en hi
woende neven
die riviere
thobar. etc. .

.

Hier gaet ut
ezechiël also
v're als hi van
ysr'l sprac na-
der letterē .

.

Hs. y401

Ged. Ezechiël.

Ezechiël die
propheet was
busy soen van-
der papen ge-
slachte uten
lande van sy-
sara. Hij was
in babilonien
gevoert mit
ioachī en mit
synre moeder
mit danyel en
mitten drien
kyndere En
hy woende ne-
ven die riviere
thobar En het
gheschiede .

.

slot: Hier is
ezechiël ut/ al-
so verre als hij
vā ysrahel
sprac naeder
lettere . . .

.

Hs. O. 1

's-Hage

Ged. Ezechiël.

Ezechiël die
prophete was
busy soen van
den papē ge-
slechte uten
lande van sy-
sara. hie was
in babilonien
gevoert myt
joachy ende
myt sijnre
moeder. myt
daniel ende
myt den drien
kynderen En-
de hie woende
neven die ri-
viere thobar
Ende het ge-
schiede. . .

.

slot: hier gaet
ezechiël ut al-
soe veer als
hie van israhel
sprack nae der
letterē . . .

.

Hs. y401 's-Hage.

Cap. 1. Hooglied.

Si sal
mi cussē mitten cussen haers
monts. Want dijn borsten syn
beter dan wijn rukende van
den alrebesten salven. Utge-
storte olye is dyn name. Hier-
omme mynde dy die joncvrou-
wen Trec my na dy wy sullen
loepen in den roeken van dinen
salven. Die coninc leyde my in
syn kelres Wy sullen vervrou-
den ende verbliden in dy. Sy
syn gedachtich dijnre borsten
boven den wijn, die gherechte
mynnen dy. Dochter van Jhrlm
ic bin zwart mer scoen als die
tabernaculen van cedar vellen
en wilt my niet mercken . .

Hs. y398 's-Hage.

Cap. 1. Hooglied.

Si sel.
dine
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
zellen.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
zwerf. scoon
cedar ghelyc Salomons vellen.

I. TABELLARISCH OVERZICHT.

Hs. y416 's-Hage.

1400.

Job I. Een man
was int lāt vā hus
die iob hete Eñ die
man was simpel eñ
gherecht eñ gode
ontsiende eñ hi
wachte hē van qua-
de Eñ hem wordē
gheboren seven so-
nē eñ drie dochte-
ren Eñ syn besit-
tinghe was VII^m
scapen eñ III^m ke-
melen eñ V^c iuc
ossen en V^c eselin-
nen Eñ seer veel
ghesindes Eñ die
man was groet ond'
alle die van oesten
Eñ syn sonē ghin-
ghen eñ maecten
werscapen te haren
husen elc in sinē
daghe Eñ si senden
eñ riepen haer drie
. . . . al om over
quamen

1ste helft 15de eeuw.Hs. n°. 234 Leiden.

1423.

Een mā was in't
lant huus die Job
hiete Ende die man
was simpel ende
gherecht ende gode
ontsiende ende hij
wachte hem van
quade Ende hem
worden gheboren
sevē sonē ende drie
dochteren Ende zijn
besittinghe was se-
ven dusent scapen
ende drie dusent
kemelen en vijfhon-
dert juck ossen ende
vijfhondert ezelinnē
eñ zeer veel ghe-
sindes Ende die
man
van oesten . . . eñ
maecten werscapē
tot . . . Ende sy
senden ende riepen
. Ende als
die daghe
al om ende om qua-
men so . . hey-
lichde

Hs. München.

1439.

Ruth I. In eens
rechters daghē doe
die rechters boven
dat volck warē So
wart die hongher
int lant Eñ een man
ginc wt van judas
bethleem om dat
hy soude woenē al-
se vreemde ind'
moabyten landt mit
syn wijf eñ twee
sonē. Hy hiete he-
lymelech Eñ syn
wijf hiete noemy.
Eñ syn een soen
hiete maalon eñ die
ander celyon. eñ sy
waren vā effrata ut
bethleem yuda. Eñ
doe sij inder moa-
byten lantschap ge-
comen warē, so
woendē sij daer Eñ
helymelech noemys
man sterff, eñ sy
bleeff myt haren
sonen Eñ sij namē
wyven vā die moa-
biten daer die ene
of hiete arpha eñ
die

I. TABELLARISCH OVERZICHT.

Hs. N. N.	1ste helft 15de eeuw.	Hs. y416 's-Hage.
1440.	1445.	1400.
In eens rechters daghen doe die rechters boven tvolc waren so wart die hongher int lant. Ende een man ginc wech van bethleem iuda omdat hi soude gaen wonen als vreemde ind' moabiten lantschap mit sinen wive ende mit zijn twee sonen. Hi hiet elymelech en siin wiif noemi ende siin twee sonen die een hiet maalon ende die and' chelion die van effrata waren tot bethleem iuda.	In eens rechters dagē doe die rechters bovē dat volke warē/ Soe wert die hongher int lant/ Eñ een man ghinc ut vā juda „bethleem”/ Om dat hi soude woenē alse vreemde inder moabitē lant mit sijn wijf en twee sonē/ Hi hietede helymelech en sijn wijf noemy/ Ende syn een sone hiete maalō/ en die ander celyon die van effrata waren ut „Juda” bethleem/ Eñ doe si in der moabiten lantschap gecommē warē soe woenden si daer Eñ helymelech noemys man sterf Eñ si bleef mit harē sonē/ Eñ si namē wive vā die moabiten/ daer die ene of hiete arpha/ ende die	<i>Ruth I.</i> In eens rechters dagē doe die rechters boven dat volc waren Soe w't die hongher int lant Eñ en man ghinc ut van yudas bethleē omdat hi soude woenen alse vreēde indes moabiten lant mit sȳ wijf en twee sonen Hi hiete helymelech en syn wijf noemy Eñ syn een soen hiete maalon en die ander telyon ¹⁾ Die van effrata waren ut yudas bethleē Eñ doe si inder moabiten lantschap ghecomen waren soe woenden si daer.

¹⁾ De *te* later er bij gevoegd.

II. TABELLARISCH OVERZICHT.

2de helft 15de eeuw.

Hs. Londen 16951.

1473—'74.

Ruth I.

In eens
 rechters dage doe die rechters
 boven dat volc waren, so wert
 den hōgher int land ende een
 man ghinc wech ut judas
 bethl̄m omdat hi soude gaē
 woenē als vreemde in die moa-
 bitis lantschap mit sinē vrouw
 eñ mit sinē twe soñe. hij hiet
 lymelech eñ syn wyf noemi
 eñ sijn twe sonē Die een hiet
 maclon eñ die een ander hiet
 chelion die frahta ware ut judas
 bethleem Ende we si in der
 moabiten lantschap ghecomē
 was so woende si daer eñ
 helimelech noemi man stirf eñ
 si bleef mit harē sonē eñ si
 namen.

Hs. München, Cgm. 5062.

1468.

In eens
 rechters daghē doe die rech-
 ters boven dat volc warē Soe
 waert die hongher int lant
 Ende een man ghinc van judas
 te bethleem om inder moaby-
 ten lant mit sijn wijf eñ twe
 sonē hi hiete hely melech eñ
 syn wijf noemy Ende sijn een
 sone hiete maalon ende die
 ander delyon Die van effrata
 waren ut judas bethleem Ende
 doe si in der moabiten lant-
 scap ghecomē warē soe woem-
 den si daer Eñ helymelechs
 noemy starf eñ si blee mit
 harē sonē Ende si namē wive
 van die moabyten Daer die of
 hiete arpha ende die ander
 ruth Ende si woenden daer
 tien jaer Ende maalon ende
 thelon storvē beyde Ende dat
 wijf

II. TABELLARISCH OVERZICHT.

2de helft 15de eeuw.

Hs. Londen 15310.

1460—'62.

Gen. 1 : 1—5.

In den

beghinne sciep got hemel en
 erde. der erde was onnutte en
 idel en donckerheiden waren
 op de aensichte des afgronnes
 En gods gheest weert ghe-
 draghen boven die wateren
 En god seide liecht moet wer-
 den. En dliecht waert ghe-
 maect. En god sach dliecht dat
 het goet wesen soude en hi
 sciet dliecht van der doncker-
 heiden En hiet dliecht dach en
 die donckerheiden nacht En
 het waert ghemaect savonts
 en smorghens een dach. . .

.

Hs. Londen 16951.

Gen. 1 : 1—5.

In den

beghinne sciep god hemel en
 aerde Yet die aerde was on-
 nütte ende ydel en doncker-
 heden warē op 't aensichte des
 afgronts En gods gheest wert
 ghedragē boven den wateren
 Ende god seide tlicht moet
 werden ende tlicht wert ghe-
 maect ende god sach tlicht
 dattet goet wesen soude ende
 hi sciep tlicht en die doncker-
 heden ende hietet tlicht dach
 en die donkerhede nacht ende
 het wert ghemaect tsavonts
 en smorghens een dach. . .

.

III. TABELLARISCH OVERZICHT

der Hss. 15de eeuw. Zonder jaartal.Hs. n°. 1128, M. v. Ned. L.
Leiden.

Deut. 5 : 6, enz.

Eñ die
 heer seide Ic bin die heer dyn
 god die u utten lande van egip-
 ten heb gheleidt van dē huse
 des dienstes Du en selste gheen
 vreemde goden hebben in minē
 aenscouwen Du en selste toe
 dine behoef gheen ghehouwen
 beelden maken noch gheen
 ghelikenisse van al dat indē
 hemel boven is eñ die inder
 aerden beneden syn. eñ die
 vloten int water onder die aerde
 Du en selste se niet aenbeden
 noch oeffenen want ic bin die
 heer dyn god: god die benider
 wrekeðe der vade'n quaetheit op
 die kinde'n inden derden eñ
 indē vierden gheslachte den
 ghenē die mi haten eñ doende
 ontfarmharticheit in veel dusen-
 tighen die mi mīnen eñ mijn
 gheboden houden.

Hs. 232, M. v. Ned. Letterk.

Eñ die
 heer seide Ic bin die heer dyn
 god die u uten lande vā egip-
 ten heb gheleidt vā den huse
 des dienst Du en selste gheen
 vreemde goden hebben ī minen
 aenscouwen Du en selste tot
 dinen behoef gheen beeldenma-
 ken noch gheen ghelikenissen
 vā al dat inden hemel boven is
 en die ī diea erde beneden syn
 eñ die vloyen īt water ond' die
 aerde du eñ selste se niet aen-
 beden noch oeffenen Want ic
 bin die heer dyn god god die
 benider wrekende der vade'n
 quaetheit op die kinde'n in den
 derden eñ in den vierden ghe-
 slachte denghenen die mi haten

.

III. TABELLARISCH OVERZICHT

der Hss. 15de eeuw. Zonder jaartal.

y402 Koninkl. B. 's-Hage.

Londen 15410.

En die heer seide Ic bin de
 here dijn god. die u uten lande
 van egipten hebbe gheleit van
 den husen des dienstes Du en
 sels geen vreemde gode heb-
 ben in myne aenscouwene Du
 en selste te dinen behoeff geen
 beelde maken noch geen ghe-
 likenisse van al dat in den
 hemel boven is Ende die in
 die eerde beneden zijn Ende
 die vloeten int water onder
 die eerde Du en selteze niet
 aenbeden want ic bin die heer
 dijn god God die benidere gel-
 dende den vadere quaetheit op
 die kinde' In der derden ende
 inder vierden gheslechte den
 ghenen die my haten Ende
 doende ontf'mherticheit in vele
 dusentegen

Ende die
 here seide ic bin die here dyn
 god die u uten lande van egip-
 ten heb geleit van den huse
 des dienstes Du en sels geen
 vreemde gode hebben in mi-
 nen aenscouwe. du en selste
 te dine behoef geen beelde
 maken, noch geen gelikenisse
 van al dat boven in den hemel
 is ende in die eerde beneden
 sein en die vloeten int water
 onder die eerde Die en selstese
 niet aenbeden Want ic bin die
 here dyn god god die bin ver-
 geldende der vaderē quaetheit
 op die kyndere in den derden
 en in den vierden geslechte
 dengene die mi haten en doen-
 de ontfermherticheyt in vele
 dusentigen die mi minen en
 mine gebode houde

Hs. n°. 1006 Univers.-Bibl.
Utrecht.

Thob. 1.

Thobias was
uten geslachte vā eēre stat van
napatȳ die is in den hoechsten
van galilea boven naason. ach-
ter dē wech die leyt ten westen-
wert eñ hi hadde in die luffer
side die stat tophet Doe hi
ghevanghen wort in conīcs
salmansers van assyriens da-
ghen

Gen. 1.

In den beghīne sciep god
hemel eñ aerde Mar die aerde
was onnutte eñ ydel eñ donc-
kerheden warē op dat aensichte
des afgronts Ende gods gheest
wart gedraghen boven die
wateren

Scolastica historia. In den
beginne was dat woert.

Eñ god seyde dat licht moet
werdē eñ.

Hs. 232 Leiden.

Thob. 1.

Tobias was
utē gheslachte eñ ut eenre stat
van neptalim die is in den
hoechsten van galilea boven
naāson after den wech die leiit
ten westenwaert ende hi hadde
indie lefter side die stat sophet
doe hi ghevanghen wert *in*
In Salmanasers des conincs
van assyriens daghen

Gen. 1.

In den beghinne sciep god
hemel ende aerde die eerde
was onnutte eñ ydel eñ donker-
heden waren op dat aensicht
des afgronts Eñ gods gheest
wert gedraghē boven den wa-
teren Eñ god seyde dat licht
moet werden eñ dat licht wart
ghemaect eñ god sach t licht
datte guet wesen soude eñ
hi sceyde dat

Londen n°. 10043.

Thob 2 : 1—4.

Hier nā met een
van sheirn feestelike
dagen was eñ een
goede maaltyt ge-
reet was in thobyas
huys. so seide ih tot
sinen soen Gaat eñ
brenc enige van on-
sen geslachten die
gode ontsien dat si
mit ons werscappen
mogen En doe hi
wech gegaen was,
so keerde hi weder
eñ seide dat een van
den kynderen van
is'r'l laghe doot ghe-
slagen in die straet.
Eñ hi spranc op eñ
liet syn maaltyt van
daer hi geseten was
eñ quam al vastende
ten lichaem. Eñ hi
nāmen eñ droechen
heimelic in sinen
huse.
at hi broet mit anst
eñ gewesen . . .
bi amos des . . .
. . . werden ge-
keert in gewesen. .
.

Hs. y402 's-Hage.

Thob. 2 : 1—4.

Hier na doet een
van sheren feest-
liken daghen was eñ
een goet maeltijt
ghereit was in tho-
bias huus. so seide
hij tot sinen sone
Ganc eñ brinct eni-
ghe van ose ghe-
slechten die gode
ontsien dat sij mit
ons werscappen mo-
ghen Eñ doe hy
wech ghegaen was
so keerde hy weder
ende seide dat een
vā den kyndere van
ys'r'l laghe doot
gheslegen in die
strate. Eñ hij spranc
thant op eñ liet syn
maeltijt van daer hy
gheseten was . .

.

Parijs.

Neerlandais 38.

Ruth 1.

In eens

rechters dagen doe
die rechters boven
dat volc waren, soe
wort di honger int
lant. Eñ een man
ghinc ut van Judas
Bethleem, om dat
hi soude wonen als
vreemde inder moa-
biten lande mit sine
wive eñ twie sonen.
Hi hiete maalon Eñ
die and' celyon Die
van Effrata waren
ut Judas Bethleem.
Eñ doe si ind' moa-
byten lantschap ge-
comen waren so
woenden zi daer Eñ
Helymelech noemy
man starf Eñ zi bleef
mit haren sonen En
si namen wive van
die moabyten Daer
die een of hiete
arpha. Eñ die and'
Ruth Eñ zi woen-
den daer tien iaer
Eñ maalon en ce-
lyon sturven beyde
eñ dat wyf bleef .

Het Historisch Gedeelte des N. Testaments.

„Nu sijn wy comen toten nywē testament ende volghen hier na die ewāgelie. m' omdat wy die ieesten van den historien houden willen so sullen wy hier bescriven die ewangelien die men hiet corcordancien dats uten vier ewangelisten ene ewangelie ghemaect bi orconde,” met deze woorden leidt de auteur dit gedeelte van zijnen verderen arbeid in. Daaruit blijkt al aanstonds, dat dit historisch gedeelte des N. Testaments een vervolg is van den eersten of tweeden Historie-Bijbel. Dit gedeelte des Bijbels komt in niet vele Handschriften voor. Wij vonden het slechts in de Hss. y401 en y398 der Koninkl. Bibliotheek, Ms. n°. 2772 te Weenen, n°. 9022 der Bourg. Bibliotheek te Brussel en in n°. 430 der Universiteitsbibliotheek te Gent (Gand). De auteur legt dus zelf in zijne voorrede het plan ¹⁾ van zijn werk bloot, en noemt de wijze, waarop hij het ten uitvoer zal leggen ²⁾. Geene vertaling der vier evangeliën afzonderlijk wil hij leveren; hij wil samenstellen één Evangelie en ordent daartoe de berichten der vier evangelisten zóó, dat daaruit één aaneengeschakeld verhaal ontstaat, om den lezer een samenhangend overzicht te geven van alle daden en redenen des Heeren.

De auteur noemt zulk een werk „concordancien”; doch op

¹⁾ Zie proloog Hs. y398.

²⁾ „Ende so waer dat elc ewangeliste yet seit sonderlinghe oft daer si alle alleens spreken dat sullen wy teykenen mitter lester letteren van haren name mit roden inte

voorgang van Walther ¹⁾ en in onderscheiding van andere bewerkingen der Evangeliën ²⁾, spreken wij liever van eene „Harmonie der Evangeliën” of „Synopsis Evangelica” ³⁾. Le Long schijnt zulk eene Nederlandsche bewerking der evangeliën niet gekend te hebben ⁴⁾ en de Hoogl. Moll evenmin ⁵⁾. Zoo de lezer bekend is met het Monotesseron van Gerson ⁶⁾, dan zal hem terstond duidelijk zijn hoedanig een werk hier bedoeld wordt. Bij het raadplegen der Handschriften van de vier evangeliën is ons gebleken, dat op tweeërlei wijze zulk eene concordantie werd samengesteld. De eerste manier van samenstellen is reeds hierboven aangeduid, en de tweede vindt men beschreven o. a. in Hs. O. 4 der Koninklijke Bibliotheek ⁷⁾. Dit Handschrift was reeds aan Le Long bekend ⁸⁾ en is door hem beschreven. Hierin vinden wij het volgende: „Het is te weten, dat dat scrift, dat boven den Ewangelyen staet ghescreven, hiet in Latijn *Concordancia Ewangelistarum*, dat is in Duutsche te segghen: *Een overdracht der Ewangelisten*; dat St. Jheronimus ghemaect heeft, om ghebots ende ghebiden wille Damasius des Paeps. Ende dat ghetal, dat daer anstaet, en hout niet van den *Capittelen* der Ewangelisten: Mer alleen van den punten der Ewangelyen, daerse St. Jheronimus voerseit, in onderscheiden heeft. Want hi heeft St. Matheus Ewangely onderscheiden in CCC. ende LV punten, ende die ander Ewangelisten elc als men tellen mach in 't lest van horen Ewangelyen. Ende dit is noot allen predicaren ende vlitighen neerstighen Korsten-menschen: Want als si een punt lesen in eens Ewangelisten Ewangely, so sien si te hant, of hij 't alleen

¹⁾ Walther, A. W.

²⁾ Bedoeld worden de vertalingen naar den tekst.

³⁾ Deze laatste benaming doet echter wel wat te veel aan critiek denken.

⁴⁾ Le Long, A. W., bl. 270 vv.

⁵⁾ Moll: Boekerij Barbara-Klooster, bl. 22, 23.

⁶⁾ Zie Catalogus Handschriften Ath. Bibl. te Deventer.

⁷⁾ Zie ook Le Long, bl. 279.

⁸⁾ en daarom citeeren wij dit.

seit, dan 't meer Ewangelisten mit hem seggen; ende in 't hoe menichste punt des ander Ewangelisten dat hij 't dan soecken moet."

.

Deze laatste bewerking der evangeliën komt dus eenigszins overeen met onze evangeliën, waarin tusschen den tekst naar de gelijkkluidende plaatsen wordt verwezen, doch met dit verschil, dat de boeken niet in hoofdstukken, maar in „punten", naar Hieronymus' verdeeling, afgedeeld zijn, waardoor de eerstgenoemde bewerking geheel van deze laatste verschilt.

Reeds zeer vroeg waren de Evangeliën op eerstgenoemde wijze tot één evangelie verwerkt. Grieksche Evangeliën-harmonieën zijn ons niet bekend, maar in het Latijn zijn er vervaardigd gevonden. Wij herinneren slechts aan den Latijnschen codex van het N. Testament uit de 6de eeuw, welke eigendom is der Kerk te Fulda ¹⁾, en, volgens eene overlevering, door Bonifacius uit Italië naar deze plaats medegebracht. Onder de meer bekende afschriften is vooral de Evangeliën-harmonie van St.-Gallen belangrijk. Victor, bisschop van Capua, die hieraan eene voorrede toevoegde, kende den naam van den auteur niet, maar achtte het mogelijk, dat Ammonius van Alexandrië of waarschijnlijk Tatianus de bewerker er van was ²⁾; doch de auteur(s) schijnt (schijnen) nog onbekend te zijn.

Van dit werk bestaan nog overzettingen in het oud-Duitsch ³⁾, maar of in de Nederlanden dit voorbeeld gevolgd is, is niet waarschijnlijk. Onze Evangeliën-harmonie, bewaard in de genoemde Handschriften (y401, enz.), schijnt een zelfstandige arbeid te zijn uit de veertiende eeuw.

De bedoeling van het Latijnsche werk was om op deze wijze het Latijn te leeren, en later beoogde de Duitsche overzetter hiermede het christelijk geloof te verbreiden, door in dien vorm het Evangelie onder het volk te brengen.

¹⁾ Zie Lachman: „N. Testament Graece et Latine", 1842.

²⁾ Zie verder Walther A. W., bl. 446, en Herzog: „Real-Encyklopaedie" (1855) op het woord „Evangeliën-harmonie."

³⁾ Zie Walther, A. W., bl. 446 en 493.

Zoo werden ook liederen vervaardigd en gezongen, om in eigen taal de daden des Heeren te prijzen en aan het Evangelie een gewillig gehoor te verschaffen ¹⁾.

In ons vaderland was het weder de bekende van Maerlant, die ook de nieuw-testamentische geschiedenis in rijm bracht en daardoor den grond gelegd heeft van eene bewerking der Evangelische verhalen, zooals deze in de genoemde Handschriften nog aanwezig is. Dit nieuw-testamentische gedeelte onderscheidt zich, wat de bewerking van de stof betreft, van andere bewerkingen, welke het Leven van Jezus of gedeelten uit Zijn Leven bevatten.

Petrus Comestor had in zijne *Historia Scolastica* de evangelische geschiedenis voorgesteld in een doorlopend verhaal, bijwijze van concordantie en daarop een beknopt verhaal van de Handelingen der Apostelen laten volgen, tot aan den dood van Petrus en Paulus.

Van Maerlant echter volgt de geschiedenis slechts tot de hemelvaart van Jezus en sluit daarmede zijnen Rijmbijbel, zeggende: Ic staes af mettesen.

Vergelijken wij nu beide werken, dan blijkt, dat van Maerlant op dezelfde wijze de nieuw-testamentische geschiedenis bewerkt heeft, als hij in verband met Comestor's arbeid het oud-testamentische deel in rijm heeft gebracht. Na de voorrede, welke hij met deze woorden opent: „In die name van onsen Here Beghinnic, en in Marien ere Siere moeder,” legt hij de wijze van zijnen arbeid bloot. Hij doet dit met de volgende woorden:

„Dese IIII heren, die bescreven
 Ons Heren predeken en sijn leven.
 Elc bescrever af syn deel:
 Dat willic al te gader gheheel
 In enen boec te gader bringhen,
 Also als elc van desen dinghen
 Som wile sprac dese, zom wile die gone.

¹⁾ Wij denken hier aan de opdracht van Lodewijk den Vromen aan een Saksischen dichter, om het O. en N. T. in Duitsche verzen over te zetten.

Daarna verdeelt hij de stof in hoofdstukken, en plaatst boven elk hoofdstuk een opschrift, dat den inhoud van dit gedeelte in het kort aangeeft.

Zoo plaatst hij boven Cap. I als opschrift: „Hoe Elysabeth enen sone ontfinc, dien men hiet Johan.” Hierop volgt dan een gedeelte der geschiedenis volgens Lukas.

„Lucas scrijft ons dat was

.I. pape, hiet Zacharias,

In des selfs Herodes tiden,

Daer ic die redene af liet liden,

Hier te voren in douwe Wet.

Sijn wijf hiet Elysabeth.

Van Aaron quamen si beede, dats waer,

In dat .XXIX. jaer

Van des selfs Herodes crone,

Gheschiede .I. miracle sone :

Want daer die pape Zacharias

In den dienst ons Heren was,

Eñ wierooc leide upten outaer,

Quam Gabriel die ingel daer;

Eñ Zacharias ward vervaerd.

.
 Boven Caput II staat: „Van onser Vrouwen boodscepe”;
 boven Cap. III: „Hoe onse Vrouwe tote Elysabeth hare nichte
 ghinc, enz., dit alles aan Lukas ontleend. Caput VIII: „Van
 den drien Coninghen,” is door Mattheus medegebeeld.

Van Maerlant vertaalt dit gedeelte op de volgende wijze:

Matheus scryft, sonder saghe,

Dat, in den dartensten daghe,

Van Orient .III. coninge quamen

Tote Jherusalem te samen,

Eñ vraegden al openbare

Waer der Joeden coninc ware,

Die nieuwinge ware ghebornen: . . .

In Hoofdstuk IX volgt de geschiedenis tot den terugkeer
 der Wijzen, en laat niet terstond de vlucht van Jozef en Maria

volgen, zooals Mattheus doet, maar vlecht hiertusschen in de offerande in den tempel door Lukas (Cap. 2 : 22, enz.) medegedeeld.

Op deze wijze volgt de Rijmbijbel de geschiedenis en uit deze paar proeven kan de lezer zich voldoende voorstellen, hoe de geheele geschiedenis bewerkt is.

Van Maerlant houdt zich echter niet geheel aan de gewijde geschiedenis.

Tusschen den tekst der Evangelisten, die hij zeer vrij gebruikt, voegt hij nog historische (?) en zelfs exegetische opmerkingen, aan de Hist. Scolastica ontleend of naar eigen opvatting, om het geheel meer verstaanbaar te maken en historisch toe te lichten.

Zoo verhaalt hij in Cap. VI „Hoe die tempel des vreden omme viel, doe God gheboren wart.” In Cap. IX weet hij ons de namen dezer „3 koningen” te noemen, en de bekeering dezer heidenen door Thomas, alsmede na hunnen dood „dat Sente Helene Die .III. coninge al ghemene Haelde en voeredse mede Tote Constantinoble in die stede

Bij zulke historische (?) mededeelingen voegt hij dan zijne exegetische (!) opmerkingen, welke met de Historie een belangrijk geheel vormen.

Vergelijken wij dezen arbeid van van Maerlant met de Historia Scolastica van Petrus Comestor, dan zien wij al aanstonds dat het Latijnsche werk aan den Rijmbijbel veel stof geleverd heeft, doch dat de auteur zich hieraan niet slaafsch gebonden hield; hij kende zelf de historie te goed, en was tamelijk zelfstandig in zijne verklaringen. Een dergelijke arbeid als van van Maerlant is ons bewaard in de Handschriften (y401, enz.), zooeven door ons genoemd

De Rijmbijbel, zoo merkten wij reeds op, mist de Handelingen der Apostelen, niettegenstaande Petrus Comestor deze geschiedenis beknopt in zijne „Historia” heeft opgenomen tot aan den dood van Petrus en Paulus. De dood dezer apostelen wordt echter in de laatste hoofdstukken der „Historia” er bij gevoegd

onder den naam van *Incidens*, als geen deel makende van den gewijden tekst.

Waarom van Maerlant dit gedeelte heeft weggelaten, is ons niet bekend ¹⁾; in de Handschriften staat het afzonderlijk.

DE EVANGELIËN-HARMONIE.

De proloog, aan dezen arbeid voorafgaande, heeft dus uiteengezet, hoe de auteur dit gedeelte der gewijde geschiedenis bewerkt heeft. Hij heeft echter vergeten er bij te voegen, welken Evangelist hij aan zijn arbeid ten grondslag gelegd heeft, wiens volgorde der feiten en redenen hij alzoo volgt. Ammonius (2de eeuw) had, door Mattheus' Evangelie als grondslag te nemen, reeds getracht zulk een Evangelie samen te stellen. Tatianus had in zijn werk „Diatesseron” een anderen weg gevolgd. Om een compleet onafgebroken verhaal van den inhoud der Evangeliën te verkrijgen, had hij geen der Evangelisten als grondslag gebruikt, maar alles, wat de Evangelisten verhaalden, zelfstandig tot een geheel verwerkt en dit zoo verricht, dat de uitdrukkingen van elken Evangelist zooveel mogelijk behouden bleven, doch zich ook uitlatingen geoorloofd geacht.

Om echter door de Kerk gewild te zijn, moest zulk een Evangeliën-harmonie den ongeschonden tekst van alle vier Evangeliën, tot een geheel verwerkt, bevatten, zoodat men zich elk oogenblik van de diplomatische juistheid der ingevoegde plaatsen overtuigen kon. Dit nu is het geval in de Evangeliën-harmonie, welke wij hier bespreken. De auteur maakt het den lezer gemakkelijk zijn werk te kunnen controleeren. Daartoe, gelijk hij schrijft in den proloog, zullen wij „so waer dat elc ewangeliste yet seit sonderlinghe oft daer si alle alleens

¹⁾ David, „Rijmbijbel”, 3de dl. VIII, noot 3, maakt de opmerking, dat Petrus Comestor in zijne opdracht aan den Kerkvoogd van Sens geen gewag maakt van de Handelingen der Apostelen. Hij acht het mogelijk, dat dit gedeelte door hem afzonderlijk kan bewerkt zijn en na zijnen dood er aan is toegevoegd, of, door eene andere hand bearbeit, later er aan is vastgehecht.

spreken dat teykenen mitter lester letteren van haren name mit roden inte."

Opdat nu de lezer zich eene voorstelling van zulk eer, middeleeuwschen arbeid vormen moge, hebben wij een gedeelte er van afgeschreven en laten het hier volgen:

Na den proloog vangt de auteur aldus aan :

Hier beghint sint jans ewangelie. ¹⁾

In den beghinne was 't woort En twoort was uut gode. Ende got was dat woord. Alle dinc worden mit dien woorde ghemaect dat ghemaect es dat was bevaen in hem Ende dat leven was der menschen licht. Ende dat licht scheen inden donckerheiden. Ende die donckerheiden en bevinghen t licht niet *St. luc' in jans baptiste avonde.*

In des conincs herodus daghen van iudea was een pape wies name was sacharias van abyas geboerten. Ende syn wijf was van aarons dochteren. Ende haer name was elysabeth want si waren beide gherechtich vore gode. Ende si wandelden in allen sheren ghebode. Ende sinen gherechticheiden sonder beclaghen. Ende si en hadden negheen kint om dat elyzabeth ondrachtich was. Ende omdat si beide overgegaen waren in haren daghen. Ende het gheviel dat Zacharias den papeliken dienst doen soude vore gode inder ordinancien synre behoerten na die ghewoente van den paepscape so quam hi ut bi behoerten dat hi wieroec legghen soude. Ende hi ghinc in sheren tempel

Scolastica historia. Dese zacharias was inden paepliken dienst van abias behoerten also voer seit. Want also wy voerseit hebben inder coninghe boec

Die tekst lucas. Ende na deze daghe ontfinc elizabeth sacharias wijf ende si verbarch haer V. maent ende seide want die heer heeft mi aldus ghedaen inden daghe daer hi in aensien heeft te nemen minen lachter onder den menschen.

¹⁾ Het cursieve is in het Hs. met rooden inkt geschreven.

squater temper Ende in die seste maent soe wert die engel gabriel gheseint van gode in een stat van galilea wies name nazareth was tote eenre magh die ondertrouwet was enen man wies name ioseph was van davids huse. Sente elyzabeth pijnde haer te verberghene dat si tkynt droech ¹⁾

Ender maghet name was maria en denghel ghinc tot haer ²⁾ ende sich elizabeth dijn nicht si hevet oec enen sone ontfaen in haerre outhet.

Elisabeth was marien nicht, enz., enz. En dese is hare die sesde maent Sich hier die deerne gods na dinen woirden moet mi gheskien. *Scolastica historia* Na marien woorden w't $\chi\rho\iota$ *Die text in die quatemper* Ende in die daghe stont marie op juda juda steet over den name... Ende si quam in Sacharias huus. Ende hi was in sommighen steden toten daghen synre vertoeghinghe voor isrl' *Scolastica historia* omdat dese twee sanghe

Dits beghinsel van macabeeusse Dits die boec der gheboorten ih's $\chi\rho\varsigma$ davids ende van der overvaert tote $\chi\rho\mu$ warē XIII geslechten want $\chi\rho\iota$ gheslechte was aldus. *Een verclaringhe* Niemen en sal wonderen dat men iosephs gheslechte beschrijft meer dan marien Want die scripture en pleget der wiven gheslechte niet te bescrivene Ende oec waren ioseph ende maria beide van enen gheslachte Ende bestonden so na dat ioseph bider wet bedwonghen wert marie te wive te nemene van naar beiden

Text ihs I *In kersavonde* Als ihesus moeder maria was ioseph ondertrouwet eer si vergaderden soe wert maria vonden behouden maken van haren sonden. *Scolastica historia* Hier bekinde ioseph

Die text matheus een Dit gheschiede al om dat vervuld werden

¹⁾ Deze woorden met rooden inkt. Hs. y401 plaatst ze tusschen haakjes.

²⁾ De puntjes beteekenen dat de tekst niet geheel door ons afgeschreven is.

soude dat van den here Ende hi hiet
sinen name ih's.

In kersnacht ter yersten missen Lucas II Ende in dien
daghe gheviel dat een ghebot glorie in den
hoghesten gode Ende inder eerden vrede den menschen van
goedē wille.

Hoe die werlt bescreven wert Scolastica historia Den dat die
keyser augustus weten

Van den asement da' mar'a xpm ī ghebaerde Maria leide
haren soen in doeckelkine ghewonden in een cribbe
. die osse bekende sinen besittere Ende die ezel
syns heren cribbe. Ende abbacuc seit oec In die midde waert
van twee beestē wertstu bekint *Die tijt*
dat xps gheboren waert

Op deze wijze wordt de geschiedenis voortgezet ¹⁾. Men
ziet dus, dat ook hier van de *Historia Scolastica* op dezelfde
wijze als bij de boeken des O. Testaments gebruik wordt
gemaakt. Of de auteur voorgangers gehad heeft, is ons niet
bekend. Of hij andere Latijnsche werken geraadpleegd heeft, is
evenmin met zekerheid te zeggen. Vergelijken wij zijnen arbeid
met de *Historia Scolastica*, dan zijn wij meer geneigd aan te
nemen, dat hij dit werk, zooals het de historie samengesteld
heeft, volgt, doch zelfstandig de *Vulgata* overzet. Deze gedrags-
lijn voorkwam tal van moeilijkheden en kon gerustelijk ge-
volgd worden, aangezien Petrus Comestor's *Historia* het
eenigste boek was, dat door de leeraars gebruikt werd voor
het onderwijs der Geschiedenis.

Tevens schijnt de auteur ook in verband met het kerkelijke
jaar dezen arbeid verricht te hebben, daar telkens de Schrift-
gedeelten aangeduid worden, welke op Zon- en feestdagen
gelezen werden.

Wat den tijd der vervaardiging betreft, deze kan moeilijk

¹⁾ Er is eenig verschil in de wijze van bewerking tusschen de Hss. y401 en
y398 der Koninkl. Bibliotheek, doch deze bepaalt zich slechts tot den vorm.

met juistheid aangewezen worden. Daar dit gedeelte des Bijbels voorkomt in die Hss., welke de boeken bevatten, die circa 1360 vervaardigd zijn, mogen wij aannemen, dat de auteur vóór dit jaar gearbeid heeft.

Ook kan men vragen, of deze arbeid aan de vier Evangeliën, elk afzonderlijk overgezet, voorafgegaan dan wel er op gevolgd is — naar onze meening zijn de vier Evangeliën hierna gevolgd, aangezien zij in deze oudste Handschriften niet voorkomen, en had de auteur de vier Evangeliën vóór zich gehad, dan zou hij niet eerst deze tot eene harmonie hebben omgewerkt. Met deze vraag staat nog eene andere in verband, en wel, of deze Evangeliën-Harmonie de voortzetting is van de Oud-Testamentische geschiedenis, zooals deze door den eersten Historie-Bijbel is samengesteld, of dat wij mogen aannemen, dat dit gedeelte tot den tweeden Historie-Bijbel mag gerekend worden. Laat ons echter even deze zaak laten rusten en eerst Actus Apostolorum onderzoeken!

ACTUS APOSTOLORUM.

Ook dit Boek komt voor in de Handschriften y401, y398, n°. 2772, n°. 9022 en n°. 430. De overzetting zelve en de wijze van bewerking verschillen van de andere vertaling ¹⁾ van dit Bijbelboek, ofschoon beide een arbeid zijn der 14de eeuw. In den proloog vonden wij geene aanwijzing, dat de Evangeliën-Harmonie en dit werk uit ééne pen zijn gevloeid, doch wij veronderstellen dit, aangezien de aard van beide bewerkingen dit doet veronderstellen. De proloog is kort en vangt aan met deze woorden: „Hier beghint die voersprake vander apostelen werke,” waarop verder de voorrede der Hist. Scolastica op dit Boek overgenomen wordt. De overzetting sluit zich niet nauw aan den tekst aan en ook is weder van de Hist. Scolastica gebruik gemaakt, alsmede zijn er eenige aanteekeningen tusschen den tekst gevoegd. Wij hebben het

¹⁾ Hierover in het 2de Stuk.

noodig geacht een klein gedeelte er van af te schrijven en het hier te laten volgen.

ACTUS APOSTOLORUM.

Cap. I.

Cap. I. Hs. Utrecht.

Die eerste reden o theophile heb ic ghedaen van allen diē dat ihs begonste te doen en te leren tot dien daghe toe. dat hi den apostelen beval. die hi biden heilighen geest ²⁾ beval. en hi op ontfaen w^r Ende dese gaf hi hem selven ³⁾ levende na sijnre passien in veel proeven XL daghe doer. dat hi hem openbaerde en sprac hē van dē rike gods

Scolastica historia.

Men sal niet wanen dat hi hem elcs daghes openbaerde. binnen die XL daghen. Mar binnen alsoe veel daghen. openbaerde hi hem X warf Ende mit hem etende

soe beval hi hem dat si van ierosoliman niet gaen en soudē. maer dat si des vaders ontbeiden souden die ghi ghehoort hebt in minen monde Want ian doopte mi mit wate' mer ghi sult werden ghedoopt van den heilighen geest eerlanc na dese.

Cap. I. Hs. 252 der Maatschappij van Ned. Letterkunde¹⁾.

O Theophile myn erste sermoen heb ic ghescrevē van alle dien dingē die Jhesus begonste te doen en te leren Tot diē daghe toe dat hi opvoer te hemel Ghebiedende den apostelē die hi ov'mits den heilighē gheest v'coren hadde *Glā* dat ierste sermoen was dat ewā^m dz hi screef dat and' was dit teghenwo' dighe werc der apostelē dat hi theophile seyde] Den welken apostelen hi hem selvē levēde ver-toonde nae syre passiē in vele bewisinghe. En hi openbaerde hē XL daghe lanc en sprac hē van dē rijke gods

¹⁾ Dit Hs. geeft eene woordelijke overzetting en wij bedienen ons hiervan ter vergelijking, daar het ook van de 14de eeuw is en opdat de lezer het verschil in vertaling opmerke.

²⁾ Hs. y398 leest: „geest vercoer ende hi opwaert ontfaen.”

³⁾ Hs. y398 laat „selven” weg.

Scolastica historia Op ascentioens daghe doe sine iongheren

Die text vander apostel werc. Die daer dus vergadert waren si vragheden hem ende seiden hem. here oft u in desen tiden sels weder setten dat rijc van israhel. Ende hi seide hem u en behoort niet wetene die tide noch die wilen die die vader in sine mogentheit gheset hevet Maer ghi sult ontfaen die cracht des heilichs geests die van boven in u comen sal. Ende ghi sult mi orconde wesen in iherusalem ende in alle iudea ende samaria ende totten eynde van der werlt Ende doe hi dit gheseyt hadde so wert hi opgheheven daer sijt alle saghen ende ene wolcke ontfynckene van haren ogen.

Scolastica historia Omme dat die apostelē saghē dat een vreemt

Text vander apostel werc Ende doe die iongheren saghen ihesum opgaende in den hemel siet so stonden twee manē neven hem in witten clederen ende si seidē manne van galilea wat bestadi ende siet in den hemel. Dese ihesus die vā u op ontfaen is inden hemel hi sal also comen als ghine saghet gaen inden hemel . . .

Scolastica historia

Nevens de verklaringen, aan de *Historia Scolastica* ontleend, heeft de auteur het nu en dan noodig geoordeeld om er nog eenige aantekeningen bij te voegen.

Bijv. Bij de steeniging van Stefanus merkt de auteur op: zij groeven steenen naar de gewoonte des lands „hoe dat sawels die kerke persecueerde god behuede syn hande dat hi neghene blootstortinghe en dede . . .

Bij Cornelius: Cornelius had zijne „maghen” en „noet vrienden” bij zich vergaderd — „noet vriende sijn die enen inder noet niet of en gaen

In Hand. 12, waar Petrus door Herodes in de gevangenis is geworpen, leest de auteur: ende hi gaffen drie baenroedsen van ridderscap te wachten omdat hine naden paesschen ut

bringhen soude den volke. *Aanteekening* Dese baenroedsen hetē quaternioene dat sijn heren die elc vier riddersen onder hem hebben.

Zoo blijkt èn uit de wijze der overzetting èn uit de bijgevoegde verklaringen en toelichtingen, dat de auteur dit werk heeft vervaardigd ten dienste van den leek en het hem gemakkelijk heeft willen maken om dit Bijbelboek te verstaan.

DE AUTEUR.

Twee veronderstellingen mogen hier voorgedragen worden; men kan aannemen, dat dit gedeelte des N. Testaments of een vervolg is van den eersten of van den tweeden Historie-Bijbel.

De auteur van den eersten Historie-Bijbel wilde ook het Nieuwe Testament bewerken, gelijk hij in zijnen proloog op Genesis te kennen had gegeven. En vraagt men ons of er niet veel voor pleit hierbij aan hem te denken, dan kunnen wij niet anders als hierop bevestigend antwoorden. Vergelijken wij de prologen van den eersten en van den tweeden Historie-Bijbel met den proloog op de Evangeliën-Harmonie en op Actus Apostolorum; brengen wij hierbij in rekening dat de tweede Historie-Bijbel in geen enkelen proloog een woord van het N. Testament rept, dan is er wel iets te zeggen voor de veronderstelling, dat dit historisch gedeelte des N. Testaments aan den eersten auteur kan toegeschreven worden ¹⁾. In allen gevalle moet één van beiden de vervaardiger zijn, want de proloog op de Evangeliën vangt aan met de woorden: „Nu sijn wij comen toten nywē testament . . . ”

SLOTSOM.

De eerste Historie-Bijbel schijnt geen grooten bijval gevonden te hebben, daar slechts weinige Handschriften er van be-

¹⁾ De tusschen den tekst gevoegde verklaringen, onderscheiden van die, aan Petrus Comestor ontleend, doen echter aan den auteur van den tweeden Historie-Bijbel denken.

kend zijn. Hij schijnt het werk te zijn niet van een leek en ook niet van een tegenstander der priesters, daar hij hunne ondeugden, ja zelfs hunne namen niet noemt. Zijne bedoeling was in gedeeltelijke navolging van de *Historia Scolastica* van Petrus Comestor de historiën des Bijbels zóó samen te stellen, dat er een aaneengeschalkeld geheel uit ontstond. Zijn oogmerk was hiermede het lezen van „waerlike Boke, van Consten ende van Craften, ende Istorien van ouden Heren, die der werelt dienen” tegen te staan. En vraagt men verder waarom hij zulks beproefde, dan antwoordt hij: ¹⁾ „dat was al tijt verlies, want daer en vonden si niet in der sielen saligheid: Want alle die tijt, die wi onnuttelic toebrengen, daer moeten wi voir Gode rekeninge of geven. Want het mishaget Gode, dat mensche die Gode dienen, gaerne waerlike Boken lesen.” Dit laatste staft hij met een beroep op Hieronymus en verhaalt van dezen kerkvader dat hij „las op een tijt in eene Heydensche Boken, ende wort daer in ontslaep; ende sijn geest wort gebrocht voir den Oversten Rechter; doe seide die Rechter tot Jheronymus: Wat mens bistu? Jheronymus seide: Ic ben een Kersten mensche. Doe seide die Rechter: Gi en sijt geen Kersten mensche, want gi laest in eenen Heydensche Boec; want daer was uwe syn: Want waer een sijn scat is, daer is sijn hert. Doe seide die Rechter tot sine Dienaren: Neemten, ende slaet hem seer mit roeden. Doe namen si hem, ende sloegen hem seer mit roeden; so dat hi riep: Lieve Here! ontfermt mijns! Ic love u, dat ic nymmermeer waerlike Boken lesen en sel. Doe baden si voir hem, die bi den Rechter stonden, ende hi wort verlost, ende quam weder tot hem selven; ende doe vant hi sijn lichaem seer mit roede geslegen. Doe liet hi alle die waerlike Boken after, ende hi began den Bibel uut den Ebreuschen in Duutsche te setten. Ende om dat hi voir den scarpe Rechter geweest hadde, so seide hi: Eet ic, of drinc ic, of wat ic doe, altoes luden die basunen blasen in minen oren: Staet op, gi doden, ende coemt ten oordeel! Daerom sel men

¹⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 255.

die wereltlike Boken after laten, ende lesen ende leren die Heilige Schrift, ende die Geboden Gods, opdat men daer mede gesalicht mach worden; als een Vaersmaker seit: Instrue preceptis animi, ne discere cesses tam fine; doctrina vita est quasi mortis imago. Leert uwer sielen die Geboden Gods, ende leert altoes doechde: Want een ongeleert mens die is gelijc een doot beelt. Daerom sel men altoes leren, om dat quade te scuwen, ende dat goede te doen; als een Vaersmaker seit: Sic discas, non ut scias, sed ut bonas fias; hoc est nescire, sine Christo plurima sciare: Si Cristum bene scis, satis est si cetera nescis. Gi sult leren, niet om dat gi weten sult, mer om dat gi goet worden moecht. Hoe voel dat een mensche weet, die Christi leringe niet en weet, dat is al niet geweten: Mer so wie Christi leringe weet, dat is al genoegh, al en weet hi anders niet. Daerom sellen wie die leringhe Christi navolgen, opdat wi ten lesten moghen comen in t ewige leven. Amen!"

Wat deze auteur beoogt is dus duidelijk. Zoo is zijn arbeid een belangrijke bron voor de kennis van den zedelijk-godsdienstigen toestand dier dagen. In een der Handschriften vonden wij het jaartal 1357 vermeld ¹⁾, en dus moet de auteur in het midden der 14de eeuw geleefd en dezen arbeid vervaardigd hebben. Zeer waarschijnlijk is spoedig op dit werk de tweede Historie-Bijbel gevolgd. Zich onderscheidend van den eersten en door inhoud en door vorm, doch hetzelfde in hoofdzaak bedoelende, is deze Bijbel in ruimeren kring verspreid en gelezen en afgeschreven geworden dan zijn voorganger. Zich houdende, wat de historiën betreft, aan de Vulgata en duidelijk onderscheidende als hieraan citaten of verklaringen werden toegevoegd, wijst hij ons op eene kentering in de beschouwing over wat al of niet tot de sacra scriptura mag gerekend worden.

Deze arbeid is evenzeer als de eerste een belangrijke bron voor de kennis van het godsdienstig en zedelijk leven onzer vaderen. De kerkhistoricus zal er wél bij varen, zoo hij deze

¹⁾ Zie Hs. 231 Maatsch. van Ned. Letterk.

belangrijke documenten wat meer van nabij leert kennen. Hoe gaarne wij ook den auteur hadden opgespoord, wij moesten dit onderzoek bij gebrek aan verdere gegevens staken. En toch staat het bij ons vast, dat hij niet lang meer voor ons een onbekende zal zijn. De Nederlandsche vertaling der Aurea Legenda is van zijne hand en het land van Aalst is zijn geboortegrond. Hij was geen priester en evenmin blind voor de gebreken zijner Kerk. Ernstig, vroom, geleerd, en, zoo het ons mogelijk wordt het karakter en de waarde zijner overzettingen eenigszins te mogen aanduiden, zal blijken, dat hij was een letterkundige, die met eere mag genoemd worden: een sieraad zijns tijds. Wij dachten dikwijls aan Ruysbroeck; doch alleen het feit, dat deze geleerde ook in de nabijheid van Aalst is geboren, is niet genoegzaam om te veronderstellen, dat hij de auteur kan wezen. En toch schijnt men reeds vroeg aan hem gedacht te hebben. De Koninkl. Bibliotheek bewaart een Handschrift (het reeds genoemde n°. 398), waarin tusschen den proloog op Handelingen door eene ietwat latere hand geschreven is: „gescreve bi jan rusbroeck in t clöster van groenendal.” Wij zullen hopen op meerder licht dan thans over deze zaak ontstoken kan worden.

Dat deze Bijbel in zulk een ruimen kring is gelezen en zoo veelvuldig is afgeschreven ¹⁾, is wel een bewijs, dat niet slechts deze arbeid in eene gevoelde behoefte heeft voorzien, maar ook, dat de auteur in hooge achting bij het volk heeft gestaan. Bovendien, daar hij de „schare met geschoren kruin” niet vreesde, moet hij een man van overtuiging geweest zijn en zich sterk gevoeld hebben tegen hunnen toorn.

Of de vertaling der Groote Profeten ook van zijne hand is, konden wij niet aantoonen, en tot onze verwondering schijnen de Kleine Profeten, met uitzondering van Jona, niet vóór 1477 overgezet te zijn, daar niet één Handschrift er van ons bekend werd.

De „Epistelen en Evangelien” hebben wij stiefmoederlijk

¹⁾ Bij het einde van het Eerste Deel zullen wij dit breedvoeriger bespreken.

bedeeld. Terloops slechts wezen wij er op, doch zagen ons genooddaakt deze vooreerst te laten rusten. Echter schijnen deze gedeeltelijke overzettingen zelfs den eersten Historie-Bijbel vooraf te gaan ¹⁾ en daar zij nog in vele Handschriften en in een aanmerkelijk groot getal door de drukpers verspreid aanwezig zijn, veel bijval gevonden te hebben.

Wij wezen ook op een Handschrift (n°. 232 der M. v. Ned. L.), waarin Jona is opgenomen en waaruit alle toevoegsels verwijderd zijn, zoodat alleen de tekst behouden is. Dit deden wij vooral met het oog op den Bijbel van Delft (1477), daar ook deze eerste gedrukte Bijbel niets als den tekst bevat, naar alle waarschijnlijkheid niet ter wille van den prijs (Moll), maar om, naar onze meening, den strijd over het bijbellezen in de volkstaal te ontwijken, daar de Kerk wel de verklaringen van den tekst, maar niet den tekst zelven aan het volk durfde onthouden.

Het licht, over dezen Bijbel (1477) ontstoken, is wel flauw, doch de bekendheid met zijne samenstelling is er toch grooter door geworden.

En wat het geheel betreft, dit eerste stuk van onzen arbeid moge dezen of genen Lezer niet geheel bevredigen — het bevredigt ons evenmin. Eerst met het volgende gedeelte, dat het geheele N. Testament zal behandelen, zal de geschiedenis van den aanvang der Bijbelvertaling in onze taal gedurende de middeleeuwen tot het belangrijke jaar 1522 den Lezer voor den geest gebracht zijn, zoodat hij den oorsprong van *Zijnen* Bijbel alsdan beter zal kennen dan tot hiertoe het geval geweest is.

¹⁾ Eén Handschrift dateert zelfs van het jaar 1348.

G E S C H I E D E N I S

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING.

I.

T W E E D E S T U K .

G E S C H I E D E N I S

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

DOOR

H. VAN DRUTEN,

Herv. Predikant te Rijnsburg.

E E R S T E D E E L .

~~~~~  
T W E E D E S T U K .  
~~~~~

L E I D E N ,
D. A. D A A M E N .
1896.

I N H O U D.

EERSTE DEEL.

Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling tot het jaar 1522.

TWEEDE STUK.

	BLADZ.
A. DE HANDSCHRIFTEN DES N. TESTAMENTS	181—192
1. Volgorde en Inhoud der Boeken.	181
2. Afkomst en Kopijsten der Handschriften	184
3. Wijze en Tijd der Vervaardiging	188
B. DE EERSTE VOLLEDIGE OVERZETTING VAN DE BOEKEN DES N. TESTAMENTS IN HET NEDERLANDSCH	193—197
1. Uit welken tijd dagteekent zij?	193
2. De Boeken, welke het eerst zijn overgezet	196
3. De Handschriften, welke deze overzetting nog bewaren	196
C. OVEREENSTEMMING TUSSCHEN DEN TEKST DER HANDSCHRIF- TEN	198—223
1. Tabellarisch Overzicht der Brieven van Paulus.	199
2. Tabellarisch Overzicht der Algemeene Zendbrieven	202
3. Tabellarisch Overzicht der Handelingen der Apostelen.	206
4. Tabellarisch Overzicht der Openbaring van Johannes	207
5. Resultaat	211
6. Tabellarisch Overzicht der Evangeliën	212
7. Resultaat	223
D. KENMERKEN DER OVERZETTINGEN	224—244
1. Geene sporen van Roomsche Expurgatie	224
2. De overzetting niet door de Dogmatiek der Kerk gepraecoccepuerd	237

	BLADZ.
<i>E.</i> DE AUTEURS	245—256
1. Eén of meer auteurs?	245
2. Zijn dogmatisch en kerkelijk standpunt	248
3. Zijn oogmerk	252
<i>F.</i> DE EPISTEL- EN EVANGELIE-BOEKEN	257—273
(Het oudste Handschrift en de latere afschriften).	
<i>G.</i> LECTIONARIA EN EVANGELIËN-HARMONIEËN	274—307
1. De Lectionaria	274
2. De Evangeliën-Harmonieën	278
<i>H.</i> DE GRONDTEKST	308
<i>I.</i> DE „BIBEL INT CORTE”	309—326
<i>K.</i> SLOTSOM	327—345
1. Volgorde der Overzettingen	327
2. De Auteurs	329
3. Verspreiding van hunne werken	332

HET NIEUWE TESTAMENT.

Zoo waren omstreeks 1360 de Psalmen, de Historische Boeken des O. Testaments, eene Evangeliën-harmonie en de Handelingen der Apostelen in het Nederlandsch bewerkt. Niet vele jaren hierna verschenen de Profeten Jesaja en Jeremia, enz. (1384) en waarschijnlijk werd in de 15de eeuw ook het Boek Jona er bij gevoegd. Ons verder onderzoek betreft de eerste overzetting van de Boeken des N. Testaments.

Had men eerst de vier Evangeliën tot één Evangelie verwerkt, nu wordt Boek voor Boek in eigen taal leesbaar gemaakt.

Omdat er eene Evangeliën-harmonie bestond, werden eerst de Brieven tot Apocalypsis, waartoe ook Actus Apostolorum gerekend was, overgezet, waarop later de vier Evangeliën volgden. Als men Le Long gelooven zou, dan waren reeds in het begin der 14de eeuw de Evangeliën en iets later de andere Boeken des N. Testaments in de landtaal overgebracht, doch, al is zijn arbeid niet te versmaden, men kan hem niet altijd vertrouwen schenken. Evenwel wordt zijne tijdsbepaling door velen overgenomen, door sommigen daarentegen betwijfeld. De Handschriften, welke hem tot deze tijdsbepaling brachten, zijn, voor zoover wij weten, noch in ons land, noch in het buitenland op de openbare bibliotheken bekend.

Het oudste Handschrift der Brieven, enz., dat wij mochten raadplegen, is van het jaar 1360, en dat der Evangeliën van ietwat lateren datum, wellicht ongeveer 1370. Zoo kunnen wij vooreerst niet de tijdsbepaling van Le Long voor de juiste

aannemen. Ook is het ons onverklaarbaar, dat juist die Handschriften zich blijven schuilhouden, waarop Le Long zijn beweringen grondt. De zoo belangrijke Codices, y401 e. a., welke alle Boeken bevatten, die uit het begin van de tweede helft der veertiende eeuw dagteekenen, waren hem onbekend, en juist deze belangrijke documenten werpen zulk een helder licht over de oudste overzettingen der Oud- en Nieuw-Testamentische Boeken. Vóór 1360 vinden wij niets en al mogen wij veronderstellen, dat er wel kleinere of grootere fragmenten kunnen bestaan hebben, met zekerheid is hier niets te noemen. Om deze reden verdiepen wij ons niet in gissingen, maar volgen de geschiedenis aan de hand der ons bekende oude getuigen.

Zoo onderzoeken wij eerst de Brieven tot Apocalypsis en daarna de Evangeliën en leggen tot grondslag van dezen arbeid twee der oudste Handschriften, n°. 244 en n°. 252 der Maatschappij van Ned. Letterkunde, om daarna aan te toonen, dat de latere zoogenaamde vertalingen niets dan afschriften van deze eerste overzettingen zijn. Hierbij zullen wij tevens gelegenheid vinden den Lezer op een belangrijken strijd, niet lang geleden in Duitschland gevoerd, opmerkzaam te maken. Aan de eene zijde werd toen beweerd, dat eene der oudste overzettingen, de Codex Teplensis, hoogst waarschijnlijk onder Waldenzischen invloed vervaardigd was, en dat eerst in den 4^{den} gedrukten Bijbel eene zuivering hiervan was te bespeuren in Orthodox-Roomschen zin. Van andere zijde werd getracht de eer van Rome te redden door deze hypothese te onderzoeken en voor waardeloos te verklaren. Wij zullen uit dit oogpunt ook onze Handschriften beschouwen, omdat ons voorgeslacht in zijn godsdienstig streven te beter daardoor wordt gekend. De auteurs der oudste, ons bekende overzettingen, worden daar niet genoemd, maar, wijl tusschen den tekst der Brieven, enz., glossen zijn gevoegd, en aan het hoofd der Evangeliën en der andere Boeken prologen zijn geplaatst, is het ons toch mogelijk geworden, den kring aan te wijzen, tot welken zij behoord hebben De afschrijvers hebben ons

eenige hunner namen genoemd en somwijlen den tijd aangegeven, waarop zij dezen arbeid begonnen en volbrachten. Daardoor stellen zij ons eenigszins in staat de eerste verspreiding der overzettingen te volgen en te bepalen, wanneer en wáár de behoefte aan de Schrift zich het meest deed gevoelen....

Dan zetten wij ons onderzoek voort met betrekking tot die gedeelten der Nieuw-Testamentische Boeken, welke naast eerstgenoemde overzettingen bestonden. Wij bedoelen de Evangelie- en Epistel-boeken, enz.

Dit onderzoek achten wij niet van belang ontbloot, omreden, naar wij vermoeden, de Evangelie- en Epistel-boeken vóór de Boeken des N. Testaments overgezet zijn en ongetwijfeld het verlangen naar den volledigen tekst hebben bevorderd. Ook is het opmerkelijk, dat deze laatste werken in de tweede helft der vijftiende eeuw zoo ruimschoots door de drukpers verspreid zijn en geen enkel N. Testament meer wordt afgeschreven of gedrukt vóór den aanvang der 16de eeuw. Eén Bijbel mogen wij echter niet voorbijzien: het is de uitgave van De Grave (1513, '16, '18), gewoonlijk genoemd „de Bibel int corte”, welke vooral door de partijdige en bekrompen beschrijving van Le Long meer de aandacht tot zich getrokken heeft dan hij verdient. De auteur er van heeft ongetwijfeld een bepaalden kring willen dienen en karakteriseert hierdoor dezen, doch hij vermoedde niet, dat er velen waren, die naar beter voedsel verlangden. Deze arbeid toch viel samen met het optreden van den Wittenberger monnik, die uitsprak wat reeds jaren leefde en overtuiging geworden was in de harten van onze voorvaderen der 15de en 16de eeuw.

Aan het einde van dit gedeelte van onzen arbeid zijn wij in staat een blik terug te slaan en de slotsom van het geheel op te maken. Dan komen in aanmerking de schrijvers der Handschriften en de plaatsen, van waar zij afkomstig zijn, de verspreiding van den Bijbel door Handschrift en pers gedurende de middeleeuwen, en de kring, waarin de Bijbel het meest gelezen en van invloed geweest is, het al of niet geoorloofd zijn van het lezen der Schrift in eigen taal, enz., enz., om

langs dezen weg den Lezer een afgerond en zaakrijk geheel te kunnen aanbieden.

Dit geheel heeft tot strekking aan te toonen, dat God de Hervorming heeft gewild en dat de Bijbel, opgenomen als beginsel en kracht en richtsnoer des christelijken levens in het volksleven, het middel is geweest om dit groote werk tot stand te brengen.

A. HANDSCHRIFTEN.

- I. HANDSCHRIFTEN MET JAARTALLEN.
- II. HANDSCHRIFTEN ZONDER JAARTALLEN.
 - A. Der 14de eeuw vermoedelijk.
 - B. Der 15de eeuw vermoedelijk.

I.

Hs. y398 (fol.) bevat o. a. eene Harmonie der Evangeliën, Handelingen der Apostelen, de Brieven van Paulus, de Algemeene Zendbrieven en de Openbaring van Johannes. Prachtig perk. Hs. Aan het einde staat: „Dit werck eindic van latine in duitsche te makenne Int iaer ons heren Doe men screef MCCC en LX op sunte jans Baptisten avonde als alle Kerstenne in vroede ende in bliscappen pleghen te wesenne in die eere synre gheboerten.” Wordt bewaard door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Hs. y401 (fol.) bevat o. a. dezelfde boeken als Hs. y398. Zeer schoon perkamenten Handschrift. Aan het einde staan dezelfde woorden als in Hs. y398. Het wordt ook door de Koninkl. Bibl. bewaard.

Hs. n°. 2772 (fol.) bevat dezelfde boeken als Hs. y401 en is ook zeer fraai bewerkt. Wordt te Weenen bewaard. (Zie Walther: „Die Deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters,” S. 647.)

Hs. n°. 430 bevat o. a. eene Evangeliën-harmonie, Handelingen der Apostelen, Brieven van Paulus, Algemeene Zendbrieven en de Openbaring van Johannes.

Aan het einde staat: „Nu hebs danck Jhesus Christus ende Maria sijne ghebenedide moeder, die mi so langhe heeft ghespaert dat ic te enen eynde hebbe ghebracht die historie ende dit werc van der bibelen, ende van der ioden yesten diet beghin ende ene figure waren van den kerstinen volke thent, die ioden haren name verloren,

ende hulde mit gode. Ende dat die heilighe kerke te wassen ende voertganc begonste te hebben bider heiligen apostelen praedicatiën. Dit werc eynde uten latijn in duyssche te maken int iaer ons heren doe men screef dusent CCC ende LX op sunte jans avent baptisten als alle kerstene lude in blysscappen ende in vrouden pleghen te wesen in die eer sijne gheboerten. Ende dit boec wert begost te scrivene des derden daghes na sunte Luci ende gheeyndet op onser vrouwen avent, daernaest komende in den vasten, doe men screef dusent CCC ende LXVIII." Universiteits-bibliotheek te Gent.

Hs. n^o.? 2de deel. Brieven van Paulus, Can. Brieven, Apoc. 1360. Bibl. Hollandsche Gemeente, Londen.

Hs. n°. 9022 = Hs. y398 en y401. 1431 Bourgondische Bibliotheek, Brussel. Zeer fraai Handschrift.

V. 47. St.-Gregorius homelien etc. en de Brieven van Paulus 1383. Achter Hebreë staat: „Hier gaen die boeken ut vā den weerden apostel paulus gheeynt in dē iaeren van driē en LXXXIII van myfs ian boedborch bid voer snoede sunders."

Hs. n°. 252. Brieven van Paulus, Algem. Zendbrieven, Handelingen, Openbaring. 1361. Maatsch. van Nederl. Lett., Leiden.

Hs. AA. 282 (4°). Brieven van Paulus, de Algemeene Zendbrieven, Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes. Achteraan staat: „Ghescreven ende volendet in't iaer ons heren doemen screef dusent driehondert ende XCI op sinte agathen avont." Koninklijke Bibliotheek.

Hs. n°. 24. De Algem. Zendbrieven en de Openbaring van Johannes. 1399. „Dit boec echt den susteren regulierissen tot sinte dyonys in aemstelredam in die lelye..." Museum Meermann-Westhreenen, 's-Gravenhage.

Hs. O. 2. De Vier Evangeliën, de Brieven van Paulus, de Algem. Zendbrieven, de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes. 1399. Einde: „Wernerus dominicus Mynne hunc librum finivit in domo Hugonis de Netelhorst." Koninkl. Bibliotheek.

Hs. O. 3. De vier Evangeliën. 1408. Koninklijke Bibliotheek.

Hs. Add. n°. 30026. The Gospels in Dutch; divided for lections, with tables prefixed. A leaf added (f 159) containing epistles from the Old Testament for the Feast of the Visitation, Palm Sunday, and the Sunday before advent. Vellum, the last paper, ff 159. Written in 1426 (f 158b) and belonged to the convent of St.-Catharine, at Horne in North Holland. Bound in wooden boards and tooled leather, with brass clasps. Quarto. Britsch Museum.

Hs. O. 5. Handelingen, Openbaring, Jakobus, Petrus, Johannes en Judas. Vooraan staat: Dit boec hoert den sust'en van sinte marië te Wesep. Op bl. 74: „Ghescrevē in St. Agnieten berghe bi Swolle van broeder Gheryt van Weesp in St. agnieten berghe by Swolle. 1439 op St. pauwels avent....” Koninklijke Bibliotheek.

Hs. L. 20. Brieven van Paulus. 1444. Koninklijke Bibliotheek.

Hs. O. 96. Brieven van Paulus, Zendbrieven, Handelingen en Openbaring. 1447. Koninkl. Bibliotheek. Aan het einde staat: „Dit boec is ghescreven tot actus toe van suster mari iacob Willemssoens dochter van dordrecht.”

Hs. n°. 42. Brieven van Paulus. 1450. Museum Meermann-Westhreenen.

Hs. n°. 246. De 4 Evangeliën. Perkament. Gothisch schrift. 1450. Kl. 4°. Maatsch. v. Nederl. Lett., Leiden.

Hs. n°. 48. N. Testament. 1450. Dit boeck hoert in der Clerckehuus bynnen Zwolle. Ghescreven vermids mi Iohan henrics soen die wachter een onnutte priester. Int iaer ons heren dusent vierhondert ende vijfich des donredaghes voir onser vrouwen dach nativitas. Bid voir mi.

Bibliotheek „des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalens in Münster.” (Zie Dr. Jostes: „Die Waldenser und die Vorlutherische Bibelübersetzung,” 1885.)

Hs. n°. 247. De vier Evangeliën. Perk. Gekl. Voorletters. 1463. Maatschappij van Ned. Letterkunde. (Zie Van Lelyveld: „Aant. op B. Huydecopers Proeve,” Dl. 1, bl. 197.) Dit Hs. is geschreven tot purmer by handen Cop wit moensz. Aan het einde staat: „Bidt om gods

willen voer den ghenen die dit boec ghescreven heeft een Ave Maria mit devocien dat hi ymer een salich mensch moet w'dē."

Hs. n°. 248. De vier Evangeliën. Perkament. Aan het einde staat: „Bidt voir die gheen die dit hebben ghescrevē Dat god gheve dat ewighe levē." 1469. Maatschappij van Nederl. Letterkunde.

Hs. O. 4. De vier Evangeliën. Ghescreven door „Ghijsbert Beynop Prister ende Regulier te Vredendaal, buyten Utrecht, sinen Broeder Aelbert Beynop int jaer ons Heeren CCCCCLXXII *)." (Zie Le Long: „Boekzaal," bl. 278). Koninklijke Bibliotheek.

Hs. AA. 283. De vier Evangeliën. 1472. Koninkl. Bibliotheek.

Hs. n°. 254. De vier Evangeliën. 1479. Maatsch. v. Nederl. Lett.

II.

A. Handschriften zonder jaartallen. 14de eeuw.

Hs. n°. 244. De vier Evangeliën. Maatschappij van Ned. Letterkunde. Aan het einde staat: „gedencke mijns du alre salichste paeus".

Hs. O. 131. De vier Evangeliën. Koninklijke Bibliotheek.

B. Handschriften zonder jaartallen. 15de eeuw.

Hs. n°. 3. (Ms. Neerl. Bibl. Nat. Paris). De Openbaring van Johannes. Een zeer fraai Handschrift. In dit Hs. leest men: „opdat die susters des convents dat iuc ons heeren" etc. en aan het einde: „Hem die den susteren int gheheim scrijft X^b."

Hs. n°. 2979. Evangelie van Mattheus. Bourgondische Bibliotheek te Brussel.

Hs. V. 17. De vier Evangeliën. Koninklijke Bibliotheek.

*) CCCCCLXXII is blijkbaar een schrijffout en moet zijn MCCCCLXXII.

Hs. 11732. St.-Mattheus-Evangelie. Bourgondische Bibliotheek te Brussel.

Hs. V. 18. De Zeven Brieven en Handelingen der Apostelen. Koninklijke Bibliotheek.

Hs. V. 19. Brieven van Paulus, Zendbrieven, Handelingen der Apostelen en Apocalypsis (slechts dat gedeelte van Apocalypsis, dat op Kerstmis gelezen werd en begint: „In dien daghen sach ic iohānes die heilige stat dat nye ih'rlm nederdalende vā dē hemel...”). Koninkl. Bibliotheek.

Hs. n°. 1008. Brieven van Paulus, Handelingen, Can. Brieven, Apocalypsis. Bibliotheek Universiteit Utrecht.

Hs. Add. n°. 14328. Het Nieuwe Testament. Britsch Museum.

Hs. Add. n°. 25720 (f). The new Testament in Dutch. Between the Gospels and the Epistles, at f. 59, are tables of Lessons, and after the Apocalypse, at f. 160, are lessons selected from the Old Testament and Apocrypha. The Epistles and Apocalypse have prologues and glosses. Vellum; XVth. Cent. Formerly belonged to I. F. Clignett, Steenwinkel and A. Upey. In stamped leather binding with brass clasps. Britsch Museum.

Hs. Add. n°. 26658. The four Gospels, divided into lessons, with tables of chapters, and preceded by a table of lessons. Flemish. Vellum; XVth Cent. At f. 9 at to end is a note stating that the Ms. belonged to the monastery „van den roeden cloester in Zonien (Bois de Soigne) bi Brucelle.” — Britsch Museum.

Hs. Add. n°. 26659. A similar copy of the four Gospels in Flemish. Vellum. XVth Cent. At the end is the following note „Die boec hoert toe den susteren van sinte Marien convent in sinte ians straet binnen Haerlem. Ende heeft becosticht Reymerich Claesdochter Kathrijn Claesdochter onser professider susters moeder.” Small quarto. Britsch Museum.

Hs. n°. 41. De vier Evangeliën. Museum Meermann-Westhreenen, 's-Gravenhage.

Hs. n°. 245. Mattheus, Markus, Lukas en Johannes, Gothisch Schrift. Afkomstig uit het Elfduizend-maagden-klooster te Enkhuizen. Maatsch. van Nederl. Lett., Leiden.

Hs. n°. 127. De vier Evangeliën, Apocalypsis en de Handelingen der Apostelen. Bisschoppelijk Museum, Haarlem.

Hs. n°. 249. Enkele fragmenten. Maatsch. van Ned. Lett., Leiden.

Hs. n°. 250. De Epistelen sinte Pauwels, Jacobi, Petri, Johanni en Judas, der Apostelen werc, Apocalypsis, boek der Wijsheit. Hs. op perk., Goth. schrift en gekleurde voorletters. Achteraan een tafel der epistelen in kerkteksten. Maatschappij van Ned. Lett., Leiden.

Hs. n°. 251. Brieven van Paulus, Zendbrieven, Handelingen en Apocalypsis. Gothisch schrift met gekleurde voorletters en eene teekening, voorstellende „Johannes op Patmos”. Maatsch. van Nederl. Lett., Leiden.

De Handschriften des Nieuwen Testaments.

1. VOLGORDE EN INHOUD DER BOEKEN.

De volgorde der Boeken is verschillend. Ziet men de Handschriften in, dan zijn er eenige, die hierin van de andere afwijken. Reeds bij de Evangeliën kan men dit opmerken. Zoo plaatst Handschrift n°. 245 het Evangelie van Johannes vóór dat van Lukas. Ook verschillen de Handschriften ten opzichte van de plaats, welke aan de Handelingen der Apostelen moet toegewezen worden. Hs. n°. 1008 plaatst dit Boek na den Brief aan de Hebreëen, terwijl de Handschriften AA. 282, n°. 252, O. 2, O. 96, V. 18, V. 19, n°. 251 dit op den Brief van Judas laten volgen. Zelfs bestaat er een Handschrift, O. 5, dat na Handelingen en de Openbaring de Algem. Zendbrieven heeft.

Moeilijk is het te onderzoeken of dit verschil in volgorde een gevolg is van het afschrijven, dan of de Vulgata, welke als grondtekst en model heeft gediend, dit verschil heeft te weeg gebracht. Meermalen toch ontmoeten wij Handschriften, welke enkele Boeken bevatten, en die kennelijk willekeurig of met eene bepaalde bedoeling naast elkaar geplaatst zijn, maar daarnaast andere Handschriften, welke er de duidelijkste sporen van dragen, dat de Vulgata gevolgd is. Ook kan het kerkelijk gebruik hiertoe aanleiding gegeven hebben. Ziet men de Epistolaria in, dan vindt men, dat tot de gedeelten der Brieven, welke bij den eeredienst voorgelezen werden, ook de Handelingen en de Openbaring gerekend zijn.

Wat de volgorde der Boeken in de Handschriften der Vulgata betreft, hierover kan men Berger raadplegen ¹⁾. Deze geleerde

¹⁾ „Histoire de la Vulgate,” etc., f. 75, 339.

geeft een breede lijst van de verschillende volgorden der Boeken en verwijst naar het werk van Corssen, dat hieromtrent eenige aanwijzingen doet, welke nogal belangrijk zijn ¹⁾. Corssen kwam tot het resultaat, dat van de dertiende eeuw af de Boeken algemeen en regelmatig verschijnen als volgt: Evangelien, Brieven van Paulus, Handelingen, Canon. Brieven en Openbaring.

In de Handschriften, welke tusschen de 10de en 12de eeuw in Italië ontstaan zijn, verschijnt de volgende orde: Evangelien, Handelingen, Canon. Brieven, Openbaring, Brieven van Paulus. Die Codices, welke van den aanvang der 9de tot de 10de eeuw in Frankrijk geschreven zijn, en naar de tekstrecensie van Alcuinus terugwijzen, hebben de orde: Evangelien, Handelingen, Canon. Brieven, Brieven van Paulus en Openbaring. De Handschriften eindelijk, welke van de 8ste tot in de 10de eeuw in Spanje gegroeid zijn, laten na de Evangelien en na de Paulinische en Canon. Brieven de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes volgen

Vergelijken wij nu hiermede onze Handschriften, dan komen de meeste, wat de genoemde volgorde betreft, met de Spaansche Codices der Vulgata overeen ²⁾.

Inhoud. Toen wij de overzetting der Boeken des O. Testaments beschreven, bespeurden wij, dat er eenige Boeken ontbraken, welke later door den Bijbel van 1477 in het Nederlandsch overgezet zijn. Dit is niet het geval met de Nieuw-Testamentische Geschriften.

Het geheele Nieuwe Testament, niet één Boek uitgezonderd, was reeds in de veertiende eeuw in het Nederlandsch overgezet. Dit nu achten wij een hoogst belangrijk verschijnsel. Was het eerst de bedoeling der overzetters slechts de historische stof des Bijbels te bewerken, hier ziet men, dat naast de

¹⁾ Corssen: „Epistola ad Galatas ad fidem optimorum codicum Vulgatae recognovit,” etc., 1885.

²⁾ Dezelfde volgorde hebben ook de Hss. van Prof. Doedes. Zie „Rariora.”

historiën des Nieuwen Verbonds zijn dogmatisch deel niet gemist wordt.

Zoo is niet minder belangrijk de wijze van bewerking van de Brieven en van de Openbaring van Johannes.

Waren tusschen den tekst van de Boeken des O. Verbonds nu en dan glossen aangebracht, welke ons niet zoo belangrijk toeschijnen, hier treft men eene overzetting aan, welke met onze Commentaren groote overeenkomst heeft en dus niet zonder waarde is.

Het Nieuwe Testament en de verklaring van een groot gedeelte er van waren dus voor het volk in zijn eigen taal overgebracht en toegankelijk gemaakt en voor menigen geestelijke een onontbeerlijk hulpmiddel geworden. Dit voorspelde nieuwe gebeurtenissen. God had er Zijne bedoelingen mede.

2. AFKOMST EN KOPIÏSTEN DER HANDSCHRIFTEN.

Niet vele Handschriften noemen ons de plaatsen, van waar zij afkomstig, of de personen, voor wie zij vervaardigd zijn. Zeer gaarne zouden wij hieromtrent den Lezer iets meer willen mededeelen, doch vooreerst is het ons nog onmogelijk. De Handschriften y398, y401, n°. 9022 en n°. 2772 moeten in handen geweest zijn van aanzienlijken, daar de uitvoering er van zeer schoon en kostbaar is. Van Hs. y401 gaven wij een facsimilé en als wij bedenken, dat, behalve de vele pentteekeningen en andere versieringen, er in aangebracht, dit Handschrift een aantal van zulke miniaturen heeft ¹⁾, dan is het duidelijk, dat zulk een werk voor een hoog geplaatst of rijk persoon moet vervaardigd zijn. Deze Codex bewaart ons den tekst der 14de eeuw, doch de wijze van zijne bewerking doet aan het midden der 15de eeuw denken.

Daar dit Handschrift eigendom is der Koninklijke Bibliotheek, zou de gissing niet al te gevaarlijk zijn, zoo wij aan de rijke bibliotheek van Johan Graaf van Nassau als plaats van afkomst dachten. In het Handschrift is echter hiervan geen spoor te ontdekken, hetgeen wel het geval is met een Handschrift der Psalmen in het Latijn en Nederduitsch, thans eigendom der Maatschappij van Ned. Letterkunde ²⁾. Men weet dat Maria Gravin van Loon, de stichteres van het nonnenklooster Vredenburg te Bavel, bij Breda, gehuwd was met

¹⁾ Hs. y401 bestaat uit 2 deelen. Het 1ste deel heeft 154, het 2de deel 174 miniaturen in kleuren op gouden grond.

²⁾ N°. 233.

Johan IV, Graaf van Nassau, Dietz en Dillenburg. In dezen kring hebben zeer waarschijnlijk niet slechts een zekere smaak en letterkundige beschaving geheerscht, maar ook eene religieusiteit, aan dat doorluchtige geslacht eigen.

Zoo is het mogelijk, dat deze Codex voor genoemde Gravin vervaardigd werd, van welke gewoonte de geschiedenis meer blijken geeft

Een ander Handschrift, n°. 24, behoorde aan „de susteren regulierissen tot sinte dyonys in aemstelredam in die lelye,” Hs. n°. 30026 aan het convent van St.-Catharina te Hoorn in Noord-Holland, O. 5, is „ghescrevē in st. agnieten berghe bi Swolle van broeder Gheryt van Weesp, een Windesheimsch klooster” ¹⁾, n°. 48 „hoert in der clerckehuus bynnen Zwolle,” n°. 247 „tot purmer,” O. 4 komt uit „Vredendaal buyten Utrecht” en n°. 245 is afkomstig uit het elfduizend-²⁾maagdenklooster te Enkhuizen, enz. . . .

Wat de Kopiïsten betreft, van hen zijn ons bekend Wernerus Dominicus Mynne, die Hs. O. 2 afschreef voor Hugo van Netelhorst, Gheryt van Weesp ³⁾, die vele boeken geschreven heeft „pro choro, pro libraria, pro praecio in latina et in teutonico, multosque labores pro communi utilitate strenne fecit” en in October 1458 overleden is ⁴⁾. Ook wordt genoemd „zuster mari iacob willems soens dochter van dordrecht” als kopiïste van Hs. O. 96, „Johan henrics soen die wachter een onnutte priester” ⁵⁾ schreef Hs. n°. 48, Cop wit moensz n°. 247, Ghysbert Beynop, priester en regulier te Vredendaal voor zijn broeder Aelbert Beynop, den Codex O. 4, X^b. Handschrift n°. 3, enz. . . .

De kopiïsten schreven dus deze boeken òf voor anderen meestal tegen betaling òf voor eigen gebruik. Aan vlijtige

¹⁾ Zie Prof. Acquoy: „Klooster te Windesheim,” III, 33.

²⁾ Het klooster van St.-Ursula is in 1420 gesticht. Ursula = undecimilla (Valerius bij Baillet).

³⁾ Zie „Chron. Mont. S. Agn.,” 119 en 125.

⁴⁾ Hij vervaardigde Hs. O. 5.

⁵⁾ Hs. n°. 38 van de Ath.-Bibl. te Deventer is geschreven „van Johan Henricsoen Scoelmeyster.” Mogelijk is hij dezelfde.

kopiïsten ontbrak het niet. Op bepaalde uren (Moll) van den dag zetten zich de regulieren evenzeer als de broeders des gemeenen levens, de Karthuizers en anderen, aan den arbeid. Sommigen vouwden papier en perkament en hanteerden de liniërmachine, waarvan men de sporen nog in de Hss. ontdekken kan; anderen schreven, met het oog op het aangegeven voorbeeld of luisterende naar hetgeen een der broeders dicteerde ¹⁾, en eenigen corrigeerden met robrik (roodaard) wat in voltooide kopieën correctie behoefde, of verluchtten de Hss. met kapitale letters. Aan het einde van het werk plaatste de kopiïst nog enkele woorden, waaruit blijkt, dat hij zijn arbeid niet slechts als nuttig, maar vooral ook als vroom, als een daad van de hoogste godsvrucht hield. Thomas à Kempis, zelf een zeer geprezen kopiïst, leerde „dat een ieder, die ter eere Gods en tot nut van de naasten boeken schreef, zijn loon niet zou derven” ²⁾, naardien Christus goede boeken en hen, die ze verspreidden, eerde en liefhad. „Zoo gij 's Heeren loon verwacht voor een beker waters, in Zijnen naam den dorstige toegereikt, hoeveel te grooter loon zult gij niet verwerven, zoo gij eene onsterflijke ziel door uw schrijfwerk het water des eeuwigen levens toebrengt? Zoovele letters gij schrijft, zoovele offeranden legt gij op Gods altaar. Boeken toch zijn het wapentuig der klerken, de schatten der leeraren, de troost der religieusen, de erflatingen der heiligen, de organen van den H. Geest des Allerhoogsten!”

Niemand moest zich dan ook beklagen over de zuurheid van dezen arbeid; de Heer en alle vromen loofden dien, en degeen, die, na vele boeken goed gekopieërd te hebben, stierf, — was hij er niet zeker van, „dat zij, die ze zouden lezen, ook voor zijne ziel zouden bidden?” Zoo eindigen dan de kopiïsten met de beden: „Bidt om gods willen voer den ghenen die dit boec ghescreven heeft een Ave maria mit devociën dat hi ymer een salich mensch moet w'dē” (n°. 247), „Bidt voir die gheen die

¹⁾ Uit het dicteeren laten zich voor een deel de vrijheden in spelling en lezing in onze Hss. verklaren.

²⁾ Moll., A. W., II. 2, 320.

dit hebben ghescrevē dat hem god gheve dat ewighe levē" (n°. 248), of met de ontboezeming: „God si gheloeft" (n°. 41 Meermann), „God hebbe den lof van nu tot in ewicheit. Amen. Miserere me deus" (AA 282), of met de woorden: „Bi den woirden der heijligher ewangelien moeten ghelesschet worden al onse sonden" (AA 282) of gelijk Hs. n°. 244 zijn proloog besluit: „gedencke mijns du alre salichste paeus."

Ongetwijfeld hebben de Kopiïsten hun loon niet gemist, maar niet het loon, dat zij zich voorstelden, is hun deel geworden: God schonk hun een beter loon voor hunnen arbeid. Er zal wel voor hunne ziel gebeden zijn, maar dat later de Protestanten met dankbaarheid aan God deze werken zouden leeren kennen als hulpmiddelen, door de Voorzienigheid gebruikt om de Kerk van Christus tot nieuwen groei en geestelijken wasdom te brengen, hebben zij niet kunnen vermoeden. Wij zeggen dus met den kopiïst van Hs. n°. 41: „God si gheloeft!"

3. WIJZE EN TIJD DER VERVAARDIGING.

De Handschriften bieden eene rijke verscheidenheid aan. Banden, lettervorm en illustratie (illustreeren = verluchten, het werk der miniatuurschilders) ¹⁾ zouden al aanstonds de aandacht kunnen trekken. Vooral die boeken, welke bij den koordienst gebruikt werden, waren bijzonder sierlijk. Bekend is, dat de miniatuurschilderkunst in de Nederlanden in de 14de en 15de eeuw een hoogen trap van volkomenheid bereikte, en „die wonderbaar fijne, uitvoerige en toch frissche, geestige voortbrengselen leverde, die, door pracht van kleuren en edele teekening, nog heden oog en hart verblijden.” Wij gaven een paar facsimilés, wij zouden er meer kunnen laten volgen, nog schooner, zoo Hs. n°. 3 der Nationale Bibliotheek te Parijs ons ten dienste stond. Enkele Handschriften hebben eene rijke inwendige versiering, zooals Hs. y401, y398, n°. 2772, n°. 9022, doch wederom andere zijn zoo eenvoudig mogelijk. Uitgezonderd Hs. n°. 3, zooeven genoemd, en de Hss. y401, enz., zijn in de meeste Handschriften des Nieuwen Testaments weinig versieringen aangebracht. In alles weerspiegelt zich de geest dier tijden. De ware devoten zagen ongaarne veel kunst aan hunne boeken besteed, tenzij ze voor den kerkdienst bestemd waren ²⁾. Passen wij dit toe op onze Handschriften, dan zijn er weinige, die voor dit laatste doel waren vervaardigd ³⁾. Maar al zijn er

¹⁾ Wij denken aan Emo, den abt van Wittewierum; aan Hendrik Mande, Godfried van Kempen, Egbert van Lingen, Oliverius de Campo, Willem Dulcken, enz.

²⁾ Zie „Chron. Windesh.” p. 454.

³⁾ In een zeer eenvoudig Handschrift (AA 283) vonden wij in het eikenhouten schutblad eene insnijding, die den vorm heeft van een bril der 15de eeuw. Zoo diende tevens dit schutblad voor brillenhuisje.

dan niet vele onder, die uitsluitend voor den kerkdienst bestemd waren, toch zijn zij bijna alle op overeenstemming met het kerkjaar of op den dagelijkschen kerkdienst berekend.

Vóórin bevindt zich meestal een tafel hoe men elk gedeelte der Evangeliën vinden kan ¹⁾ en welke gedeelten op de dagen der heiligen gelezen werden. Hiermede overeenstemmende zijn dan ook tusschen den tekst, veelal met rooden inkt, de dagen en de heiligen genoemd, voor welke de pericopen gelezen werden. Soms vindt men nog een kalender der heiligen aan het einde, waaruit men zeker zal kunnen opmaken, tot welk klooster het behoord heeft, daar elk klooster een eigen heilige had, dien men bijzonder vereerde, en daar die juist in een belendend of een ander klooster niet zoo stond aange teekend. (Zoo heeft Hs. n°. 245 der Maatsch. van Ned. Letterkunde aan het einde eene tafel der heiligen, en onder deze heiligen leest men ook de „elfdusent maechden van dē ioncfrouwen.)” Ook geven eenige Handschriften der Evangeliën vooraan eene lijst van den inhoud der hoofdstukken. Verder zijn aan het hoofd der Evangeliën en der Brieven, enz. prologen geplaatst, aan de kerkvaders ontleend, doch daarnaast hebben de Brieven, enz. nog eene voorrede, en de Evangeliën en de Openbaring in de prologen een paar zinsneden van den auteur zelve.

Onder de Handschriften der Evangeliën vonden wij er slechts één, dat een proloog heeft, welke aan den kerkvader Hieronymus ontleend is, terwijl aan de Brieven, enz. nooit de prologen ontbreken. Of dit louter toeval is, dan of hier wat achter schuilt, kunnen wij thans niet onderzoeken; evenwel blijft het een opmerkelijk verschijnsel. Het is bekend, dat Hieronymus een der schutspatronen van de bewoners der fraterhuizen was, en of nu dit weglaten van den proloog op de Evangeliën door de afschrijvers hiermede in verband staat, is wellicht mogelijk. Ook kan men het hieruit zoeken te verklaren, dat deze proloog

¹⁾ Zie hieromtrent nader Le Long: „Boekzaal,” 274.

met de woorden eindigt: „Ick beghe' dattu na'dich werdes in $\chi\theta\bar{o}$ en gedencke mijns du alre salichste paeus.”

Tusschen den tekst der Brieven tot Apocalypsis (in de Evangelien vonden wij geene glossen) zijn glossen aangebracht, volgens Prof. Moll mogelijk van Petrus Lombardus, ter verduidelijking van den zin en om den tekst niet te breken, en zijn in margine concordantiën geplaatst, om terstond van eenigen tekst te kunnen zien, wie der Evangelisten er van gewag maakt. In een Handschrift der Koninkl. Bibliotheek, O. 4, vroeger eigendom van Le Long ¹⁾, lezen wij dienaangaande het volgende: „Het is te weten, dat dat scrift, dat boven den Ewangelyen staat ghescreven, hiet in Latyn Concordancia Ewangelistarum, dat is in Duutsche te segghen: Een overdraght der Ewangelisten; dat St. Jheronimus ghemaect heeft, om ghebots ende ghebiden wille Damasius des paeps. Ende dat ghetal, dat daer an staet, en hout niet van den Capittelen der Ewangelisten: Mer alleen van den punten der Ewangelyen, daerse St. Jheronimus voerseit, in onderscheiden heeft. Want hi heeft St. Matheus Ewangely onderscheiden in CCC. ende LV. punten, ende die ander Ewangelisten elc als men tellen mach in tleest van horen Ewangelyen. Ende dit is noot allen predicaren ende vlitighen neerstighen Korsten-menschen: Want als si een punt lesen in eens Ewangelisten Ewangely, se sien si tehant, of hyt alleen seit, dan t meer Ewangelisten mit hem seggen; ende in t hoe menichste punt des ander Ewangelisten dat hij t dan soecken moet.”

Reeds in de derde eeuw liet een zekere Ammonius van Alexandrië, om het naslaan en de vergelijking der gelijklopende plaatsen gemakkelijk te maken, een zoogenaamd Monotessaron vervaardigen, eene harmonie der vier Evangelien, en zóó ingericht, dat elk afzonderlijk verhaal bijzonder afgeschreven en met cijfers aangeduid werd, en dit Monotessaron van Ammonius werd in de vierde eeuw door Eusebius in zijne canones evangelici opnieuw bewerkt en uitgebreid. Hierdoor werd de

¹⁾ Zie „Boekzaal,” p. 278.

tekst der Evangeliën in bijna tallooze zeer kleine deelen verdeeld: Mattheus in 355, Markus in 236, Lukas in 342 en Johannes in 232 ¹⁾. Deze getallen worden echter verschillend aangegeven. Zoo telt Mattheus in plaats van 355 in sommige Handschriften 352, 354, 358, 359 secties; Markus in plaats van 236 — 233, 234, 236, 2141; Lukas in plaats van 343 — 340, 342, 349; Johannes eindelijk in plaats van 232 — 231 secties. De secties werden pericopae, lectiones, canones of meestal capitula genoemd. Sedert de vijfde eeuw zijn de Ammonische kapittels bijna in alle handschriftelijke Evangeliën-plenariën aan den rand bijgeschreven, en wel met zwarten inkt, daar de gewoonlijk met hen aangevoerde canones van Eusebius, volgens voorschrift van Hieronymus, met de roode kleur daarnaast geteekend staan.

Nu vinden wij in enkele Handschriften de verschillende aangiften der getallen terug. Le Long noemt een paar van deze soort, doch één er van, die van het jaar 1352, is ons onbekend gebleven, maar de andere ²⁾ is thans eigendom van het Museum Meermann-Westhreenen, te 's-Gravenhage. Hieruit kunnen wij zien, dat de Kopiïsten zich eene zekere vrijheid hebben veroorloofd bij het afschrijven en aan den inhoud een vorm hebben gegeven, welke hun het meest geschikt voorkwam. Deze getallen waren berekend op het belang der predikers en der „vlitighen neerstighen Korsten-menschen” en voorzagen dus in dezelfde behoefte als thans de gelijkluidende teksten doen.

Tijd. De ons bekende Handschriften beslaan een tijdruimte van circa 1¹/₄ eeuw. De oudste zijn reeds in 1360 ³⁾ vervaardigd en het jongste dateert van 1479. Niet alle Handschriften bevatten een jaartal en niet alle jaartallen kunnen als geboortejaar aan-

¹⁾ Zie Guericke: „Gesch. N. T.”

²⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 276.

³⁾ Hs. y398 draagt dit jaartal doch is zeer waarschijnlijk eerst tegen het midden der 15de eeuw vervaardigd. Zoo is Hs. n°. 9022 van 1431, eene tijdsbepaling, welke met den vorm overeenstemt. Hs. n°. 430 zegt duidelijk, dat zijn origineel in 1360 vervaardigd is en dat het zelf in 1368 was volcindigd.

genomen worden, daar de afschrijvers veelal het jaartal van hun origineel overnamen. Uit de door ons genoemde Handschriften des N. Testaments blijkt, dat in de volgende jaren deze vervaardigd of afgeschreven zijn: 1360, 1361, 1368, 1383, 1391, 1399, 1408, 1426, 1431, 1439, 1444, 1447, 1450 (3 exemplaren), 1463, 1469, 1472 (2 exemplaren), 1479. Onder de Codices zonder jaartallen zijn er, naar wij voor waarschijnlijk houden, slechts twee, die tot de 14de eeuw mogen gerekend worden; de andere zijn van lateren datum. Daarom is het ons niet mogelijk tot een zuiver resultaat te geraken, hoe wenschelijk ook. Maar toch blijkt, dat in het laatst der tweede helft van de 15de eeuw eene zekere verslapping is ingetreden, aan oorzaken toe te schrijven, die hier niet mogen worden voorbijgezien.

Deze jaartallen wijzen duidelijk aan, dat de eerste overzettingen des N. Testaments samenvallen met den aanvang der moderne devotie.

B. De eerste volledige Overzetting van de Boeken des N. Testaments in het Nederlandsch.

1. UIT WELKEN TIJD DAGTEEKENT ZIJ?
2. DE BOEKEN, WELKE HET EERST ZIJN OVERGEZET.
3. DE HANDSCHRIFTEN, WELKE DEZE OVERZETTING NOG BEWAREN.

1. Le Long meende, dat de eerste overzetting van de Boeken des N. Testaments uit den aanvang der 14de eeuw dagteekent.

Deze tijdsbepaling is algemeen aangenomen geworden. In de laatste jaren zijn echter stemmen vernomen, die haar in twijfel begonnen te trekken. De Hoogl. Moll, die eerst aan deze tijdsbepaling zijne sanctie hechtte ¹⁾, begon later te vermoeden, dat Le Long's bewering niet betrouwbaar was ²⁾.

Ook in het buitenland rees twijfel omtrent deze tijdsbepaling ³⁾. In een ouden catalogus had Le Long een Handschrift vermeld gevonden van het Evangelie van Mattheus van het jaar 1316 ⁴⁾ en zelf bezat hij een Codex der Evangeliën van omstreeks 1300, naar zijne schatting.

¹⁾ Zie Moll: „Kerkgesch. van Nederland vóór de Hervorming, 2de Dl., 2de St., bl. 332.

²⁾ Zie Geert Groote's „Dietsche Vertalingen” van Prof. Moll, uitgegeven door Prof. Acquoy, 1880, bl. 39.

³⁾ Zie Walther: „Die Deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters”, bl. 715. „Und wenn Le Long der Ansicht war, dasz die holländische Bibel schon um 1300 angefertigt sei, so ist der einzige von ihm angeführte Beweis, dasz nämlich Nic. von Lyra noch nicht benutzt sei, selbstverständlich durchaus unkräftig. Die älteste Handschrift, von der er selbst wuszte, trug die Jahreszahl 1360, und die älteste uns bekannte, Wien 2772, ist ebenfalls aus der 2^{en} Hälfte des 14. Jahrhunderts...

⁴⁾ Le Long, A. W., bl. 271.

Ook brengt hij de eerste overzetting der Brieven, der Handelingen, der Zendbrieven en der Openbaring tot dienzelfden tijd, doch deze zijn ietwat later dan de Evangeliën vervaardigd, ofschoon hij van deze Boeken geen Handschrift ouder dan 1391 kende.

Vragen wij naar den grond, waarop bij hem deze tijdsbepaling steunt, dan wijst hij, wat de Evangeliën betreft, op den eenvoud van het Handschrift, en wat de Brieven, enz. aangaat, op den proloog, vóór den Brief aan de Romeinen geplaatst, die hem doet vermoeden, dat deze Boeken een weinig later dan de Evangeliën overgezet zijn ¹⁾. Hij heeft den proloog vóór de Brieven in zijn geheel afgeschreven ¹⁾ en de volgende woorden er uit cursief laten drukken: „ende alle menschen totten Sinne Christi te trekken, so hevet sinte Pouwels syn Epistolen ghescreven; sommich in Latynscher Talen, sommich in Griexer Talen, ende sommich in Hebreuwscher Talen, opdat een ygelic gheleert werde daer in. Ende ist dat dese Epistolen den ghenen die Latijn verstaen, ende den Grieken, ende den Ebreeschen oerbaerlic syn, ende nutte, so syn si oec den Duutschen goet. Ende het is wat vreemde, dat men also menich Duutsche Scriften maket, ende vint, ende dese licht scinende claer Epistolen, ut den Gheest des levenden Gods ghedicht, niet ghemeenre en syn onder den ghemenen luden, die minne hebben tot Christus' leven. Want na die Evangeliën. syn si die leerlicste scripture die ghescreven syn.”

Wij denken bij deze bewering aan het woord van Dr. Jostes: „Je schwächer der Grund, desto kräftiger die Behauptung!” ²⁾

Het „Onze Vader”, uit dit Hs. door Le Long afgeschreven, doet genoegzaam blijken, dat zijne tijdsbepaling minstens een halve eeuw te vroeg is gesteld ³⁾.

Een ander Handschrift der Evangeliën, door hem genoemd van het jaar 1352, op perkament in quarto zeer net geschreven, is van grooter belang. Het is ons echter niet mogen gelukken dit Handschrift op te diepen. Het schijnt, dat deze Codex geen

¹⁾ Zie „Boekzaal,” bl. 281.

²⁾ Dr. Jostes: „Die Waldenser und die vorluth. Deutsche Bibelübersetzung,” S. 37.

³⁾ Vergelijk het „Onze Vader” in het tabellarisch overzicht der Evangeliën.

proloog heeft, anders zoude Le Long hiervan wel melding hebben gemaakt. Dit nu komt ons zeer verdacht voor. Wel zijn, volgens hem, tusschen den tekst glossen aangebracht, meer in getal dan in het eerstgenoemde Handschrift en zonder eenige onderscheiding van den tekst; doch ook dit is onwaarschijnlijk, daar ons geen Handschrift der Evangeliën met glossen bekend is. Wordt deze Codex nog eens teruggevonden, dan is het duidelijk, dat vóór of in 1352 de Evangeliën, en wel met glossen tusschen den tekst, in het Nederlandsch zijn overgebracht.

Het heeft ons altijd bevreemd, dat wel in de oudste ons bekende Handschriften der Brieven, enz. en niet in die der Evangeliën glossen voorkomen, en wat hiervan als reden mag vermoed worden, zal later worden genoemd. Op dit oogenblik kunnen wij, door gebrek aan genoegzame gegevens, niet den juiste tijd der eerste overzetting van de vier Evangeliën aangeven. Wij meenen te mogen aannemen, dat vóór 1360 de vier Evangeliën niet vertaald zijn. In de Handschriften, welke de Boeken bevatten, die toen overgezet waren, worden de vier Evangeliën gemist, en wordt in hunne plaats eene Evangeliën-harmonie gesteld ¹⁾. Zoo de eerste Boeken des N. Testaments toen reeds overgezet waren, waarom nam men dan eene Harmonie der Evangeliën op?

Wat de overzetting der andere Boeken des N. Testaments betreft, ook in de tijdsbepaling hiervan meenen wij van Le Long te mogen verschillen.

De Handschriften, zooeven door ons genoemd (y398, enz.) bewaren den tekst van 1360 en daarin komen de Brieven van Paulus tot Apocalypsis voor; Handschriften vóór 1360 zijn ons niet bekend. Ook onder de Codices, welke geen jaartal hebben, kan er niet één aangewezen worden, waarvan de taal aan het begin der 14de eeuw herinnert.

Onze conclusie is dus deze: Zoolang het Hs., door Le Long vermeld, niet teruggevonden is en het niet werkelijk blijkt dat het jaartal 1352, er in voorkomende, betrouwbaar is, nemen wij

¹⁾ Zie de Hss. y398, y401, enz.

aan: 1°. dat de vier Evangeliën niet vóór 1360 volledig in het Nederlandsch overgezet zijn, en 2°. dat de Brieven tot Apocalypsis reeds in 1360 vertaald waren.

2. Welke Boeken van het N. Testament zijn nu het eerst overgebracht?

Deze vraag is reeds beantwoord. Men is eerst begonnen eene volledige overzetting te geven van de Brieven, enz. ¹⁾, omreden er eene Evangeliën-harmonie bestond; later, waarschijnlijk om het geheel te bezitten, zooals de Vulgata dit gaf, zijn hierbij de Evangeliën naar den tekst gevoegd.

Le Long plaatst echter de overzetting der Evangeliën voorop en laat daarna de andere Boeken volgen.

3. De derde vraag, door ons gesteld, luidt: „Zijn er nog Handschriften, welke deze vermoedelijk oudste overzetting bewaren?” ¹⁾ Ons antwoord daarop is bevestigend. Wij wijzen al weder den Lezer op de Handschriften van 1360 en 1361 ²⁾, die hoogst waarschijnlijk den oudsten tekst der Brieven tot Apocalypsis bevatten. Ook is ons nog een Handschrift van 1361 bekend, dat onder n°. 252 door de Maatschappij van Ned. Letterkunde (Bibliotheek te Leiden) bewaard wordt. ³⁾

Ofschoon zijne eigenares liever aan 1461 denkt, houden wij dit Handschrift voor een der oudste, want het jaartal is ongeschonden gebleven. Is het echter van lateren datum, dan toch is het een der oudste afschriften der oorspronkelijke overzetting.

Zoo bezit dezelfde Maatschappij ook een Handschrift der vier Evangeliën (n°. 244), dat er duidelijke kenmerken van draagt in de tweede helft der 14de eeuw vervaardigd te zijn. Ons komt het voor, dat deze Codex mogelijk de oudste is, welken wij kennen. Het is opmerkelijk, dat hierin de proloog van Hieronymus gevonden wordt en dat deze eindigt met de woorden: „Ik beghe dattu na'dich werdes in *χρῶ* en gedencke mijns du alre salichste paus.”

¹⁾ De Brieven tot Openbaring schrijven wij aan één auteur toe.

²⁾ Zie 1ste Stuk, bl. 77 en 80.

³⁾ In dit Hs. komt Actus Apostolorum voor naar den tekst, welke overzetting van die, in Hs. y398, enz. voorkomende, verschilt. (Zie blz. 163).

Of de afschrijvers van dezen Codex om deze laatste woorden den geheelen proloog hebben weggelaten, is niet te zeggen, doch, omdat deze proloog alleen in dit Handschrift aangetroffen wordt, meenen wij hierin eene aanduiding te vinden van zijne oorspronkelijkheid.

De Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage bewaart onder n^o. O. 131 ook een zeer ouden Codex der Evangeliën, doch al wordt deze geschat eveneens tot de tweede helft der 14de eeuw te behooren, wij blijven toch aan dien van Leiden de prioriteit geven.

Het Haagsche Handschrift blijkt een afschrift te zijn, daar het 1°. den proloog mist en 2°. fouten heeft, welke in den Leidschen Codex niet voorkomen.

Op de vraag dus of er nog een Handschrift is aan te wijzen, dat den oudsten ons bekenden tekst der Evangeliën bewaart, noemen wij met vrijmoedigheid Hs. n°. 244 van genoemde Maatschappij.

C. Overeenstemming tusschen den Tekst der Handschriften.

Alzoo zijn ons enkele Handschriften bekend, welke vermoedelijk de oudste overzetting van het N. Testament bewaren. Wij bedienen ons nu van twee dezer Codices ¹⁾, om ze ten grondslag van ons volgend onderzoek te leggen. Door dit onderzoek zien wij zulk eene overeenstemming tusschen de Handschriften der 14de en 15de eeuw, dat wij aannemen mogen, dat er slechts ééne overzetting van de Evangeliën en ééne van de Brieven tot Openbaring vervaardigd is en dat deze (oudste) overzettingen door velerlei afschriften verspreid en door geene nieuwe vervangen zijn, voordat de Hervorming betere overzettingen noodzakelijk maakte.

Dit onderzoek openen wij met de Brieven van Paulus, de Alg. Zendbrieven, de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes.

Aan deze overzetting geven wij de prioriteit (zie vorige bladzijde), omdat zij vóór de Evangeliën vervaardigd is. En opdat den Lezer het resultaat duidelijk blijken moge, geven wij hier een tabellarisch overzicht van kleine gedeelten dezer Boeken.

Enkele Handschriften hebben wij niet kunnen raadplegen, o. a. die van het Britsch Museum, doch zóóveel weten wij er

¹⁾ Hs. n°. 244 en n°. 252, omreden deze door ons zeer gemakkelijk konden geraadpleegd worden.

reeds van, dat hun gemis ons onderzoek geene belangrijke schade zal aanbrengen.

TABELLARISCH OVERZICHT:

1. Der Brieven van Paulus.
2. Der Algem. Zendbrieven.
3. Der Handelingen der Apostelen.
4. Der Openbaring van Johannes.

1. DE BRIEVEN VAN PAULUS. ¹⁾

Hs. n°. 252, 1361.

Rom. 1.

Paulus knecht ihu *χρ̄ι* een gheroepē apostel ut ghesondert *Glosa* van der leerīghen der scriben en der pharizeen en alle der gheenre die contrarie der ewangelien leeren Inder ewangeliē gods die god te voren doer die ppheten in die heilighe scriftuere beloeft hadde van sinen sone Die hem gheboren es van davids gheslechte, nae der mensheit die van ghenaden utv'coren is een sone gods inder moghentheit in den heilighe gheest uter v'risenissee der doeder die onsen he' Ihm *χρ̄m* toe hoeren.

Hs. y398, 1360.

Paulus knecht ihesu *χρ̄ι* een gheroepen apostel utgheson-dert *Glose* van der leringhen der scriben ende der phariseen ende alle der ghemeen die contrarie der ewangelien sine In der ewangeliē gods die god te voren doer die propheten in die heylighe scrifture belovet hadde vā sinen sone die hem gheboren is die hem gheboren is van davids gheslechte nader menscheyt / die van ghenaden utvercoren is een sone gods inder mogentheyt van den heylighen gheest uter verrisenisse der doden die onsen here ihe-sum *χρ̄m* toehoeren.

¹⁾ De fouten, in de Hss. voorkomende, zijn niet verbeterd.

Hs. y401, 1361 ¹⁾

Paulus knecht ihū $\chi\rho\iota$ een
geroepen apostel utgesondert
Glosa vander leringhe der
scriben ende der pharizeen en
alle der gheenre die contrarie
d' ewangeliē sijn / In der
ewangelien gods die god te
voerē doir die propheten in
die heilige scripture beloeft
hadde van sinen zoen die hem
geboeren is vā davits geslachte
nader menscheit) die van ghe-
naden utvercoren is een zoen
gods inder mogētheit van den
heilighen gheest uter verrise-
nisse der doeder die onsen heer
ihū $\chi\rho\iota$ toe behoerē
.
.

Hs. AA 282, 1391.

Paulus knecht ihesu $\chi\rho\iota$ een
gheroepen apostel utghesondert
Glo van der leringhe der scri-
ben enter pharizeen en alle
dergheenre die contrarie der
ewangelien leren // In der ewan-
gelien gods die god te voren
doer die ppheten in die heylighe
scripture belovet hadde, van
sinen sone die hem gheboren
is van davids gheslachte nader
menscheyt die van ghenaden

Hs. n°. 430, 1368.

Paulus knecht ihū $\chi\rho\iota$ een
geropen apostel utgesondert
Glosa
.
.
. Inder ewangelien
godes die god te voren door
die propheten in die heilighe
scripture belovet hadde van
sinen sone die hem gheboren
is van davids gheslachte na
der menscheit die van genaden
utvercoren is een soen godes
inder mogentheit van den hei-
ligen geest uter verrisenisse
der doden die onsen heren
ihm $\chi\rho\iota$ te horē
.

Hs. O. 2, 1399.

Paulus knecht ihesu cristi
een gheroepen apostel utghe-
sondert *glosa* vander leringhen
der scriben en der pha'izeen
ende alle dergheenre die con-
trarie der ewangelie leren In-
der ewangelien gods die god
te voeren doer die ppheten in
die heylighe scryfture belovet
had van sinen zone die hem
gheboren is van davids ghe-
slecht / nader menscheyt die

¹⁾ Hiermede stemmen de Hss. n°. 9022 der Bourg. Bibl. te Brussel en
n°. 2772 te Weenen overeen.

utv'coren is een sone gods
 inder mogentheit van den hey-
 lighē gheest utter verrisenisse
 der doden die onsen here ihm
 xpm toe horen

van ghenaden utv'coren is een
 zone gods inder moghentheyt
 van den heylighen gheest ut
 der verrisise der doden die
 onsen he' ihm xpm tochoerden.

Hs. L. 20, 1444.

Paulus knecht ihū xpi een
 gheroepen apostele utgheson-
 dert glō vā deser leringhe der
 scriben en der phariseen en
 alle d'gheenre die cōtrarie
 d'ewāgelien leren In der ewan-
 geliē gods die god te voren
 doer die ppheten In die hei-
 lighe scriftuere belooft had van
 sinē zoen die hē gheboren is
 van davids gheslachte na der
 menscht.

Hs. O. 96.

Paulus knecht ihesu xpi een
 gheroepē apostel ut ghesōdert
 glō vand' leringhe d'scriben
 en der phariseen en alle der
 gheenre die contrarie der ewan-
 geliē leren / inder ewangeliē
 gods die god te voren doer
 die propheten en die heilighe
 crifture belovet had van sinē
 sone die hem gheboren is
 van davids gheslachte na der
 menscheit

Hs. nō. 42.

Paulus knecht ihū xpi een
 gheroepen apostel utgheson-
 dert glō vand' lerīghe d'scribē en
 der phariseen en alle d'gheēre
 die cōtrarie der ewāgeliē lerē
 Ind' ewāgelien goods die god
 te vorē duer die pphetē in die
 heilighe scrifture belovet hadde
 vā sinē sone . die hem gheborē
 is van davids gheslachte nader
 mēscheit. Die van ghenadē
 utv'corē is een sone goods ind'
 mogentheit van dē heilighē
 geest ut.

Hs. V 19.

Paulus knecht ihū cristi een
 geroepē apostel utgesondert
 Glosa van der leringhe der
 scriben en pha'izeen en alle
 der ghener die cōtrarie der
 ewāgelien leren Inder ewā-
 gelien gods die god te vorē
 doer de ppheten in die heilige
 scrifture belovet hadde vā sinen
 sone die hem geborē is van
 davids gheslachte nader mē-
 scheit Glosa Die van genadē
 utvercorē is een sone gods
 inder mogentheit van den hei-

..... | ligen gheest.

Hs. n°. 1008.

Paulus knecht ihū xpi eē
 gheroepē apostel utghesondert
 glō vander leeringhe der
 scribē eñ d'pharizeen eñ alle
 d'gheenre die cranc d' wa'ht.
 sijn End' ewangelien gods die
 god tevoren doer den p'pheten
 in die heighe scryftuere beloeft
 hadden van sinen zoen die hem
 gheboren is vā davits ghe-
 slachte nad' mēscht. die vā
 ghenaden utv'coren is een soen
 gods ind' mogentheit van dē
 heiligē gheest. utt' v'risenisse
 d' dodē die onse heer

.....

Hs. n°. 251.

Paul' knecht ihū xpi een
 gheroupen ap'l' huutghesonde
 't G. van der leeringhe der
 scriben eñ der pharizeen eñ
 alle der gheenre die cōtrarie
 d'evangelien le'en G inder
 evangeliën gods die gode te
 vooren duer die p'phe'n in die
 heleghe scryftuere belovet hadde
 van sinen zone die hem ghe-
 borē es. van davids gheslachte
 na d' menscheit. Die van ghe-
 naden uutv'coren es een zoon
 gods. Ind' mogheheit van den
 heleghe gheest huutter v'ri-
 senissen d' dooden. Die onsen
 hee' ih'm xpm

.....

2. DE ALGEMEENE ZENDBRIEVEN.

Hs. n°. 252.

Jac. 1.

Jacob knecht gods eñ ons
 heren Ihesu xpi soe ontbiedet
 gruede den XII gheslechtē die
 ind' verstroeinghen sijn Brue-
 der myn vermoedet dat alle
 v'vroude te wesen wāneer ghi
 in menigherhande temptaciē
 valt Wetende dat die proevi-

Hs. y398 = y401 ¹⁾

Jacob gods knecht ons heren
 ihū xpi ontbiedet groet den
 XII gheslechten die inder
 stroeynghe sijn. Broeders mijn
 v'moedet dat alle vroechede
 te wesen wanneer ghij in
 menigherhande temptacien valt.
 wetende dat die proevinghe

¹⁾ y401 = n°. 9022 = n°. 2772.

ghe des gheloevē v'duldicheit
merct Eñ die verduldicheit heeft
volmaect werc Glō wat druc
maect droefheit eñ droefheit
maect torne toren maect nijt.
Die lijdsam es en bedroeft
hem niet in eghenē druc Eñ
en bedroevet hi hē niet. Soe

.
.
.

Hs. 430.

Jacob godes knecht ons heren
ihū $\chi\rho\iota$ ontbiedet grote den
twalef gheslachten die inder
stroeyinghe syn. Broedere mijn
vermodet/ dat dat alle vroude
te wesē wanner ghi in meny-
gerhande temptatie valt/ we-
tende dat die proevinghe des
gheloofs lijdszaamheit maect
Ende die lijdszaamheit heeft
volmaect werck Want druck
maect droefheit. droefheit
maect toerne. toerne maect nijt.
Die lijdsam is en bedrovet hem
niet in ghenē druc Ende be-
droeft hi hem niet soe en wort
hi niet toernich. Ende heeft
hi genen toerne soe en heeft
hi ghenen nijt

Hs. n°. 24.

Jacob gods knecht eñ ons
he'n ihū $\chi\rho\iota$: ontbiedet groete

des gheloofs lijdszaamheit maect
Ende die lijdszaamheit heeft
volmaect werck Want druck
maect droefheyte . droefheyte
maect toerne, toorn maect nijt.
die lijdsam is ende bedroevet
hem niet in ghenē druck Een
bedroeft hi hem niet soe wart
hi niet toernich. Ende heeft hi
ghenen.

.

Hs. n°. 282.

Jacob gods knecht eñ ons
heren ihesu $\chi\rho\iota$: ontbiedet
groete den twalef gheslachten.
die inder v'stroeyinghe sijn:
Broedere myn v'moedet dat
vroghede te wesen. wanneer
gi in menigherhande tempta-
cien valt wetende dat die proe-
vinghe des gheloves . lijdszaam-
heit maect eñ lijdszaamheit heeft
volmaect werc Glō want druc
maect droefheit. droefheit
maect toern. toern maect nýt:
die lijdsam is en bedroevet
hem niet. In ghenē druc eñ
bedroevet hi hem *niet* soen
wort hi niet toernich. eñ heeft
hi in ghenen toorn. soen heeft
hi ghenen nýt:

Hs. O. 2.

Jacob godes knecht eñ ons
heren ihesu cristi ontbiet groete

den twaelf gheslachten die inder verstroynghe sȳn Broeder mȳn vermoedet dat al vruechde te wesen: wanneer ghi in menigherhande tentacien valt wetende dat die provinghe des gheloves lijdsamicheit maect en lijdsamheit heeft volmaect werc glō Want druc maect droefheit / droefheit maect toern . toern maect

.

Hs. O. 5.

Jacob godes knecht ende ons heren ihesu *χρῖ* ontbiedet gruete dē twalef gheslachten die inder verstroynghe sijn. Mine brodere vermoedet dat alle vroude te wesen wāneer ghi in menigherhande becoringhe vallen. wetēde dat die proevīghe des ghelove lijdsamheit maket en lijdsamheit heeft volmaket werc opdat ghi volmaket sijt en gheheel . in ghenen dinghen ontbrekende En so wie van u wijsheit behoebet / die bidde se vā gode die se allen menschē overvloylike ghevet / en niet en verwitet . en se sel hē gheghevē werden

den XII gheslachte die inder verstroynghe sȳ Broede' mijn vermoedet dat al vroude te wesen . wanneer ghi in menigherhande becoringhē valt. wetende dat die proevinghe des gheloves lijdsamht maket en lijdsamht hevet volmaket werc glō want druc maect droefht droefheit maect torne . torne maect nijt

.

O. 96.

Jacob gods knecht ende ons heren ihu *χρῖ* ontbiet groete den twalef gheslachten die inder verstroynghe sijn Broederen mȳ. v'moedet ghi in menigherhande temptaciē vallet . wetende dat die proevīghen uwes gheloves lijdsamheit maket En lijdsamheit hevet volmaect werc *Glosa* want druc maect droefheit . droefheit maect toern . toern maect nijt. Die lijdsam is en bedroevet hem niet ī ghenen druc . en bedroevet hi hē niet . so en wort hi niet toernich . en en heeft hi ghenen toern aldus heeft lijdsamheit volcomen werc / Opdat ghi volmaect sijt en gheheel in ghenen dinghē ontbrekende En soe wie vā u wijsheit behoebet die eysch se

van gode diese alle mēschē
 overvloedelic ghevet . en̄ niet
 verwijt . en̄ si sel hē gheghevē
 worden

Hs. V. 18.

Jacob gods knecht en̄ ons
 heren ihu' xpi ontbiedet gruēt
 den twalif gheslachten die in-
 der verstroeyinghe sȳ . Brue-
 dere mijn vermoedet dat alle
 vroghe te wesen wanneer
 ghi in menigherhande tempta-
 cien valt wetende dat die
 proevinghe des geloves lijd-
 samheit maect en̄ lijdsamheit
 hevet volmaect werc. *Glosa*
 want druc maket droefheit .
 droefht maect toern . toerne
 maket nijt

Hs. V. 19.

Jacob gods knecht en̄ ons
 he'n ihū xpi ōtbietet gruete dē
 twalef gheslachte die ind' ver-
 stroyngē sijn Broedere mijn
 v'moedet dat al vroude te
 wesen wāneer ghi in meni-
 gherhande tēptatie valt we-
 tende dat die proevige des
 geloves lijdsamheit maect En̄
 lijdsamheit heeft volmaect werc
 Glō want druc maect droef-
 heit . droefheit maect toern .
 toern maket nijt

Hs. 1008.

Jacob gods knecht ons he'n
 ihū xpi ontbiet gruete dē XII
 gheslachten die indē v'stroeyn-
 ghe sijn. broeders mijn v'moet
 dat alle vroechede te wesen
 wanneer ghi in menigherhāde
 temptaciē valt wetende dattie
 proevinge des gheloefs lijd-
 samheit maect En̄ lijdsamhē
 heeft volmaect werc glō want
 drucke maect droefheit . droef-
 heit maect toēr toerne maect

Hs. n°. 251.

Jacob gods knecht en̄ ons
 herē ihu xpi ontbiedet groetet
 dē twalef gheslachte die id'
 v'stroyinghe sȳ . Broed's mȳ
 v'moedet dz alle vruechede te
 wesē wāneer ghi ī menigher-
 ande tēptaciē vallet wetende .
 dz die proevinghe des ghelo-
 ves lijdsamheit maect en̄ lijd-
 samheit heeft volmaect werc
Glosa want druc maect droefht
 droefheit maect toern Toorn

nijt die lijdsam is die en bedroefde hem niet in enyghen dinc

maket nijt Die lijdsam es en bedroeft hi hē nz . so en w't hi nz toernich

3. DE HANDELINGEN DER APOSTELN.

Hs. n°. 252.

Hand. 1.

O Theophile mijn erste sermoen heb ic ghescrevē van alle dien dingē die ihesus begonste te doen en te leren Tot die daghe toe dat hi opvoer te hemel Ghebiedende den apostelē . die hi overmits den heiligē gheest v'coren hadde *Glo* dat ierste sermoen was dat ewā^m dz hi screef dat and' was dit teghenwo'dighe werc der apostelē dat hi Theophile seÿde / Den welken apostelē hi hem selvē levēde vertoonde nae sÿre passiē in vele bewisinghe. En hi openbaerde hē XL daghe lanc en sprac hē vandē rijcke gods

Hs. AA. 282.

O Theophile mijn eerste sermoen heb ic ghescreven . van al dien dingen die ihesus begonste te doen en te leren . tottien daghe toe dat hi opvoer te hemel: Ghebiedende den apostelen die hi overmits den heyligē gheest vercoren hadde *Glo* Dat eerste sermoen was dat ewāgeliū dat hi bescreef : Dat ander was dit tieghewoerdige werc der apostelen . dat hi teophilo sendede // Den welken apostelen hi hem zelven levende vertoonde . na sijnre passien in veel bewisinghe . en hi openbaerde hem viertich daghe lanc . en sprac mit hem vanden rike gods :

Hs. O. 2.

O Theophile myn yrste sermoen heb ic ghescreven van allen dien dinghen die ihesus te doen en te leren tot diē daghe toe dat hy op voer te hemel gebiedende den aposte-

Hs. O. 5.

O Theophile mÿ eerste sermoen heb ic ghescrevē vā allen dien dinghē die ihesus begā te doen en te leeren tot dien daghe toe dat hi opvoer ten hemel ghebiedende dē

len die hij overmids den hilghen gheest vercoren hadde *Glō* dat yrste sermoen was dat ewangeliū dat hij bescreef dat ander was dit iegenwordighe werck der apostelen dat hij theophilo sendede Den welken apostelen hij hem selven levende ver-toende na sijnre passien in vele bewisinghen

Hs. O. 96.

O Theophile mȳ eerste sermoen heb ic gescreven vā alle dien dinghen die ih's begonste te doen en te leren . tot dien daghe toe . dat hi opvoer te hemel ghebedende dē apostelē Die hi ov'mids den heilighē gheest v'coren hadde *Glosa* dat eerste sermoen was dat ewangeliū dat hi bescreef . dat ander was dit teghenwoerdighe werc der apostolē dat hi theophilo sēdede / Den welkē apostolē hi hem.

apostelē di hi ov'mids dē heilighē gheest v'corē hadde . welken apostelē hi hē selvē levende v'toende na sijnre passien in veel bewisinghe en hi opēbaerde hē veertich daghe lāc en sprac hem van dē rike godes
.
.

Hs. V. 18.

O Theophile mijn eerste sermoē heb ic ghescreven van allen dingen die ih's begonste te doen ende te leren tot dien daghe toe dat hi opvoer te hemel ghebedende den apostelen di hi ov'mids den . . .
.
.
.
.
.
.
.

4. DE OPENBARING VAN JOHANNES.

Hs. n°. 252.

Dit is die openbaringhe ihū die hē god gheghevē heeft openbaer te maken sinē knechtē Glā Niet den ioden noch den philosophie die dinghen die cortelic gheskien moeten *Op sinte michaels dach* En hi

Hs. y398 = y401.

Dit is die openbaringhe ihū *χρῖ* die hem god ghegheven heeft oppenbare te maken sinen knechten Glō Niet den ioden noch den philosophē / die dinghen die cortelic gheskien moeten *Van den heylighen* Ende

heeftet met enē teyken bewyset
 En johānes sinē knecht met
 enen enghel gheseyndet . die
 den woerde gods ghetuge gaf
 En tghetughe ihū $\chi\rho\iota$ in allē
 dinghē di hi ghesien heeft
 Salich is hi die deser p'pheciē
 woerde leest . en die se hoeret
 En die dinghē holdet die da'
 in ghescrevē sȳ . Want die
 tijt isser naeby Glā der doot
 of des ordels / :

Hs. 430.

Dit is die opēbaringe ihū
 $\chi\rho\iota$ die hem god gegeven heeft
 opēbaer te maken sinen knechtē
Glose

 En hi heeftet
 mit enen teijken bewiset Ende
 Johannes sinē knechte bi enen
 engel geseint die den woerde
 godes ghetuyge gaf . Ende
 tgetuge ihū $\chi\rho\iota$ in allen dingen
 die hi gesien heeft Salich is
 hi die deser prophecien woerde
 leest ende diese hoert en die
 dingen houdt die daer in ge-
 screven sijn . want die doot
 of die tijt des ordels isser na bi .
 Johānes ontbiet den VII kerken
 die in azien syn u si ghenade

hi heeftet mit enen teyken
 bewiset Ende iohannes sinen
 knechte bi enen engel ghe-
 seyndet . die den woerde godes
 tghetuyghe gaf . Ende tghe-
 tuyghe ihū $\chi\rho\iota$ in allen dinghen
 die hi ghesien heeft Salich is
 hij die deser p'phetien woerde
 leest ende diese hoort Ende
 die dinghen houdt die daer
 in ghescreven sine want die
 tijt Glose der doot of des oor-
 dels / isser nae bij

Hs. AA. 282.

Dit is die openbaringhe ihesu
 $\chi\rho\iota$ die hem god ghegheven
 heeft . openbaer te maken sinē
 knechte *glō* Niet den ioden
 noch den filosofhen // die
 dingen die cortelic gheskien
 moeten . *Op st michael's dach* .
 Ende hi heeftet mit enen teyken
 bewiset . en iohānes sinen
 knechte . bi enen enghel ghe-
 zendet . die den woerde gods
 tghetughe gaf . en tghetughe
 ih'm $\chi\rho\iota$ in allen dingen die hi
 ghesien heeft . Salich is hi die
 deser prophecien woerde leest .
 en diese hoert . en die dinghen
 houdt die daer in ghescreven
 sijn . Want die tijt Glō der
 doot of des oordels // isser
 nabi (Johannes ontbiedet den
 zeven kerken die in asyen sijn :

eñ vrede vanden ghenen die
is ende was eñ die toecomende
is . Eñ vanden . VII . geesten
die inder tegewoerdicheit sijns
toerns sijn
.
.

Ju si ghenade en vrede . van
den ghenen die is eñ die was .
eñ die toecomende is eñ van
den zeven gheesten . die in
der tieghenwoerdicheit sijns
throens sijn
.

Hs. n°. 24.

Dit is die openbaringhe ihesu
χρῖ die hem god ghegheven
heeft openbaer te maken sinen
knechten // Glo niet den ioden
noch den filosofen // Die
dinghe die cortelic ghesciē
moten *van den heilighe en-
ghenlen* Eñ hi heeft mi een
teyken bewijst : eñ iohannes
sinen knechte : bi enen enghel
ghesendet die den woerde gods
ghetughe gaf eñ tghetughe
ihū χρῖ in allen dinghen die
hi ghesien heeft
.
.

Hs. O. 2.

Dit is die openbaringhe ihe-
su cristi die hem god ghege-
ven heeft openbaer te maken
sinen knechten *Glō* Niet den
ioden noch den philozophen
Die dinghe die cortelike ghes-
scien moten. *Van den hilghē*
En hi heeftet myt enen teyken
bewiset eñ iohannes sinen
knechte bij enen enghel ghe-
sendet die den woerde godes
ghetughe gaf eñ tghetughe ihe-
su cristi in allen dinghen die
hi ghesien heeft want
die tijt Glō der doet of des
ordels isser na bij
.

Hs. O. 5.

Dit is die opēbarighe ihesu
χρῖ die hē god ghegeven heeft .
openbaer te makē sinen knech-
ten die dinghen die cortelic
ghescien moeten . Eñ hi heef-
tet mit enē teyken bewiset eñ
iohānes sinē knechte bi enē
enghel ghesent . die den woerde

Hs. O. 96.

Dit is die openbaringhe ih'u
χρῖ die hem god gheghevē
heeft openbaer te makē sinen
knechten *Glosa* Niet den ioden
noch den filosofen Die din-
ghen diē cortelic gheskien moetē
van de enghelen Ende hi heeft
mi een teyken bewijst en io-

godes ghetuych gaf en̄ dat
ghetuych ihesu x̄p̄ in allē din-
ghen die hi ghesien hevet .
Salich is hi die deser pphecien
woerde leset . ende die se
hoert en̄ die dinghē houdt die
daer in ghescreven sijn . Want
die tijt isser nae bi

hannes sinē knecht bi enen
enghel ghesendet die dē woer-
den gods ghetughe gaf en̄ dat
ghetughe ih'u x̄p̄ in allen din-
ghē die hi ghesiē heeft . Salich
is hi die deser prophecien woer-
den leest ende diese hoert / en̄
die dinghen houdt die daer
ī ghescreve sijn Wāt die tijt
glosa der doot of des ordels
isser na bi

Hs. n°. 3 (Parijs) ¹⁾

Die openbaringhe ihesu x̄p̄
die hem god gaf te openbaerne.
Hier beghint apocalypsis in
dietsche . Capitulum primum .
Sinen knechten die haestelike
moet gheschien ende betee-
kende sendende bi sinen inghel
sinen knecht Janne die orconde
gaf van den woorde gods en-
tie orconde ihesu x̄p̄ van allen
den dinghen die hi sach . Sa-
lich es die leest ende hoort
de woort deser prophetien
boukes . ende onthout de woort
die daer in ghescreven staen
want die tijt es na ian — VII
kerken die sijn in asya dat
bediet in den hoghen lande .
Ghenade sy u en vrede van
dien die was entie es ende

Hs. 1008.

Dits die openbaringhe Jh'u
x̄p̄ die hem god gegeven heeft
openbaer te maken sinen knech-
ten glō Niet den ioden
noch den filosofhen (Die
dinghen die cortelijc gheschien
sullen . *Van den heilighē* epis-
tel (En̄ hi heeft mit enen tey-
ken bewijst En̄ iohs sijn knecht
bi enen enghel gesent die den
woerdē gods tghetughe gaf —
Vergelijk Hs. 430 en

AA 282.

Hs. n°. 251 Dit es die
openbaringhe ihu x̄ die hem
god ghegheven heeft te open-
baer te maken sinen knechten .
Niet den iodē noch den philo-
zophen . Die dynghen die cur-
telic ghesciē moetē En̄ hi heeftet

¹⁾ Hs. n°. 3: Ms. Néerl. Bibl. Nat.

die te commene es Ende van
den VII gheesten die in den
aensichte sijns troons sijn .
ende van ihesu xpo die daer
es een ghetrouwe orconde . .

met eenen teeken bewiset .
en iohés sinen knechte bi eene
ynghel ghesendet . die den
woorde gods ghetughe gaf .
en tghetughe ih'm x in allen
dinghen
want die tijt G . d' doot of
des oordeels (esser na bi. . .

.

Hs. n°. 9022.

Dit is die openbaringe juzu
christi die hem god gegeven
heeft openbair te maken sine
knechte Glō Niet den iode noch
den filosofhen / Die dingen
die cortelic gescien sulle En
hi heeftet mit enen van den
heilige een epistel teyke be-
wijst / En iohannes sinen knecht
bi enen engel gesent die den
woirde gods tgetuge gaf En
tgetuge Juzu Christi in allen
dinghen die hi gesien heeft Sa-
lich is hi die deser profecien
woert leest en hoirt en die
dingen hout die dar in gescre-
ven syn Want die tijt Glō
der doot ofte des oirdels / Is
hier

Hs. n°. 251.

Dit is die openbaringe ih'u
die hem god ghegheven heeft
openbaer te maken sinen knech-
ten G . Niet den iodē noch
den philozophen G . Die dyn-
ghen die cortelic ghesciē moetē
En hi heeftet met eenen tee-
kenen bewiset . en iohe's sinen
knechte bi eenē ynghel ghe-
sendet . die der woorde gods
ghetughe gaf . en tghetughe
ih'u x' in allen dinghen die
hi ghesiē heeft . salich es hi
die deser p'phecien woorden
leest en diese hoort . en die
dinghen houdet die da' in ghe-
screvē sijn . Want die tijt G'd'
doot of des oordeels / esser
nabi.

5. RESULTAAT.

Alleen de Hss. O. 5 en n°. 3 wijken eenigszins af; de andere
Handschriften stemmen overeen. Het verschil bij Hs. O. 5 be-
staat echter slechts hierin, dat de glossen worden weggelaten.
Hs. V. 18 doet dikwijls evenzoo.

Hs. n°. 3 (5093) ¹⁾ wijkt, wat den tekst betreft, eenigszins af; ook de glossen zijn weggelaten en het is blijkbaar afzonderlijk vervaardigd. Ons zijn geene Handschriften bekend, welke op gelijke wijze den tekst hebben bearbeid. Ook is dit Handschrift een éénling te noemen onder de afschriften van het N. Testament. De miniaturen zijn bijzonder schoon en verraden eene meesterhand. De eerste stelt de scènes voor uit het leven van St.-Johannes en de 22 volgende stemmen met den inhoud van het hoofdstuk overeen, waarbij zij geplaatst zijn. Aan het einde staat: „Item die den susteren in't ghemein scrijft X b”

Andere afwijkingen hebben wij niet aangetroffen en wij mogen dus veronderstellen, dat er slechts ééne overzetting van de Brieven van Paulus tot Openbaring is vervaardigd, en dat deze oudste vertaling, voor zoover ons bekend is, door geene nieuwe in de 14de en 15de eeuw vervangen is. Voegen wij nu hierbij: 1°. dat de glossen in de onderscheidene Handschriften dezelfde zijn en tusschen den tekst op dezelfde plaatsen voorkomen; 2°. dat de prologen ook overeenstemmen, dan is onze slotsom de ware, zoo althans niet te eeniger tijd een nog verborgen Handschrift het tegendeel doet blijken

6. TABELLARISCH OVERZICHT

DER EVANGELIËN.

Hs. n°. 244.

Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ih's
dz eyndede dz hi sijn twalef
iongheren ghebenedide ende
ghinc van daen om te leren
en te prediken in haren steden
Doe iohannes *Opten derden
sonnendach* die indē banden
lach hoerde die wercken cristi .

Hs. O. 131.

Ende het gheschiede doe ihe-
sus dat eynde dat hi sinen
twaalf iōgheren gheboet ghinc
hi van daen omme te leren
ende te predikē in horen steden.
Doe iohannes die inden ban-
den lach hoerde die werken
xristi sende hi twee van sinen

¹⁾ Zie Huet: „Catalogue des Manuscrits Néerlandais de la Bibl. Nat., Paris.”

sende hi twee van sinē iongheren ende vraechdē hem Bistu die daer toecomende sijs . of v'beiden wi enen anderen Jhesus antwoerde en seide Gaet ende boetscapt iohannes weder dat ghi ghesien ende ghehoert hebt Die blinde sien . die crepele wandren . die malaetsche werden ghereynicht . die doven horen . die dode staen op . die arme werden inder ewangelien gheleert Ende salich is hi die in mi niet ghesandalisiert en wert.

iongheren en vraechden hem . Bistu diē daer toecomende is of verbeiden wi enen anderen? Jesus antwoerde hē ende seide . Gaet en boetscapt iohānes weder dat ghi gehoert en ghesien hebbet . Die blynden sien die croepelen wanderē die malaetschen werden ghereynghet . die doevē horen ende die doden staen op . Die arme werden inden ewangeli gheleert Ende salich is hi die in my niet ghesandalizeert en wort

Luk. XI.

Vader dijn name si gheheiligheit . toe come ons dijn rijk . gif ons huden onse daghelix broet . ende vergif ons onse sonden als wi enen ygheliken doen die ons misdadich is . ende en inleide ons nz in becoringhe.

Vader dyn naem sij gheheiligheit . toecome dijn rijke dijn wille gheweerde . ghif ons onse daghelycs broet . ende vergif ons onse sonden als wij enē ygheliken doen die ons misdadich is . Ende en leide ons niet in becoringhe mer verloesse ons vā quade.

Luk. XV.

Een mensce hadde twee sonē . en die iongh' van dien seide sinē vad' vad' ghif mi dz deel van dē guede dz mi gebo't En hi deilde hē dz guet En na niet vele dagen doet die iongh' sone al v'gad't hadde.

. een mensche hadde twee kynder . ende die ionxte van dien seide sinē vader . Vader ghif my dat deel vanden goede dat my gheboert Ende hi deelde hem dat goet . en nae niet veel daghen doet die ionxte sone al vergadert

ghinc hi in een v're conīcrike
 pelgrimaedse . en da' v'dede
 hi sijn guet oncuyselic levende
 En na dz hijt al v'teert hadde .
 wort in dien rijk een starc
 hōgh' en hi began armoede te
 hebben En hi gīc heen en
 bewarp

Hs. O. 3. Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ihs
 dat eynde dat hi sijn twalef
 iongheren gheboet ghinc hi
 van daen om te leren ende te
 predicken in haer steden *Opten*
derden Sōnēdach Doe iohannes
 die in den banden lach lach
 hoerde die werken *χρῖ* sende hi
 twe van sinen iongheren en vra-
 ghede hem . bistu die daer toe
 comende is of verbeide wi enen
 anderen . Jh's antwoerde hem
 ende seyde gaet ende ontbiedet
 iohannes weder dat ghi ghe-
 sien ende ghehoert hebt . . .

.

Luk. XI.

.
Vader dī naem si

hadde ghinc hi verre in een
 conincricke pelgrimaetse . en-
 de daer verdede hi sijn goet
 onkuysschelijke levende . ende
 nae dat hijt al verteert hadde .
 wert in dien rijke een sterck
 hongher . ende hij began ar-
 moede te hebben

Hs. O. 2.

Ende het gheschiede doe ihs
 dat eynde dat hi sinē twalef
 iongherē gheboed . Ghinc hi
 van dan om te leren en te
 prediken in hoerē steden . Doe
 iohannes die indē bandē lach
 hoerde die werken cristi sende
 hi twe van sinē iongheren . en
 vraghede hem Bistu die daer
 toecomende is . of verbeyden
 wy enē anderē Jh's antworde
 hem en seyde Gaet en boet-
 scapt iohānes weder . dat ghi
 ghehoert en ghesien hebt Die
 blindē sien . Die cropele wā-
 derē Die melaetsche werdē
 ghereynighet . Die dovē horē .
 en die dodē staen op . Die
 armē werdē indē ewāgelie ghe-
 leert En salich is hi . die in
 mi niet ghesandalizeert en
 wert.

.

Luk. XI.

Ende hi seyde hem Als ghi
 biddet soe segghet . Vader

gheheilicht . Toecome dijn rijc .
 dijn wille die ghewaerde . Ghif
 ons huden onse daghilicse
 broet . Ende verghif ons onse
 sonden als wi enen igheliken
 doen die ons misdadich is Ende
 en leide ons niet in temp-
 tacien Mar verlos ons van
 quade

dinen name si gheheylighet
 toecome dijn rike . dijn wille
 die ghewerde . ghif ons ons
 daghelikes broet . en v'ghif
 ons onse sūden . als wi enē
 yeghelikē doen die ons mis-
 dadich is . en en in leyde ons
 niet in becoringhē mer v'loes
 ons vā den quade

Luk. XV.

Ende hi seide een mensche
 had twee kinder ende die ion-
 gher van dien seide sinen va-
 der : vader ghif mi dat deel
 van den goede dat mi ghebuert
 ende hi deilde hem dat goet
 ende na niet veel daghen doet
 die iongher soen al vergadert
 hadde ghinc hi in een verre
 conincrijc pilgrimaedse ende
 daer verterdede hi sijn goet
 oncuusschelic levende Ende
 nadat hijt al verteert hadde
 wart in dien rijc een sterc
 hongher . Ende hi began ar-
 moede te hebben

Luk. XV.

Ende hi seyde een mensche
 hadde twe kynder . en die
 ionste van dien seyde sinen
 vader Vader ghif mi dat deel
 vandē goede dat mi ghebuert .
 En hi deelde hem dat goet .
 ende nae niet vole daghen .
 doet die iongher sone al v'ga-
 dert hadde ghinc hi in verre
 conincrike peelrimaedse . en
 daer v'dede hi sijn goet on-
 cuuschelike levēde en nae dat
 hijt al v'teert hadde . wart in
 dien rike een starc hongher
 en hi began armoede te heb-
 ben

Hs. n°. 246.

Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ihs
 dat eyndede dat hi sinen twalof
 iongherē gheboet ghinc hi vā
 daen om te leren en te prediken

Hs. n°. 248.

Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ihs
 dat eynde dat hi sine XII
 iongheren gheboot ghinc hi
 van daen om te leren en te

in haren steden . Doe iohannes die inden banden lach hoorde die werkē $\chi\rho\iota$ seynde hi twe vā sinē iongheren eñ vraechdē hem Bistuut die toecomende is of verbeidē wi enen anderen . Jhs antwoorde hem ende seide Gaet ende ontbiedet iohannes dat ghi ghehoort eñ ghesien hebt die blinde sien die cruepel wanden die malaetsche worden ghereynighz die dove horen die dode staen op diē arme werden inden ewāgelien gheleert ; Eñ salich is hi die in mi niet ghescandalisiert en wert

Luk. XI.

Ende hi seide hem As ghi biddet so segt Vad' dinē name si gheheilicht Toecome dijn rike Dy wille die ghewarde Ghif ons huden onse daghelixe broot Ende verghif ons onse sonden als wi enen ygheliken doen die ons misdadich is En en leide ons niet in temptaciē Mer verlosse ons vādē quade

Luk. XV.

Ende hi seide Een mensche hadde twe kynder Ende die iongher van dien seyde sinen

predickē in haren steden . Doe iohānes die inden banden lach hoerde die werke $\chi\rho\iota$ sende hi twe van Sinen iongheren ende vraghede hem bistu di daer toecomende is of verbeide wy enen anderen . Jhs antwoorde hem ende seide . gaet ende ontbiedet iohannes weder dat ghi ghesien eñ ghehoort hebt Die blinde sien Die crepele wanden Die malaetsche werden gereynicht Die dove horen Die doden staen op die arme werden inder ewangelien gheleert eñ salich is hi die in mi niet ghescandeliseert en wort

Luk. XI.

Eñ hi seide hē als ghi bidt so segt Vader dine name si gheheilicht toecome dijn rijk . dijn wille ghewarde Ghif ons hudē onse daghelicse broot . eñ v'ghyf ons onse sonden als wi ene ygheliken doen die ons misdadich is Eñ en leyde ons niet in temptacie Mar v'lost ons van den quadē

Luk. XV.

Ende hi seide een mensche hadde twee kinder Eñ die iongher vā dien seide sinē vader .

vader vader ghif mi dat deel
van den goede dat mi ghe-
buert . Ende hi deilde hem dat
goet . Ende na niet veel da-
ghen doet die ionghe soen al
vergadert hadde ghinc hi in
een veeerre coninckrike pel-
grimaedse Ende daer v'dede
hi sijn goet onchuusschelic le-
vende . Ende na dat hijt al
verteert hadde wort in dien
rike een sterc hongher Ende
hi began armoede te hebbē
Ende hi ghinc heen ende be-
werp hem aen enen borgher
des landes ende die seynden
in sijn dorp die verken te
hoeden

vader ghif mi dat deel van
den goede dat mi gebuert en
hi deilde hem dat goet En na
niet veel daghen doet die ion-
gher sone al v'gadert hadde
ghinc hi in een verre conic-
ryce pelgrimaedse . en daer
v'dede hi sijn goet oncuussche-
lic levende En na dat hijt al
v'teert hadde wert ī dien rijc
een starc hongher En hi be-
gan armoede te hebben en hi
ghinc heen en bewarp hem an
enē burgher dies lants . ende
die senden in sijn dorp die
varken te hoeden

Hs. n°. 247.

Matth. XI.

En het gheschiede doe ihūs
dat eynde dat hi sijn twalef
iongheren gheboet ghinc hi
van daen om te leren en te
predikē in haer steden . Doe
iohānes die inden banden lach
hoerde die w'ken $\chi\rho\iota$ sende
hi twe van sine iongheren en
vragheden hem bistu die daer
toecomende is of v'beyden wi
enen anderen Jhūs antwoerde
hem en seide Gaet en ontbiedt
iohānes weder dat ghi ghesien
en ghehoert hebt Die blinden

Hs. O. 4.

Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ihs
dat eynde dat hi sinē twalef
iongheren gheboet En hi ghinc
van daen om te lerē en te
prediken in haren steden Doe
iohannes die inden bandē lach
hoerde die wercken $\chi\rho\iota$ sende
hi twee van sinen iongheren
en vraechde hem . Bistuut die
daer toecomende is . of v'beidē
wi enen anderen Jh's antwoerde
hem en seide Gaet en ontbie-
det iohannes weder dat gi
ghehoert en ghesien hebt Die

sien . die cropelen gaen . die
malaetsche w'dē ghereynicht .
die dovē horē die dodē staen
op . die arme w'den inder
ewangeliē gheleert . eñ salich
is hi di ī mi niet ghescandeli-
siert en w't.

.
.

blinden sien die croepelē wā-
deren Die melaetsche worden
ghereynicht Die doven horē
Die doden staen op . Eñ die
armen worden inder ewange-
lyen gheleert Eñ salich is hi
die in mi niet ghescandali-
ziert en wort.

.
.

Luk. XV.

Ende hi seide een mensche
hadde twie kinder eñ die iōgher
van dien seide sinen vader .
Vader ghif mi mijn deel van-
den goede dat mi ghebuert
eñ hi deelde hem dat goet .
Eñ nae niet veel daghe doet
die iongher sone al v'gadert
hadde ghinc hi in een v're
conincric pylgrymaedse eñ
daer verdede hi sijn goet on-
cuuschelic levende Eñ nae dat
hijt al v'teert had . wart in dien
rijke een starc hongher eñ hi
began armoede te hebben . Eñ
hi ghinc heen eñ hilt hem an
enen burgher des lants eñ die
senden in sinen dorp die ver-
ken te hoeden

.

Luk. XV.

Ende hi seide een mensche
hadde twe kȳderen eñ die
iongher van dien seide sinen
vader Vader ghif mi dat deel
van den goede dat mi ghebuert
Eñ hi deilde hem dat goet
Ende na niet veel daghen doet
die iongher sone al v'gadert
hadde ginc hi in een verre
conincrike pelgrimaedse eñ
daer v'dede hi al sijn goet
oncuuschlic levende Eñ na dat
hijt al v'teert hadde wort in-
dien rike een sterc hongher
eñ hi began armoede te hebbē
Eñ

.

.

.

.

Luk. XI.

Eñ hi seide hē . als ghi bidt
soe segt Vader dijn naem si
gheheilicht . toecome dijn rijc .

Luk. XI.

Als gi biddet so segt Vader
dijn naem si gheheilicht . toe-
come dijn rijc ghif ons huden

Thier beghint dz plogus vā site iheron
op die euangelien van sinte matheus.

In ihesus vande geslachte
te van iuda. also hi er
ste i ordinc ges. is. also
sacris hi eerst dz ewange
lium in iudaen wies we
pinge te gode was vā
gheneue sondige rike.

Consequende dz beghinsel van tweren ind
gheboorten xpi welcke dz eerst is die be
sindinge inden vleysche Dat ander was
nad' veruenich; des liden. en van tgheliet
tot xpi den vād' En aldus vueriondich ge
tal due formelike ghes. ghesede en vōt
brenghende dz beghin toe te gaen mit ge
loue in die vlietsinge xpi En vānd' lincum
ghe totte dage d' onlust bestuerende en vā
den dage d' onnat tot in xpo eyndende
ilouende die toewenst des heren togh; hi die.
gheloerte. en den ghetale ghenoech doende
en d' tijt En om dz hi toghen sonde wat hi
was en in hem togende goeds wr. en hem dz
hi was openbaerde En dz sette hi die gheslachte

sijn en behoeren begrepen te sijn Daer om
was ons die nuwe stadiertinge des argu
ments en te gheue die sake des geloefs. ende
die wiken die god in vstandnisse naerssteli
ken beduidet heeft. met en sonden vstogen
den soelenden En om is te wete dz inremāt
witsghelkenisse d' ghetale enighe dualum
ghe neme. dz erghent ind onbelicentis d' re
ghelen die ondersedinge ind reghelen elc vā
drien ewangelisten twee of drie of vier of
noch meer in dien seken ghetale hadden bi
ordiniertighen bewijst En die vierde in ke
licheit scruiende dz die drie hem in die ene stat
eens seiden. die vierde heeft gheset also dicke
inden lachem sijn volkens also dicke als
dz menigherhande ghetal in sine reghele.
En sijn gheset regheus dz voerghesette ge
tal ghescheel bliuende den sijn 14 of teghen
welken enen van hem of twee te gader in
die reghel haers ghetals twee drie of dat
ter meer gheopenbaert vde ind ordiniern
ghe besloten dz vindi onghelike ind andē
Dat en wort gheen twifel d; den ghetale
haere reghele twee of drie veruindern vā

illopende die toewensst des hein toghs in die
 gheloeerte en den ghetale ghenoech doende
 en d' tijt. En om dz hi toghen soude wat hi
 wa en in hem togende goeds wt en hem dz
 hi was openbaerde in dz sette hi die gheslachten
 ten dz hi goeds wert in hem togede dz hi niet
 en mislaecte die kennisse d' werke xpi van
 den beghinne want alre dingen tijt die o
 d mancie dz ghetal die besetst of redene dz
 den gheloue nootdorstich is God is xps die
 gheniaect is vanden wiue gheniaect ond die
 wet geloue vands maghs ghenossich inden
 vleyse altemael gheueft inden cruce dz hi
 dz ewonne in hem seluen o'stende inden
 lichaem en des vands name inden vads des soes
 en des soes name wed' stichende den vnder
 inden sonc sond' beghin en sond' eynde open
 bairde hem een sijn mitte vads want den
 is in welken dz ewangelii onbaerlic is goeds
 beghende. Ist dz dz crist of dz midelste of dz
 volcomenste bekenst wt als die te gnd roe
 punghc d' apostol en dz wt d' ewangelien
 en die lesende on al v'stende die v'lesinge
 d' gheloeerte goeds inden vleyse En dz si oer
 in hem bekenne inden v'leken si begripen

die reghel haers ghetals twee duc of dat
 ter meer gheopenbaert wt ind ordincien
 ghe besloten dz vindi onghelic ind anden
 Dat en wert ghen twifel dz den ghetale
 haere reghele twee of drie veranderen va
 hem in haere v'stellinghe twerwerf ghe
 seft is den anden waerlike in haer menigher
 hande ghetal en nochtan sprekende den selue
 sijn hoe dicke si voertbrengt in tghetal dat
 ontfredige bekennē nochtan en is in alge
 ne v'gaderinge d' regheden die ande ind tien
 den wat elc allen also veel hout spliche wat
 teghen dit dz allene is en mach ghen gelic
 hz sijn Ic beghe datten wondich werdes in xpo
 en gedencke mijns di alre salichste iacobs

Hier eyndet dat prologue. En hier
 dat ewangelii na datter sijn matheus
 bekenne heuet. Over generatious.

Dit is thoet d' gheboeten ihu
 xpi dandis soen abrahams
 soen iuanham waen ysaac
 ysaac waen iacob iacob wa
 yndam en sijn broeds iudas
 waen iudas en zaram va cente vrouwen
 en hier thamar iohans waen esrom (Esrom

hier begint dy plogus vā sīe iheron
ou die ewangelien van sinte mathiens.

Ihesus vande geslachte
te van iuda. also hi er
ste i ordinc geset is. also
saref hi eerst dy ewange
lium in iuden. Welc we
pinge te gode was vā
ghene sondige wike
bortruende dy begijnfel van trocen ind

gheloerten xpi welc dy eerst is die be
studinghe inden vleysche. Dat ander was
nad' verwerch; des liden. en van tgheloe
tot xpi den vād. En aldus vernondich ge
tal die formelike ghesch. ghesede en vōt
venghende dy begijn toe te gaen mit ge
loue in die vleysinge xpi. En vānd lugin
ghe totte dage d' oulast verluende en vā
den dage d' oulast tot in xpo eyndende. O
uolpene die toeternst des heu togh; in die
gheloerte. en den gheltale ghenoch doende
en d' tijt. En om dy hi toghen soude wat hi
wa en in hem togende goeds wir. en hem dy
hi was openbaerde. In dy sette hi die gheslache
ten dy hi goeds wer in hem togde dy hi niet

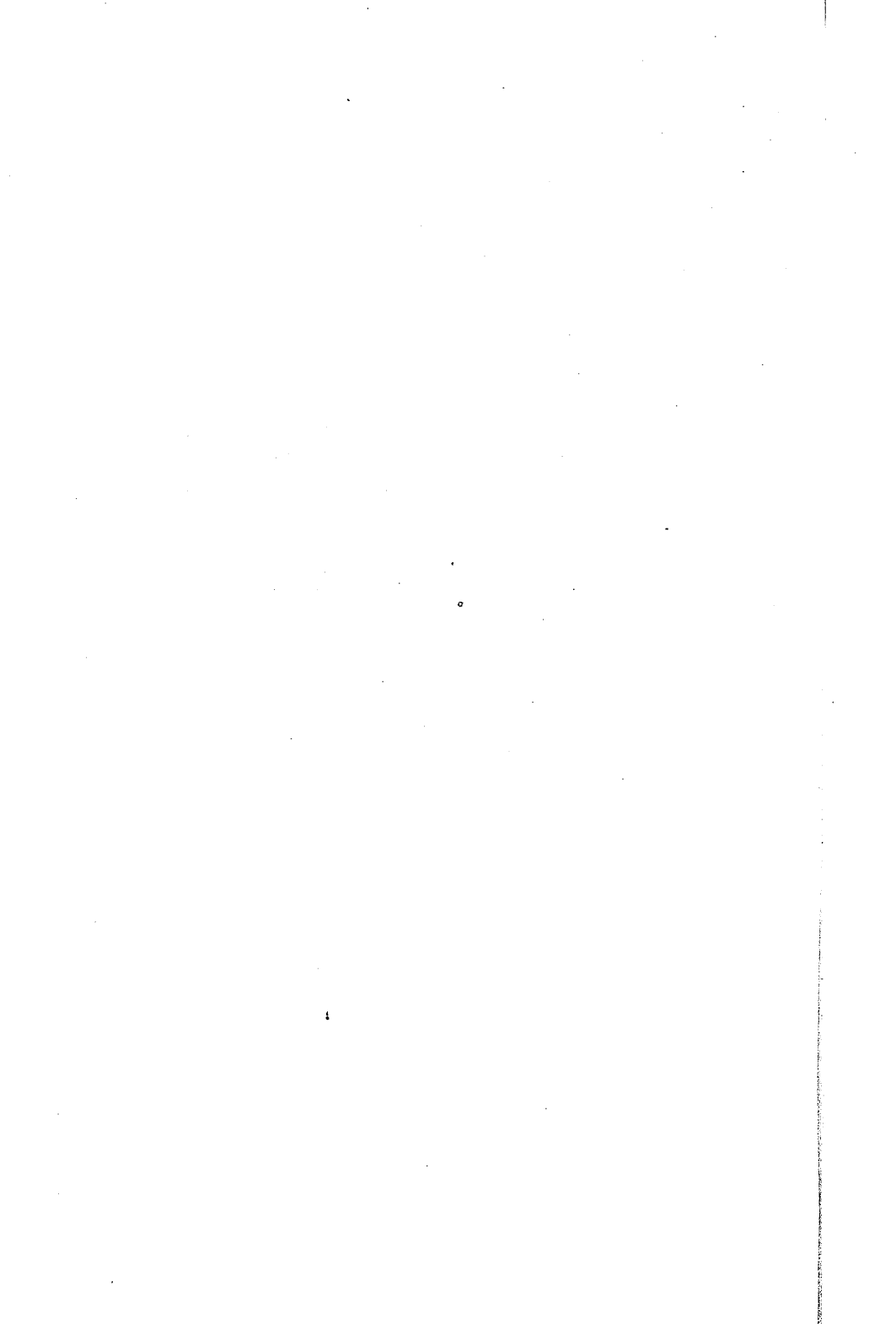
sijn en behooren begripen te sijn. Daer om
was ons die nuwe studieringe des argu
ments en te gheue die sake des geloefs. ende
die wiken die god in v'standenisse naerstell
ken beduidet heeft. niet en souden v'stogen
den soekenden. Da om is te wete dy vernomē
witt' gheslakenisse d' gheltale enighe dwalim
ghe neme. dy erghent ind' onbekentis d' re
ghelen die ondersdinge ind' reghelen el' vā
drien ewangelisten twee of drie of vier of
noch meer in dien seken gheltale hadden bi
ordinieringhen bewist. En die vierde in līt
licheit scriuende; dy die drie hem in die ene stat
eens seiden. die vierde heeft gheset also dicke
inden lichte sijn's vollens also dicke als
dy menigherhande gheltal in sime reghele.
En sijn gheset teghetis dy voertghesette ge
tal gheheel bliuende den sijn a of teghen
welken enen van hem of twee te gader in
die reghel haers gheslals twee drie of dat
ter meer gheopenbaert wā ind' ordinierm
ghe besloten dy vādi onghelike mid' anden
Dat en toert gheen twisfel d; den gheltale
haere reghele twee of drie veranderen vā
hem in haere v'standenisse toeternst alre

ilopende die toewensst des heil toghs in die
 gheboorte en den ghetale ghenoech doende
 en d' tijt en om d' hi toghen soude war hi
 wa en in hem togende goeds wt. en hem d'
 hi was openbaende in d' sette hi die gheslach
 ten d' hi goeds wert in hem togende d' hi niet
 en missaecte die kennisse d' wertie xpi van
 den beghinne want alre dingen tijt die or
 dinnacie d' ghetal die besette of indene d'
 den gheloue noetorfach is God is xps die
 ghemact is vanden wiue ghemact onse die
 wet. gebore vande magts ghequassit inden
 vleysce. alremaal ghesceit inden cruce d' hi
 d' vromme in hem seluen distaende inden
 lichacm en des vads name inden vad des soen
 en des soens name wed' stichende den vader
 inden sonc. sond' beghin en sond' eynde open
 barende hem een sijn mitte vnde want een
 is in welken d' ewangelist onwaerlic is goeds
 beghende. Ista d' d' eerst of d' middelste of d'
 volcomenste betent wt. als die te gad' iwe
 pinghe d' apostel en d' wt d' ewangelien.
 en die lesende on al vstaende die vstaefinge
 d' gheboorte goeds inden vleysce en d' si oer
 in hem bekenne inden vleysce si begripen

die regel haers ghetals twee duc of dat
 ter meer gheopenbaert iude mid' ordincern
 ghe besloten d' vindi onghellic inde anden
 dat en toert gheen twisfel d' den ghetale
 haere reghele twee of drie veranderen vā
 hem in haere vvoltinghe twerwerf ghe
 seit is. den anden waerlic in haer menigher
 hande ghetal en nochtan sprekende den selic
 sijn hoe dicke si overthengē in tghetal dit
 ontfredige bekennē nochtan en is mal ge
 ne vgraderinge d' regheden die ande inde tien
 den. want elc alleen also veel hout zynlic. want
 teghen dit d' allene is en mach gheen gelijc
 is sijn en beghē dattu wadich werdes in xpo
 en gedencke wijs d' alre salichste paeis

hye onder dat prologue. En hier
 dat enigadu na datter sijn matheus
 bestraet heuet. Iher gremmings.

Dit is thoet d' gheboeten ihu
 xpi dauids soen abrahamis
 soen iabraham want ysaac
 ysaac want iacob iacob wā
 yudam en sijn broeds iudas
 want phares en zaram vā eenre vrouwen
 en hiet thamar phares want esrom (Esrom

dijn wille ghewarde Ghif ons
 hudē onse daghelicsche broot
 en v'ghif ons onse sonden als
 wi een ychelic doen die ōs
 mysdadich is En en leide ōs
 niet in temptaciē m' v'losse
 ons vā quade.

.

Hs. AA 283.

Matth. XI.

Ende het gheschieden doe ih's
 dat ende dat hi sinē XII jon-
 gerē geboet ginck hi van dan
 om te lerē en te p'diken in
 oerē steden . Doe Johānes die
 in den bandē lach hoerden die
 werken xpi seynde hi twe van
 synē iongerē en vraechden hem
 Bustu die daer toecomende
 biste of v'beiden wi enen an-
 de'n Jhs antwoerde hem en
 seide gaet en boetscapt Johānes
 weder dat gi gehoort hebt en
 gesien hebt die blynden siende .
 die cropelen wandelen . die
 melaetschen w'den gereynicht .
 en die doden staen op en die
 armen w'den indē ewangelie
 geleert En salich is hi die in
 mi niet gescandaliziert en wort

.

Luk. XI.

Vad' ons die is inden he-
 melen Geheilichet werde dijn

onse daghelicsche broot . en
 v'ghif ons onse sonden als wi
 enen yghelikē doen die ons
 misdadich is . en leide ons niet
 in temptacien.

.

.

.

Hs. n°. 127.

Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ihe-
 sus dat eynde dat hi sine XII
 iongherē gheboot ghinc hi van
 daen om te leeren en te pre-
 dikē in haren steden . Op ter
 III sonnēdach in der advent .
 evāgel . Doe johānes die in den
 banden lach hoerde die werken
 xpi sende hi twee van sinen
 iongherē en vraghede hem .
 Bistu die daer toecomēde is
 of verbeide wi ene anderen
 Jesus antwoerde hem ende seide
 Gaet ende ātwoert iohānes
 weder dat ghi ghehoort hebt
 Die blinde sien die crepel wan-
 derē.

.

.

.

.

Luk XI, n°. 245.

Als ghi biddet soe segghet .
 Vader dyn name si ghe heilighet

name . toecome dijn rijck . dijn
wil geweerde als in dē hemel
en ind' eerdē gyf ons onse
dagelixse broet En v'gyf ons
onse zundē als wi enē yghe-
like doen die tegē ons mis-
doen En en in leit ons niet
in becoeringen . m' v'loest ons
van quadē

toecome dijn rijc . dijn wille
ghewerde Ghif ons onse daghe-
licsche broet en v'ghif ons onse
sondē als wi enen ygheliken
doen die ons misdadich is En
en in leide ons niet in beco-
ringhe mer verlosse ons vā
quade

Luk. XV.

En hi seide ene mensche
had twe sone en die ionxste
van den seide synē vader .
Vader ghif mi dat deel vanden
guede dat mi geboert . En hi
deelden hem dat guet . En nae
niet voel dagen doe die ionge
sone allet v'gadert had ginck
hi in ene veer conīcrijc pel-
grimaetse en daer v'dede hi
sijn guet in onsuverheiden
levende . En nae dat hijt ver-
teert had wart in den rijck ene
sterck hunger en hi begā ar-
moede te hebben En hi ginck
hene en bewerf hem aen enen
borger dies landes . en die
seyndē hem in sijn dorpe sijn
verken te hueden

Luk. XV, n°. 245.

En hi seide Een mensche
hadde twie kinde'n En die
iongher van dien seide sinē
vader Vader ghif mi dat deel
van den den dat mi gheboert
En hi deilde hē dat guet en
nae niet veel daghē . doet die
iongher sone al v'gadert hadde .
Ghinc hi in een verre coninc-
rike pelgrimaedse En daer
verdede hi syn goet oncuu-
schelike levende En nae dien
dat hijt al v'teert hadde wort
in dien lande een starc hon-
gher en hi began armoede te
hebben En hi ghinc heen en
verwerf hem aen enen burgher
dies landes en die sende hē in
sinē dorp die verken te hoeden
.

Hs. V. 17.

Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ihe-

Hs. n°. 41.

Matth. XI.

Ende het gheschiede doe ih's

sus dat eynde dat hi sinen
tweelf iongeren gheboet .
ghinc hy van dā ōme te leren
ēn te prediken ī horen steden
Op dē III sondach inder advent
Doe iohānes die inden banden
lach hoerde die werken cristi
sende hi twe van sinē ion-
gerē ēn vraechdē hē Bistuut
die daer toecomende is of ver-
beiden wy enen anderen? Je-
sus antworde hē ēn seide . Gaet
ēn boetscapt iohānes weder
dat ghy ghehoert ēn ghesien
hebbet Die blynden sien . die
cropelen wandren die malaet-
sche werden ghereynicht . die
doeve horen . ēn die doden
staen op . Die armen werden
in den ewangeli gheleert Eñ
salich is hi die ī my niet ghe-
schandaliziert en wort

.

Luk. XI.

Vader dijn name si ghehei-
licht . toecome dijn rijk . dijn
wille gheweerde . Ghif ons
onser daghelikes broet . ende
verghif ons onse sondē als wi
enē iegheliken doen die ons
misdadich is . Ende en leide
ons niet ī becoringe . mer
verlosse ons vā quade

.

dat eynde . dat hi sinen XII
iongheren gheboet ghinc hi
van daen om te leren ēn te
prediken in haren steden *Die
derde sondach* Doe iohannes
inden banden lach . hoirde die
werken xpi seynde hi twee
van sinen iongheren ēn vra-
ghede hem Bistu die daer toe-
comende is . of verbeyden wi
enen anderen Jhs antwoirde
hem ēn seyde Gaet ēn ont-
biet iohannes weder dat ghi
ghehoirt ēn ghezien hebt Die
blinde zien . die crepel wan-
deren . die melaetsche warden
ghereynicht . die dove horen .
die dooden staen op . die arme
warden inder ewangelien ghe-
leert . Eñ salich is hi . die in
mi niet gheschandalizeert en wart

.

.

Luk. XI.

Vader dijn naem si ghehei-
licht toecome dijn rike . dijn
wille gheworde . ghif ons hu-
den onse daghelixe broet . ēn
verghif ons onse sonden . als
wi enen ygheliken doen die
ons misdadich is . ēn en leyt
ons niet in temptacien Mar ver-
losse ons vā quade

.

Luk. XV.

Ende hi seechde . Een mensche hadde twe kinder en die iongher vā dien seechde sinē vader Vader ghif ons dat deel vanden guede dat my gheboert . Ende hi deelde hem dat guet . Ende nae niet veel daghen doet die ionger sone al vergadert hadde ghinc hi in een veerreconingrike pelgrimaetse . en daer verdede hi sijn guet onkuychelike levende . ende nae dat hijt al verteert hadde waert in dien rike een sterc honger . en hi began armoede te hebben . Ende hi ghinc heen en bewarf hem aen enē borgher des landes en die son- den in sijn derp die verken te hueden

Luk. XV.

Ende hi seyde een mensche hadde twee kynder en die iongher man die seyde sinen vader Vader ghif mi dat deel van den guede dat mi ghebuert En hi deelde hem dat guet . en na niet veel daghen doet die iongher soen al vergadert hadde ghinc hi in een verre conincrycke pelgrimaedse en dair verdede hi sijn guet oncuuschelic levende en nadat hijt al verteert hadde wart in dien rijck een starc hongher en hi began armoede te hebben . En hi ghinc hene ende bewarp hem an een burgher dies lants en seynden in sijn dorp die varken te hueden . .

Hs. O. 4.

Joh. 3.

Het was een mensche vā den phariseen een prince der ioden die nycodemus hiete Dese quam des nachtes tot ihm en seide hem Rabbi wi weten dattu van gode ghecomē biste meester . want nyemant en mach dese teykenen doen die du doetste hetten si dat god mit hem ware Jhesus antwoorde en seide hē voerwaer

Hs. O. 2.

Joh. 3.

Het was een mēsche vandē phai'zeen een prī'ce d' iodē die nycodem' hiete . die quam des nachtes tot ihm en seyde hem Rabbi wij weten dattu van gode ghecomen biste meest' . want nyement en mach dese teykene doen die du doet het en si dat god mit hem ware Jhs antwoerde en seyde hem : Voerwaer voerwaer segghe ic

voerwaer seg ik di hetten si	di . Het en si dat een yghelic
dat een yghelic van nuwes	vā nuwes gheborē w'de hien
ghebornen worde hi en mach	mach dat rike godes niet sien
dat rike gods niet sien	
.	

7. RESULTAAT.

Tusschen de Handschriften der Evangeliën heerscht de meest mogelijke overeenstemming. Alleen is er in het „Onze Vader” eenig onderscheid te bespeuren. Dit treft men aan in de Handschriften n°. 244, O. 4 en AA 283; de derde en de laatste bede zijn in n°. 244 en O. 4 weggelaten en AA 283 heeft deze eigenaardigheid, dat het aanvangt met de woorden: „Vad' ons die is in den hemelen”. Deze aanvang van het gebed wordt in geen ander Handschrift gevonden.

Waaruit dit onderscheid ontstaan is, zal later aangetoond worden.

Wij mogen dus ook hier aannemen, dat slechts ééne overzetting der Evangeliën is vervaardigd, en dat in de 14de en 15de eeuw geene nieuwe bearbeid is

D. Kenmerken der Overzettingen.

1. GEENE SPOREN VAN ROOMSCHE EXPURGATIE.
2. NIET DOOR DE DOGMATIEK DER KERK GEPRAEOCCUPEERD.

1. Een tiental jaren geleden werd van zekere zijde beweerd, dat de eerste overzetting van het N. Testament in Duitschland een Waldenzischen oorsprong verried en dat in den 4^{den} gedrukten Duitschen Bijbel deze oude tekst eene radicale omwerking in Orthodox-Roomschen zin had ondergaan. Ofschoon van andere zijde getracht is dit gevoelen te wederleggen, bleven toch velen zich ten gunste van deze hypothese verklaren ¹⁾.

Deze zaak zouden wij kunnen laten rusten, doch omreden in dien strijd een Nederlandsch Handschrift is begrepen, waarvan werd beweerd, dat het in Katholieke handen geweest is ²⁾, ja, omdat zelfs een uitnemend Nederlandsch historicus die Waldenzer hypothese zoo warm heeft begroet, meenen wij den Lezer te zullen verplichten, deze zaak met betrekking tot onze overzettingen nader te onderzoeken.

De Waldenzer hypothese werd het eerst in Duitschland door Dr. Keller voorgedragen in zijn werk: „Die Reformation und die älteren Reformparteien,” S. 256. Een ander geleerde ³⁾ meende in den Tepler Codex ⁴⁾ en in de drie eerste gedrukte

¹⁾ Zie hierover Walther: „Die Deutsche Bibelübersetzung der Mittelalters,” S. 9.

²⁾ Dr. Keller: „Die Waldenser und die Deutschen Bibelübersetzungen,” S. 90.

³⁾ Haupt: „Die Deutsche Bibelübersetzung der mittelalterlichen Waldenser.”

⁴⁾ Een Duitsch Handschrift des N. Testaments, aanwezig op de bibliotheek van de Praemonstratenser Abdij, Tepl in Bohemen.

Duitsche Bijbels genoegzame sporen hiervan te ontdekken en vergeleek dientengevolge den 4^{den} druk en wel met dit resultaat, dat hij een aanmerkelijk verschil mocht constateeren. Hij vond in den vierden Bijbel eene radicale omwerking van den tekst in Roomsch-Katholieken zin, met bepaalde bedoeling geschied. Op twee lezingen legde hij vooral den nadruk, op de overzetting van „filius hominis” door „sun der maid” in het Tepler Handschrift en van „gehenna ignis” door „angst des feurs.”

Dr. Jostes vond hierin aanleiding om zijne pen te spitsen en trachtte, „nicht immer die Ruhe der wissenschaftlichen Sprache bewahrend” (Walther), Dr. Haupt’s veronderstelling te vernietigen ¹⁾.

Wij willen dezen strijd niet verder volgen, doch nu wij hem eenigszins kennen, kunnen wij niet nalaten ook ten opzichte der Nederlandsche overzettingen de vraag te stellen „of eene dergelijke expurgatie ook in ons land heeft plaats gevonden.” Gemakkelijk is het ongetwijfeld dit onderzoek te coupeeren, door het tot het gebied der avontuurlijke gissingen te verwijzen; voor ons echter blijft dit een belangrijk vraagstuk. . . . Reeds deelden wij mede, dat Dr. Keller eene dergelijke expurgatie in een Hollandsch Handschrift meende te vinden. Laat ons zien of dit zoo is!

Het Handschrift, door Dr. Keller bedoeld, is oorspronkelijk van Zwolle afkomstig en geschreven in het jaar 1450. Het verschilt niets van onze andere Handschriften, zoodat, als het waar is, dat dit Handschrift op bepaalde plaatsen in Roomschen zin gewijzigd is, dit dan ook met de andere geschied moet wezen. Wij kunnen dit onmogelijk aannemen. In de Handschriften is ongetwijfeld een beginsel neergelegd, doch niet het beginsel, hetwelk deze geleerde vermoedt. Alles beweegt zich wel in eene bepaalde richting, maar niet in die, welke men na 1450 in Duitschland meende te bespeuren. En zoo de veronderstelling van Dr. Keller gegrond bleek te zijn, dan zouden de Handschriften, vóór 1450 vervaardigd, reeds dit kenmerk

¹⁾ Zie Dr. Jostes: „Die Waldenser” u. s. w., 1885.

dragen en de expurgatie zou hier minstens een eeuw vroeger dan in Deutschland zijn begonnen. Onze Handschriften vertalen steeds „filius hominis” woordelijk naar den Latijnschen grondtekst en lezen voor „gehenna ignis”: helle. Alzoo missen zij 1°. het kenmerk als zouden zij van Waldenzischen oorsprong zijn. Ook van eene Roomsche expurgatie mag 2°. geen sprake zijn. Dr. Keller wees vooreerst op die plaatsen in het N. Testament, waar ketterij, sekte en haeresie worden aangeduid, lette vervolgens o. a. op enkele dogmatisch gewichtige punten en concludeerde mitsdien tot de reeds genoemde veronderstelling. Volgens dezen geleerde vertaalt de Nederduitsche uitgave van 1481, te Keulen verschenen, „scissurae” in Kor. 11 : 18, 19, door „ketterij”; de Tepler Codex leest „mishellung, irtum,” zoo ook de eerste Duitsche uitgaven.

Tit. 3 : 10 vertaalt Tepler, en hiermede in overeenstemming doen het de eerste Bijbeldrukken, „scheuet den Mann Irer;” de latere uitgaven lezen „ketter.” Bij deze plaatsen voegt Dr. Keller nog andere en beweert, dat, waar de Vulgaat „sectae” of „haeresis” leest, de Tepler Codex steeds aan „Irrthum” denkt, evenzoo ook de Bijbeldrukken tot 1470. Na 1470 zijn deze lezingen veranderd en is die lezing er voor in de plaats gesteld, welke tot op den huidigen dag als die „katholisch approbirte” geldt.

Wel neemt Dr. Keller aan, dat de oudste overzetting het woord »Irrthum” in den zin van „Glaubensirrthum” gebruikt, maar elke geloofsdwaling is nog geene ketterij, zegt hij. Ook kenden de Waldenzen geene geloofsdwaling, die strafrechterlijk vervolgbaar is, omdat zij geloofden, dat door Christus de geloofsdwang was afgeschaft en omdat in hun leersysteem het begrip „ketterij” in den zin der heerschende Kerk ontbrak, en daarom ligt een diepere en weldoordachte zin in de overzetting (Keller).

Verder let deze geleerde op de oppositie der Waldenzen tegen de Roomsche hiërarchie, daar zij geloofden, dat het den bisschoppen en priesters niet geoorloofd is wereldlijk bestuur te voeren.

Hij wijst op Hand. 20 : 28, op welke plaats de Roomsche Kerk haar recht om te regeeren grondt. De Vulgaat leert hier „regnare,” de Grieksche tekst echter „*πολιτευειν*” en nu vertaalt Tepler „hat gesetzt pischof, ze richten die Kirchen Gots, die er hat gewonnen mit sein Blut.”

Matth. 20 : 25 is volgens Keller ook zeer belangrijk. Dit is eene der plaatsen, schrijft hij, welke in de literatuur der oud-evangelische gemeenten door alle eeuwen steeds tot verdediging hunner bijzondere geloofsbeschouwingen aangevoerd werden, omdat Christus daar tot Zijne apostelen spreekt: „Gij weet, dat de heerschers der volkeren hen onder het juk brengen en de grooten hen overweldigen. Niet alzoo zal het bij u zijn.”

In haren besten tijd hadden de gemeenten dit aan de apostelen gericht bevel als richtsnoer voor de verkondigers van het Evangelie in dien zin beschouwd, dat de laatsten niet als de Roomsche bisschoppen, priesters, enz. tegelijk wereldlijke heeren zijn mochten. Later werd dit woord zóó uitgelegd, dat Christus aan alle geloovigen de uitoefening van wereldlijke rechten verboden heeft.

De Tepler Codex leest: Ir wizzt, daz di Fursten der Leut herrschen ihrer und die, die Mehreren sind, di ubent den Gewalt uber sie. Also wird es nit unter euch,” enz.

Men ziet (K.), dat de Duitsche Bijbel niet zegt: „de vorsten der heidenen of de vorsten der ongelooovigen,” maar dat hij eenvoudig vertaalt: „die Fürsten der Leute,” d. h. „die Fürsten der Menschen oder der Welt.” Doch daar de Tepler Codex op andere plaatsen, waar de Vulgata „gentes” leest, dit door „heidenen” vertaalt, zoo meent Keller, dat in Matth. 20 : 25 de overzetting „die Fürsten der Leute” eene andere beteekenis heeft en op de wereldlijke macht doelt onder de christenvolken, en niet, gelijk Rome doet, aan de heidenvolken denkt....

Ook waren de Waldenzen tegen de slavernij, omdat naar hunne meening in het N. Testament niet ééne plaats er voor is aan te voeren. Zoo wordt op de lezing in Openb. 18 : 13 gewezen en vooral gelet op het woord „mancia.” De Kath.

Duitsche overzettingen vertalen dit woord door „knechten” = slaven; de Tepler Codex leest echter „jongelingen,” welk woord, volgens Keller, in het spraakgebruik der veertiende eeuw nooit de beteekenis had van „slaaf.”

Men weet, zoo gaat Keller voort, dat de leer der Broedergemeenten zich ook onderscheidt van de Roomsche Kerk wat hare opvatting betreft van het begrip „heiligen.” De Vulgaat leest Openb. 19 : 5 „sancti ejus,” en Rome vertaalt (15de eeuw) „heiligen;” de Codex Teplensis leest echter „knechten.” Nu vraagt hij: als nu de overzetting „knechten” aan Rome geen aanstoot gaf, waarom hebben dan de expurgatoren der 15de eeuw, die in de eerste uitgaven deze vertaling vonden, algemeen deze in „heiligen” veranderd.

Openb. 1 : 13 vertaalt de Tepler Codex door „gewasset mit langem Gewand;” de expurgatoren der 15de eeuw veranderden echter deze lezing en stelden er voor in de plaats: „bekleidet mit leynem Gewand,” ofschoon van „linnen” in den oorspronkelijken tekst niets staat.

Nog andere soortgelijke aanwijzingen meende Dr. Keller in deze vertalingen te kunnen vinden, doch wij achten het medegedeelde voldoende om den Lezer duidelijk te maken, wat eigenlijk bedoeld wordt. Omdat nu ook door Dr. Keller beweerd is, dat een Nederlandsch Handschrift „nachweislich” in Katholieke handen geweest is, willen wij thans onderzoeken of dit mag verondersteld worden. Uit dit Handschrift citeert de schrijver o. a. Luk. 16 : 22, Joh. 21 : 15, Openb. 1 : 13 en het „Onze Vader,” Luk. XI : 2, enz., waarbij nog gevoegd kan worden Jak. 3 : 6, door Dr. Jostes ¹⁾ genoemd.

Op deze plaatsen wordt volgens dezen geleerde gelezen „grote duysternisse,” „regieren,” gecledet mit eenem priesterliken cledede,” „Vader, gheheilicht werde dyn name, toe come dyn ryc, dyn wille gheschie. Onse dagelix broot ghif ons

¹⁾ Dr. Jostes: „Die Waldenser”, etc., S. 39.

huden ende verglif ons onse sunden, want wy oec dieghene vergheven, die ons sculdich syn, ende en inleide ons niet in bekoringhe," „van den vyande ontfuncket . . ."

De lezing „grote duysternisse" wordt in andere Nederlandsche Handschriften vervangen door „grote woesticheit." De vertaling „secten blasphemierende" is niet juist teruggegeven, want de eigenlijke lezing is ¹⁾: „Stolt (stout) hē selvē behaghēde Sectē ²⁾ *glō dats ongheloeve* en ontsien si niz Blasphemerāde *glō den wech des gheloeven . . .*"

Joh. 21 : 15 vertaalt het Handschrift van Zwolle door „regeren," echter leest een ander Nederlandsch Handschrift op die plaats „hoeden" en weder een ander Handschrift „voeden," doch op andere plaatsen vertaalt men „bisschopen-regieren."

Het priesterlijk kleed, waaraan vlgs. Dr. Keller het Handschrift van Zwolle denkt, wordt ook in andere Nederlandsche Handschriften gevonden ³⁾.

Het „Onze Vader" wijkt in het Handschrift van Zwolle eenigszins af van de meeste Handschriften der 15de eeuw, die lezen: „Vader dijn naem is gheheilicht, toecome dijn rijk, dijn wille ghewarde Ghif ons hudē onse daghelicsche broot en v'ghif ons onse sonden als wi een yghelic doen die os mysdadich is En en leide os niet in temptaciē Mer verlosse ons vā dē quade ⁴⁾ . . ."

Het onderscheid bepaalt zich hoofdzakelijk hierin, dat 1°. de laatste bede in het Handschrift van Zwolle ontbreekt, 2°. temptaciē door „bekoringhen" is vervangen, en 3°. gelezen wordt: want wy oec diēghene vergheven

Echter heeft het eenige overeenkomst met Hs. O. 4, daar ook dit Handschrift de laatste bede weglaat, maar weder in

¹⁾ Zie Hs. n°. 252 M. v. Ned. L.

²⁾ In 1 Kor. 11 : 18, 19 leest Hs. n°. 253 M. v. Ned. L.: „twyinghe of strydinghe," zoo ook Hs. n°. 252: „twist en strydinghe."

³⁾ Zie Hs. O. 131 en Hs. n°. 252.

⁴⁾ Zie Hs. n°. 247 en in overeenstemming hiermede de Hss. n°. 246, n°. 248, Hs. AA. 283, enz., met dit verschil echter, dat Hs. AA. 283 leest: „dijn wil geweerde als . . ." en de Hss. n°. 246, 248 vertalen: „van den quade."

overeenstemming met de andere Handschriften, uitgezonderd Hs. AA. 283 (1472), dat „becoeringhen” leest, „als wi enen yghelikē doen” en „temptacien” vertaalt.

Zwolle staat dus hierin alleen en heeft slechts één Handschrift, en dat nog slechts gedeeltelijk, aan zijne zijde.

Raadplegen wij de Handschriften der 14de eeuw met betrekking tot dit laatste punt van verschil, dan blijkt ons het volgende:

Een der oudste ons bekende Handschriften, n°. 244 ¹⁾ der Maatsch. v. Ned. L., laat ook de laatste bede weg en leest „als wi enen ygheliken doen” en vertaalt „becoringhe.” In overeenstemming hiermede leest ook Hs. O. 131 (14de eeuw), doch bevat de laatste bede. Bovendien leest Hs. 244 evenals Zwolle „gif ons huden onse daghelixe broet,” maar Hs. O. 131 laat „huden” weg ²⁾.

Hieruit blijkt, dat het Handschrift van Zwolle (1450) enkel hierin verschilt met de oudste ons bekende overzetting der 14de eeuw, dat het „want” in plaats van „als” leest.

Meent nu Dr. Keller, dat in het „Onze Vader” de Roomsche expurgatie blijkt, dan vermoedt al aanstonds de Lezer, dat het dezen geleerde aan de noodige bescheiden ontbroken heeft, om een wetenschappelijke conclusie te kunnen trekken. En daar hij beweert, dat de expurgatie eerst na het midden der 15de eeuw plaats vond, dan zoude, zoo dit vermoeden gegrond is, uit ons onderzoek volgen, dat hier te lande reeds in de 2de helft der 14de eeuw dit geschiedde, hetgeen echter noch door de Handschriften noch door de historie bevestigd wordt. . . .

Wat de lezing „ketter” en „ketterij” betreft in 1 Kor. 11 : 18, 19, Tit. 3 : 10 en 2 Petr. 2 : 10, Handschrift n°. 252 van 1361 ³⁾ vertaalt „twist en strydinghe” en Hs. n°. 253 (15de eeuw) evenzoo. Ook in Tit. 3 : 10 is van geen „ketter” of geene „ketterij”

¹⁾ De derde bede is in dit Handschrift weggelaten.

²⁾ Zwolle vertaalt ook „toecome dyn rijk,” maar Hs. n°. 244 zet er „ons” tusschen.

³⁾ De Maatsch. v. Ned. L. denkt liever aan 1461.

sprake. Daar leest n°. 252 „scouwe den ongeloovighe mensche,” en evenzoo n°. 253 en andere Hss. Bovendien zeggen ons de glossen, wat de auteur hieronder verstaat. Bij de eerstgenoemde plaats leest de glosse „datter ongheloven sijn” en bij de tweede plaats „die es ongheloevich die mitten woerde der ewe die ewe aenvecht.”

In 2 Petr. 2 : 10 leest, volgens Dr. Keller, het Zwolsche Handschrift „secten blasphemierende,” Handschrift n°. 252 vertaalt „stolt hē selvē behaghēde Sectē glō dats ongheloeve en ontsien si nz Blasphemerēde glō den wech des gheloeven.” Zoo lezen ook de andere Handschriften. Had nu Dr. Keller de glosse geraadpleegd, dan ware hem de beteekenis van het woord „secte” in de Nederlandsche Handschriften duidelijk geweest. Aan eene strafrechterlijke vervolgbare geloofsdwaling wordt dus hier niet gedacht.

Wat betreft de vertaling „regeren” in Joh. 21 : 15, zooals Zwolle doet, het oudste ons bekende Handschrift der Evangelien, n°. 244 der M. v. Ned. L., leest daar „hoeden” en Hs. O. 131 (14de eeuw) „voeden”, doch n°. 252 ¹⁾ vertaalt Hand. 20 : 28: „Siet toe voer u . ende voer alt cudde . daer u die heilige gheest bisscoppē in gheset hebst . die kerc gods te regerē . die hi met sinē bloede v'creghē heeft” (= Tepler Codex) ²⁾, en Openb. 1 : 16: „Hi soe heeft ons gode en sinē vader een ryc ghemaket te wesen en priesters glō want die coninc der conighe en die hemelsche priester xps heeft ons in sijns selfs offerande sinen lichaē gheenighet Alsoe sijn wi priester ghewordē . en een ryc daer wi regnerē moeghē ov' alle onse ghebrekē En alsoe crighet elc salich mensche . eens priesters ambacht . wāt hi een letes des ewighē p'est's.”

Nu is het wel opmerkelijk, dat Zwolle in Joh. 21 „regeren” en n°. 244 „hoeden” overzet, en als wij nu de latere afschriften (15de eeuw) raadplegen, dan volgen zij hierin steeds de vertaling „hoeden” ²⁾).

¹⁾ Dit Handschrift is van 1361, dus iets ouder dan n°. 244.

²⁾ Tepler vertaalt echter „richten”.

Matth. 20 : 25 wordt ook door Dr. Keller als bewijspplaats aangevoerd. De Nederlandsche Handschriften der 14de eeuw zeggen: „die princen der lude heerschappie hebben over die hoere”; wat Zwolle heeft, weet Dr. Keller niet.

Nu is het moeilijk te zeggen, wat de Nederlandsche Handschriften onder „luden” verstaan, doch voor de hand ligt met Dr. Keller aan te nemen, dat zij, gelijk later Luther, de „vorsten der menschen of der wereld” hebben bedoeld....

Openb. 18 : 13 vertaalt „mancia” der Vulgata (Gr. *συναγα*) in de Nederlandsche Handschriften door „dienres” en plaatst achter „en sielē der menschē” de glosse „*die mē live en met siele die hanterighe plaghē te holdē....*”; wat Zwolle leest, schijnt Dr. Keller onbekend te zijn.

.... De „heiligen” in Openb. 19 : 5 is in de Nederlandsche Handschriften „knechten” en geen „heiligen,” zooals Rome vertaalt. Wat Zwolle leest, deelt Dr. Keller weder niet mede, maar de Tepler Codex (= Luther) stemt met onze Handschriften overeen.

Het priesterlijk kleed in Openb. 1 : 13 komt zoowel in het Handschrift van Zwolle als in de andere Nederlandsche Handschriften voor. Of de overzetter hier gedacht wil hebben aan het „linnen priestergewaad” is niet bekend, daar er geene glosse bij gevoegd is....

Den Lezer zal uit deze proeven gebleken zijn, dat van eene Roomsche expurgatie, in den zin van Dr. Keller, in de Nederlandsche Handschriften en in den Codex van Zwolle geene afdoende bewijzen te vinden zijn.

Doch er is nog meer, waarop Dr. Keller gewezen heeft. Hij noemt o. a. Hand. 21 : 23, waar de gezuiverde Duitsche Bijbel leest: „die da haben gelobet ein gelubd” als vertaling van de woorden der Vulgata: „votum habentes super se, etc....” Nu heeft de Tepler Codex „Kuntschaft”, doch de kantteekening „die da haben geloebde” ¹⁾. „Men weet (Keller), dat de

¹⁾ Dr. Keller maakt de opmerking, dat uit de voorrede van Klimesch in Tepl, die den Codex Teplensis uitgaf, blijkt, dat hij meent, dat deze notities dateeren uit den tijd, toen deze Codex in practisch gebruik der geestelijken was (14de eeuw).

gemeenten, die men Waldenzen noemde, de gelofte verwierpen. Nu is bijna gelijktijdig met het verschijnen van den eersten gedrukten Duitschen Bijbel, welke de lezing van den Tepler Codex verbreidde, het Handschrift van Zwolle vervaardigd. Deze vertaling leest: „Mit ons syn vier mannen, die haer bedevaert ghelovet hebben totten tempel, nimm dese mede, etc....” Deze overzetting is echter niet alleen te vinden in het Zwolsche Handschrift, maar ook reeds in een Handschrift van 1361 (n°. 252) en in de andere Handschriften komt deze zelfde lezing voor. Eene glosse is hier niet bij gevoegd, en, naar onze meening, geeft hier dit vers wel eenig onderscheid aan met de latere Deutsche uitgaven.

Zoo wordt ook Hand. 18 : 18 belangrijk. Daar leest Zwolle, volgens Dr. Keller: „want syt soe gheloevet hadden”. De oudste ons bekende overzetting (n°. 252) voegt er bij: „te scherē” en verklaart dit in de glosse aldus: „Paulus gheleet hem een jode te wesen opdz hi die jodē mochte wȳnen”. Van een gelofte in den zin van Rome is hier dus geen sprake.

Dr. Keller maakte ook de opmerking, dat in het Handschrift van Zwolle steeds het Grieksche woord „τελώνης” (tollenaar), „publicanus” leest de Vulgata, met „publicaan” overgezet wordt, als het woord in den eigenlijken zin voorkomt. Moet dit woord echter in oneigenlijken zin verstaan worden, dan weet dit Handschrift zeer goed het onderscheid te handhaven en vertaalt dan „heidenen” (Mark. 5 : 46) of „zondaars” (Matth. 21 : 31, 32). Nu leest de Tepler Codex steeds „Offensunder”, zelfs in Matth. 10 : 3 en Luk. 5 : 27. Is dit nu slechts, vraagt Dr. Keller, om hiervoor een Duitsch woord te gebruiken? Deze geleerde meent, dat zoowel de uitdrukking „publicani” als het woord „telonarii,” als eindelijk ook de benaming „ketter,” scheldnamen van die partij waren, welke de Bijbelvertaling begonnen is.

Raadpleegt men omtrent deze benaming de andere Nederlandsche Handschriften, dan vindt men dat het Handschrift van Zwolle in deze geheel met hen overeenkomt. Het oudste ons bekende Handschrift der Evangeliën (n°. 244) vertaalt Matth.

9 : 11 : „dat viel publicanen ende sondaers quamen”; een ander Handschrift der 14de eeuw (O. 131) leest evenzoo. Ook 10 : 3 en 11 : 19, enz. stemmen met het Handschrift van Zwolle overeen. (Opmerkelijk is het echter, dat Luk. 5 : 7 de uitdrukking „openbare zondaar” bezigt, en dat de Codex Teplensis hier „Offensunder” leest).

Deze verschillende lezingen geven veel te denken en of men al met Dr. Jostes ¹⁾ zich een weinig scherp vroolijk maakt over die „kleine Anzahl von signifikanten Stellen,” verschil blijft er bestaan.

Nu beweert Dr. Jostes wat de overzetting van „filius hominis” betreft door „sun der maid” (zie te voren bl. 225), en „gehenna ignis” door „angst des feurs”, waarop Haupt en daarna Keller vooral den nadruk gelegd hebben, als zoude reeds hieruit genoegzaam de Waldenzische oorsprong van den Codex Teplensis blijken, dat de uitdrukking „Menschensohn” in het Middel-Hoogduitsch eene evenzoo ongebruikelijke benaming was, als zij thans in gebruik is, en daarom heeft de uitgever van den vierden Bijbel het zeker veranderd, omdat hem de overzetting niet juist bleek. En wat de vertaling „angst des feurs” aangaat, Dr. Jostes kan hieraan niet veel gewicht toekennen, daar de overzetting van deze woorden, waar zij verbonden voorkomen, aan de verschillende Bijbelvertalers nogal moeilijkheid heeft opgeleverd. Ulphilas, schrijft hij, laat het onvertaald, anderen lezen „iehennisch feuer” of eenvoudig „ichenna”, en zoo kan hij nergens een religieus motief ontdekken. Hij schrijft de verschillende lezingen toe aan de eene of andere recensie der Vulgata, *daar vóór het jaar 1592 de eene recensie der Vulgata zoo goed Katholiek was als de andere*, en zoo kunnen de boekdrukkers wellicht het eerste het beste Handschrift tot grondslag genomen hebben. Daar echter de eene druk aan den anderen als „Vorlage” diende, kwam spoedig eene „Vulgata” der Vulgata in omloop, en zoo bediende men zich in Deutschland overal, als men geen

¹⁾ Dr. Jostes: „Die Waldenser u. d. Vorluth. Bibelübers.,” 1885.

Handschrift meer gebruikte, van dezelfde recensie. Niets is nu toch natuurlijker, dan dat men de Duitsche overzetting met den tekst der aan den druk (willekeurig) ten grondslag gelegde recensie in overeenstemming trachtte te brengen. De vierde Duitsche Bijbeldruk is nu echter niets anders dan eene uitgave, welke deze natuurlijke behoefte bevredigde. „Ich habe,” zoo schrijft Dr. Jostes verder, „die kleine Anzahl von signifikanten Stellen der ersten vier deutschen Bibeln mit der schönen Schöfferschen Vulgata-ausgabe vom Jahre 1472 verglichen, und an all diesen Stellen stimmte die vierte deutsche Bibel mit dieser wie mit der revidierten Vulgata überein. Indes mag man über diese Lesarten immerhin denken, wie man will, mir ist wenig daran gelegen, aber von einer „katholischen” Überarbeitung kann man bei der vierten deutschen Bibel nicht reden, ohne einen Anachronismus zu begehen.” ¹⁾

De Nederlandsche Handschriften vertalen steeds letterlijk het „*filius hominis*” der Vulgata en lezen „helle” in plaats van „angst des feurs” ²⁾. Nu zeggen ons de glossen niet wat de overzetter onder „helle” verstaat en laten ons in het onzekere of hierdoor het vagevuur bedoeld wordt. En omdat de Evangeliën zonder glossen zijn, weten wij ook niet wat de auteur bedoelt met „grote duysternisse” (Luk. 16 : 22, Handschrift Zwolle), of „grote woesticheit” (Hs. n°. 244, n°. 245 en O. 131, enz.). Wij vermoeden echter, dat het onderscheid der vertaling in Luk. 16 : 22 eene speling is der dialecten of der woordkeus, en dat de overzetting „helle” geen dogmatischen achtergrond heeft. Wel laten ons de glossen in het onzekere, doch een paar plaatsen zijn er te noemen, welke ons vermoeden steunen.

Reeds Dr. Jostes wees op Jak. 3 : 6, waar Zwolle en in overeenstemming hiermede n°. 252 (1361) e. a. lezen: „*vandē viandē ontfūket.*” Zoo lezen n°. 252 e. a. Openb. 6 : 8: „*Eñ die helle volchde hem nae glā Dit vael pcert bediet dic ypocritē*

¹⁾ Zie verder hierover Walther, A. W.

²⁾ Hs. n°. 252 en n°. 253 lezen in 1 Kor. 15 : 55 tweemaal „doet”, doch dit is eene schrijffout.

en die doot is die viant sit daer op En die helle volghet haer altoes..... Van het „vagevuur” is alzoo hier geen sprake en of de benaming „publicaan” een scheldnaam was, dit zoude eerst dān nader kunnen onderzocht worden, zoo de Vulgata niet „publicanus” las; nu ligt het voor de hand aan te nemen, dat de overzetter woordelijk de lezing van den Latijnschen grondtekst volgt.....

De quaestie in Hand. 21 : 23 en in verband hiermede Hand. 18 : 18 is voldoende door de glosse toegelicht.....

Openb. 19 : 5 denkt aan geene „officiële heiligen” en Openb. 18 : 13 evenmin aan „slavernij”.

De „secten” zijn „onghelove” of „eenrehande leringhe der verdoemnisse”, of „die mitten woerde der ewe die ewe aanvecht (zie n°. 253 e. a. op Tit. 3 : 10); geene geloofsdwaling dus strafrechterlijk vervolgbaar.....

In Joh. 21 : 15 wordt door het Handschrift van Zwolle „regeren” gelezen en in n°. 244 (14de eeuw) „hoeden;” zoo ook de andere Handschriften der Evangeliën, doch de Handschriften der Handelingen en der Openbaring vertalen „regeren”. Hier is dus verschil. Dit verschil heeft echter geen dogmatischen ondergrond. De Vulgaat, door het Handschrift n°. 244 e. a. gevolgd, zal zeer waarschijnlijk op deze plaats „pascere” gelezen hebben. Raadplegen wij hieromtrent de „Editio Spirae (1489),” dan zien wij, dat deze uitgave der Vulgata „pascere” en niet „regere” overzet. De auteur van n°. 244 e. a. heeft dus niets anders gedaan dan woordelijk *zijne* Vulgata gevolgd. Leest daarentegen Zwolle „regeren”, dan heeft zijn auteur waarschijnlijk „regere” gelezen, of, zoo dit te objectief is beschouwd, mogelijk niet zonder zelfbehagen het „pascere” in „regere” veranderd. Op deze lezing van het Handschrift van Zwolle behoeft men daarom niet zooveel nadruk te leggen als Dr. Keller doet, vooral niet, omdat het op de andere genoemde plaatsen bijna geheel met de oudste ons bekende overzetting en de latere afschriften er van overeenstemt. De Handschriften n°. 252 e. a. lezen in Hand. 20 en Openb. 21 „regeren;” zoo ook Zwolle. Bovendien blijkt ons uit een nader onderzoek,

dat het laatstgenoemde Handschrift een woordelijk afschrift is van de overzetting uit het midden der 14de eeuw. Zelfs bleek ons, dat het „Onze Vader” geheel hetzelfde is als in Handschrift n°. 244. Wij merkten reeds op, dat èn n°. 244 èn Zwolle (ook Hs. O. 4) de derde en de laatste bede weglaten, en ook dit steunt op den Latijnschen grondtekst, daar in de uitgave van Spirae 1489 ook deze beden gemist worden.

Nu blijft echter de vraag nog open, hoe de latere afschrijvers er toe gekomen zijn, deze beden er bij te voegen. Reeds in een Handschrift van het jaar 1408 (Hs. O. 3) komen deze beden voor en slechts een paar latere afschriften maken hierop eene uitzondering. Het ligt voor de hand aan te nemen, dat het „Onze Vader” van Lukas door de afschrijvers met dat van Mattheus is aangevuld.

Wij mogen dus als eerste slotsom van ons onderzoek naar „eenheid van beginsel” in de Nederlandsche Handschriften noemen, dat de vertaling van het N. Testament geene sporen draagt van eene expurgatie in Roomschen zin, maar dat kennelijk den auteur(s) als ideaal voor den geest stond in zijne (hunne) taal terug te geven wat de Vulgata las.

2. DE OVERZETTING NIET DOOR DE DOGMATIEK DER KERK GEPRAEOCCEUPEERD.

Belangrijker wordt dit onderzoek naar eenheid van beginsel in de overzetting(en), zoo het blijken mag, dat het ook niet de dogmatiek is, welke haar praeoccupeerde. Om dit aan te toonen, is de tekst op zichzelf onvoldoende, en daarom zullen wij de glossen moeten raadplegen, welke slechts in de Brieven, de Handelingen en de Openbaring voorkomen, daar ons geen Handschrift der Evangeliën met glossen bekend is. Deze tusschen den tekst gevoegde verklaringen leeren ons het volgende:

De Kerk is het lichaam van Christus, Ef. 4 : 16 „ut wiē al dat lichaem *Glā dat es die kerc*”; Koloss. 2 : 19 „van dē welkē al dz lichaem *glā dats die kerke*”; Hand. 9 : 4 „Saulē

saule wat v'volghestu me glā *Hi en seide niet wat vervolghestu mij lede. Wāt in sijns selfs lichaem dz es die kerke, lidet hi noch sine viande.*"

Zij zijn leden der Kerk, die op Christus vertrouwen: Rom. 16 : 16 „Gruetet u malcanderē onderlinghe indē heilighē cussen glā *Dat es indē vrede xpi* Alle die kerkē xpi gruetē u glā *Die kerkē xpi sijn die ghene die in xpō h'a betrouwē settē en in ghenē anderen dinghē —*"

Christus en de Kerk moeten van eenen wil zijn: Ef. 5 : 23b „Hi xps es een beholder sijns lichaems glā *Dat es alle sijre lede diē hē toebehoeren*, 5 : 31b „En si twe selen wesen in enē vleische glā *Dat es xps en die kerke selē wesen vā enē wille*"

Haar beschermer is Christus: Openb. 21 : 12 „En sy hadde een groete muere . en een hoeghe glā *Dat es xps harē beschermer die groet en hoghe met ten vader is*"

Haar licht is het goddelijke woord: Openb. 2 : 10 „Sich die viant salre sulc van u indē kerker seynden op dat ghi gheproeft w't glā *Dit es der gheheelre kerkē . dat es allē geloevighē toe ghesprokē . d'a die duvel sijn viantscap teghē oefent* En ghi sult . ✕ . daghe tribulacie hebbē glā dat es alle tijt des levēs . Wāt also langhe alstu dat licht dz godlic woerdt volgheste . soe"

Christus:

Hij wordt genoemd „de brugmaker tot den Vader,” Hebr. 3 : 1 „merket den bode glō *dats Jhm xpm dien ons god seynde* En Jhm den bisschop onser belyghe *Jhm xpm* onse h'e + glā *dat es die brugmaker d'a mē ov' gaet tottē vad'*"

Hij bidt voor ons: Hebr. 9 : 24 „Mer indē hemel op dat hi nu v'o ons den aēsichte v'openbaere glā *voer ons te bidde en ons nae hē te treckē.*"

In zijn naam zalig: Hand. 4 : 12 „Eñ in en ghenē anderē soe en es salicht *glā Daer om sȳ die vaders des oldē testamēts indē selvē name x̄p̄i ghesalicht d'a wi in hopē beholdē te werde Al isset dz die sacmentē nae voertgaē des tȳts verandert sȳ. Nochtā ov'draechter altoes een gheloeve. Mer si gheloefdē dz ter gheschiē solde*”

Hij is „het hout” des levens:

Openb. 2 : 7 „Den verwȳnendē sal ic teten ghevē vā den houte des levēs. dat indē paradise myns gods es *glā* Dat hout des levēs es *x̄p̄s*. da' die gheloevighe zielē indē hemelschē paradise af versaet werdē”

Hij is de morgenster:

Openb. 2 : 28 „Eñ ic sal hem ghevē een morphē sterre *glā x̄p̄s* is die morphen sterre. die den heilighē dat licht des levens belovet”

Van hem ontvangen de geloovigen hun licht:

Openb. 6 : 12 „Eñ alle die mane is ghewordē recht als bloet *glā Die mane ontfāghet al h'a licht vand' sōnen. Alsoe sȳ alle gheloevighe bider manē te v'staē. die al h'a licht van x̄p̄o ontfanghē*”

Door Hem offeren de geloovigen aan God hunne gebeden:

Openb. 8 : 3 „Eñ hem sȳ vele offerāde ghegheven. opdat hi optē guldenē altare. dat voerdē throē gods is. offerē solde vand' bedinghe der heilighē *glā Wāt gheen ghebet en wort vandē vader ghehoert, dan dz ov'mits x̄p̄m gheoffert wort*”

De Heilige Schrift:

Zij wordt genoemd „de tafel, waarvan de geloovige zielen worden gevoed en „gemest” ”:

Rom. 16 : 9 ¹⁾ „*glō* die tafel es die heilighe scrijft daer die gheloevighe zielē opgevoet eñ ghemest werden die op die letter hē verlatē en gheestelic verstant versmaedē die sitten hongherich bi der tafelē die hē een stric ghewordē is d'a si in ghevanghē sijn”

¹⁾ In het Hs. begint Cap. XI met vs. 11 St.-Vert.

Men spreekt van het licht der Schrift en van de kennis der goddelijke Schriften:

Openb. 2 : 10 (zie te voren), Openb. 10 : 8 „En anderwervē hoerde ic een stēme vandē hemel, sprekende met mi segghēde. Gāc en neem dat op ghelokē boec glā *Dat es ke'e die tott' v'standenisse d' scriftuerē, en du sultse ontfanghē vandē here....*”

De Schrift wordt bij een boog en eene weegschaal vergeleken, welke Christus in Zijne hand heeft:

Openb. 6 : 2 „En ic sach en sich een wit peert En die daer op sat hadde enē boghe glā *dat witte peert is die kerke indē doepsel witter dan die snee ghemaect. Daer sit xps op en heeft dē boghe der scriftuerē in sijn hant Da' die goede mensche mede ghesloten werdē tottē levē, en die quade totter doet....*”

Openb. 6 : 6 „En ic hoerde recht als een stēme ī die middel der vier dierē sprekende Een dubbel mate tarwen om enē penīc En drie dobbel mate ghersten om enē pēnīc En wijn en olie en sultu niet quetsen glā Bidē swertē peerde sijn beteykent die ongheloevighe. die ov'mits ghebrec des lichts dz indē gheloeve is . die aensichte der siele swerter hebbē dan die colen Die daer op sit heeft die waghe in die hant. dz is die heilighe scriftuere . daert goede en dat quade gheweghe wort. heeft hi ī dē monde buyten en niet ind' herten....”

De prediking.

Op de prediking wordt veel nadruk gelegd. De predikers zijn „de engelen, die met de bazuin blazen”: Openb. 8 : 6 „En die . VII . enghelē die di . VII . basunē haddē glā Dat sijn alle predicka's die xpm volghe....”

Zij zijn door den H. Geest geleerd:

Openb. 8 : 2 „En ic sach . VII . engelen staende voerdē aensichte gods glā *Dz sijn alle predickarē vandē . VII . gavē des heilige gheestes ghele't....* En hem sijn ghegevē . VII . basuynē glā *Dat es dz ambacht des predickēs.*”

Zij leeren uit de zeven gaven des H. Geestes:

Openb. 10 : 3 „En hi riep met groet' stēmen . recht als wāneer een leewe brieschet. En doe hi gheropē hadde. wordē die sevē donreslaghe sprekende haer stēme glā *dat sijn die*

predickaers . le'ende utē sevē gavē des heilighē gheest. . . ."

Zelfs ongeleerde mensen worden gezonden om te prediken :
Hand. 4, „*op dat dz gheloeve niet en schene te comē uter menschē wijsheit. Mer ut' moeghentheit gods. . . .*"

Er moet tot het hart gesproken worden :

1 Kor. 14 : 9^b „Ghi sult inder locht spreken glā Eñ niet totter menschē hertē"

Op de verdienste van Christus gewezen worden :

Openb. 6 : 6 „Eñ hi hoerde een stēme des troests vadē le'aers d' heiligher kerkē Dat een dobbel mate terwē dats die heilighe gheloeve eñ da' nae werken. ghevriet werdē met enē peñync. dz es mitter verdientē x̄p̄: Eñ drie dubbel matē gherste dat zijn diet gheloeve d'heiligher drievoldicht hebbē. wordē oec mettē selvē pēninc ghevriet. . . ."

Goede werken.

Niemand doet goed buiten Christus om :

Rom. 3 : 12 „Het en es niemāt die goet doet glō inden afkeer Het en es niemāt al tot enen toe *Glosa Dat es tot x̄p̄m want het en es niemāt die wel doet den x̄ps allene in hem selvē ende indē sinen. . . .*"

De goede werken zijn door God gewerkt :

Rom. 14 : 20 „Wilt niet dat werc gods om dijre spisen wil bedervē glā *Dat werc gods es hope gheloeve en anders goede werkē die god indē mensche w'ct. . . .*"

God geeft den wil en het volbrengen :

Rom. 9 : 16 „Daerom en eest niet des gheens scolt die den wille heeft noch des loepers Mer gods scolt die ontfermherticht doet Glā God iest di den wille gheeft eñ dat volbrenghe des willē"

Geloof en leven gaan samen :

Rom. 13 : 11 „Want onse salicheit es nu naerre dan doe wi gheloeffden Glā *Want allene te gheloevē en es niet ghe-noech . mer mede te levē. . . .*"

2 Petr. 1 : 5 „Hiēr ōme dienet dē duechdē in uwē gheloeve glā dz es bewist u geloeve mett'ē werkē der duechdē"

2 Petr. 2 : 7 „Eñ vand' oncuyscher wandringhe bedruct was. Want in ghesichte eñ in horē *glā van leerē en van levē . . .*”

Eerst gelooven, dan werken:

Hand. 10 : 2 „... Eñ dede den volc veel aelmoessen altoes biddēde den here *glā Dese man en quā niet ut werkē tottē gheloeve. Mer utē gheloeve tottē werke wāt dz gheloeve gaet voer . . .*”

De werken rusten op het geloof:

1 Kor. 3 : 10 „Een and' tȳmert daer op mer eē yghelic besie hoe dz hi daer op tȳmert *glā Dat es dz sȳ werkē opt gheloeve rustē . . .*”

Het geloof werkt door de liefde:

Jak. 2 : 19 „Du gheloefste dzter een god is. eñ du doeste wel die viande geloevē oec eñ si verbevē *glā wāt si en hebben gheen myne Des ghelijc tgheloeve dz over mits der minen niet en werket en vordert niet ter salicht*” . . .

Verder lezen wij van de „voerboercht der helle” (bl. 8a), van lijden in het vagevuur (bl. 34^a), van het booze-geesten-verdrijven door Salomo (bl. 218), van de Kerk, eertijds bevekt als nu (188a) en verduisterd door valsche broeders (250), van misbruikmaken van macht in het Evangelie (bl. 43), van gehoorzaamheid aan hen, die in Christus' plaats zijn (bl. 66^a), van den priester als „schaffenaer Gods”, van het beginsel „wat op zichzelf bewaard is, is niemand geoorloofd,” enz., enz.

Zoo wordt ook gesproken van „de geestelijke besnijdenis, van de geestesgaven, niet naar verdienste verleend, in het doopsel gegeven,” enz., enz.

Daarbij komen nu en dan de uitdrukkingen voor: godminnende ziel, gapende begeerte der ziel, God schouwen, geestelijke sententiën, hemelsche zielen, schouwende Kerk, het harte in de minne Gods verdronken, enz., enz.

Wie nu onbevooroordeeld deze glossen leest, moet beāmen, wat wij reeds schreven: „Het is niet de dogmatiek, welke deze overzetting(en) praeoccupeert. Er is hier eenige overeenstemming met de glossen der Psalmen in Handschrift te bespeuren.

Wel dragen vele glossen een Roomsche stempel, doch van eene kenmerkend Roomsche exegese der 14de eeuw is hier geen spoor te ontdekken”

Met deze glossen stemmen ook de prologen overeen.

. De proloog vóór de Brieven van Paulus laat zich aldus hooren: „Dat wi dz ewām nae rechter edelht ontfanghē soldē En den ewangelio mettē leven ghehorsam wordē. Want op and's engheen fondamēt soe en heeft hi ghesticht. noch tot anders ghenē en draecht al sijn leerīghe En bewijsde hē hoe dat niemāt van sijns selfs verdiente behouden en worde mer vander ghenaden gods en berespedese Als nu die joden als nu die heiden Ende leerde hē hoe si oetmoedich worden en hem selven gheen verdiente des goets toe te scrivē Mer alle goet en alle ghenade des ghelveyes en der ewāgelien quame van g'cien te vergheefs sonder alle verdiente.”

In den proloog vóór de Kolossensen schrijft de auteur: „Doe dit die apostel vernam screef hi hem van ut epheso daer hi ghevanghē was. Hoe dat xps en sy verdiente ghenoech is tot alle dinghen *Glā Alle den ghenē die tot hem comen in desen levē en hulpe begherē* En vleischelike settinghe wed' proevet hi En dat si tgeloove xp̄i puerlikē holdē en in niemant betrouwē hope te settē dā in xp̄o”

De Apocalypsis wordt ingeleid o. a. met deze woorden: „En daer om werdē wi sonderlinghe totten lijden v'maent' Want alsoe alst gheloeve alre duechdē fondamēt Alsoe werdē alle duechdē ghevoet indē lidene. en wassē daer in op ind. hoechster volcomenht”

De slotsom is alzoo deze: Er is eenheid van beginsel in de overzetting der Brieven, der Handelingen en der Openbaring. De glossen spreken zóó duidelijk, dat hierover geen twijfel meer bestaan kan. Dit resultaat is zeer belangrijk, omdat men op grond hiervan vermoeden mag, dat de overzetting der Nieuw-Testamentische Boeken, uitgezonderd die der Evangeliën, de arbeid van éénen auteur is. Zijne dogmatische beschouwingen

zijn niet alle homogeen met die zijner Kerk, zij ademen denzelfden geest als de geschriften der moderne devoten en gunnen ons een blik in de wordingsgeschiedenis van den diep-religieusen strijd, dien onze vaderen in de zestiende eeuw tegen Rome hebben gevoerd. Het is toch opmerkelijk, dat in deze jaren (midden der 14de eeuw) zoo de nadruk op het geloof in Christus gelegd wordt; dat wel ook op de werken, maar alleen uit dit geloof voortvloeiende, zoo met kracht gewezen wordt; dat aan de prediking van het Evangelie zoo'n waarde wordt toegekend; dat de H. Schrift de tafel wordt genoemd, waaraan de geloovige zielen worden gevoed; dat Christus' sterven genoeg is voor alle zonden; dat Hij heet „de brugmaker tot den Vader;” dat Hij het is, Die voor ons bidt, en dat door Hem de geloovigen hunne gebeden aan God offeren; dat Christus de beschermder der Kerk wordt genoemd en dat zij alleen leden der Kerk, leden van Christus' lichaam zijn, die op Christus vertrouwen; dat de gevallen broeders met zachtheid moeten worden aangenomen; dat men met den geest der zachtmoedigheid moet berispen; dat de leden elkander niet mogen benijden, maar als leden van Christus de een den anderen dienen en zelfs het harte des vijands „mettē brande der mīnen ontstekē.”

Van de gebreken der Kerk wordt daarentegen weinig gezegd; slechts een enkele maal, bij de geschiedenis van Ananias en Saffira, lezen wij: „Doe ananias dese woerde ho'de . doe viel hi neder en gaf den gheest glā sinte peter en gaf dese swaer sentencie niet om enigher neringhe wille of om meer ghelts te hebbē . Mer om alle menschē in vresē te setten . wāt hi wiste dz die simpelht der heiligher kerckē met menigherhande sensēlicht (selves suekelicheit) bevlect solde werdē *als wi nu sien.*” ¹⁾

De ondeugden der priesters, alsmede de zonden des volks, worden niet aangeroerd, wat echter vrij sterk in den proloog op Genesis e. a. te voorschijn treedt.

¹⁾ De woorden „selves suekelicheit” hebben wij tusschen haakjes geplaatst, omreden deze in het Handschrift tot verbetering van den tekst op den kant zijn aangebracht.

E. De Auteurs.

1. EEN OF MEER AUTEURS?

Is onze veronderstelling juist, dat de Evangeliën ietwat later dan de Brieven tot Apocalypsis, met inbegrip van Actus Apostolorum, in het Nederlandsch overgezet zijn, dan vloeit hieruit de vraag voort of wij mitsdien aan twee auteurs dezen arbeid mogen toeschrijven.

Aan twee auteurs denken wij. De Evangeliën zijn van eene andere hand als de Brieven tot Apocalypsis. Dit bleek ons reeds bij het onderzoek naar de kenmerken der overzettingen. Doch er is meer te noemen! Aan het hoofd der Evangeliën is een proloog geplaatst, aan Hieronymus ontleend, terwijl als inleiding op de Brieven, enz. de auteur zelf den proloog heeft geschreven, maar later aan het hoofd van elk der volgende Brieven dezen aan Petrus Lombardus heeft ontleend. Dan ook is het opmerkelijk: 1°. dat de kopiïsten den proloog op de Evangeliën hebben weggelaten, maar woordelijk dien van de Brieven hebben overgenomen, en 2°. dat wel in de Brieven, maar niet in de Evangeliën glossen gevoegd zijn. Wat de prologen betreft op de Evangeliën en op de Brieven, enz., hiertusschen is een belangrijk verschil op te merken. De proloog op de Evangeliën eindigt met deze belangrijke woorden van den auteur:

„Ik begh'e dattu na'dich werdes in xpo en gedencke mijns du alre salichste paeus." De proloog der Brieven, enz. (zie Hs. n°. 252) draagt dezen arbeid niet aan den paus, maar aan de leeken op. Hij laat zich aldus hooren: „En ist dz deze epistelē den ghenen diet latijn verstaen en den grieken en den

hebreuschē orbaerlyc sijn en nutte soe sijn si oec den dytschen nutte Ende het es wat vreemde dat mē soe menighe duutsche gheschrifte maect en vint en dese lichtschinende claer epistelē utē gheeste des levendē gods ghedicht niet openbaer en sijn onder den ghemeynē volc die minē hebben tot xps leven : Want naest den ewangeliūm soe sijn si die leerlicste scrift die ghescrevē es":

Vervolgens is het opmerkelijk, dat in de Evangeliën de glossen ontbreken, terwijl deze in de Brieven, enz. eene voorname plaats innemen.

Daarbij kunnen wij voegen, dat de proloog op Romeinen niets van eene overzetting der Evangeliën meldt, hetgeen wel zou gebeurd zijn, indien zijn auteur deze gekend of zelf vervaardigd had. En omgekeerd, de proloog op de Evangeliën gaat ook zelfstandig zijn weg, hetgeen alleen hieruit te verklaren is, dat de auteur een ander oogmerk met zijne overzetting heeft dan zijn metgezel.

Afdoende zoude het verschil kunnen aangetoond worden, zoo de autographa bekend waren; doch daar wij slechts het voor waarschijnlijk houden dat n°. 244 en n°. 252 de oudste overzettingen bewaren, kan met verschil of overeenkomst in taal niet gerekend worden.

Wie zijn nu de auteurs? Le Long bewaart hierover het stilzwijgen. De Hoogleeraar Moll meent aan Johannes Scutken te mogen denken.

Reeds hebben wij dezen conversbroeder ¹⁾ van Windesheim genoemd, toen wij een onderzoek instelden naar den auteur der Psalmen met glossen en van Hs. n°. 235 ²⁾ der Maatschappij van Nederl. Letterkunde. Prof. Acquoy schrijft dienaangaande: „Van hoogst geachte zijde (Moll) is de gissing uitgesproken, dat onze vaderen misschien wel „Sint-Paulus' epistelen met de glossen" en andere gedeelten der Heilige Schrift, die in onze klooster-bibliotheken van de vijftiende eeuw voorkwamen,

¹⁾ Zie bl. 19. Lees daar „conversbroeder" in plaats van „conventbroeder."

²⁾ Zie bl. 35.

aan hem te danken hadden" ¹⁾. Bij den Hoogleeraar Moll steunt deze gissing op eene mededeeling van Busch ²⁾, welke reeds door ons is genoemd ³⁾. Volgens Busch heeft Scutken vele boeken vervaardigd, o. a. „Evangelia per annum, et Psalterium, singula cum suis glosis, ex dictis sanctorum per ipsum collectis, ex latino verteus in teutonicum pro laicis conscripsit."

Het is dus louter een vermoeden, gelijk Prof. Moll zelf zegt, als ZHGel. „St.-Paulus' epistelen met de glossen" en andere stukken der Schrift, aan Johannes Scutken toekent. Dit vermoeden zoude echter sterker worden, als men kon aantoonen, dat de glossen, tusschen den tekst der Brieven tot Apocalypsis geplaatst, met die der Psalmen overeenstemmen. Doch ook dit is weder moeilijk als bewijsgrond aan te voeren, daar het zeer wel mogelijk kon zijn, dat de auteur van den Psalter met glossen en de auteur van de Brieven, enz. uit dezelfde bron hebben geput.

Het vermoeden, dat Scutken de auteur kon wezen van Hs. K. 45 der Psalmen, is niet van allen grond ontbloot, en daar hij volgens Busch niet slechts „Evangelia per annum", maar ook een „Psalterium" heeft overgezet en wel elk werk afzonderlijk met zijne glossen, zoo zoude het onderzoek naar overeenstemming tusschen de glossen van den Psalter en die van de Brieven, enz. tot een belangrijk resultaat kunnen leiden, waardoor het vermoeden zóó sterk kon worden, dat provisioneel Scutken voor den auteur der overzetting van de Brieven, enz. in het Nederlandsch kon gehouden worden.

Dit onderzoek is echter overbodig. Scutken was de leerling van Geert Groote en stierf den 23sten Januari 1423 ³⁾, en daar de Brieven tot Apocalypsis reeds in 1360 waren overgezet in het Nederlandsch, kon Scutken onmogelijk dit werk verricht hebben. De gissing van den Hoogleeraar Moll is dus waardeloos. Zelfs al kwam Scutken's leeftijd met den tijd der Brieven, enz. overeen,

¹⁾ Zie Acquoy: „Klooster te Windesheim." I, 287, '88.

²⁾ Chron. Windes. ³⁾ Zie bl. 34.

³⁾ Zie Busch: „Chron. Wind.," p. 588 seq.

dan zou uit de glossen genoegzaam blijken, zonder te rekenen met het verschil in dialect, dat hij de auteur er van niet kan zijn. Wie is dan de auteur?

Wij antwoorden: Het is ons niet mogelijk geweest hem op te sporen. De kring, waarin deze boeken vervaardigd zijn, is ons bekend geworden, en voor het overige ontbreken ons alle gegevens. Nu moet echter de Lezer niet meenen, dat wij met de woorden „de kring is ons bekend geworden” willen zeggen, dat het ons genoegzaam bekend is waar en in welke omgeving de auteur der Brieven, enz. geleefd heeft. Als wij straks het oogmerk der overzetting bespreken, dan zal men zien, dat de kring, door ons bedoeld, zeer uitgebreid was, want wie noemt ons het getal van het „ghemeenē volc, die minē haddē tot xps leven,” en tot deze behoorde hij.

2. ZIJN DOGMATISCH EN KERKELIJK STANDPUNT.

Beheerschten in zijne dagen de dogma's der Kerk de exegese, hiervan vindt men bij dezen auteur geen spoor. Dit reeds is zeer belangrijk. Van waar dit verschijnsel, zal men vragen, en staat hij hierin alleen? Nu moet de bron opgespoord worden, waaruit de auteur de verklaringen tusschen den tekst heeft geput, en blijken of deze verklaringen aan de kerkvaders ontleend zijn en of zij eenige wijziging al of niet hebben ondergaan.

Als schrijver, waaraan de glossen der Brieven, enz. kunnen ontleend zijn, wordt door den Hoogl. Moll „Petrus Lombardus” genoemd, wiens verklaring van al de Paulinische Brieven in Nederlandsche klooster-bibliotheken voorkwam ¹⁾. De Hooggeleerde heeft het echter bij dit vermoeden gelaten en toch heeft hij, door dit niet te verzwijgen, ons op een goeden weg gebracht. Reeds mochten wij mededeelen, dat de proloog op den Brief aan de Korintheërs aan dezen beroemden scolasticus is ontleend, en nu kunnen wij er bij voegen, dat ook de glossen

¹⁾ Zie Moll: „Boekerij St.-Barbara-klooster,” bl. 24.

tusschen den tekst der Brieven aan de Romeinen en Korinthiërs van hem afkomstig zijn.

Als bekend veronderstellen wij, dat de werken van dezen geleerde in hoog aanzien stonden. Zijne „*Libri sententiarum*” werden gedurende vele eeuwen bij de academische lessen tot grondslag gelegd en door talrijke geschriften gecommmentariëerd. Behalve deze geschriften waren zijne commentaren op de Psalmen, op het Hooglied en op de Brieven van Paulus zeer gezocht.

Niet zoozeer om hunne uitstekende eigenschappen als wel omdat zij in eene bestaande behoefte voorzagen, verwierven deze werken hun roem. Hijzelf werd zulk een autoriteit, dat zeer dikwijls met het bekende stopwoord „de meester heeft het gezegd” den tegensprekers het zwijgen werd opgelegd. En ofschoon spoedig na zijn dood zijne orthodoxie van zekere zijde bestrijding ondervond, en zelfs nog in 1300 de theol. professoren te Parijs op vele punten aanmerkingen maakten, nam toch zijn gezag toe. Ook in ons vaderland stond hij in hooge eer. Zoo is het dan verklaarbaar, dat de auteur zijne glossen aan Petrus Lombardus kon ontleenen en tekst en verklaring beide met vrijmoedigheid het volk aanbieden.

Eene andere reden, mogen wij veronderstellen, kan deze zijn, dat Petrus Lombardus vooral Augustinus in bescherming nam en trachtte te rechtvaardigen, zoodat de auteur misschien hierom dezen magister sententiarum verloor. Zoo kon hij op een erkenden heilige van onverdacht allooi wijzen, op den „overhoogen leeraar,” gelijk onze vaders hem noemden ¹⁾ Hij, de koning der Latijnsche kerkvaders, was de patroon van meer dan honderd en vijftig Congregatiën, die zich met zijn naam sierden. Dit autoriteitsbeginsel mogen wij hier niet voorbijzien.

Eene tweede vraag is of in deze glossen wijzigingen zijn aangebracht en of er ook onder kunnen schuilen, die van den auteur zelfen zijn.

Door de vriendelijke zorg van den Bibliothecaris der Acad.

¹⁾ Hierover later.

Bibliotheek te Leiden en door de altijd hulpvaardige hand van zijn ambtgenoot te Gent konden wij een Handschrift van den Commentaar van Petrus Lombardus op de Brieven aan de Romeinen en Korintheërs raadplegen en ons resultaat was, dat de auteur de glossen meest woordelijk aan den magister sententiarum heeft ontleend. Maar, daar deze commentaar zeer breedvoerig is, was het voor den auteur niet mogelijk alles over te nemen, en moest hij een greep uit de massa doen. Die greep nu verraaft zijn dogmatisch standpunt. En als nu de Lezer dit standpunt kennen wil, dan is hem hierdoor de weg gewezen. Ook zijne zedelijke begrippen worden uit de glossen gekend ¹⁾. Daaruit blijkt, dat de auteur in de geschriften der mystieken zijne gading niet vond. Meester Eckart (+ 1329) noch zijn leerling Tauler (+ 1361) trokken hem aan en waren zijne geestverwanten niet. Wel was hij een mysticus, doch de religie is naar haar innerlijk wezen mystiek en de aanleg tot mysticisme ligt in de menschelijke natuur ²⁾. De mysticus wil door onmiddellijke religieuze aanschouwing grondeloos in God verzinken, zonder echter pantheïst te worden. De auteur acht het hoogste, wat bereikt moet worden, niet God te begrijpen, maar te grijpen, God te kennen door de liefde en door die kennis God meer te minnen. Zoo heeft hij wel eenige punten van overeenkomst met de moderne devoten, doch hunne religieuze beschouwingen waren breeder ontwikkeld dan de zijne. Had hij later geleefd, dan waren Geert Groote e. a. ongetwijfeld zijne geestverwanten geweest. Wij wezen op enkele uitdrukkingen, als: gapende begeerte der ziel, God schouwen, schouwende Kerk, het harte in de minne Gods verdronken, enz., welke uitdrukkingen zoo dikwijls bij Joh. Ruysbroeck, Hendrik Mande en andere schrijvers voorkomen.

Zijn nu onze middeleeuwsche geestelijke liederen in den regel eene vrucht der devotie, de Lezer zal er geen bezwaar

¹⁾ Zie hetgeen wij hieromtrent mededeelden op bl. 46, enz.

²⁾ Zie Dr. Heinrich Schmid: „Der Mysticismus des Mittelalters in seiner Entstehungsperiode dargestellt.”

tegen hebben, dat wij de overzetting der Nieuw-Testamentische Boeken ook aan dezen boom gegroeid zoeken.

Het midden der 15de eeuw was de bloeitijd van het geestelijk lied en niet minder van het geestelijk proza, doch aan den bloeitijd gaat steeds een groeitijd vooraf, welke niet minder belangrijk is.

Geen boom staat als in één oogwenk in volle pracht; geen ceder op den Libanon, die niet als kleine spruit begon. De moderne devotie is historisch geworden. De bloeitijd der H. Schrift in de volkstaal gedurende de Middeleeuwen was de 15de eeuw, doch reeds een eeuw vroeger was de behoefte om den Bijbel in eigen taal te kunnen lezen, vrij levendig.

De eigenaardige geest, welke uit de oudste ons bekende overzetting der H. Schriften des N. Verbonds — wij bedoelen voornamelijk de Brieven, enz. — ademt, is dezelfde als die der moderne devotie. Dit is juist het kenmerk dezer overzetting. Zoo moet zij dan in dezen kring vervaardigd zijn.

Of de oudste overzetting der vier Evangeliën hiertoe ook behoort, is niet met zekerheid te zeggen, daar hierin, gelijk wij reeds opmerkten, de glossen ontbreken.

Wat zijn kerkelijk standpunt betreft, wij vernamen reeds, dat hij niet blind was voor de gebreken zijner Kerk, doch zijne grieven tegen hare geestelijke leidlieden verzweeg. Slechts eene enkele uitdrukking vingen wij van hem op bij de geschiedenis van Ananias en Saffira, waar hij aanteekent „sinte peter en gaf dese swaer sentencie niet om enigher neringhe wille of om meer ghelts te hebbē . Mer om alle menschē in vresē te setten . wat hi wiste dz die simpelht der heiligher kerkē met menigherhande selves sukelicheit bevlect solde werdē *als wi nu sien*” ¹⁾. Aan welke „ziekte” zijne Kerk echter leed, zegt hij niet. Dit verraaft eene zekere piëteit tegenover haar en hierin onderscheidt zich de auteur van anderen, die hare ondeugden niet verzwegen. De Kerk is naar zijne overtuiging het lichaam van Christus (n°. 252 f. f. 105, 188^a, 197, 239^a) en

¹⁾ De woorden „als wi nu sien” zijn in sommige afschriften weggelaten.

Christus is haar muur, haar beschermer (n°. 252 f. 268). Alle leden zijn gehoorzaamheid verschuldigd aan hen, die in Christus' plaats zijn (f. 66a), de gevallen broeders moeten met zachtheid aangenomen worden (59a), een iegelijk moet den anderen dienen, omdat zij allen leden van Christus zijn (22a), enz., enz. Hij staat dus niet tegenover zijne Kerk en haar gezag. Het is opmerkelijk, dat de auteur zulk een nadruk op de prediking der Schrift legt, niet op het z.g.n. in de lucht spreken (51), maar tot het hart. Zoo vischt ons Petrus en trekt ons met het net des geloofs uit de zee der wereld, en onder de paviljoenen van Paulus zijn wij beschermd voor de hitte der temptaciën (246). Hij stelt zelfs Christus voor met den boog der Schrifture in Zijne hand, gelijk ook Geert Groote zich zoo gaarne van dit beeld bediende ¹⁾. En omdat hij, in de Kerk verkeerende, toch zoo'n waarde aan de prediking des Evangelies toekende, ofschoon niet blind voor hare gebreken, zoeken wij dezen auteur in den kring, [waartoe zijn (?) jeugdige vriend Geert Groote behoorde en wiens kerkelijk standpunt niet van het zijne verschilde.

3. OOGMERK.

Wat de auteur der vier Evangeliën met zijn arbeid beoogd heeft, wordt door hem niet gezegd. Het slot van den proloog: „Ic beghe' dattu wa'dich werdes in xpo en gedencke mijns du alre salichste paeus”, doet wel vermoeden, dat hij zijne overzetting niet als een gevaarlijk of verboden werk beschouwt, doch anders niets.

De auteur der Brieven, enz. spreekt daarentegen duidelijk uit, wat hij wil. Hij betreurt het, dat, waar vele geschriften in de landtaal verspreid worden, deze Geschriften „utē gheeste des levendē gods ghedicht” niet „openbaer en sijn onder den ghemeynē volc.” Hij weet, dat er onder het „ghemeyne volc”

¹⁾ Zie Geert Groote's „Dietsche Vertalingen”, bl. 58 (Verhandelingen Koninkl. Ac. v. W., Dl. 13).

velen zijn, die „minē hebben tot xps leven”, en dat deze Geschriften naast de Evangeliën „die leerlicste schrift syn die ghescrevē es.” Zoo werkt hij dus niet voor priesters of voor geleerden, maar voor dat volk, dat Christus’ leven wil navolgen. Daarom dan ook die glossen, die verklaringen tusschen den tekst, „op datmē den sin te bat verstae en gheheel blive ongebroken.”

Tweeërlei doel beoogt hij dus. Hij wil: 1°. het volk dienen met het den zin der Schrift duidelijk te maken en tevens het tot navolging van Christus’ leven opwekken; maar 2°. geeft hij ook te kennen met de woorden „en gheheel blive ongebroken,” dat hij verschilt in bewerking van de stof met zijne voorgangers. Hij doelt zeer waarschijnlijk op de Evangeliën-Harmonie en op de vrije overzetting van Actus Apostolorum, welke bewerking naar zijne meening het geheel breekt.

Zoo staat hem voor den geest een misbruik, dat hij tracht te bestrijden of te ontwijken, en eene omgeving, welke hij zoekt te dienen. Of hij met het „ghemeyne volc” bedoelt: de „schare, die de wet niet kent”, of de lagere volksklasse, zegt hij niet, want hij verklaart zich hierover niet. Maar dit blijkt toch voldoende, dat hij niet aan de kloosterbewoners denkt, of aan die priesters, die het Latijn niet verstaan, maar aan het volk, dat onderwijs en voorlichting uit de H. Schrift behoeft en begeert. En omdat hij dit bedoelt, moet er in zijne dagen een niet gering aantal van zulke heilbegeerigen bestaan hebben.

Ook mogen wij aannemen, dat, waar hij het volk, die „minne hebben tot Christus’ leven,” bedoelt, en tot navolging van Christus opwekt, dit laatste niet wil slechts als eene nabootsing op de wijze van Franciscus van Assisi, die het leven van den Zaligmaker parodiëerde. Met de devoten koesterde hij de overtuiging, dat de navolging van Christus het hoogste doelwit aller geloovigen moest zijn. „De devoten poogden zich door hunne lectuur den Heer, Zijne woorden en werken, zooveel in hen was, als tegenwoordig voor te stellen, en streefden er naar „kerstvormige menschen” te

worden. Dat niet allen in dit streven gelukkig slaagden en dat men over het algemeen het leven van Jezus uiterst oppervlakkig opvatte, zoodat men, de eenheid Zijns levensbeginsels voorbijziende, maar al te dikwerf veeleer 's Heeren nabootsers en caricaturen dan Zijne navolgers werd, is, helaas! bekend. Voor duizenden en tienduizenden was de Heiland inderdaad weinig meer dan de volmaaktste monnik, Die door Zijne kuischheid, Zijne armoede en gehoorzaamheid aan 's Vaders wil, de drie hoofdbestanddeelen van het monastieke leven ¹⁾, „de religie” bij uitnemendheid, voor alle ware Christenen heette geleerd en geheiligd te hebben ²⁾.

Deze drie dingen vormen den (Gode) overgegeven mensch, naar het voorbeeld van Christus, Die kuisch was en rein, van Zijne geboorte af arm, en den Vader gehoorzaam tot in den kruisdood.

Men meene echter niet, dat zulk eene navolging van Christus eene louter schadelijke of onvruchtbare idee zou geweest zijn. Neen, zij, die den Christus nabootsten in uitwendige dingen en daardoor vaak een schouwspel van het droevigst onverstand leverden, gevoelden niet zelden eene betere kracht tot zich komen van het exempel, dat zij zóó gemoedelijk aanstaarden. Die Jezus, met het passie-boek in de hand, navolgden met uiterlijk gebaar, door zichzelf een kinnebakslag te geven of zich te geeselen, of door, op hun aangezicht liggende, overvloedige tranen te storten en hunne leden als die des Gekruisten uit te rekken, enz., diezelfde volgden den Heer vaak niet minder ijverig na in zachtmoedigheid, vergevensgezindheid, hulpvaardigheid en andere deugden, zoodat zij niet ten onrechte wegens hunne „kerstvormigheid” geroemd werden.

Voor den auteur was de Christus niet de volmaaktste monnik, maar de brugmaker tot den Vader, de persoon, Die voor de geloovigen bidt, Die door Zijne genade den zondaar wint, van Wien de geloovigen hun licht ontvangen, door Wien zij hun

¹⁾ Castitas, paupertas, obedientia.

²⁾ Zie o. a. „Studiën en Bijdragen” van Moll en De Hoop Scheffer, 2de Dl., bl. 429.

gebed aan God offeren en in Wien alle schatten der wijsheid verborgen zijn. Hij wekt ook bijzonder op om geduldig elke vervolging voor den naam des Heeren te dragen, waardoor alleen de kroon ontvangen wordt.

In den proloog op Apocalypsis lezen wij: „Eñ daerom werdē wi sonderlinghe totten lijden v'rmaent . Want alsoe alst ghe-loeve alre duechdē fondamēt Alsoe werdē alle duechdē ghevoet indē lidene . eñ wassē daer in op ind' hoechster volcomenht Die menschē die ghelee't sijn selen dit boec lesen eñ v'staen . Die ongheleerde selent hoerē . eñ alle menschē sullēt doen Dat es si selē hē pinē daer nae te leven.”

Of hij onder lijden datgene verstaat, wat de H. Schrift er mede aanduidt, weten wij niet, maar dat „alle duechdē indē lidene ghevoet werdē”, is niet met haar in tegenspraak. Van de vrijwillige armoede is bij hem geen sprake; wel wil hij, dat de een den ander zal dienen, omdat zij leden van Christus zijn, en dat men om Christus van zijne bezittingen zal afstand doen. Zoo verklaart hij zich ook tegen alle uiterlijk werk (bl. 247) en zegt, dat God op den wil let (193^a), dat men één van wil met God moet zijn (bl. 11) en dat God den wil geeft in het volbrengen (bl. 17^a), ja, dat de goede werken door God gewerkt zijn (bl. 25^a) en op het geloof rusten (bl. 34). Zelfs verklaart hij zich tegen het beginsel der Jezuïeten en beweert: wat kwaad op zichzelf is, is niemand geoorloofd (bl. 37^a).

Het komt ons voor, dat deze dogmatische beginselen van den auteur in zijn levensideaal wortelen. Bekend is, dat de Roomsche Kerk er tweeërlei levensideaal op na houdt, één voor den leek en één voor den monnik. Wij behoeven hier niet te memoreeren, dat het levensideaal der Roomsche Kerk eene van de wereld afgezonderde religieusiteit is; evenmin op het onderscheid te wijzen, dat Rome maakt tusschen Consilia evangelica en praecepta evangelica. De praecepta zijn voor ieder voorgeschreven, de Consilia zijn raadgevingen voor dieper liggende behoeften.

Het levensideaal van den auteur is Christus, Diens leven, Diens lijden; dat wil hij laten navolgen. Niet als Tauler en

Brugman richt hij zijn aandacht op het arme in Jezus' leven. Het ideaal zijner ascese is evenmin Franciscus van Assisi. Hij wil God kennen, zijn harte zelfs in de minne Gods laten verdrinken (bl. 17); hij wil God kennen, omdat, hoe meer God door hem gekend wordt, des te meer hij God bemint; hij wil vereeniging in 't geloof en de liefde Gods, God schouwen, maar niet als de visionarische vromen, waartegen zelfs een Johannes Busch zich verklaarde, daar bij hem van extase, visioen en openbaring als kenmerken der hoogste levensgemeenschap met God, als waarteekenen van heiligheid niets gelezen wordt. Zoo tracht hij dus èn door de Schrift èn door hare prediking Christus voor oogen te stellen als volmaaktste voorbeeld, maar ook als den brugmaker tot den Vader, tot God.

Een zuiver religieus oogmerk ligt alzoo aan deze overzetting ten grondslag. Ving de proloog op Genesis aan met de woorden: „Ghi alle, die dorst hebt, Comet ten wateren; ende die gheen sulver en hebt, coemt, toe copet ende eet, coemt ende coept, sonder silver ende sonder enighe wisselinghe, wijn ende melck,” de proloog op de Brieven mist wel deze uitnoodiging, doch hij is het weder eens met eerstgenoemde, als hij het betreurt, dat „men menich Duutsche scriften maket ende vint”, maar „dese licht scinende claer epistolen, ut den gheest des levenden Gods ghedicht, niet ghemeenre en sijn onder den ghemenen luden.” Dit streven is een belangrijk verschijnsel in die dagen en verraadt, dat er onder het volk eene begeerte ontwaakt is naar meerdere kennis van en voorlichting door het Evangelie.

F. Epistel- en Evangelieboeken.

(HET OUDSTE HANDSCHRIFT EN DE LATERE AFSCHRIFTEN).

Deze Boeken bevatten de gewone pericopen voor de Zonen feestdagen van het geheele kerkjaar.

Op voorgang van de oude Kerk van Israël lazen de eerste christenen op de Sabbatdagen gedeelten der wet en der profeten ¹⁾, welk gebruik zich de eeuwen door in de Chr. Kerk gehandhaafd heeft ²⁾. Natuurlijk heeft zich de lezing der Schrift in de verschillende deelen der Kerk op onderscheidene wijze ontwikkeld, welke ontwikkeling wel het streven naar orde en schoonheid eenerzijds, maar ook weder aan de andere zijde eene geestelooze traditie openbaart.

Hoe het pericopen-systeem zich ook uitbreidde, het rustte steeds in het algemeen op hetzelfde beginsel, dat sedert de dagen van Hieronymus daarbij in toepassing was gebracht, het bleef in meerdere of mindere mate van de idee des kerkjaars afhankelijk.

„Waar men aan dat beginsel trouw bleef, werden in de liturgie voor vele kerktijden Bijbelstukken gebruikt, waaraan men den lof niet kan onthouden, dat zij gepast en soms op geestrijke wijze gekozen waren.” En toch treft men weder eene eenvormigheid aan, welke in sommige tijden niet voor den geestelijken bloei der Kerk pleit.

¹⁾ Zie Hand. 15 : 21; Luk. 4 : 16, 17; Hand. 13 : 15.

²⁾ Zie hierover het belangrijk artikel „Pericopen” in Herzog: „Real-Encyclopaedie,” Gotha 1859, en Ranke: „Das Kirchl. Pericopen-System.”

Deze geschriften moeten van andere soortgelijke onderscheiden worden, welke ook den Bijbel-tekst bevatten; wij bedoelen de plenariën. De Epistel- en Evangelieboeken houden niet meer in dan tekst en sermoen, terwijl de plenariën behalve den tekst nog kleine stichtelijke gedeelten van allerlei historische, oudheidkundige opmerkingen en andere verhalen en legenden hebben, waarvan de kennis voor den leek belangrijk werd geschat ¹⁾.

Toen men in de dagen der moderne devotie aan het volk begon te denken, ontstonden de plenariën; reeds te voren waren de Epistel- en Evangelieboeken in gebruik en beide waren berekend op de godsdienstige vorming des volks.

Voor ons is het thans belangrijk te onderzoeken: 1°. wanneer deze Boeken, oorspronkelijk in het Latijn opgesteld wat den tekst betreft, in de landtaal zijn overgebracht; 2°. of deze overzetting der pericopen door de auteurs van Hs. n°. 252 en van Hs. n°. 244 (Evangelien en Brieven, enz.) is geraadpleegd; 3°. of er later eene nieuwe versie van vervaardigd is dan of deze eerste overzetting eerst in handschrift en daarna door de drukpers, hetzij met meer of minder succes, is verspreid.

De „Boekzaal” van Le Long bewijst ons hier geringe diensten. Wel worden ons daarin eenige Handschriften genoemd, doch onder deze komen er voor, welke niet tot deze soort behooren.

De Hoogl. Moll was de gelukkige eigenaar van een hoogst belangrijken Codex ²⁾. Deze bevat eene zeer bruikbare vertaling van die kernstukken des Bijbels, en daarenboven vele nuttige glossen en breede expositiën, die voor den toenmaligen lezer ongetwijfeld vruchtbaar waren. Na de „lessen” volgt in dit Hs. een sermoen van broeder Heinrich von Cleve, daarna een stuk „sequere me”, de bergrede, enz., concordantie der passie, gesprek tusschen Anselmus en Maria en op het einde eene aanwijzing van de veelvuldige vruchten der meditatie over de passie ons heren en is vervaardigd in 1348 ³⁾.

¹⁾ Zie Alzog: „Die D. Plenarien.”

²⁾ Dit Handschrift is thans eigendom der Univ.-Bibl. te Amsterdam.

³⁾ Zie Moll: „Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.”, II, 2de Stuk, 333.

Genoemde geleerde meent, dat dit werk òf weinig bekend òf voor de critiek der deskundigen van den aanvang der vijfde eeuw niet bestand schijnt geweest te zijn, daar Joh. Scutken, destijds conversbroeder in het convent te Windesheim, eene versie van de Evangelie-lessen bezorgde, waaraan hij glossen toevoegde, die hij uit de schriften der Kerkvaders had vergaderd ¹⁾).

Dankbaar voor dit vermoeden, zullen wij trachten de onder ons bereik zijnde Handschriften wat nader te leeren kennen, alsook de door de drukpers verspreide werken van deze soort, om de gestelde vragen te kunnen beantwoorden.

* * *

Wij openen dit onderzoek met het oudste ons bekende Handschrift van 1348. Den inhoud er van hebben wij reeds medegedeeld; het bevat de Epistel- en Evangelielessen voor het geheele kerkjaar met glossen en exposities. Zoo vangt het aan met dat gedeelte der Schrift, hetwelk op den eersten Zondag van den Advent gelezen werd. Het is Rom. 13: 11—14 en Matth. 21: 1—9. — Rom. 13 „Broedere weet wel dat nu tijt es dat wi up staen van onsen slape; want nu es naerre onse zalichede dā whi gheloveden; Die nacht es leden en die dag es ons ghenaeet; Laet ons danne wech werpen die ghewerkē van deemsterheden; En laet ons andoen die wapenen van lechte. Also dat wie inden dach eerlike moghen wandelen; Niet in groten maeltiden . no in dronkenscepen . niet in onse bedden no in eneghen oncuusscen dinghen . niet in sceldene . no in stridene . Beware doe et an onsen here ihesus kerste;”

Matth. 21. : „In dien tiden; Doe onse here comen was tote bethphage ten berghe van olivetus . *Bethphage was ene strate ghelegē op den berch van olivetus* . Doe ihūs quam en hi nakede der stat van iherusalem sende ihesus II . siere iongheren ende sprac hem aldus toe; Gaet ten castele *dat was*

¹⁾ Dit Handschrift is thans eigendom der Univ.-Bibl. te Amsterdam.

ih'r'lm die daer vor u staet daer soldi vinden al te hants ene ezelinne ghebonden een ionc volen bi hare . ontbint se *sprac ih'c* en brincse tote mi . En eist dat u yemen ane spreect *alse te lettene* segghet die here heeft er noot *en moet se oorboren* . en sonder *wederspreken* en merrē sal mense u laten wech leden .

Mattheus sprac al dit is gheschiet omdat v'vult werde dat die prophete te voren ghesproken hadde. *Die prophete was Zacharias die seide aldus* . Segghet der dochter van Syon; sich dijn Coninc cōt te di sachtmoedich sittende up ene ezelinne die met haren ionghe gaet en up hare volen. Die iongheren ghinghen wech en daden alse hem *ih'c* ghebeten hadde; En brochtē gheleet tote *ihūm* die ezelinne en haer volen . . enz.

Deze epistel leest mē swandaghes daer naer en beschrijft s' iacob: Int . V . capittel;

Lieve kindere weest ghedoochsamich tote der toecomst ons heren. Siet die ackerman ombeit die precieuse vrucht van sinen lande ghedoochsameliken verdraghende tote der wilen dat hi ontfanghet ghetidige vrucht en spadeghe; Weest dan ne ghedoochsames ghi lieden en conforteert uwe herten . bedi die toecomst ons heren sal ons naken . Ne versucht niet broedere diē inden anderen dat ghi niet ne wort ghevigiert. Siet die iuge comt vor de duere.

Neemt exemple broedere van pinen en van ghedoochsannecheden der prophetē die hebben ghesproken in die name ons heren *ihesus* kerst;

Dese ewang' leest men up dē selven dach en bescreyft s' matheus: Int III . capittel;

In dien tiden; *Quam* ian baptiste predikende ī die woestine van iuda en seide; doet penitencie want dat hemelsche rike sal u naken. Bedi hier es die gheseyt es bi *yesayen* den prophetē die seide; Die stemme des roepers in die woestine ghereet den wech ons heren maect recht sine voetstappen; . . .

Dese ewang' leest mē s'frudags daer naer en beschrijft sinte luuc: Int III . capittel;

In dien tiden; seide ian tote den scaren van lieden die ghin-
ghen uut omē te wordene ghedoopt van hem; Gheslachten
van serpente wie heeft u ghetoocht te vliene vander toeco-
mender gramscepe . Doet dan wardeghe vruchten van peni-
tencien en ne begint niet te seeghene wie hebben enen vader
abrahāme . Want ic segghe u lieden dat god machtich es van
desen steenen te verwekene abrahams kinderen . Want nu es
die aex gheset te wortele van den bomen. Elc boom doune
diē niet ne maectt goede vrucht sal of werden ghehouwen en
gheworpen int vier En vele andere dinghe riet
hi en predekede den lieden;

Dese epist' leest men op dē anderen Zondach vandē advent
en bescreyft s' pouwels tē romeinen: Int XV. capit' ;

Broeders: so wat dingē so sijn ghescreven om onse leringhe
sijn si ghescreven dat wi bi ghedoochsannicheden en bidē
troost vanden scrifturen moeten hebben hope . De god van
alre paciencie en solacie moete u gheven indat selve te ghe-
vroedene ī mallijc anderen na ih'e kerste; So dat ghi met enē
moede en met enen monde moet eren gode . en den vader
ons heren ihūs kerst; Die god van alre hope die moete
u vervullen met alre bliscepen en met payse in rechten ghe-
love so dat ghi moet ov'vloeyē van hopen en vander dueghet
des helechs geests;

Dese ewang' leest mē up den selven dach en beschrijft
s' luuc: Int . XXI . capittel;

In dien tiden: sprac ihe' te sinen iongers; Het sullen tekene
ghescien in die zōne en in die mane . en in die sterren en in
erdrike sal pine sijn der liede van confusien der zee ov'mits
haer ghelut en ooc der andere watere en vlooden; En die
lieden sullē droghe worden van anxten en vā lidene dat over
al erdrike comen sal . Want de virtuten dat es de moghen-
teden der hemele die sullen beroert werden; En dā sullē *alle*
menscen des menscen zuene¹⁾ zien comen in die wolken met
groter macht en moghenteit

¹⁾ Dus ook hier „filius hominis” woordelijk vertaald.

. Hemel en erde sprac ih'e sal overliden
ofte vergaen m' mine woort en sullen niet over liden";

Maar niet slechts bevat dit Handschrift de teksten, welke
gelezen werden, het laat ook na den tekst eene „expositie”
volgen, een kort sermoen, waarin de inhoud van den tekst
wordt uiteengezet.

Zoo volgt terstond na Matth. 21 de expositie en wordt inge-
leid met de woorden: „Hier es te wetene na der ystorien te
sprekene dat matheus achter laet dat ter materien behoort maar
sian vervullet, enz., enz.”

. Wij hebben een gedeelte van deze
expositie afgeschreven om den Lezer hiermede bekend te maken.
Het heeft dezen inhoud: De geschiedenis was aldus: des
Zaterdagavond kwam Jezus te Jeruzalem, waar Martha en
Maria Hem een grooten maaltijd gereed maakten. Daar at
ook Lazarus, dien Jezus uit de dooden had opgewekt. Dit was
op Palmavond. In den morgen van Palmzondag zoude Jezus
naar Jeruzalem gaan en moest door Bethphage eer Hij daar
kwam en dat is dat dit Evangelie spreekt. Naar de letter is
Bethphage een straat, die aan den Olijfberg lag, daar de pries-
ters hun vee (quic) pleegden te hoeden. Maar geestelijk betee-
kent deze weg den staat der opstanding, die met het geluid
der bazuinen zijn zal, gelijk Paulus zegt. Van deze stad zond
God twee zijner jongeren. Dit beteekent, dat degenen, die
jongeren en boden onzes Heeren zullen zijn, dat zij moeten
zijn twee om „gherechte minne ons heren en haers even
kerstens. Ofte twee omē ghestadecheit haers levens en leringhe.”
Die twee waren volgens Chrysostomus St.-Pieter en St.-Fi-
lippus enz.

. Hierop volgt de geestelijke zin van
den tekst: Bij de ezelin en haar veulen verstaat men, zooals
de glosse spreekt, tweëerlei lieden, joden en heidenen. De ezelin
is de „joodschap” en 't veulen de heidenen, want de heidenen
zijn van de joden gekomen. Chrysostomus zegt dat deze dieren
aan de menschen gelijk zijn, die in onkunde aangaande den

Heer leven. Want de ezel is onrein en „onbeheindich” en dwaas en krank. En deze „punten” hadden de menschen van het aardrijk vóór God mensch werd. Daarbij mag men geestelijk bij de ezelin verstaan, dat ons vleesch traag is en „zot” voor geestelijke dingen, maar sterk voor wat aangenaam is. En bij haar veulen verstaat men vleeschelijke begeerten . . .

. En de zeelen, waarmede de menschen gebonden worden, zijn drie: „zachtheden van levane . Vorspoedeicheit der werelt . En ionchede van iaren.”

. Dat Jezus op een van deze dieren zat en zachtmoedig tot Jeruzalem kwam, beteekent, dat hij vrede brengt in alle harten daar hij komt. . . . Merkt op de manieren van Zijn komen. Hij zit niet op een overdekten wagen met „pettel” behangen, Hij zit niet op een hooge „part”, maar op een ezelinne. Hij heeft niet om zich blinkende zwaarden, maar bij hem zijn scharen van lieden, met „risere van palmebomen.” Bij de kleederen der apostelen, die zij op de ezelinne legden, verstaat men „leringhe der deugde.” Hieronymus zegt: der apostelen kleed is leering der deugd of ontbinding der geheele schriftuur of menigvuldigheid der goede werken. Zij, die de kleederen op den weg spreidden, zijn de martelaren, die om de minne van Jezus Christus hunne lichamen versmadden . . .

.
De expositie op Luk. 21:

„Dese ewangelie leest mē in die helighe kerke van der toecomst ons heren ihū xpī ten oordeele . Nu es te wetene dat sinte heronimus . XV . tekens vant inden oudē boukē die hi screef die gheskien sullen vordē doomsdach . maer of si tenden een gheskien sullen bi unen . XV . daghen vorden doomsdach of teen teken nadander langhe des ne screef hi niet . Die tekene die hi screef of die hi vont dat sijn dese . Des eerstes daghes sal haer die zee up heffen . XL . ellen bovē allen berghen . en sal staen recht alse . I . muur up haer selven . Des ander daghes sal die zee also sere neder vallen en zinken dat mense cume sal moghen zien . Des derde daghes sullen hem alle die wondere die inde zee sijn up rechten boven den watere

eñ sullen groot gheluut gheven . enz., enz.

Geestelykē mach men bider zonne v'staen onsen here ihm *xpm* . Want van hem scrivet die prophete malachias eñ spreect inden persone gods ; u lieden die ontziet mine name sal upgaen die zonne der gherecheheit eñ ghezothheit es in hare vedren ia alse *xpi* an den cruce hinc . Bider mane verstaet men de heleghe kerke want van *xpus* wert so verlicht alse de mane bider zonnen . Die sterrē sijn alle kerstine lieden . In desen . III . vint mē alle tekene vor domelsdach . Wi vinden dat die materie der zonnen . III . tekene hevet leden in die scrifture ; Si wert donk' si wert ghequetst . si stont . si ghinc achterwaert . Van hare donkerheit leest mē inden boucke moyses . van haren quetsene scrivet s'ian in apocalyps: dat terdendeel der Zonne ghequetst was . van haren stane leest men ī iosue . Eñ van haren acht'wart gane leest men yesaye . Deze III . tekene sijn ooc ghesiet in *xpm* die ene Zonne es der waerheit . Hi wert donker doe hi ane nam den zac onser mēscit daer hi 'tlicht siere godheit in verbarch als ene kerse in ene landterne . Eñ alse dat witte coren onder tcaf . eñ alse honech onder twas . eñ alse tkeest¹⁾ verborghen es onder die scale .

Dese epist' leest mē swonsdag' daernaer eñ beschrijft malachie de pph'e : Int . III . cap; Dese dinghen seghet onse onse here god : Siet ic sende minen ingel eñ ic sal ghereden doen minen wech vor mijn ansichte eñ alte hāts sal hi comen te siere temple die grote here dien ghi zouct . Eñ die ingel vanden testamente dien ghi wilt siet hi comt seghet onse he'' .

Dit klein gedeelte is naar onze meening voldoende, om den Lezer dezen middeleeuwschen arbeid eenigszins te doen kennen. Daartoe gaven wij niet slechts den tekst van een paar der Advents-dagen, maar ook de exposities er bij. Deze exposities zijn ongetwijfeld zeer belangrijk, hetzij men ze uit een homiletisch, hetzij uit een dogmatisch oogpunt beschouwt.

¹⁾ Keest — Zie Verwijs en Verdam. — „Keest” is een Vlaamsch woord. Keesten = kiemen.

Als bijdrage tot de predikkunde in de middeleeuwen zijn zij niet te versmaden, maar voor ons doel komt slechts de tekst in aanmerking. Ook konden wij den Lezer wijzen op de inrichting dezer boeken, doch ook dit is hier bijzaak. Wie hiervan iets lezen wil, raadplege het werk van Ranke: „Das Kirchliche Pericopensystem” ¹⁾. Deze geleerde wijst er op, dat er in de liturgie voor vele kerktijden Bijbelstukken werden gebruikt, waaraan men den lof niet kan onthouden, dat zij gepast en soms op geestrijke wijze gekozen waren.

Zoo begint ons Handschrift op den eersten Advents-Zondag te lezen Rom. 13:11—14 en Matth. 21:1—9 ²⁾. Des Woensdags daarna volgen Jak. 5:7—10 en Matth. 3:1—6, des Vrijdags in diezelfde week Luk. 3:7—18 en den tweeden Zondag van den Advent Rom. 15:4—13 en Luk. 21:25—33. Omtrent de pericopen van den eersten Advents-Zondag merkt Ranke op: Die Lektion soll zeigen, wie man den Tag der neuen Ankunft des Herrn entgegen gehen soll. Darauf deutet auch das Ev. hin: dem Volk ähnlich, welches beim Einzug des Herrn in Jerusalem „die Kleider auf den Weg breitete; die Andern hieben Zweige von den Bäumen und streueten sie auf den Weg; das Volk aber, das vorging und nachfolgte, schrie und sprach: Hosanna dem Sohne Davids.” Vollzieht die Gemeinde diese Anforderungen der Herzensreinigung und des Lobens innerlich, so ist der Advent die Vorbereitung eines Triumphzugs, der zu Weihnachten ins Werk gesetzt werden soll.

Dass unter der nöthigen Vorbereitung vornehmlich eine ascetische, Beten und Fasten, gemeint war, zeigt der Umstand, dass die Worte: „wartet des Leibes”, etc. nicht mit zur Epistel gehören

Over de pericopen van den tweeden Advents-Zondag schrijft hij: Die Epistel redet von dem Trost, der in den Weissagungen des alten Test. für die Gläubigen liegt und geht nach

¹⁾ Zie ook Moll: „Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.”, II, 3de Stuk, 336.

²⁾ Zie over de Advents-Zondagen: Ranke, S. 379.

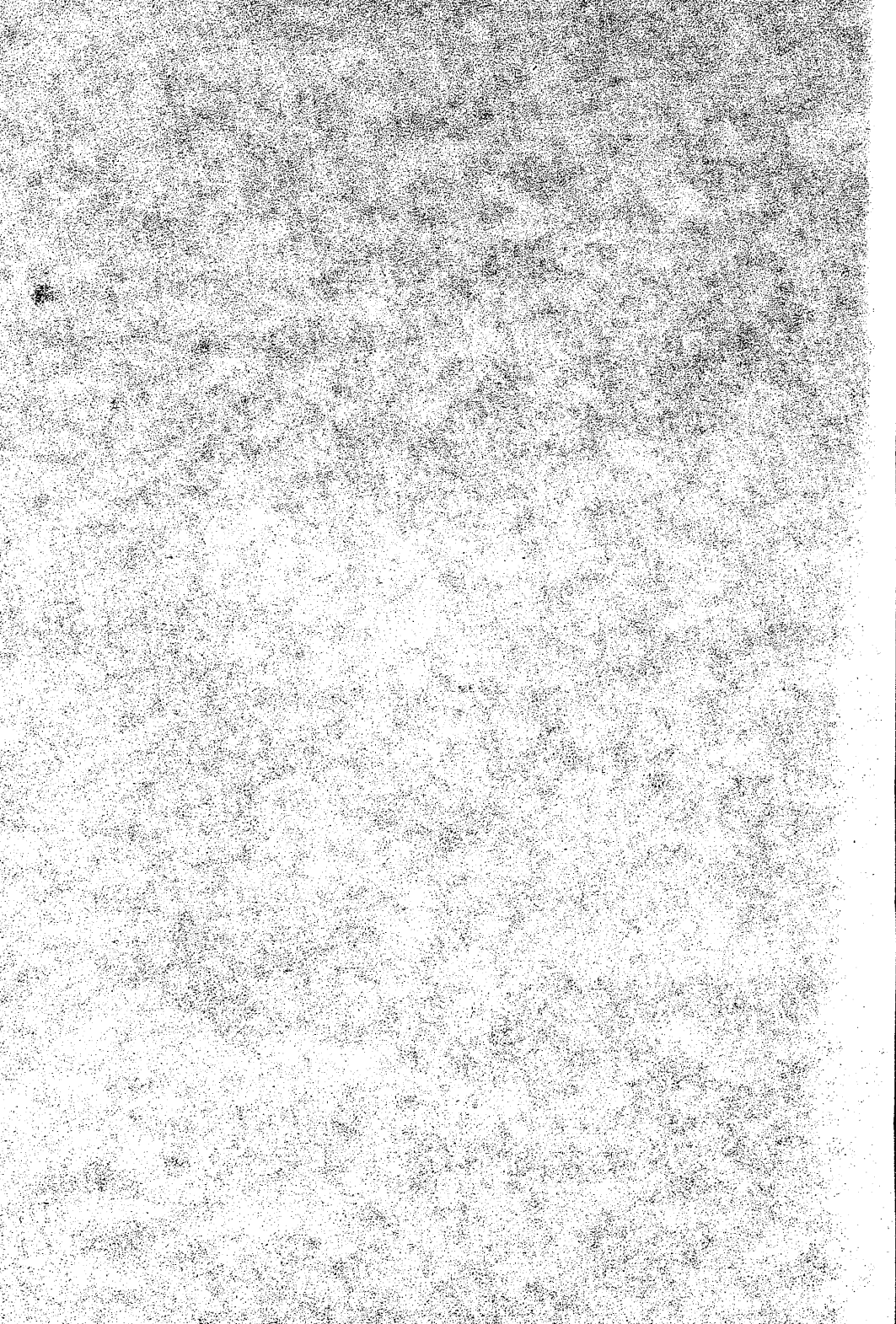
einigen Ermahnungen dazu über, die Sendung Christi als eine den Heiden wie den Juden mitgetheilte Gabe dazustellen: Den Juden ist sie um der Wahrhaftigkeit Gottes willen geschenkt worden, „zu bestätigen die Verheissung der Vätern gegeben,” aber auch den Heiden, aus Barmherzigkeit: „wie geschrieben steht.... es wird sein die Wurzel Jesse und der auferstehen wird zu herrschen, auf den werden die Heiden hoffen . Gott aber der Hoffnung erfülle dich.....” Sie erhält hierin eine Ermunterung, getrost der herrlichen Zukunft des Herrn zu harren. Von der Art, wie sich diese ereignen wird, handelt das Ev. „Es werden Zeichen.....” Der Tag ist der frohen Hoffnung auf die Wiederkunft des Herrn gewidmet.”

.....
 Moeilijk is het, de gedachten, welke de oude Kerk met het vieren van den Advent verbond, in één begrip samen te vatten; want nu eens is het de voorbereiding op de wederkomst des Heeren ten gerichte, dan weder de voorbereiding tot het Kerstfeest, of de herinnering aan de historische voorbereiding der menschwording van Christus, wat ons in de oorkonden over het vieren van den Advent in den ouden tijd voor oog en treedt. Daarom wezen wij op de exposities, waarin de gedachte hieromtrent van den auteur duidelijk is neergelegd. Doch ter zake ¹⁾.....

Wij willen thans onderzoeken of de tekst dezer pericopen overeenstemt met dien in de Handschriften n°. 244 der Evangelien en n°. 252 der Brieven en of soms deze tekst als hulpmiddel voor genoemde overzettingen heeft gediend.

Ook ten opzichte van den tekst der Oud-Testamentische Boeken hebben wij dit onderzocht, doch konden toen geene aanwijzingen vinden, dat de auteur den tekst dezer Epistel- en Evangelieboeken had overgenomen. Of ook hetzelfde geldt ten opzichte der Nieuw-Testamentische Boeken, zal den Lezer blijken, nu wij hem enkele gedeelten daaruit mededeelen en daarnaast den tekst der oudste overzetting (van 1360) plaatsen.

¹⁾ Zie hierover: Ranke, bl. 373.

hier beghinnen die epistelen
entie ewangelie van alder iare;
Dele epist leestmen vp de eerst
ten zondach vanden aduent
en belcrist s'pauwels ten wo-
nemen. Int xviij. capitel;

Boedare weet
wel dat nu
tijt es dat wi
vp staen van
onsen slape;
Want nu es
naerre onse
zalchede daer

wi gheloueden; Die nacht es
leden en die dach es ons ghe-
naect; Laet ons danne
wech werpen die gheuerke
van deensterbeden; en laet
ons anden die wapenen
van lechte. Also dat wie
indendach eerlike moghen
wandelen; Niet in groten
maeltiden. no in dronken-
scapen. niet in onse bedden.
no in eneghen oncuissen
dinghen. niet in sceldene. no
in liden. sieware doet an
onsen here ihesus kerste;
Dele ewang. leestme vp den
seuen dach en belcrist. s.
matheus. Int xxi. capitel;

In dien tiden: Doen onse
here comen was tote beth-
phage ten berghen van
oliueten. Bethphage
was ene strate ghelegē
vp den berch van oliue-
ten. Doe ihesus quam en
hi nakede der stat van
iherusalem sende ihesus
ij. siere iongheren ende
sprac hem aldus toe; Gaet
ten castele dat was iheru-
salem die daer vor v staet daer
suldi vinden al te hant
ene ezelmme ghebonden
een ionc volen bi hare.
ontbintse sprac ihc en
bintse tote mi. en eist
dat v yemen ane quere
alle te lettene segghet die
here heester noot en moet
se oorboren. en sonder we-
der spreken en merre sal
men se v laten wech leden.
matheus sprac al dit es
ghedaet om dat v wilt
werde dat die prophete te
boren ghesproken had-
de. Die prophete was za-
charias die sende aldus.
segghet der dochter van
sion: sich din coninc cōt

Hs. Amsterdam.

Rom. XIII.

Broedere weet wel dat nu
tijt es dat wi up staen van
onsen slape; want nu es naerre
onse salechede dā wi ghelove-
den; Die nacht es leden en
die dach es ons ghenaect; Laet
ons danne wech werpen die
ghewerkē van deemsterheden;
En laet ons andoen die wapenen
van lechte. Also dat wie inden
dach eerlike moghen wande-
len; Niet in groter maeltiden,
no in dronkenschopen. niet in
onsē bedden no in eneghen
oncuusscen dinghen. niet in
sceldene. no in stridene. Be-
ware doe et an onsen here ihesus
kerste;

Rom. XV.

Broeders: so wat dingē so
sijn ghescreven om onse leringhe
sijn si ghescreven dat wi
bi ghedoochsannicheden en
bidē troost vanden scrifturen
moeten hebben hope. De god
van alre paciencie en solacie
moete u gheven in dat selve
te ghevroedene ī mallijc ande-
ren na ih'e kerste; So dat ghi
met enē moede en met enen
monde eren gode. en den
vader ons heren ihūs kerst; .

Hs. y398.

Rom. XIII.

Ende weet desen tijt want
nu is die ure ons vanden slape
op te staen. want onse salicht
is nu naerre dan doe wy ghe-
loveden Ende di nacht is voer
bi ghegaen mer die dach sal
naken. laet ons daer omme
of werpen die wercken der
duusternisse. ende aendoen
die wapen des lichts. Alsoe
opdat wy inden daghe eerlicken
wanderen. Niet in verscep-
pinghe. In dronckenschap.
niet in traecheden der cameran
ende onscamelheiden. niet in
kyvinghe ende in nijdicheiden.
Mer doet aen den here ihesum
χρῖ

Rom. XV.

Alle dinghen die ghescrevē
sine die sine tot onse leringhen
ghescreven op dat wy overmids
ghelatenheit. ende troest der
scrifturen hope hebben. God
der ghelatenheit ende des
troests gheve u dat selve te
smaken in malcander na ihm
χρῖm Op dat ghi eendrachtelic
ut enen monde eert gode ende
den vader ons heren ihū χρῖ.

Matth. XI.

In dien tiden √ Doe ian hoorde daer hi lach ghebondē inden Carkere die miracula *χρῖ*. Doe sendi ute twee van sinen iongren √ eñ dede *χρῖστο* vraghen aldus √ Bestu die comen sal of beden wi eens anders √ Jhs antwoorde dē iongheren eñ seide ; Gaet weder boetscacht ianne die dinghen die ghi ghehoort eñ ghezien hebt . Blende zien √ Eñ crepele wandelen √ Beziecte wordē reine ghemaect ; Dove horen √ Die dode staen up √ Eñ die arme werden overmits predekene gheleert ; Eñ zalech es sprac ihūs die in mi niet ne wert ghescandelizeert

.
.
.

Matth. XXI. Hs. 244 ¹⁾.

Vs. 1—7.

Ende doe hi iherl'm nakede eñ tot bethfage quam totten berch van olyveten . doe sende hi twee van sinē iongh'en eñ seyde hem gaet in dat casteel dat teghen u is Ende altehant suldi vinden een eselyne ghebonden en ha' ionc mit ha'

¹⁾ Zie te voren.

Nº. 244.

Ende het gheschiede doe ih's dz eyndede dz hi sijn twalef iongheren ghebenedide ende ghinc van daen om te leren Doe iohannes die indē banden lach hoerde die wercken cristi . sende hi twee van sinē iongheren ende vraechdē hem Bistu die daer toecomende sijs . of v'beiden wi enen anderen Jhesus antwoerde eñ seide Gaet ende boetscacht iohannes weder dat ghi ghehoort hebt Die blinden sien . die crepele wandelen . die malaetsche werden ghereynicht . die doven horen . die doden staen op . die arme werden inder ewangelien gheleert Ende salich is hi die mi niet ghescandalisiert en wert

.

Luk. III . Ms. n°. 244 ²⁾.

Vs. 7—9.

Doe seide hi totten scaren die utghinghē om ghedoept te wesen van hem Slangē geslachte . wie heeft u gheopenba't te vlien van dē toecomēden toern Da'om doet va'dige vrucht d' p'uyen Eñ en begijnz niet te seggē wi hebben abra-

²⁾ Zie te voren.

Ontbintse en brenct se tot
mi En ist dat u yemāt yet
seit . so segt dat die heer
deser noet heeft . en altehant
sal hise laten Dat is altermael
gheseyt opdat v'volt w'de dat
van dē ppheet ghesproken
is Segt d'docht' van Syon
Sich dȳ conīc comt di saft-
moedich . en sittende op een
eselyne en op ha' ionc die
noch dat yuc draecht Die
ionghe' ghinghen ende deden
als hem ih's gheboet . en broch-
ten die eselyne en dat ionc .
en leyden ha' cleder da' op
en deden da' op sitten Veel
scaren spreiden ha'

ham tenē vad' Ie seg u dats
god machtich is van desen
stenē abrahams kind' te
v'weckē Nu is die bile an die
wortel d' bome ghesz Da'om
alle boem die gheen goede
vrucht en brenghez selmē op-
houwē en in dz vier w'pen....

Luk. II. Hs. 1348.

.... spraken die herden on-
derlinghe laet ons gaen tote
bethleem en weten zien dat
woord dat ghedaen es dat de
here hevet ghemaect en ons...

Luk. II. Hs. n°. 244.

.... dz die hardē ond'linghe
spraken Laet ons gaen tot
bethleem en sien dz wo't datt'
ghesciet is dz ons die he'
v'toecht heeft

Zoo de Lezer deze proeven onderling vergelijkt, zal het hem
blijken, dat op de gestelde vraag: „of de auteurs der Evan-
geliën en der Brieven dezen tekst van 1348 geraadpleegd heb-
ben”, moeilijk een antwoord kan gegeven worden

Nu meent de Hoogl. Moll, dat dit werk of weinig bekend
of voor de critiek der deskundigen van den aanvang der vijf-
tiende eeuw niet bestand schijnt geweest te zijn, daar Johannes
Scutken te Windesheim eene nieuwe versie van de Evangelie-
lessen bezorgde, met glossen, aan de Kerkvaders ontleend.

Hem stond voor den geest de mededeeling van Johannes
Busch in zijn Chronicon, dat Johannes Scutken „quosdam libros,
videlicet Evangelia per annum, et Psalterium, singula cum suis
glosis, ex dictis sanctorum per ipsum collectis,” uit het Latijn
in het Nederlandsch heeft overgebracht.

Deze geleerde veronderstelt alzoo: 1°. of dat dit „epistel- en

evangelieboek" weinig bekend zal geweest zijn; 2°. of dat het voor de critiek der deskundigen van de vijftiende eeuw mogelijk niet bestand geweest is. Beide veronderstellingen mogen geuit worden, doch als Z.H.Gel. er terstond op laat volgen „daar Joh. Scutken eene versie der Evangelie-lessen met glossen bezorgde," dan is het niet recht duidelijk of deze laatste woorden beide veronderstellingen betreffen.

Het schijnt, dat Z.H.Gel. de woorden van Busch in dezen zin opvat, dat Scutken Evangelie-lessen met glossen vervaardigd heeft, welke interpretatie mogelijk juist is, en dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat het Epistel- en Evangelieboek van 1348 mogelijk aan Scutken niet bekend geweest is of, indien wel, hem niet bevredigd heeft. Ook blijkt, dat deze Hoogleeraar bij het „Evangelium per annum" van Scutken aan een Epistel- en Evangelieboek met glossen denkt, want hij schrijft: „daar Joh. Scutken eene versie der Evangelie-lessen bezorgde." Hier is ons niet recht duidelijk wat Prof. Moll bedoelde. Naar onze meening is het bedoelde Evangelium per annum iets anders als eene versie der Evangelie-lessen met glossen. Hierover echter straks! Wij achten het niet onmogelijk, dat het Epistel- en Evangelieboek van 1348 weinig bekend kan geweest zijn, doch het komt ons meer waarschijnlijk voor, dat deze versie, wegens hare ongevraagde vrijheid in het teruggeven van den Latijnschen grondtekst en hare bijgevoegde sermoenen, aan velen in de tweede helft der 14e eeuw niet behaagd heeft.

Het is toch opmerkelijk, dat van dezen Codex van 1348 ons slechts één afschrift bekend werd, dat op de Universiteitsbibliotheek te Utrecht bewaard wordt. De Koninkl. Bibliotheek te Brussel bezit echter ook een Handschrift van deze soort, dat, zonder exposities en glossen, den Latijnschen grondtekst nauwkeuriger volgt dan zijn origineel.

Of nu dit Handschrift van Brussel eene nieuwe versie der Schriftpericopen bevat, dan of het nieuwe slechts hierin bestaat, dat de oude tekst van 1348 naar dien van 1360 is gecorrigeerd, is moeilijk aan te toonen. Het begint met den tekst van den

eersten Advents-Zondag, doch noemt noch Brief noch Hoofdstuk, waaraan deze is ontleend, en vergenoegt zich verder met slechts den apostel te noemen of den evangelist, bij wien de Schrift-gedeelten voorkomen.

Ziehier een klein uittreksel van dit manuscript.

Begin:

Dese epistele leest men up den eersten / sondach van den advente en beschryv / sinte pauwels /

Broedere weet / dat wel dat nu / tijt es dat wi / upstaen van ons / sen slape . Nu es / naerre onse sa / liche de danne / wi gheloveden / die nacht es le / den ende die dach es ons ghenaeft laet / ons danne wech werpen die ghewerken van deemsterheden.....

Dese ewangelye leestmē up den selvē / sondach ende beschryvet . s'matheus . /

In dien tiden als ihesus ghenaeft / der stat van iherl'm . ende hi quam / ten bethphage ten berghe van olive / ten . doe sende hi twee siene ionghers / ende seide tote hem leden . Gaet indien / casteel die ieghen u es . Ende ghi zult te / hants vinden eene eezelinne ghebonden /

Dese epistele leest men swontaghes / indie weke ende beschryvet sinte pau / wels ten romeynen . Lieve kindere weest ghedooch / samich tote der toe comst / ons heeren . Siet die acker / man errebeit der precieuser vrucht van / sinen ghedoechsaemliken verdraghene / toter wilen dat hi ontfanghet ghedeghe / ne vrucht.....

Dese evangelie leest men up den / selven dach ende beschryvet . s'luuc

In dien tiden quam Jhan bap / tiste predekende in die woestine / van iudea . ende seide doet peni / tencie . want dat hemelsche ri / ke sal u naken . Bedi hier es die ghe / seit es bi ysaien den prophete die / seide . die stemme des roupers in die / woestine.....

Dese ewangelie leest men up den / vrindach en beschryvet . s' luuc

Indien tiden seide ihan tote den / scaren van lieden die

ghinghen / uut om te wordene ghedoopt van / hem . gheslachte van serpenten / wie sal u toghen te vliene van der / toecommender gramscepe . doet / danne waerdeghen vruchten van pe / nitencien

Dese epistele leestmē up dē anderē / sondach in den advent ende descri/vet Sinte pauwels . Broedere so wat dinghe dat / es ghescreven om onse leerī / ghe sijn si ghescreven . dat wi bi ghe / doochsamicheden . ende bi trooste van / der scrifturen moeten hebben goede / hope . die god van alre hope . eñ van / paciencien . ende van solase moete / u gheven . . .

Dese ewangelie leestmē uptē selvē / sondach ende descri/vet . s'. luuc .

In dien tiden seide ihesus tote sinen / ionghers . het sullen zijn teekene in / die zonne ende in die mane ende in / die sterren . ende in erderike sal grote / perse wesen . van volke om die Confu / se van den lude van der zee . ende der / vloeten

Vergelijkt men hiermede nu den tekst van 1348, dan valt terstond het verschil in het oog; plaatst men hem naast dien van 1360, dan is er niet veel onderscheid op te merken en het weinige, dat er bestaat, geeft nog geene genoegzame bewijzen, dat dit Handschrift eene nieuwe versie bevat ¹⁾

Andere Handschriften van deze soort hebben wij niet aangetroffen, zoodat wij vermoeden, dat dit genre niet veel bijval gevonden heeft in de 14de en in de eerste helft der 15de eeuw, en zeer waarschijnlijk door de evangeliaria, de epistolaria en de evangelia per annum verdrongen is.

Er openbaarde zich in de tweede helft der 14de eeuw een streven naar de zuivere en volledige vertaling van den Latijnschen tekst; doch later, in de 15de eeuw, vooral in hare tweede helft, zien wij weder de Epistel- en Evangelieboeken te voorschijn brengen, welke vooral door de drukpers menigvuldig zijn verspreid. Of Geert Groote en zijn leerling Scutken de vraag naar den zuiveren en volledige tekst hebben gewekt

¹⁾ Zie bl. 270.

en verlevendigd en dat van lieverlede na hun verscheiden van deze aarde het groote gewicht er van voor een tijd is uit het oog verloren, zal de geschiedenis alleen ons kunnen zeggen. Wij constateeren slechts het feit en de historie zal het verklaren.

De Lectionaria en Evangelieën-Harmonieën.

I. DE LECTIONARIA.

De Epistel- en Evangelie-boeken bevatten tekst en sermoen, zoo schreven wij, en onderscheiden zich van de plenariën hierin, dat deze laatste bovendien nog kleine stichtelijke historische en oudheidkundige opmerkingen bevatten, waarvan de kennis voor den leek belangrijk werd geschat. Naast deze geschriften had de oude Kerk nog lectionaria, welke eene pericopén-verzameling zijn, waarin de teksten volgens de eigenaardige behoeften van het kerkjaar geordend waren. Wij mogen aannemen, dat sedert Karel den Grooten, die de Roomsche liturgie alom in zijn Rijk invoerde, deze handleidingen voor de geestelijken in ons vaderland algemeen werden aangenomen.

De naam „lectionarium” werd aan die boeken gegeven, welke beide, èn evangeliarium ¹⁾ èn epistolarium, bevatten, op gelijke wijze als wij spreken van den Bijbel, waarmede wij de gezamenlijke Boeken des Ouden en N. Verbonds bedoelen. Nu is het ons niet mogelijk geweest een evangeliarium op te sporen, dat vóór of gelijktijdig met het Epistel- en Evangelieboek of met de Boeken des Ouden of des Nieuwen Verbonds in de landtaal is overgebracht. Vóór ons ligt een Handschrift van deze soort, dat eigendom der Maatschappij van Ned. Letterkunde ²⁾ en in de vijftiende eeuw vervaardigd is. Dit

¹⁾ Evangeliarium = Evangelieënboek, bevattende de gedeelten der Evangelieën; Epistolarium = Epistelboek, bevattende de gedeelten der Brieven, enz., welke op bepaalde dagen en tijden werden gelezen.

²⁾ N°. 254 der „M. v. Ned. Lett.”

Handschrift wordt in den catalogus van genoemde Maatschappij een Lectionarium genoemd, doch het heeft slechts de vier Evangeliën in zoo verre deze bij gedeelten voorgelezen werden. Waren hierbij de Brieven, enz. en de Profetieën gevoegd, dan zou de benaming juist geweest zijn, wat nu het geval niet is. Dit Handschrift is een Evangeliarium. Het is zóó ingericht, dat de vier Evangeliën in hun betrekkelijk geheel, want enkele gedeelten moesten uit den aard der zaak wegvallen, naast elkaar zijn geplaatst, doch zonder verdeeling in hoofdstukken, maar aanwijzingen hebben van de gedeelten, welke op zekere dagen en tijden en bij zekere gelegenheden gelezen werden. Om het nu den Lezer gemakkelijk te maken de vastgestelde pericopen spoedig te kunnen vinden, is door den auteur vooraan een tafel geplaatst „hoe mē elc ewangeliū vyndē mach.” Dit geschiedde op deze wijze:

Bladen.		boec.
XXIII	Op ten iersten sōnendach indē advent	Matheus.
III	De woensdaechs daerna	Matheus.
LIX	Des vrydaechs	Lucas.
LXXXI	Op ten anderen sōnendach	Lucas.
XXXVIII	Des woensdaechs	Marc. 1 cať.
XIII	Des vrydaechs	Matheus.
XII	Op ten derden sōnendach	Matheus.
LV	Des woensdaechs quatertemper	Lucas I.
LIX	Des saterdaechs quatertemper	Lucas III.
XC	Op ten vierden sōnendach	Johānes.
II	Op ten heiligen kersavont	Matheus.
LVII	Op ten kersnacht in die ierste misse	Lucas.
	enz., enz.	
Na deze tafel volgt de tafel van de heiligen. Bijv.:		
XCI	Op S. Andriesavont	Johā.
	enz., enz.	

Wat den tekst van dit Handschrift betreft, deze komt geheel overeen met dien der besproken Handschriften, en schijnt dus daarvan een afschrift te wezen. Om deze overeenstemming aan den Lezer te doen blijken, laten wij hier een paar proeven volgen:

Hs. n°. 254.

Matth. XI.

Op tē derden sōnedach in
dē advēt

Doe iohānes in dē banden
lach hoerde hi die werken $\chi\rho\bar{i}$.
sēide hi twee van sinē iongerē.
eñ vraechde hem . bistuut die
die toecomende is , of verbeidē
wi enē anderen

Jh's andwoerde hem enē seide
gaet enē ontbiedet iohānes we-
der dat gi gehoert enē gesien
hebt die blynde sien enē die
crepel wanderen . die malaet-
sche wordē gereijnicht . die
dove horen . die dodē staen
op . die arme wordē inder ewan-
gelien geleert

.

Luk. XV.

Ende hi seide een mensche
hadde twee kynder enē die iōger
van dien seide sinē vader . vader
gif mi dat deel vanden goede dat
mi gebuert . enē hi deilde hem
dat goet . enē na niet veel
dagen . doet die ionger soen
al v'gadert hadde . ginc hi in
verre conīcrike pelgrymaedse
enē daer verdede hi sȳ goet
oncuusschelic levende Enē na
dat hijt al v'teert hadde wort
indien rike een sterc hōger .
enē hi began armoede te heb-

Hs. O. 3.

Op ten derden sōnēdach
Doe

iohannes die inden banden
lach hoerde die werken $\chi\rho\bar{i}$
sende hi twe van sinen ion-
gheren enē vraghede hem . bistu
die daer toecomende is of ver-
beide wi enen anderen.

Jh's antwoerde hem ende
seide gaet ende ontbiedet io-
hannes weder dat ghi ghesien
ende ghehoert hebt

.
.
.
.
.
.

Luk. XV. Hs. n°. 244.

. . . Een mensce hadde
twee sonē . enē die iongh' van
dien seide sinē vad' vad' ghif
mi dz deel van dē goede dz
mi gebo't Enē hi deilde hē dz
guet Enē na niet veel dagen
poet die iongh' sone al v'gad't
hadde . ghinc hi in een v're
conīcrike pelgrimaedse . enē
da' v'dede hi syn guet oncuys-
selic levende Enē na . dz hijt
al v'teert hadde . wort in dien
rijc een starc hōgh' enē hi began
armoede te hebben Enē hi gīc

ben . eñ hi ginc heen eñ be- | heen eñ bewarp hem an een
 werp hē aen enen borger dies | borgh' dies lāts

Dat de tekst der eerste overzetting door deze soort van Handschriften is overgenomen, blijkt nog duidelijker uit de epistolaria. Zulk een epistel-boek is Hs. n°. 251 en is op dezelfde wijze als Hs. 254 vervaardigd. Ook hierin vindt men vooraan een tafel „vandē bouckē vā S' paul' epistelē . Bijv.

bladere

cap.

XVII Op dē eerstē sōdach vandē advente Romanos XIII
 enz., enz.

Zelfs zijn de glossen tusschen den tekst behouden, zoodat de geheele inhoud der oudste Handschriften er in opgenomen is.

Deze Handschriften verschillen dus wat bewerking en bestemming betreft van andere Codices, die wel hieraan corresponderen, doch doordat zij den volledige tekst der Evangeliën bevatten en de Boeken in hoofdstukken verdeelen, toch weder er van afwijken.

Als men Hs. n°. 245 doorbladert, ziet men terstond het verschil. Dit Handschrift zonder concordantiën of getallen, maar met kapittel-verdeeling en inhoudsopgave der hoofdstukken, heeft den volledige tekst en achteraan drie tafels gevoegd, waarvan de eerste de Evangeliën aanwijst, welke in het jaar gelezen werden; de tweede bevat de Evangeliën der heiligen en de derde de Evangeliën der heiligen in het algemeen. Nog andere dergelijke Handschriften zouden wij kunnen noemen, doch wij achten dit thans niet meer noodzakelijk.

II. EVANGELIËN-HARMONIËN.

In de Handschriften y401, enz. (zie blz. 153) vonden wij eene Evangeliën-Harmonie geplaatst naast de andere Boeken des N. Testaments. Noch Le Long, noch de Hoogleeraren G. J. Meyer, Moll, e. a. schijnen dezen arbeid gekend te hebben, daar het ons bleek, dat de Handschriften, waarin zij voorkomen, aan hun blikken ontsnapt zijn. Ons is niet bekend, zoo schreven wij, of deze auteur der Evangeliën-Harmonie voorgangers gehad heeft; doch als de Levens van Jezus in den vorm eener Evangeliën-Harmonie tot dit genre mogen gerekend worden, dan zijn ons reeds uit het laatst der dertiende (volgens Meyer) en uit den aanvang der veertiende eeuw dergelijke werken in poëzie en proza bewaard.

Op het Nieuw-Testamentische deel van den Rijmbijbel van van Maerlant maakten wij reeds den Lezer opmerkzaam, en wij mogen veronderstellen, dat deze auteur grooten invloed hiermede op de vervaardiging van andere soortgelijke werken van lateren tijd heeft uitgeoefend.

Het schijnt, dat de Bijbelsche stof eerst in poëzie en daarna in proza is bewerkt. Tot ons leedwezen hebben wij hierop niet gewezen, toen wij de eerste ons bekende overzetting der Psalmen bespraken. Aangenaam zou het ons geweest zijn, zoo wij den Lezer hadden kunnen mededeelen, dat door ons oude, in het Nederlandsch overgezette geschriften waren gevonden, waarin sommige Psalmen berijmd voorkomen. En toch moeten er zulke overzettingen bestaan hebben, welke aan onze vertaling in proza voorafgaan. Van de zeven Boetpsalmen in rijm zijn nog Handschriften bewaard, alsook nog enkele frag-

menten van andere Psalmen uit de eerste helft der 14de eeuw. In de Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, vijfde deel, heeft Prof. Meyer van Groningen deze Psalmen medegedeeld, alsook de Lofzangen van Maria en van Simeon.

Ps. 2 : 2—4 is op deze wijze berijmd:

Waerom grimden die ghediede ,
 En hebben quaet ghedacht de liede ?
 Doe de connighe stonden te samen ,
 Ende de princen overeen quamen ¹⁾ ,
 Jeghen den groten Here fijn ²⁾ ,
 Ende iegen *xpm* te sijn .
 Laet ons scoren hare banden ,
 En worpen wi van ons haer roe te handen ³⁾ .
 Die inden hemel woent, salse bespotten ;
 Ende de Here salse versotten .

.

Ps. 130: Van diepen , Here , ut mire herten ,
 Roepic claghende mine smerten .
 Wildi ontfaen mine claghe ,
 Die ic te di doe , alle daghe .
 Vore di , Here , moeten sijn
 Verstandel al de beden mijn ;
 So dattic moet , na mine bede ,
 Vercrighen dine ghenadechede .
 Saghest du , Here , op onse mesdaden ,
 Wi en creghen nemmer ghenade ;
 Wi en vonden niewers man so boude
 Die ons vor di verdinghen ⁴⁾ soude ⁵⁾ .

.

Wie de auteur van deze Berijmde Psalmen is, weten wij nog niet, maar nochtans is deze arbeid hoogst belangrijk te achten, daar ook hieruit blijkt, dat onze veronderstelling, dat de Bijbelsche

¹⁾ beraadslagen. ²⁾ den volmaakten Heere. ³⁾ thans. ⁴⁾ bepleiten, vrijpleiten.

⁵⁾ Zie verder A. W., bl. 209.

stof eerst in poëzie en later in proza is overgebracht, grond is ¹⁾).

Na van Maerlant zijn de historiën des N. Testaments meer-malen bezongen vóór men er aan dacht den tekst der Vulgata in proza en woordelijk in eigen taal terug te geven.

Wij denken allereerst aan den letterkundigen arbeid van Jan Boendale (de Clerc), geboren in het laatst der 13de eeuw en gestorven in 1351. Hij behoorde tot den geestelijken stand, doch hij heeft niet als priester den werkelijken dienst te Antwerpen waargenomen. Wel werd de civiele betrekking, — hij was stadsschrijver — die hij jarenlang bekleedde, doorgaans aan personen van geestelijken stand opgedragen, maar deze was met de bediening van een kerkelijk ambt niet wel vereenigbaar. Zijn gedicht is door Dr. M. De Vries in 1844 uitgegeven onder den titel van „Der Leken Spieghel.”

„De auteur ging uit van het denkbeeld, om aan de onwetendheid der leeken te gemoet te komen, door hen als in een spiegel al datgene te doen beschouwen, wat op hunne geestelijke belangen betrekking had. Zoo ontvouwt hij in de eerste plaats het ontstaan van het menschelijk geslacht en hoe het door God was opgeleid tot op den tijd des Christendoms; doorloopt vervolgens de wording en de verdere geschiedenis der Christelijke Kerk, in verband met de ontwikkeling der wereldlijke macht, en verklaart de geheimen der symbolische kerkleer, benevens de wetten der Christelijke zedekunde in al hare verschillende toepassingen, om eindelijk op de heerlijke toekomst van het zegepralende Godsrijk te wijzen.

Zoo doet hij het verledene strekken tot verklaring van het tegenwoordige en tot voorbereiding voor de toekomst, ten einde de leeken, den blik met dankbaarheid achterwaarts en met vertrouwen voorwaarts wendende, hier op aarde niets ernstiger zoeken mochten dan de uitbreiding hunner kennis en de verbetering hunner wandel.”

Dat hij in dit werk het Leven van Jezus opnemen zoude, was te verwachten.

¹⁾ Vergelijk hiermede blz. 45.

Daartoe leverde hij eene bewerking der vier Evangeliën, doch niet, zooals Jacob van Maerlant gedaan had, door Petrus Comestor's *Historia Scolastica* te volgen en de stof der kanonieke Evangeliën in haar geheel op te nemen; hij ging deze stof grootendeels voorbij en putte bij voorkeur uit de Apocriefen, waardoor hij veel belangrijks tot de kennis zijner lezers kon brengen en aanvullen, wat in de berichten der kanonieke schrijvers scheen te ontbreken. Zoo leverde hij een berijmd verhaal van des Zaligmakers werken en lotgevallen, maar waarin, zooals de Hoogl. Moll terecht opmerkt¹⁾, het wezenlijke in 's Heeren verschijning, het hoogste en voornaamste, daartoe behoorende, plaats had gemaakt voor de menigvuldige wondergeschiedenissen der Apocriefen. Zoo wijdt hij van de negen en dertig kapitelen, waarin hij 's Heeren Leven behandelt, de eerste vijf en dertig aan de geschiedenis van Maria's afkomst en opvoeding, Jezus' geboorte, jeugd en levensloop tot aan zijn twaalfde jaar en breekt hier den draad van het verhaal af met eene verwijzing naar de vier kanonieke Evangeliën, om in het uitvoerige zes-en-dertigste kapittel terstond de lijdensgeschiedenissen volgens Nicodemus aan te vangen, enz.

Het geheele werk, zegt de Hoogl. Moll, was meer geschikt om het hoofd der leeken met ongerijmde mirakelhistoriën te vullen, dan tot eene trouwe bekendmaking van de heerlijkheid des Heilands. Toch komen hier en daar tusschen het verhaal gezonde opmerkingen en moralisatiën van den dichter voor, die voor den lezer haar nut kunnen gehad hebben.

Tot een proeve van de wijze, waarop de dichter sommige gedeelten uit 's Heilands Leven heeft bewerkt, diene het volgende:

B. II. c. 17.

Hoc si door die woestine trocken te Egypten waert, ende van vele wondren der gheschieden inden weghe.

Joseph ende Maria sijn in die vaert

Metten kinde te Egypten waert .

In hare ghezelschap waren ghinder

Enen ezel , twee ossen , drie kinder ,

¹⁾ Zie Moll: „Joh. Brugman,” II, bl. 14.

Ende ooc een deel scape met :
 Dus ist in Latijn gheset .
 Doe si aldus te zamen
 In die wilde woestine quamen,
 Quamen tote hen manieren
 Van alrehande wilden dieren ,
 Ja wolven , leeuwen , liebaerden .
 Alse Maria haer vervaerde ,
 Ende daer toe dandre mede ,
 Sprac Cristus ende zede :
 „Niement en derf hem ontzien :
 Uwer gheen en sal messchien .
 Sine comen niet om u te deerne ,
 Maer om u te dienene gheerne .”
 Thooft die diere neghen
 Te Cristum waert , ende zweghen ,
 Ende smeetten mitten sterten ,
 Ende ghelieten mitter herten
 Ofte si hem alle dare
 Dienen woude in die scare .
 Ossen, scapen ghinghen daer
 Met wolven , leeuwen , zonder vaer ,
 In rechten vrientscapen wise ,
 Ende namen te gader hare spise ,
 Sonder discoort ende tumult .
 Doe was die prophecie vervult ,
 Die Ysaïas doet weten :
 „Wolven zullen mit lammeren eten ,
 Ende leeuwen ende ossen, zonder faelgien ,
 Sullen te zamen eten paelgien . . .

In Kap. 19 verhaalt hij van de 365 afgoden, die vielen, toen Jozef met Maria in een tempel in Egypte hun intrek namen ¹⁾, en van de wonderen, die Jezus in Egypte deed.

¹⁾ Van Maerlant spreekt er ook van in zijn Rijmbijbel.

In Kap. 20 is Jezus te Nazareth, in Galilea:

Ende in Galilea woonde daer ,
 Doe hi ghinc in sijn vijfte jaer ,
 Also ic bescreven sach ,
 Sat hi op enen saterdach
 Ende spelde mit kindren int sant
 Ane der Jordanen cant.
 Daer maecte hi mitten handen zine
 Zeven scone viverkine ,
 Ende elc met zinen condute .
 Doe dede hi comen ute
 Der Jordanen , die was diep ,
 Water dat rechte liep
 In sine putte , twaren ,
 So dat si alle vol waren ,
 Ende deedt weder uut lopen zaen .
 Also deedt hijt comen ende gaen
 Also dicke als hijt woude doen ,
 Ende dander en constens niet ghedoen .
 Doe sat daer een kint anden rinc ,
 Dat so sere beneet dese dinc ,
 Dat het Jhesus putte brac .
 Jhesus sach op hem ende sprac :
 „Wee di ! zone der nidichede ,
 Sathanas kint daer toe mede !
 Hoe waerstu so coene van ghedachte ,
 Dattu braecs twerc dat ic wrachte ? ”
 Daer bleef tkint doot optie stat ... enz.

.

In Kap. 21 wordt ons medegedeeld hoe Jezus vogeltjes van klei maakte, die wegvlogen; in Kap. 23 hoe Jezus naar school werd gezonden en hoe hij den grooten „klerk” overwon. Dit laatste beschrijft de dichter aldus:

Die grote clerc Zacharias ,
 Ende sprac te Joseph aldus :
 „Noch rade ic dattu desen Jhesus

Ter scolen wylte keren ,
 Dathi zine boeke moghe leren ,
 Ende daer uut spreken ende wisen ,
 So mach men sijn leren prisen ..." enz.

De raad van Zacharias wordt opgevolgd en de oude Levi zal Jezus onderwijzen:

Levi nam dat kint zaen ,
 Ende woude hem doen zegghen A,
 Ende Jhesus en sprac niet na .
 Echt hijt hem zegghen hiet ,
 Ende Jhesus en antwoorde hem niet .
 Levi hadde in sijn hant
 Een roede , ende sloecher thant
 Jhesum mede op sijn hoot .
 Jhesus sprac : „Dits wonder groot !
 Sech , waerom slaestu mi ?
 In waerheden segghic di ,
 Dat hi diemen hier sleet
 Wiser is ende meer weet
 Dan hi is diere sloech :
 Hi mochte an hem leren ghenoech ,” enz . .

Jezus beweert verder, dat Hij geene boeken noodig heeft, daar hij alles uit Zichzelven weet, en doet daarop aan Zacharias vragen naar aanleiding van het A-B-C, waarop Hij het verwijt laat volgen:

„O ghi ypocriten !
 Wat moghedi den volke verwiten ?
 Ghi wilt leren den lieden :
 Ghine cont Alpha niet bedieden .
 Condi Alpha bedieden mi ,
 Ic zegghe u wat Behta si .”

Hierna vraagt Hij weder de beteekenis van elke letter afzonderlijk, maar niemand sprak een woord. Doe sprac Jhesus voort:

„Segt mi , meester vander wet ,
 Diet al mit rechte wet ,

Die A waer omme heeft si
 Drie hoeke , ende waer bi
 Is si optie zide te broken
 Ende onder al ontploken ? ”

Die meester was te barenteert en geheel uit het veld geslagen en riep openlijk uit:

Here vader van hemelrike !
 Wie hoorde ye des ghelike ?
 Dit en zoude gheen mensche wesen ,
 Wat moeder droech desen ?
 Of wat borste soech hi ? enz., enz.

Wij willen den Lezer niet langer met deze verhalen bezig houden; het geheele werk, zegt Prof. Moll, en dat merkten wij reeds op, was zeer geschikt om het hoofd der leeken met ongerijmde mirakelhistoriën te vullen. Echter houde men het ons ten goede, dat wij hier nog een klein tafereel laten volgen, de voorstelling n.l. van de nederdaling ter helle:

Ook de hel heeft de wonderen bij Christus' dood vernomen; zij verzekert hare poorten en laat niemand meer binnen. De profeten en de heilige vaders verlangden, dat zij hare kopen poorten zou openen en den Koning der Heerlijkheid toegang verleen; doch noch aan koning Davids, noch aan Jesaja's, noch aan der anderen begeerte werd voldaan. Evenwel trad de Koning der Eere binnen en verlichtte „met sire moghentheit der helle swerte deemsterheit.” Toen de hel dat zag en Jezus in haar Rijk gekomen was, riepen alle duivels luide: „Wi zijn alle verwonnen van di ! Wie bistu — sech ons dat — Die hier dus cooms in onse stat , In onse macht , in onse behout , Als een kempe vrome ende stout ? Sech ons wanen du cooms , Die onse macht aldus verdooms ? Wie bistu — sech ons bloot — Die so cleine sijs ende so groot , So neder ende so machtich , Ridder so stout ende so crachtich” enz.

Terstond hierna greep de Koning der Heerlijkheid den Satan en sloot hem mede in de duisternis der helle. Hier treft hem verwijt op verwijt: „O prinche zot ende ries , Toebringhere alles verlies , Der ynglen scheren ende spot , Der gherechter

menschen zot , Hoe dorstu in dijn ghehinc Crucen der glorien coninc , Die met sijne doot heeft betaelt Den groten roof dien hi hier haalt?" enz.

Toen de hel hare verwijtingen staakte, zeide de Koning der Heerlijkheid tot haar: „Sathan hi sal na desen Ewelec onder dine macht wesen , In Adaems ende sire kinder stede , In die utterste demsterhede .” en riep: „Comt te mi , alle ghi sante mijn , Die ghebeeldt sijt na mijn anschijn , . . . Ghi sijt verloest , dat segghic u , Mids des levens houte nu” . Adam wordt het eerst door Christus tot Zich genomen en valt weenende voor Zijne voeten; ook de andere heiligen doen dit en roepen saam uit: „Ghi , verloestere van ertrike , Sijt nu comen , als ghi doedt weten Mids der wet enden propheten . Dat si te voren deden verstaen , Hebdi , here , nu voldaan ,” enz. Nu worden alle heiligen uit de hel opgevoerd; David riep doe lude ende sere: Zingt nuwen sanc onsen here . . . enz. en allèn stemmen in: Amen , Amen , Alleluya ! enz.

Zij worden door Michael, den archangel, naar het Paradijs geleid en ontmoeten onderweg twee ouden van dagen, die hun vragen: „Wie sidi — zegt ons ter vaert — Die inder hellen met ons niene waert , Ende hier nu tesen tide Int paradijs sijt soe blide?” waarop eerst Noach, dan Jesaja, maar ook de gekruisigde moordenaar antwoordt, hetgeen de vaders juichen deed: „Gheloeft si God van hemelrike , Die sine gracie dus , twaren , Gheven can mordenaren!” enz.

Op bevel van Michael gaan nu de verlostē naar Jeruzalem, om daar te bidden en straks Jezus' opstanding mede te deelen. Zij moeten eerst over den Jordaan gaan, omdat zij daar velen zullen ontmoeten, die ook verrezen zijn, dan drie dagen daar blijven in gezelschap der maagden, om met haar pascha te vieren.

Hierna geschiedde het, dat een wolk hen opnam, over den Jordaan voer en „nimmer en sach mense voerdane .” —

Vragen wij, waaraan de auteur de hoofdstoffen voor zijn werk vooral ontleende, dan blijkt het, dat hij ze uit de wer-

ken der Oud-Christelijke Letterkunde heeft geput. Voornamelijk geschiedde dit, waar het de heilige geschiedenis der moedermaagd, de geboorte van Christus, 's Heeren kindsheid, lijden, enz. betrof, „daar werd een nauwkeurig verhaal der bijzonderheden vereischt, daar was ook de kleinste afwijking ongeoorloofd, en moest hij zich dus stiptelijk aan de klassieke bronnen houden.”

„En ofschoon hij zeer wel wist, dat het gezag der Apocriefen geenszins boven verdenking verheven was en volstrekt niet gelijk stond met dat der Boeken des N. Testaments, gebruikte hij evenwel de minder geachte bron met een gerust geweten, gelijk zijne tijdgenooten plachten. Wat hij mededeelde, meende hij, mocht men toch veilig voor waar houden, „daar het niet tegen het geloof ging”, en, door de meest geachte mannen van vroeger tijden in hunne geschriften opgenomen, reeds lang een bestanddeel der kerkelijke traditie was geworden.”

Na Jan Boendale ontwierp een ander auteur ook een berijmd Leven van Jezus ¹⁾, waarvan het eenige bekende Handschrift voltooid werd te Oetingen, in Z.-Brabant (?), waar wellicht de dichter, die zichzelf een klerk noemde, thuisbehoorde ²⁾.

In den aanvang van zijn gedicht wijst hij er op, dat „Meneghe rime soe es ghemaect Die ter zielen luttel smaect, Van battaliën ende van minnen , Van meneghen die wi niet kinnen , Van Roelande ende van Oliviere,” enz., enz.

Of hij, als van Maerlant, hiermede voor zichzelf eene religieuse bedoeling had, blijkt ons niet, maar het doel, dat hij zich voorstelde, zegt hij duidelijk: „Al lesen papen”, zoo schrijft hij, „in latine Sine gheberte ende de passie sine , Nochtan leec volc ne can niet wale Verstaen wel die latijnsche tale . Bedie willicse in diesche leeren Den volke dat wel sal eeren Onsen here van hemelrike ; . . .” Eerst schildert hij de blijdschap van het Paradijs; de violetten , lielen , rosen ende

¹⁾ Uitgegeven door P. J. Vermeulen, 1843.

²⁾ Zie Moll, A. W., bl. 19.

acoleyen die daer altoes bloeyen als in meyen, de rosen die altoes botten, de bewoners die emmer blide sijn en hoghelike haer getide singhen: „Sanctus sanctus sanctus dominus ,” enz.

Deze bewoners kochten het Paradijs op de volgende wijze: Die heylighen hadden dit lijf onwert , si sijn nu daer hen niet en deert , Sie lieten kinder ende wijf , Doer Gode offerden sie haer lijf ; Men brietse , men soet haer leede , Hier cochten sie langhe bliscap mede , Men trac die tande uut haren monde , Hier omme storven sie sonder sonde , Soe dat daer na volchden die darne ; Men trac haer borste, men trac haer arme , Men deden lachter ende wee , Men voer met hen als met enen vee ; In derre manieren in derre wijs , Cochten si dat paradyss . . . Nu wil de auteur dat „elk onser , pape , leec , wijf ende man , neme hier exempel an”, opdat „wi metten inghelen singhen : Sanctus sanctus dominus !” Voor zichzelf, den klerk, begeert hij van God voor het schrijven van dit werk ruste (vs. 115).

Wat hem bewogen heeft dit onderwerp te bezingen, is: „Omme dat wi alle sijn in sonden, Hebbic ghesocht ende hebbe vonden Die gheborde van enen man, Die alle sonden vergheven can .” Na dezen proloog stelt hij ons Gabriël voor, die door God naar Nazareth gezonden wordt naar „ene joncfrouwe Maria”, om haar aan te kondigen, dat God „van hare geboren wil sijn.”

Te Nazareth gekomen, vindt Gabriël Maria niet staan „ten venstren,” niet op de straat, niet in een speelhuis, maar in eene verborgen plaats alleen, in het gebed tot God . . . enz.

De plaats, waar Jezus geboren werd, beschrijft hij aldus: „Inde plaetse stont een huseken cranc , Dat ne was no wijt no lanc , Het was ontdect , het was ontlāt . Dat huseken hadde wel menich gat . Daer ne was no weech , no venstre , no dore In de side no achter no vore , Daer ne woende noeyt niemen in ; Hagheldet , snuwet , vielet nat , Diere was in hi hadts te bat . Dit palaeys hadde kerst vercoren ”

De kribbe, waarin het Kindeke moest liggen, had Jozef zelf voor zijn ezel gemaakt, en de ezel, toen hij vernam wat

zalgig kind daarin gelegd werd, „liet daer sijn eten staen , ende viel in knieghebede saen” enz., enz.

.
Op deze wijze gaat hij voort en ofschoon zijn dichtstuk meer op een rijmwerk gelijk, nochtans heeft het hier en daar schoone gedeelten, welke, door frischheid en aanschouwelijkheid, zich van andere onderscheiden. Zoo is o. a. volgens den dichter de toespraak, waarmede de zondares den Heiland naderde, toen Hij in Simons huis maaltijd hield, niet een van de minste coupletten:

Daer quam Maria Magdalene ,
(So besondicht wijf ne was ne gene)
Daer onse here predicte ende las ,
In Symons huus daer hi geherbercht was ;
Sie croep onder stoel ender onder banc ,
Tonsen here dat sie ghedranc ,
Sie croep met handen ende met voeten ,
Onsen here sie wilde anegroeten .
Doen si tons heren voeten quam ,
Eene busse dat sie nam ,
In die busse was salve soete ;
Sie bat van haren sonden boete ,
Sie droghese na met haren hare ,
Van haren sonden was sie in vare .
Sie riep : „ God , ghehore my ,
Hoer ' mine sonden ic segse dy ,
Ic ben een besondichste wijf ,
Die nie ter werelt ontfinc lijf . ”
Sie beweende hare sonden sere ,
Sie riep : „ Genade , gheweldich here ,
Ghenade , ghenade , God ende man ,
Dune ghehors mi wat salic dan ! ”
Sie dwoech met tranen ons heren voete ,
Vele minlic ende soete ;
„ Ghenade , ghenade , gheweldich here ,
Mine sonden rouwen mi sere ;

Het en was nie man gheboren ,
 Mochtic , hine ware met mi verloren ,
 Ic nie dien man met oghen ne sach ,
 Mochtic volbringhen , hine voet mi lach .
 Ghenade , ghenade , geweldich here ,
 Mine sonden rouwen mi sere ,
 Ic was behaghel , ongemate , fier ,
 In mi was prijs , roem ende dangier ,
 Ic hadde onwert oemoedichede ,
 In mi was alle ledichede .
 Genade , genade , geweldich here ,
 Mine sonden rouwen mi sere ;
 Inne horde misse no getide ,
 Ic was in ledicheden blide ,
 Ic hadde onwert dijn gebot
 Ende dijn gewerke , al waerstu God .
 Genade , genade , geweldich here ,
 Mine sonden rouwen mi sere ,
 Here , mine sonden rouwen mi
 Ic wilre afstaen , dat seggic di ,
 Inne mochte di geseggen niet
 Algader dat mi de werelt riet ;
 Genade , genade , geweldich here ,
 Mine sonden rouwen mi sere ,
 Du seits het en es niemen in die mesdaet ,
 Maer staet hij's af ende suect raet ,
 Hine si quite comt hi te di ,
 Of dit waer es ghehore mi ! "

Ook wordt de beschrijving van den dood des Zaligmakers
 zeer geprezen; maar de nederdaling ter helle is verreweg,
 zegt Dr. Jonckbloet¹⁾, het beste gedeelte van het geheele ge-
 dicht. De hel is in twee groote afdeelingen gesplitst: de eene
 boven, de andere onder. Beide zijn plaatsen der droefenis,
 maar „die onderste stat es jammerlike”, want:

¹⁾ Geschiedenis Midden-Nederl. Dichtkunst, bl. 255.

Daer es suchtinghe , rouwe ende bitter seer ,
 Daer weent ende crijt men emmermeer ,
 Daer es carminghe emmer ende hantgeslach ,
 Daer eist vroe ende spade altoos nacht ;
 Elc kaitijf roept al dat hi mach :
 „Twi werdic ie , eylaes , o wach ! ”
 Daer es onder vlamme ende vier , so heet ,
 Dat elken kaitijf es ghereet
 Waer hi in enen iseren berch gedaen ,
 Hi gloeide ende smolte saen ;
 Bi dien viere staet ene beke ,
 So cout , so swert , so grueleke ,
 Half die zee , waer sier in gedaen ,
 Sie vervorse te yse saen .
 In dat vier dat daer es so heet ,
 Hanghen ketelen wel ghereet ,
 Daer sonder inde kaitivighe zielen
 In barren , wallen ende wielen ;
 Ende indie coude swerte beke
 Tormenten zielen eweleke ,
 Die beke es bitter als venijn ,
 Hoe wee es hem dier inne sijn ! enz., enz.
 In dit vier , in dese beke
 Sijn si sonder inde eweleke ,
 Daer bi es vele onghiers ,
 So groet stanc , so vele ondiere ,
 Padden , slanghen , serpente , draken ,
 Die sielen te verslindene si haken ,

 Die slanghen ende die serpente
 Hebben in de helle dese renten ,
 Dat si den kaitiven al in een
 Sughen dmarch uut haren been ,

 Maer voert so ligghen drake fel ,
 Die sonder inde en doen niet el

Maer laten ute hare kelen gaen
 Vlammen ende vier vele ongedaen ;

.
 Dan beghennen die duvele tuleve
 Ende hebben crauelen vele gereet ,
 Vaste , sware , gloeiende heet ,
 Ende houden die caitivighe sielen ;

.
 Daer en claecht die moeder niet haer kint ,
 Elc te claghene genoegh daer vint,
 No de vader sinen sone ,
 Elc heeft daer genoegh te doene ;

.
 Daer es emmer hongher ende dorst ,
 Den kinde en hulpt niet der moeder borst ,

.
 No jonc no out , no arm no rike ,
 Verdinct hijs , hi en sal daer ewelike ;
 Man ende wijf , leec ende clerke ;
 Elc sal daer hebben na sine werke .

.
 wi moesten sijn so wijs ,
 Dat wi verdienden dat paradijs !

.
 Na de beschrijving van deze onderste plaats der helle stelt
 hij de andere plaats aldus ons voor:

„ die stat die boven staet
 Es ganser , nochtan essie quaet .
 Binnen dier stat ende daer ane
 En sceen nie sonne no mane ;
 Al en es sie niet so jammerlike
 Als donderste , si es gruelike ;

.
 Daer en es bliscap , no spel , no sanc ,
 Daer es onghewormte ende vule stanc ;
 Wat mochtic segghen hier of meer !

Daer es vernoey , torment ende seer ;
 Alle die ghene die daar sijn
 Verdrinken daer in dat venijn .”

Hier plaatst de dichter de patriarchen en de profeten, de dochters, moeders, zonen en vaders, die „ons heren hadden gedient.”

Toen nu Jezus den geest had gegeven aan het kruishout en Zijn lichaam in het graf was gelegd, kwam Zijn geest vóór de hel; met een kruis in de hand stiet Hij de poort stuk, en de „clærheit sloech tot inden gront , Daer Jhesus voer die poerte stont , . . . nu quam daer clærheit over al ,” en de duivels vielen allen in onmacht.

„Als Adam die clærheit siet Hi spranc op , hi en lette niet , Ende riep wel lude : „Vule hille , Du sals hebben dinen onwille , Ic sie tkint dat es geboren . . . ” enz.

Doe quam Noë die maecte arke ,
 Ende was blide ende riep starke :

„Willecome , lieve here !

Nu benic quite van desen sere !”

Doe quam gelopen Abraham ende
 riep : „Willecome, vader mijn , nu
 salic int paradijs sijn .”

Doe quam Jacob ende sine . XII . sonen ,
 Si waren blide ende coene ,

Ende riepen alle : „Willecome , lieve troest ,
 Willecome , wi syn verloest !”

Doe quam gelopen Moeyses . . . coninc

David , Ysayas ende Loth , Daniel

ende Jacob , Malachiel . . . ende al

ons heren vrient , meneghe blide

geselschap en dancten alle onsen here

Dat hise verloest hadde van dien sere .

. . . . Jhesus begroetese soete ende
 wale : Lieve vrient , hebt minen verde ,

Ic ben u vader ende u herde ,

Lieve vrient , om uwen wille

Hebic gedaen sere minen onwille ;

Om u torment dat gi hadt groet ,
 Hebic gesmaect die bitter doet , ...
 Nu comet alle vele scone
 Met mi boven inden trone ,
 Daer sijt met mi ewelike
 In dat soete hemelrike ! ”

Toen Jezus dit gesproken had, viel elke ziel voor Zijne voeten, weenende van blijdschap, en de een nam den anderen bij de hand en volgden Jezus terstond, vroolijk zingende: „Sanctus , sanctus , dominus !” enz., enz., enz.

Toen de groote klaarheid begon af te nemen, kwamen de duivelen weder tot zichzelf, en vreezende, dat hun gebied geheel zou ontvolkt worden, wilden zij de verlostten met geweld terugvoeren.

De „meesterduivel” spreekt Christus nu aan en vraagt Hem met welk recht Hij hem zijn buit ontvreemdt? De Zaligmaker antwoordt hem, dat Hij van den duivel geen verlof behoeft te vragen, daar Hij zijn God, zijn Heer is, en zet daarop het dogma der verzoening uiteen, en doet den booze begrijpen, dat Hij uit louter genade en liefde de zielen verlost had. Hierdoor wordt Satan zóó getroffen, dat hij smeekt „quitet mi van desen betteren sere, al ben ic duvel, lieve Here!” maar Jezus verwijst hem voor eeuwig naar de uiterste duisternis en voert de zaligen hemelwaarts: daer singhen si noch hogelike sonder inde ewelike. Dat wi moeten singhen met hen, dies onne (gunne) ons God! Segt alle: Amen! . . .

Dr. Jonckbloet meent, dat dit gedicht uit het Latijn is vertaald ¹⁾, gelijk Prof. Vermeulen reeds beweerd had, doch de Hoogl. Moll betwijfelde dit ²⁾. Of gedeelten er uit ook gezongen zijn? Wie zal het ons zeggen? Evenwel, de strophische bouw en de zangerige toon er van pleiten er voor.

Nu de Bijbelsche verhalen in rijm werden gekend, kon de

¹⁾ Zie Jonckbloet, A. W., 258.

²⁾ Zie Moll: „Joh. Brugman,” II, 19.

prozaschrijver met succes zijn arbeid aanvangen. Eene bewerking van het Leven van Jezus in den vorm eener Evangeliën-Harmonie in proza is door den Hoogleraar Meyer uitgegeven en door Prof. Mol in zijn „Johannes Brugman” besproken. Het Handschrift zelf is afkomstig uit de abdij van St.-Truye, op de grenzen van Brabant en Luikerland. Schrift en taal beide wijzen met genoegzame zekerheid terug naar het tijdvak van Boendale ¹⁾. Het geschrift wordt geopend met eene voorrede, waarin de auteur handelt over de aanleidende oorzaak tot zijne onderneming en de moeilijkheden, bij de uitvoering door hem ondervonden. Het is opmerkelijk, dat „een lieve vriend” hem gebeden had, dat hij de vier Evangeliën uit het Latijn „in Dietsche tale” zou overzetten. Iets dergelijks lezen wij bij van Maerlant en ook in den proloog op Salomo's Boeken van den tweeden Historie-Bijbel, alsmede in de voorrede op de Profetische Boeken van 1384. Wij zouden bijna geneigd zijn te gelooven, dat de auteurs geen „lieve vrienden” hadden, en het zich maar voorstelden, doch de tweede Historie-Bijbel noemt zelfs den naam van zijn vriend, voor wien hij gearbeid heeft, zoodat zij zeer waarschijnlijk hebben bestaan. Er is echter iets traditioneels in de prologen op te merken, en het kan mogelijk zijn nut hebben hierop te wijzen.

Reeds van Maerlant klaagde over de priesterschap, die wrevelig was, omdat hij de Schrift vertolkte; later lezen wij dezelfde woorden in den proloog van den tweeden Historie-Bijbel, welke weder door de uitgave van Delft (1477) zijn overgenomen. Wij vonden dezelfde klacht terug in den proloog van Hieronymus op den Pentateuch ²⁾. Het schijnt, dat verzet tegen elke verbetering van die Schrift, die een tijd lang gebruikt is, den mensch eigen is. Men spreekt liefst van heiligschennis, gelijk de monniken, toen Erasmus zijn N. Testament

¹⁾ Dit Handschrift is wellicht vervaardigd in 1332, welk jaartal door een afschrift er van waarschijnlijk is overgenomen. Zie hieromtrent Meyer: „Leven van Jezus,” Nalezingen.

²⁾ Zie de uitgave der Vulgata van Spira bij Petr. Drach, 1489.

uitgaf, uitriepen: „Hij wil het werk van den H. Geest verbeteren!” ¹⁾

Dat dit bezwaar ook ingebracht is tegen de eerste overzetting van den Latijnschen grondtekst, is wellicht mogelijk. Het „Leven van Jezus,” door Prof. Meyer met aantekeningen uitgegeven, heeft eenige overeenkomst met de Evangeliën-Harmonie der Hss. y401, enz. Deze overeenkomst bepaalt zich hoofdzakelijk tot de rangschikking der gedeelten van de evangelisten, welke in beide werken, behoudens uitzonderingen, dezelfde zijn.

Er bestaat echter tusschen beide werken ook verschil. De Evangeliën-Harmonie neemt tusschen den tekst ook uittreksels op der *Historia Scolastica* van Petrus Comestor, noemt dikwijls de hoofdstukken der Evangeliën, wijst de Schriftpericopen aan van het kerkjaar en verdeelt de stof niet in hoofdstukken; dit „Leven van Jezus” houdt zich nog minder aan den grondtekst dan de Evangeliën-Harmonie, maar verdeelt de stof in hoofdstukken, waarboven het den inhoud plaatst. Het geheel telt tweehonderd vijf en veertig hoofdstukken, die voor het grootste deel uit woorden der Schrift samengesteld zijn.

Waar het Schriftwoord niet gebruikt wordt en de auteur zelf verhaalt, blijft hij zoo na mogelijk aan den tekst. Als hij eenige „discordantie” opmerkt, bijv. in de mededeelingen der geslachtsregisters van Jezus bij Mattheüs en Lukas, of in het verband, waarin, en de wijze, waarop zij de Bergrede in hun verhaal inlaschten, en bij diergelijke verscheidenheden, dan maakt hij een kortere of langere, maar nooit zeer uitvoerige aanmerking, om het bezwaar, dat de nauwlettende lezer daarin zien kon, zoo goed mogelijk uit den weg te ruimen. Zoodanige aanmerkingen of expositiën worden door hem in zijn tekst geplaatst. Kleinere glossen, welke de opheldering van een enkel woord of zinsnede bedoelen of een of anderen practischen wenk bevatten, schrijft hij op den rand, in den vorm onzer kantteekeningen. De geest, die èn in deze expositiën èn in

¹⁾ Zie Merle d'Aubigné (vert. v. Putten): „Gesch. der Herv.”, 1ste DL., bl. 72.

de glossen heerscht, is over het geheel sober en bedachtzaam. vol van dien eerbied voor de Evangelie-woorden, welken de schrijver met nadruk van zijne lezers eischte. Veeltijds verge-noegt hij zich met de woord- en zaakverklaring. Eene enkele maal waagt hij zich op het terrein der mystieke uitlegging, doch met eene bezadigdheid, den redelijken man, gelijk hij zich overal kennen doet, niet onwaardig *). Opdat de Lezer ook met het lichaam van het werk nader bekend worde, laten wij hier een paar hoofdstukken volgen:

Kap. 1. Johans ewangelie . In principio erat verbum. In den beghinne was dat wart.

Sente Yan de ewangeliste die onder de vire ewangelisten sonderlinghe ghelijct es den vlighenden are . omdat hi hoe-gher vloegh met kennise en met verstantissen in de onbegry-peleke heimlekheit der gotheit dan dandre daden . hi beghint sine ewangelie aldus . In principio erat verbum . In den beghinne ¹⁾ was dat wart ²⁾ . en dat wart was met gode . en got was ³⁾ dat wart . dat was in den beghinne ⁴⁾ met gode . Alle dinc syn met din warde ghemakt . en sonder dat en es nit ghemakt . dat ghemakt es ⁵⁾ . datsin hem leven ⁶⁾ . en dat leven ⁷⁾ was licht der menschen . en dat licht scheen in den demsternessen ⁸⁾ en de demsternessen en beghrepens nit.

Kap. 2. Hoe dat sinte Jan baptista wart gheboetscapt sinen vader en ontfien van sine moeder .

Het was inden tide des conings Herodes een pape die hit Zacharias . en hadde ene vrowe van aarons gheslechte die ghenamt was elisabet . Dese twee waren beide gherecht vor gode . houdende alle de ghebode gods sonder claghe . Mar sine hadden engehen kint . omdat elisabet onrechtich was . en si beide oude lieden waren enz.

Kap. 3. Hoe dat Jhs xps wart gheboetscapt marien van den inghel gabriel .

*) Moll: „Joh. Brugman,” Iide DL., bl. 10.

¹⁾ den vader . ²⁾ de sone . ³⁾ die sone was got . ⁴⁾ in evichheiden . ⁵⁾ de creaturen . ⁶⁾ in sire volmaectheit . ⁷⁾ de sone . ⁸⁾ van der werelt.

In de seste maent na din dat elisabeth hadde ontfæen . so waert ghesendt dinghel gabriel van gode in ene stat van galileen die heett nazareth , tere mogt die was ghesekert an enen man die was ghenamt joseph. en de name der magt was maria enz.

Op deze wijs wordt de geschiedenis voortgezet tot de hemelvaart van Jezus.

De Evangeliën-Harmonie van 1360 sluit zich wel, wat de verdeeling der stof betreft, behoudens enkele uitzonderingen, hierbij aan, doch beoogt schijnbaar een ander doel en ademt een anderen geest.

Het Handschrift, door Meyer uitgegeven, laat bijv. terstond na de besnijdenis de reiniging van Maria volgen, waarna de Wijzen uit het Oosten komen; dit werk verhaalt de geschiedenis der „drie Koningen” terstond na de besnijdenis van Jezus, waarop dan de reiniging van Maria volgt, enz., enz., en eindigt ook met de hemelvaart van Jezus, doch voegt onder den naam van „incidens” den dood der apostelen Petrus en Paulus er bij.

Het verschil tusschen den Codex van Prof. Meyer en deze Evangeliën-Harmonie (concordantie door den auteur genoemd) bepaalt zich voornamelijk hiertoe, dat deze de Historia Scolastica van Comestor vooral dan gebruikt, als hij eenige verklaringen of toelichtingen van den tekst wenschelijk acht, maar dan ook met robriek aangeeft, waar dit plaats vindt. De Codex van den Hoogl. Meyer doet dit niet; hij werkt meer zelfstandig, gelijk vooral blijkt uit zijne eigen verklaringen, nu en dan tusschen den tekst gevoegd. Ook vergeet hij den lezer aan te wijzen, aan welken Evangelist hij zijne pericopen ontleent, hetgeen door de Evangeliën-Harmonie niet vergeten wordt. Zoo stelt deze laatste auteur den lezer in staat op gemakkelijke wijze zijn werk te kunnen controleeren en tevens eenige kennis te verkrijgen, noodig tot recht verstand van de Schrift en niet gevaarlijk, omdat het werk van Comestor van onverdacht allooi werd beschouwd.

Van dit „Leven van Jezus” is later een afschrift genomen,

In de seste maent na din dat elisabeth hadde ontfæen . so waert ghesendt dinghel gabriel van gode in ene stat van galileen die heett nazareth , tere mogt die was ghesekert an enen man die was ghenamt joseph. en de name der magt was maria enz.

Op deze wijs wordt de geschiedenis voortgezet tot de hemelvaart van Jezus.

De Evangeliën-Harmonie van 1360 sluit zich wel, wat de verdeeling der stof betreft, behoudens enkele uitzonderingen, hierbij aan, doch beoogt schijnbaar een ander doel en ademt een anderen geest.

Het Handschrift, door Meyer uitgegeven, laat bijv. terstond na de besnijdenis de reiniging van Maria volgen, waarna de Wijzen uit het Oosten komen; dit werk verhaalt de geschiedenis der „drie Koningen” terstond na de besnijdenis van Jezus, waarop dan de reiniging van Maria volgt, enz., enz., en eindigt ook met de hemelvaart van Jezus, doch voegt onder den naam van „incidens” den dood der apostelen Petrus en Paulus er bij.

Het verschil tusschen den Codex van Prof. Meyer en deze Evangeliën-Harmonie (concordantie door den auteur genoemd) bepaalt zich voornamelijk hiertoe, dat deze de Historia Scolastica van Comestor vooral dan gebruikt, als hij eenige verklaringen of toelichtingen van den tekst wenschelijk acht, maar dan ook met robriek aangeeft, waar dit plaats vindt. De Codex van den Hoogl. Meyer doet dit niet; hij werkt meer zelfstandig, gelijk vooral blijkt uit zijne eigen verklaringen, nu en dan tusschen den tekst gevoegd. Ook vergeet hij den lezer aan te wijzen, aan welken Evangelist hij zijne pericopen ontleent, hetgeen door de Evangeliën-Harmonie niet vergeten wordt. Zoo stelt deze laatste auteur den lezer in staat op gemakkelijke wijze zijn werk te kunnen controleeren en tevens eenige kennis te verkrijgen, noodig tot recht verstand van de Schrift en niet gevaarlijk, omdat het werk van Comestor van onverdacht allooi werd beschouwd.

Van dit „Leven van Jezus” is later een afschrift genomen,

mi doet dese dinghen en god des vreden sel mit v
 wesen. Ich bin sere verblidet inden here want
 ghy ten lesten samwyls weder ghebloeyt hebt
 vore mi te beuoelen als ghi voortijts ghenoecht
 hebt. Gloze. Als mi die nootdofte aen te dienē
 Ghi waert becommert. Gloze. Ghy samwylghe
 drucke. Ic en segs niet omme der armoeden
 willen. Ic hebt gheleert in welker dinghen ic
 vernoecht bin. Ic can ghebrek hebben. Ic can ouer
 uloyen ouer al ende in allen dinghen bin ic in
 gheset. Gloze. Van gode ende niet van mi selue
 Ende verzadet te wesen ende honghen te liden
 ende te oueruloyen ende armoede te liden alle din
 ghen mach inden ghenen die mi sturck maect
 rochtant hebdi wel ghedaen mede deylende
 minen drucke. Ende ghi pshlypentes weet oec
 dat mit beghin der ewangelien doe ic ghyne van
 macedonien dat mi ghene kerck mede en dal
 lede inder reden des datter ghegheuen is en ont
 fanghen dan ghi alleen. Ghe dat is te diche die
 geestelike dinge mer dat hi geestelike dinge niet en
 deden die ander niet. Want tot tellalanica
 heldi eens ende tweetwien in mine nootdofte
 ghesent. Niet dat ic die ghifre soeke. mer ic be
 gheert die vruchte oueruloyende in uwer redene.
 want ic hebbe alle dinc ende ic oueruloye. Ic bin
 veruollet van dien dat ontfanghen is van epa
 phrodias die ghi sendet een rocke der soetheit
 een ontfanghen offerande gode behaghende. En
 myn got moet veruullen alle uwe begheerte
 na sijne rycheit inder glauen ihu xpi. Gode en
 onsen vader si ore. In die eulwen der eulwen ame
 Groetet elken heilighen in xpo ihu. alle die broe
 ders die sint in sine groeten b alle heylighen
 groeten b. Banderlinghe die van des keijfers
 huse sine. Die gracie ons heren ihu xpi si
 mit uwen gheelte amen. hier enden dese
 epistel ende een prologus vander nauolghen
 des epistel beghymet.

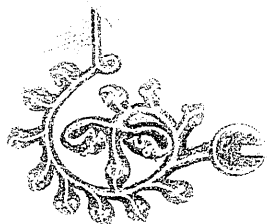
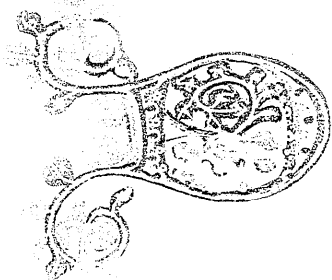
Dese nauolghende epistel lant
 die apostel ratten colosense
 die hi selue niet ghepredi
 en hadde. mer sine toghere
 doe dese die leringhe der ewa
 gelien. ende die gracie xpi ont
 fanghen hadden worden sijn
 rugen van valcken lerners daer of. ende tot
 vleyschelicke leringhe doe dit apostel vnam
 careef hi hem van epheso daer hi gheuangen
 was hoe dat xpc ende sine verdiente ghewo
 is tot allen dinghen. Ende vleyschelicke lering
 ghe weder praeter hi. Ende dat si gheloue xpi
 puerlichen houden want in meinen hope te
 setten en is dan in xpo. Dit is sine maniere in
 den woortgynen. Erst groetet hie dan danc
 ket hi gode van haren goeden werken daer
 nae priset hi hare gheloue. Ende hare minne
 dan bidt hi dat si in xpo volmaect moeten
 worden daer nae priset hi die gnen gods
 nae godlicher naturen daer nae vermaent
 hi hem sine dienste ende dat si ouerwude
 der philosophien ende der leringhe der ee

van xpo niet en scheidē. daer uie leert hise tēsa
nien ende elc bi sander der nte dat si sijn int ende
vermuenē hi nichijum linen langheren diese
eerst bekeerde dat hi eerustich zi ende uolherende
inden begamen dienst. hier beghint die epil
tel ad colocentes.

Daulus die apostel ihu xpi ouermids den
wille gods ende broeder thymotheus ont
bieden die gheue die te colocentes sine
den heylighen. Ende den ghelouighen broeders in
xpo ihu v si ghenade ende brede van gode onsen va
der wij dankens gode den vader ons heren ihesu
xpi. nroos vore v biddende. Want wij hoeren v ghe
loue in xpo ihu. Ende die misne die ghi hebt in alle
heylighen onme die hope die v op gheleit is inden
hemel die ghi ghehoort hebt inden woorden der waer
heit der ewangelien dat tot v ghecomen is alst
oec in alle der werlt is. Ende vrucht maket ende
wasset alst in v wasset van dien daghe dat ghi
ghehoort hebt ende die gracie gods inder waerheit
ghetent hebt als ghi gheleert hebt van ephasin
onsen alre lieften mede knecht die een gheuouue
diens ihu xpi vore v is die ons oec koudich ghema
ket heeft sinne minne inden gheest. Open va
ende stichtichden. Sontendach.

Ende daer amme van dien — daghe dat wijt hoorde
en laten wij niet of vore v biddende ende gheschende
dat ghi vander kernisten sijn wille veruult moet
werden in alre wijsheit ende gheesteliche verstande
op dat ghi weerdiche moet wandren gode ouermids
alle dinghen behaghende in alle goede werken
vrucht makende ende wassende inder wetentheit
gods gheerachtich in alre wechden nader moe
ghenheit sijnre clacheyden in alre ghedoech
sambeyden ende lincmoedicheden mit broochē.
Des woensdaghes. nact xv. Sontendach.

Dankes gode den vader die ons weerdich ghe
maect heeft inden dele des loche der heylighen
inden lichte die ons wt lostede vander macht
der duusternissen. Ende ons oueruorde mit rye
ke des loans sijnre minnen. daer wij verlossinge
in hebben ende verlatemisse der zanden die een
beelde is des onzienlichen gode eerst ghebooren
alre creaturen want in hem sine alle dinc ghe
maect in die hemele ende inder eerden sielliche
dinghe ende ouerliche et si throne oft amma
trane oft principaten oft potestaten alle dinc
ghen sine ouermids hem ende in hem ghescepe
ende hi is vore hem allen. Ende alle dinghen
staen te gader in hem. Gloze. Also hi alle
dinghen ghescepen heeft also onthout hise en
regeerte. Ende alle dinc dat ghemact is
waer niet sander hem. Ende hi is selue dr
hoofte des lichte des der kercken. Gloze. hi is
dat beghin ende fundament der kercken.
Die hem is eerst ghebooren wt den doden op
dat hi in allen menschen selue si houdende
die ernsticheit oft die heer scapne. Gloze. Want
hi die andere verwecken mach. Want mit
in hem behaghedet der heylighen driecoudich.
Alle volicheden der godlicheyden te wanen.

27

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

1901

1902

1903

waarin de afschrijver zich echter eenige vrijheden heeft veroorloofd. Den heer Mone viel in 1836 het geluk te beurt, in de boekerij te Stuttgart, onder de Handschriften, afkomstig uit de voormalige boekerij te Comburg, dit afschrift te ontdekken. Het is een 12 of 16 formaat, bevat 225 bladen dun en fijn perkament en is op de snede verguld. Door het geheele Handschrift zijn, op elke bladzijde, vier gelijkmatige witte randen, door bruine lijnen afgescheiden; en binnen deze lijnen zijn, ook op lijnen, twintig regels geschreven. De getallen, welke de Kapittels moeten aanwijken, staan op den rand geteekend; maar andere afdeelingen of rubrieken worden er ook niet gevonden. De verdeeling der Kapittels is eenigszins anders dan in het origineel en telt er slechts 240. In dit afschrift worden echter niet gevonden de inhoud der Kapittels, de expositiën en de glossen. Daarentegen heeft het op de zes eerste bladen een almanak met de oud-Nederlandsche feesten en heiligheden, enz., en is geschreven in het jaar 1332. De Hoogl. Meyer houdt zijn Handschrift voor het origineel op grond der gemaakte wijzigingen en het vervangen van oudere woorden door latere in het afschrift. Echter neemt hij het jaartal, in het afschrift voorkomende, voor echt aan, en plaatst op grond hiervan zijn Manuscript vele jaren vroeger; doch, gelijk wij reeds opmerkten, kan de afschrijver het jaartal van zijn origineel zeer wel hebben overgenomen, hetgeen meermalen placht te geschieden, en dan is de tijdsbepaling van Prof. Meyer niet aannemelijk.

Na 1360 zijn er nog andere Levens van Jezus in den vorm eener Evangeliën-Harmonie vervaardigd, waarvan sommige reeds zijn besproken ¹⁾ en andere nog onbekend zijn.

Vóór ons ligt een Handschrift ²⁾ der Universiteits-bibliotheek te Utrecht, dat door den Bibliothecaris op zeer vriendelijke wijze ons ten gebruike werd gezonden. Deze Codex berust daar onder n°. 22 der Handschriften in kast 2, pl. D. De

¹⁾ Zie Moll: „Joh. Brugman.”

²⁾ Circa 1400.

catalogus duidt het aan onder den naam van Epistel- en Evangelieboek, doch het is zeer waarschijnlijk een Leven van Jezus in den vorm eener Evangelien-Harmonie.

Uit de vier Evangelien is op ongekunstelde wijze een Evangelie samengesteld, doch zóó, dat de gedeelten der Evangelisten onveranderd zijn overgenomen en zóó zijn geordend, dat er een doorlopend verhaal van is vervaardigd, waarbij nog gevoegd is de nederdaling ter helle en dat gedeelte der Handelingen, waarin ons de uitstorting van den H. Geest wordt medegedeeld.

Deze Evangelien-Harmonie verschilt van die, welke in de Hss. y398, y401, enz. voorkomt. Met gene heeft zij wel is waar gemeen, dat zij den tekst niet breekt, doch zij neemt de Historia Scolastica niet tusschen den tekst op en verwerkt de stof op geheel andere wijze.

Zoo vangt dit Handschrift aan met Luk. 1 : 26—56 ¹⁾, waarna de verdere volgorde der geschiedenis deze is: Matth. 1 : 18^b—25, Luk. 2 : 1—22, Matth. 2 : 1—12, Luk. 2 : 22—39, Matth. 2 : 12—23, Luk. 2 : 40—52, Luk. 3 : 1—6, Joh. 1 : 6—18, Matth. 3 : 4—10, enz., enz., Hand. 2 : 1—17.

Bij Hand. 2 : 17 wordt de historie afgebroken en de auteur sluit zijn arbeid met deze woorden: „Dit sý die pūtē daer si dē h. g. mede ōtfēghē *Tē eerste* wāt si daer warē ī ghehoersaēht *Tē ādere* ī oetmoedicht *Tē derde* in vuerigher mīne . *Tē vierde* ī eēdrachticht *Tē vijfte* in ghebede . *Tē seste* in vastē . *Tē sevēde* in wakē . *Tē achte* in lancmoedicht . *Tē neghēde* ī swighē .

Die die heilighe gheest mint mit sýre teghenwoerdicheit visitiert hi die . en mit sýre graciē verlicht hi die . en hi toehart se niet tot wellust of tot ghemac des lichaēs . noch tot datter natuerē suet is . mer hi toe hardet se tot allē arbeide en onghemac en tribulacie . en tot al datter natuerē cōtrarie

¹⁾ Vergelijk Moll : „Joh. Brugman,” II, bl. 254 en 255, waar een Leven van Jezus in den vorm van toespraken beschreven wordt, dat evenals dit Hs. de Geschiedenis begint met de aankondiging door den engel Gabriël en eindigt met de mededeeling der Pinkstergaven.

is . Wāt hi wil dat die gheē hier bitterht lidē die hi begheert dat si comē ter ewigher vrouden Hier ō merct hoe die apostelē vā dier tijt voert ghesterket warē inder mīnē . wāt si suver vatē warē eñ oetmoedich ō dē heilighē gheest te ōtfaē . Eñ hier vā seit ysaias idē Psoē o . 1 . herē . Op wiē sel rustē mī gheest dā op dē oetmoedighē en rustighen . Wāt ghelijc als eē vuer ut gaet alsmē dat hout sceidet . also doet die heilighe gheest mit ōvrede die onder die lude is. Eñ daer ō singhet mē vādē apostelē . Hi vātse eēdrachtich in caritaten eñ die overvloedighe godheit die verlichtese altemael :

Men mach oec denke om die ghedaente der creatuerē daer hē die heilighe gheest nu in openbaerde . eñ daer hi hē oec op ander tidē in gheopēbaert hevet . wāt dese ghedaente bewisede waer ō hi quā Also oec sūte gregorius in syre omelien tughet daer hi seit . Die heilighe gheest die mitten vader eñ mitten soen evē ewich is . die wert vertoghet indē vuer . want bi hē wert die roesticheit vandē sūden verteert . Eñ vā desen vuer seit die waerheit selve . Ic bin ghecomē een vuer te seynde inder eerdē . eñ wat wil ic anders dan dat het bernē sel.

Die eertsche hertē sī eerde ghehetē . eñ als si in hē vergaderē dese nederste ghepense . so werdē si vandē bosē gheesten vertredē . Mer ōse heer werpet vuer in die eerde als hi bi dē toeblasen vādē heilighē gheest . der vleischeliker lude hertē doet bernē . Ende die eerde bernt als dat vleischelike hert dat te vorē cout was vā ghenoechtē . laet die vule begheertē deser werelt . eñ wert ontstekē ter mīnē gods . Eñ hier ō opēbaerde hi wel indē vuer . wāt van elcker hertē die hi vervult vertraghet hi die verstijftheit vā coudē . eñ hi onsteecse in die begheerte der ewicheide.

Ende daer om openbaerde die heilighe gheest in vuerighē tonghē . want die hi vervult die maect hi al te gader bernēde eñ sprekēde . Eñ wie vandē heilighē gheest ghenopet wert hi beliet gods woert . dats die een gheborē soen gods . eñ hi en mach gods woert niet ontsegghen . want hi heeft te hant die tonghe des heijlighen gheestes Eñ die heilighe gheeste die wert oec vertoent in een duve eñ indē vuer . wāt al die gheen

die hi vervullet die maect hi simpel ende bernēde . Sīpel in suiverheidē en bernēde in mīnē . wāt gode en ghenoeghet die sīpelheit sonder gherechticht . noch die gherechticheit sonder sīpelht . En hier of seit oec die waerheit selve weest wijs als dat serpent en sīpel als die duve . En ose heer en woude sinē iongherē niet vermanē vander duvē sonder dē serpent . noch dē serpent sonder die duve . o dat die scalcheit vandē serpent onstekē soude der duvē simpelheit . en dat der duvē simpelheit bedwinghē soude die scalcheit vandē serpent . Ende o dat die heilighe gheest gherechticheit leert en simpelheit . so was hi sculdich vertoghet te werdē indē vuer . en in een duve . o dat elc herte dat ghenopet wert mit syre graciē . bernēde werde in begheerten vā gherechticheidē . En ten lestē is te vraghē waer o dese gheest in osē verlosser opēbaerde in een duve . En indē iongheren bi dē vuer . Mer waerlic die eenborē soen gods die eē ordelaer is vā dē mēschelikē gheslachte . wie soude sy gherechticheit hebbē moghē draeghen of hi onse sundē had willen odersueken . bi scarpheit vā gherechticheidē . eer dan hi ons bi goedertierēheide vergaderde . Hier o hi die o die mēschē woude mēsche werden . hi gaf hē sachtmoedich den mēschen . en hi en woude die sūdarē niet slaen . mer vergaderē . En hier teghen was die heilighe gheest bovē den iongherē sculdich te opēbarē indē vuer . op dat si die sīpel mēschē waren ende sūdaren . teghen hē zelvē een gheestelike hettē soudē onstekē . en opdat si die sūdē die god bi sachtmoedicheidē spaerde bi hē selvē bi penitenciē castien soudē . Wāt onse sūden die ose lieve heer goedertierlijc bi sachtmoedicheidē verdraghet . die sellen wi altoes aensien bi scerpheidē vā gherechticheidē . en verbernē die altoes bi der hettē vā penitenciē . En also veel als ons die wreetheit ons verlossers is wordē sachter . al so veel sel onse krancheit teghē os selven te meer werdē onsteke . . . En laet ons oec over gaen o te aensien die ghiften vā desē selvē gheest . Wāt sūte pouwels seit . Enē anderē wert bi desen gheest gheghevē redene vā wijsheidē . Enen anderē vā consticheiden na dē selvē gheeste . Enē anderē gracie vā ghesontheidē in enē gheest . Enē anderē

dat werkē vā doechden . Enē anderen profecien . Enē anderē
 dat ondersceiden vandē tonghē . Enē enē anderē dat bedudē
 vā redenē . want al dese werct een enē dese selver gheest .
 elckē deilende also hi wil . Merkē wi ōse heilighe predikarē
 hoe ghedaē hise op desē dach vant . enē maecte . waerlic si
 die ī eē beslotē huus satē . elc conde sijn tale . nochtā en
 dorstē si daer in *χρm* niet prediken”

Wij hebben dit belangrijke slot in zijn geheel afgeschreven,
 omdat het ons de beschouwing van de uitstorting des H. Geestes
 door den auteur doet kennen. Het is echter opmerkelijk, dat
 van de nederdaling ter helle weinig gezegd wordt, en het is
 ongetwijfeld hieraan toe te schrijven, dat de auteur zich zoo
 stipt mogelijk aan de Evangelische berichten heeft willen houden.
 Hij schijnt ze echter niet geheel te hebben willen voorbijgaan,
 en heeft daarom na Jezus' begrafenis hiervoor een kleine plaats
 ingeruimd. Hierover laat hij zich aldus hooren:

„Doe onse lieve heer den strijt syre passien verwōnen had .
 ende die volbrocht was . Enē die bloedighe drake enē die
 brieschende lewe . dat die duvel is . waende dat hi victorie
 vercreghen hadde vandē verslaghe lam dat *χρs* is . So began
 rechtervoert inder sielen *χρi* die nederclom ter hellen te ver-
 scinē die moghentheit der godheit . Mit welker onse alrestercste
 lewe vandē gheslachte iuda opghestaen is teghen den sterkē
 ghewapendē enē heeft hē den roef ontnomē . enē hi brac die
 poertē der hellen . enē hi bant dat serpent . enē hi beroefde die
 principatē enē die potestatē . enē hi utleide se betrouwelic enē
 hi verwāse opēbaerlic in hē selvē : . Doe wert die viāt mit
 sȳs selfs anghel overmits cristū begrepē enē sȳ kīnebac doer
 boret . opdat hi die en gheen recht en had aē dat hoeft dat
 hi begrepē had dat *χρs* is . oec verliesen soude dat hi sceen
 te hebben aē dat lichaē . dat wi sȳ . Enē doe nederwerp die
 warachtighe sampsan al stervēde sijn vianden . Doe utleide
 dat lam sonder vlac inden bloede des testaments die ghevā-
 ghen ut der culen daer gheē water in ē was . Enē doe *χρs* die
 conīc der gloriē in die helle quā om die te bestridenē . enē
 dat chore der enghelē voer sȳ aēsicht gheboot dē princē haer

poertē op te heffen . soe riep dat volc dat daer ghehoudē wert īder vāghenisse mit screyender stēmē . du biste toe ghecomē begheerlike die wi verbeidē inder duusternisse . op dattu ī deser nacht soutste vādē slotē die ghebondē warē mit bandē ut leidē . di riep ōse suchtīghe . di socht ōse milde screyē . du biste gheworden een troest dē ontroestīghe . en groot solaes īdē tormentē . Ende doe versceen die claerheit des nywē lichtes dat lāghe verbeit was dē ghenē die woēdē indē rijc der scemē des doots . Wāt tehant doe o.l.h. doot was so nederclom hi ter hellen tottē heilighen vaderen en hi bleef daer mit hē . en si doe in groter glorien warē . wāt dat bescouwē godes volcomē glorie is . Sieh nu vlitelic hoe groot sȳ goedertierenheit was . en sȳ mīne ende oetmoedicheit . ī die dat hi selve nederclom ter hellē . wāt hi enē enghel daer mochte gheseint hebbē en hebbē se doē verlossen . en voer hē brenghen als hi hadde ghewilt . mer dat en had sȳre mīnen en oetmoedicheit en niet ghenoech gheweest . En daer ō selvetter hellē clom die heer alre creatuerē en die heyilige vaders . vandē . niet alse sinen knechten . mer als sȳ vriende . Ende mit hem daer bleef tot des sōnēdaghes toe inder dagheraet . Ende doe sonā se o.l.h. en voerde ut der hellē . En mit groter bliscappen en ghinc hi hē voer en brochtse īdē pa'dise der weldē :”

Deze voorstelling van de nederdaling ter helle van Christus harmoniëert in hoofdzaak met die, welke hiervan in het rijmwerk, getiteld: Van den Levene ons Heren), en zooeven door ons besproken, gegeven wordt.

Echter is de beknoptheid, waarmede dat voor die dagen zoo belangrijk gedeelte der gewijde geschiedenis behandeld is, in het oog loopend.

Meer van beteekenis was voor hem de uitstorting van den II. Geest en het schijnt ons toe, dat dit feit voor hem de hoofdgebeurtenis uit 's Heeren leven is.

Bedoelde van Maerlant met den Rijmbijbel zijne consciën-

1) Uitgegeven door Vermeulen. Zie ook Moll: „Joh. Brugman,” Dl. II.

tie te zuiveren en den leeken „reyne dachcortinge ende ware leringe” te verschaffen; wilde van Boendale den eenvoudigen, die leergierig waren, een middel leveren, waardoor zij zich zouden kunnen onderrichten aangaande alles, wat tot des menschen hoogste belangen behoort; poogde de auteur van het tweede, door ons genoemde rijmwerk zijne lezers, 't zij man of vrouw, leek of klerk, te overtuigen dat „wij moeten sijn met hem (Jezus) in dat hoghe Jherusalem” als het hoofddoel der verlossing van Christus, de bewerker van Hs. n°. 22 heeft de uitstorting van den H. Geest voor oogen als het hoofdfeit van het leven van Jezus ¹⁾).

Thans willen wij onderzoeken of dit werk geheel zelfstandig is ondernomen, dan wel of het den tekst der Evangeliën-Harmonie, waarover wij vroeger spraken, bij zijne samenstelling heeft gebruikt. Reeds merkten wij op, dat de wijze der vervaardiging van eerstgenoemd werk verschilt. Ook de tekst zelf wijkt er van af; ja zelfs van de oudste ons bekende overzetting der vier Evangeliën verschilt hij eenigszins. Wij plaatsen hier de drie versies naast elkaar, om den Lezer dit te doen blijken.

Hs y398.

Matth. IV.

Doe wert ihesus gheleit inder woestinen van den gheest gheleit dat hi becoert werden soude vanden duvel . Ende doe hi ghevast had XL daghe ende XL nacht daer nae hongerde hem . Ende die becoerre quā voert ende seide hem . oft u die godsone bist soe segt

Hs. n°. 22, Utrecht.

Doe ihesus ghedoopt was doe wort hi gheleit vanden gheest inder woestinen dat hi becoert worde vanden duvel En doe hi gevast hadde viertich daghe en viertich nachten | daer na hongherde hē Doe ghinc tot hem die duvel en sprac | bistu die godszoen so segge dat

Hs. n°. 244, Leiden.

Doe w't ihe' gheleyt in die woestine vandē gheeste . dz hi temptiert soude w'den vandē viande En doe hi ghevast hadde viertich daghe en viertich nachte da' na hongh'de hem Do quam die temp-tierre tot hem en seide Oft u die goedssoen biste . Soe seg dz dese stene brode

¹⁾ Zie bladz. 299.

dat dese stene broot
w'den hi antwoorde
hem ende seide .
want het is ghescre-
ven niet alle inden
brode leeft die men-
sche maer in elken
woirde dat ut gods
monde comt doe
nammene die duvel
mit hem die heilighe
stat . Eñ hi settene
op die pynacule ende
seide hem Oftu gods
sone bis so laet di
neder vallen want
het es ghescreven
want hi hevet sinen
enghelen van di be-
volen ende si sullen
di in die hande dra-
ghen omdat tu mas-
schien dinen voet
niet stoten en suls
aen enighen stene .
.

dese steen broot
worde Eñ hi ant-
woorde het is ghe-
creven . die men-
sche en leeft niet
alleen bi den brode
/ mer in alle die
woerden die comen
ut den monde gods .
Doenāmen die duvel
eñ voerden in die
heilighe stat eñ set-
ten op dat verwlf
van den tempel / eñ
sprac tot hem / bistu
gods zoen so laet di
hier neder vallen
want het is ghescre-
ven / sinen enghe-
len hevet hi ghe-
boden van di / eñ
in horen handen
sellen se di ontfan-
ghen op dattu dinen
voet niet en stootste
anden steen / Eñ .

w'den Hi antwo'de
eñ seide Hz is ghe-
screvē Niet allene
indē brode en levet
die mensce . mar in
allen wo'den die daer
gaen utten monde
goeds Do nam hem
die viant op in die
heilighe stat ende
setten opten pyn-
appel des tempels
eñ seide hem Bistu
die sone goeds so
laet di van achteren
neder Het is ghe-
screven . dz hi sinen
engelen heeft ghe-
boden van di Inden
handen sellen si di
voeren op dz du
dinē voet niet en
stotes anden steen
.
.
.

Joh. XVII. Matth.
en Mark.

Beyt mijns tote
dat ic daer ghega
ende bede . doe nam
hi mit hem peter
ende sebedeus sone
iacop ende jan ende
ghinc ellettel voert

Sittet hier tot dat
ic daer gaē sel eñ
bidden . Eñ hinā mit
hē petrus iacobus
ende iohānes . Eñ
hi began te vresen
ende te verdrietē .

Sit hier tot dat ic
da' gaē sel eñ beden
Eñ nā petrū mit
hem eñ twe zebe-
deus kind' . eñ be-
gan te droevenē eñ
swa'moedich te we-

eñ begonste hem te verneerne ende bedrueft te sine ende hi seide hem . Myn ziel es bedrueft toter doot beit hier mijns ende waket mit mi . doe ghinc hi van hem alsoe verre als men mit enen steen ghewerpen mochte ende hi viel op sine cnyen ende bat oft moghelic ware dat die ure lede van hem ende hi seide abba vader alle dinc sijn di moghelic . Vader mijn macht wesen soe neemt kelc van mi nochtan en moet mijn wille niet ghescien . Maer dijn

eñ hi began te droevenē eñ swaermoe-
dich te wesē . Doe seide hi hē . Mijn siel is bedrovet al totter doot . lidet u lidet / u hier eñ waect mit mi . Eñ hi ghīc ut / eē luttel vā daē . alsoe veer als eē worpe is vā enē steē . eñ hi boghede s̄y knyē eñ viel neder in s̄y aensicht op der eerdē . eñ hi bat / oft ghescien mochte dat die ure voer bi hē ledē . eñ hi seide . M̄y vader alle dīghe s̄y di moghelic oft moghelic is so lide desen kelc van mi nochtan niet als ic wil mer alstu .

sen Doe seide hi hem : M̄y siel is bedroeft al tott' doet Zidz hier eñ waket mit mi Eñ hi ghinc ut een luttel van daē . en viel ned' in s̄y aensicht bid-
dende eñ seide Vad' m̄y oft moghelic is so lide dese kelc van mi . nochtā niet als ic wil . m' als du Doe quā hi tot sinē ionghe'n eñ vant se slapende . eñ seide tot peter Ist ald' en mocht niet een ure mit mi waken Wa-
ket eñ bedz opdat ghi in gheenre temptaciē v'wonnē en wort

Wij gevoelen ons niet bij machte, het onderscheid der versies tusschen deze Handschriften te verklaren, doch niet onmogelijk is het, dat de latere auteurs de werken hunner voorgangers hebben geraadpleegd.

H. De Grondtekst.

Ofschoon zij in hunne prologen op de Evangeliën en Brieven, enz. hiervan zwijgen, laten zij toch duidelijk genoeg doorschemen, naar welken tekst hunne overzettingen vervaardigd zijn.

Er zijn wel Handschriften, waarin door de afschrijvers gecorrigeerd is, doch dat bepaalde zich slechts tot het verbeteren van fouten of het vervangen van een Latijnsch woord, dat onvertaald was gebleven, door een Nederlandsch. Alzoo bezitten wij in onze Handschriften een vrij zuiveren tekst der eerste overzetting van de H. Schrift in het Nederlandsch. Hierin onderscheiden zich deze Codices van andere literarische werken der middeleeuwen, welke meer of minder versneden zijn. Uit misverstand verdonkerden vele afschrijvers, schreef Dr. M. De Vries ¹⁾, de schoonste sieraden der oude poëzy, en schoven het schijn-glas van hun eigen maaksel in de plaats van het echte gesteente, of, door rampzalige winzucht gedreven, breidden zij door eigen inlasschingen de teksten uit, welke zij naschreven. Reeds van Maerlant had het noodig geoordeeld, de toekomstige kopiïsten van zijn werk, onder bedreiging van zijn banvloek, tegen deze willekeur te waarschuwen. Dit deed evenzoo de auteur van den tweeden Historie-Bijbel: „Ende wie ut desen Boec een ander scriven wil”, zoo laat hij zich hooren in den proloog op den Pentateuch, „die moet naerstich wachten, dat hi en gherechtich scrive, of hi soude 't werc sere scenden.” Wij mogen

¹⁾ Oorzaken van het verval en den ondergang der middeleeuwsche Nederl. Letterkunde.

dus besluiten, dat de afschrijvers, daar de oorspronkelijke Nederlandsche tekst vrij zuiver is bewaard gebleven, geene „bende broodschrijvers waren die het oorspronkelijk gewaad der overzettingen bezoedelde, vaneen reet en met eigen broddelwerk oplapte,” maar een groep personen, die, uit piëteit voor den kerkelijken tekst, met nauwgezetheid en heilige toewijding gearbeid hebben. Aan hen danken wij, dat niet slechts de tekst, maar waarlijk vele schoone gedeelten der oudste overzettingen ons bewaard zijn gebleven ¹⁾. Wij kunnen gelooven, dat de Hoogl. Moll zich aangegrepen gevoelde door de kinderlijk eenvoudige, roerend teedere, diep godsdienstige tonen van menig lied uit den bloeitijd van ons geestelijk volksgezag ²⁾, maar zoo gaat het ons ook, als wij deze overzettingen lezen en herlezen. Er zijn werkelijk schoone passages in, welke gelukkig door de latere overzettingen grootendeels zijn behouden.

I. De „Bibel int corte”.

Onder de vele godsdienstige geschriften, welke in de laatste helft der 15de en in het begin der 16de eeuw door de drukpers verspreid zijn, komt geen enkel Nieuw Testament voor. In plaats hiervan werden Epistel- en Evangelieboeken gebruikt. Reeds in de laatste helft der 15de eeuw verschenen zulke boeken te Utrecht bij J. Veldener 1478, te Delft bij J. Jacobsz. van der Meer 1481 en '84, te Keulen bij Koelhoff 1482, te Leiden bij Henr. Heinrici 1488, te Haarlem bij J. Bellaert 1486, te Zwolle bij van Os 1487, '88, '90, te Deventer bij J. van Breda 1493, '96, te Antwerpen bij Bock 1496, enz., enz. Ook sommige Levens van Jezus werden gedrukt; getijdeboeken,

¹⁾ Zie Walther S. 700 „Flehend und klagend lautet etwa Ps. 142 : 2 „Ende in dat gerechte en ga niet mit dinen dienre.... Ic hebbe utgerect myne handen tot di....; triumpferend klinkt 2 Mos. 15 : 1 ff. „Synghen wi den here want hi is....; erhaben Ps. 109”, enz.

²⁾ Zie Acquoy: „Het geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Hervorming.”

enz., enz., en, wat wij reeds hebben genoemd, de Psalmen werden in grooten getale verspreid en gelezen.

In 1513 kwam echter van de drukkerij van Claes de Greve Ende Thomas vand'noot te Antwerpen een boek, dat tot titel draagt: „Den Bibel int Corte, ghetranslateert ut den Latine ende Walsche.” Ofschoon niet vele exemplaren er van meer aangetroffen worden, mochten wij er toch één raadplegen, dat thans eigendom is der Maatschappij van Nederl. Letterkunde en ons met de bekende bereidwilligheid werd afgestaan.

In een ouden, haveloozen band en van koperen sloten voorzien, is deze z.g.n. Bijbel saamgebonden met eene vertaling van den „Spieghel hystoriael” van Vincentius van Beauvais. De voorrede ontbreekt, doch de tekst is zeer goed geconserveerd. Le Long schijnt dezen eersten druk niet anders dan bij name gekend te hebben, daar hij slechts den titel er van vermeldt. Van den tweeden druk, die drie jaren later verscheen, heeft hij een exemplaar in handen gehad en dit op zijne wijze beschreven. Deze tweede uitgave verschilt niet van de eerste, maar de derde druk (1518) is eene bijna geheel nieuwe bewerking en vermeerdering der stof, en verschilt zoozeer van zijn voorganger, dat hij den naam van Bijbel mag dragen; maar gene heeft hierop geen aanspraak.

De eerste uitgave geeft de historiën des O. Verbonds verkort tot Job en verdeelt de stof in 251 Kapittels. Hetgeen getrokken is uit de vijf boeken van Mozes, Josua en Richteren bestaat in 148 Kapittels. Met Hoofdstuk 149 begint het eerste boek der Koningen, het tweede boek met 173, het derde met 195 en het vierde met 208. Hierop volgen de historie van Jonas, van Ruth, van Thobias, van Daniël den profeet, het boek Susanna, de historie van Esther en de historie van den heiligen man Job. Achteraan volgt een register van al de titels der Hoofdstukken, doch eenigszins verschillende van de korte inhouden, die boven den tekst staan.

Op de volgende wijze worden de inhouden aangegeven: Dat eerste capittel hoe God hemel ende eerde sciep met al datter in is.

Hoe ons heere alle dye ghedierten voer Adem dede comen
En hoe Adā die selve ghedierten elck eenen naem gaf. Ca. II.

Hoe Adam en Eva tghebodt gods braken doer ingheven
des serpents. Ca. III.

Hoe Adam ende Eva ut dat eertsche paradijs verdreven
worden. Ca. IIII.

Hoe Chaym ende abel gheboren worden. Cap. V.

Hoe Chaym sinen broeder Abel doot sloech Cap. VI.

Hoe Adā en Eva beweendē haren sone Abel hond't iarē
lanc. Ca. VII.

Hoet volc wies ende vermenichfuldichde van grade te grade.
Ende hoe Enoch ghedraghen was int eertsche paradijs biden
wille gods. VIII.

Hoe Adā en Eva storven ende begravē wordē in't dal vā
Ebroē Ca. IX.

Hoe Lamech Chaym doot schoot Ca. X., enz., enz.

Deze wijze van bewerking der historische stof was reeds
door Pétrus Comestor gevolgd en op diens voorgang weder
door Jacob van Maerlant ¹⁾, ofschoon de stof door den laatste,
breeder werd beschreven en anders verdeeld.

Le Long beschrijft dezen Bijbel tamelijk breedvoerig, maar
tevens zeer partijdig. Ware deze geleerde met den eersten
Historie-Bijbel, door ons beschreven ²⁾, bekend geweest, dan
zou zijn oordeel hierover anders geweest zijn. Hij rekent deze
uitgave „tot de vervalschte nederduitsche bijbels der roomsch-
gezinden, kort voor de Reformatie” en beweert, dat de ver-
valsching met opzet is gepleegd ³⁾. Dienaangaande laat hij
zich aldus hooren: „De roomsche geestelijkheid hier te lande
siende, dat de drukkunst doorging, en dat daardoor de Bijbel
in de nederduitsche spraak met ter tijd gemeen stond te
worden, was in de voorbaat, en bediende zich van de gunstige

¹⁾ Van Maerlant zegt in zijn Rijmbijbel „Scolastica willic ontbinden In dietsche
wort uten latine”.

²⁾ Zie bl. 65 I DL., 1ste Stuk.

³⁾ Le Long: „Boekzaal”, 406 v.v.

gelegenheid, van de vervalschte fransche bijbels, die zij in het nederduitsch deden overzetten, en met den druk gemeen maken, om het gemeen te misleiden en te bedriegen, met haar vele valschheden en verdichtselen, voor het Woord Gods in de handen te stoppen. Deze bijbels, schoon driemaal gedrukt, zijn zeer schaars, zoodat wij omtrent twintig jaren lang naar de exemplaren hebben gezocht, alvorens wij ze meester hebben kunnen worden. Wij hebben ook bij geen' schrijver van deze gepleegde valschheden het minste gewag gevonden, immers niet van de twee eerste drukken, en van den laatste slechts eenige woorden ter loops; waarvan buiten twijfel derzelver zeldzaamheid de ware oorzaak is. Dat nu deze exemplaren mede zoo ongemeen zeldzaam zijn, ofschoon ze driemaal gedrukt en nooit verboden zijn, (en alzoo geen gevaar geloopt hebben om verbrand te worden;) daar men echter de Delftsche en de Keulsche Bijbels, die veel ouder zijn, nog veeltijds ontmoet, doet ons hetzelfde gissen, dat ze door de roomsche geestelijkheid noodzakelijk alom met naarstigheid moeten opgezocht en opgekocht wezen om ze te smoren en daardoor hunne tegenstrevers de bewijzen van hunne gepleegde goddelooze vervalschingen van Gods Woord uit de handen te wringen. . . ."

Welke moedwillige en goddelooze vervalschingen door de Roomsche geestelijkheid gepleegd zijn, worden verder door genoemden schrijver opgesomd ¹⁾. Uit de „schikking” van het werk bleek hem, „dat behalve de apocryphe boeken, vele geschiedenissen des Bijbels zoo breed worden uitgerekt, dat ze geenszins een *Kort Begrip* genoemd kunnen worden; alsmede, dat er integendeel, het grootste en aanmerkelijkste gedeelte van het Oude Testament, benevens het geheele Nieuwe Testament, is overgeslagen, zoodat dit werk geenszins den „Tijtel eener Bybel” verdient, en deze naam verkeerdelijk daaraan gegeven is. Daarenboven is het kleine gedeelte van het Oude Testament, hetwelk hierin gevonden wordt, nog zoodanig bedorven en verminkt, vermeerderd en verminderd, dat op vele

¹⁾ Zie bl. 429, A. W.

plaatsen de ware tekst van Gods Woord nauwelijks daaruit gekend kan worden. Men heeft ook op eene goddelooze wijze vele valsche verklaringen en Glossen alom zonder de minste onderscheiding tusschen den zoogenaamden tekst gevoegd, ja 'tgeen nog verder gaat, geheele Capittels daarin gelast, die in den Bijbel geenszins gevonden worden. Eene ongehoorde stoutheid der roomschgezinde geestelijkheid van dien tijd, te meer wanneer men aanmerkt, dat er reeds twee Nederduitsche Bijbels, te Delft en te Keulen, gedrukt waren, welke met dit mengelmoes vergeleken konden worden, en waaruit de gepleegde valscheden terstond moesten blijken....” „Doch ten einde de Lezer van dezen „mishandelden” tekst naar waarheid zoude kunnen oordeelen, hebben wij goedgevonden hem eenige Kapittels ter goeder trouw in 't geheel uit te schrijven, en hierbij te voegen, opdat de samenhang daaruit beter mag blijken.”

Dat eerste Capittel.

Hoe God hemel ende eerde sciep met al datter in is ¹⁾.

Int beginsel schiep god hemel en eerde. die werelt en was niet dā grote ydelhz ende grote dusternissen warē der ombevanghen So dat niet en was dan eene diepheyte met duysternissen het welcke een materie es sonder forme God maecte dlicht op den iersten dach.... enz.

Kap. IV. Hoe Adam ende Eva ut dat eertsche paradijs verdreven worden.

Doen onse heere nae middach ghinck int paradijs so riep hij seggende Adam waer sidi Ende Adā heeft hem geantwoert Heere ic heb u stemme gehoort int paradijs maer ic vreesde mi van u om dat ic naect bē Doen vraechde hem god wie heeft u ghewesen dat ghi naect waert anders dan om dat ghi hebt gheten vander vrucht des booms die ick u verboden hadde. Adam antwoerde hem wed' Heere het wijf die ghi mi gegheven hebt heeftse mi ghegheven ende si hevet mi bevolen Ende onse heere seide hem. Omdat ghi gheobidieert

¹⁾ Wij geven hier den tekst van den eersten Druk.

hebt die stemme van uwen wive meer dā mijn bevel so sal de eerde die ghi laboreren sult vermalēdijst zijn..... Als onse here aldus ghesproken hadde tot Adam So riep hi Eva Adams wijf haer vraghende Wair ō hebdi ghetē vandē fruite des booms die ic u verbodē hadde Si ādtwoerde het serpent hevet mi bevolen ende ic hebt gheten. Ende onse heere andt-woerde huer ghi..... Als Adam ende Eva uten eertschē paradijse warē om dat si haddē overgetreden tghebodt gods, dat hy hen bevolen hadde te houdene soe waren si in soe grooten mistroosticheit ende in so grooter droefheyt dat niemant mogelijk en ware om vertellen wāt huer heere was so sere vergramt op henlieden dat sigheen cōfoert of vertroostinghe en verwachten. Die beesten ende die creaturen over die welke god Adam hadde ghegheven heerschappie en kenden nu Adame niet mits dat hi ghecleet was..... In groter droefheyt was adam en eva zijn wijf omdat zij alsoe misdaen hadden teghen god ende si en vonden gheen confoert aen gheen creaturen diese vertroost hadden. Doen maecte adam ende ordineerde eenē tabernakel van den tacken van diveerschen boomen om hem daer inne te bewarene met sinen wijve teghen die hitte der sonnen ende om hem lieden te salveren teghen die wilde beesten.....¹⁾

In Kap. V wordt de geboorte van Kayn en Abel medegedeeld en als bijzonderheid er bij gevoegd, dat hunne kleding bestond uit bladeren van boomen en dat Kaïn terstond na zijne geboorte de borst zijner moeder nam. Aan het einde er van merkt de schrijver nog op, dat Adam en Eva hunne kinderen zeer beminden, ze opvoedden zoo goed zij vermochten, totdat zij groot waren en zichzelf helpen konden. Kap. zes verhaalt den moord van Abel en het „quaet teeken”, aan Kaïn gesteld, dat hierin bestond, dat hij altijd schudde en beefde met zijn lichaam en met alle zijne leden.

In Hoofdstuk VII beweenen Adam en Eva hunnen zoon

¹⁾ Zie verder Le Long.

Abel honderd jaren en wordt ons medegedeeld hoe zij Abel hebben ter aarde besteld.

„Si namē”, zoo leest men, „abel tusscē hē beyden en droegendē ten bestē dz si mochten in haer tabernacle daer si in scuylden en si leydenē op de eerde om te besiene oft hi niet becomen oft op staen en soude want si waendē dat hi maer ontslapen en hadde gheweest. ende si en wisten niet weder dat hi doot was ofte niet Ende doen si hem daer langhe tijt hadden laten liggen tvleesch vanden lichame van abel begonst te stinckene so seere dat adam noch eva niet en constē gheduerē ende si verbeyden altijt oft hi yet opstaen soude. Doen si saghen dat hi niet op en stont soe namen zy hem ende droegen hem wech om dē grotē stanc die si niet langhere gherieken en consten. Doen openden si die eerde ten besten dat si mochten ende daer leydense Abel inne ende dectense weder toe op dat dye wilde beesten hem niet verschueren en souden. Opten derden dach daer na ghinc Adam ende Eva ter plaetsen daer si Abel gheleyt hadden. ende si dedē die eerde vanden lichame. Ende doen si hem ontdect hadden So vondense dz lichaē al ghebroken ende verrot met groote stucken. Doen saghen se wel dat men alsoo inder eerdē moeste rotten om dat si misdaen hadden teghen den wille gods Doen leefden si in groter droefenissen hondert iaren lanck dat niemant moghelick en waer om vertellen”

Verder wordt in Kap. IX de dood van Adam en Eva vermeld en hunne begrafenis in het dal van Ebron, alsook dat Lamech, die, hoewel oud en blind, toch nog een goed schutter was, Kaïn doodschoot. Kap. X verhaalt verder van Kaïn, dat Lamech hem in zijnen hals had getroffen, toen hij onder een boom lag, en dat Lamech als straf hiervoor zeer spoedig daarna gestorven is.

Kap. XI handelt over „Tubal en Jabal” en hoe de kunst is bewaard gebleven in den zondvloed. „Mer si en wistē niet hoet deghene die na hen comē soudē dese constē soudē moghen gheweten wan si wistē wel dat die werelt twee wervē vergaē soude. eens metten watere ende eens metten viere. Maer si

en costen van te voren niet gheweten wāneert ghescien soude. So overpeinsdense seer vele hoe si dese subtielheit en cōste soudē moghē bewaren en salveren voer die destructien dier ghescien souden wāt si en wistē niet weder die destructie yerst metten viere geschiedē soude of mettē watere opdat die ghene die na der destructien comen souden mochten dese constē en sciencien wetē en hen daer mede behelpen. So maectē si twee groote pilarē in manierē van groten torrē daer af dat deē was ghemaect van steene en dē anderē van eerde. In elck van desen torrenē so leyden si alle manierē van desen instrumenten. En haer intencie was dese, waert dat sake dat de werelt ghedestruert wordde met ten watere, so soude dē eerdenen pylaer bederven en te niewte gaen met ten watere, en dē steinē soude onghescaet blivē En waert dat die destructie quame metten viere so soude den eerdenē pylaer gesalveert bliven en herter wordē dā hi was maer dē steynenē pilaer soude verbrandē ende in stuckē springhen vander hitten des viers ”

Hoofdst. XV spreekt van de dronkenschap van Noach en voegt er de opmerking bij: „want indien tiden en wast noch geen maniere dat men besloten of genestelde cousen droech”.

Hoofdst. LXXX laat Mozes als kind de kroon van Pharao in stukken werpen en een „gloedenē cole” in zijn mond nemen, maar voegt er niet bij, dat dit de reden is, dat Mozes later stamelde.

Zoo heeft Genesis vele bijgevoegde historiën, doch de andere Boeken zeer weinige. Le Long belooft dit eene ongehoorde stouthed, ja, eene goddeloosheid te noemen. Ware deze geleerde bekend geweest met den eersten handschriftelijken Historie-Bijbel, hij zoude zich wat voorzigtiger hebben uitgedrukt. Vergelijken wij beide Bijbels met elkander, dan houdt de Bijbel van 1513 zich veel nauwer aan den tekst der Boeken dan de eerste Historie-Bijbel.

Reeds in Kap. 1 begint de eerste Historie-Bijbel de geschiede-

nis veel breedvoeriger te verhalen dan de Bijbel van 1513 doet. Deze laatste verhaalt de schepping van Eva aldus: „Doen gaf god onze heere Adam wille dat hi slapen soude ende hi sliep. So haest als hi sliep nam god een van sinen rebben ut zÿder siden ende vulde dye plaetse daer hi die rebbe ut genomene hadde met vleesche van dier selver rebben die hi van den māne nā maecte hi ende formeerde die vrouwe. Als hise gemaect hadde soe leide hise voer Adam om te besiene hoe hise heeten soude Alsoe saē alse Adam sach so seyde hi. Siet hier been van mijnen beene ende vleesch van minen vleesche. Dese sal worden gheheeten (virago) dats also vele te segghene een manlijc wijf Want si is vanden manne gemaect.”

De eerste Historie-Bijbel verhaalt deze geschiedenis op de volgende wijze: „Doe sende god in hem een vake. Doe sliep adam doe toech god sinen geest inden hemel Daer zach hi indē spiegel der drievoudicheit dingen die gesciet sijn Als van der dyluyven en ander wonderlicheit die gesciet sijn Der sach hi dingen die noch gescien sullen Als van antekerst en van den doemsdach. En dat bescreef adam daerna al in tweerhande stenen omdat hi die vlooden der wateren voirsien hadde. So screef hi die wonderlicheit die hi ghesien hadde in merberstenē die en v'gaen niet van der water. Ende omdat hi brant des vuers gesien hadde so screef hijt backe stenen die en vergaet niet van den vuer. In den slaep doe nā god uut adams lichaem een ribbe die alrenaest der herten lach. . . . Daerom heeft die man een ribbe meer an die rechterside dan an die lufter”

De verleiding door de slang wordt door den eersten Historie-Bijbel ietwat verschillend van den „bibel int corte” medegedeeld.

„Doe ghinc Satanas in dat serpent om den mensche te bedriegen. Want dat serpent was een seven dier en ginc recht op mittē hoofde te hemelwaert ¹⁾. En hadde een soet geluut en

¹⁾ Van Maerlant, „Rijmbijbel”: Bedi dat Lucifer, die scone, was gheworpen uten trone, Hadde hijs nijt in alre wijs Dat Adam was int paradijs; En pensde hoe dat hine uut dade steken. Dade hi hem tghebod Gods breken, So moeste hiere ute, pensde hi dan; Maer dat hi meer ontsach den man, Dies ghinc hi eerst toten

het at edele cruden Doe ginc satanas in die gedaente van dat serpent tot dat wijf Want hi docht dat dat wijf lichter te v'winnen was dan die man en dat dat wijf diē man wel v'winnen soude

. ”

De Bijbel van 1513 deelt deze geschiedenis aldus mede: „Tserpent dwelcke is dye alder quaetste beeste van allen dien god onse here gheschapen hadde peisde in hem selven dat soude doen doen den mensche sulcken dinghen opdat in zijnder macht ware dat hi ut soo grooter heerlicheit gheworpen soude wordē daer hem god inne gestelt hadde. Maer tvoerscreven serpēt en dorste niet spreken teghen Adam. want het wiste wel dat die man wijs was vol sins seer vroem ende sterck. Wāt Adā hadde drie de principaelste crachten. Hī hadde meer stercheyden dan noyt enich man hadde. God onse here gaf hem grooten sin ende wetenhz doen hi hem inblies die siele.... Doen hem God gheghevē hadde alle drie dese voerscrevē crachten oft virtutē, te wetene Cracht Sinn en schoonheit. Soe gaf hi hem sinen vrijen wille, den welcken is ghegevē om tgoet te doene en tquaet te latene.... Soe quaemt aen Eva en seyde. Waer om oft bi wat redenen heeft u god v'boden dat. ”

Zoo verhaalt de eerste Historie-Bijbel de poenitentie van Adam en Eva met deze woorden: laet ons poenitentie doen en god bidden, op dat wij genade mogen verkrijgen. Toen zette Adam Eva op een' steen in het water tot aan hare knieën en beval haar daar te blijven, totdat zij ontferming verkregen hadden. Adam daarentegen ging op eene andere plaats en bad ook om gratie veertig dagen lang. De duivel dit ziende en bevreesd dat God hem genade zoude bewijzen, ging tot Eva in de gedaente van een engel en zeide, dat God hare poenitentie aangezien en al hare zonden had vergeven. Eva geloofde den duivel en verliet het water, waarin zij reeds groen aan

wive Om dat soe cranker was van live. Metten serpente heeft hijt bestaen; Want het plach doe, sonder waen, Up en neder recht te ghane, Recht na des menschen ghedane.... Gheansicht als ene joncfrouwe.

haar lichaam geworden was, en vroeg waar zij Adam, haren man, toch vinden mocht. „Kom,” zeide de duivel, „ik zal u hem wijzen” en hij leidde haar tot Adam. Toen Adam Eva zag zeide hij „Och Eva Eva, noch eens bedrogen door den duivel!” enz.

De Bijbel van de Grave deelt deze geschiedenis niet mede. En zoo zouden wij veel kunnen noemen, dat door dezen Bijbel is weggelaten ¹⁾. Deze bijgevoegde historiën zijn aan de Kerkvaders ontleend, die deze op hunne beurt weder van de Joden hebben overgenomen. De joodsche letterkunde in de laatste eeuw van Israëls zelfstandig volksbestaan was rijk aan vele geschriften van dergelijken inhoud.

Wij behoeven slechts den Lezer te herinneren aan de apocriefe geschriften van Adam, van Henoch, van Lamech, enz., aan de Apocalypse van Elia, enz., en het zal hem niet bevreemden, dat, waar de Kerkvaders zulke legenden overnamen, deze in de middeleeuwen zoo spoedig niet werden uitgestooten. Wanneer wij echter dezen Bijbel van 1513 nauwkeurig nalezen, dan was hij, voor die tijden, een opmerkelijk geschrift. De Bijbelsche geschiedenis, uitgezonderd de vreemde bestanddeelen en de opmerkingen van den auteur, wordt tamelijk aanschouwelijk medegedeeld. Hij is een merkwaardig letterkundig product uit den aanvang der 16de eeuw en verdient als godsdienstig geschrift meerdere waardeering dan Le Long hem heeft waardig gekeurd. Maar of zulk een Bijbel in de hoogst ernstige tijden, als waarin hij verscheen, aan de religieuze behoefte des volks kon voldoen, betwijfelen wij zeer. Wel wordt er de Bijbelsche geschiedenis tamelijk onderhoudend door medegedeeld, doch voor de vragen der conscienties, welke meer en meer gesteld werden, had hij geen antwoord. En dit was zijn vonnis. Echter schijnt niet aanstonds gebleken te zijn, dat deze Bijbel zijn doel zoude missen. Drie jaren later toch werd er eene nieuwe uitgave van bezorgd, welke in hoegenaamd niets van den eersten druk verschilde. Of hij zoo spoedig was uitverkocht — wij weten het niet, 't kan mogelijk wezen, doch

¹⁾ Zelfs worden alle zinspelingen op Maria weggelaten.

de oplaag kan ook zeer klein geweest zijn. In 1518 achtte men het echter noodig een nieuwen Bijbel ter perse te leggen, waarvan de inhoud zeer van dien des eersten verschilt. Dezen laatsten mag men een Bijbel noemen, maar aan den eersten ontzeggen wij dit epitheton. Wij zullen trachten den Lezer met de uitgave van 1518 nader bekend te maken.

Uitgave van 1518 te Antwerpen.

Ook deze Bijbel is door Le Long besproken en gerangschikt onder de vervalschte Nederduitsche Bijbels. Hij werd uitgegeven onder den titel: Den bibel ghetranslateert ende vermeerdert, vervolghe alle die boeken als in den Latijn; ende mitten figuren. Volgens Le Long is deze Bijbel nog veel erger dan twee voorgaande uitgaven vervalscht. „Men heeft”, schrijft hij, „soo veel te meerder redenen, om zich over de roekloose stouthheit van den Autteur te verwonderen, nademaal deselve den lezer, niet alleen terstondt op den Tytel, met hem een Compleete Bijbel te belooven, met leugens paayt; (’t geene immers voor al aan ’t hooft van zulk een Boeck niet voegde;) maar zelfs, als met een hoeren voerhooft en met staale kaaken, dese leugen bevestigt; dewyle hy den Leeser durft aanmaanen, het bladt om te keeren, daar de Tafel, (dat is ’t register) met al zijne capittelen, soude te vinden zijn: Want wanneer men het bladt omkeert, vindt men aldaar woordelyk het volgende Register tegens den rug van den Tytel staan.

„Dese navolgende Tafel wijst ende leer
d’Inhout der Boeken, met haren Capit-
telen, van desen Bibel.

„In den eersten, ’t Boeck der sceppinge, ende leert, hoe God alle dingen gescapen ende gemaect hevet; ende heeft 76 Cap.

D’ Boec des Utgancs, ende spreekt, hoe de kindere van Israhel ut Egipten verlost waren; ende hoe hen God openbaerde op ten Berch van Oreb, ende hoe hi geboet sinen Tabernakel te maken; ende heeft 34 Capittelen.

D’ Boec der Tellinghen, ende spreekt, hoe die kinder van Israhel in der Wildernissen ghetelt waren, ende van den plagen

dye si hadden, overmits hare sonden; ende heeft 20 Cap., enz., enz. der Rechteren, der Coningen, Ruth, de historie van Daniel, van Thobias, van Judith, van Hester, van Job, Salomons Parabolen, Ecclesiastes, d'boec des lovesancs, der Wijsheit, Ecclesiasticus, Ysajas, Jeremias, Baruch, Ezechiël, de twaalf kleine profeten, de 2 boeken Makkabeeën, D'werc der Apostelen, Dat Boec der Heymelyker Openbaringen." "

Met het oog op dezen inhoud schrijft Le Long: „Hieruyt siet de Leeser terstondt, dat 'er bedrog gepleegt is. Want, voor eerst vindt men hier niet meer dan drie Boeken Moses, vermits het derde genoemd Leviticus en het vijfde genaamd Deuteronomium, geheel zijn uytgelaaten. Hier ontbreken ook de twee Boeken der Cronyken; als mede de Boeken van Ezra en Nehemia, en het Boek der Psalmen Davids, in het Oude Testament. En aangaande het Nieuwe Testament, het zelve bestaat enkel in 't Werc of de Handelingen der Apostelen, en 't Boec der Heymelyker Openbaringen van Johannes; zynde dierhalven de vier Evangelisten, beneffens alle de Sendt-brieven van Paulus, Petrus, Jacobus, Johannes en Jude, hier in niet te vinden. Indien er al iemand van de Roomsche Geestelijkheid mogte zijn, die de stouthheit durfde hebben, om de gepleegde valscheeden in de twee voorgaande Drukken, daarmede te ontschuldigen, dat 'er op den Tytel staat, de Bibel int corte, en dat het by gevolge maar een Uyttreksel van de Bybel soude zijn, waarmede soude zy dog sulke hand-tastelijke Leugentaale, als hier voorkomt, van dat deze Druk alle de Boeken als in den Latyn souden behelsen, verschoonen kunnen? Immers is daarop geen de minste uytvlucht te bedenken, vermits de auteur selve, in syn register op de volgende Blad-zijde na den Tytel, sijn eigen vonnis wijst, en toont dat hy een onbeschaamde Leugenaar is."

Op deze wijze zet deze geleerde zijne philippica voort, en spreekt verder van „loose strecken," waarmede deze Bijbel vervalscht is, en van de poging om den lezer te doen gelooven, dat dit een Compleete Bybel is, niettegenstaande vele Boeken ontbreken en er zeer vele trouwelooze vervalschingen in ge-

pleegd zijn. En dit bedrog komt nog sterker uit, schrijft Le Long, daar de auteur „het beginsel van den tekst der twee voorgaande vervalschte bijbels, van 1513—1516, heeft verworpen en deze Bijbel van 1518 op dezelfde wijze begonnen evenals of daarin de tekst van den bijbel van 1477 ten eenemaal gevolgt was.”

Dit oordeel van Le Long is te partijdig en niet vrij van bekrompenheid en vooroordeel. Naar onze meening is deze uitgave zeer belangrijk en een goede schrede op een beteren weg.

Le Long zelf moet erkennen, dat de tekst woordelijk dien van den Bijbel van 1477 teruggeeft, en toch schrijft hij in zijne kantteekening, dat „deze tekst is t'zaamen geflanst.” Deze overeenkomst echter met den Bijbel van Delft duurt niet langer dan tot het einde van Kap. 3 van Genesis, waar weder de voorgaande uitgave gevolgd wordt, doch nu en dan eenige afwijkingen worden gevonden.

Het „Boek der Scheppinghe” (Genesis) heeft 66 Kap. ¹⁾, 't Boeck des utgancks (Exodus) 34, 't Boeck der Tellingen (Numeri) 20, enz.... Zoo heeft Genesis meer Kapittels dan Delft, doch de andere Boeken hebben een kleiner getal. „Deze vermeerdering,” zegt Le Long, „is soo veel te botter, vermits dit Eerste Boek Moses terstondt int ooge moeste loopen; dog den Autteur sal mogelijk gedacht hebben, dat de eenvoudige lezer van het getal der Capittels geen kennisse soude hebben.”

Wij herhalen al weder: had Le Long kennis gedragen van den eersten Historie-Bijbel en ware hij beter bekend geweest met zijn inhoud, dan zoude hij zich wat voorzichtiger uitgedrukt hebben. Wel is het opmerkelijk, dat deze Bijbel zoo vreemdsoortig is saamgesteld. Het springt toch in 't oog, dat de Bijbel van Delft eerst tot Kap. 3 van Genesis is gevolgd en eerst weder de vier eerste Capita van Exodus hieraan ontleend zijn. Zoo ook wordt in het vervolg gehandeld. Even opmerkelijk is het, dat vele Histories, door den eersten druk opgeno-

¹⁾ Le Long zegt „76”, doch dat is eene vergissing.

men, o. a. dat Mozes de kroon van Pharao in stukken wierp, en van de gouden baarden dergenen, die aan het gouden kalf schuldig stonden ¹⁾, in deze uitgave zijn weggelaten.

Le Long maakt eene goede opmerking. Schrijvende over deze uitlatingen ²⁾, begint hij te gelooven, dat men zich mogelijk over sommige van deze vervalschingen is begonnen te schamen, maar voegt er terstond bij: „indien er nog eenige schaamte geweest is bij degenen, die dus hunne handen aan het gewijde hebben durven slaan.”

Het is niet gemakkelijk de reden te noemen, waarom de auteur op deze wijze gearbeid heeft. Er is eene speling waar te nemen tusschen de behoefte aan den zuiveren tekst der Schrift en dien der Historie-Bijbels. Zulk een werk nu saam te stellen, dat aan beider behoeften voldoet, is geen gemakkelijke taak. En daarom drukken wij niet te veel op vergissingen of op uitlatingen, enz., maar vatten het geheel in het oog, dat waarlijk zeer belangrijk is. Ook is het bijzonder belangrijk, dat Actus Apostolorum en Apocalypsis zijn opgenomen. Beide werken zijn eene reproductie van vroegere overzettingen dezer Boeken, zooals zij in de Handschriften, welke den volledige tekst bevatten, bewaard zijn. De prologen zijn ook dezelfde, zoodat men meenen konde, dat men hier een eersten druk van deze twee Nieuw-Testamentische Boeken aantrof, doch de reproducties zijn wat vrij en dus eenigszins er van verschillend.

Wat Apocalypsis betreft, heeft deze Bijbel den handschriftelijken tekst overgenomen, doch de glossen niet met eenig onderscheidingsteeken aangegeven, zoodat tekst en glossen niet te onderscheiden zijn. Dit laatste is echter ook in sommige Handschriften het geval; daarom kunnen wij niet gelooven, dat dit in dezen Bijbel met „boos opzet” gedaan is. Ook oordeelen wij evenzoo over Actus Apostolorum, waarvan Le Long meent, dat de auteurs tekst en glossen der Handschriften in alles niet

¹⁾ Zie ook van Maerlant, „Rijmbijbel”, waarin deze geschiedenis breedvoerig wordt verhaald en het woord „dansen” van den stam van Dan afgeleid.

²⁾ Zie A. W., bl. 469.

gevolgd hebben. Het is hier weder als met de Boeken des O. V.: nu eens is de volledige tekst, dan weder de meer vrije overzetting overgenomen. Uit alles blijkt, dat deze Bijbel eene samenstelling is van de twee soorten van Handschriften, door ons genoemd. Zulk een arbeid is een belangrijk verschijnsel uit den aanvang der 16de eeuw. Het blijkt ons, dat er in die belangrijke tijden twee partijen waren, waarvan de eene begon te vragen naar den zuiveren tekst des Bijbels en de andere nog gehecht bleef aan tradities der Kerkvaders. Le Long meent mitsdien reden te hebben, om het ongelukkige en deerniswaardige noodlot onzer voorouders van dien tijd te beklagen, „die op zulk eene onverantwoordelijke wijze, door hunne gewaande geestelijken om den tuin werden geleid en bedrogen en alzoo onwetend gedwaald hebben.” Wij meenen, dat het bewijs ontbreekt, dat hier de geestelijkheid moedwillig aldus gehandeld heeft. Le Long steekt zijn vinger op met het herhaald: „Wee U! wee U!” over hen, die de eerste auteurs van „zulke goddelooze en godslasterrijke uitvindingen geweest zijn”, — wij daarentegen, voorgelicht door de Handschriften, meenen wat bedachtzamer hierover te moeten spreken.

Eéne zaak echter hebben wij nog niet ter sprake gebracht; ze is deze. De Bijbel van 1518 en zijne voorgangers zijn door de geestelijkheid goedgekeurd en nooit verboden. Nu meent Le Long, dat hieruit blijkt, dat zij met de leer der geestelijken volkomen moeten overeengestemd hebben. Hij wijst op den „Spieghel Historiael” van Vincentius, welke in 1515 te Antwerpen ook bij de Grave gedrukt is, en citeert hieruit een klein gedeelte van de schepping van den mensch, van den val van Adam en Eva, van Henoch, van Noach, van het aardsche Paradijs, van Melchizedek, van Jozefs huisvrouw, van Mozes' krijgstochten, van Mozes' huisvrouw de moorinne, van Sephora, van de straf dergenen, die het gouden kalf hadden aangeboden, van Salomo's rijkdommen, enz., enz., en voert dit aan als bewijs van mishandelingen van de Bijbelsche geschiedenis. Ook wijst hij op een werk, getiteld: „Den oorspronck onser salicheit”, gedrukt te Antwerpen bij Jan van Doesborch 1517,

waaruit hij een gedeelte geeft van de schepping van Adam, van Noach en den Zondvloed, van de kamers en de kleederen van Maria en Jozef, enz., enz.. Hij noemt dit alles ongerijmde verhalen en ongegronde leeringen en, zegt hij, dat deze door onze voorouders geloofd werden, hadden zij enkel en alleen aan het bedrijf hunner z.g.n. geestelijken te danken, die hun zulks dagelijks en bij elke gelegenheid voorleerden en voorpreekten, hen in slaap wiegende met eene geruststelling, dat men alles op hen, als ziel-zorgers, vrij zoude laten aankomen.

Dat dergelijke en andere leeringen voor een groot deel des volks het dagelijksch geestelijk voedsel waren, dat hun voorgezet werd, zullen wij niet betwijfelen; ook wij konden veel, zeer veel hierbij voegen, want de stichtelijke lectuur dier tijden is onuitputtelijk rijk aan fantasie over het gewijde, maar — de waarheid bovenal! Wat Le Long uit den „Spiegel Historiae” citeert, was reeds door van Maerlant verkondigd en door den eersten Historie-Bijbel in proza onder het volk bekend gemaakt. Wij herinneren slechts hoe van Maerlant de straf Gods over de vereering van het gouden kalf bezingt: „Aaron warp tgoud in den viere; Daer maecte die duvel sciene Bi siere list. 1. Calf daer of. Den Calve ghaven si groten lof. Doer riep daer menich duvels bode:

„Israel, dit sijn dine Gode Die di ute Egypten brochten”.
Dese mesdaet si sere becochten.

. Dat goudine calf verbernde hi mede, Eñ wreeft te pulvere daer te stede. In .1. water so warp hijt dan, Eñ deder afdrinken die mæn. Men leest, die dranc van ghere fonteine Eñ van ghere mesdaet was onreynne, Dat hem tgoud hing an den baert Eñ elc sla sinen viant doot Die ghetekent es metten goude” ¹⁾. Het was dus de oude kost op nieuwe schotels, welke het volk toegediend werd. En zoo worden wij voor de belangrijke vraag gesteld: of deze Bijbel van 1518 met voorbedachten rade aldus door de geestelijkheid

¹⁾ Zie David, A. W., Dl. 1., bl. 226, en vergelijk de Handschriften van den eersten Historie-Bijbel.

is vervaardigd met de bedoeling om het volk om den „tuin te leiden en te bedriegen”, dan of deze uitgave slechts de arbeid is der Antwerpsche boekdrukkers?

Wij kunnen niet aantonen, dat de geestelijkheid aan het samenstellen van dezen Bijbel deel heeft gehad, maar aangezien dit werk „Cum gratia et privilegis” is uitgegeven, rust toch de verantwoordelijkheid er van bij het geestelijk bestuur. En zoo richt zich ons oog naar dien stand, welke de leiding en onderwijzing der burgerij op godsdienstig en kerkelijk gebied bijna uitsluitend aan zich gehouden had.

Van deze uitgave schijnt geen nieuwe druk meer verschenen te zijn, waaruit men mag concludeeren, dat deze Bijbel niet veel bijval heeft gevonden onder het volk, of dat andere invloeden de verspreiding er van hebben onmogelijk gemaakt.

K. S L O T S O M.

Blikken wij nu terug, dan mogen wij het volgende als resultaat van ons onderzoek noemen. Dit heeft betrekking 1°. op den tijd en de volgorde der overzettingen; 2°. op de auteurs; 3°. op de verspreiding van hunne werken tot in het begin der 16de eeuw.

1. VOLGORDE DER OVERZETTINGEN.

Jacob van Maerlant staat met zijn Rijmbijbel bovenaan. Op hem volgt Jan Boendale, de stadsschrijver te Antwerpen (1325—'30), die in zijn werk „der leken spiegel” tevens het Leven van Jezus bezong. Gelijktijdig met hem vervaardigde een onbekende ook een berijmd Leven van Jezus, waarvan de hoofdstoffen vooral aan de vier evangeliën ontleend zijn. Daarop volgde een Leven van Jezus in den vorm eener Evangeliën-Harmonie (1332), waarbij de auteur zich veroorloofde eenige exposities te voegen. Een dergelijk Leven van Jezus verscheen circa 1360 (zie Hs. y401), dat zich evenals dat van zijn naasten voorganger aan den tekst der Vulgata houdt, doch tusschen den tekst de Historia Scolastica op sommige punten inlascht. Gelijktijdig met dit laatste werk ontstonden de Brieven, enz., tusschen wier tekst glossen gevoegd werden, aan Petrus

Lombardus ontleend. Niet lang hierna, waarschijnlijk reeds vóór 1370¹⁾, werden ook de Evangeliën overgezet, doch tusschen hunnen tekst werden geene glossen aangebracht.

Alzoo is de voorstelling, welke Le Long ons gaf van de volgorde en den tijd der oudste ons bekende overzettingen van de Boeken des N. Testaments, gebleken niet betrouwbaar te zijn. Uit deze volgorde nu kunnen wij zien:

1°. Dat zeer waarschijnlijk eerst de Bijbelsche stof in poëzie en later in proza is bewerkt;

2°. dat de behoefte aan eene meer letterlijke vertaling der Schrift reeds vóór het midden der 14de eeuw zich geopenbaard heeft;

3°. dat, waar eerst de apocriefe evangeliën vrij bewerkt tusschen de Bijbelsche stof werden opgenomen, deze in 1360 door Petrus Comestor's *Historia Scolastica* en Petrus Lombardus'

¹⁾ Wij hebben nog niet de reden genoemd, waarom wij de eerste overzetting der Evangeliën in dezen tijd plaatsen. Het is hierom:

Een Handschrift, ouder dan no. 244 der M. v. Ned. L., vonden wij niet. De taal van deze overzetting komt overeen met die van de Brieven, enz. En omdat in de Hss. van 1360 (y401, enz.) wel eene Evangeliën-Harmonie is opgenomen, maar de Evangeliën naar den tekst ontbreken, meenden wij hieruit te mogen besluiten, dat deze toen nog niet overgezet waren. Daarbij komt, dat de proloog eindigt met een opdracht aan den paus.

Wij vragen „wie is die paus? Naar alle waarschijnlijkheid is het een der pausen geweest, die hun zetel te Avignon hadden. Innocentius VI was paus van 18 Dec. 1352—12 Sept. 1362; Urbanus V van 28 Oct. 1362—19 Dec. 1370 en mogelijk is deze laatste de paus geweest, wien de auteur in zijn proloog heeft bedoeld. Hiervoor pleit, dat Avignon en Deventer in eenige betrekking tot elkander stonden. Te Avignon toch toefde reeds in 1340 in hooge waardigheid een leerling van de kapittelschool van Deventer, de kardinaal Nicolaus de Caputio; voorts later de bekende Utrechtsche bisschop Jan van Arkel, om niet te gewagen van de onderhandelingen met het Avignonsche hof, over de benoeming van Jan V (van Vernenburg) tot opvolger van Jan van Arkel, en de klachten over wederrechtelijke verpanding van vele Stichtsche sloten, derwaarts omtrent 1365 overgebracht. Delprat¹⁾, die ons dit mededeelt (zie ook *Batavia Saera*, II, 359), geeft ons hierin aanleiding te vermoeden, dat de vier Evangeliën, mogelijk door een vriend van Groote of door Groote zelve(n) (?) vertaald, aan Urbanus zijn opgedragen.

.

¹⁾ Delprat: „Broederschap van Geert Groote,” bl. 8.

Commentaren op zijde zijn gedrongen en wel zóó, dat de eene auteur Petrus Comestor, de andere Petrus Lombardus als schutspatroon kiest;

4°. dat de vier Evangeliën (circa 1370) zich alleen bij den tekst houden en dus geene verklaringen, van wie ook, tusschen den tekst begeeren.

Hieruit blijkt, dat in het midden der 14de eeuw drie groepen zich vormden, waarvan de eene Petrus Comestor, de andere Petrus Lombardus volgt, en de derde geen autoriteit behoeft, om zich te rechtvaardigen.

2. DE AUTEURS.

Jacob van Maerlant is bekend. Als koster bekleedde hij een Kerkelijk ambt, waarom wij recht hebben vast te stellen, dat hij een geestelijke was, die wellicht tot den rang van onderdiaken was opgeklommen. Jan Boendale was ook een geestelijke, niettegenstaande hij klerk te Antwerpen was. De auteur van het berijmd „Leven van Jezus”, door Vermeulen uitgegeven (1843), noemt zich „een klerk”, en was zeer waarschijnlijk geen leek. Wie de auteur was van het „Leven van Jezus” in den vorm eener Evangeliën-Harmonie, uitgegeven door Prof. Meyer, is niet bekend; zelfs weet men niet, waar hij gewoond heeft. Men vermoedt echter, dat hij een geestelijke of monnik was. Waarschijnlijk heeft ook de auteur van de oudste ons bekende overzettingen der Epistel- en Evangelieboeken (1348) tot dezen stand behoord, daar bij den tekst toespraken gevoegd zijn, en die, te oordeelen naar hun inhoud, moeilijk aan een leek der eerste helft van de 14de eeuw kunnen toegeschreven worden. En of de auteur der Evangeliën-Harmonie (in Hs. y401) van 1360 een leek was — wij gelooven het niet. Moeilijker wordt het dit na te gaan ten opzichte van de Brieven, enz., doch alles pleit er voor, dat zulk een arbeid het werk is van een geleerde, dien wij liefst onder de geestelijken zoeken, hoewel wij dit niet bewijzen kunnen. Ook de vier Evangeliën zijn uit eene pen gevloeid, welke ons doet vermoeden, dat zij niet die van

een leek was. Wel geeft de proloog hiervan geene blijken, maar toch is zijn slot opmerkelijk.

Alzoo zijn naar onze meening de eerste overzettingen der H. Schriften het werk van geestelijken en niet van leeken. Wel blijkt dit niet altijd duidelijk, doch men mag het met eenige zekerheid aannemen.

Hieruit volgt:

dat dus deze arbeid van de geestelijken is uitgegaan en dat later de leeken hun voetspoor zijn gevolgd. Nu zou ons de Lezer de vraag kunnen stellen: „hoe hiermede overeen te brengen is, dat sommige auteurs zoo dikwijls de geestelijkheid hard vallen?” Wij antwoorden dat zulks niet anders kon. De auteurs waren leden der Kerk, en de Kerk was voor hen de eenige Kerk. Het kan ons niet bevreemden, dat edeldenkende mannen aan hunne verontwaardiging in krachtige taal lucht gaven, zoo dikwijls zich daartoe de gelegenheid aanbood.

De oudere Reinaert spot met den geestelijke en treft met zijn scherpe satire den geheelen stand. Maerlant laat het niet bij spot en strijdt met heftige verbittering tegen de schandelijke misbruiken van zijn tijd op Kerkelijk gebied. Hij richt zich vooral tegen de parochiepapen en de hooge prelaten. Ernstig klaagt hij over de weelde, waarin zich ook de kloosterheeren baadden, over hunne partijdigheid ten voordeele der rijken ¹⁾. Jan Boendale durft niet slechts aan de grooten der aarde de waarheid verkondigen (I, c. 35, enz.), de hebzucht der vorsten geeselen (I, c. 24, enz.), maar bovenal heeft hij het voorzien op de gierigheid, twistzucht en zedeloosheid, waarmede de „Heilige Kerke” door hare dienaren bezoedeld werd, (III, c. 14, enz.). Ja, hij gaat zoover van ronduit te verklaren (II, c. 50, v. 97): „Ghierech ende twistachtech, Overmoedeche ende verrachtech Hevet dpaepscap meest geweest (paepscap = paus, kardinalen en andere prelaten).” Deze liberaliteit sproot bij hem niet voort uit minachting voor de Kerk of uit ketterische begrippen, neen, hij eerbiedigde zijne Kerk en was haren

¹⁾ Zie Blok: „Gesch. Nederl. Volk,” I, 283.

instellingen met hart en ziel toegedaan. Maar juist die gevestigde eerbied voor hetgeen hij met innige overtuiging als heilig beleed, joeg hem vol ijver in het harnas, waar onwaardige dienaren dit voorwerp zijner vereering ontheiligden. Onwederstaanbaar, zegt hij, is de macht der Kerk, en dit behoort niet anders te zijn. En ofschoon menig priester van hoogen of lagen rang door hebzucht of andere ondeugden alle achting verbeurd had, voor den priesterlijken stand eischt hij van iedereen eerbied (III, c. 4, v. 23, enz.). De Kerk en hare instellingen hadden in hem een krachtigen voorvechter, maar dwalingen en misbruiken een onverbiddelijken tegenstander. ¹⁾ De auteur van het eerste Leven van Jezus in den vorm eener Evangeliën-Harmonie (zie de uitgave van Prof. Meyer), de oudste Nederlandsche vertaling in proza van een gedeelte des N. Testaments, laat zich over de geestelijken niet uit. Toch lezen wij hier en daar in de tusschen den tekst gevoegde glossen dingen, welke ons zijne beschouwing over de geestelijken eenigszins doen kennen. Zoo verklaart hij in Kap. 51 de woorden „En dragt met u noch gout noch selver. noch en hebt ghelt in bigordele”, aldus: „dits gheseght om dat deghene die dat gods wort predeken. nie moten syn becummert noch beladen met werelleken dinghen”, en dat deden de priesters van die dagen maar al te veel. In Kap. 138 teekent hij aan bij de woorden „Want het sijn selke lieden ghekastreert, die also gheboren werden van harre moeder” en „someghe liede syn die hen zelven hebben ghekastreert om den loen van hemelrike”: ghekastreet d. i. „die suver leven”, en vat dus dit niet op in eigenlijken zin, zooals de priesters dit deden . .

De auteur van de Evangeliën-Harmonie (zie Hs. y401) volgt geheel Petrus Comestor en de bewerker van de Brieven, enz. rept geen enkel woord van de zonden der geestelijkheid, maar zegt alleen, dat „de kerk besmet is”; ²⁾ ook de over-

¹⁾ Zie Dr. M. De Vries: „Inleiding Jan Boendale.”

²⁾ Deze woorden zijn door sommige afschrijvers weggelaten.

zetter van de vier Evangeliën zwijgt er van. Zoo ziet men, dat het voorbeeld van den ouderen Reinaert, van Jacob van Maerlant en van Jan de Clerc niet bij allen navolging gevonden heeft.

VERSPREIDING VAN HUNNE WERKEN.

Eene zeer belangrijke vraag moet nu door ons worden beantwoord. Het is de vraag naar het plekje grond, waar de auteurs hebben gearbeid en waar het eerst de Schrift in de volkstaal is verspreid en gelezen. Jacob van Maerlant, Jan Boendale, de auteur van den tweeden Historie-Bijbel ¹⁾ en die van Jesaja, enz., ²⁾ de bewerker van de Brieven, enz. en die van de Evangeliën (dit laatste besluiten wij uit het dialect van de oudste ons bekende Handschriften), woonden in de Zuidelijke Nederlanden en meer bepaald in Vlaanderen en Brabant. Daar hadden velen in de 13de eeuw hunne afkeuring te kennen gegeven over de scherpe geloofsvervolging door den Dominikaan Robert; ³⁾ en of de sekte, welke in 1231 te Trier ontdekt werd, die vertalingen van de H. Schrift in de volkstaal bezat en daarmede in de naburige bisdommen aanhangers won, ook hier zich vertoond heeft, zal de geschiedschrijver ons kunnen zeggen. Het is en blijft opmerkelijk, dat juist in deze streken, waar reeds vroeg de ketterij het hoofd bleef verheffen, en het verzet tegen de Kerk, ofschoon sporadisch, toch stand bleef houden, het eerst de H. Schrift voor het volk toegankelijk is gemaakt. Of dit laatste aan reactie tegen den tijdgeest is toe te schrijven, dan of de zooeven genoemde sekte hiertoe heeft medegewerkt, is moeilijk te bepalen. Lezen wij uit dit oogpunt de oudste overzettingen in poëzie, die van van Maerlant, van Boendale en van den ons onbekenden auteur van het rijmwerk „Vanden Levene ons

¹⁾ Zie bl. 95. ²⁾ Zie bl. 90.

³⁾ Zie Fredericq: „Gesch. Inquisitie,” I.

Heren," dan zijn wij meer geneigd aan te nemen, dat deze auteurs met hunne werken eene tegenstelling hebben bedoeld, vooral tegen de wufte ijdelheid des levens dier dagen. Raadplegen wij de prologen van den eersten en den tweeden Historie-Bijbel, dan treffen wij ook hier op dit punt eene treffende overeenstemming aan; ja zelfs de auteur van Jesaja, enz. beschouwde de burgertwisten zijner dagen als een oordeel van God over het zondig leven des volks. De levenslustigheid onzer voorgeslachten was groot, en de vormen, die zij aannam, waren niet altijd betamelijk, dikwerf ruw, niet zelden bacchanalisch en van heidenschen aard. De auteur van den tweeden Historie-Bijbel klaagt dan ook luidkeels over het ontheiligen van de heilige tijden ¹⁾ en wij mogen aannemen, dat de Kerk de beste bedoelingen heeft gehad met hare middelen om de ontheiliging harer feestviering, door ongepaste spelen en vreugdebeëtooning, ²⁾ te weren, en de belangstelling der zinnelijke menigte voor hare heilige tijden te wekken en te versterken. Wij bedoelen het Kerkelijk tooneelspel en het blijkt ons, dat de auteurs hetzelfde met hunnen arbeid hebben beoogd. Als de zondares bij Simon den Farizeër hare zonden voor Jezus belijdt, dan drukt zij vooral op de verwaarloozing van hare Kerkelijke plichten, ³⁾ enz. en evenzoo is de zonde, waaraan het volk zich schuldig maakte in de oogen der auteurs, de wereldzin, welke tot de ontheiliging der heilige tijden dreef. Aan de andere zijde echter vernemen wij stemmen, die tot navolgen van 's Heeren openbaar leven opwekken en vooral tot het beoefenen van de deugden „ootmoed, lijdzaamheid en liefde" aandringen. Dit laatste stond den auteur der Brieven en der Openbaring voor den geest ⁴⁾

Nu blijkt uit ons onderzoek, dat in de 14de eeuw de Schrift slechts in beperkte kringen is verspreid geworden, maar dat tegen het einde dier eeuw en vooral in de daarop vol-

¹⁾ Zie bl. 98.

²⁾ Zie Moll: „Kerkgesch. v. Herv.," II, 3, bl. 264.

³⁾ Zie bl. te voren. ⁴⁾ Zie bl. te voren.

gende tot eenige jaren over de helft, zij meer dan men had kunnen verwachten is bekend geworden. Van hare eerste lezers weten wij weinig. Een paar namen van vrienden worden ons in de prologen genoemd. Jan Tay, van wien wij iets konden mededeelen, ¹⁾ is ons nog een onbekende. Bij hetgeen wij van dit geslacht vonden, kunnen wij nog voegen, dat in de „Chronique des Ducs de Brabant (De Dynter)” een Jean Taye d'Elewyte en een Jean Taye de Gaesbeek voorkomen ten tijde van den Hertog Jan IV van Brabant (1420). De eerste werd in plaats van Wilhelmus de Assche ammannus van Brussel en was, evenals Jean Taye de Gaesbeek, „un des nobles brabançons”, die de partij kozen van Jean IV. Zoo zijn waarschijnlijk zuster Elisabeth Tay van Tiel (zie te voren bl. 93) in het begin der 15de eeuw en mogelijk ook het Zwolsche geslacht van 1421 ²⁾ en dat van Brugge (1482) ééne en dezelfde familie. In het Handschrift der Profeten ³⁾ lezen wij ook van een vriend van den auteur met deze woorden „wert ic gebeden van een minen vriend van Bruesele”, en nu is het mogelijk, dat deze spreekwijze zoo kan opgelost worden, dat ze beteekent: een mijner vrienden, of iemand, die mijn vriend is. ⁴⁾ Wordt hier bedoeld „iemand, die mijn vriend is”, dan zouden wij geneigd zijn (de Lezer vergeve dit ons) aan een familielid te denken van Manburnus of Jean Momboir, of Mamburnus of Joannes de Bruxellâ (zie Paquot: „Mémoires”), die, te Brussel geboren, zijne vroegere levensjaren gedeeltelijk op den St.-Agnieten-berg bij Zwolle heeft doorgebracht en later „fut chargé de différences emplois dans la congrégation de Windesem. ⁵⁾ Zoo lezen wij ook nog van een Jacques de Bruxelles, Abbé de St.-Bavon † 1474, en van Lysbette de Bruxelles, tante van Jacques. ⁵⁾ Deze Jacques de Bruxelles staat in knielende houding afgebeeld in een „Graduale Autsquum”, waarvan men de beschrijving

¹⁾ Zie bl. te voren.

²⁾ Zie ook Brandt: „Hist. Ref.,” I, 34. ³⁾ Zie te voren bl. 88.

⁴⁾ Zie Kap. 48, bl. 44 en bl. 302 van Meyer: „Leven van Jezus”.

⁵⁾ Zie ook Acquoy: „Klooster van Windesheim”, II, 354.

vindt onder n° 465 Catalogus St.-Genois, bl. 342.

Beteekenen daarentegen deze woorden: „een mijner vrienden”, dan heeft de auteur nog meer vrienden te Brussel gehad en dan wordt ons hier op een kring van Bijbel-vrienden gewezen, waarvoor de auteur gearbeid heeft. Dit was in de tweede helft der 14de eeuw.

In een Handschrift van den tweeden Historie-Bijbel ¹⁾ komt een familiewapen voor, dat volgens deskundigen van de familie de Grutter moet zijn. Nu was Alfred Grutter lid der Zwolsche vroedschap, bij wien Groote, als hij die plaats bezocht, zijn intrek nam. ²⁾ Zijne dochter was Margretha, die, voor de tweede maal gehuwd, de moeder werd van Joh. Busch (1399). Behalve Alfred is ook Dirk Grutter bekend. Deze was een priester, de stichter van het fraterhuis te Doesburg en rector van het zusterhuis aldaar. ³⁾ Ook lezen wij van een Johannes Gruterius, die in het klooster „Maria's hof” of „t Paradijs der Heilige Maagd Maria” te Reimerswael, in Zeeland, rector was.

Het Handschrift, waarin het wapen van deze familie voorkomt, is zeer waarschijnlijk, omdat de uitvoering er van zeer net is, voor een lid dezer familie afzonderlijk vervaardigd. En al waren Dirk Grutter priester, en Johannes Grutherius rector, en Alfred Gruther een vriend van Geert Groote, ⁴⁾ zoo schijnt deze familie niet afkeerig geweest te zijn van den Bijbel in de landtaal. Hier vinden wij dus weder een kring, waarin de Bijbel tegen 1400 geen verboden boek was, en evenzoo wordt het verklaarbaar, dat Joh. Busch, zoon van Margretha Gruther en leerling van Cele, een voorstander was van het lezen van Christelijke boeken in zijne taal ⁵⁾.

Zoo komt in den tweeden Historie-Bijbel eene uitdrukking voor, welke wij in eenige Handschriften terugvonden. Wij bedoelen de woorden: „Hier gaet ut die eerste partie van der

¹⁾ Zie Hellin: „Hist. Chron.”

²⁾ y402. ³⁾ Acquoy: „Klooster Windesheim”, I, 290.

⁴⁾ Acquoy, A. W., III, 241, en Delprat „Geert Groote,” 132.

⁵⁾ Zie Delprat, A. W., bl. 99.

bibele die na onser ordinancien gemaect was aldus in duytsche Int jaer ons heeren dusent driehondert ende tsestich....” De woorden „na onser ordinancien” kunnen tot vele veronderstellingen aanleiding geven, doch wij meenen, dat deze woorden beteekenen: „naar onze wijze van bewerking”, zoodat hieruit blijkt, dat aan den auteur vroegere bewerkingen der Schrift bekend waren, waarvan zijne overzetting verschilt.

Nu zijn ons eenige afschriften van deze oudste overzetting (van 1360) bewaard, welke door sierlijkheid van illustratie zeer van andere (d. 1 en n° 16) verschillen. Wij bedoelen de Handschriften y401, y398, n° 9021 en 22, n° 2771 (bl. 77), welke voor hooggeplaatste personen moeten vervaardigd zijn geweest. Zoo ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat ook in de zeer aanzienlijke kringen des lands de Nederlandsche Bijbel eene plaats gevonden heeft. Het Handschrift van Brussel (n° 9021 en 22) draagt het jaartal 1431 en de miniaturen, daarin voorkomende, schijnen van dezelfde hand te zijn als die van Hs. y 401. Wij mogen dientengevolge aannemen, dat beide Handschriften in de eerste helft der 15de eeuw vervaardigd zijn en dat dus in die jaren door sommige aanzienlijken des lands de Bijbel niet als een gevaarlijk boek werd beschouwd.

Zoo wordt ons verhaald, dat in de 15de eeuw (1462) Willem Heerman, die tot een geslacht behoorde, hetwelk, gedurende de 14de en 15de eeuw, zoowel geestelijke waardigheden als aanzienlijke regeeringsposten te Leiden bekleed heeft, het niet gevaarlijk achtte, aan een, met eigen hand geschreven Bijbel in het Nederlandsch, het Oude en Nieuwe Testament bevattende, eene openlijke plaats te verschaffen in de hoofdkerk zijner geboortestad en „die allerlei maatregelen van voorzorg te baat nam, opdat de schat van Gods Woord dáár ten eeuwigen dage, tot algemeen christelijk gebruik, zou kunnen bewaard blijven.”

De merkwaardige Schepenbrief zegt hieromtrent het volgende: „dat Willem Heerman doen maken ende geset heeft in Sinte Pieterskerck opt Choer an die Zuytsijde van den Choer, een nuwe schoene lectrijn, die hy heeft doen maken op sijn selfs coste mit vier scappaen, elc mit een opgaende doer

dair an wesende, in welcke lectrijn Willem Heerman voirc. gemaect ende gelegd heeft, gevesticht mit yseren ketenen, die Bibele in duytsche om alle goede eerbaire mannen, onder gelegē tijden ende onbehindert den dienste Goids, dair inne te mogen lesen ende wat goeds te studeren, soe dat die lectrijn mitten voirs. twie boecken van der bybel aldair tot ewigen dagen inder kercke ende opt Choer an die lectrijn sellen bliven leggen” ¹⁾ Uit dezen brief blijkt dat èn de Schepenen èn de Kerkmeesters van Leiden met deze gift en hare bedoeling zeer ingenomen waren. Voe-gen wij hierbij, dat zelfs priesters afschriften van de oudste overzettingen namen (zie bl. 185) en dat zeer vele Codices, welke thans nog de bibliotheken en particulieren bezitten, of in kloosters zijn vervaardigd ²⁾ of aldaar in de eerste tijden zijn bewaard en waarschijnlijk ook gebruikt geworden, dat zelfs aan Karel V op zijn doopdag de Nederlandsche abten de Boeken des Ouden en des Nieuwen Testaments aanboden met dit opschrift: „Onderzoekt de Schriften”, ³⁾ ja, dat de auteur der vier Evangelien niet schroomde zijn arbeid aan den paus op te dragen, dan valt, dunkt ons, hierdoor wel eenig licht op de verspreiding der Schrift in de middeleeuwen hier te lande.

De Lezer zal echter ons de vraag stellen „of dan niet de verspreiding van den Bijbel in de volkstaal in die tijden in ons land is tegengestaan”, en wij mogen deze vraag niet onbeantwoord laten. Reeds van Maerlant beklagde zich over de paapschap; de auteur van den tweeden Historie-Bijbel deed eveneens, en de Bijbel van Delft nam die klacht over. De paapschap was gekrenkt, dat de „heimelicheid” der Schrift aan de leeken werd bekend gemaakt. Maar daaruit volgt nog niet, dat deze auteurs van de zijde der geestelijkheid openlijken tegenstand hebben ondervonden. De Hoogl. Moll is echter van

¹⁾ Zie: „N. Archief voor Kerk. Gesch. v. Nederl.,” II dl., 1854.

²⁾ Zie Busch: „Chron. Windesh.,” p. 409, „Et quia pauperes tunc erant, fratribus suis pro pretio scribere concessit. ³⁾ Zie Brandt: „Hist. Ref.,” bl. 59.

oordeel, dat de Bijbelvertaling in die tijden een gevaarlijk werk was, omdat de mannen van hoogkerkelijke richting al deze pogingen met wantrouwen en afkeuring pleegden gade te slaan. Voortdurend waren er, die, om verschillende redenen, meestal uit vrees voor misbruik en ketterij, de vertolking van den Bijbel en andere godsdienstige schriften tegenstonden; maar, zegt deze geleerde, het is er verre van af, dat het gevoelen dezer lieden algemeen heerschende was.

Wij kunnen onmogelijk hier in een breed onderzoek treden naar het al of niet geoorloofd zijn van het lezen der Schrift in de volkstaal in die eeuwen; wij kunnen alleen het feit constateeren, dat van niet één overzetter een Kerkelijk vonnis ons bekend is geworden. Ongetwijfeld waren er, die het lezen der Schrift in eigene taal zeer afkeurden, maar daartegenover stonden velen, waaronder mannen van aanzien en invloed, die het sterk bevorderden. Daarbij bestond er ook een „middenpartij”, waartoe Gerson behoorde, die wel de Bijbelsche Historie en de zedekundige boeken, maar niet het andere deel der Schrift voor het volk gewenscht achtte.¹⁾

Ook waren er, die, als Joh. Busch en Zerbolt, het wenschelijk achtten, dat alleen religieuze boeken in de landtaal overgebracht en door het volk gelezen werden. Zoo vond men in de Kerk toentertijde Bijbelvrienden en Bijbelvijanden en gelijk in Duitschland kwam ook hier te lande steeds de oppositie van de zijde van den clerus. Jostes meent, dat de clerus bang was, dat, werden de theol. hulpmiddelen toegankelijk gemaakt voor het volk, hij dan gebrek aan preekstof zou krijgen en daarom er tegen was.²⁾ Of uit dit laatste ook in ons land de weerzin tegen den Bijbel in de volkstaal bij velen is te verklaren, kunnen wij wel vermoeden, doch niet bewijzen. Jansen³⁾ meent, dat de Kerk niet de verspreiding der Bijbelvertalingen verhinderde, zoolang nog geene partijschappen in haren boezem nabijliggende misbruiken te voorschijn brachten. Moge-

¹⁾ Zie Gerson: „Opera,” I, bl. 105.

²⁾ Zie: „Hist. Jahrb.,” S. 7, 14 en 711, enz.

³⁾ Gesch. D. Volck.

lijk is dit ook een reden, doch zou het de hoofdrede zijn? Wij betwijfelen het. Naar onze meening kon de Kerk niet doen, wat zij wilde. Hare handen waren gebonden; haar geweten was niet vrij. Zij, die zich het lichaam van Christus noemde, was van hoofd tot voeten krank. Het volk was over het algemeen lichtzinnig, dartel, levenslustig. Bij de priesters waren velen, die met onreine handen het heilige bedienden. En vele pausen — wij zwijgen er liefst van!

In de dagen van van Maerlant waren de geestelijken van veel te beschuldigen.

Maar hoe kon het ook anders! Zij waren voortgekomen, zoo schrijft Prof. Blok, uit eene bevolking, die zich pas begon te ontworstelen aan den geest van verwildering, sedert eeuwen in deze streken heerschende. Zij waren de broeders der ruwe ridders, der woeste horden, der nog weinig beschaafde, onrustige stedelingen. In de 13de eeuw had de geestelijkheid het toppunt van haren invloed bereikt en was reeds aan het dalen. In de volgende eeuw was de achteruitgang nog grooter, zoodat vorsten en volk vrijmoedig tegen haar optraden. ¹⁾ Voegen wij hierbij, dat de Bijbelvrienden vooral in Geert Groote een krachtigen verdediger hadden. Zij zelven verdedigden zich door een beroep op de Apostelen van Christus, die „in allen tonghen ende spraken den volke haer leringe predikten en bescreven.” ²⁾ Hierop beriep men zich ook op de Kerkvergadering te Constanz, waar de vraag was gesteld: „of het geoorloofd is, Nederduitsche boeken te bezitten en te lezen, en welke dier werken voor leeken ongeoorloofd of gevaarlijk zijn?” en het antwoord was: De Bijbel zelf is in de landtaal geschreven van die volken, onder welke de heilige schrijvers geleefd hebben, daarbij roemt men sommigen uit de oude kerkvaders, wijl zij, in hun vroegste jeugd, zich op de lezing, of op het aanhooren der H. Schrift hebben toegelegd.” Alleen werd ontraden uit het N. Testament de lezing van de Openbaring van Johannes

¹⁾ Blok: „Gesch. Nederl. Volk”, I, 283 vv.

²⁾ Zie Proloog Genesis, 2^{den} Historie-Bijbel.

en dergelijke, „welke de eenvoudigen noch kaauwen noch verteren kunnen.” ¹⁾

Geert Groote, alsook zijn vriend Wermhold van Buscop en zijn leerling Johannes Scutken, waren ijverige vertalers. Als Geert voor het volk optrad, zooals te Amsterdam, te Deventer, Zwolle, Kampen, Leiden, Delft, Gouda, enz., sprak hij in het Dietsch. Een groote schare verzamelde zich steeds om dezen gevierden spreker. Geringen en aanzienlijken, geestelijken en leeken, lazen niet slechts de aanplakbiljetten, waarmede Joannes Brinkerinck, zijn leerling, aan de deuren der kerken uur en plaats van prediking den volke aankondigde, maar zij stroomden ook naar hem toe en de kerkgebouwen konden de schare dikwijls niet bevatten, zoodat Groote meer dan eens genoodzaakt was, zich met de toehoorders op de kerkhoven te begeven. ²⁾ Hij was de Elia, de Johannes de Dooper in zekeren zin der 14de eeuw. De inhoud zijner prediking getuigde van verontwaardiging tegen het onheilige, dat zijne eeuw besmette. „Mit dem Glauben der Kirche trat er nicht in Widerspruch; aber er belebte denselben von der Schriftquelle aus, er ging überall auf Christum, als Wurzel und Spiegel des Lebens, als einziges Fundament der Christlichen Gemeinschaft zurück.” ³⁾ En waar nu Groote zoo op de Schrift wees, daar kon het niet anders, of hierdoor heeft hij krachtig het lezen en verspreiden van den Bijbel in de volkstaal bevorderd . .

Ook andere oorzaken werkten mede. Wij wezen reeds op de verregaande lichtzinnigheid des volks en op de zedeloosheid der priesters; wij voegen thans er bij de Kerkelijke en Staatkundige verwarring, de rampspoeden en pestilentie, waardoor ook de Nederlanden gefolterd werden.

In Duitschland, waar ook in het midden der 14de eeuw de behoefte aan den Bijbel in eigen taal ontwaakte, wees men op het pauselijk schisma en zijne treurige gevolgen; op den strijd van Lodewijk van Beieren met den paus en vooral op

¹⁾ Zie Delprat, A. W., bl. 52.

²⁾ „ „ „ „ „ 20.

³⁾ Herzog: „Real-Encycl.,” 1854.

den kamp der meer strenge partij onder de Franciskanen tegen het zichtbaar Hoofd der Kerk. Men achtte het alleszins verklaarbaar, dat het volk onder zulke omstandigheden zich niet meer aan de rots Petrus kon houden en „nach den Sternen sucht sich der Seefahrer, wenn die Kompassse einander widersprechen, also unsicher geworden sind.” ¹⁾

Wij nemen gaarne aan, dat dit alles krachtig heeft medegewerkt. Ook onze auteurs wijzen op dergelijke verschijnselen, en ons volk ondervond dergelijke rampen. Doch de bron, waaruit de begeerte opwelde, lag dieper. Reeds met enkele woorden doelden wij hierop. Het is de geest des tijds. Wij zijn gewoon hiervan te spreken, als wij een verschijnsel opmerken, dat voor een tijd zijn invloed op alles laat gelden. Hij echter heeft geen reëel bestaan, evenmin als de wetten, waaraan men zegt, dat de natuur gehoorzaamt. Er is ook op het gebied des geestes orde, regelmaat, afwisseling. God openbaart Zich. Hij wil door Zijn schepsel gekend, verheerlijkt worden. De weg, waarlangs dit geschiedt, zegt Paulus, is onnaspeurlijk. En toch mag men het voor geoorloofd houden iets van dien weg te mogen zien. De kennis der geschiedenis is door God gewild. In de 13de eeuw begon de strijd tusschen adel en burgerij, tusschen geestelijken en leeken. De practische zin begon zich van de maatschappij meester te maken. Het middeleeuwsche ridder-epos, een uitvloeisel van het ridderwezen van dien tijd, voldeed niet langer. Dat was zijn oordeel, maar het was ook zijne schuld. De geheele ridderlijke beschaving was hoofdzakelijk eene uiterlijke geweest, die veelal het hart koud en leeg had gelaten en door gebrek aan degelijkheid en zedelijkheid voor de practijk geen vast steunpunt had gegeven. Bij al die verfijnde weelde, bij al die beschaafde vormen, was de ondeugd eer toe- dan afgenomen en hadden zich de gruwelen vermenigvuldigd. Dat is het oordeel Gods, als de hoogere klasse hare roeping vergeet.

Ook voor den ridderstand was een tijd van komen en van gaan, doch op zijn graf, in den grond, door hemzelfen voor

¹⁾ Zie Walther.

bereid, ontsproot met frissche groeikracht eene nieuwe plant, die wel niet met zulke weelderige bloemen voor den hof der dichtkunst zou prijken, maar des te rijker vruchten zou dragen voor maatschappelijke orde en welvaart, voor de hoogere ontwikkeling van den mensch.

Geene actie zonder reactie. Reageerend tegen de zedelijke verwildering, schiep zich de Nederlandsche burgerstand eene eigen letterkunde, en het gebied, waarop zij zich het liefst en het duurzaamst bewoog, was dat der zedelijkheid en der vroomheid. Algemeen was de klacht over de onverschilligheid des volks in de prologen der Handschriften. Een bewijs, dat de oogen open gingen. Doch de ijdelheid des levens riep de asceten, en de dorheid der scholastiek en der devotiën de mystiek te voorschijn. Een gezond moreel religieus leven was toen eene onmogelijkheid. Maar hoe kameleonachtig het dan ook ware, het was toch de openbaring van behoeften des harten en een voldoen aan den drang der conscientie. En de ontwaakte conscientie eener christenbevolking grijpt naar het Kruis, als symbool van genade en schuldvergeving.

Dan worden met gretig oor die zangen opgevangen, welke een anderen, zooveel machtiger held gewijd zijn dan waarvan de vinders en kokelaars, de goliarden en menestrelen wisten te verhalen. Want gelijk de wereldlijke kunst in Karel en Arthur het middelpunt had van een geheelen sagenkring, zoo had de gewijde poëzie in Christus haren held, en om Hem schaarde zich weldra een breede rij van heiligen en martelaren, wier eigenaardige, geestelijke heldendaden met evenveel geestdrift gevierd werden als die van Roeland of Walewein.¹⁾ Zoo vinden wij Christus voorgesteld als verwinnaar van dood en hel in het „Leven van Jezus,” door Vermeulen uitgegeven. Het was de voorlooper van zoovele geschriften, die aan de fantasie uitdrukking gaven en in de mystiek een vruchtbaren bodem vonden.²⁾ Doch niet allen bevredigde dit genre. Op-

¹⁾ Zie Jonckbloet, A. W., bl. 251.

²⁾ Wij denken aan de Levens van Jezus van Bonaventura, Ludolph van Saxen, Brugman, enz.

merkelijk is het, dat ook in de eerste helft der 14de eeuw, toen de fantasie het weelderigst gevierd werd, ons ernstig, positief volkskarakter zich niet verloochende.

Reeds draagt „Die dietsce Catoen” met zijne lessen van levenswijsheid hiervan blijken; Jacob van Maerlant en Jan Boendale met hunne dichterlijke begaafdheden waren de pionniers, doch het leerdicht had in hen zijn hoogste toppunt bereikt. Evenwel bleef hun ernstig karakter bewaard. En niet-tegenstaande de dichtkunst haar leven en vuur verloor, bleef het proza toch van dat karakter de duidelijkste sporen dragen. Zoo ontstonden de Levens van Jezus in den vorm eener Evangeliën-Harmonie, en deze werden weder gevolgd door den eersten en tweeden Historie-Bijbel, alsmede door de overzetting der Brieven en later door die der Evangeliën. De didactische school, door van Maerlant gesticht, was van dit alles de vruchtbare moeder.

Het ontbrak echter niet aan nuances en wij hebben reeds daarop gewezen. De auteurs der overzettingen spraken zich dienaangaande duidelijk uit. Onbewimpeld verklaarden zij wat zij bedoelden of lieten het duidelijk in hunne werken doorstralen. Op drie groepen viel voornamelijk ons oog: de tweede Historie-Bijbel met Petrus Comestor als autoriteit, de Brieven, enz., gecommentarieerd door Petrus Lombardus, en de Evangeliën zonder eenige verklaring tusschen den tekst. De verspreiding der overzettingen leerde ons, dat de tweede Historie-Bijbel zeer dikwijls is afgeschreven, maar dat enkele afschrijvers de citaten uit Comestor zelfs geheel of gedeeltelijk weglieten en in den Bijbel van Delft 1477 voorgoed hebben uitgestooten. Het Leven van Jezus, door Prof. Meyer uitgegeven, gaf slechts korte opmerkingen tusschen den tekst, en vond navolging in de Evangeliën en bij sommige kopiïsten van den tweeden Historie-Bijbel.

De belangrijkste groep echter wordt door de Brieven, enz. gevormd. Wij hebben onderzocht, waaraan de auteur zijne glossen had ontleend, en het is ons gebleken, dat Petrus Lombardus woordelijk is gevolgd. Leverde Petrus Lombardus in

zijne werken den tekst voor de scholastieke theologie, hij zelf werd door Albertus Magnus, Thomas Aquinas, Bonaventura en vele anderen gecommentarieerd ¹⁾ en zelfs bij academische voorlezingen tot grondslag gelegd. Doordat nu de tekst der Brieven, enz. met zijne glossen zoo menigvuldig is verspreid geworden, blijkt ons, dat deze magister sententiarum in de Nederlanden van grooten invloed is geweest. Voegen wij hierbij, dat de ware mystici de scholastieke theologie van Lombardus nooit hebben bestreden, maar het mystieke element, er in voorkomende, hebben uitgebreid, dan wordt het ons verklaarbaar hoe vooral in de 15de eeuw de practische oefeningen en theoretische bespiegeling zich vereenigden en werken te voorschijn riepen, die het godsdienstig leven onzer voorzaten in eene eigenaardige richting hebben geleid.

Niettegenstaande de inhoud des N. Testaments op allerlei wijze ruimschoots was verspreid, en de Kerk aan het N. Testament een vorm tot hare doeleinden had gegeven, schijnen toch de oogen voor de volle waarheid des Evangelies slechts half geopend geweest te zijn.

Het godsdienstige leven, hoe opgewekt ook, was daardoor met groote gebreken behept gebleven. En bovendien ontwikkelde het zich in een Kerk, „wier zedelijk leven niet alleen verdorven was, maar wier onchristelijke vorm ook verbroken en wier onzuivere leer moest gereinigd worden. Doch voor de twee laatst vermelde behoeften van den tijd had het nog niet het oog geopend,” het bleef zich gronden op de uitspraken van paus en concilie en afkeerig van de waarachtige wedergeboorte des harten door den H. Geest. Zoo wordt het verklaarbaar, dat na een tijd van overspanning in het godsdienstige, eene verslapping kon intreden, welke echter door bijzondere tusschenkomst Gods slechts kort heeft geduurd. Het zaad des Evangelies was te ruimschoots in de aarde gezaaid, en zij, die dit als middel in Gods hand hadden verricht, sliepen wel voort, maar, al bespeurde geen menschelijk oog de verdere lotgevallen dier kor-

¹⁾ Zie Dr. Bavinck: „Geref. Dogmatiek,” I, 83.

rels, het zoude niet lang meer duren, of ieder zou zich verbazen over den snellen groei van het schijnbaar verstikte woord van God. Gaarne hadden wij al die werken der 15de eeuw gememoreerd, waarin gedeelten des N. Testaments zijn opgenomen en onder het volk verspreid, doch omdat hun getal zoo groot is, moesten wij er van afzien. De stichtelijke literatuur dier dagen is zeer uitgebreid en ongetwijfeld zeer leerrijk voor ieder, die de ontwikkeling van het Godsrijk in de Nederlanden iets meer dan oppervlakkig wil kennen. Maar wie ze aandachtig beschouwt, zal tot deze conclusie moeten komen, dat de Bijbel door velen tamelijk goed werd gekend en de hoofdbron was, waarbij velen voor hun godsdienstig leven lafenis zochten. En al zijn ons dan geene Handschriften des N. Testaments uit het laatst der 15de eeuw bekend, en heeft de drukpers zich door andere religieuze geschriften warm gehouden, wij willen hier niet voorbij zien, wat wij reeds hebben opgemerkt, dat de Psalmen in deze jaren op vele plaatsen zijn gedrukt en herdrukt en dat de Epistel- en Evangelieboeken zeer werden begeerd.

En zoo vragen wij ten slotte met den hoogleeraar De Hoop Scheffer: „Moge nu al naar het oordeel van tegenwoordige Bijbellezers zulk eene beperking van den inhoud der Evangelien en Brieven tot de lijdensgeschiedenis en hetgeen de pericopen van het kerkjaar bevatten, eene zeer schamele vergoeding zijn voor 't gemis van een Nieuw-Testament, — aan den anderen kant is de herinnering niet overbodig, hoeveel voortreffelijks de pericopenverzameling onderscheidt, met welk een zorg en wijsheid de Kerk bij 't kiezen dier gedeelten van de Schrift was te werk gegaan, en wat schat van leering, van vermaning, van vertroosting daarin lag opgesloten. Inderdaad, de leek, die met aandacht en heilbegeerte het „Evangelie- en Epistelboek” raadpleegde, hij moge er al sommige dogmatische bewijsplaatsen niet gevonden hebben, — wat voor de practijk des levens de kern van het Evangelie uitmaakt, zocht hij er niet tevergeefs. Wie dan ook zal de verborgen werking aanwijzen, welke de lezing dier pericopenverzamelingen in veler gemoederen teweegbracht?

Het stellige bewijs, dat zij 't verlangen wekte naar vollediger kennis der geheele Schrift van het N. Testament, of dat ze 't geweten wakker schudde, om tegen de onzedelijkheid eener diep verbasterde priesterschap te getuigen, of dat ze twijfel ontstaan deed aan de geldigheid van sommige leeringen en voorschriften der Kerk, — 't bewijs voor dit alles ontbreekt.

Maar wanneer, terstond nadat het groote woord der Hervorming in Duitschland was uitgesproken, dat woord hier zóó diepen weerklank vond en zóó veler handen zich begeerig naar de gewijde oorkonden uitstrekten, — wie vermoedt dan niet, dat alleen daarom het bewijs ontbreekt, omdat geen geschiedschrijver uit den aanvang der zestiende eeuw zoo bekwaam was en zijn taak zoo diep opvatte, dat hij zijne lezers wist in te wijden tot de geheimenissen van 't innerlijk leven des menschen, — een gebied, waarop alleen dit bewijs is te vinden!

GESCHIEDENIS

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

DOOR

H. VAN DRUTEN,

Herv. Predikant te Rijnsburg.

TWEEDE DEEL.

~~~~~  
**EERSTE STUK.**  
~~~~~

ROTTERDAM,
D. A. DAAMEN.

1897.

G E S C H I E D E N I S
DER
NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING.

II.
EERSTE STUK.

VOORWOORD.

Aanvangende bij het jaar 1522, trachten wij in de hier volgende bladzijden de Geschiedenis te volgen tot het midden der zestiende eeuw.

Met eerstgenoemd jaar treedt naast de Roomsche-Katholieke Schriftbeschouwing en bewerking die der Protestantsche op, handhaaft zich trots felle tegenstand en veroverd voor zich na 1556 een eigen terrein.

Vóór 1522 ligt het tijdperk harer voorbereiding, tusschen 1522 en 1556 dat harer worsteling, en na 1556 dat harer glansrijke overwinning.

Het moge den Lezer bevreemden, dat wij nu en dan het terrein der Geschiedenis even overschrijden, om dat der Ethiek en Dogmatiek te betreden, doch het is onze vaste overtuiging, dat deze Geschiedenis, evenmin als de Kerkhistorie, zonder hulp dezer wetenschappen beschreven of gekend kan worden.

Dat ook bij de behandeling van dit tijdperk nog vele belangrijke vragen onbeantwoord blijven, is helaas maar al te waar. Waar het ons niet mogelijk was uit vertrouwde bronnen te putten, bleven wij liever het antwoord schuldig.

Bovendien is dit tijdperk, vooral tusschen 1530 en 1550, door geen Kerkhistoricus zóó beschreven, dat wij van die zijde hulp ontvangen konden van eenige beteekenis.

De Lezer neme het dus, zooals het hem wordt aangeboden.

Goede op- en aanmerkingen blijven wij op hoogen prijs stellen.

RIJNSBURG, Nov. 1897.

I N H O U D.

TWEEDE DEEL.

Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling 1522—1556.

EERSTE STUK.

BLADZ.

VOORWOORD.

A.	HET MATTHEUS-EVANGELIE VAN JOH. PELT	347
B.	DE OUDE NEDERLANDSCHE OVERZETTING DOOR DE DRUKPERS VERSPREID	364
C.	UITGAVEN DER H. SCHRIFTEN NAAR VERSCHILLENDE OVER- ZETTINGEN 1523—1556	369—483
1.	Naar de Overzetting van Luther. 1523—1556	369
2.	Naar de Overzetting van Erasmus. 1524—1528	445
3.	Naar de Correcties der Leuvensche Censoren en naar de Vulgaat. 1528—1548.	458
D.	HET BIJBELVERBOD	484

A. Het Mattheus-Evangelie

VAN

JOHANNES PELT.

1522.

Met het jaar 1522 brak eene nieuwe periode aan in de Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling. Het was waarschijnlijk in dit jaar, dat Joh. Pelt het Evangelie van Mattheus in onze taal bewerkte en bij Doen Pietersoen, te Amsterdam, deed drukken ¹⁾.

Wel waren door Jan Severse, te Leiden, in het begin der zestiende eeuw (1512?), en door Claes de Greve, te Antwerpen, (1518) de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes in het Nederlandsch uitgegeven, en worden ons door Le Long ²⁾ twee onderscheidene uitgaven in het Nederlandsch, te Delft en te Kampen in 1518 verschenen, genoemd, toch hebben zij niet die beteekenis voor ons als bovengenoemd werk; zij leveren alleen het bewijs, dat het volk naast den Bijbel van Delft (1477), de onderscheidene Psalm-edities, de Epistel- en Evangelieboeken, enz., ook het N. Testament wilde lezen en dat de boekdrukkers hierin het volk de behulpzame hand hebben geboden. Deze edities waren nog de vrucht der Middeleeuwen, de voortzetting van dien arbeid, welken wij sinds het begin der veertiende eeuw met belangstelling hebben gadeslagen. Vóór 1522 bespeuren wij niets, uitgezonderd in de Psalmen, van dien eigenaardigen geest, waarvan vele edities

¹⁾ Zie Prof. Doedes: „Gesch. van de eerste Uitgaven der Schriften des N. V. in de Nederl. Taal,”

²⁾ Le Long: „Boekzaal”, bl. 503.

der H. Schrift na genoemd jaar doordrongen zijn. Gelijk Wyklef in overeenstemming met de algemeene middeleeuwsche beschouwing der Schrift arbeidde en in zijne Schriftvertaling eene tastbare afhankelijkheid van de kerkvaders openbaarde, zoo vinden wij in onze oversettingen vóór 1522 geene reformatorische ideeën; gelijk in Engeland, zoo bleef men hier te lande in het spoor der vaderen.

Men vertaalde de Vulgata, en als men op moeilijkheden stuitte, zocht men licht bij den Consensus Patrum.

Werden verklaringen tusschen den tekst gevoegd, zooals ons uit de Handschriften der Brieven tot Openbaring bleek, dan bediende men zich van een presteerenden Commentator. En zoo bleef de Schriftoverzetting haar Roomsche-Katholiek karakter behouden.

Met deze oude traditie begon Pelt te breken. Uit dit oogpunt beschouwd, krijgt zijn Mattheus-Evangelie beteekenis, want het wordt de aanvang van eene nieuwe periode in de Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling.

Pelt was gardiaan van het Amsterdamsche minderbroederklooster. Of hij te Amsterdam reeds in bijzondere vriendschapsbetrekking met Praepositus uit Antwerpen stond, weten wij niet, doch onwaarschijnlijk is het niet. Ook is het ons niet gebleken, dat hij reeds in 1522 kennis aan Luther had, alhoewel ook dit mogelijk is, daar de Antwerpsche Augustijners vaak in aanraking en briefwisseling met dezen Hervormer waren¹⁾. Maar dit is bekend, dat Amsterdam reeds besmet was met de „Lutheranye”²⁾ en dat de prediking van Pelt door velen aldaar met groote belangstelling en ingenomenheid gehoord werd.

Door de uitgave van het Evangelie van Mattheus is Pelt ons een bekende geworden, dien wij om zijn moed hoog schatten en wiens werk op eene eereplaats in deze Geschie-

¹⁾ Zie Janssen: „Jac. Praepositus,” bl. 19.

²⁾ Zie „Studiën en Bijdragen Hist. Theologie,” Dl. I, bl. 516.

denis aanspraak heeft. Genoemde uitgaaf werd bij Doen Pietersoen, te Amsterdam, gedrukt en verscheen onder den volgende titel:

„Hier beginnen die Evangelien / ons heren Jhesu Christi Dats dye / goede boetschappe . van der vergiffnisse der sonden . ende / van der eewiger salicheit . In der duytscher sprake . ge / translateert . Die welcke sinte Matheus die Apostel / ende Evangelist Jhesu Christi bescreven heeft . Met / een corte glosacie . om die te badt te verstaen Opdat / men weten mach dat elc kerstenmensce schuldich is . / die Evan / gelien Cri / sti te lesen / ende dye in / sijn herte / te dragen / boven alle / andere le / ringhen / schrifturen / Ende daer / in vrijlijc / lieflijc ende / ghetrou / lijc te leve / ne ende te / stervene.”

. Behalve den titel vinden wij op het titelblad nog eene houtgravure, die den Evangelist Mattheus zittende voorstelt, en vóór hem staande een engel, die hem een geopend boek voorhoudt; den Evangelist ter linkerzijde, den engel ter rechterzijde.

Op de keerzijde van den titel, op de tweede bladzijde alzo van het eerste vel, begint de „Prologhe van Sinte Jheronimus op dye viere Evangelien,” die zes en eene halve bladzijde inneemt. Terstond daarop volgt de „Prologe op Sinte Matheus Evangelie,” twee bladzijden; daarna „dat leven van Sinte Matheus den Apostel ende Evangelist Christi, van Sinte Jheronimus beschreven,” twee bladzijden; vervolgens de opgaaf van den hoofdinhoud der eerste zes hoofdstukken met eene houtgravure, die dezen hoofdinhoud beknopt voorstelt. Een en ander vult alzo twaalf bladzijden. Dan begint op de dertiende bladzijde het eerste hoofdstuk van Mattheus. Het geheele Evangelie van Mattheus met de bij elk hoofdstuk behoorende aanteeeningen beslaat, den titel en het voorwerk medegerekend, 198 niet genommerde bladzijden. Elk vel, alleen het eerste niet, heeft zijne signatuur. De laatste bladzijde, waar de aanteeeningen op het laatste hoofdstuk eindigen, geeft nog dit te lezen:

„Hier eyndet die Evangelie Jhesu Christi . Dye / welcke

sinte Matheus die apostele ende Evangelist / Jhesu Christi bescreven heeft . Ende is volbrocht / ende gheprent Tamstel-redam Bi mi Doen pietersoen / in Engelenburch."

. Dan volgt nog een nieuw vel met de signatuur O, op welks eerste bladzijde te lezen staat: „Hier nae volgt die Conclusie des Translatoers ofte Overstelders . Ende een waerdich Sermoon Ende costelijcke vermaninge tot alle Christen menschen . Van den waerdigen Doctoer heer Erasmus ¹⁾”

Deze uitgaaf is allerbelangrijkst. Reeds getuigt haar titel van inhoud en strekking. Ook de „Conclusie”, aan het slot van het werk geplaatst, laat ons niet in het onzekere. Zij zegt ons duidelijk wat den auteur tot dezen arbeid gedrongen heeft. Onomwonden wordt daarin het volgende verklaard:

„Hierom so bidden wi alle kerstenen menschen , dat si onsen arbeyt gonstich ende in dancke willen ontfangen . Want wi dit niet doer roeminge van scientien , maer door troostinge ende nootsakelicheyт der onnoselder oft slechte menschen ende haerder sielen gedaen hebben , dye dagelicx meer met menschelike statuten dan metten woorden ende geboden Gods beswaert ende verlost worden Want alder menschen troost , gerusticheyt der consciencien , blijde herten en blidelijc leven , en waerachtich betrouwen om blidelic ende betrouwelijc te leven, ende te sterven , in die evangelie ende indie woorden Christi gelegen sijn . Die welcke ons gunnen wil die Vader , die sone ende den heylighen gheest."

. De tekst dezer editie is eene overzetting der Vulgaat, doch naar Erasmus toegelicht (verbeterd).

Hieromtrent zegt de auteur in zijne „Conclusie” het volgende:

„Ende dese overstellinge heeft die translateur volbracht , nadat hem mogelijk was , accorderende den ouden text metten nieuwe Grietschen text , denwelcken Erasmus met groter neersticheyt ons in latijn ghegheven heeft . En in dese translatie en is niet toe ghedaen of genomen eenigen sin of eenighe

¹⁾ Zie Prof. Doedes, A. W.

bijzonder woorden , oft oock eenigen sin verandert . Maer den sin van den griecschen text is somtijden gevolcht , daer den ouden text doncker was ; ende daer sijn somtiden (maer niet vele) sommige synonyma oft biwoorden ghestelt , om den gront te beter te verstaen."

De tekst is dus niet, volgens Pelt, corrupt, maar alleen op sommige plaatsen wat duister, en die duistere plaatsen zijn door hem uit den Griekschen tekst van Erasmus toegelicht.

Zoo nam Pelt den gebruikelijken kerkelijken tekst als authentiek aan, en wilde hiervan niet afwijken; zelfs veroorloofde hij zich niet hierin eenige verbeteringen te maken en bepaalde zich dus alleen tot eenige toelichtingen van sommige plaatsen. Uit deze wijze van bewerking volgt niet, dat hij direct heeft medegewerkt om de ware lezing van den tekst te herstellen, maar toch heeft hij hierop zijdelings geïnfluenceerd, en alzoo het reformatorisch streven naar een zuiveren tekst bevorderd.

Zoo teekent hij aan op Matth. 9: „Den ouden text houdt , dat Jhesus tot desen gichtigen man sprac : Betrouwet sone . Ende den griecxschen text houdt : sone , sijt goets moets ;” op Kap. 17: „Alle die griecxsche exemplaren houden , dat sine cleederen wit waren gelijk een licht , ende nyet gelijk een snee , als den ouden text inhoudende is ;” van Hoofdst. 20 zegt hij: „Moechdi metten doopsele gedoopt worden , daer ick mede ghedoopt worde ?” en volgt hier dus den Griekschen tekst; bij 25 en 27 lezen wij: „Den ouden latijnschen text houdt , dat si den brudegom ende der bruyt , sponso et sponse , te gemoete ghegaen syn . Mer den griecxschen text ende den hebreuschen text met Hilarius ende Crisostomus houden alleen , dat si den bruydegom te ghemoet-gegaen sijn,” en „den ouden tekst houdt , dat die Joden wijn met galle ghemengt Christo te drincken gaven . Ende den griexschen text houdet , dat si hem azijn met galle gemenget te drincken gaven.”

Ook moet hier de vraag gesteld worden „of Pelt werkelijk eene nieuwe overzetting geleverd heeft, dan of hij de oude vertaling der Handschriften heeft overgenomen, behoudens

enkele verbeteringen?" en wij mogen deze vraag niet onbeantwoord laten.

Vooraf echter zij opgemerkt, „dat de auteur op zeer vele plaatsen in den tekst een of ander woord, niet zelden onderscheiden woorden, heeft ingevuld of bijgevoegd, ter opheldering en verklaring van den zin, of ook, waar men tusschen twee lezingen of twee overzettingen heeft te kiezen, ze beide in den tekst heeft opgenomen, zonder aan te wijzen, waar de vertaling eigenlijk eindigt en wat tot de opheldering of verklaring behoort,” gelijk wij ook bij sommige Handschriften der 15de eeuw bespeurden.

Als wij met betrekking tot de gestelde vraag Hs. n°. 243 der Maatsch. v. Ned. Letterk. raadplegen, dan blijkt ons, dat Pelt de oude overzetting gekend en zeer waarschijnlijk geraadpleegd heeft.

Om dit den lezer te doen zien, laten wij hier enkele teksten volgen en plaatsen dien van Pelt en van het genoemde Handschrift ter vergelijking naast elkander:

Pelt.

Matth. I : 24, 25.

Ende Joseph , ghewect sijnde
ut sinen slaepe , dede ghelijc
hem diē engel Gods bevolen
hadde . Ende hij voechde hem
bi sine huysvrouwe Maria .
Ende hij bekende haer noeyt .
Ende si heeft gebaert haren
eersten gheborenen sone . En-
de si noemde sinen naem
Jhesus

III : 2.

Ende segghende : Bekeert
u luyden , doet penitencie ,
ende dat rijk der hemelen is
nakende

Hs. n°. 234.

Joseph stont op van den
slape ende dede als hem die
enghel des heren gheboet .
ende hi nam sine getrouwede
ende en kennedese niet tot
dier tijt dat

.
.
.
.
.

. . . . Doet pnyē dat rike
d' hemelen is nakende. . . .

.
.

V: 9, 10.

Salich syn die ghene, dye
paysmakelijck ende payselyck
syn; want si die kinderen Gods
ghemaeckt sullen worden.

Salich syn die gene; dye
vervullinge oft persecucie lij-
dende sijn om der rechtvaer-
dichede; want haerluyden dat
rijck der hemelen toebehoo-
rende is

VI: 9—13.

Vader onse, die daer syt
in die hemelen, geheylighet
worde uwen naem. Uwe rijc
toecome. Uwen wille gesciede,
gelijc in den hemel, also ooc
in der aerden. Geeft ons huy-
den onse dagelycx broot. Ende
vergeeft ons onse schulden ende
misdaden, gelijc wi onse scul-
denaers of misdoenders verge-
vende syn. Ende en leyt ons
nyet in temptacie, mer ver-
lost ons van den quade. Amen.

XI: 28—30.

Comt tot mi alle, menschen,
die arbeydende ende beswaert
sijt, ende ic sal u luyden ver-
maken ende versoeten. Neemt
mijn jic op u luyden ende leeret
van mi, dat ic saftmoedich

Salich syn si die vreedsom
syn want si sullen kinder gods
gheheten worden.

Salich syn si die percecucie
liden om die gherechticheyt
want dat rike der hemelen is
haer.

VI: 9—13.

Vader onse du biste in den
hemel gheheilicht warde dijn
name toecome moet ons dy
rijc dinen wille ghescie inder
aerden als inder hemel ghif
ons huden onse daghelix broot
ende verghif ons onse scout
als wi den ghenen doen die
ons sculdich sijn ende en laet
ons niet leiden in becoringhe
mar verlos ons van allen quade
amen dat moet wesen ¹⁾ . . .

XI: 28—30.

Coemt tot mi alle die arbeit
ende belast sijt ende ic sal u
vermaken

Buert mijn iuc op u ende
leert van mi dat ic sachtmoe-
dich bin ende oetmoedich van

¹⁾ Deze laatste woorden „dat moet wesen” laten andere Hss. weg.

ende goedertieren ben ende
dat ick oetmoedich van herten
ben . Ende ghi sult uwer sie-
len ruste vinden . Ende mijn
joc is soete ende een winninghe
ende mijnen last is lichte . .

.....

XXIV : 15.

Hier om , als ghi luyden
sien sult die abhominacie of
onmenschelichede der bederf-
nisse of der desolacie , die van
den prophete Daniel voorseyt
is , staende inder heyligher .

.....

XXVII : 11, 12.

Ende Jhesus heeft gestaen
voor den president Pilatus .
Ende die president heeft hem
ghevraecht , seggende : Sijt ghi
dye coninc der Joden ? Ende
Jhesus sprack tot hem : Ghi
segget . Ende doen hi geac-
cuseert werdt van den princen
der priesteren ende van den
ouders , soe heeft hi daer op
niet geantwoort

.....

XXVII : 39—42a.

Ende die voor bi ginghen
werpen in hem beschaemtheden
ende beroerden hare hoofden ,
ende blasphemeerden hem ,
ende spraecten : Vach ghi
die selven , dye destruerende
waert den tempel , ende in

herten ende ghi sult uwē
sielen rust vinden want mijn
juc is suet ende mijn borden
sijn licht.

.....

.....

Hier om wanneer ghi sien
sult die onmenschelicheit des
mistroets staende in dese stede
daer daniel die prophete of
ghesproken heeft , die dit leset ,
die sie dat hijt verstae . . .

.....

Jhesus stont voer den rech-
ter ende die rechter vraghede
hem bistu der ioden coninc
Jhesus antwoerde hem du heb-
stet gheseit

.....

Ende
doe hi van den princen der
priesteren ende vanden ouden
des volcs ghewroecht wart , en
antwoerde hi niet

.....

.....

Die voer bi ginghen bescam-
peden endes cudden haer hove-
de ende seiden : wane dwaes die
den tempel gods destrueert ende
in drien daghen weder op ma-
ket , behout di selven bistu
die sone gods clym neder van-

den derden daghe dien weder
op timmerde , bewaret ende
helpet di selven . Ende si dy
die sone Gods , so nederdalet
van den cruyce . Ende des-
gelijck spraken die princen
der priesteren , hem bespot-
tende metten scriven ende
metten ouders : Hi heeft ander
luden geholpen ende ghesont
gemaect , ende hi en can hem
selven niet gehelpen , noch
gesont gemaken

den cruce Desghelijc bespotte-
den die princen der priesteren
mitten scriben ende den ouden
ende seiden . Ander luden heeft
hi behouden en mach hi hem
selven niet behouden

In hoeverre hij den ouden Handschriftelijken tekst heeft geraadpleegd, kan niet aangetoond worden, want hij houdt zich niet in alles getrouw aan den Latijnschen tekst en schijnt zich nogal eens eenige vrijheid veroorloofd te hebben. Maar al heeft hij den Handschriftelijken tekst gebruikt, deze is toch zóó verwerkt, dat zijne overzetting bepaald nieuw mag genoemd worden. Dit laatste blijkt verder uit de aantekeningen, bij sommige Hoofdstukken genoemd.

Zoo teekent Pelt aan bij Matth. 26 : „so nam Jhesus broot ende doen stelde hi inne die waarheit ende dat sacrament des broots ende des wine des nyewes testaments , waer of dat paeschlam maer een figuere gheweest en hadde . Ende doen dede Christus die alder eerste misse ende wijde zijn apostelen tot priesteren.”

Verder verklaart hij zich :

10. openlijk tegen de geestelijke opperheerschappij van den paus, om met nadruk op den Heer Jezus Christus als het eenige Hoofd der Gemeente te wijzen. Zoo teekent hij aan op Kap. 16 : 18 : „Ghi sijt Petrus , dat beteikenende is also veel als vast, dats vast int geloove ; niet na der gemeeynder menschen lichticheyt . Ende op die vaste belijdinge des geloofs sal ick mijn kercke timmeren , daer die poorten der hellen niet tegen mogen en sullen . Ende Augustinus

spreekt , dat Christus bewees ende sprac , dat hi selve een vasten steen was , daer hi sine kercke op timmeren wilde . En Christus timmert ons op hem , en hem niet op ons menschen , of menschen op menschen . Ende daerom so ist groot wonder , dat die somige dese scrifture den Paeus toe scriven , ende daermede hem verheffen willen . Ende gheen heylich doctooen en heeft oeyt willen lijden , dat het fundament van der kercke Cristi op enen mensche staende is" ¹⁾);

2°. gelooft hij niet aan het primaat van Petrus, want hij kan zich beroepen op Jheronimus, zie de aantekeningen bij 10:2, dat hier in bewesen wort , dat alle die apostelen malcanderen in waerdicheden ende macht gelijck waren;"

3°. verheft hij zijne stem tegen alle werktuiglijkheid in den godsdienst en tegen het drijven van zedeloze of huichelende monniken, omdat „Christus ons leert, zie 7:15—20, dat wi ons wachten sullen ende bekennen sullen die valsche propheten , etc . Dats van den valschen moniken en religiosen , die dat gemeyn volck utsuygen ende utmelcken haer sweet ende bloet , lerende haer luden van buten veel wercken te doene totter moniken profijt , sonder liefde ende recht gelove in Christo te hebben . Ende want dese een quade wortele ende een quade gierighe meyninge hebben ; daer omme so sijn alle haer wercken en vruchten quaet . Ende hier omme so sullen dese met alle haer wercken , die van buten goet scijnen , int eewich vier verbrant worden" ; 21:19: „Bi den vygeboom worden alle monnicken ende geestelijcke personen bediet , die grote heilige titelen hebben ende die heylicheit aan hare clederen ende wesen ende woorden van buyten thonen, ende niet dan giericheyt , oncuyseheit ende hovaerdicheyt int herte en hebben , Ende dese sullen sonder vrucht inder eewicheyt bliven;"

4°. wijst hij op de noodzakelijkheid der prediking van het Evangelie aan alle menschen, omdat, zie 18:18—20, Christus „sinen apostelen ende allen anderen discipulen ende menschen , die mede opten berch Thabor ghecomen waren , dat si alle

¹⁾ Zie Ermann: „Het huis op de Steenrots."

menschen onverscheydelyc dat heylich evangelium ende die verlostelicke woorden Christi souden leeren Ende daerom so lieghen si valsclijck , die segghende sijn , dat wi allen menschen dat evangelium Cristi ende dye woorden Gods niet en behoren te leeren , ende dat si dat niet en behoren te weten . Want alle menschelijcke creatueren dit van node hebben te weten , om vryelijck daer inne te leveñe , ende ghetrouwelijck daer inne te sterven ;”

50. verklaart hij zich tegen het ketterdooden, zie 13 : 30, „Christus wilt hier (sinite utrasque crescere) , dat men gheen mensche om eenich onghelove , dwelc quaet ende oncruyt is , doden noch branden en sal , ende dat men die laten sal waschen totten oochst, dat is haerder doot , also God belieft.”

Deze aantekeningen tusschen den tekst zijn zeer belangrijk.

Al bleef Pelt zich tot de Moederkerk rekenen, uit deze aantekeningen blijkt genoegzaam, dat hij er toch innerlijk reeds van gescheiden was. Wel dacht hij in sommige leerstukken nog met haar homogeen, zooals blijkt uit de aantekening bij Matth. 26 en uit de vertaling van Matth. 1 : 25, waar hij leest: „Ende hy bekende haer noeyt . Ende si heeft gebaert . . . ,” ofschoon de Handschriftelijke tekst heeft: „en kennedese niet tot dier tijt dat . . . ” ¹⁾, maar in andere stelde hij zich tegenover zijne Kerk.

Dit met Kerk en traditie brekend streven van den Amsterdamschen minderbroeder-gardiaan kon niet onopgemerkt blijven. Vooral was dit niet te denken, omdat deze prediker aan het volk hetzelfde Evangelie als in zijne aantekeningen, enz. verkondigde, n.m.l. Christus als den eenigen Zaligmaker en het geloof in Hem als het eenige middel om behouden te worden, dat geen heil is te verwachten van goede werken, maar alleen van Gods genade door Jezus Christus, niet slechts tot onze rechtvaardiging, maar ook tot onze vernieuwing en heiliging.

Maar Pelt was de eenige niet, die in die jaren gevoelens

¹⁾ Zie Hs. no. 243 en no. 244 Maatsch. v. Nederl. Lett.

openbaarde, welke op een conflict met de Kerk moesten uitloopen. Hij had geestverwanten. Zij leerden wel is waar in strijd met Thomas Aquinas, Jacob van Maerlant ¹⁾ en den moord van Herman van Rijswijk, doch in overeenstemming met wat de Heiland hieromtrent had gezegd in de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe, dat het ketterdooden door de H. Schrift verboden is.

Nicolaas Peters leerde openlijk, dat Christus gestorven is voor allen, die gelooven, al hunne schuld betaald en voor al hunne zonden voldaan heeft, niet alleen voor de erfzonde, maar voor al des menschen zonden. Daarom achtte hij het dwaasheid, ja streng te veroordeelen, dat de zondaar tot een ander zijn toevlucht zou nemen dan tot Christus alleen en verwerpt mitsdien elke tusschenkomst van priesters en heiligen. Verder zegt hij: „Betrouwen op eygen werken, verdienen ende heylicheydt oft op de wercken van eenighe santen oft santinnen — is eenen valschen vrede, die in der doot niet staende en sal mogen blijven, mer de duyvel sal dien wech blasen als pulver, ende daerom so laet die duyvel den mensche dien vrede wel houden in haeren leven. — Als Christus desen lieden gepredict wert, dat si door hem alleen salich moeten worden ende dat alle haer wercken niet en sijn dan sonde, als God scherpelic wilde rekenen, ende datsi dan nochtans niet en sijn dan een bewijsinge des gheloofs, so werden si seer beroert, — — want si en mogen niet lijden, dat men haer heylicheydt verworpt ende dat men alle haer betrouwen daerof ende van alle heiligen tot Christum wil brenghen. So roepen si: het is ketterye!” ²⁾

Ontkende Pelt het pauselijk gezag, evenzoo deed ook Peters; en vroeg men het oordeel van anderen over Matth. 16:18, dan beweerde Grapheus: „Es ist zweifelhaft, ob der Apostel Petrus eine gröszere Autorität hatte, als die übrigen Apostel; aus der heiligen Schrift wenigstens ist es nicht zu beweisen.

¹⁾ Zie Jonckbloet: „Gesch. Middelnederl. Letterk.,” III, 140.

²⁾ Zie „Studiën en Bijdragen Hist. Theol.,” I, 126.

Der Pabst is uns wie ein Götzenbild aufgestellt" ¹⁾, en Jacobus Praepositus: „De paus is niet naar goddelijk recht het hoofd der Kerk en Petrus is door louter menschelijk recht de eerste of hoogste onder de apostelen gemaakt; en hetzelfde moet geacht worden van iederen opvolger van Petrus" ²⁾.

Het is bekend, dat Hermannes Gerardi Grapheus en Jacobus Praepositus hunne Hervormde stellingen moesten herroepen, dat Johannes Rhode wegens verkleefdheid aan Luther's leer werd afgezet, dat Wilh. Grapheus te Delft om zijne onroomsche gevoelens in de gevangenis was geworpen, en het is evenzeer bekend, dat onze Pelt reeds in den zomer van 1524 wegens ketterij werd gevangengenomen. Dat hij nog twee jaren na de uitgave van zijn Mattheus-Evangelie geduld is geworden, moeten wij aan plaatselijke toestanden toeschrijven. Hier te Amsterdam waren de regeeringspersonen niet „zuiver". Jan Hubrechts, die daar ongeveer van 1519 tot 1534 schout was, tempelde dikwijls bij Pelt en was zelf een beschermer der vluchtelingen en bewaakte hen getrouw, — wij denken hier aan Willem Ottens — ja, „gehengde dat deze priester conventikelen hield, die door velen ijverig ³⁾, misschien te ijveriger bezocht werden, naarmate het de menigte meer aantrok het Woord te hooren uit den mond van een man, die wegens zijne prediking reeds in levensgevaar had verkeerd en er nu nog zijne vrijheid om miste" ⁴⁾. Op 22 Maart 1524 was aan Pelt door de stedelijke overheid nog toegestaan voortaan de passie in eene der kerspelkerken te mogen prediken, doch reeds den volgenden dag ontving zij een plakkaat van den keizer, dat vernietiging eischte van het zooeven genoemde geschrift. Tevens ging dit plakkaat vergezeld met den last „omme die gecorrumpeerde boucxkens te gecrygen ut die gemeene luyden, die die gecocht hadden, ende alsoe te belletten meerder infectie." Hubrechts was echter te zeer met

¹⁾ Zie Ullmann: „Johann von Goch und Johann von Wesel u. s. w.", I, S. 462.

²⁾ Zie Janssen: „Jacobus Praepositus", bl. 70.

³⁾ Zie Wagenaar: „Amsterdam", bl. 265.

⁴⁾ Zie „Studiën en Bijdragen," Moll en De Hoop Scheffer, I, 523.

den inhoud daarvan tevreden, dan dat hij eenig gevolg gaf aan het bevel. De schout kon echter niet verhinderen, dat Pelt wegens ketterij werd gevangengenomen, maar hij mocht, zeer waarschijnlijk tot vreugde van Hubrechts zelven, na eene korte gevangenschap ontvluchten en te Bremen een veilige wijkplaats vinden.

Te Bremen vertoefden nog andere Nederlandsche vluchtelingen. Hendrik van Zutphen, Jacobus Praepositus, van Antwerpen, Johannes Timan, van Amsterdam, e. a. waren er met onderscheiding ontvangen en de laatsten hebben ongetwijfeld onzen Pelt met broederlijke warmte opgenomen. Praepositus had zich eerst, na in zijn vaderland, toen hij Brussel ontvlucht was, hier en daar opgehouden te hebben, naar Wittenberg begeven (April 1523), en was Mei 1524 naar Bremen geroepen, waardoor aan zijn lijden en zijne omzwervingen een einde was gekomen. Reeds in 1522, 29 November, had Hendrik van Zutphen in zijn brief aan Praepositus het verlangen uitgedrukt, dat zijn vriend eerlang te Bremen ter Evangelieprediking mocht ontboden worden, en aan dat verlangen, vooral omdat de Evangeliearbeid er voor één prediker al spoedig te zwaar werd, was sinds 11 Mei 1524 voldaan. Naast Jacobus Praepositus arbeidde aldaar ook in het Evangelie de zooeven genoemde Johannes Timan (Tileman), ook een Amsterdammer, die, naar men vermoedt, zich eerst gelijktijdig met Praepositus te Wittenberg had opgehouden en met hem naar Bremen ontboden was. Beide predikers stonden aan de zijde van Luther in diens beschouwing van het H. Avondmaal en konden dus zonder tegenkanting op dit punt voortarbeiten, daar Bremen in Luther zijn Hervormer had gevonden. Joh. Pelt schaarde zich al spoedig op het punt van het Avondmaal aan hunne zijde, en deze beschouwing schijnt hij tot aan zijn dood (1566) toegegaan gebleven te zijn.

Wij lezen nog van hem, dat hij en zijn ambtgenoot Timan(s), spottenderwijze „soetemelck” genoemd, door Bugenhagen in het laatst van 1529 naar Embden gezonden zijn, omdat daar tijdens de regeering van Graaf Enno onder Luthersche gees-

telijken nogal verschil heerschte omtrent de Sacramenten. Hier trachtten vele anabaptistische vluchtelingen invloed te verkrijgen, en niet minder Karlstadt, tegenover wien de Graaf niemand stellen kon om hem te wederleggen.

De Zwinglianen hadden ook hier hunne vertegenwoordigers, en het was vooral Grapheus, de gewezen rector van 's-Gravenhage, die, na velerlei lotgevallen te Delft en te Leuven, eindelijk te Norden, in Oost-Friesland, een rustig verblijf had gevonden en als burgemeester in 1568 overleed, veel sympathie voor Zwinglius had.

Zijn ons dus eenige bijzonderheden bekend uit de levenservaringen van den auteur, ook omtrent de lotgevallen van zijn Mattheus-Evangelie heeft de geschiedenis ons het een en ander mede te deelen. Reeds in het plakkaat van Keizer Karel V, dd. 23 Maart 1524, werd van dit boekske gezegd, dat „tselfde qualycken getranslateert” is en dat in de glosen „zekere dwalingen bevonden zijn geweest,” waarom gelast werd, dat ieder, die het bezat, het binnen acht dagen moest vernietigen. Hiertoe schijnen echter velen te Amsterdam in den beginne niet veel lust gevoeld te hebben, want uit een vonnis, door 't Hof van Holland den 19^{den} Maart 1540 geslagen tegen Jan Hubrechts, blijkt, dat deze Schout en andere Regenten van dit boekske wel kennis hadden gedragen, doch niet getracht hadden dit boekje uit de handen te krijgen van de gemeene luiden, die het gekocht hadden. Ja, er waren voor Rome „zekere dwalingen” in die aantekeningen, welke, zoo zij onder het volk meer en meer bekend werden en door het volk werden geloofd, er gevaarlijk voor zouden worden. En waar zijn nu, vraagt de Hoogl. Doedes, al de exemplaren van dat Evangelie van Mattheus gebleven? Nergens wordt meer een overgebleven exemplaar gevonden, als alleen in de bibliotheek van genoemden Geleerde. Er is dus op dat boekje jacht gemaakt en voor Rome met een bijzonder gewenscht gevolg!?

¹⁾ Zie „Studiën en Bijdragen,” enz., bl. 448, en Prof. Doedes, A. W., bl. 9.

Van den drukker, Doen Pietersoen, lezen wij niet, dat hij om deze uitgave van Pelt eenige vervolging ondergaan heeft, wat ons wel eenigszins bevreemdt. Zoo men de lijst van boeken raadpleegt, welke van zijne pers tusschen de jaren 1518—1532 zijn gekomen, dan valt het in 't oog, dat hij tot 1526 met het drukken van Nieuwe Testamenten is voortgegaan en dat nog wel volgens de vertaling van Luther; gelijk hij een gedeelte des O. Testaments ook volgens de overzetting van dezen Hervormer nog in het daaraan volgende jaar heeft laten verschijnen. Na 1527 schijnt Dodo Petri zich meer met werken van historischen aard bezig gehouden te hebben; alleen in 1532 liet hij nog eenige stichtelijke boeken, en o. a. „onser liever vrouwen souter”, verschijnen.

Vragen wij naar de lezers van dit Evangelie, dan blijkt duidelijk uit het plakkaat van 1524, dat „veel luyden dieselve boucken gecocht ende geleesen hebben”, en dat zij daarom vrijelyk dit meenden te mogen doen, omdat „dieselve boucxkens niet geintituleert en sijn upten naem van Maerten Luther, mair upt Ewangelie ende der Somme van de theologie ende andere namen . . .”

Of Pelt nog andere gedeelten der Schrift overgezet heeft, is moeilijk te zeggen. Het komt den Hoogl. Doedes niet onwaarschijnlijk voor, dat deze auteur ook de andere drie Evangeliën kan bewerkt hebben, doch het bewijs hiervoor ontbreekt nog. Maar dat hij met zijn Mattheus-Evangelie grooten invloed op het volk heeft uitgeoefend en dat hierdoor de reeds levende behoefte aan de Schrift zich sterker geuit heeft en den boekdrukkers aanleiding heeft gegeven om zijn voetspoor te volgen, zal uit het volgende duidelijk blijken.

. Zoo hebben wij dan de eerste bladzijde van de Geschiedenis der Nederl. Bijbelvertaling in den aanvang der Kerkhervorming op voorgang van den Hoogl. Doedes een weinig aangevuld en houden ons overtuigd, dat uit het medegedeelde gebleken is, dat met Joh. Pelt in deze Geschiedenis eene nieuwe periode aanbrak. Wij wisten het al, maar

nu is het ons breedvoeriger gezegd, dat deze gardiaan-prediker van het oude spoor der Bijbelvertaling en der Bijbelverklaring is afgeweken en op een geheel nieuwen weg heeft gewezen. Doch hoe groot zijne beteekenis ook was voor de Hervormingsgezinden hier te lande, juist dat zijn optreden samenviel met Erasmus en vooral met Luther, heeft veroorzaakt, dat zijn werk niet die waardeering heeft gevonden welke het rechtmatig verdient.

B. De oude Nederlandsche Overzetting door de Drukpers verspreid.

Het is opmerkelijk, dat nog in hetzelfde jaar, waarin Pelt zijn Mattheus-Evangelie uitgaf, te Antwerpen van de pers van van Liesveldt eene uitgaaf der vier Evangeliën in het Nederlandsch verscheen ¹⁾.

Van het Evangelie van Mattheus is helaas! tot heden geen exemplaar bekend, alleen de titel van een exemplaar is in handen gekomen van den Hoogl. Doedes. Van de drie andere Evangeliën is van elk afzonderlijk een exemplaar teruggevonden, die thans het eigendom zijn van den Geleerde, die deze uitgave het eerst beschreven heeft.

Uit den titel blijkt, volgens Prof. Doedes, dat van Liesveldt het door Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus heeft gekend, en omdat Pelt in zijn Conclusie spreekt als iemand, die geene andere in druk uitgegeven Nederlandsche overzetting van het Mattheus-Evangelie kent dan die hij zelf den lezer aanbiedt, moet aan den titel van Joh. Pelt de prioriteit toegekend worden en dus zijn werk aan dat van van Liesveldt voorafgegaan zijn.

De vraag is ook gesteld, „of deze vier Evangeliën afzonderlijk dan wel gezamenlijk uitgegeven zijn,” doch daar elk Evangelie zijne eigene signatuur heeft, en wij op de laatste bladzijde van elk Evangelie datzelfde „Gheprint Tantwerpen” vinden, kunnen zij elk afzonderlijk zijn gedrukt.

Wat den tekst dezer Evangeliën betreft, het is ons (Doedes) gebleken, dat „wij hier eene vertaling voor ons hebben, die in

¹⁾ Zie Prof. Doedes, A. W., bl. 35, enz.

zeer nauwe betrekking staat tot de in Handschriften bewaarde oude Nederlandsche overzetting van de Latijnsche Vulgata.

Het heeft echter den schijn, als was de Latijnsche vertaling zelve geraadpleegd, als had men getracht haar opnieuw over te brengen. Daar, waar men zich aan de oude Nederlandsche vertaling gehouden heeft, wijkt men er voorts èn door woordverplaatsing èn door het veranderen van vroeger gebruikelijke, maar niet meer zoo in gebruik zijnde, of anders minder voor de hand liggende, woorden meermalen van af."

Op de Evangeliën liet van Liesveldt, hoogstwaarschijnlijk in het begin van 1523, de Brieven van Paulus volgen ¹⁾. Hij schijnt zich ten doel gesteld te hebben niets meer dan de vertaling van de veertien Brieven, met een kort opschrift boven elken Brief en elke bladzijde, te verspreiden. De letters zijn veel grooter dan die in zijne Evangeliën en de volgorde der Brieven komt overeen met die, welke onder ons gevolgd wordt. De correctie is verre van nauwkeurig en de misstellingen bewijzen, dat men zich nauwelijks den tijd heeft toegestaan, om de proeven goed na te zien. Alles duidt aan, dat men met de grootste haast heeft gedrukt (Doedes).

Ook in deze uitgave heeft de auteur de oude Handschriftelijke overzetting gevolgd, en zelfs zoo sterk op vele plaatsen, dat ze woordelijk schijnt overgenomen te zijn.

Zeer waarschijnlijk is de eerste oplaag dezer Brieven spoedig uitverkocht geweest, want er worden exemplaren van een herdruk gevonden, zonder dat in den titel hiervan iets wordt gezegd. Terecht is echter door den Hoogl. Doedes aangetoond, dat de tekst geheel en al opnieuw moet gezet zijn, want niet slechts verschilt de houtsnee-rand, doch ook sommige letters en woorden wijken van die der eerste editie af. Wij staan hier voor hetzelfde verschijnsel, als waarop door ons bij de gedrukte Psalmen in de 15de eeuw gewezen is.

¹⁾ Titel: Dit sijn die epistolen des utver / coren vader Christi Sinte Pauwels / die hi ghescreven heeft als nu tot di / veersche natien ende somwijlen tot / particulare personen vol godlijcker / vaster onweeroepeliker ende evan / gelijcker leeringen seer neerstelick / overgeset ende ghecorrigeert.

. Belangrijk blijft deze uitgave van van Liesveldt, aangezien dit de eerste maal is, voor zoover wij weten, dat de veertien Brieven, in de Nederlandsche taal gedrukt, afzonderlijk het licht zagen.

Zoo heeft van Liesveldt zich ook verdienstelijk gemaakt door de zeven Algemeene Zendbrieven in de Nederlandsche taal uit te geven. Of deze Brieven met de tweede uitgaaf van de veertien Brieven vereenigd dan wel op zichzelve uitgekomen zijn, moeten wij in het midden laten (Doedes).

Ook in deze uitgaaf wordt de oude Nederlandsche overzetting gevolgd, maar hier en daar gewijzigd naar de Vulgata.

Deze tekst, ofschoon zoo spoedig van Paulus' Brieven een herdruk noodig bleek, is niet meer verspreid geworden.

In 1525 werd echter nog een gedeelte van het O. Testament gedrukt. Hans van Ruremunde gaf voor Petrus Kaets toen een Oud Testamentje uit in 4 deelen, waarvan het vierde deeltje het eerst verscheen (4 Febr.) en de Profetische Boeken bevatte; daarop volgden het derde (31 Maart) en het tweede deeltje, waarin de Boeken: 2 Chron., 2 Bkn. van Ezra, Thobias, Judith, Esther, Job, Spreuken, Prediker, 't Hooglied, het Bk. der Wijsheid met Jesus Sirach en Josua, Rigteren, Ruth, 2 Samuel en 2 Koningen voorkomen ¹⁾.

In deze drie deeltjes is de Bijbel van 1477 gevolgd, maar verbeterd naar de Latijnsche overzetting van Hieronymus en met uitlating van alle verouderde of stootende zegswijzen. Men heeft het opmerkelijk gevonden, dat de drukker met de Profetische Boeken begonnen is, en getracht dit te verklaren.

„Kon het anders,” vraagt Prof. De Hoop Scheffer, „in een tijd, die zwanger scheen van de grootste gebeurtenissen en vervuld was met allerlei geruchten van visioenen, geestverrukkingen en voorspellingen?”

Hans van Roemundt zal er ongetwijfeld eene bedoeling mede gehad hebben, waarom hij, terwijl hij de vijf Boeken van Mozes en de Psalmen naar Luther vertolkte, dit niet deed ten opzichte

¹⁾ Ook de Psalmen, doch naar de overzetting van Luther.

van Job, Spreuken, Prediker en Hooglied, die toch gelijk met de Psalmen reeds in 1524 door Luther waren uitgegeven. Hiermede rekenende, kan men er toe komen, om eene andere verklaring als De Hoop Scheffer geeft, voor te dragen, waarom de uitgever zoo schijnbaar vreemd deze deeltjes op elkaar heeft laten volgen. De gissing van genoemden Geleerde is mogelijk eensdeels juist, maar men kan toch nog wel iets er bij voegen. Waarschijnlijk had van Ruremunde vernomen, dat Luther met de vertolking van het O. Testament voortging, en nu is het zeer goed mogelijk, dat deze Antwerpsche drukker daarom met het tweede gedeelte van het O. Testament is begonnen, om Luther vóór te zijn. Hiervoor pleit, dat, volgens de voorrede, de uitgever geheel de Roomsche Schriftbeschouwing is toegedaan, want hij vermaant wel om de H. Schrift te lezen in eigen taal, gelijk ook Erasmus deed, maar toch niet zonder voorlichting der H. Kerk. Wij kunnen dus de gissing van De Hoop Scheffer overnemen, en deze aanvullen door er dit aan toe te voegen, dat mogelijk van Ruremunde daarom eerst de Profetische Boeken naar de oude overzetting heeft uitgegeven, omdat hij een publiek wilde dienen, in wiens handen hij thans de Vulgaat-overzetting beter dan die van Luther vertrouwde.

Le Long heeft op dit laatste niet gelet; hij spreekt alleen over het verlangen van die dagen, om ook de Boeken des O. Testaments in eigen taal te kunnen lezen. Maar de vraag blijft toch onbeantwoord, waarom het eerst de Profetische Geschriften gedrukt werden en de andere Boeken daarna.

.

Andere edities van de oude Nederl. overzetting zijn ons niet bekend geworden. Dit bevreemdt ons eenigszins, want de oude overzetting was reeds langen tijd onder alle standen verspreid en stond bij velen hoog aangeschreven. En het is opmerkelijk, dat van Liesveldt in zijn Bijbel van 1526, wat het O. Testament betreft, niet de bestaande Nederlandsche overzetting heeft gevolgd in die Boeken, welke nog niet door Luther waren bewerkt, maar den tekst der Keulsche uitgaaf (volgens Le Long) heeft overgenomen. Hoe het ook zij, de

oude overzetting moest wijken, en dit bevreemdt ons niet, als wij bedenken, welken invloed Erasmus, maar vooral Luther, hebben uitgeoefend.

De volgende bladzijden zullen ons er van kunnen overtuigen. Hiermede willen wij echter niet zeggen, dat deze oude overzetting zoo maar aanstonds verdrongen is; dat was niet meer mogelijk, daartoe werd zij te veel onder het volk gekend, en niet gemakkelijk deed zij afstand van hare eenmaal veroverde plaats. Meer dan wij kunnen aantoonen, zullen de volgende bladzijden ons doen zien, hoe groot hare worsteling om zelfbehoud was, welke worsteling vooral met Luther een belangrijk verschijnsel is in onze Hervormingsgeschiedenis. Zij leert ons de macht der sympathie en der antipathie op dit gebied kennen en ook dit, dat het volk dan eerst de oude overzetting begint los te laten, als het eene andere autoriteit vindt, die de snaren van zijn religieus gemoedsleven weet te treffen.

Dat de oude overzetting der Vulgaat bij velen geliefd was, behoeft geen betoog, en wij weten, dat van Liesveldt, te Antwerpen, haar door de drukpers verspreid heeft en dus voor een groep lezers gewerkt heeft, die haar begeerde. En toch heeft deze drukker, naar onze meening, door de wijze, waarop zij werd uitgegeven, meer in haar nadeel dan in haar voordeel gewerkt. Veeleer moeten wij stellen (Doedes), dat men eigenlijk beter gehandeld had, indien men de oude vertaling, na de verouderde woorden veranderd te hebben, zonder verdere wijzigingen had doen drukken, dan dat men vooral in de Evangeliën, doch minder in de Brieven, den schijn heeft willen aannemen, als had men getracht de Latijnsche vertaling op nieuw over te brengen. Op deze wijze moesten hare gebreken, d. w. z. hare afwijkingen van de Vulgata, te meer in het oog vallen en kreeg haar prestige een gevoeligen slag. Zij is dan ook niet meer herdrukt geworden. Niet Erasmus, maar Luther heeft haar uit de handen en harten gewrongen van een groot deel des volks. Hoe dit geschied is, zullen de volgende bladzijden ons leeren.

C. Uitgaven der H. Schriften naar verschillende Overzettingen. 1523—1556.

Wij meenen in de uitgaven der H. Schrift of in de gedeelten er van, welke tusschen de jaren 1523 en 1556 verschenen zijn, drie hoofdsoorten te mogen onderscheiden. Er is wel is waar in deze jaren menig N. Testament gedrukt, dat een gemengd karakter heeft, wat in zulk een tijd alleszins verklaarbaar is, en dat tot meer onderscheidingen zou kunnen aanleiding geven, doch als wij daarmede moeten rekening houden, worden wij in een labyrint van vraagstukken gevoerd, waaruit niemand ons bevrijden kan. Daarom achten wij het wenschelijk drie soorten te handhaven en wel: 1°. te onderscheiden die uitgaven der H. Schrift of gedeelten er van, welke naar de overzetting van Luther (1522) vervaardigd zijn; 2°. de edities, welke de oude overzetting der Vulgata naar Erasmus hebben verbeterd; en 3°. de Schriftuitgaven, welke van Roomsche zijde gedrukt zijn, waarvan sommige zelfstandig de oude overzetting naar de Vulgata hebben gecorrigeerd en andere de correcties der Leuvensche censoren hebben opgenomen. De eerste soort volgen wij tot het jaar 1556, de tweede tot 1528 en de derde tot 1548. Zoo heeft de eerste soort een meer bepaald Nederlandsch-Luthersch, de tweede een Erasmusiaansch en de derde een bepaald Roomsche-Katholiek karakter. N°. 1 breekt met de traditie der Kerk, n°. 2 bevestigt het gezag der Vulgata en n°. 3 behoudt haar oud karakter, doch toont sporen der invloeden van de zijde der Hervorming.

1. UITGAVEN DER H. SCHRIFT NAAR DE OVERZETTING VAN
LUTHER. 1523—1556.

Luther had in 1522, 21 Sept., zijne Hoogduitsche overzetting van het N. Testament in druk uitgegeven. Vele van zijne geschriften werden als verslonden op menige plaats, ook hier te lande. Wat van Luther kwam, moest gelezen en doorlezen worden. Wij weten niet of in deze eerste tijden de geschriften van Luther in onze taal zijn overgezet, en daarom is het te meer opmerkelijk, dat reeds in 1523 Luther's N. Testament hierop eene uitzondering maakt. Ook dat zijne vertaling hier zulk een bijval vond, is een belangrijk verschijnsel in onze Kerkhistorie. Het is verklaarbaar, dat de geschriften van dezen Hervormer gretig gekocht werden, want het volk droeg niet slechts kennis van de godsdienstbeweging in Duitschland, maar gevoelde er ook levendige sympathie voor; de H. Schrift kan echter hiermede niet op eene lijn gesteld worden.

Het volk moge godsdienstige geschriften lezen, met sympathie zelfs, maar het geeft niet gemakkelijk zijn ouden Bijbel prijs. Waar dit geschiedt, daar is reeds veel voorafgegaan en zijn de banden losgemaakt, zonder dat de oppervlakkige beschouwer het opmerkt. Wij komen hier voor een verschijnsel te staan, dat alleen hierin zijne verklaring kan vinden, dat de Kerk zelve hare kinderen van zich vervreemd had. Op welke wijze dit geschied is, weet zij zelve het best; maar als hare priesters zich aan onverstand, schraapzucht en zedeloosheid schuldig maken, keert zich het volk met verontwaardiging van zulke voorgangers af. En al wendt zich zulk een voorganger in priesterlijk gewaad en met den Bijbel onder den arm tot de leden, hij wordt met Bijbel en al met beslistheid van de deur gewezen.

Wanneer het N. Testament van Luther in het Nederlandsch is overgezet, waar het voor het eerst en later verspreid is geworden, hoe de vertalers zich van hunne taak hebben gekweten, en welke de lotgevallen dezer overzetting zijn geweest tot het jaar 1556, zal in dit hoofdstuk beschreven worden . .

.

De plaats, waar de eerste druk van zulk een N. Testament verscheen, is Antwerpen, en de drukker, die het bezorgde, was Adriaen van Bergen. Het verscheen in den nazomer van 1523, dus zeer spoedig na Luther's N. Testament, dat voor de eerste maal in September 1522 werd uitgegeven. Wij behoeven hier niet te herinneren aan de betrekking tusschen Antwerpen en Luther in deze jaren; ook dit, dat hier het eerst deze overzetting verscheen, bewijst, dat er vele Luthersgezinden woonden, die niet slechts de schriften van dezen Hervormer ijverig lazen, maar ook, en wij mogen er bij voegen met beide handen, naar zijn N. Testament grepen. Dit teekent. Le Long bezat een exemplaar der eerste uitgave van Luther's Nieuw Testament in het Nederlandsch, doch hij kende van deze uitgave alleen de Evangelien, de Handelingen en de Openbaring; van de Brieven was alleen de tweede uitgave hem bekend. Na Le Long schenen de exemplaren spoorloos verdwenen te zijn, want zelfs het eenige in eigendom van Le Long werd langen tijd vermist.

Toen Dr. Kleyn (later Professor) in den zomer van 1882 het Britsch Museum bezocht en uit „nieuwsgierigheid” het artikel „Bible Dutch” van den catalogus opsloeg, vond hij onder de aanwezige edities ook het N. Testament van Adriaen van Bergen van 1523 genoemd en bij nader onderzoek bleek hem, dat zelfs de eerste uitgave der Brieven daar aanwezig was.

Dit N. Testament is in drie deelen (8°) afgedeeld; het eerste bevat de vier Evangelisten, het tweede de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes, en het derde de Brieven. Het eerste deel was den 28sten Augustus gereed, het tweede in October en waarschijnlijk iets later het derde deel.

Titel van het eerste deel:

„Die Evangelien ons Heeren Jesu Christi, in de Duytscher Sprake getranslateert. Die welke Sinte Matheus, Sinte Marcus, Sinte Lucas, ende Sint Jan bescreven hebben. Ende voor elck capittel een corte bedudenisse, op dat men weten mach hoe dat elck Kersten-mensche sculdig is die Evangelien Christi te lesen, ende die in sijn herte te dragen,

boven alle anderer leringhen ende Schrifturen. Ende daer vrilick ende ghetrouwelick te leven ende te sterven. Neerstelick gecorrigeert 1523."

Achteraan leest men: „Ter Eeren Gods, ende tot Salicheit van allen Kersten-Menschen, so sijn dese Evangelien voleynt, ende geprent t Antworpen, bi my Adriaen van Berghen, &c in t Jaer ons Heeren M.CCCCC.XXIII. op Sint Jans Avont Decollatio ."

. Daarachter volgt de „Tafel of t Register van de Epistolen en Evangeliën; alsoo men die binnen den geheelen Jare in der Kercken houdt."

Titel van het tweede deel:

„Dit is dat Ander Deel des Evangelys van Sinte Lucas, van die Geschiedenisse oft Wercken der Apostelen, met grooter ernste getranslateert, ende gecorrigeert, in onser Duytscher Spraken. 1523."

Hierna volgt de Apocalypsis, welke niet op den titel vermeld wordt, maar waarachter men leest: „Ter eeren Gods, ende tot leeringe van allen Kerstenen-Menschen, so es hier voleynt dat Anderde Evangelie van Sinte Lucas, dat men hiet Dat Werck der Apostelen: Met die Heymelike Openbaringe Johannis, dat men hiet Apocalypsis. Gheprent t Antworpen &c. by my Adriaen van Bergen, in October." .

. Titel van het derde deel: „Dit zyn die / Epistolen van dē eerwerdighē Apo / stel Sinte Pauwels, dat ut-verco / ren vat Christi, mettē anderē / Epistolen, van Sint Jacob, Sin / te Peeter, Sint Jan en Sin / te Judas, Overgeset in / goedē duytsche, met eē / schoō bewijs voer elck / capittel wat sin dat / ter in beslotē is / En met die Cōcordāciē / van den / Oudē en Nieuwen testamente, met / grooter neersticheyt ghecorrigeert" Achter den Brief van Judas staat: „Hier voleynden dese voergenoemde epistolen ter salicheit vā elckē kerstē mensce, Gedruet bi mi Adriaen vā Berghen buyten die Camerpoorte int Guldē Missael. Anno. M.CCCCC en xxij." Voorrede of Bericht van den drukker wordt gemist.

. . . . Of nu dit N. Testament eene zuivere overzetting is van de vertaling van Luther (Sept. 1522), hebben wij niet kunnen nagaan, daar wij het exemplaar van het Britsch Museum niet konden raadplegen. Daar het echter reeds in 1524 herdrukt is, en deze herdruk als eigendom der Maatschappij van Nederl. Letterkunde te Leiden ons mogelijk was in te zien en met de vertaling van Luther te vergelijken, zullen wij dit doen, als wij dezen herdruk bespreken.

Wie de auteur er van was, is ons niet bekend geworden. Er is aan Jacobus Praepositus gedacht, doch Prof. De Hoop Scheffer heeft aangetoond, dat Praepositus onmogelijk dit N. Testament kan bewerkt hebben, daar hij reeds twee maanden vóór Luther's werk in 't oorspronkelijke uitkwam Antwerpen voorgoed ontvlucht was.

In hetzelfde jaar nog, in December, verscheen bij Doen Pietersoen, te Amsterdam, een nadruk van dit Nieuwe Testament ¹⁾. Woordelijk drukte hij den titel van Adriaen van Bergen's Evangelie na, doch omgaf dezen met een gefigurerden rand, bovenaan versierd met het stadswapen en ter zijde met de onderscheidingsteekenen der vier Evangelisten. Dezelfde rand diende hem weer voor het deel, dat de Handelingen en Openbaring bevat, waarvan de titel bijna woordelijk overeenkomt met dien, door van Bergen bij dit deel gesteld.

Een andere rand, met het borstbeeld van Paulus opgeleusterd, omgeeft den titel:

„Die Epistelen van den Eerwaerdighen ende Heylighen
Apostel Sinte Pauwels, met den anderen Epistelen,
van Sint Jacop, Sinte Peeter, Sint Jan ende Sinte Judas” ²⁾.

Hoe groot de overeenkomst tusschen deze beide drukken, die van van Bergen en die van Doen Pietersoen, zij, toch wijken zij in sommige opzichten van elkander af.

Dit verschil betreft: 1°. de Voorrede, 2°. de volgorde der

¹⁾ Zie Doedes, A. W., en De Hoop Scheffer, A. W., I, 442, enz.

²⁾ Een exemplaar van de Evangelien, Handelingen en Openbaring is op de Acad. Bibl. te Gent.

Boeken, 3°. den tekst der Zendbrieven. Van Bergen gaf niets meer dan den tekst van het N. Testament, een register der pericopen van het Kerkjaar achter de Evangeliën, voorts de korte inhouden boven de hoofdstukken en op den kant de gelijkkluidende teksten.

Doen Pietersoen nam, behalve eenige bijvoegsels van zijn voorganger, eene vertaling op van de voorrede van Luther ¹⁾ op het geheele N. Testament (althans in sommige exemplaren) en van zijne prologen op de onderscheidene Boeken, behalve op de Handelingen, de Brieven van Jakobus en Judas en de Openbaring.

Belangrijk is ook te zien, hoe de vertaler zich kweet van zijn taak. Dezelfde omzichtigheid bestuurde hem, als die den beiden uitgevers den naam van Luther zorgvuldig verzwijgen deed of Doen Pietersoen bewoog den aankoop der voorrede in zijne exemplaren facultatief te stellen. Deze omzichtigheid bracht hem tot bekortingen en uitlatingen van alles, wat minder noodzakelijk scheen en toch aanstoot kon geven, ja misschien hemzelve tegen de borst stond. Had Luther zijne algemeene voorrede besloten met eene vergelijkende beoordeeling van de Boeken van het N. Testament, waarin hij het Evangelie van Johannes als het edelste en het echte Hoofd-Evangelie hoog verheft boven de drie andere Evangeliën, die naar zijn oordeel ver moeten achterstaan bij de Brieven van Paulus, inzonderheid bij dien aan de Romeinen, bij 1 Petrus en 1 Johannes; — ontzegde hij daarin het Evangelisch karakter aan den „strooien” Brief van Jakobus, — dit alles liet de vertaler weg.

Evenzoo den proloog op de Openbaring, waarin Luther beweert, dat dit geschrift noch Apostolisch, noch Profetisch en van niet veel beter gehalte is dan 't vierde boek van Ezra, daar Jezus Christus er niet in geleerd noch beleden wordt.

Vermeed de Nederlandsche bewerker dit een en ander, misschien om niemand onder de Evangelischen te kwetsen, —

¹⁾ De voorrede begint: „Het waer wel recht, ende behooric, dat dit Boec sonder alle Prologen ende vreemde Namen utginge,” enz., enz.

zeker onderwille der Roomsch-Katholieken eindigde hij Luther's voorrede op den Brief aan de Romeinen met den zin: „Dat leste Capittel is een gruetinghe, mer daeronder minget hi een proper waerscuwinghe voer menschenleere, die tusschen der Evangelischer Leere invallen ende argenisse stichten;” zonder er bij te voegen, wat Luther daarop volgen liet en in den Bazeler druk van 1525 aldus luidt: „recht als had hij sekerlick gesien, dat ut Romen ende doer die Romeinen komen solden die verleyende argerlicke canones ende decretalen, ende dat gans geswerm ende gewormt menschelycker insettinge ende geboden, die nu all die werelt verdrencken: ende dese Epistel, ende alle heylighe scriften met den geest ende gheloeve verdorven hebben, dat daar niet meer bleven is, dan die Afgod, die Buyck, welcks dienars hoer hier Sant Pauwel schelt: God verlos ons van hoer. Amen.”

Wat de rangschikking der Boeken betreft, deze wijkt af van die, door van Bergen gevolgd, daar hij de Handelingen en de Openbaring na de Brieven plaatst, en van Bergen ze er vóór stelde. Zij komen echter hierin overeen, dat zij die twee Boeken naast elkander plaatsen. Raadplegen wij Corssen, dan vinden wij, dat deze volgorde der Boeken aan dezen Geleerde niet bekend was ¹⁾.

De vraag is dus: „Hebben wij hier met willekeur te doen of bestaan er Codices, waarin deze volgorde voorkomt?” Het is ons niet mogelijk, dat verschil te verklaren. Ook bestaat er verschil in den tekst der Zendbrieven bij van Bergen en bij Doen Pietersoen. „Zoude het ook mogelijk zijn, dat de Amsterdamsche boekdrukker de veranderingen van Luther's overzetting te ingrijpend geoordeeld heeft?” Vergeten wij niet, dat een Duitsch Nieuw Testament op Nederlandschen bodem werd overgebracht. De religieuze geschriften van dezen Hervormer waren van geheel ander karakter en origine dan zijne Schriftvertaling. Deze werd in Duitschland onder andere con-

¹⁾ Zie wat wij omtrent de volgorde der Boeken in de Hss. hebben opgemerkt.

ditities geboren als de kopie er van hier te lande. De Amsterdamsche boekverkooper moest rekening houden met de piëteit van het volk voor den ouden tekst

Wat Adriaen van Bergen's Nieuw Testament verder betreft, het schijnt, dat hiervan in 1524 de Brieven herdrukt zijn. Er is op de Staatsuniversiteits-Bibliotheek te Gent een exemplaar van de Brieven, waarbij staat „anderwerf ghecorrigeert,” en welk exemplaar gevoegd is bij den eersten druk van de Evangelien, de Handelingen en de Openbaring.

Zoo bezit de Maatschappij van Ned. Letterkunde te Leiden een exemplaar van van Bergen's Nieuw Testament, gedrukt te Antwerpen in 1524, 25 Mei. Dit is de tweede druk van zijne uitgaaf van 1523, doch slechts gedeeltelijk, want de Brieven, hierin voorkomende, zijn eerst in Juli van dat jaar gedrukt, en zooals blijkt uit hun titel, reeds voor de derde maal. Dit N. T. is „Cum Gratia & Privilegio” uitgegeven.

Sprekende over den tekst dezer editie, beweert Prof. Doedes, dat hierin eene toenadering tot de Vulgata is te bespeuren, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat de uitgever den tekst van Luther naar den kerkelijken tekst op sommige plaatsen heeft gecorrigeerd. Volgens Prof. De Hoop Scheffer had „van Bergen reeds de ervaring opgedaan, dat menig kooper van zijne Nieuwe Testamenten (1ste druk) klaagde, ja 't geheele werk scherp veroordeelde, wegens de menigvuldige afwijkingen van den kerkelijken tekst, zooals de lezers dien reeds kenden. Om dit verwijt te ontgaan, teekende hij in dezen tweeden druk elke variant met een kruisje en plaatste daarnaast op den rand de lezing van den ouden Handschriftelijken tekst.”

Hieromtrent schrijft de uitgever als volgt:

„Prologhe ¹⁾).

Den Printere allen Christē menschen saluyt. Den christelijckē Leesere ghenade en vrede van gode, ende onsen heere Jhesu Christo. Allen christelijcken broederē, ende susterren kenlic,

¹⁾ Van Berghen's eerste uitgaaf heeft geen Proloog of Woord van den drukker.

dat die godlijcke majesteit ut sijnd' vrijer rijcker liefden, ten lesten die hongherighe schare met den ooghen zijnder ontfermherticheyt genadelic heeft aenghesien, ende heeft se ghespijst, metten hemelschen levenden broode zijns godlijckē woorts, dwelck hi haer voer heeft doen setten ende aen dienen doer gheleerden verstandighen beminnaers der waerheyt, die welck ons dat *weder versch, puerlick, ende ongemengt* ende oeck *onghecorrumpert*, ut der Griecscher talen, daer dat nieuwe testament (utghenomen sinte Matheus Evangelium) inne ghescreven was, hebben overgheset. Welck haer grotelick van node en oorbaerlic heeft gedocht. Want onse oude latijnsche translatie zeer gecorrumpert en oec duyster is, also dat wij dat puer godlijcke woort niet puerlic en consten gelesen, sonder welcke onse zielen niet leven en moghen, mer bederven en sterven, oft onbliven inden weghe onser pelgrimagien. Waerom wij oec voer die gene die geen latijn en verstaen dat nieuwe testament (scandelic qualic overgeset in duytschen) ¹⁾ met grooten neersticheyt en vele moeyten gecorrigeert hebben na der voerscreven gheleerder mannen translationen. Mer wāt die somighe gheē ander trāslatie en willen ontfangē noch lesen dā die oude, so hebben wij, daer die oude translatie diveersch ofte v'sceydē is, op die cantē geset, die teekenēde met aldus danigē teekē † welc also veel betekent, als dat die ander translatie anders heeft.

Biddende alle geleerden ist dat si noch eenige faute hier in vindē, dat zijns niet ut afgonstē en calumnierē, roepēde, het is valsche ofte quaet, mer dat zijt den drucker ut broederlijcker liefdē te kennē gevē, opdat hijt mach corrigeren. Opdat die simpele mensche, oeck sonder pericule doen by ghevoet ende ghesterct moghen wordē, om groot (daer doer) op te wassen in godlijcker, en oec in broederlijcker charitatē, daer die geheele wet en propheten inne besloten zijn," enz.

¹⁾ Hij bedoelt hier de door van Liesveldt in den handel gebrachte uitgaven der Evangelien en Brieven.

De volgorde der Boeken in deze uitgave is: Evangeliën, Handelingen, Brieven van Paulus tot Filemon, Petrus, Johannes, Hebreëen, Jakobus, Judas, Openbaring.

Achter Openbaring leest men nog: „Een schone expositie en verstat op Credo in deum. En op dat heylige sondaechsce gebet. Dwelck allen kerstenmensen noot is te weten” . . .

Ook volgt in deze uitgave na den proloog nog een Tafel om „te vinden die Epistolen en Evangelien. Also men die binnen den geheelen Jare inder kercken houdt.”

Opmerkelijk is het, dat van Bergen in sommige exemplaren dezer editie den proloog, enz. van Erasmus heeft geplaatst, daar haar tekst met dien van Luther harmonieert. Dit heeft de drukker zeer waarschijnlijk gedaan om allen argwaan te voorkomen. En dat van Bergen nu eerst vóór zijn N. Testament een proloog plaatste, was, meent de Hoogl. De Hoop Scheffer, omdat door de concurrentie van Cornelis Heynricx en Doen Pietersoen, die beiden Nieuwe Testamenten met prologen hadden gedrukt, dit noodzakelijk was geworden.

Wij laten hier eenige plaatsen uit dit Nieuw Testament volgen, waaruit de Lezer eenigszins het karakter van dezen arbeid kan leeren kennen:

Matth. 1:25 wordt aldus gelezen: „ende hij bekende haer noyt, totdat” . . .; Luk. 16:22 „een grote clivinge”; 1 Kor. 11:18, 19 „twistinge onder u zijn” (kantteekening „ketterijen”); Tit. 3:10 „Eenē afgeduldē mēsche scuwet” (kantt. „enē ketter scout na die eerste” . . .); 2 Petr. 2:10 „en en ōtsien hē niet secten in te brēgē” (vs. 2 „verderflike sectē”); Hand. 24:5 „der secten der Nazarenen,” vs. 14 „na dien weghe die si eine secte heten” (kantteekening „dat na die secte, die si ketter heeten”); Gal. 5:20 „sectē”; Hand. 15:5 „sectē d’ pharizeē”; 26:5 „sectē ons Joetscap”; Joh. 21:15 „weydt . . hoedt . . . weydt”; Hand. 20:28 „bischoppen geset heeft om die gemeynte gods te voeden” . . .; Openb. 2:25 „macht genē over die heydenē, en hi sal se regerē”; Matth. 20:25 „die werellicke princen heerscapie hebben”; Ef. 2:11 „heydenen”; Hand. 11:18 „den heydenen boete gegeven totten levēne”; Openb. 19:5

„alle syn knechten”; Matth. 28:9 „God groet u”; Luk. XI „Onse vader in den hemel, uwen naem si heylich; u rijk come, uwen wille geschie op aerden als in den hemel, gheeft ons altijd ons daghelijcx broot, en vergeeft ons onse sonden, want wi oeck v'gevē allē die ons sculdich zijn, en leyt ons niet in becoringen, mer verlost ons vandē quadē” (kantt. „Vader uwen name werde geheylicht, u rijke toecome, geefs ons onse dagelicse broot, en vergeeft ons onse sōdē wāt wy oec v'gevē alle dye ons sculdich is, en en leyt os niet in becoringhe”); Matth. 9:11 „tollenaers ende sondarē” (kantt. „vele publicanen en sondarē”); Mark. 2:15 „tollenaren en sondaren”; Luk. 5:27 „tollenaar”; Matth. 10:3 „Matheus de tollenaar”; Matth. 5:47 „publicanen”; Matth. 21:31 „openbaer sondarē en lichte vrouwē”; —

Rom. 3:20 „want doer die wet coemt niet dan kennisse der sonden”; 4:15 „wāt die wet en werct niet dā gramscap”; 3:28 „allene doer 't gelove”; 3:25 „bewisen soude die rechtverdicheyte, die voer hē geacht is”; Mark. 6:20 „rechtverdich”; Luk. 2:25 „gherecht, ende godvruchtich”; Openb. 22:11 „rechtverdich”; Rom. 10:4 „Want Cristus is deynde der wet, daer aen rechtvaerdich wordt alle die aen hem gheloven”; Ef. 4:21 „en in hem geleert zijt ghelijck in Christo een oprecht wesen is” (kantt. bij „geleert zijt”: „in Cristo is”); Luk. 1:38 „met haestichedē, tot der stadt . . .”; Hand. 12:25 „en leverden die hantreykinge over” (kantt. „haren dienst volbracht hebbende”); Openb. 1 „met eenē lyne kele”; 1 Tim. 3:16 „die godsalghe v'holētheyte, die daer is gheopēbaert in”; 2 Tim. 3:16 „wāt alle scrift van god ingegeven, is orberlic te”; enz.

Deze teksten doen ons zien, dat van Bergen Luther's overzetting blijft volgen. Wij behoeven hierbij den Lezer niet te herinneren aan de grieven, die velen in Duitschland tegen de overzetting van Luther hadden. Het is van algemeene bekendheid, dat vooral de vertaling van Rom. 3:20, 4:15 en 3:28, waar Luther het woordje „nur” en „allein” tusschen den tekst inschuift, bestrijding gevonden heeft. „Die Bedeutung

(Dr. Keller), welke dieses im Urtext fehlende Wort *allein* für Luthers Lehrbegriff besitzt, ist ja bekannt; aber minder bekannt ist, dasz auch die beiden eingesetzten „nur“ für die spezielle Lehre, welke Luther ausgebildet hatte, von grundlegender Wichtigkeit sind. Gerade an diesem Punkt, an welchem Luther seinen Satz von dem gänzlichen Unvermögen des Menschen zum Guten anknüpfte, war seit den Tagen Dencks, der eine besondere Schrift gegen diese Lehre veröffentlicht hatte, der Kampf zwischen Luther und den „Sektirern“ entbrannt.”

Of in ons land de overzetting van Luther op laatstgenoemde wijze bestreden is, moeten wij hier laten rusten, want daarvoor zou ons onderzoek te uitgebreid worden.

Ook Emser, bijgenaamd de bok van Trier, heeft Luther van Schriftvervalsching beticht. Ofschoon niet altijd rechtvaardig ¹⁾, is toch deze bestrijding karakteristiek. Zooals blijkt uit de geciteerde teksten, vertaalt Luther Luk. 16 : 22 „Kluft” en laat „finstere” weg, omdat, zegt Emser, men het niet op het vagevuur zou toepassen, en „also flieheth Luther das Fegfeuer und alle Stellen, die darauf deuten oder lauten.”

Bij Openb. 1 : 13 denkt Luther aan een linnen kleed (badkleed) en Emser merkt hieromtrent op, dat doet Luther alleen „den priesterlichen Ornaten und Kleidern (die er ganz verachtet) zu Schmach und Unehren.” Ook de vertaling van Hand. 20 : 28 werd aangevallen. Daar vertaalt Luther „weiden”, omdat, zegt Emser, hij „der Bischöfe Regiment nicht erleiden kann,” enz., enz.

Dat Luther zijne dogmatische beginselen ook in zijne overzetting van het N. Testament niet verloochend heeft, is niet te ontkennen, en wat wij dus bij de oude Handschriftelijke overzetting der 14de en 15de eeuw niet aantreffen, wordt hier wel degelijk gevonden. Van lieverlede begint de dogmatische

¹⁾ Zoo verwijt Emser aan Luther, dat hij o. a. in Openb. 19 : 5 „knechten” vertaalt, en scheldt hem naar aanleiding daarvan voor een „vervolger der lieve heiligen,” doch zoo vertaalt ook onze Handschriftelijke tekst.

strijd op Nederlandschen bodem te ontbranden en reflecteert zich in de onderscheidene uitgaven van het N. Testament.

Uit dit oogpunt bezien, levert van Bergen in zijne Nieuwe Testamenten belangrijke bijdragen en kenschetst ons den religieuzen toestand van het begin der 16de eeuw hier te lande . . .

Reeds deelden wij mede hoe van Bergen zijne uitgave van 1524 met de voorrede van Erasmus had voorzien en in margine de afwijkingen van den Handschriftelijken tekst had aangegeven.

Nu laten wij bovendien nog een paar proeven van zijne vertaling volgen en plaatsen deze naast den tekst van Luther en dien der Nederlandsche Handschriften.

Luther 1522.

Joh. 1 : 19—28.

Unnd dis ist das zeugnis Johannis, da die Juden sandten vō Jerusalem priester uñ Leviten, das sie yhn frageten / wer bistu? Und er bekannt und leugnet nicht, und er bekannt, ich byn nicht Christus, uñ sie fragten yhn, was denn? Bistu Elias? Er sprach, ich bys nitt. Bistu eyn prophet? unnd er antwort, Neyn. Da sprachen sie zu ihm, was bistu denn, das wyr antwort geben denen, die uns gesand haben? was

Adriaen van Bergen 1524.

Ende dit is die ghetuyghenisse Johannes. doen die Jodē priesterē eñ Levitē van Jherusalem seyndē op dat si hem soudē vragen. Wie si dij. Eñ hi belijde eñ en loechendes niet. Eñ hi belijde Ick en ben Christus niet. Eñ si vraechdē hem Wat sijdi dan: Sijdi Elias? Hi seyde. Icken bens niet. Sijdi een prophet? Eñ hi antwoorde. Neen Doē seyde si tot hem. Wat sidi dan? opdat wij antwoorde gevē den genē die ons ge-

Handschrift n°. 243
Maatsch. Ned. Lett.

Ende dit is iohannes ghetughe Doe die ioden van ih'rlm sendeden die papen ende die leviten tot hem om hem te vragen wie bistu. Ende hi lydes ende en versakedes niet ende hi lydes dat hi xristus niet en ware. Ende si vragheden hem wat dan bistu helyas. hi seyde ic en bins niet bistu een prophete. Ende hi antwoorde neen Doe seiden si hem wie bistu opdat wi antwoorden moghen gheven den ghenen die ons ghe-

sagistu vō dyr selbs?
Er sprach, ich byn
eyn ruffende stym
ynn der wusten,
Richtet den weg des
hernn, wie der pro-
phet Isaïas gesagt
hat.

Und die gesand
waren, die waren
van den phariseern,
uñ fragten yhn uñ
sprachē zu yhm,
warumb teuffestu
denn, so du nit
Christus bist, noch
Elias, noch eyn pro-
phet? Johannes ant-
wort yhn unnd
sprach, ich teuffe
mit Wasser, aber er
ist mitten unter euch
getretten, den yhr
nicht kennet, der
ists, der nach myr
kommen wirtt, wil-
cher fur myr *gewe-*
sen ist, des ich nicht
werd byn, das ich
seyne schuch rymen
aufflose, Das ge-
schach zu *Bethabara*
iensyt des Jordans,
da Johannes teuffet.

.
.

sondē hebben? Wat
segt ghi dan van u
selvē? Hi seyde. Ick
ben eē roepende
stēme inder woest-
tijnē / bereyt dē
wech des heerē /
gelijc die propheet
Esaias geseyt heeft.

En die gene die
gesondē waren / die
warē van dē pha-
rizeē. En vraechdē
hē en seyde. tot hē.
Waer omme doopt
ghi dan / ist dat ghi
Christus niet en zijt /
noch Elias / noch
een propheet? Johā-
nes antwoorde haer /
en seyde. Ic dope
met water / maer hi
is midden onder u
gestaen / dien ghi
niet en kent. Die *ist* /
die nae mi comen
sal / die welcke voor
mi gheweest is / die
ic niet werdich en
ben / dat ic sijn scoen
riemen soude ont-
bindē. Dit ghe-
schiede tot *Betha-*
bara / op gheen side
der Jordanē daer
Johannes doopte.

sent hebben wat
segghestu van di
selven hi seide Ic
ben een stemme des
roepēs in der woest-
tinen maect bereet
den wech des heren
als ysayas die pro-
phete seide.

Ende die daer
ghesent waren wa-
ren vanden phari-
seen ende vraghe-
den hem endeseiden
waer omme doepstu
dan oft Christus niet
en biste noch helyas
noch gheen pro-
phete Johannes ant-
woerde ende seide.
Ic dope in den water
hi *stont* in die mid-
del van iu dien ghi
niet en kennet. hi
ist die na mi comen
sal die voer mi *ghe-*
maect is wies ic niet
waerdich en bin den
rieme van sinen
ghescoeyte te ont-
bindē Dese dinghen
ghescieden in *beta-*
nien over.

.
.
.

Matth. 5 : 21—27.

Ihr habt gehort, das zu den alten gesagt ist, du sollt nit todten, wer aber todtet, der soll des gerichtshuldig seyn. Ich aber sage euch, wer mit seynem bruder zurnit, der ist des gerichtshuldig, wer aber zu seynen bruder sagt, Racha, der ist des rads schuldig *wer aber sagt, du narr* der ist des hellischen fewers schuldig. Darumb wenn du deyn gabe auff den altar offerst, unnd wirst alda *eyngedenken*, das deyn bruder ettwas widder dich hab, so las alda fur dem altar deyn *gabe*, unnd gehe zuvor hyn, unnd versune dich mitt deynem bruder, unnd als denn kom und offer deyn gabe.

Sey *willfertig* deynem *widersacher*, bald, dieweyl

Ghi hebt ghehoort dat totē ouders ghesprokē is Ghi en sult niet doot slaē / want die doot slaet / dye sal des ordeels sculdich zijn. Maer ick segge u liedē / dat eēn yeghelijc die op sinē broeder gram is / die is des ordeels sculdich. En wie dat tot sinē broeder spreect Racha / die sal des raets schuldich zijn. *Ende wie tot sinen broeder spreect sot* oft dwaes / die is sculdich dat helsche vuer. Daerōme wanneer ghi u gavē opten outaer offert / ende dat ghi daer *ghedachtigh wort* dat dyn broeder yet tegē u *ut staende heeft* / so laet daer bi den outaer u *offerhande* / en gaet eerst en v'soent u met uwē broeder / en dan coemt en offert u gavē.

Ghi hebt ghehoort dattet den ouden gheseit is du en sulte niet doden. So wie verslaet die is sculdich des oerdels. Ic segghe iu so wie hem ver-toernt op sinen broeder die is sculdich des oerdels. So wie sinen broeder toespreket racha dat is een woert van onwaerde. die is sculdich des raets So wie *dat seit sot* die sal sculdich wesen der hellen des vuers. Is dan dattu dijn offer brēgheste totten outaer ende du *daer wordste ghedenckēde* dat dijn broeder iet heeft ieghens di laet daer dijn *offerande* voer den outaer ende ganc maect vrede mit dinen broeder ende dan so com ende brenc dijn offerande. Wes over *een draghende* mit dinen *weder sake*

du noch mit yhm
 auff dem wege bist,
 auff dass dich der
 widdersacher nit *der*
mal eyns ubirant-
 wortte dem richter,
 un d. richter ubir-
 antworste dich dem
 diener, un̄ werdist
 ynn den kercker
 geworffen, warlich
 ich sage dyr, du
 wirst nit *von dannen*
 erauzs kommen, bis
 du auch den *letzten*
 heller bezalest. . .

.

Sijt *haestelic goet-*
willich uwen *vyant* |
 als ghi met hem
 noch op dē wech
 zijt | op dat uwē
 vyant *bi avontuerē*
 u nz en levere den
 rechter / en̄ die rech-
 ter sinē dienare /
 op dat ghi inden
 kercker / ofte ge-
 vanckenisse niet
 gheworpen en wort.
 Voorwaer ic segge
 u | ghi en sult dā
utē kercker niet co-
 mē | voor dat ghi
den alder minsten |
ende laetsten pen-
 ninc betaelt sult
 hebben.

.

sonder beiden alstu
 mit hem biste in den
 weghe op datti dijn
 weder sake den rech-
 ter niet over en le-
 ver. Ende die rechter
 di dan overgheve
 sinen dienren ende
 du dan gheworpen
 wordste in den ker-
 cker. Ic seg di voer
 waer dattu daer niet
 ut en sulste gaen
 eer du den letsten
 vierlinc vergouden
 hebste

.

Joh. 20 : vs. 11—18.

Maria *aber* stund
 fur den grabe und
 weynet draussen,
 als sie nu weynet,
 kucket sie in das
 grab, und sihet
 zween Engel ynn
 weyssen kleydern
 sitzen eynem zum
 hewbten und den
 andern zum fussen,
 da sie den leychnam

Maria stōt aē dat
 graf buytē / en̄ weēde
 Als si nu weēde /
 so sach si int graf /
 en̄ sach twee engelē
 in wittē cleederen
 sittē eenē tē hoofde /
 en dē anderē tē
 voete / daer si dē
 lichaē Jesu geleyt
 haddē En̄ die selve
 seydē tot haer. Wijf
 wat weēt ghi? Si

Maria stont buten
 totten graven ende
 weēde doe si screide
 neyghede si haer
 ende sach int graf
 ende sach twee en-
 ghelen in witten
 sittende die een ten
 hoofden ende die
 ander totten voeten
 daer dat lichaem
 ih'n gheleyt was
 Die enghelen seiden

Jhesu hyngelegt hatten, und dieselben sprachen zu yhr, Weyb was weynestu? sie spricht zu yhn, sie haben meynen herrn weggenommen, und ich weys nicht wo sie yhn hyngelegt haben, un als sie das sagt, wand sie sich zuruck un sihet Jhesum stehen und weys nicht, daz es Jhesus ist, Spricht Jhesus zu yhr, weyb, was weynestu, *wen* suchstu? Sie meynet, es sei der *gartner* und spricht zu yhm, Herr hastu yhn *hyntrogen*? so sage myr wo hastu yhn *hyn gelegt*? szo wil ich yhn hollen, spricht Jhesus zu yhr, Maria, da wand sie sich umb und spricht zu yhm, Rabbouni, daz heist meyster, spricht Jhesus zu yhr, Rure mich nit an, denn ich byn noch nit auffgefaren zu mey-

seide tot haer. Si hebbē minē here wech genomē / en ic en weet niet waer si hē geleyt hebbē. En als si dat seyde / keerde si haer omme en sach Jesu staē / en wist nz dat Jesus was. Jesus seide tot haer Wijf wat weendi / *wat* soect ghi? Si meynde / het was die *hovenier* / en seyde tot hē. Here / hebt ghi hē wech *gedragē* / so segt mi waer ghi hē henē *geleyt hebt* / ick wil hē halē. Jesus seide tot haer. Maria Doē keerde si haer ōme en seyde tot hē Rabboni / dz heet meester. Jesus seyde tot haer. *En* roert mi nz aē. Wāt ic en bē noch nz opgevarē tot minē vader. Maer gaet henen tot minen broederen en segt haer. Ick vare op tot minē vad' / en tot uwē vad' tot minē god en tot

haer wijf wat weenstu si seide hem want si hebbē minen heer heen ghedraghen ende ic en weet niet waer sine gheleit hebben. Doe si dit gheseit hadden keerde si haer omme ende sach ih'm staende ende en wiste niet dattet ih's was. Jhesus seide haer. wijf wat wenestu *wien* soecstu. Si waende dattet een *gardenacer* ware ende seide hem. heer hebstune *hene ghedraghen* so secht mi waerstune *gheleit hebste* ende ic sellen op bueren of draghen. Jhesus seide haer maria. Si keerde omme ende seide hem. Rabbouni dat is te segghen meester. Jhesus seide haer. Een wil mi niet aantasten want ic en bin noch niet tot minē vader ghelommen Maer ganc tot minen

nem vater, gang	uwē god. Maria	broederē ende sech
aber hyn zu meynen	Magdalena <i>quā</i> en	hem Ic vaer op tot
brudern, unnd sage	v'condichdet <i>dē</i> dis-	minen vader ende
yhn, Ich fare auff	<i>cipulē en seide</i> ick	uwen vader ende
zu meynem Vater	heb <i>dē</i> here gesiē	tot minen gode ende
und zu ewrem Vater,	en <i>dese dingē</i> heeft	uwen gode Doe
zu meynem Gott	hi tot mi gheseijt.	quam maria mag-
und zu ewrem Gott.		dalena boetscappen-
Maria Magdalena		de den iongheren
<i>komt</i> und verkun-		Ic sach den heer
<i>digt den jungern,</i>		ende dit seide hi mi.
Ich hab den herrn		
gesehen und <i>solchs</i>		
hat er zu myr gesagt.		

Wij hebben het verschil, dat tusschen Luther en van Bergen bestaat, niet altijd aangegeven, want het blijkt te duide-
lijk, dat van Bergen zich niet slaafsch gebonden heeft aan
Luther. Om nog meer de vrijheid van den Antwerpschen
boekdrukker tegenover zijn origineel in 't oog te doen vallen,
laten wij nog enkele teksten spreken. Luther bijv. vertaalt
op vele plaatsen het Grieksche woord *δυναμις* door „fromm”
(zie Mark. 6 : 20; Luk. 1 : 6, 2 : 25, 23 : 50; Matth. 1 : 19;
Hand. 10 : 22; Openb. 22 : 11), doch van Bergen leest
„rechtvaerdich, gherechtich, gherecht;” Luther vertaalt Luk. 1 : 38
„mit züchten” en van Bergen „met haesticheden”; Luther
Joh. 11 : 54 „frei” en v. B. „int openbaer”; Luther Luk. 1 : 28
„holdselige” en v. B. „vol gratien”; Luther Matth. 11 : 25
„Unmundigen” en v. B. „cleynen”; Luther 1 Kor. 11 : 18, 19
„Spaltungen — Spaltungen” en v. B. „tweedracht — twis-
tinge”; Luther Tit. 3 : 10 „abtrünnigen Menschen meide” en
v. B. „Eenen afgedeeldē mēsche schuwet”; Luther 2 Petr.
2 : 10 „die Gottseligen — versuchung — ungerechten” en v.
B. „goede en salighe — temptacien — die quade ende on-
rechtvaerdighe”; Luther — Matth. 6 : 28 „arbeytten nit auch
nehen sie nit” en v. B. „si en arbeydē niet noch si en spin-

nen niet"; Luther Gal. 5 : 26 „die Liebe die durch den" en v. B. „dat gheloove dat door" enz.

. . . . Men ziet dus, dat van Bergen op vele plaatsen van de overzetting van Luther afwijkt, en alzoo is zijne overzetting niet eene getrouwe vertolking van Luther's N. Testament te noemen. Van Bergen heeft sommige plaatsen naar de Vulgata gecorrigeerd, en bovendien, gelijk wij reeds opmerkten, de lezing der oude overzetting in margine geplaatst, waar deze van zijne vertaling afweek.

.
Jan van Ghelen, te Antwerpen, heeft waarschijnlijk in 1524 ook een Nieuw Testament gedrukt, waarvan het eenige bekende exemplaar in handen is van en beschreven is door den Hoogl. Doedes ¹⁾. „In deze uitgaaf vinden wij de Schriften des N. Verbonds zóó bijeen, dat eerst de vier Evangeliën, dan de Handelingen der Apostelen met de Openbaring van Johannes, vervolgens de veertien Paulinische Brieven, eindelijk de zeven Algemeene Zendbrieven, elk van deze vier groepen met een afzonderlijken titel, in klein 8º formaat, vereenigd zijn."

„Wat den tekst dezer uitgaaf betreft, hij schijnt voor eene nieuwe vertaling van de Vulgata te willen gehouden worden, althans in de Evangeliën, Handelingen en Openbaring; doch vele uitdrukkingen doen ons aan Adriaen van Bergen's editie denken. In de Paulinische Brieven stemt hij wel meermalen met laatstgenoemde overeen, maar gaat hij toch ook dikwijls zijn eigen weg. In de Algemeene Zendbrieven is zijne overeenkomst met Jacob van Liesveldt's eerste uitgaaf onmiskenbaar, en geeft hij alzoo de oude reeds bestaande overzetting der Vulgata (Doedes)."

Verder is omtrent deze editie op te merken, dat nu en dan tusschen den tekst glossen zijn gevoegd en hier en daar sommige woorden worden omschreven of opgehelderd. Bijv.:

Matth. 23 : 15 „ghi die lant en water oloopt. odat ghi een proselyt (dat is ee bekeert heyde) maect."

¹⁾ Zie Doedes: „Nieuwe Bibl." — Hist. Ontdekkingen.

Matth. 24 : 28. „wāt waer dat lichaem is. (Christi inder menslicheyt en glorioser ghedaentē) daer vergaederē die aeren. (dat sijn de heyligē $\chi\rho\sigma$ te ghemoete comēde ten oordele).”

Matth. 24 : 30 „ende dan sal dat teyken der menschen sone. (cruys, nagelen, en lancie. instrumēten der passien $\chi\rho\sigma$ oft de lijcteekenē sijnder wonden.) in dē hemel opebarē.”

Matth. 13 : 14 „wanneer ghi aensien sult die onmenschelicheyt der mistroosticheyt. dat is Antekerst oft tbeelt des keyzers oft adriani oft den afgod. staende daert nyet en behoort,” enz., enz. ¹⁾

Wij konden ook op sommige teksten wijzen, die al bijzonder sterk van die der andere edities verschillen. Om slechts iets te noemen, wijzen wij bijv. op Luk. 16 : 23, waar van Ghelen „de kloof” tot een berg laat worden.

Deze uitgaaf van den Antwerpschen drukker is allerbelangrijkst en aan den Hoogl. Doedes blijft de eer toekomen van onder ons voor het eerst hierop gewezen te hebben. Zij is een zonderling mengsel van verschillende lezingen en daardoor moeilijk onder eene bepaalde rubriek te brengen.

Dat zij hier onder de edities naar de overzetting van Luther is geplaatst, is daarom, omdat zij grootendeels Adriaen van Bergen volgt. Zij maakt op ons den indruk, dat haar auteur aan alle partijen heeft willen te gemoet komen. Als wij zijn N. Testament van 1525 bespreken, zal dit streven nog meer openbaar worden.

Waarschijnlijk had Hans van Ruremunde, te Antwerpen, reeds in 1522 een Nieuw Testament naar de Latijnsche Vulgata, waarbij het Grieksch vergeleken is, uitgegeven; met zekerheid weten wij, dat hij in 1525, 26 Sept., een Nieuw Testament te Antwerpen gedrukt heeft. Deze editie is een herdruk van de vertaling van Adr. van Bergen, met dit verschil, dat zij de lezingen der oude overzetting op den kant weglaat en de voorrede van Luther heeft overgenomen. De

¹⁾ Zie Prof. Doedes, A. W

titel ¹⁾ is gesloten in een vierkant, dat omringd is van de door beelden en woorden uitgedrukte zinnebeelden van Justicia, Avaricia, Prudencia, Spes, Fortuna.

Op het laatste blad van de Openbaring staat onderaan: „Ter eeren gods, en tot salicheyt van allen christen mensche” — enz., enz. ²⁾.

Achter het Evangelie van Johannes is een Tafel geplaatst om „te vinden die Epistelen ende Evangelien. Also men die binnen den gheheelen jaer in der kercken houdt.” Vóór elk der Boeken of Brieven staan onmiddellijk vóór de eerste, keurige, kapitale letters, de Evangelisten en Apostelen met hunne symbolen, ter grootte van $\frac{1}{12}$ der bladzijde: Mattheus met den engel, Markus met den leeuw, Lukas met den os, Paulus met het zwaard, Petrus met een sleutel, Jakobus met den pelgrims-mantel om, een pelgrimsstaf in de linkerhand, de pelgrims muts met de drie Jakobsschelpen op 't hoofd en blootsvoets....

Bijzonderheden in dit opzicht zijn:

a. Johannes mist den arend en wordt alleen voorgesteld staande in een nis, doch van de rechterhand de beide voorste vingers opstekende als deed hij den eed van trouw, en een kelk met twee uitstekende slangenkoppen dragende in de voor het hart geplaatste linkerhand.

b. Vóór den tweeden Brief aan de Thessalonicensen en vóór dien aan Filemon staat niet het gewone beeld van Paulus, maar dat van een anderen apostel, met een slachtmes in de rechterhand, hebbende rechts naast zich een gebroken pilaar of halve zuil. Blijkens den Neurenberger Kroniek zou dit beeld niet Paulus, maar Judas Thaddeus voorstellen.

c. Vóór Hebreëen staat Paulus met het zwaard.

¹⁾ „Dat heylich Evāgelium / dat levende woort gods utghesproken door onsen Salichmaker Jesum Christū / bescrevē door ingheven des heyligen gheest van den heyligen Apostelen en Evāgelisten. En die Epistelen sinte Pauwels en Peeters, en voort die ander Epistelen gheschidenissen / ende openbaringhen des gheheelen nyewen Testamēts.”

Anno 1525. den XXVI. dach in September.

²⁾ Zie Schultz Jacobi: „Bijdragen tot de Gesch. der Ev.-Luth. Kerk,” II: 50.

d. Bij Judas Thaddeus is geen symbool, tenzij dit moest te zoeken zijn in zijne leunende houding en de op elkander liggende handen.

e. Vóór de Openbaring staat geen apostelbeeld; vóór den proloog op den Brief aan de Romeinen is eene aan de achterzijde bedrukte plaat, voorstellende Paulus' bekeering en prediking, terwijl de Openbaring van „St.-Jan den Theologen” door 22 platen wordt opgehelderd.

Wat verder den vorm dezer editie betreft, zij heeft, evenals de uitgave van Doen Pietersoen in 1523, de voorrede van Luther overgenomen en heeft hier en daar eenige verklaringen tusschen den tekst gevoegd. Wat de verklaringen tusschen den tekst aangaat, deze zijn met een sterretje aangeteekend en niet gelijk bij Adriaen van Bergen of bij Doen Pietersoen op den rand geplaatst, en omdat er soms eenige sterretjes kort op elkaar volgen, is het eerste woord van den zin, welke, of het woord zelf, dat opheldering behoeft, herhaald en tusschen haakjes gezet.

Ophelderingen. Bij Matth. 3 : 15 „want alsoe betamet ons opdat wi alle gerechticheyt volbrengghen moghen,” staat aangeteekend: * „(Alle gerechticheyt) alle gerechticheyt wort vervult / wanneer wi alle onse gherechticheyt ende eer verlaten. Dat god alleen voor dien ghehouden wordt, die gherecht is / ende gherecht maect die geloovighen. Dit doet Johannes als hi sijnder gerechticheyt utgaet / ende van Christo wilt ghedoopt worden / ende gerechtvaerdicht. Dit doet oock Christus / als hi sijnder gherechticheyt en eere niet aen en neemt / maer laet hem doopen ende doden / want tdoopsel is anders niet dan dooden”

Matth. 5 : 13 „(Dat sout) als die leeraers ophouden gods woort te leeren. So moeten si van menschen gesetten ende wetten overvallen ende overtreden worden.”

Matth. 5 : 29 „(Steekt) Geestelick utsteken dat is hier geboden / dat is wāneer der ooghen lust ghedoot wort int herte ende afghedaen / en niet van dat utworpen der ooghen / also spreekt Paulus oock / daer hi seit / doot u leden die daer

op der aerden sijn / niet dat ghi u selvē sult crencken oft hinder doen / maer als Christus leert die begheerten uws herten te dooden”

Matth. 5:34 „(Sweeren) Alle sweeren ende eeden sijn hier verboden / dat die mensche van hem selven doet. Maer alst die liefde / noot / nut des naesten / oft gods eer eyschet / voordert / so ist wel ghedaen: ghelijck oock gramscap verboden is / eñ nochtans loffelick is alsoe ut liefden ende tot gods eeren ghevordert wort.”

Matth. 5:46 „(Publicani latinsch) heet tollenaer in duytsch / eñ sijn gheweest die der Romeynen centen eñ tol bestelt hebben / eñ waren ghemeynlick godlose Heydenen / daer van den Romeynen gheset.”

Matth. 7:6 „(Dat heylichdom) is gods woort / waer doer alle dinck gheheylicht wort. . . . (Honden) sijn die dat woort gods vervolgen. . . . (Verckenen) sijn die in vleeschelijcke wellust verdronckē sijn / eñ daer doer dat woort niet en achten.”

Matth. 9:13 „(Niet den rechtvaerdigen) Christus verworpt alle mēschelicke vroemheyt eñ wilt dat wy alleen op sine vroēheyt bouwen daer om hier oock spreekt dat hi roept die sondaren / eñ Paulus spreekt 1. Timo. 1. Christus is in die werelt gecomē / om die sondaren salich te maken.”

Matth. 16:18 „(Petrus) Cepha Syrisch / Petros grycx heet op duytsche eenen steen / eñ alle christen sijn petri om der bekēnisse wil die hier petrus doet / welck es die steen daer op petrus ende allen petri gebout sijn.”

Rom. 3:23 „(Si sijn) Merct op dit woort / daer hi seyt / si sijn alle sondarē. Dit is dat hoofdstuk / eñ plaets den middel vander Epistelen / eñ der gāser scriftuerē / Te wetē / dattet al sonde is / wat doer dat bloet Christi niet verlost / eñ int gelove gerechtverdicht en wort. Daerom verstaet desen text wel / wāt hier leyt daer nedere / alle v'dienst eñ roem der werckē / gelijc hi selve seyt / eñ blijft alleene die puere gods ghenade ende eere.”

Hebr. 1:3 „(Reyninghe onser sonden) Christus is alleen / doer welcke onse sonden sonder verdienst vergeven worden /

niet alleen die erfsonde als somighe meenen / niet alleen die sondē die doe ter tijt waren. Maer erfsonde met die totter tijt geschiet waren / en noch geschien. Leest Jo. 1. en XVII. Ro. III. 1. Joh. II. en Hebr. IX. en. X. bewijst Paul' dat ter alte samē betaelt is doer die offerende Christi / als datter na hem geen offerande en is voor die sonde / als Daniel seyt. IX. en Ps. XI"

Dat de tekst dezer editie bijna woordelijk met dien van Adr. van Bergen 1524 overeenstemt, kan uit het volgende blijken. Hans van Ruremunde leest Matth. 5 : 21—27 aldus:

„Ghi hebt ghehoort dat totten ouders ghesproken is. Ghi en sult niet doot slaē / want die doetslaet / dye sal des ordeels sculdich sijn. Maer ick segge u / dat een eyghelijck die op sinen broeder gram is / die is des ordeels sculdich. En wie dat tot sinen broeder spreekt Racha / die sal des raedts schuldich zijn. Ende wie tot sinen broeder spreekt sot die is sculdich dat helse vuer. Daerōme wanneer ghi u gavē op ten outaer offert / ende dat ghi daer ghedachtig wort dat dijn broeder yet teghen u ut staende heeft / so laet daer voor den outaer u offerande / en gaet eerst en versoent u met uwen broeder / en dan coemt en offert u gaven.

Sijt haestelic goetwillich met uwen vijant / als ghi met hem noch op dē wech sijt / opdat uwen viant bi avontueren u niet en levere den rechter / en die rechter sinen dienaere / ende ghi wort inden kercker gheworpen. Voorwaar ick zegghe u / ghi en sult dan ut den kercker niet comen voor dat ghi den alderminsten / ende laetsten penninck betaelt sult hebben.” (Vergelijk bl. 383/384).

.

Hans van Roermunde heeft ook het O. Testament in het Nederlandsch laten drukken. Het geheel verscheen in vier deeltjes (160) en volgt in het eerste, dat de Pentateuch bevat, en in het tweede, alleen wat de Psalmen betreft, de overzetting van Luther.

.

Een maand later dan het N. Testament van Hans van Ruremunde verscheen te Bazel eene uitgaaf van het N. Testament in het Nederlandsch bij Adam Petri van Langendorff (Adam Anonymus) ¹⁾, welk N. Testament een herziene en verbeterde druk is der Amsterdamsche uitgaaf van Doen Pietersoen. Men vermoedt, dat Adam Petri van Langendorff de drukker er van is, bijgestaan door een Nederlander, die de geschieden is van het ontstaan dezer overzetting nauwkeurig kon kennen en misschien eerst onlangs het vaderland wegens de vervolging ontvlucht was.

De Hoogleeraar De Hoop Scheffer besluit dit laatste uit de zuiverheid van taal en den aard der gemaakte verbeteringen, maar vooral uit de voorrede, waar men o. a. leest: „ende want die Overlantsche spraek rechter, rijcksinniger ende fijner is in woerden, so hebben wij haer in sommige lichte woertkens ende sproecken een weynich naghevolgt, ende ons met haer vergelijckt, so veel een yegelick wel mach verstaen. Want onze meyning niet was heel Hollants ofte Brabants, mer tuschen beyden, op 't korste en reynste na onsen vermogen een gemeyn spraek te volgen, die men all nederlant doer lichtelick solde mogen lesen ende verstaen.” — „Zóó kon (de H. Sch.) alleen een Nederlander schrijven, daar geen vreemdeling tot het vervullen dezer taak in staat was; en, wanneer wij letten op de prioriteit, aan 't Hollandsch boven het Brabantsch in dit schrijven toegekend, maar bovenal op den afkeer van Fransche basterdwoorden, waarvan menige correctie getuigt, dan zijn wij geneigd er bij te voegen: Zóó kon alleen een Noord-Nederlander schrijven.”

Wij achten het van algemeene bekendheid, dat in deze tijden velen buitenslands een toevluchtsoord zochten, en dat onder hen velen zullen geweest zijn, die tot verspreiding van de H. Schrift in hun vaderland krachtig hebben medegewerkt. Le

¹⁾ In 1526 gaf hij de Psalmen uit naar Luther's overzetting, met verklaringen van Joh. Bugenhagen uit Pommeren. (Zie Le Long: „Boekzaal”, 585). Deze Souter is te Genève herdrukt in kl. fol. bij Petrus Stephanus.

Long is ook van meening, dat dit N. Testament te Bazel is gedrukt en denkt aan Erasmus, Mart. Bucerus en anderen, doch het laatste woord is hierover nog niet gesproken . . .

In dit N. Testament is de rangschikking der Boeken als volgt: De vier Evangeliën, de Handelingen, de Brieven van Paulus tot Filemon, dan de Zendbrieven van Petrus en van Johannes, de Brief aan de Hebreëen, de Zendbrieven van Jakobus en Judas en de Openbaring van Johannes.

Boven elk Boek staat de naam Jezus, en achter de Hoofdstukken vindt men glossen of verklaringen, met eene kleinere letter gedrukt.

Zoo lezen wij onder Matth. 1 „Beruchtigen, etc. Dat is, hi wolde haer niet te scāde maecken voer den luden, as hi wel macht had na die wett: ende also beroempt Sant Mattheus Josephs doechsamheyt, dat hy oeck sȳns rechts om der liefden wil verlaten heeft.

Jezus is een Salichmaker, gesontmaecker ende beholder.”

Cap. 2 „wijsen etc. die Sant Mattheus Magos noemt en Magi sijn in sommige oestlandē naturlijke *meysters* ende *priesters* geweest.

Ut met hen (St.-vertaling „omdat ze niet zijn”).

Dese sproeck had Sant Mattheus sonderling angetogē, dat hy daer doer solde tonē, hoe datter altijt met die christōheyt staet wāt het schijnt alle weech voer die werelt als oft ut waer met dē christen, nochtās blijvē sij tegē alle macht der hellen wonderlick doer god onthouden. En men siet hierin desen kynderen hoe een recht christelijck wesen in liden staet.”

Cap. 4 „*Boete* heyt beteringe, als wolde hij spreekken bewijst met den wercken, dat ghi u gebetert hebt.

Alle gerechticheyt dese wert vervuult wanneer wy ons aller onser gerechticheyt en eerē vertyē, dat God alleen voer dē geholdē wert, die gerecht sȳ, en gerecht maeckt die geloevigē. Dit doet Johānes, so hij ut gaet sijnre gerechticheyt, en wil vā Christus, so hij hē syner gerechticheyt en eere niet annēpt, mer hy laet hem dopē en dodē, wāt dat doepsel is niet anders dā die doet.”

Cap. 5 „*Dat sout*.... wāneer die lerars opholdē gods wort te leeren; so moeten sy van menschen gesetten overvallen ende vertreden werden.

Ontbint. Also doet der papisten troep, seggēde, dat dese geboden Christi syn niet geboden, mer raden.

Sweren. Alle sweren en eedē is hier verbodē, dat die mensch van hem selver doet. Mer wāneer die liefde, die noet, nutheyt des naesten, ofte gods eere eischet ist wel gedaen.

Tollenars heytē op 't latyn publicani, ende sijn die geweest, die der”

Cap. 7 „*honden* sijnt die dat wort gods vervolgen.

Clercken sijnt, die in vleysseliken lust verdroncken, dat wort gods niet achten.

Doen. Hier eischet Christus oeck den geloeven, want waer dat geloeve niet is, daer doet men die gebodē niet. Rom. 3.

En alle goede wercken na den schijn sonder geloeve gedaen, sijn sundē. Daer tegē oeck waer geloeve is, daer moeten rechte goede wercken volgen, dat heyt Christus (doen) van reynen hertē doen. Mer dat geloeve reyniget dat hert. Hand. 15, ende solcke goetheyt, staet vast tegen alle wynden, dat is alle macht der hellen; wāt sij is op den steen Christum, doer den geloeve getimmert. Goede werckē sonder geloeve syn der dwasen ioncfrauwen lampen sonder oly.”

Cap. 9 „*Niet an den offer*.... dit alleen goede werck sijn, die dē naesten te goet kommen, singens, vastens, offerens, acht God niet.

Droevich wesen. Daer is twederley lydē, Dat eē ut eygen verkiesing angenomen, als der monniken regulen etc., gelijk Baāls priesters hoer self staecken. Solck lijden holt al die werelt, en hielden die phariseēn, oeck Johānis iongeren voer groet. Mer God verachtet.

Dat ander lijden is vā God sonder onse verkiesen toe geschikt, als scande, doet etc. Dit willick te lidē is een recht cruys, ende godbehaechlyck.

Pijppers die men tot den lijcken gebruijckt ende beduyden valsche lerars.”

Cap. 15 „God gegeven. Ofte „Het is u nutter, als ick dat tot offerande geeff, als die canones nu leren, van testamēten ende stichtingen.” ”

Cap. XVI „Alle Christen syn Petri (= steen) om der bekēnis willen, die hier Petrus doet, welck is die steen, daer Petrus, en alle Petri op getymmert sijn, die bekēnis is gemeyn, also oeck die naem.”

Cap. 24 „*Gruwel*. Deze gruwel voer God moet vā butē een schoē ansien der heylicheyf voer die werelt hebbē, Daer die rechte heylicheyf mede verwoest wert, als den paus regiment, ende in voertyden der Joden en heyden afgoderye waren.”

Hoe gaarne wij ook hier een breede lijst gaven van zulke verklaringen, wij zien ons genoodzaakt dit na te laten, doch het weinige, uit dit N. Testament medegedeeld, is toch genoegzaam, om te laten zien, dat deze verklaringen geheel met die van Luther overeenkomen ¹⁾. In plaats hiervan laten wij nu sommige teksten spreken, die voor een breeder onderzoek naar den aard dezer overzetting niet onbelangrijk zijn:

Matth. 1 : 25 vertaalt „ende hij bekende haer niet, totdat”; 5 : 30, 23 : 15, Mark. 9 : 43, Luk. 12 : 5, 16 : 23, Hand. 2 : 27, 1 Kor. 15 : 55, Jak. 3 : 6, 2 Petr. 2 : 4, Openb. 1 : 18 lezen „helle”; Matth. 9 : 11, 10 : 3, Mark. 2 : 15, Luk. 5 : 27 vertalen „tollenaren en sondaren.””; Tit. 3 : 10 „Eenen menschen die partye maeckt, scuwet als”; 1 Kor. 11 : 18 „wāt het moeten secktē onder u sijn”; 2 Petr. 2 : 10 „Mer aldermeest die ghenen, die daer wādelē na den vleesch in die lust der onsuverheyf: en die heerscappijen verachten, stoltmoedich, eyghen sinnich, ende ontsien hoer niet die maiesteijten te lasteren” Hand 24 : 5 „en een voernaemste der partyē vā den”; vs. 14 „secte”; Gal. 5 : 20 „secten”; 2 Petr. 2 : 1 „secten.” Luk. 16 : 22 „een groet duyster gat”; Matth. 20 : 25 „Ghi weet dat die wereltijcke vorstē heerscappy hebbē, en die over-

¹⁾ Zie N. T. Hans van Ruremunde, 1525.

heerē gebruyckē geweld ōder hoer . . . ” Joh. 21 : 15 „weidet — huedet — weydt”; Hand. 20 : 28 „tot biscopē, om die gemeynte gods te weydē”; Openb. 2 : 25 „macht gevē over die heydē: en hy sal se weydē met . . . ”; Hand 2 : 30 „dat die vrucht sijner lenden, solde op synē stoel sitten” (vgl. St.-vert.) Rom. 1 : 3 „die hem geboren is, van dē sade Davids, na den vleesch ”

.
 Bij dit N. Testament is nog een kalender gevoegd, rood en zwart gedrukt, beslaande 14 bladzijden; ook een Almanak van 16 jaren, beginnende met 1525 tot 1540 (er staat in plaats van MDXL — MDLX).

Hierna volgt „Een gemeyn voorrede in dat Nyewe Testament”. Dit is de geheele voorrede van Luther, overeenkomende met den Amsterdamschen druk van 1523. Achter deze voorrede volgt nog, zooals in de Hoogduitsche drukken van Luther, het volgend bericht:

„Welcke die Rechte ende Edelste Boeken des Nyewen Testaments sijn.” In dit bericht staan Johs.’ Evangelie, de Br. van Paulus, vooral de Brief aan de Romeinen, de Brief van Petrus bovenaan, als hebbende „die rechte Kern ende March onder alle boecken. Want in desen vynt ghy niet veel wercken ende wonderdaden Christi bescreven; Mer ghy vynt daer heel meysterlick utgestreeken, hoe dat Geloef an Christum, Sonde, Doet en Helle verwinnt, ende dat Leven, Gerechtigheyt ende Salicheyt geeft, welcke die rechte art is des Evangelii, als ghi gehoort hebt. Want als ick’er ymmer een ontbeeren solde, der Wercken, ofte der Predige Christi; so wolde ick liever der Wercken, dan syner Predige derven. Want die wercken helpen my niet: Mer sijn woerden die geven dat leven, als hy self secht.

Summa, Sant Johannis Evangely ende sijn irste Epistel, Sant Paulus Epistel, sonderling tot den Romeynen, Galateren, Epheseren, ende Sant Petrus Irste Epistel, dat syn die Boecken, die u Christum wijsen, ende al dat leeren, dat u te weten Noet en Salich is; of ghy oeck schoon geen ander

Boecken, noch Leere nymmer saecht, noch hoerden. Daerom is Sant Jacobs Epistel, een rechte stroyen Epistel daer tegen gelijkt, want sij doch geen Evangelische art an haer heeft” .

In de voorrede op de Openbaring van Johannes wordt uitdrukkelijk gezegd:

„Ick seg wat mij dunct: Mij gebrect an desen Boeck niet eenerley saeck, dat ick's noch Apostolisch, noch Prophetisch holde. . . . Wederom solden salich sijn, die daer holden wat daer in staet; so doch nyemant weet wat dat is? Ick swijch dat hij 't holden solde; ende even so veel is als hadden wij 't niet. Oeck syn der wel veel edeler Boecken voerhanden, die te holden sijn”

Verder wordt gezegd, dat velen der vaderen dit Boek hebben verworpen, hoe hoog Hieronymus dit Boek ook prijzen moge.

„Eyndelick, een yghelick holde daer van wat hem syn geest geeft, myn geest kan hem in dat Boeck niet scicken; Christus wert daer in noch geleert, noch bekend; dat welck te doen voer alle dingen een Apostel sculdich is (Hand. 1 „ghy sult myn Getuygen syn.”)

De drukker van dit N. Testament heeft ook nog in hetzelfde jaar van deze editie een anderen druk bezorgd en het eigenaardige hiervan is, dat hij in plaats van papier, perkament heeft gebruikt. Een exemplaar hiervan vond Le Long in een catalogus vermeld en bij nader onderzoek bleek hem, dat dit het eerste gedeelte was van het N. Testament ¹⁾.

Ofschoon dit N. Testament in het buitenland gedrukt is, hebben wij het toch onder de Nederlandsche uitgaven opgenomen.

Wij zien hieruit, hoe de vluchtelingen aan hunne geestverwanten in het vaderland bleven denken en hunne geestelijke leiders bleven. Het is opmerkelijk, dat in deze editie ook het

¹⁾ Het tweede gedeelte bezit de Maatsch. van Nederl. Lett. te Leiden.

oordeel van Luther over sommige Brieven, enz. is opgenomen, wat Hans van Ruremunde (1525) niet durfde of wilde doen. Luther toetste alles, wat hij in de H. Schrift vond, aan den Christus, Wiens persoon en werk hij als den hoofdinhoud der Schrift had leeren kennen. Dit was dan ook de reden, waarom hij met den Brief van Jakobus zoo weinig was ingenomen. Hierin stond Luther lijnrecht tegenover Rome; geen Kerk, meende hij, kon een Boek kanoniek maken. Zoo had hij het autoriteits-standpunt van Rome verlaten en dit moesten ook de Nederlandsche Hervormingsgezinden weten, opdat ook zij, evenals hij, de verschillende Boeken des Bijbels van uit de Openbaring Gods in Christus, als het middelpunt der H. Schrift, zouden leeren beschouwen.

Bij dit (Protestantsch) beginsel van Luther wordt in dit N. Testament nog een ander (Protestantsch) beginsel genoemd. In het Bericht „Tot den Christelijken Leser” staan deze woorden geschreven: „Die Geest ons Heeren Jesu Christi wil ons allen verlichten, tot rechte kennisse sijner genaden, ende syner Godlijcken Woerden.” Rome hield het recht der uitlegging aan zich; in dit N. Testament wordt met deze woorden als beginsel uitgesproken, dat het recht van uitlegging alleen de H. Geest heeft, door wien de Schriften geschreven waren. Wie dus niet door dien Geest voorgelicht wordt, kan onmogelijk den zin der Schrift verstaan. En deze voorlichting is niet de gave Gods aan eene zichtbare Kerk, maar aan de Gemeente van Christus, waardoor elk lid dier Gemeente in die voorlichting deelt.

Zoo werden voortdurend die tegen Rome strijdende beginselen onder het volk gebracht, waardoor de breuk met haar steeds grootere afmetingen aannam

Ook lezen wij in dit Bericht, dat dit N. Testament is overgezet in een taal, die door heel Nederland gemakkelijk kon verstaan worden. De bedoeling was dus, om deze editie in aller handen te brengen. Wat schoone zorg voor hunne achtergebleven broeders in den geloove!

.

In datzelfde jaar, 1525, zag weder te Antwerpen een N. Testament het licht, door Govert van der Haghen uitgegeven. De Hoogl. De Hoop Scheffer wil, dat M(athias) K(rom) de drukker er van was, en leidt dit af uit het wapen op de laatste bladzijde, maar vooral uit de initialen „M. K.”, waarboven de zinspreuk staat: „Sola fides sufficit.” Maar is dit wel de zinspreuk van Mathias Krom? En zijn de initialen wel goed opgevat? Het is gevaarlijk om hierin met dezen Geleerde te verschillen, te meer, daar de Hoogl. Doedes zich plaatst aan de zijde van zijn ambtgenoot. Wij meenen, dat de initialen den naam van Martin de Keyser te lezen geven; de zinspreuk „Sola fides sufficit” was het merk van dezen drukker.

Dit Nieuwe Testament verscheen onder den titel: „Dat nieuwe testament ons Heeren Jesu Christi met alderneersticheyt oversien ende verduytst. Een vermaninghe oft onderwijsinge om allen christen menschen met grooter neersticheyt dat Evāgelium te lesen.

Evangelium	{	S. Matheus.
		S. Marcus.
		S. Lucas.
		S. Johannes.

Christus spreekt Marci int XVI Capittel.

Gaet in alle die werelt ende predict,” enz.

Op den rug van den titel staat een almanak van 16 jaren en achteraan het jaartal 1525.

De proloog is woordelijk dezelfde als van het N. Testament van Heynrickz 1524. De Brief aan de Hebreëen staat achter Filemon en de Openbaring aan het einde. De tekst 1 Joh. 5 : 7 is niet opgenomen. Alhoewel de voorrede overeenkomt met die van Heynrickz (vert. Erasmus), toch is in deze editie de vertaling van Luther gevolgd. Het heeft korte inhoudsopgaven boven de Hoofdstukken, gelijkkluidende teksten en een enkele verklaring aan den kant.

Om deze editie wat van naderbij te leeren kennen, geven wij ook hieruit eenige sprekende teksten:

„Matth. 6: Onse vader die daer zyt in de hemelē. Geheylt si uwē naem. U ryc toecome. Uwē wille gesciede opter aerde als indē hemel. Gheeft ons hudē ons dagelix broot. En vergeeft ons onse scult, gelijc wi onse sculdenarē v'gevē. En brengt ons niet in tēptacie. Maar v'lost ons vā den quadē (wāt dat rijck is uwe, en die cracht en heerlicheyt inder ewicheyt) Amen. (Vgl. Adr. van Bergen's N. T. 1524).

Matth. 7: Gaet in door die enghe poort, wāt die poorte is wijt ende die wech is breed die daer afleyt totter verdoemnisse, en vele synder, die door dese gaen. En die poort is enghe, ende de wech is smal die totten leven leyt, ende luttel sijnder dien vinden.

Matth. 9: Den oost is groot, mer die arbeyders sin luttel. Hier omme so bidt den heere des oogsts, dat hi arbeyders in sinen oogst drijve.

Matth. XI: Coemt tot my alle die moede ende beladen zijt, ende ick sal u vertroosten. Neemt mijn iock op u, ende leert van mi, want ick saechtmoedich ende oetmoedich van herten ben, ende ghy sult uwen zielen ruste vinden want mijn iock is gemakelijck ende minen last is licht

Tit. 3 : 10: Eenen afgedeelden mensche scouwet (hierbij de aantekening: eenen afgedeelden mensche noemt men enen ketter die van der kerckē is afgedeelt om sijn ongelove).

1 Kor. XI : 18, 19: Ten eersten wanneer ghi tsamen coemt inder ghemeynten, hoore ick datter sijn tweedrachtē onder u, een deel gheloove ics want daer moet twedracht onder u zijn.

Gal. 5 : 2 en 2 Petr. 2 : 1 vertalen: secten en verderfelyke secten. 1 Kor. 15 : 55 „o doot waer is u strafe? helle, waer is u overwinninge.” Joh. 21 : 15 leest „voeden” en Matth. 20 : 25 Ghi weet dat die overste der heydenen hebben heerscappe over haer, en die groot zijn, ghebruycken macht over hen. . . .

Matth. 9 : 11 tollenaren en zondarē, 11 : 23 geselle der publicanen ende der sondaren is, Mark. 2 : 15 publicanen ende sondige menschen, Matth. 20 : 25 Ghi weet dat die overste der heydenen hebben heerscappe over haer. Openb. 19 : 5

Looft onsen God en alle zijn knechten, en die hē vreesen beyde cleyn ende groot. Openb. 1 : 13 fijnen cleede tottē voeten toe. Matth. 28 : 9 Weest ghegroet. (Luther vertaalt — Gott grüß dich)."

Wanneer wij nu de vertaling van Luther van 1522 raadplegen, dan bevinden wij, dat de auteur van dit N. Testament wel Luther's vertaling heeft gekend en gevolgd, doch niet woordelijk zich er aan gehouden heeft.

Kantteekeningen.

Matth. 4 : 17: Hebt berou Daer hier staet „hebt berou”; daar hebben dandere, „betert u of doet penitencie,” welc al op een utcoemt.

Luk. 2 : 14: ende dē menschen si een goet behagen Anders: en dē menschē si eenē goeden wille.

Luk. XI vinger Gods is „de Geest Gods.”

Joh. 6 : 47: Voorwaer, voorwaer segge ik u. Die in mi ghelooft. — Dat capittel en spreket niet vā den sacramente des broots en wijns maer vā eē geestelick eten, dat is geloovē dat Christus die godmensch zijn bloet voor ons ghestort heeft.

Thes. 5 helm der hopē op die salicheyt helm = Christus.

Inhoudsopgaven boven de Hoofdstukken.

1 Cor. 1. Dat niemant sinē hoep sal setten, noch op Paulum, noch op Petrum, noch op eenigen menschē, dan alleen op God den Vader die ons Christum heeft gegheven tot een rechtvaerdicheyt.

Cap. 3. Christus is alleen dat fundament, Paulus niet noch eenich mēsche.

Cap. 4. Hier sluyt Paulus, dat hi en alle andere leeraers anders niet en sijn dan dienaers, ende straft se dat si van hem gegaen waren tot grote opgeblasen doctorē, welcker niemant vaderlijke lief tot haer en hadde.

Cap. 10. Ghelijck alst den joden ut Egypten gheleyt waren niet en vroemdē dat hem God veel weldaden bewesen had, overmits dat si van Egyptē ghelijck waren in die boosheyt, soe salt ons ooc gaē ist dat wi sondigen nadat wi eens door tghelooove ghereynicht sijn van onsen sondē.

Cap. 14. Na de liefde en is geen groter gave, dan dye gave der prophetien, dat is die utlegginge der heyligher scrift, welcke ons aller gheoorlooft is, utghescheeden dat die vrouwen.

Hoe gaarne wij meer aantekeningen uit deze editie mededeelen, moesten wij ons slechts tot enkele bepalen.

Die aantekeningen zijn belangrijk.

Het is toch opmerkelijk, dat in dit jaar 1525 drie verschillende edities te Antwerpen gedrukt werden. Hans van Ruremunde nam een voorrede (gedeeltelijk) en verklaringen van Luther over, Jan van Ghelen hield zich aan Erasmus, Govert van der Haghen evenzoo in zijne voorrede, maar voegde bij den tekst aan den kant enkele verklaringen, welke niet aan Luther ontleend zijn, maar ons aan de geschriften der Nederl. Hervormers doen denken. Gelijk uit de aantekening bij Matth. 4 : 17 blijkt, geeft deze editie ook het verschil van lezing aan met de andere uitgaven, doch uit alles blijkt, dat haar tekst in hoofdzaak Luther volgt.

Bijzonder opmerkelijk is ook de verklaring, bij Joh. 6 : 47 gevoegd, omdat zooveel deze woorden op het H. Avondmaal toepassen. Evenzoo treft ons de verklaring bij Kap. 14, nml. „dat de uitlegging der H. Schrift aan ons allen geoorloofd is.” Deze sterke afwijking van Rome, en geuit in 1525, zouden wij met kapitale letters willen laten drukken, ware het niet, dat ook anderen zoo hadden gesproken

Vermoedelijk is ook in ditzelfde jaar bij Christ. van Remunde een N. Testament in 16° verschenen ¹⁾, waarvan een exemplaar op de Plantijnsche Bibliotheek te Antwerpen berust. Vergelijkt men het exemplaar der Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage hiermede, dan schijnt dat van Antwerpen ouder te zijn. Er is tusschen het Haagsche en het Antwerpsche groote overeenkomst. „Les caractères, les initiales, les ornements, les vignettes et les planches sont identiques (seul l'encadrement

¹⁾ Zie „Bibliogr. Adversaria,” V.

du titre de la 2e partie du Nouveau Testament est différent), mais le nombre des feuillets n'est pas la même, parce que l'exemplaire de la Haye a 36 lignes par page complète; tandis que l'exemplaire d'Anvers n'en compte que 35.

L'exemplaire de la Haye porte à la fin du f. K. v. r^o.: (By my ghedruct Christoffel // van Ruremund op dye Lombaerde veste) //, et celui d'Anvers: Ghedruct by my Christophel van // Remunde // Tantwer // pen op die Lom // barde veste. // (f. J. y V^o) ¹⁾.

In deze editie (van Antwerpen) draagt het Beest in de Openbaring niet de pauselijke kroon, gelijk in het N. Testament, in hetzelfde jaar bij Hans van Remunde in 8° gedrukt.

De tekst is eene overzetting van de vertaling van Luther en de editie zelve heeft waarschijnlijk moeten dienen om de uitgaaf van Johannes van Ruremunde van 1525 (O. Test. in 16°) te completeeren.

Matth. XI : 28 wordt aldus vertaald:

Coemt tot mi alle // die moede ende beladen zijt / en ick sal u ver-//troosten. Neemt mijn iock op u / ende leert vā // mij / dat ick saechtmoedich en ootmoedich vā // herten ben / en ghi sult uwen sielen ruste vin-//den. Want mijn iock is ghemackelijck ende // minen last is licht //

Matth. 20:

Dat rijck der hemelē is gelijc een (sic) // mēsche die eē vader des huysge//sins is, die des morgens utginc // seer vroeck / om in sinē wijngaert // arbeyders te hueren / en

Te Keulen verscheen ook een N. Testament in 1525 ²⁾.

Deze vertaling, zoo schrijft men, doet aan Luther's overzetting denken; op de keerzijde van den titel staat de volgorde van de Boeken aldus opgegeven: Mattheus — Hebreën, 2 van

¹⁾ Zie „Bibl. Belgica.”

²⁾ Zie Baumgarten: „Nachrichten von merkwürdigen Büchern,” XI (1757), bl. 17—21.

Zie „Theol. Arbeiten aus dem rhein. Wissenschaftl. Prediger-Verein”, V, 1882.
Zie „Bibliogr. Adversaria,” IV, bl. 261.

Petrus, 3 van Johannes, Br. van Jakobus. Br. van Judas, Openb. van Johannes; doch in het N. Testament zelf staat de Brief aan de Hebreëen tusschen den 3^{den} Brief van Johannes en dien van Jakobus.

Op de laatste bladzijde van het Evangelie van Johannes lezen wij: Ter eeren gods.... gheprent tot Coellen, by mi Hiero Fuchs, int iaer ons heren. M.CCCCC.XXV.

De voorrede voor de Brieven (Handelingen en Openbaring) eindigt met eene zeer dringende opwekking, om het Nieuwe Testament te lezen. „Wie isser dan”, zoo gaat de schrijver voort, „die sal mogen meynen, dat niet behoerlic noch bequame totter salicheit en is, te hebbene dit nieuwe testament in gemeener spraecken? Het welke is een dync geheel nootlic totten leven, niet van deser werelt, maer totten eewigen leven. Ist dat men in elken religione ordineert, dat die gene, die geen latyn en conne, syn regle mot hebben in syn sprake, ende die over hem dragen, ende die van buyten moet weten, ende dat men hem die in haer capittels dicwyle ut moeten leggen; vele te meer behoeren die simpel christenen te hebben haere regle, die hen lieden alleene van noede is (want daer en mach maer eene van noode sijn), die welke is dat woert gods, scrifture vol genaden en barmherticheyts.

Dese heilige scrifture is dat testament oft uterste wille Jesu Christi, den uterste wille ons vaders, bevast duer de doot ende bloetstoringe onser verlossinghe. Ende wie sal den kinderen mogen verbieden, dat sy niet en sullen mogen hebben, noch sien, noch leesen den utersten wille haers vaders?”

Na deze apologie volgen ook nog hoogst merkwaardige woorden: „Ende dat is de meininge ende goede wille van onsen genadigen keiser, godertieren princen, niet alleene metter herten, maer oec metten wercken, in wiens handen heeft god gesedt soe vele costelike ende excellente landen, dat het woert gods ongemynct gepreect sy in alle sine landen, totter eeren des vaders der barmherticheyt, ende syns soons Jesu Christi.”

„Men geloof,” zoo schrijft de Hoogl. Doedes, „waarlijk

zijne oogen niet, als men deze woorden leest: gedrukt in 1525."

De tekst van dit Nieuwe Testament heeft groote overeenkomst met dien van het N. Testament, door Hans van Ruremunde in 1525 („den 26 dach in September") uitgegeven, en de titel er van luidt aldus:

Dat niwe testamēt ons heeren Jesu Christi, met alder neersticheyt oversien ende verduytst. Een vermaninghe oft onderwijsinghe, om allen Christen menschen, met grooter neersticheyt dat Evangelium te lesen. Evangelium S. Mattheus. S. Marcus. S. Lucas. S. Johannes. Noch salmen hier achter in desen boeck vinden sommighe epistolen, genomen ut den ouden testamente, die menn in der missen leest, nu nieuwelick dar by gheset. Christus spreekt Marci int. XVI. ca. Gaet in alle die werelt (enz.). Gheprint tot Coellen, duir Hieronem Fuchs. Anno. M.CCCCC.XXV. ¹⁾

Van het Testament, te Bazel (in 1525) gedrukt, gaf Jan van Ghelen te Antwerpen in 1526 een nadruk ²⁾.

Zoo bezorgde dezelfde boekdrukker ook nog in 1526 eene andere uitgaaf van het N. Testament, waarvan de titel nageuoeg geheel overeenkomt met dien van het N. T. van Bazel (1525). Op den rug van den titel begint de Almanack van 29 jaren en begint met 1526 en eindigt met 1554. Eene voorrede heeft hij niet; na den kalender volgt eene opgave van de Boeken des N. Testaments en hoevele Hoofdstukken elk Boek heeft. De Brief aan de Hebreëen volgt na Filemon, en na de Openbaring volgen de Epistelen van het O. Testament, die „men iaerlicx in der kerckē leest op sommigē daghē."

De houtsneefiguren bij het begin der Boeken stellen bij de Evangeliën: Mattheus voor met den engel en een boek op zijne knieën, Markus met den leeuw, Lukas met den os, Johannes in eene zittende houding met de linkerhand boven het

¹⁾ N.B. Dit N. Testament staat niet op den Index librorum prohibitorum.

²⁾ Zie Le Long: „Boekzaal", p. 561, Prof. Doedes: „N. Bibl.," Hist. Ontdekkingen, p. 31, en De Hoop Scheffer, I, 457.

hoofd en in de rechterhand eene veder; een boek ligt naast hem en een arend staat vóór hem; aan het hoofd der Handelingen staat de voorstelling van het Pinksterwonder; vóór de Brieven van Paulus: Paulus staande met een boek in de rechter- en een zwaard in de linkerhand, hierna Petrus met den sleutel, Jakobus met den pelgrimsmantel om, den staf in de hand, de pelgrismuts op en een boek in zijne linkerhand, op bloote voeten, enz., enz.

Deze houtsneefiguurtjes zijn niet alle met die van Hans van Ruremunde overeenkomende, want het gewone beeld van Paulus staat ook bij den 2^{den} brief aan de Thessalonicensen en bij dien van Filemon.

Achter de Epistelen uit het O. Testament lezen wij den naam van den drukker, en achter „de Tafel om te vinden die Epistelen en Evangelien”, een corte vermaninghe eenen yeghe-
liken om naerstelyck te lesen, en te beleven dat heylich Evan-
gelie Jhesu Christi.

Allen Christen menschē saluyt. Dat ons lieve heer Jhesus Christus in Sinte Mattheus Evangelie, int XI Capittel spreeckt. Comt alle tot mi die arbeyt en belast syt. ic sal u vermakē, dat vermoede ic tot allē menschen gheseyt te syn (= voorrede M. de Keyser 1525).

Dit N. Testament ¹⁾ komt, wat de vertaling betreft, geheel overeen met het N. Testament van Govert van der Haghen, met het drukkersmerk van M. de K.

Ook uit dit N. Testament laten wij hier een paar proeven van vertaling volgen, waaruit men kan zien hoe de edities naar Luther's overzetting steeds wijzigingen ondergingen en zich meer of minder bij Luther aansloten.

Joh. 1 : 19—28.

En dit is dat getuychnisse Johānis doen die Jodē seynden van Jerusalē Priesteren en Leviten / dat si hem vraechdē: Wie sijt ghi? En hi bekēde / en versaectet nyet en hi bekende / ic en ben niet Christus. En si vraechden hē: Wat dā? Sijt ghi

¹⁾ Een exemplaar er van wordt op de Koninkl. Bibliotheek bewaard.

Elias? Hi sprac: Ick en bent niet: Sijt ghi een propheet: hi antwoorde: Neen. Doen spraken si tot hē: Wat syt ghi dā? dat wi antwoort gevē dēgenē / die ons geseynt hebben: wat segt ghi van u selvē: Hy sprack: Ick ben een roepende stēme inder woestine. Maeckt recht dē wech des heeren / als die propheet Jsaias geseyt heeft.

En die geseynt warē / die waren vā den phariseen / en vraechden hē / en sprakē tot hē Waerom doept ghi dā / so ghi niet Christus sijt / noch Elias / noch een propheet Johānes antwoorde haer en sprack: Ick doep met water mer hi is midden onder u getredē / dyen ghi niet en kent die is die gene / die na mi comen sal / welcke voer mi gheweest is: des ic niet waerdich en bē / dat ic sijn schoeriemē ontbinde. Dit gesciede tot Bethabara over die Jordaen / daer Johānes doekte

Matth. 5 : 21—27.

Ghi hebt gehoort datter tottē ouden gheseyt is. Ghi en sult niet doden / en wie doodet / die sal des ordels schuldich syn. Mer ic seg u: wie op sinē broeder toornich is / die is des oordels schuldich: Maer wie tot sinen broeder seyt Racha: die is des raets schuldich. Mer die tot sinē broed' spreekt Ghi dwaes: de is des helscē vuers schuldich. Waerom / wāneer ghi u gawe op dē outaer offert / en wert daer geduchtich / dat u broed' wat tegen u heeft / so laet aldaer voor dē outaer u gawe / en gaet eerst hen / en versoent u met uwē broed' / en dan coēt en offert u gawe.

Overdraecht haestelick / met u wed' partye die wijl ghi noch met hē op dē wege sijt / opdat u dye weer partye eēmael niet overlevet dē richter / en de richter overlevert u dē dienaer / en wordt indē kercker gheworpen. Waerlic ic seg u / ghi en sult niet daer ut komen / tot dat ghi oeck den lesten heller betaelt.

Joh. 20 : 11—18.

Mer Maria stont voor dat graf en weende daer buyten. Als

si nu weende / bucte si int graf / en sach twe engelen / in witten clederē sitten / eenē ten hoofde / en den anderen tē voeten / daer si dat lichaē Jesu heen geleyt hadden / en die selve spraken tot haer: Wijf / wat weent ghi Si sprac tot haer. Si hebben minē here wech genomen en ick en weet niet / waar si hē geleyt hebbē En als si dat seyde / weynde si haer te rugge / en sach Jesuz staen en en wist niet dat het Jesus was. Jesus sprac tot haer: Wijf / wat weent ghi? wien soeckt ghi? Si meynde / het waer die hofman / en sprac tot hem: Heer, hebt ghi hem wech gedragē? so segtet my / waer hebt ghi hē geleyt? so wil ic hē halen. Jesus sprac tot haer: Maria. Doe weynde si haer om / en sprac tot hē / Rabuni / dat heet meester / Jesus sprac tot haer: Ruert mi niet aen / want ic bē noch niet opgevaren tot minē vader: mer gaet heen tot mynē broederen: en segt haer: Ic vaer op tot mynē vader / ende tot uwē vader / tot minē god / ende tot uwen god. Maria Magdalena quam en vercondichdet dē jongerē / Ic heb dē here gesien / en sulcs heeft hi tot mi geseyt ¹⁾. .

Was het jaar 1525 belangrijk, niet minder belangrijk was het daaropvolgende. Nu werden de Boeken des Ouden en des Nieuwen Testaments vereenigd als de Bijbel uitgegeven. Wel had Hans van Ruremunde in het vorige jaar zijn Oud Testament (160) laten drukken, en bij gedeelten uitgegeven, zoo zelfs, dat het vierde of laatste deel het eerst verscheen, doch het kan niet op eene lijn gesteld worden met deze uitgaaf van van Liesveldt. Vooreerst is deze Bijbel een folio-uitgaaf en is compleet van de pers gekomen. Ook had van Liesveldt

¹⁾ Bij Martin de Keyser verschenen in 1531 de Psalmen in 8° en in 1534 gaf Heynrickz van Delft er eene uitgaaf van, die, naar den auteur der verklaringen, de Psalmen van Joh. Campensis genoemd worden en waarbij gevoegd is het Boek Ecclesiastes, ook met verklaringen van Joli. Campensis.

..... Mogelijk is in 1530 nog eene andere uitgaaf der Psalmen verschenen. In den Cat. van Fr. Muller, 1857, n°. 52, wordt deze vermeld en moet gedrukt zijn bij Steven Joessen te Kampen (zie Prof. Doedes: „Lijst,” enz.).

andere motieven als van Ruremunde tot de uitgave vooral van de Boeken des O. Testaments.

Hij wijst in zijne voorrede op de geringschatting van het O. Testament, zooals die bij velen bestond; noemt verder de redenen, waarom dit geschiedde, en verdedigt daarna dit deel der H. Schrift met deze woorden: „dat ons Christus gheheelick daer door bewesen ende beloofd wort; ende dat Oude Testament is ons als die Wendel-doecken, daer Christus in ghewonden leyt, ende daer wy hem ook in vinden sullen; alsoo ons Christus ook selve betuycht, Joh. int vijfde, segghende: Ondersoect dye Schriftuere, want Waer door si ons alle wijsen ende leeren, dat die Schriftuere des O. Testaments nyet te verachten en is, maer dat wi dye met alder neerstigheyt aennemen sullen; aanghesien datt'et dat N. Testament so crachtelijck bevestigt, ende die Apostelen hebben haer Predicatie daer mede moeten beschermen.... Daerom sal men die H. Schriftuere, beyde des Ouden ende des N. Testaments, houden ende hebben voor dat alderhoogste Heylichdom, ende aldercostelijcste Fonteyne, ende meesten Rijckdom, dye nimmermeer uitgeput en mach worden” ¹⁾. . .

Uit deze voorrede begripen wij, waarom van Liesveldt èn Oud èn Nieuw Testament saam gedrukt en uitgegeven heeft.

Vóór wij echter deze uitgaaf nader bespreken, moeten wij nog op een Nieuw Testamentje letten, dat ook, naar onze meening, een reden noemt, waarom van Liesveldt eene nieuwe editie van Luther's overzetting, vooral van het N. Testament, heeft bezorgd.

.....
Zoo brengen wij hier ter sprake het N. Testamentje, te Antwerpen bij Hans van Roemundt 1526 (10 Juni) in 160 uitgegeven en voorzien met hetzelfde merk en denzelfden naam van Petrus Kaetz. Dit is wel een Nederlandsch Testamentje, maar het is niet in het Nederlandsch gedrukt. De taal

¹⁾ In hoofdzaak volgens Luther.

er van is Neder-Saksisch en is eigenlijk het N. Testament van Luther. De titel er van luidt:

„Dat Hillighe Evangelium, und levende wort Gades, van den Apostelen und Evangelisten geschreven; mit sampt den Epistelen S. Pauli, und anderen Boecken des Nygen Testamentes, to Dude, vlytelicken averlesen und ghecorrigerth.”

Dit N. Testamentje is woordelijk, zegt Le Long (bl. 556), gelijk aan dat van Hamburg, in 1523 in octavo gedrukt.

Die Hans van Ruremunde schijnt toch een bijzonder actief persoon geweest te zijn. Zooals van Ghelen, heeft hij door zijne onderscheidene uitgaven, aan veler begeerte getracht te voldoen. Dit Neder-Saksische Bijbeltje heeft ongetwijfeld eene bestemming gehad. En zoo de drukker het niet bestemd had voor het buitenland, moeten er te Antwerpen en in zijne omstreken velen geweest zijn, die het N. Testament van Luther begeerden, zooals het was uitgegeven en niet zooals van Bergen het vertolkt had. Wie zegt ons, of dit van Liesveldt, die kort daarop, in September reeds, zijn folio-bijbel drukte, niet een spoorslag geweest is, om eene nieuwe, meer aan Luther zich aansluitende overzetting te geven. Laat ons zien wat van Liesveldt gedaan heeft.

„Eyndelyk quam 'er,” schrijft Le Long, „in den Jaare 1526, door toedoen en ten dienste der Protestanten, d'eerste Compleete Nederduytsche Bybel na de Reformatie in 't licht, in folio; de welke na den Drukker, die deselve uytgaf, den naame kreeg van de Liesveldtsche Bybel.”

Het O. Testament is in twee deelen verdeeld, waarvan het eerste deel 1°. de Pentateuch, 2°. de andere Boeken tot Esther en 3°. tot Hooglied bevat. Het tweede deel geeft verder 1°. de Profeten en 2°. het 3de en 4de Boek van Ezra, Thobias, Judith, Wijsheid, Ecclesiasticus, het 13de en 14de Caput van Daniël en de 2 Boeken der Makkabeën. Boven de Kapittels worden geene sommieren of korte inhouden gelezen; ook geene aanteeke-ningen op den kant; en alleen maar de gelijkkluidende teksten daar aangewezen.

In dit O. Testament is van af Genesis tot het Hooglied de

vertaling van Luther gevolgd; in de andere Boeken, zegt Le Long, hield men zich aan de overzetting van den ouden Keul-schen Bijbel.

In de voorrede geeft de auteur rekenschap, waarom hij ook de Boeken des O. Verbonds heeft gedrukt. Zij heeft groote overeenkomst met die van Luther vóór zijn O. Testament en wij hebben haar afgeschreven, omdat zij ons niet onbelangrijk toeschijnt.

Voorrede: Aengesien dat die ongeleerttheyt ende simpelheyt van veel Menschen, den Text der Heyligher Schriftueren des Ouden Testaments, seer cleyn achten, ende als nyet daar af en houden; meynende, dat alsulcken Schriftuere alleen den Joden gegheven si, ende ons niet aen en gha; ende dat het Oude Testament heel ut ende te nieute si, ende datt'et alleen nyet dan voor slechte Gheschiedenissen ende Historien te verstaen en is; niet teghenstaende dat ons Christus gheheelick daer door bewesen ende belooft wort; ende dat Oude Testament is ons als die Wendel-doecken, daer Christus in ghe-wonden leyte, ende daer wy hem ook in vinden sullen; alsoo ons Christus ook selve betuycht, Joh. in 't vijfde, segghende: Ondersoect dye Schriftuere, want, enz.

Waer door si ons alle wijsen ende leeren, dat die Schriftuere des Ouden Testaments nyet te verachten en is, maer dat wi dye met alder neerstigheyt aennemen sullen; aenghesien datt'et dat Nieuwe Testament so crachtelyck bevestigt, ende die Apostelen hebben haer Predicatie daer mede moeten bescremen; als ooc St. Steven, die eerste Martelaer des O. T. Christum bewees door dat Oude Testament, gelijc 't blijft in 't Werk der Apostelen in 't 7de Cap.;

. Ende dat is kennelyck ende sekere, dat het die Schriftuere des O. T. was, want dat Nieuwe noch niet bescreven en was, ende dat Nieuwe moeste ooc door dat Oude bevestighet worden. Daerom sullen alle Christen-Menschen dat Oude Testament van gheender minder weerden houden, dan dat Nyeuwe; ende dat Nieuwe Testament, en is anders niets dan een vervulling des Ouden Testaments, ende een clare ver-

condinge, ende Predikatie, hoe dat dye hooghe beloften des Alderhoogsten, onser Salichmakinghen, ons nu ghegheven zijn; ende dat door Christum, dye welcke ons van der ghenaden ende goedertierenheyt des Vaders, in menigherley Sproken des Ouden Testaments beloofd was. Daerom sal men die H. Schriftuere, beyde des Ouden ende des Nieuwen Testaments, houden ende hebben voor dat alderhoogste Heylichdom, ende aldercostelycste Fonteyne, ende meesten Rijcdom, dye nimmermeer uitgeput en mach worden; opdat ghi die Godlycke Wijsheyt vinden moghet, die welcke Godt ons in der Schrifturen tot veel plaetsen so slechtelyck voorleyt. Ende weet sekerlijc ende vast, dat dit Boeck des Ouden Testaments een vast Wet-Boec is, dat welcke leert wat men doen ende laten sal: Ende dat Nieuwe Testament, een Evangelium ende Genaden-Boeck is, ende ons leert ende wijst, hoe wi die Wet, ende die Geboden Godts onderhouden ende vervullen sullen.

Ende dit is oock die principael ende nootlycke sake; waer om dat dit Boeck te lesen, ende met ootmoedigher herten te ondersoecken is; op dat wy Godt leeren vreesen, lief-hebben, ende betrouwen. Dat welcke ons gonne die Vader, die Sone ende die Heylighe Gheest. Amen! Fortitudo mea Deus. . .

Het 3de gedeelte van het tweede deel van dezen Bijbel bevat het N. Testament.

Omtrent dit N. Testament is het volgende op te merken: van Liesveldt leest Luk. 16 : 22 „grote clivinge” en Luther „grosze Kluft”; 1 Kor. XI : 18 „Tē eerstē wāneer ghi te samē comt in der gemeinten / hore ic / datter splittingē onder u zijn en eens deels gelove ict / want daer moetē splittingē onder u sijn / opdat....” = Luther; Tit. 3 : 10 „Eenen avallighen mensce scuwet / als hi eēs anderwerf vermaent is /” = L.; 2 Petr. 2 : 10 „En die heerschappyen verachten / stoutmoedich / hooch vā hen selvē houdē / niet ontsiē die majesteitē / te lasteren /” L. „und die Herschaften verachten, thurstig, hoch von sich halten, nicht erzittern die Majestäten zu lästern....”; Hand. 20 : 28 „Dus hebt nu acht op u sel-

ven / en op die gheheele cudde, onder welke u die heilige geest gheset heeft tot Bischōpe om te weidē die gemeente Gods....” = L.; Openb. 2 : 25 „Ende wie daer verwint en hout mine werckē tottē eynde toe / diē wil ic macht gheven over die heydē / en hi salse regerē mit iserē roedē / en gelijc eens potbackers vaat sal hise te stuckē brekē....” L. „weiden”; Matth. 20 : 25 „Ghi wetet dat die wereltlike princē hebbē heerscapie en die over heeren belegē gewelt” = L.; Openb. 18 : 11 „En die coopliedē upter airdē sullen weenē / en rouwe dragē bi hem selvē / dat niemāt haer ware niet meer coopē en sal / die ware des gouts, ... en lichamē en sielen der menschen....” = L.; Openb. 19 : 5 „Looft onsen god alle sine knechten / ende die hem vreesen / beide cleyne ende groot....” = L.; Openb. 1 : 13 „Gecleet met eenē lyndē keele....” = L.; Luk. XI „Onse vader indē hemel / uwē name si heilich / u rijcke come / uwen wille gesciede opter aerdē / gelijc indē hemel Geeft ons altoes onse dagellicse broot en vergeeft ons onse zōdē wāt wi vergevē ooc allē die os sculdich sijn / en en brēgt ons nz in becominge / mair verlost ons vā den quade” = L.; Matth. 7 : 1 „En oordeelt niet, opdat ghi niet gheordeelt en wert....” L. vert. „richten”; Joh. 12 : 47 „Ic en bē niet gecomē dat ic die werelt zoude ordelē. mair dat ic die werelt salich zoude maken....” L. vert. „richten”; Hand. 7 : 51 „Ghi wederstaet altijd dē heiligē geest” = L.; 1 Joh. 2 : 2 „En die selve is die versoeninghe voor onse sonden / niet alleen voor onse zōden Maer ooc voor der gheheelder weerelt” = L.; Rom. 3 : 20 „Wāt door die wet en comt maer kennisse der sonden” = L.; Rom. 4 : 15 „Want die wet en werct niet dan gramscap” = L.; Rom. 3 : 28 „Alleen door dat gelove” = L.; Rom. 3 : 25 „Dat hi tot desen tijdē die gerechticheit soude bewisen die voor hē geacht werd” = L.; Rom. 3 : 23 „Si sijn alle te male sondaers” = L.; Mark. 6 : 20, Luk. 1 : 6 = Luk. 3 : 25, Matth. 1 : 19, Hand. 10 : 22 „vroem” = L.; Rom. 10 : 4 „Want Christus is der wet eynde / daer aē rechtverdich werdt / wye daer aen gheloofd” = L.; Filipp.

3 : 9 „Gerechtigheit die van gode compt / int ghelove....”
 L. „Die Gerechtigkeit, die von Gott den Glauben zugerechnet wird”; Ef. 4 : 21 „Maer ghi en hebt cristum also niet gheleert / ist dat ghy anders vā hē gehoord hebt eñ en hē geleert zijt gelijc in Jesu eē oprecht wesen is” = L.; Luk. 1 : 38 „met eerbaerheyt....” L. „mit Züchten”; Hand. 12 : 25 „Leverdē die hātreyc kinge....” L. „und überantworteten die Handreichung”; Ef. 6 : 14 „So staet nu / omgordet uwe lēdenen / metter waerheit / eñ aēgetoghē metten creeft der gerechtigheit eñ gescoeyt aen uwe voetē.... = L.; Luk. 1 : 28 „Gegroet zyt ghi zeer aēgename....” L. „Gegrüszet seist du voll der Gnaden”; Luk. 1 : 48 „kindskinderen” = L.; Matth. 28 : 9 „En si traden tot hem Eñ grepen aen sine voeten eñ vielen voer hem neder....” = L.; Matth. 11 : 25 „ōmōdigē” = Luther.... enz.

Deze geciteerde plaatsen doen ons zien, dat van Liesveldt zich voorgesteld heeft, behoudens enkele afwijkingen, eene woordelijke overzetting van Luther's N. Testament van 1522 te geven. Dit blijkt nog duidelijker uit de volgende pericopen, die wij naast elkander hebben geplaatst en waarbij de lezing der oude Handschriftelijke overzetting is gevoegd. Deze laatste overzetting is niet willekeurig door ons er naast gesteld; wij hebben dat gedaan om den Lezer zelf te doen oordeelen, of niet de overzetting van Luther met haar de grootst mogelijke overeenkomst heeft.

Van Liesveldt.	Luther 1522.	Handschrift 244.
Luk. 2 : 41—54.		
Eñ zijn	Und seyne	Eñ zijn
ouders gingē alle	Eltern giengen alle	ouders ghingē alle
iaer tē Jerusalē op	iar gen Jerusalem	ya' tot ihr'lm indē
die paeschfeeste eñ	auf das osterfest,	feestdaghen van
doē hi twelf iaer out	und da er zwelff iar	paesscen Doe ihs
was gīgē si op tot	allt was, giengen	XII iaer out was
Jerusalē na gewoēte	sie hinauff gen Je-	eñ si opclōmē te
des feests / eñ doē	rusalem, nach ge-	ihr'lm nad' ghe-

si die daghē voleynt
haddē / en gingē
weder tuys / zo bleef
dat kint Jesus te
Jerusalē / en sine
ouders en wistens
niet / maer si meyn-
dē dat hi onder tge-
selschap ware / en
quamē een dach
reyse en sochtē hē
onder die vriendē
ende bekende / En
doē si hē niet en
vondē gingē si we-
derōme te Jerusalē.
en sochtē hē En het
geviel na drie da-
ghē / vōdē si hē in
dē tēpel sittē / mid-
den onder die le-
raers / dat hi hen
toe hoerde / en hen
vraechde en alle die
hem toehoerdē ver-
wōderdē hem zijns
verstants en zijn
āwoort. En doē si
hē sagē ontsaettē si
hen / ende sine
moeder sprac tot hē
Mine zone wair om
hebt ghi ons dat
ghedaē / siet u vader
en ic / hebbē u met
smertē gesocht / En

wonheyt des festis,
und da sie die tage
vollendet hatten und
giengen widder zu
haus, bleyb das kind
Jhesus zu Jerusalem,
unnd seine Eltern
wustens nicht, sie
meyneten aber er
were under der ge-
ferten und kamen
eyne tagereyse un-
suchten yhn unter
den gefreunten und
bekanten, und da
sie yhn nit funden,
giengen sie widder-
umb gen Jerusalem
und suchten yhn,
und es begab sich
nach dreyen tagen,
fanden sie yhn im
tempel sitzen mit-
ten unter der lernern,
das er yhn zu ho-
rete, und sie fragete,
und alle die yhm zu
horeten, wunderten
sich seyns verstands
und seyner antwort.
Und da sie yhn
sahen, entsetzten sie
sich und seine mut-
ter sprach zu yhm,
mein son, warumb
hastu uns das than?

woente des feestda-
ges Doe si volbrocht
hadden die dage dz
si weder keren sou-
den. doe bleef dat
kynt ih's in ihrl'm
en sijn oud's en
wistens niet. Si
waenden dat hi in
dē gheselschap was
En si quamē een
dachreise en soch-
ten ond' die maghe
en ond' die bekende
En doe sien niet
en vonden. keerden
si wed' te ihrl'm en
sochten En na drien
daghen vonden si
hem indē tempel
sittende in den mid-
del d' leraers. hem
luden horende en
vragede. Alle dien
ho'den v'wonderden
van d' wijshz en van
sinē antwo'den En
diet sagen v'wond'-
den En sijn moed'
sprac tot hem kint.
wat hebstu ons al-
dus ghedaen Sieh
dijn vad' en ic heb-
ben die al droevich
gesocht En hi seide
tot hem Wat ist dz

hi sprac tot hen /
 wat ist dat ghi mi
 ghesocht hebt / en
 weet ghi niet / dat
 ic sijn moet in diē
 dat mijns vaders is?
 en si en verstondē
 dat woort niet / dat
 hi met hen sprac /
 en hi ginc met hen
 af / en quā tot Na-
 zaret / en Jesus wies
 op / in wijsheit /
 outheit en genade /
 bi gode en den
 menscē

.

Sihe, deyn vatter un
 ich haben dich mit
 schmerzen gesucht,
 und er sprach zu
 yhnen, was ists, das
 yhr mich gesucht
 habt? wisset yhr nit,
 dass ich seyn mus
 yn dem das meynes
 vaders ist? Und sie
 verstunden das wort
 nit, das er mitt yhn
 redet, un er gieng
 mit yhnen hinab un
 kam gen Nazareth,
 und war yhn unter-
 than und seyne mu-
 ter behielt alle disze
 wort ynn yhrem
 hertzen, und Jhesus
 hieb fort an weys-
 heyt, alter und gna-
 de bey Got und den
 menschen

.

ghi mi ghesocht
 hebt En wist gij
 niet dz mi beho't
 te wesen in dien
 dinghen die mys
 vad's sijn En si en
 v'stonden dz wo't
 niet dz hi tot hem
 sprac. En hi daelde
 mit hem wed' en
 quā te nazareth en
 was hem ond'daen.
 En sijn moed' ont-
 hielt al dese woerde
 ende ov'toechse in
 hae' h'ten En ih's
 ghinc vo't in out-
 heden en in wijs-
 heden en in gra-
 cien vo' gode en
 vo' menscē

.

Joh. 20 : 11—18.

En Maria
 stont voor 't graft /
 en weēde daer butē /
 Als si nu weēde /
 kijcket si in dat
 graft / en siet twee
 ingelē in wittē cle-
 derē sittē / eenē
 tottē hoofde / en dē

Maria aber
 stund fur dem grabe
 und weynet draus-
 sen, als sie nu wey-
 net, kucket sie in
 das grab, und sihet
 zween Engel ynn
 weyssen kleydern
 sitzen eynem zum

Hs. n°. 243.

Maria stont
 buten totten graven
 ende weēde doe si
 screyde neyghede
 si haer ende sach
 int graf ende sach
 twee enghelen in
 witten sittende die
 een ten hoofden en-

anderē tottē voetē /
 daer si t lichaē Jesu
 henen geleyt haddē /
 En die selve seyden
 tot haer / wijf wat
 weēt ghi? Si seit
 tot hen / si hebben
 minē heere wech
 genomē / en ick en
 weet niet / waer si
 hē henē geleyt heb-
 ben en als si dat
 seide keerde si haer
 te rugge en siet
 Jesum staē / en en
 weet niet dattet Je-
 sus es / Jesus spreekt
 tot haer : wijf wat
 weēt ghi / wien soect
 ghi? Si meynet / dat
 het die hovenier si /
 en seyt tot hē Heere
 hebt ghi hē wech
 gedragen? so seg-
 get mi waer hebt
 ghi hē henē gheleyt?
 zo wil ick hē halē /
 Jesus spreekt tot
 haer / Maria / doē
 keerde si haer omme
 en seit tot hem /
 Rabbuni / dat heet /
 meester / Jesus seyt
 tot haer / En roert
 mi niet aē / wāt ick
 en ben noch niet

hewbten und den
 andern zum fussen,
 da sie den leychnam
 Jhesu hyngelegt
 hatten, und diesel-
 ben sprachen zu yhr,
 Weyb was wey-
 nistu? sie spricht zu
 yhn, sie haben mey-
 nen herrn wegge-
 nommen, und ich
 weys nicht wo sie
 yhn hyngelegt ha-
 ben, un als sie das
 saget, wand sie sich
 zuruck und sihet
 Jhesum stehen und
 weys nicht, daz es
 Jhesus ist, Spricht
 Jhesus zu yhr, weyb,
 was weynistu, wen
 suchstu? Sie mey-
 net, es sei der gart-
 ner und spricht zu
 yhm, Herr hastu
 yhn hyntrogen? so
 sage myr wo hastu
 yhn hyngelegt? szo
 wil ich yhn holen,
 spricht Jhesus zu yhr,
 Maria, da wand sie
 sich umb und spricht
 zu yhm, Rabbouni,
 daz heist meyster,
 spricht Jhesus zu
 yhr, Rure mich nit

de die ander totten
 voeten daer dat
 lichaem ih'n gheleyt
 was Die enghelen
 seiden haer wijf wat
 weenstu si seide hem
 want si hebbē mi-
 nen heer heen ghe-
 dredghen ende ic en
 weet niet waer sine
 gheleit hebben. Doe
 si dat gheseit had-
 den keerde si haer
 omme ende sach
 ih'm staende en wis-
 te niet dattet ih's
 was Jhesus seide
 haer. wijf wat we-
 nestu wien soecstu.
 Si waende dattet
 een gardenaeer ware
 ende seide hem. heer
 hebstune hene ghe-
 draghen so secht mi
 waerstune gheleit
 hebste ende ic sel-
 len op bueren of
 draghen. Jhesus sei-
 de haer maria. Si
 keerde omme ende
 seide hem. Rab-
 bouni dat is te seg-
 ghen meester. Jhe-
 sus seide haer. En
 wil mi niet aentas-
 ten want ic en bin

op gevarē tot minē
vader / mer gaet
henē tot minē broe-
derē en segt hen Ic
vare op tot minē
vader / en tot uwē
vader/tot minē god/
en tot uwen god /
Maria magdalena
comt en vercondiget
den discipulē Ic heb-
be den heere ghe-
sien / en sulcs heeft
hi tot mi geseit. .

.
.
.
.
.

an, denn ich byn
noch nit auffgefare
zu meynem vater,
gang aber hyn zu
meynen brudern,
unnd sage yhn, Ich
fare auff zu mey-
nem Vater und zu
ewrem Vater, zu
meynem Gott und
zu ewrem Gott.
Maria Magdalena
komt und verkun-
digt den jungern,
Ich hab den herrn
gesehen und solchs
hat er zu myr ge-
sagt.

.

noch niet tot minē
vader geclommen
Maer ganc tot mi-
nen broederē ende
sech hem Ic vaer
op tot minen vader
ende uwen vader
ende tot minen gode
ende uwen gode
Doe quam maria
magdalena boet-
scappende den ion-
gheren Ic sach den
heer ende dit seide
hi mi

.
.
.
.
.

Matth. 5 : 21—27.

Ghi hebt

gehoort dat tottē oudē geseit
is / Ghi en sult nz dootslaē /
want wie dootslaet die sal des
oordeels sculdich zij / Maer ic
segge u / wye op sinē broe-
der grā is / dye is des oor-
deels sculdich / En so wie tot
sinē broeder seit Racha / die
is des raets sculdich / En die
tot sinē broeder seit Ghi sot /
die is des helscē viers sculdich.
Daer om wāneer ghi u gave
op tē outaer offert / en ghi
daer gedachticht wert dz uv

Luther.

Ihr habt

gehört, das zu den alten ge-
sagt ist, du sollt nit todten,
wer aber todtet, der soll des
gerichts shuldig seyn. Ich aber
sage euch, wer mit seynem
bruder zurnit, der ist des ge-
richts schuldig, wer aber zu
seynem bruder sagt, Racha,
der ist des rads schuldig wer
aber sagt, du narr der ist des
hellschen fewers schuldig. Dar-
umb wenn du deyn gabe auff
den altar opfferst, un wirst
alda eyngedenken, das deyn

broeder yet tegē u heeft / so
laet u gawe aldaer voor den
outaer / en gaet eerst / en
versoet u mz uwē broeder /
en dā coemt en offert u gawe.
Sijt uwē wed'parider haestelic
goet willich / als ghi noch mz
hē op tē wech zijt op dz u die
wed'partider nz eēs dē rechter
over en levere / en die rechter
over lever u dē dienaer en
werdet indē kercker geworpē /
tot dz ghi dē alder lestē pen-
ninc betaelt
.
.
.
.
.

bruder ettwas widder dich hab,
so las alda fur dem altar deyn
gabe, unnd gehe zuvor hyn,
unnd versune dich mitt dey-
nem bruder, unnd als denn
kom und opffer deyn gabe.
Sey willfertig deynem wider-
sacher, bald, dieweyl du noch
mit yhm auff dem wege bist,
auff das dich der widdersacher
nit der mal eyns ubirantworthe
dem richter, un d. richter ubir-
antworthe dich dem diener, un
werdist ynn den kercker ge-
worffen, warlich ich sage dyr,
du wirst nit von dannen er-
auzs kommen, bis du auch den
letzten heller bezalest . . .
.

Matth. 28 : 16—20.

Die elf discipulen ginghen
in Galilea op eenen berch / daer
Jesus hen besceidē hadde / en
doen si hem sagen / vielē si
voir hem neder / Maer zom-
mige twifeldē / en Jesus trat
tot hen / sprac met hen en
seyde Mi is gegeven alle macht
in Hemel en in aerde / daerom
gaet henen / en leert alle volc-
ken / en doopse in den name
des vaders / en des zoons en
des heiligen geests En leert
hen houden alles wat ic u
bevolen hebbe / en siet / ick

Luther 1522.

Aber die eylff jungern gien-
gen ynn Galilea, auff eynen
berg, da hyn Jhesus sy be-
scheyden hatte, un da sie yhn
sahen, fielen sie für yhn nyder,
Ettlich aber zweyffelten und
Jhesus tratt zu yhn, redt mit
yhn und sprach: Myr ist geben
aller gewallt ynn hymel und
auff erden, darumb gehet hyn,
und leret alle volcker und
teufft sie ynn den namen des
vatters und des sons und des
heyiligen geysts, und leret sie
halten, alles was ich euch be-

ben bi u alle dage tot aët	fohlen habe, und sihe ich bynn
einde der werelt	bey euch alle tage, bis an ende
.	der wellt
.	

Deze proeven doen ons zien, dat van Liesveldt zich zeer nauw aan de vertaling van Luther houdt. Was Adriaen van Bergen daarin meer vrij geweest, van Liesveldt heeft zeker daarin reden gevonden om opnieuw de overzetting van Luther te laten bewerken en den zuiveren tekst van den Hervormer te verspreiden. Of hij dit gedaan heeft op eigen initiatief, dan of er klachten gehoord werden over de gemengde edities van van Bergen c. s., weten wij niet, maar wij houden het voor volstrekt niet onmogelijk, dat velen den zuiveren tekst van Luther begeerd hebben.

Bij dit N. Testament brengen wij het vraagstuk ter sprake: „of de oorspronkelijke tekst van Luther wel eene nieuwe overzetting mag heeten, dan of deze Hervormer in hoofdzaak eene reeds bestaande vertaling heeft geraadpleegd, en of hij mogelijk onzen ouden Handschriftelijken tekst heeft gekend?” In Duitschland heeft in 1847 Dr. Hopf beweerd, dat Luther geen gebruik van vroegere Duitsche overzettingen gemaakt heeft. Joh. Geffeken, te Hamburg, 1855, maar vooral Krafft, dachten er anders over. Krafft heeft aangetoond uit een brief van Luther aan Nic. Amsdorf (13 Jan. 1522), dat Luther de vroegere Duitsche overzettingen gekend heeft, en hij heeft bewezen, dat Luther niet langer dan drie maanden aan zijn N. Testament kan besteed hebben.

Dr. Keller plaatst zich ook aan de zijde van Krafft ¹⁾. „Ich bin,” schrijft hij, „mit Krafft der Ansicht, dasz Niemand, wer diese Parallelen genauer prüft, das Zusammentreffen Luthers mit der altdeutschen Bibel für ein zufälliges halten kann. Der Einwand, dasz der einfache Grundtext auch eine einfache, naturgemäsz gleich oder ähnlich lautende Uebersetzung mit sich bringe, trifft nicht zu.”

¹⁾ Krafft vergeleek eenige plaatsen van Luther met de oude Duitsche overzetting.

Maar wat Dr. Keller hier beweert ten opzichte van de verhouding van die oude Duitsche overzetting (Tepler Codex) tot de vertaling van Luther, kan ook van onzen ouden Handschriftelijken tekst gezegd worden. Er zijn gegevens, die ons op eenig verband tusschen onzen ouden tekst en dien van Luther wijzen. Er bestaat tusschen beide teksten eene niet te ontkennen overeenstemming. Zijdelings hebben wij reeds hierop gewezen, en er zijn nog meer punten van overeenkomst te noemen. Zoo mag men vragen of soms de Tepler Codex (de overzetting, welke Luther volgens Krafft en Keller geraadpleegd heeft) onder zekeren invloed van onze oude overzetting vervaardigd kan zijn en — wij achten dit niet onmogelijk. Zelfs Walther spreekt van den invloed van den Delftschen Bijbel van 1477 op den Keulschen ¹⁾ van 1483 ²⁾ en wie zegt ons of dit ook niet bij den Tepler Codex heeft plaats gevonden? Voor dit alles ontbreekt wel is waar het bewijs, doch wij blijven het voor niet onmogelijk houden, òf dat Luther die oude Duitsche overzetting heeft geraadpleegd en door hare verwantschap met onzen Handschriftelijken tekst op ons den indruk maakt als hadde hij onze oude Nederlandsche vertaling gevolgd, òf Luther heeft onzen Handschriftelijken tekst bij zijn N. Testament gebruikt, daar de overeenstemming op vele plaatsen tusschen beide overzettingen onmogelijk voor toevallig kan gehouden worden.

Wij stellen alleen deze quaestie, om hierop de aandacht van den Lezer te vestigen, maar hopen later gelegenheid te vinden dit vraagstuk breedvoerig te bespreken.

Doen Pietersoen, te Amsterdam, zette den arbeid voort door 27 Sept. 1526 weder een N. Testament (8°) te drukken naar Luther's vertaling ³⁾, doch eenigszins vrij.

Volgens Prof. De Hoop Scheffer wendde deze drukker „den kunstgreep” aan van zijne Antwerpsche gildebreeders Hans van Ruremunde (1525), Adriaen van Bergen (1524) en Govert

¹⁾ Zie Walther, A. W., 662.

²⁾ Dit jaartal volgens Le Long.

³⁾ Een exemplaar hiervan is op de Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage.

van der Haghen (1525)¹⁾, om de vertalingen van Luther en van Erasmus beide het publiek in handen te brengen, daar de ervaring had geleerd, dat de vertaling naar Luther bij de Sacramentisten meer aftrek vond, maar die van Erasmus een weinig minder verfoeilijk was in de oogen der kettermeesters. En om nog een rechtzinniger karakter aan zijne uitgave bij te zetten, nam hij achter het N. Testament de z.g.n. Epistelteksten van het O. T. op.

Ofschoon deze uitgaaf een anderen titel heeft als het N. Testament van van Ghelen (1526), komt het er toch mede overeen. De voorrede is woordelijk gelijk aan die van Erasmus vóór zijn N. Testament van 1524.

Vóór de Openbaring van Johannes staat een fraaie houtsnede, voorstellende Johannes in zittende houding, met de veder in zijn rechterhand, het boek op zijne knie met de linkerhand er boven, en de uitdrukking in zijn gelaat zegt, dat hij luistert naar hetgeen Maria hem te bevelen geeft. Maria staat naast hem met het Kind Jezus op haar linkerarm en op haar hoofd draagt zij een kroon. Aan de voeten van Johannes zit de arend. (Deze figuur vindt men ook vóór de Openbaring van Johannes, door Albert Durer uitgegeven)²⁾.

Titel: „Dat Geheelee Nieuwe Testamēt / recht grondelick verduytschet. ende met groter naersticheit gecorrigeert. En een vermaninge oft onderwisinge om allen Christē menschen met groter naersticheyt tot Evāgelium te lesen.

Mattheus.

Evangelium Marcus.

Lucas.

Johannes.

Esaie XL.

Dat woert Gods blijft inder eewicheyt.”

Achter het Evangelie van Johannes lezen wij:

„Hier is voleyndt Sinte Johannes Evangelie.”

¹⁾ Zie De Hoop Scheffer, A. W.

²⁾ Zie Portig: „Religion und Kunst,” S. 418.

Hierna volgen „die wercken der Apostelen. En is dat anderde deel van Sinte Lucas Evangelie.” — Vóór Kap. 1 der Handelingen staat de gewone voorstelling van de uitstorting des H. Geestes en achter dit Boek een lijst van drukfouten.

De Brieven hebben een afzonderlijk titelblad en zijn omgeven door een rand met zinnebeeldige figuren; onderaan bevinden zich twee engelen, de een met een palmtak, de ander met een zwaard in de rechterhand; met de linkerhand houden zij het schild, waarop het merk van den drukker (D[†] P), en onder de opgave der Brieven staat: „Amsterdam.”

Na Filemon volgt de Brief van Petrus met de gewone voorstelling van Petrus aan het hoofd, dan Johannes' Epistelen en hierna de Hebreërbrief, waarbij Paulus met het zwaard in de rechter- en een boek in de linkerhand; vóór Jakobus vinden wij eene houtsnede, dezen apostel als pelgrim voorstellende, met den pelgrimsmantel en den staf in de hand en met een stralenkrans omgeven

In het volgende jaar (1527) voegde Doen Pietersoen bij dit N. Testament het O. Testament onder den titel:

„Dye alderheilichste Bibel, welke tot Eere ende Glorie des Almachtigen Gods, ende alre Heyligen, ende tot profyt aller in Christo gelovender Menschen, vlytelycken geprent, ende mit grooter naersticheyt ghecorrigeert is, int Graefschap van Hollant, in die vermaerde Coop-Stadt van Amstelredam. In t Jaer ons Heeren 1527, den 7. dach in Maerte, by my Doen Pietersoen, in Enghelenborch”

. . . . Deze titel staat aan 't einde van het tweede deel.

Omdat dit O. Testament in twee deelen uitgegeven werd, voegde de drukker nog vóór elk deel een bijzonderen titel. Het eerste deel loopt tot Esther en het tweede deel bevat de andere Canon. Boeken, waaronder ook Barnuc, en heeft aan het einde „die Boecken, die van 't Canon niet en sijn;” Dit O. Testament heeft geene voorrede en de tekst is van Genesis tot Hooglied naar de overzetting van Luther, als-ook de Psalmen; in de andere Boeken is de oude overzetting

der Vulgata gevolgd. Vóór de Hoofdstukken staan korte inhouden en in margine eenige verklaringen van woorden en spreekwijzen, aan Luther ontleend.

Bij deze editie heeft Doen Pietersoen nog een Register gevoegd onder den titel:

„Die principaële Hooft-Articulen van allen dinghen, den Menschen troostelick, nut ende van noode sijn te weten; ut dije Heijlighe Schrift des Ouden ende des Nieuwen Testaments, met grooter naersticheyt vergadert,” enz.

Dit Register is ook afzonderlijk uitgegeven, gelijk in de voorrede gezegd werd, voor „dieghene, die den gantzen Bibel nyet en connen gelesen, oft nae gedragen” Ook dit boekje is o. a. in 's keizers plakkaat van 1546 verboden ¹⁾ Van andere boekdrukkers te Amsterdam lezen wij in de eerstvolgende jaren niet meer, en alzoo schijnt Doen Pietersoen de eenige geweest te zijn, die daar voor den kring van Luther's geestverwanten werkte.

Van het N. Testament van Christoffel van Ruremunde (ook genoemd Christoffel Endoviensis) hebben wij reeds iets medegedeeld. Wij bedoelen de uitgaaf van 1525. In 1528 verscheen van dezelfde pers weder een N. Testament in hetzelfde formaat (16°) als dat van 1525. Prof. Doedes meent ²⁾, dat deze editie geen nadruk is van eene vroegere uitgaaf, doch raadplegen wij hieromtrent de Bibliotheca Belgica, dan blijkt ons, dat tusschen deze twee edities, die van 1525 en die van 1528, wat den tekst betreft, geen verschil bestaat. Omdat de uitgaaf van 1525 zoo moeilijk te raadplegen is, laten wij hier enkele plaatsen uit den druk van 1528 volgen.

In Matth. 5 is de volgorde „bedroefden — zachtmoedigen”; de doxologie 6:13 staat tusschen twee haakjes; de eerste vier verzen van Luk. 1 staan aan het begin, doch het Hoofdstuk begint eigenlijk eerst met vs. 5; Rom. 5:12 leest

¹⁾ Zie „Plakkaaten van Vlaenderen,” bl. 151.

²⁾ Prof. Doedes: „Gesch. Eerste uitgaven”, enz., 121.

„Daerom / gelijkerwijs / dat door eenen mensche die sonde in die werelt ghecomen is / En door die sonde die doot / Ende die doot is alzo over alle menschē ghecomē / anghesiē dat si alle gesondicht haddē”; Matth. 3 : 2 „Hebt berou”; 6 : 28 „Sij en arbeydē nyet noch si en spynnen nyet”; Matth. 15 : 22 „Mijn dochter wort deerlijck vanden duyvel ghequelt”; Matth. 22 : 15 „Ende hielden eenen raet hoe si hem vanghen soudē in sijn woorden”; Luk. 2 : 52 „En Jesus wies op in wijsheyt”; Joh. 20 : 19 „Vrede si met u”; Gal. 5 : 6 „maer dat gheloove dat door dye liefde werct”; Mark. 10 : 18 „waerom noemt ghi my goet / nyemant en is goet dan een / te weten God”; Luk. 21 : 24 „en si sullen int scharp vanden swaerde vallen”; Luk. 16 : 22 „groote verscheydinghe”; 1 Kor. XI : 18 „tweedracht”; Tit. 3 : 10 „Eenē ketterschē mēsche schouwēt”; 2 Petr. 2 : 10 „sectē”; Hand. 24 : 5 „secte”; 24 : 14 „secte”; Gal. 5 : 20 „secte”; 2 Petr. 2 : 1 „secten”; Hand. 5 : 17 „secte”; 15 : 5 en 26 : 5 „secte”; Rom. 1 : 27 „dolinghen”; Matth. 24 : 24 „in dwalinghen gheleydt worden”; Hand. 20 : 28 „bischoppē / om dye gemeynthe Gods te voeden”; Openb. 2 : 25 macht gevē over dye heydenen / regeren”; Joh. 12 : 16 „voedt”; Openb. 18 : 11 „lichamen / ende zielen der menschen”; Openb. 19 : 5 „knechten”; Openb. 1 : 13 „lynen cleede totten voete toe”; Matth. 28 : 9 „weest ghegroet”; Matth. 9 : 10 „tollenaren ende sondaren”; Mark. 2 : 15 „tollenaren en sondighe menschen”; Luk. 5 : 27 „tollenaer, tollenaren ende sondaren”; 18 : 11 opēbaer sondare”; Matth. 21 : 31 „openbaer sondarē en hoeren”; Matth. 10 : 3 „tollenaar”;

Vergelijkt men nu deze plaatsen met de vertaling van Luther (1522), dan blijkt het, dat de auteur zich niet stipt aan deze overzetting gehouden heeft. Luther toch leest in zijne uitgave van 1522: Matth. 3 : 2 „bessert euch”; 6 : 28 „arbeytten nit, auch nehen sie nit”; 15 : 22 „mein tochter wird von dem twēfel übel geplaget”; 22 : 15 „dat sy Jhesum fingen in der red”; Joh. 20 : 19 „Habt fride”; Gal. 5 : 6 „Sondern die Liebe, die durch den Glauben thätig ist,” (in de uitgave van 1527 leest men „Sondern der Glaube”); Mark. 10 : 18 „denn alleyn

des eynige. Gott" (1527, „dann einer, nemlich Got"); Luk. 21 : 24 „durch des schwerds mund" (1527 „durch des Schwerts scherpf"); enz.

Ook hieruit kan blijken, dat dit N. Testament van Roermunde niet vóór 1527 is gedrukt, omdat op vele plaatsen de Luthersche tekst van 1527 is gevolgd, of Luther zou de Nederlandsche edities geraadpleegd moeten hebben.

Verder leest dit N. Testament Matth. 7 : 1 „En oordeelt niet" (Luther 1522 „richtet nicht"); Rom. 3 : 20 „door dye wet en coemt nyet dan kennisse der sonden" (Luther 1522—1529 „Durch das Gesetz kommt nur Erkenntnisz der Sunde"); Rom. 3 : 28 „So houden wy nu dat dye mēsche gherechtverdicht wort / door t gheloove / sonder dye werckē des wets" (Luther 1522—1529 „so halten wir es nun, dasz der Mensch gerecht werde ohne des Gesetzes Werke, *allein* durch den Glauben"); Rom. 3 : 25 „daer hy die rechtvaerdicheyt mede bewijst die van hem geacht is" (Luther „Gerechtigkeit, die vor ihm gilt", dus beschouwt Luther hier „de gerechtigheid" niet als eigenschap Gods); Mark. 6 : 20, enz. „rechtvaerdig" (Luther „fromm"); Openb. 22 : 11 „rechtvaerdich" (Luther „fromm"); enz., enz.

Jan van Ghelen volgde in zijn N. Testament van 11 Nov. 1528 eenigszins dezelfde gedragslijn als in zijne editie van 1526. Ook deze uitgaaf heeft inhoudsopgaven boven de Hoofdstukken, gelijklopende plaatsen bij den tekst aan den kant en aan het einde „de Epistelen", enz. en eene „Tafel om te vinden die Epistelen", enz. Aan het slot staan de woorden: „God si lof ende eere tallen tyden Amen." De titel er van is:

„Dat nieuwe Testamēt ons heeren Jhesu Christi / als Sinte Matheus / Sinte Marcus / Sinte Lucas / ende Sinte Johannes bescreven hebbē. En met alder naersticheyt oversien en verduytst. En die openbaringhe Johannis met die figueren.

Noch sijn hier bi gheset dye Epistelen uten ouden Testamente / dye men Jaerlicx houdt inder heyligher kercken.

Christus spreekt. Marci int. XVI. Capittel.

Gaet in alle die werelt en predickt dat Evangelium alle

creatures. wie dat ghelooft en ghedoopt is / sal salich sijn."

In deze editie is de rangschikking der Boeken aan de onze gelijk. De overzetting is in hoofdzaak naar Luther, doch hier en daar gewijzigd naar de Vulgata of naar de oude overzetting. De „corte vermaninghe" is gelijk aan die in het N. Testament van C. Heynriks (1524) en dus van Erasmus. Wat de hoofdletters betreft aan het begin van elk Boek, daarin ziet men bij sommige Boeken (Romeinen, Korinthe, Efeze, Filippensen, Thessalonicensen, 2 Timotheus en Openbaring) een vogel, bij de overige Boeken eene bloem ¹⁾.

Of Martin de Keyser, te Antwerpen, in zijn N. Testament van 1531 (herdrukt in 1535), zich meer getrouw aan de vertaling van Luther heeft gehouden dan zijne voorgangers, is ons niet bekend; evenmin kunnen wij dit met zekerheid van het N. Testament van Dirk van Borne, te Deventer (1532), zeggen. Van Liesveldt ging intusschen voort op den eenmaal ingeslagen weg ²⁾. In laatstgenoemd jaar herdrukte hij zijn Bijbel van 1526, gaf dezen echter met een kleinere letter uit en plaatste voor het eerst de summariën boven de Hoofdstukken. En omdat Luther nu de Profeten had overgezet, volgde hij in deze editie ook Luther in deze Boeken.

Zoo arbeidde hij voort en als wij vernemen, dat weder Bijbels in 1534, in 1535 en in 1542 van zijne pers verschenen zijn, alsook nog uitgaven van het N. Testament in 1534 (0), 1535 (160), 1541 (0), 1542 (0), 1543 (0), 1544 (0), dan staan wij bewonderend en tevens beschaamd over den moed, door hem in die hoogst ernstige en zeer gevaarlijke tijden betoond.

Van deze Bijbels is die van 1542 ³⁾ de meest bekende. Niet om zijn tekst, maar vooral om de aantekeningen was deze editie vogelvrij verklaard en de drukker zelf des doods schuldig bevonden.

¹⁾ Vergelijk Prof. Doedes: N. Bibl., Hist. Ontd., bl. 13.

²⁾ In 1534 bezorgde hij eene editie der Psalmen.

³⁾ Le Long meent, dat van Liesveldt in 1542 tweeërlei drukken heeft bezorgd.

Wij verplichten mogelijk den Lezer door hier eenige zijner annotaties mede te deelen:

Matth. 4. Poenitentie doen d. i. berou hebben en dat kwaad leven laten uit liefde der gerechtigheid en verzaken de zonde.

Evangelie d. i. de vercondigingen der gratien en verlossinghe gegregen en gegeven door Cristum en lange verwacht.

Cap. 5. kinderen Gods zijn degenen denwelcken God door zijne belofte vercoren heeft.

Cap. 6. Vasten hierdoor blijkt dat het warachtich vasten is abstinieren van alle valscheit der sonden.

Cap. 7. Bij den honden en verckens versteet men die vianden des Woorts Gods.

Cap. 9. Den oegst dat sijn die herten der menschen bereydt om d' woort Gods te hooren.

Luk. 1. Wech des vredes is dat ghelove in Christo die een geruste consciencie maect.

Luk. 16. Abrahams schoot dat is dye ruste der heyli- gen ende der gheloovighen die si hebben op dye beloften Gods.

Joh. 5. Stem des Zoons Gods hooren, d. i. zijn woordt int herte ontfanghe ende dat ghelooven, ende daardoor levendig worden in den geest.

Joh. 17. Dese sijn gheheilicht van den Vader, dye met op- rechter herten in Christus ghelooven.

Joh. 20. Sonden verlaten en ophouden, d. i. iemand te ont- vangen in de vergadering der kerk, of der geloovigen, en ter contrarie, die sonden ophouden is hem uitsluiten uit de vergadering der geloovigen, enz.

Zoo zouden wij meer kunnen noemen, doch wáár wij ook dezen Bijbel opslaan, overal is dit de hoofdgedachte: de ver- kondiging van het Evangelie, het geloof in Christus noodza- kelijk tot zaligheid, goede werken uit liefde tot God, enz.

Bovendien zijn ook de houtsneêgravures belangrijk. Wij wijzen slechts op het plaatje bij het verhaal van de verzoeking in de woestijn (*Matth. 4*), waar de duivel onder het beeld van

een monnik wordt voorgesteld met den rozenkrans op zijde ¹⁾).

Deze Bijbel is in grooten getale verspreid geworden en stond jaren lang in zeer hooge achting bij de Protestantsch wordende bevolking; maar den Roomschen was hij een doorn in 't oog. Vooral tegen dezen Bijbel heeft het vuur der vervolging gewoed. Ook op den drukker zelve was reeds een wakend oog gehouden en het duurde dan ook niet lang, of hij viel als slachtoffer voor de zaak, die hij liefhad ²⁾.

Tijdens zijn leven had zijne vrouw Hansken ook een Bijbel in 't licht gegeven, 1538, onder haren eigen naam. Of deze uitgaaf daarom haren naam draagt, omdat van Liesveldt zelf mogelijk afwezig, misschien buitenslands was om zijne Bijbels te verspreiden, kunnen wij gissen, vooreerst moeten wij het echter hierbij laten. Toch ligt het voor de hand te denken, dat hijzelf aan de verspreiding der Schrift zooveel mogelijk heeft medegewerkt.

Wat den tekst dezer uitgaaf betreft, daaromtrent is op te merken, dat hij met dien van 1526 eenigszins verschilt. Wij achten het belangrijk hierop te wijzen, omdat zeer dikwijls aan de veranderingen, welke in den tekst gemaakt zijn, beginselen ten grondslag liggen.

Zoo leest van Liesveldt in 1542 den pericoop uit Matth. 5: Ghi hebt gehoort dat tottē ouders gesproken is ghy en sult nyet dootslaen / wandt dye dootslaet / dye sal des ordeels sculdich sij. Mer ic segge u liedē dat een yegelic die op sinē broeder gram is / die is des ordeels sculdich. En wie dat tot sinē broed' spreekt Racha die sal des raets sculdich zijn / En wie dat tot sinē broed' spreekt sot of dwaes / die is sculdich dat helsche vier Daer o wāneer ghi u gavē optē outaer offert en dat ghi daer gedachtig wort / dat dī broeder yet tegē u utstaēde heeft / so laet daer bijdē outaer u offerhāde / en gaet eerst en versoent u met uwen broeder en dan coemt en offert u gaven.

Sijt haestelic goetwillich uwen viant / als ghi met hē op dē

¹⁾ Deze houtsneégravure komt ook in vroegere edities voor.

²⁾ Zie Ypey en Dermout: Aant. bl. 42; Gesch. van Antwerpen, IV, bl. 275.

wech zyt / opdat uwen viant bi avontueren u niet en levere
 dē rechter / en die rechter sinen dienaren / opdat ghi inden
 kercker nyet geworpē en wort Voorwaer ic segge u / ghi en
 sult daer niet ut comen voor dat ghi den laetsten penninc
 betaelt sult hebbē

Joh. 20. Maria stōt voor dat graf / en weende daer buyten /
 Als si nu weēde / so sach si int graf / en sach twee engelē
 in wittē cleederē sittē / eenē tē hoofde / en dē anderē tē voetē /
 daer si dē lichaē Jesu geleyt haddē En die selve seyde tot
 haer: Wijf wat weēt ghi? Si seyde tot haer: Si hebbē mijnē
 HERē wech ghenomē / en ic en weet nz waer si hē geleyt
 hebbē. En als si dat seyde / keerde si haer om / en sach Jhm
 staē en en wist niet dattet Jesus was. Jhesus seyde tot haer:
 Wijf / wat ween dy? Wat soect ghi? si meynde het was eē
 hovenier / en seide tot hē: HERE / hebt ghi hē wech gedragē /
 so segt mi waer ghi hē henen geleyt hebt / ic wil hē halē
 Jesus seide tot haer: Maria. Doen keerde si haer om en seyde
 tot haer: En roert mi niet aē / Wāt ic en bē noch niet op-
 gevarē tot myne vad' / mer gaet henē tot mine broederē en
 seyt haer Ic vare op tot mynē vad' / en tot uwē vad' / tot
 mynē God en tot uwē God. Maria Magdalena quā en v'con-
 dichdet dē discipulē / en seyde: ic heb dē HERE gesien / en
 dese dingē heeft hi tot mi gheseyt

Men bespeurt hier tusschen beide edities al aanstonds eenig
 verschil. Behalve de kantteekeningen, welke opgenomen zijn
 en in de uitgaaf van 1526 ontbreken, trekt de benaming „Here”
 de aandacht. In 1526 drukte van Liesveldt dezen naam alleen
 in het O. Testament met kapitale letters; nu ook in de Boe-
 ken des N. Verbonds. Ook bestaat er verschil in lezing. Uit
 de medegedeelde proeven blijkt, dat van Liesveldt in deze
 uitgave van 1542, wat het N. Testament betreft, wel zijne
 uitgave van 1526 volgt, doch op vele plaatsen de lezing van
 Adriaen van Bergen opneemt.

Na zijn dood zette zijne weduwe Hanske de drukkerij voort

onder den naam van Marie Anxten, en hoe zij en haar zoon Hans (?) hebben gewerkt, zullen wij later vernemen

Ook hield zich in deze jaren Adriaen van Bergen steeds bij de vertaling van Luther, zooals hij hiermede in 1523 begonnen was. Het is wel opmerkelijk, dat wij sinds 1524 niets meer van hem hoorden; want tusschen dit jaar en 1533 is ons van zijne pers geen N. Testament bekend en na 1533 wordt zijn naam niet meer vernomen.

.... Ook te Leiden had men reeds de handen aan den ploeg geslagen. Jan Severse is ons een oude bekende door zijne uitgave van de Psalmen (1500 circa) en van de Handelingen en de Openbaring (1512?). Hij had den grond gelegd, waarop latere boekdrukkers konden voortarbeiten. Nu is ons een N. Testament (16°) bekend van Peeter Janszoon, te Leiden, 1533 ¹⁾, dat te koop was „tot Aemstelredam bi Jan Severszoon Croepel van der Schelling” ²⁾. Zoo lezen wij ook van een boekverkooper Jan Syvaarts, bijgenaamd den kreupele, die wegens het uitgeven van kettersche boeken door het gerecht van Amsterdam verwezen was „om twee maanden op de St.-Olofspoort te brood en te bier te leggen, daarna een half jaar in huis te blijven en twaalf gulden boete te betalen” ³⁾. En zoo wordt ter aangehaalder plaats gevraagd: „Is hij dezelfde als Jan Seversz., de Leidsche boekverkooper, die, bij verstek uit Holland, Zee-land en Friesland voor eeuwig (!) gebannen, zich te Utrecht had gevestigd?”

Men moge dit betwijfelen, doch onmogelijk is het niet. In de „Bibliographische Adversaria,” dl. 4, bl. 75, lezen wij: „Jan Seversen staat bekend als een der allereerste verspreiders van de Luthersche leerstellingen. Het hof van Holland, „overwegende, dat hij boeken gheprent, vercocht ende ghehouden hadt,

¹⁾ Zie Prof. Doedes: „Lijst van Testamenten”, enz., niet door Le Long vermeld. Hij gaf ook de Psalmen uit in 8° naar Luther.

²⁾ Croepel of Cruepel; hij woonde in de vier Heemskinderen.

³⁾ „Studiën en Bijdragen”, enz., I, 1870, bl. 251.

zeer schandeleus ende inhoudende diverse errueren by der heylige kerstenkercke gereprobeert," verbande hem 1 April 1524 voor eeuwig uit zijn rechtsgebied. Severse had dat niet afgewacht, maar was naar Utrecht gevlucht, waar hem een jaar later hetzelfde banvonniss trof. Hij schijnt zich toen naar Amsterdam begeven te hebben, waar wij althans kort daarna een Jan Seversen of Syvaarts Croepel of „dye Cropel" (den kreupele) als boekdrukker van kettersche boeken aantreffen; maar nadat hij ook hier een korte gevangenschap had doorstaan (1527), schijnt hij later tot inkeer gekomen te zijn en zich niet verder met de „Lutherij" te hebben ingelaten. Later komt hij nog voor als uitgever van boeken, die elders gedrukt werden. Zoo lezen wij nog, dat hij te Amsterdam gewoond heeft tot 1540 ¹⁾).

Wij houden het er voor, dat Severse en Syvaarts dezelfde persoon is, en, omdat hij nog in 1533 het N. Testament van Peeter Janszoon, uit Leiden, te Amsterdam verkocht, kunnen wij aannemen, dat hij in dat jaar zich nog openlijk aan de zijde der Lutherschgezinden plaatste. Is hij werkelijk tot inkeer gekomen, dan moet dit na 1533 gebeurd zijn. Onmogelijk achten wij dit niet, want er waren ook vele anderen, die openlijk hunne gevoelens hebben en moesten herroepen. En al heeft Severse zijn eenmaal ingenomen standpunt niet verlaten, toch is het verklaarbaar, dat hij deze soort lectuur niet meer verkocht ter wille der daarmede gepaard gaande onrust. Ook de weduwe van Jacob van Liesveldt staakte om deze redenen den verkoop van deze soort boeken. ²⁾).

In de Sleutelstad werkte tusschen de jaren 1534 en 1542 ook Peter Claessen ten behoeve van de Protestanten. Slechts drie edities van zijne pers zijn ons bekend geworden en eene

¹⁾ Zie „Adversaria," I, bl. 134.

²⁾ Peeter Janszoon te Leiden herdrukte in 1534 de uitgaaf der Psalmen van C. Heynriks van 1534 en in 1535 het Boek Ecclesiastes. Een herdruk dezer Psalmen verscheen in 1537 en 1538 en een nadruk er van in 1537 bij Peter Claesz. van Balen. Ook verscheen te Leiden eene niet bekende uitgaaf der Psalmen in 1538.

er van, die van 1542, is in tweeërlei formaat gedrukt. Na 1542 wordt van deze plaats voorloopig niets meer vernomen, en vraagt gij waarom niet? De Kerkhistoricus zal de heftige be-roerten noemen daar ter plaatse, welke niet weinig vermeer-derd werden door het gedrag der Wederdoopers.

.

Wat het N. Testament van Jan van Loe betreft (1545), dit volgt op vele plaatsen de overzetting van Luther, want, om slechts een paar teksten te noemen, het leest „door die wet coemt *alleen* die kennisse der sonden (Rom. 3 : 20),” „so houden wi nu / dat die mensche gherechtvaardicht wort / sond’ die wercken des wets (*alleen* door t gheloove (3 : 28); „alle zijn knechten (Openb. 19 : 5),” enz.; op andere plaatsen daar-entegen leest het o. a. : „publicanen (Matth. 21 : 31, Luk. 18 : 11),” „publicanen en sondighe menschen (Marc. 2 : 15),” „het „Onse Vader” heeft de doxologie tusschen twee haakjes (Matth. 6),” „weest gegroet (Matth. 28 : 5),” enz. Zoo leest het ook Tit. 3 : 10 „eenen afgedeelden mensche schouwet,” enz., uit welke plaatsen al wederom blijkt, dat ook Jan van Loe verschillende lezingen volgt.

.

Naast laatstgenoemde edities plaatst Le Long nog de N. Testamenten van de Antwerpsche boekdrukkers; Anthony van der Haghen 1541, Anthony Berch 1541, Simon Cock 1542, Jan Batman 1542, Jan van Loe 1546, Steven Mierdmans 1545 (Tweeërley Drukken, D.) en Godfriedt van der Haghen 1545.

Na 1545 schijnen er van Protestantsche zijde bijna geene Nieuwe Testamenten of Bijbels meer verschenen te zijn tot op het jaar 1554 ¹⁾ en wat hiervan, naar wij vermoeden, de reden kan geweest zijn, zullen wij aanstonds noemen.

In 1554 drukte Mattheus Jacobszoon, te ?, een N. Testament (160) en in 1555 Jan van Ghelen ook een in 160, zoodat, na een korten tijd van oponthoud, de Protestantsche personen weder opnieuw begonnen te werken.

¹⁾ Een N. T. is nog bekend van 1550, doch mist den naam van plaats en drukker.

Wij noemden zooeven de uitgave van Mierdmans van 1545 ¹⁾. Deze drukker had de Spreuken, Prediker, het Hooglied, het Boek der Wijsheid en Jezus Sirach reeds in 1544 te Antwerpen in 160 uitgegeven. Deze laatste editie mist de voorrede en volgt de overzetting van Luther in hoofdzaak naar van Liesveldt. Zijn N. Testament (120) sluit zich ook bij van Liesveldt, behoudens enkele afwijkingen, aan.

De Lezer gelieve het volgende met van Liesveldt te vergelijken:

Mierdmans leest Matth. 5:21—27 aldus:

Ghi hebt ghehoort dat tottē ouders gesprokē is: Ghi en sult niet doot slaē: want die doot slaet / die sal des oordeels schuldich sijn. Maer ick segghe u: die op sijnen broeder toornich is / die is des oordeels schuldich. Ende wie tot sijnen broeder spreekt / Racha / die is des raets schuldich. En wie tot synē broeder spreekt / dwaes / die is des helschen viers schuldich.

Daerom als ghi uwe gave op den outaer offert / en wordt daer gedachtich / dat uwe broeder wat tegen u heeft utstaēde / gaet eerst / ende versoēt u met uwen broeder: en coemt dan / ende offert u gave.

Overcoemt haestelijc met u weder partye / als ghi met haer op dē wech sijt / op dat de weder partye u niet eens en levere dē rechter / en de Rechter u over levere den dienaer / en ghi also indē kercker gheworpen wordt. Ick segghe u voorwaer / ghi en sult daer niet ut comē / tot dat ghi den lesten peninck betaelt hebt

Joh. 20:11—18.

Maria stont buyten aent graf / en weende. Als si nu weende / so buychde si haer int graf / ende sach twee Enghelen met witten cleederen gecleedt sittē / den eenen aent hoofd / en den anderen aē de voeten / daer si Jesus lichaem gheleyt hadden. Si spraken tot haer: Vrouwe / waerom weent ghi? Si seyde

¹⁾ Le Long noemt twee edities. Ook vermelden wij hierbij zijne uitgaaf van Prediker, enz. in 1544, naar Luther.

haer: Si hebben mynen Heere wech ghedraghē / en ic en weet niet / waer si hē geleyt hebben. Ende als si dit seyde / keerde si haer omme / ende sach Jesum daer staē / ende si en wist niet / dattet Jesus was. Jesus seyde tot haer: Vrouwe / waerom ween dy? wien soect ghi? Si meynde / dat het de hovenier was / so seyde si tot hē: Heere / hebby hem wech gedragē / so segt mi / waer ghi hē geleyt hebt / op dat ichē hale. Jesus seyde haer: Maria. Doen keerde si haer om / en sprac tot hem: Rabboni / dat is / Meester. Jesus seyde haer: En tast mi niet aen: wāt ic en ben noch niet op gevaren tot mijnen Vader. Maer gaet tot mijnen broederen / en segt haer: Ic vare op tot mijnen Vader / en tot uwē Vader / tot mijnen Godt / en tot uwē Godt. Maria Magdalena quam / en vercōdichdet den Discipelen / dat si den Heere gesien hadde / en wat hi haer geseyt hadde

Verder leest Mierdmans:

Rom. 3 „Want doer de wet niet dan kennisse der sonden en coemt. Maer nu so is de rechtvaardicheyt Gods Daer en is gheen onderscheyt / si zijn al t samē sondarē / en behovē den prijs / den welcken Godt aen haer hebben soude den welcken Godt voor ghestelt heeft tot eenen stoel der ghenaden / doert gheloove in sinen bloede / daer hi de gerechticheyt mede bewijst, die voor hem ghelt in dyen dat hi de sonden So houden wi nu dat de mensche gerechtvaardicht wordt alleen doer tgheloove”

. Rom. 5:8 „Daerom bewijst Godt sijn liefde teghen ons / dat Christus voor ons gestorven is / doen wi noch sondaers waren. So sullen wi dan nu veel meer doer hem behouden worden vander grāschap na dyen dat wi doer sijn bloet gherechtvaardicht sijn” vs. 12 „Daeromme / ghelijckerwijs dat de sonde doer eenen mensche in de weerelt ghecomen is / ende doer de sonde de doot: ende de doot is also over alle menschen ghecomen / aenghesien dat si alle ghesondicht hadden /”

. 1 Tim. 3:16 „Ende sonder weder segghen / groot

is de godtsalighe verholentheyte die daer gheopēbaert is inden vleesche /”

. . . . 2 Tim. 3:16 „Wāt alle schrift van Godt inghegevē is nut / tot”

Er is een klein verschil tusschen Mierdmans en van Liesveldt. Als wij beide overzettingen (van 1526 en 1542) van van Liesveldt met die van Mierdmans vergelijken, dan is dit niet te ontkennen. Plaatsen wij echter naast de lezing van Mierdmans den ouden Handschriftelijken tekst (zie te voren), dan is dit het resultaat, dat Mierdmans den tekst van van Liesveldt hier en daar naar die oude overzetting *verbeterd* heeft. Verder valt nog omtrent deze editie op te merken, dat ze ook gelijkluidende plaatsen in margine heeft, en aan het einde „de Epistelen ut den ouden Testamente Diemen iaerlics inder kercken leest, op sommige daghen” en ten slotte een „Tafel, om de Epistelen ende Evangelien te vinden”.

Herlezen wij nu, wat wij omtrent de uitgaven der H. Schrift naar de overzetting van Luther schreven, zoo is onze indruk er van, dat van die zijde met alle krachtsinspanning is gewerkt. Er ging, sinds Adr. van Bergen voor het eerst de overzetting van Luther bij ons introduceerde, bijna geen jaar voorbij, of op de eene of andere plaats verscheen een N. Testament of een ander deel der H. Schrift. Zelfs werden in een en hetzelfde jaar verschillende edities gedrukt, zooals in 1525, 1526, enz.; en, wat onze bewondering wekt, deze actie nam gaandeweg toe. Wat al bedrijvigheid ook tusschen de jaren 1530 en 1545! Na 1545 echter konden wij bijna geene uitgaven meer noemen. Wil de Lezer de reden hiervan weten, hij sla dan zijn Kerkhistorisch boek op en dit zal hem de verklaring van dit verschijnsel niet weigeren. Wie herinnert zich niet de velen, die vooral in deze jaren het vaderland moesten ontvluchten, om elders eene veilige wijkplaats te vinden!

Elk N. Testament is een welsprekend getuige van de teedere vraag onzer vaders naar meerdere kennis van de waarheden des Evangelies. Ja, elke editie is de vrucht eener historie,

welker kennis den Protestant en den Roomsch-Katholiek in de oplossing van psychologische vraagstukken onmisbare diensten kan bewijzen. Zij zal den Protestant een actief lijden teekenen, dat eenig is in zijne geschiedenis, en den Roomsch-Katholiek een beeld van kerkelijken hartstocht voor den geest plaatsen, dat in zijne trekken geen enkelen van Christus vertoont.

Toen van Bergen, te Antwerpen, met zijne uitgaaf naar Luther begon, bezorgde hij niets meer dan den tekst en deze nog slechts gedeeltelijk naar Luther. Doen Pietersoen, te Amsterdam, drukte van Bergen's tekst na en ging iets verder; hij stelde den aankoop van de voorrede facultatief. Maar deze voorrede was verkort en hierin veel weggelaten, wat Luther over sommige Boeken gezegd had. In zijn tweeden druk begon van Bergen weder tot den ouden tekst te naderen, omdat men zijn werk veroordeelde wegens de vele afwijkingen van den kerkelijken tekst, en, in plaats van Luther's proloog over te nemen, nam hij de voorrede van Erasmus in sommige exemplaren op.

Van Ghelen, die ook te Antwerpen woonde, wilde aan alle partijen te gemoet komen, en bewerkte een tekst, die een zonderling mengsel van verschillende lezingen is (1524 Doedes), doch in 't algemeen zich aan de Vulgata wil aansluiten.

Hans van Ruremunde, een Antwerpenaar, herdrukte in 1525 de uitgaaf van van Bergen en Doen Pietersoen, maar liet de lezing der oude overzetting, welke van Bergen in zijne tweede editie op den kant had geplaatst, weg, en nam de voorrede van Luther op, zelfs met inbegrip van diens oordeel over sommige Boeken des N. Testaments. Hij ging dus een schrede verder dan zijne vakgenooten, maar evenals zij, naderde hij toch tot de Vulgata of oude overzetting.

In het buitenland werkte in 1525 Adam Petri, te Bazel, die een herdruk gaf van de editie van Dodo Petri en Luther's verklaringen eveneens tusschen den tekst opnam, alsmede zijne volledige voorreden.

Govert van der Haghen hield zich in hetzelfde jaar ook niet geheel aan Luther's tekst, en nam als voorrede den proloog

van Erasmus over, doch ontleende de aantekeningen tusschen den tekst aan Nederlandsche Hervormers en niet aan Luther.

Chr. van Ruremunde arbeidde in den geest van Joh. van Ruremunde en zocht dezen te completeeren. Hiero Fuchs, te Keulen, volgde ook Luther. Moedig verdedigt hij de lezing van het N. Testament in de volkstaal en na deze apologie schrijft hij: „Ende dat is de meininge ende goede wille van onzen genadigen Keizer, niet alleene metter herten, maer oec metten wercken.... dat het woert Gods ongemynct gepreect sy in alle sine landen....” Het bevreemdt ons niet, dat, toen de Hoogl. Doedes deze woorden las, hij met een ! er achter schreef: „Men gelooft waarlijk zijne oogen niet, als men dit leest!” En opmerkelijk is het, dat dit N. Testament niet op den index der verboden boeken voorkomt

Jan van Ghelen leverde in 1526 een nadruk van het N. Testament van Bazel en nog eene andere editie, die met de vertaling van Govert van der Haghen overeenstemt. De wijze echter, waarop de tekst van Luther tot hiertoe was bewerkt, en vooral de toenadering tot den ouden kerkelijken tekst, hierin zichtbaar, was van Liesveldt, ook boekdrukker en tevens Bijbel-colporteur te Antwerpen, niet naar genoeg. Die vele en telkens meer wordende afwijkingen van den tekst van Luther en die zichtbare toenadering tot den kerkelijken tekst waren naar zijn oordeel gevaarlijk voor de Hervormingsgezinde lezers. Daarom liet hij den Duitschen tekst van Luther van 1522 opnieuw bewerken en voegde zelfs bij zijn Nieuw Testament het Oud-Testamentisch deel, hierin ook Luther volgende, voor zoover de Boeken door dezen Hervormer bewerkt waren. En in plaats van het klein octaaf koos hij den folio-vorm, zoodat hij niet weinig met deze uitgaaf de aandacht tot zich trok. Doch hoe nauw hij zich ook aan Luther wilde aansluiten, toch was het hem niet mogelijk dezen geheel over te nemen, daar de vele afwijkingen van den Vulgaat-tekst te sterk in 't oog loopend waren. Zijne voorrede is echter hoofdzakelijk aan Luther ontleend, maar tusschen den tekst zoekt men tevergeefs naar verklaringen

Doen Pietersoen, te Amsterdam, ging inmiddels op den door hem ingeslagen weg voort, echter met dit onderscheid, dat nu zijn tekst groote overeenkomst krijgt met dien van van Ghelen en hij de voorrede van Erasmus overneemt. Ook drukte hij het O. Testament, doch zonder voorrede, maar volgde hierin Luther tot Hooglied, omdat deze overzetting nog niet verder reikte, en in de andere Boeken hield hij zich aan de Vulgata of oude overzetting en ontleende de verklaring van sommige woorden aan Luther

Chr. van Ruremunde leverde in 1528 een nadruk van zijn N. Testament van 1525 en volgde ook Luther, doch, evenals anderen, tamelijk vrij. Jan van Ghelen volgde in 1528 bijna dezelfde gedragslijn als in 1526 en gaf de overzetting van Luther, doch besnoeide deze naar aanwijzing van den ouden tekst. Bovendien nam hij „de corte vermaninge,” zooals Heynriks deze van Erasmus had overgenomen in 1524, op.

In de volgende jaren vertoonen de Nieuwe Testamenten in hoofdzaak dit karakter, dat wel is waar Luther gevolgd wordt, doch de toenadering tot de oude overzetting sterk is. Wij behoeven slechts te wijzen op de edities van Martin de Keyser 1531 en van Dirk Borne 1532, Antwerpen en Deventer, waarin dit streven duidelijk te voorschijn treedt. Van Liesveldt ging echter op den ingeslagen weg van 1526 voort. Zijne Bijbels van 1534, 1535, de Nieuwe Testamenten van 1534 (0), 1535 (160), 1541 (0) getuigen hiervan. In 1542 achtte hij het echter raadzaam of noodig, zijne uitgave van 1526 opnieuw ter perse te leggen. Deze drukte hij niet woordelijk na, maar veranderde vooreerst op sommige plaatsen de lezing van den tekst en voorzag hem met kantteekeningen, welke in de editie van 1526 ontbraken. Ook had hij in deze laatste uitgaaf den naam „Heere” slechts in het O. T. met kapitale letters gedrukt, nu echter deed hij het ook in het Nieuwe.

Vorsterman las in 1528 ook voor den naam Jehova „Heere” en drukte dezen met kapitale letters, maar als de benaming „Adonai” voorkwam, dan „HEEre.” Of nu van Liesveldt hiermede eene zekere bedoeling had, is niet te zeggen, en boven-

dien kunnen wij hier op deze zaak niet ingaan, daar zij thans van minder belang is en later beter besproken kan worden, als wij de Geref. uitgaven beschrijven.

Ook hield zich in deze jaren (1533) Adriaen van Bergen steeds bij de vertaling van Luther, zooals hij eertijds hiermede begonnen was, en of zijn tekst op dien van van Liesveldt van 1542 heeft geïnfleueerd, is niet in alle deelen te bewijzen, doch er pleit zeer veel voor

Peeter Janszoon te Leiden, 1533, stelde zijne Nieuwe Testamenten te Amsterdam te koop en volgde wel is waar Luther, doch evenmin getrouw als zijne vakgenooten van andere plaatsen. Zoo ook zijn N. Testament van 1536. Zijn stad- en vakgenoot Peter Claessen werkte op dezelfde wijze tusschen de jaren 1534 en 1542 als hij en Jan van Loe te Antwerpen, alsook zijne collega's sloten zich meer en minder nauw bij van Liesveldt aan en gelijk blijkt uit de editie van Mierdmans (1545), bestond er een zeker streven, om ook aan de oude vertaling eenig recht te laten wedervaren. Zoo bleef het tot 1556, toen te Embden voor het eerst eene nieuwe overzetting gedrukt werd.

De Lezer stelle zich tevreden met het weinige, dat wij omtrent de lotgevallen van den Luthertekst hier te lande konden mededeelen; hoe gaarne wij wat breedvoeriger deze hadden willen beschrijven, het was ons voor het tegenwoordige niet mogelijk. Toch, — en wij mogen dit immers aannemen — toch zal dit weinige niet versmaad worden en mogelijk zal het aanleiding geven tot een breeder onderzoek.

Eene belangrijke zaak, waarop bij dit onderzoek gelet mag worden, zijn de plaatsen, waar in deze jaren de H. Schrift, in hoofdzaak naar Luther bewerkt, is gedrukt en verspreid.

Het deed ons, Noord-Nederlanders, goed, dat Amsterdam de schaduwen der middeleeuwen begon te verdrijven. Was het plekje grond, waar voor het eerst het O. Testament in het Nederlandsch vertaald werd, Aelst, en waren Vlaanderen en Brabant de landen, waar de oudste overzettingen het eerst werden vervaardigd, de vernieuwing er van ging echter van onze Amstelstad uit.

Evenwel komt naast God aan Antwerpen de eer toe, dat het de eerste plaats is in de Nederlanden, die den moed had aan zijne inwoners en aan breedere kringen eene overzetting van het N. Testament te bezorgen, bewerkt naar den tekst van Luther. De onderscheidene uitgaven, hier verschenen, zijn en blijven sprekende getuigen van de begeerte van een groot deel zijner bevolking, om aan de hand van Luther in de „heimelijkheid” der Schrift ingeleid te worden en daardoor de religieuze vragen van hart en conscientie beantwoord te hooren.

Men heeft deze Scheldestad „Neêrlands Wittenberg” genoemd, en zij is het in zekeren zin ook op dit gebied. Deze stad mag een staalkaart heeten der godsdienstige bewegingen dier dagen, en wat juist die bewegingen karakteriseert is, dat zij zich alle groepeeren om den Bijbel. Wat een aanzienlijk getal boekdrukkers en boekverkoopers in die stad tusschen de jaren 1523 en 1545! En hoevelen hunner, die zich aan de zijde van Luther schaarden!

Hoe dit gebeurde, zegt ons deze Geschiedenis.

Van Bergen achtte het raadzaam den naam van Luther te verzwijgen en diens voorrede weg te laten, ja zelfs den tekst wat vrij te vertolken, en nochtans vond zijn werk bij velen afkeuring, omdat zijne afwijkingen van den ouden tekst te vele waren. Om dezen te believeen, herdrukte hij zijn N. Testament spoedig en plaatste den ouden tekst, waar deze met den zijne verschildte, op den kant, en om de vrienden van Erasmus te bevredigen, nam hij diens proloog over.

Hans van Ruremunde was echter beslist en gaf wel is waar een nadruk van van Bergen, doch liet de oude overzetting op den kant weg en plaatste vóór zijne uitgave de voorrede van Luther. Zoo waren er nuances; een deel des volks, dat meer beslist zich aan de zijde van Luther schaarde, en een ander, dat wat beschroomder optrad. Doch beide stroomingen hadden dit met elkander gemeen, dat zij, de eene meer, de andere minder sterk, hare gehechtheid aan den ouden tekst niet konden overwinnen. Geen wonder ook, want deze was hun door de vaderen overgeleverd, en zij hadden hem reeds

als kind hooren lezen. En nu zien wij, dat deze oude tekst in de vele edities, welke tot 1556 verschenen zijn, in sommige een aanzienlijke, in andere een meer bescheiden plaats heeft ingenomen.

Maar bij deze verscheidenheid, die alleszins verklaarbaar is, hield de vraag naar de overzetting van Luther niet op, maar nam jaar op jaar toe en de pers was ijverig te Antwerpen in de weer om aan de dringende behoefte te voldoen

Niet alzo te Amsterdam. Deed de Amstelstad in den beginne veel van zich verwachten door het moedig optreden van Joh. Pelt, de partij, die zich aan de zijde van Luther schaarde, vond slechts in Doen Pietersoen haar helper. En of uit Antwerpen vele Nieuwe Testamenten en Bijbels hier verspreid zijn, weten wij niet; alleen meldt ons de geschiedenis, dat Peeter Janszoon, uit Leiden, (1536) zijne edities te Amsterdam deed verkoopen, doch meer is ons er niet van bekend. Doen Pietersoen leverde een nadruk van Adr. van Bergen's 1sten druk, doch nam hierbij de voorrede van Luther op. Dit was in het jaar 1523. In 1526 werkte hij echter op eene andere wijze. Hij volgde de gemengde editie van van Ghelen en nam den proloog van Erasmus over. Zoo meende hij aan onderscheidene behoeften te voldoen. Luther had hier zijne aanhangers, maar ook Erasmus zijne vereerders. Het is echter opmerkelijk, dat in deze stad zoo weinig op dit gebied is gearbeid en wat hiervan de reden is, zal de Kerkhistorieschrijver ons het best kunnen mededeelen.

Uit het buitenland zijn ongetwijfeld ook in deze dagen vele Nieuwe Testamenten naar Luther ingevoerd. Wij denken aan Bazel en Keulen, doch de geschiedenis zegt ons niet in welke gewesten of steden deze gelezen werden. Een paar plaatsen hier te lande mogen wij echter ook niet vergeten te noemen: wij bedoelen Leiden en Deventer, waar ook geestverwanten van Luther waren, doch dezen schijnen niet in grooten getale vertegenwoordigd geweest te zijn. Ja, het is zelfs opmerkelijk, dat Peeter Janszoon, te Leiden, zijne editie te Amsterdam verkocht, wat mogelijk aan plaatselijke toestanden moet toe-

geschreven worden. Zoo blijkt hieruit, dat eigenlijk Antwerpen de plaats was, waar met alle krachtsinspanning werd gewerkt en van waar uit eerst met van Bergen en later met van Liesveldt aan het hoofd de Schrift in hoofdzaak naar Luther's overzetting is verspreid geworden. Hoe het hier met Erasmus stond en of ook op andere plaatsen zijn invloed te bespeuren is, zal het volgende hoofdstuk ons leeren.

II. Uitgaven der Heilige Schriften

NAAR

ERASMUS.

1524—1528.

Naast Luther was het Erasmus, die in de eerste helft der vijftiende eeuw grooten invloed heeft uitgeoefend op de verspreiding der H. Schrift in ons vaderland. Ook hij had zijne geestverwanten en vereerders, die gaarne kennis namen van alles, wat uit zijne pen vloeide.

Johannes Pelt was het, die de reeks van gedrukte uitgaven des Nieuwen Testaments in de Nederlandsche taal, welke onder den invloed van Erasmus verschenen is, opende. Hierin is hij het eerst door Corn. Heynriks, te Delft, gevolgd, met dit verschil echter, dat deze zich nauwer bij Erasmus heeft aangesloten. Hoe Pelt gewerkt heeft, hebben wij reeds vernomen, maar Heynriks nam de derde uitgave van Erasmus' N. Testament, deed dit in het Nederlandsch overzetten en 9 Nov. 1524 verschijnen.

Uitvoerig geven de bewerkers dezer overzetting rekenschap van de wijze, waarop zij hunne taak volbracht hebben, in eene voorafgaande „Verclaringe.” „Allen Christenmenschen broederen ende susteren,” zoo luidt de aanhef dier *Verclaringe*, „sy kenlijk, dat die Godlike Majesteyt ut synder vryer rijcker liefden, ten laetsten dye hongherighe schare, met die oghen sijnder ontfermherticheyt ghenadelijck heeft aenghesien, ende heeft se ghespijst metten hemelschen levenden brode sijns godliken woorts, dwelc hi hoer voor heeft doen setten, ende aendienē, door den hoochgeleerden, verstandighen beminnaer

der waerheyt, die eer van Duytslant, Erasmus van Rotterdam; dewelcke ons dat versch, puerlic, ende onghemencht, ende oock onghecorrumpeert, ut der Griecscher talen, daer dat nyeuwe testament (utghenomen Sinte Matteus Evangelie) inne ghescreven was, in Latijnscher talen opt alderschoonste overgheset heeft. Welcke translacie van veel gheleerder mannen seer ghepresen wort, ende bisonderlinc van onsen alderheilichsten vader de Paeus, Leo dye thiende. Daerom, wy dye voor ons ghenomen hebbende, overgheset hebben, in goeden platten duytsche, voor diegene die gheen latijn en verstaen. Achter volgende altoos den besten sin, di wi ut den Griecxen ende den Latijnschen getranslateerden text, mochten vinden. Mer aengesien dat niet wel moghelijc en is, tgriecx of dlatijn, so te verduytschen, sonder meer woorden daerbi te voegen, die daer op verstaen worden, so hebben wi somtijts een woort oft twee daerbi geset, om den sin te expliceren, of ut te legghen, die welcke sijn bi manieren van parentesim, geteykent met aldusdanighe halve maenkens ().”

Na eenige opmerkingen over de interpunctie wordt vervolgens bericht, hoe in de vertaling telkens tusschen twee pijltjes besloten wordt, wat de Erasmiaansche tekst *meer* heeft dan de tot nog toe door de Kerk gebruikte Latijnsche, en met een kloeker drukletter aangeduid wordt wat die minder heeft dan deze, terwijl eindelijk een kruisteecken heenwijst naar den rand, waar de overzetting staat, zooals die, verschillende van de overzetting van Erasmus, volgens den Latijnschen tekst der Kerk moest luiden.

Gelijk op deze *Verclaringe* een vertaling van den brief van Paus Leo X (10 Sept. 1518) aan Erasmus ter aanbeveling van diens N. Testament volgt, zoo gaat er de bekende *prologus* van Erasmus aan vooraf onder den titel: „een corte vermaninghe verweckende eenen yeghelijcken om naerstelijc te overlesen, ende te beleven dat heylich Evangelie Jhesu Christi.”

„Dit N. Testament is met een ongemeen aardige, kleyne en nette letter gedrukt; met aardige cieraaden voorsien, en de groote letters met couleuren afgezet. Op den kant staan de Gelijk-

luidende Texten aangetee kent, dog geene korte Inhouden voor de Capittels. Tusschen den Text staan de Evangelien en Epistelen, welke gewoonlijk op de Sondagen en Heylige daagen geleesen wierden, namentlijk het begin met een Kruysken en 't eynde met een sterretje aangewesen" (Le Long).

De titel van dit N. Testament luidt:

„Dat Nieuwe Testament, welc is dat levende Woert Goods, utghesproken door onsen Salichmaker Jhesus Christus, dye welke was God ende Mensch, bescreven doer ingeven des Heylighen Geests, van den Heyligen Apostelen ende Evangelisten, ende is dye Wet der Gracien, der Liefden, ende des Barmhertigheys; met groter naersticheyt overgeset, ende gheprent, in goede platte Duytsche. Hier is oec bygheset een perfecte Tafel, enz. int Ambacht der Missen daghelyck ghelesen worden.

Dit Nieuwe Testament, dwelck als t Gout alle Metalen te boven gaet alle Boucken te boven gaet, is gheprent tot Delft in Hollant, ten huysen van Cornelis Heynricks Lettersnyder, wonende by die Vis-marckt."

De zoeven genoemde „Verclaringe" is hoogst belangrijk. Men steekt niet onder stoelen of banken wat men wil of bedoelt en welke overzetting men hier aanbiedt. Hoe geheel anders treedt Heynriks op te Delft dan van Bergen te Antwerpen kon doen! Vergelijken wij de eerste uitgave van Luther's N. Testament door van Bergen met deze eerste overzetting van Erasmus' N. Testament, dan treft ons een verschil, dat alleen uit den godsdienstigen toestand dier dagen kan verklaard worden. Van Bergen plaatste geene „Voorrede" of „Bericht" vóór zijn N. Testament of eenige verklaring tusschen den tekst; Heynriks sprak zich daarentegen vrij uit. De naam van Luther wordt in de Antwerpsche uitgave niet genoemd, maar in de Delftsche wordt Erasmus zelfs aangeprezen; de eerste werd zonder eenige protectie gedrukt, maar de laatste sierde zich met de sympathie van „den allerheiligsten Vader."

Zoo werd het Delftsche N. Testament met eene aanbeveling van Paus Leo X het volk aangeboden, terwijl de editie van van Bergen in zichzelve hare aanbeveling droeg. Een bewijs voor ons, dat Erasmus nog in 1524 voor „een verstandighen beminnaer der waerheyt” gehouden werd en niet gevaarlijk geacht werd voor Kerk en maatschappij

Omdat ook de proloog van Erasmus voor dit N. Testament niet onbelangrijk is, hebben wij hem gedeeltelijk afgeschreven. Op den voorgrond stelt hij de woorden van Matth. XI: Coemt alle tot mi, die arbeyt ende belast zijt, ick sal u vermaken ¹⁾; waarop terstond volgt: „dat vermoede ic tot allen Menschen geseyt te zijn. Gheen gheslacht der Menschen en versteect van hem onser alder Salichmaker. Een yegelyc roept of noot hi tot dier Vermakinghe; want niemant en is, hi en is op dese Werelt ergens mede belast ende beswaert.” Dan vraagt hij: „Wie dat ghi zijt, hoedanich dat ghi zijt, begeerdi vercoelinghe of vermakinge?” en het antwoord is: „Coemt tot mi, seijt die Heere.” Datgene, waarmede de mensch belast en bezwaard is, wordt genoemd: „een groot pack Hoverdie, een swaer last oncuyscheyt; d'een wort gequelt met Nyt, d'ander met Gramscap, die derde met Ermoede, die vierde met Siecten, ende diergelijck vele. Wat isser quaets,” vraagt hij, „dat in dat Leven niet en is?” En nu, waar hij op aller instemming rekt, wijst hij op Jezus Christus en op Zijne uitnoodiging: „Coemt tot mi alle! Dat u die Werelt niet en can geven, dat sal ic u geven.” Ja, hij vertrouwt, dat aller hart, wie deze uitnoodiging hoort, voor den „Goedertieren Here, die ons doer zijn goedheyt te gemoete coemt,” in liefde zal ontgloeien, en „een groot betrouwen hebben tot alsulcken Heere, als hi overdenct, dat dye selve Heere belooft, die alle dinc vermach.”

Mild en dringend is zijne uitnoodiging, als hij zegt: „Wat quaet u belast, wat pac u beswaert, ik zal u ontlasten — alleen doet niet meer dan dat ghi coemt.” Ja zelfs worden bezwaren, die mogelijk door de lezers geuit konden worden, uit den weg geruimd, met de woorden: „Nu mach yemant seggen: Hoe

¹⁾ Opmerkelijk is het, dat de HSS. ook zoo beginnen.

sullen wi tot hem gaen, wi syn hier op der Aerden, ende hi is in de hemelen? Daer moeten wi toegaen, willen wi tot Christo comen; niet met Lichaemlike voeten, mer metter begeerten, ende metten voeten des Gheests. Want is't dat u dese tydelijcke dingen beginnen te walgen, die ons trecken van de eewige goeden, so begin dy tot Christum te gaen."

Ook wordt verder hier genoemd, hoe men tot Christus moet komen: „Ende niemant en coemt tot Christum, dan die tot hem gaet, met een stantvastich, oprecht, puer ende suver Gelove, dan die hongert ende dorst die rechtvaardicheyt."

En zoo eindigt deze proloog met de opwekkende woorden: „Comen wi dan also wi behooren, wi en dorven niet sorgen, dat wi te vergeefs sullen comen

. . . . Want hi ons gelaten heeft die aldersuverste aderkens zijns Gheests, in dit Nieu Testament daer mogen wi toegaen, also dicwijls als 't ons lust; dye mogen wi altijt met ons dragen; daer hebben wi inne die fonteyn ons Salichmakers, waer ut wi anders niet en scheppen, noch en vinden, dan onse salicheyt; hier sullen wi zeer overvloedelic uitschep- pen ende afdrincken" enz.

Men heeft naar de bewerkers van dit N. Testament gevraagd en men dacht aan Hoen, Rode en Grapheus, doch bewijzen kon men het niet. Als men de „Verclaringe" leest, moeten bekwame mannen Heynriks ter zijde hebben gestaan, want er is met kennis en oordeel des onderscheids gewerkt. En dat men duidelijk heeft aangegeven, wat het verschil is tusschen den tekst van Erasmus en den kerkelijken tekst, strekt tot eer van de auteurs, die het publiek niet hebben willen misleiden.

Omdat nu dit N. Testament de eerste uitgaaf is, welke, voor zoover wij weten, naar Erasmus hier gedrukt is, zoude het zeer wenschelijk zijn, het wat nader te kunnen leeren kennen. Doch van deze uitgaaf hebben wij geen exemplaar kunnen raadplegen en moeten ons dus tevreden stellen met den herdruk er van door van Ghelen 1525 ¹⁾.

¹⁾ Een exemplaar hiervan wordt op de Bibliotheek der Maatsch. v. Nederl. Lett. te Leiden bewaard.

Herdruk van het N. Testament van C. Heynriks¹⁾.

De titel van deze uitgaaf komt geheel overeen met dien van het N. Testament van Heynriks (1524), met dit verschil echter, dat er staat: „derdewerf ghecorrigeert,” terwijl Heynriks schreef: „anderwerf ghecorrigeert.”

Ook de korte vermaning en de verklaring, enz. zijn woorde-lijk aan het genoemde Nieuwe Testament ontleend.

Vóór bij den titel staat als drukkersmerk het klaverblad. Exemplaren er van komen meermalen voor.

Wij geven hier een paar proeven, om deze overzetting eeni-germate te leeren kennen, en plaatsen daarnaast den ouden Handschriftelijken tekst:

Jan van Ghelen.

Joh. 1 : 19—28.

En dat is dat ghetuychnis
vā Joannes / als dye Jodē /
priesterē / en Leviten gheson-
den hebbē vā Hierusalem *tot*
*hem*²⁾ om hē te vraghē / wie
sijt ghi En hi heeftet beleden
en niet versaect en hi heeft
beleden (segghende) Ic en ben
xps niet. En si hebbē hem ghe-
vraecht / wat dan? Sijt ghy
Helyas? En hy seyt. Ic en
bent niet. Syt ghy die propheet.
En hi heeft geantwoort. Neen.
Daerom hebben si hē gheseit.
Wie sijt ghi? opdat wy een
antwoort ghevē moghen / den
ghenē die ons ghesondē heb-

Handschrift n°. 243.

Ende dit is iohannes ghetu-
ghe Doe die ioden van ih^rlm
sendeden die papen ende die
leviten om hem te vraghen wie
bistu. Ende hi lydes ende en
versakedes niet ende hi lydes
dat hi *xristus* niet en ware.
Ende si vragheden hem wat
dan bistu helyas hi seyde ic
en bins niet bistu een pro-
phete. Ende hi antwoorde neen.
Doe seiden si hem wie bistu
opdat wi antwoorden moghen
gheven den ghenen die ons
ghesent hebben wat segghestu
van di selven hi seide Ic bin
een stemme des roepēs in der

¹⁾ Zie Le Long, De Hoop Scheffer en Prof. Doedes.

²⁾ Wat met een kloeker letter gedrukt stond, hebben wij cursief laten drukken. v. Dr.

ben? wat segt ghi vā u sel-
ven? hi heeft gheseyt. Ic ben
een stem des roepers die daer
roept in die woestenie / bereyt
den wech des heren als Esayas
die propheet gheseyt heeft. En
die ghesonden waren / die warē
uten pharizeen En si hebbē hē
ghevraecht en gheseyt. Waer-
om sō doopt ghi dan / en sijt
ghi ~~χρ~~ niet? noch Helyas?
noch Propheet? Joannes heeft
haer gheantwoort seggende.
Ic doop int water / mer hy
staet midden onder u / dye
ghi nyet en kent dat is dye
gheen / dye welcke / al volchde
hi na mi (nochtās) voor mi
gecomē is. wiens ic niet waer-
dich en ben / te ontbindē den
bant vā sijn schoe. Dese din-
ghē sijn in Bethabara geschiet /
over die Jordaen daer Joannes
doopte.

Matth. 5 : 21—27.

Ghi hebt
gehoort dz tottē ouders ge-
sprokē is. Ghi en sult nyet
dootslaen / wāt die doot slaet
die sal des ordeels sculdich
zȳ. Mer ic segge u / dz een
yegelic die op sinē broed' grā
is (sond' sake) de is des or-
deels sculdich. En wie dz tot
sinē broed' spreeket Racha /

woestinen maect bereet den
wech des heren als Ysayas
die prophete seide. Ende die
daer ghesent waren waren van
den phariseen ende vragheden
hem ende seiden waer omme
doepstu dan oft u ~~χ~~ristus niet
en biste noch helyas noch gheen
prophete Johannes antwoorde
ende seide. Ic dope in den
water hi stont in die middel
van iu dien ghi niet en ken-
net. hi ist die na mi comen
sal die voer mi ghemaect is
wies ic niet waerdich en bin
den rieme van sinen ghescoeyte
te ontbindē Dese dinghen
ghescieden in betanien over .

.
.
.
.
.
.
.

Ghi hebt
gehoort dattet to den ouden
gheseit is du en sulte niet do-
den. So wie verslaet die is
sculdich des oerdels. Ic segghe
iu so wie hem vertoernt op
sinen broeder die is sculdich
des oerdels. So wie sinen broe-
der toespreket racha. dat is
een woert van onwaerde. die

die sal des raets sculdich sijn. En wie tot sinē broed' spreect dwaes de is sculdich dz hel-sche vier. Daer om wāneer ghi u gavē opten outaer offert / en dat ghi daer gedachtich wort / dat u broeder yet teghē u utstaende heeft / so laet daer by den outaer u offerhande en gaet eerst en versoent u met uwen broeder / en dan comt en offert u gaven.

Overdraget terstont met uwē viant / als ghi met hē op den wech sijt / opdat uwē viant tot eeniger tijt u niet en levert dē rechter / en die rechter u overlevert den dienaarē / en inden kercker gheworpē wort. Voorwaer ic segghe u / ghi en sult daer nyet ut comē / voor ghi den alrelaetsten pē-ninc betaelt sult hebben . . .

I Joh. 20 : 11—18.

En Maria stont buten en sach an tgraf schreyende. Aldus als si screyde neychde si hoer int graf / en sach twee engelen ghecleet met wit / sit-tende die een aent hoofd / en die ander aen die voeten / daer si Jhūs lichaē geleyt haddē. Si seggē hoer Vrou wat screyt ghi Si seyt hoer. Si hebben mijnē heer genomen / en ic

is sculdich des raets So wie dat seit sot die sal sculdich wesen der hellen des vuers. Is dan dattu dijn offer brē-gheste totten outaer ende du daer wordste ghedenckēde dat dijn broeder iet heeft ieghens di laet daer dijn offerande voer den outaer ende ganc maect vrede mit dinen broeder ende dan so com ende brenc dijn offerande Wes over een dra-ghende mit dinen wedersake sonder beiden alstu mit hem biste inden weghe op datti dijn wedersake den rechter niet over en lever. Ende die rechter di dan overgheve sinen dienren ende du dan gheworpen word-ste inden kerker. Ic seg di voer waer dat tu daer niet ut en sulste.

Maria stont buten totten graven ende weēde doe si screide neyghede si haer ende sach in t graf ende sach twee enghelen in witten sittende die een ten hoofden ende die ander totten voeten daer dat lichaem ih'n gheleyt was die enghelen seiden haer wijf wat weenstu Si seide hem want si hebbē minen heer heen ghedraghen

en weet niet waer si hem ghe-
leyt hebben. En als si dit
gheseit hadde / heeft si hoer
om gekeert / en si sach Jhm
staende / mer si en wiste niet
dattet Jesus was Jhūs seyt hoer
Vrouwe wat screyt ghi? wie
soect ghi? Dese menende dat-
tet een Gardenier was seyt
hem. Heer hebt ghy hem wech
gedragen / segtet mi waer hebt
ghi hem geleyt / en ic sal hem
halē. Jhesus seyt hoer. Maria.
Si omghekeert sijnde / seyt hē
Rabboni twelckē hiet meester.
Jhesus seyt hoer En wilt mi
niet raken / want ic en ben
noch niet gecloppen tot mijnen
vader. Mer gaet tot mijn broe-
ders en segt hoer. Ic clim op
tot mynen vader / en uwē va-
der / mijnen God / en uwen
God. Maria Magdalene is ge-
comē boetschappende die disc-
pulen / dat si dē heer gesien
hadde en hoer dit geseyt hadde.

.
.
.

ende ic en weet niet waer sine
gheleit hebben. Doe si dit ghe-
seit hadden keerde si haer om-
me ende sach ih'm staende
ende en wiste niet dattet ih's
was. Jhesus seide haer. wijf
wat wenestu wien soecstu. Si
waende dattet een gardenier
ware ende seide hem heer
hebstune hene ghedraghen so
secht mi waerstune gheleit
hebste ende ic sellen op bue-
ren of draghen. Jhesus seide
haer maria. Si keerde omme
ende seide hem. Rabbouni dat
is te segghen meester. Jhesus
seide haer En wil mi niet aan-
tasten want ic en bin noch
niet tot minē vader gheclom-
men Maer ganc tot minen
broederē ende sech hem Ic
vaer op tot minen vader ende
uwen vader ende tot minen
gode ende uwen gode Doe
quam maria magdalena boet-
scappende den iongheren Ic
sach den heer ende dit seide
hi mi

Vergelijken wij deze proeven nauwlettend met de oude
Nederlandsche overzetting, dan is het zeer goed mogelijk,
dat de bewerkers de oude overzetting opnieuw hebben
geredigeerd en gecorrigeerd naar Erasmus. Ieder, die deze
parallelen nauwkeurig beschouwt, kan onmogelijk de zoo tast-
bare overeenstemming tusschen beide overzettingen ontkennen.
„Der Einwand, dasz der einfache Grundtext auch eine einfache,

naturgemäsz gleich oder ähnlich lautende Uebersetzung mit sich bringe, trifft nicht zu."

Nog nader leeren wij deze editie kennen uit de volgende plaatsen:

Matth. 6: „Onse vader die in die hemelen is. Gheheylicht worde uwē name. U rijc toecome. Uwen willen geschiede op-ter aerden als in den hemel. Gheeft ons huden onse daghelycx broot. Eñ vergheeft ons onse schuldē, ghelijc wi onse schuldenaers vergevē. Eñ en leit ons niet in temptacien. Mer verlost ons van dē quadē (wāt u is dat rijc eñ die cracht, eñ die heerlicheyt inder eewicheyt) Amē.” Overal leest deze editie „soon des menschen” en vermijdt nooit het woord „helle”, evenmin den naam „publicaan”; de kloof der Staten-vertaling, het „groot middel” van van Liesveldt (1522), de „groote berg” van van Ghelen (1524), enz., enz. is hier (zie Luk. 16 : 23) een „grote verslindinghe” geworden.

Tit. 3 : 10: „schuwet den eighēsinnighē mensch,” 1 Kor. 11 : 18, 19: „wāt ten eerstē als ghi te samē comt inder v'gaderinge so hoor ic datter twistingē onder u sijn, eñ eensdeels gelove ict. Wāt daer moetē ooc gedeeltheidē onder u sijn, opdat dye beproeft syn, moghē opēbaer wordē onder u. (Bij „gedeeltheidē” staat een kruisje, dat naar den kant wijst, waar „dwalinghen” staat aangeteekend). Luther 1522 vertaalt „Zum ersten, wen ihr zusammenkomt in der Gemeyne, höre ich, es seyen Spaltungen unter euch und zum Theil glaube ichs; denn es müssen Spaltungen unter euch sein.” (Erasmus leest „dissidia”) (Grieksch: *αἵρεσις*, vulg. „haeresis”).

2 Petr. 2 : 10: „Die here can die goddienstige v'lossen uter tēfacie, eñ bewarē de onrechtvaerdigē tot dē dach des ordels (om) te pinighē, Aldermeest dēgenē die t vleys volgāde wandelē in begeerlicheit des bevelkenisse eñ v'smaen heerscappie stout eijgensinnich, dye welcke niet en ontsien spitich te sprekē van dye in erē gestelt syn.”

Luther 1522: „Der Herr weisz die Gottseligen aus der Versuchung zu erlösen, die Ungerechten aber zu behalten zum Tage des Gerichts zu peinigen. Allermeist aber die, so da

wandeln nach dem Fleisch in der Luft der Unsauberkeit und die Herrschaften verachten, thurstig, hoch von sich halten, nicht erzittern die Majestäten zu lästern”

Hand. 24 : 5: „eē meester der sectē vā dē Nasarenē,” vs. 14 „dye si een secte hieten.”

Gal. 5 : 20 „versceidingē”; 2 Petr. 2 : 1 „scadelike secten”; Hand. 5 : 17 „sect der sadd.”; 15 : 5 „secte der phariseen”; 26 : 5 „secte onser religien”.

In de Duitsche uitgaven vóór 1470 worden de woorden „haeresis,” „haereticus” en „secta” niet door „ketterij,” „kettersch” of „sectē”; maar eenvoudig door „dwaling” vertaald. Eerst na 1470 komen de ketters en de ketterij.

Nu is het moeilijk in dit N. Testament van van Ghelen een vast beginsel aan te wijzen, waarnaar vertaald is. Er is gecorrigeerd „derdewerf” zelfs, en waarom en waartoe? De correcties zijn niet willekeurig, de drukker was niet vrij en de bewerkers handelden niet eigenwillig. Er zijn beginselen, die zich laten dienen en zelven willen dienen. De geciteerde plaatsen wijzen dit duidelijk aan.

Luther had volgens Emser een afkeer van het woord „ketter”, maar uit dit N. Testament blijkt, dat dit niet het geval is bij van Ghelen.

Het linnen kleed, Opēnb. 1 : 13, van van Ghelen van 1524 is in deze uitgaaf geworden een „kleed tot de voeten toe strekkende”.

Joh. 21 : 15 leest „voeden”; Hand. 20 : 28 „Daer om siet naerstelikē voor u, eñ totter geheel der schare over de welcke u die heylige geest Bisschoppē heeft geset, om te regerē”. Van Ghelen 1524 leest „voeden” en Luther „weiden”.

Ook leest dit N. Testament Rom. 3 : 21 gelijk Luther; wel plaatst het „coemt. alleen” tusschen twee haakjes¹⁾, om daarmee te kennen te geven, dat dit niet in den Hier. of ouden tekst staat, maar bij Erasmus komt het ook niet voor, zoodat van Ghelen dit moet overgenomen hebben van Luther.

¹⁾ In de voorrede is sprake van pijltjes. Het schijnt, dat de eerste uitgaaf van Heynriks pijltjes heeft gebruikt, doch van Ghelen hiervoor haakjes heeft geplaatst.

Rom. 3 : 28 vertaalt van Ghelen weder „door 't geloof” en laat „alleen” weg.

Zoo blijkt uit alles, dat in deze editie geen vast beginsel is aan te wijzen. De drukker werkte èn voor de geestverwanten van Luther e. a. èn voor die van Erasmus. Hoe hij voor eerstgenoemden werkte, hebben wij reeds aangetoond; aan de partij van Erasmus gaf hij wel het N. Testament naar Erasmus, doch ook al weder met gebruikmaking van de oude overzetting en hier en daar iets van Luther er bij gevoegd

Van de Latijnsche vertaling van Erasmus, gewijzigd naar de Vulgata, gaf in 1526 ook Hans van Ruremunde, te Antwerpen, eene uitgave, doch daarvan is nog geen exemplaar teruggevonden.

Zoo bezorgde Michiel Hille van Hoochstraten, te Antwerpen, in 1527 eveneens een herdruk van het N. T. van C. Heynriks en bracht den Erasmustekst nader bij de Vulgata ¹⁾. Dit laatste deed hij op de volgende wijze: Hij legde een exemplaar der Erasmiaansche vertaling, zooals Cornelis Heynriks die in 1525 gedrukt had, voor zich, schrapte daaruit alle woorden en perioden, die tusschen de pijltekens stonden, liet het verschil tusschen gewone en kloeker letters vervallen en nam in plaats van den tekst, waar die met een kruisje gemerkt was, de lezing van den kant op

„Zoo verkreeg hij,” zegt de Hoogl. De Hoop Scheffer, „eene vertaalde Vulgata.” Maar 't was niets anders dan een herdruk van de Delftsche uitgave, doch gezuiverd in zooverre ze, door hare getrouwheid aan het Latijn van Erasmus, den tekst niet juist teruggaf. Het is dus niet, zooals Le Long meende, eene nieuwe vertaling. Deze editie heeft den Erasmustekst verdrongen. Prof. De Hoop Scheffer meent, dat dit laatste eerst plaats vond in het laatst van 1530, toen Vorsterman zijn N. Testament in folio uitgaf. Wij kunnen ons met dit resultaat niet vereenigen.

¹⁾ Een exemplaar van deze uitgaaf konden wij niet raadplegen. v. Dr.

Telde ZHGel. drie uitgaven naar het N. Testament van Erasmus, de eerste bij Cornelis Heynriks, te Delft, 9 Nov. 1524, de tweede onbekend en de derde in 1525 bij Jan van Ghelen, en kon hij hierbij nog acht gecastigeerde uitgaven voegen, wij meenen, dat dit getal te groot is geschat

Vraagt men naar de reden, waarom Erasmus zoo spoedig had uitgediend, dan antwoordt de zooeven genoemde Geleerde, dat bij de inquisiteurs gaandeweg Erasmus' naam even kettersch als die van Luther klonk en zijn werk niet minder dan dat van Luther verdacht was. Wij willen dit niet betwijfelen, maar er is meer te noemen. Naar onze meening heeft Erasmus het prestige van de Vulgaat verhoogd en daardoor eene nauwere aansluiting aan haar bevorderd.

Zoo is het ook verklaarbaar, dat de Roomsche-Katholieken in hem den tweeden Hieronymus hebben vereerd. Gaarne rekenen wij hem tot de voorloopers der Hervorming, maar of hij „het ei gelegd heeft, dat door Luther uitgebroed is,” dit moge door tijdgenooten van hem beweerd zijn, wij houden het er voor, dat „dit ei” nogal het een en ander zal gemist hebben. Zijne scherpzinnigheid was wel is waar groot, maar van scherpzinnigheid kan een volk, dat naar het levende Woord Gods vraagt, zijn dorst niet breken. En omdat hij meer die zijde van het Christendom erkende, die het met de wijsheid der ouden gemeen had, als dat hij in het centrum er van met geheele overgave der ziel ingedrongen was, gelijk wij bij Luther opmerken, kon hij bij de volksmenigte niet haar geestelijke leidsman worden. De Nieuwe Testamenten, in deze jaren verschenen, leeren ons dit duidelijk.

III. Uitgaven der H. Schrift

NAAR DE CORRECTIES

DER

LEUVENSCHEN CENSOREN EN NAAR DE VULGATA.

1528—1548.

Toen in den aanvang der vijftiende eeuw de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden voor een aanzienlijk deel onder één scepter vereenigd waren, was de wensch levendig geworden, dat ook deze gewesten eene inrichting voor hooger onderwijs mochten bezitten. Door de bemoeienissen van Martinus V werd onder hertog Jan van Brabant in September 1426 eene hoogeschool te Leuven geopend, maar zonder eene theologische faculteit, daar de paus het onderwijs in de godgeleerdheid had verboden, omdat, naar men meent, hij vreesde voor de Wiclefiaansche en Husitische bewegingen, die „verhoogde opwekking van den theologizeerenden geest” niet wenschelijk maakten. Doch door invloed van Filips van Bourgondië bij Paus Eugenius IV werd reeds vijf jaar later ook der theologie aan de Universiteit eene plaats ingeruimd.

Van deze universiteit wordt ons medegedeeld, dat zij voorbeeldig trouw was aan de kerkelijke rechtzinnigheid, waarom zij van verschillende zijden geloofd en gelaakt werd. „Maar dit is zeker,” schrijft de Hoogleeraar Moll, „dat zij voor onze vaders eene hoogst belangrijke inrichting is geweest, die op de vorming van onze klerken en menigte van leeken grooten invloed uitoefende” ¹⁾.

¹⁾ Zie Moll: „Kerkgesch. v. Ned. vóór Herv.”, Dl. II, St. 2, bl. 295.

Zij heeft ook grooten invloed uitgeoefend op de overzetting en verspreiding der H. Schrift. Het is hier niet de plaats om dit in bijzonderheden na te gaan, maar toch kunnen wij niet nalaten op enkele dingen opmerkzaam te maken. Berger ¹⁾ wijst ons op haren invloed op de Fransche uitgaven der H. Schrift en deelt ons er van mede, dat hare edities zelfs buiten de Katholieke Kerk in Frankrijk zijn gebruikt. Te midden der vervolgingen, waaraan het Fransche Protestantisme blootstond, was de Bijbel van Leuven minder verdacht dan de Bijbels van Genève en stelde hen, die hem bezaten, aan minder gevaren bloot.

In de Nederlanden zijn ook door vele Protestanten Bijbels gebruikt, welke door Vorsterman van Antwerpen waren gedrukt en door de Leuvensche censoren gecorrigeerd. Ja zelfs zonden uit Keulen, toen Blanckart in 1548 zijn Bijbel bewerkte, een exemplaar naar Leuven om dezen te verbeteren.

Zoo blijkt hieruit, dat met deze hoogeschool in de jaren der Hervorming en ten opzichte van den strijd, dien de Hervormingsgezinden streden, en van de verspreiding der H. Schrift, zooals deze van Roomsche zijde plaats vond, moet gerekend worden.

Leuven speelde in die tijden eene belangrijke rol op kerkelijk gebied en of de Kerkhistorieschrijver hierop reeds voldoende heeft gelet, willen wij niet beoordeelen. Wat ons betreft, wij zien ons genoodzaakt en gerechtigd met den invloed dier hoogeschool te rekenen.

Maar er zijn ook Bijbels en N. Testamenten van Roomsche zijde gedrukt, die niet door Leuven zijn gecorrigeerd. Wij hebben deze laatste niet onder een afzonderlijk hoofddeel gebracht, maar hen te gelijk met eerstgenoemde beschreven. Het kenmerkende van deze edities is, dat zij meer zelfstandig naar de Vulgata zijn bewerkt. Daarom plaatsten wij als opschrift boven dit onderdeel: „Uitgaven der H. Schrift naar de correcties der Leuvensche censoren en naar de Vulgata.”

¹⁾ Berger: „La Bible française au Moyen Age,” 318.

Tevens brengen wij eene vraag ter sprake, welke reeds door ons ten opzichte der Handschriftelijke overzetting is gesteld, namelijk die der expurgatie. Le Long beschreef de N. Testamenten, welke een meer bepaald Roomsche karakter dragen. Tot deze soort bracht hij de edities van Michael van Hoochstraten (1527, '30, '31), van Willem Vorsterman, (28 Aug. 1530, 16°, enz.) enz.

Ook Prof. De Hoop Scheffer, sprekende over „kleine stijlveranderingen“, door van Hoochstraten gemaakt, achtte deze veranderingen niet onschuldig en vond in het N. Testament van Vorsterman (1529) een gemengd karakter. De vraag, die wij stellen, is deze: Of in deze edities eene expurgatie is aan te wijzen en of de overzetting door de dogmata der Kerk gepraeeoccupeerd is.

In Duitschland was het Emser, de bekende tegenstander van Luther, die, volgens Dr. Keller, een expurgator in optima forma mag heeten. Zijn N. Testament van 1527 sluit zich zoo nauw bij Luther's overzetting aan, dat het door vele tijdgenooten een plagiaat er van genoemd is. Zijne uitgaaf van 1529 (Keulen) bevat eene voorrede van George van Saksen, waarin wordt gezegd, dat deze overzetting is verschenen, opdat ieder „Luther's und der anderen Ketzer verkehrte Dollmetschung, Glossen und Deutung desto besser erkennen möge“. Om dit laatste te bereiken, nam Emser de overzetting van Luther en verbeterde die plaatsen, waaraan de Roomsche Kerk groot gewicht hecht, naar genoegen zijner Kerk. Ook gaf hij tot opheldering en vermeerdering van zijn N. Testament „Annotaties“ op Luther's overzetting en beweert hierin: „dass Luther mit seiner Uebersetzung sich unterstehe, den gemeinen Mann aus der alten christlichen Bahn auf seinen pickardischen falschen Wahn abzuführen.“ en dat „Luther im Grund ein Erzpickard sei.“

Verder heet het: „Ich schweige, dass er (Luther) über das auch die anderen nachfolgenden Vorreden und Glossen vergiftet, den Text an vielen Orten unfleißig verdeutscht, an vielen zerstückt, verrückt und gefälscht hat, darzu weder

unsere glaubwürdigen noch des hochgelehrten Herrn Erasmus von Rotterdams Translation allenthalben nachgegangen, sondern eins durch das andere gemengt und (als zu vermuthen) ein sonderlich *wickleffisch oder hussisch Exemplar vor ihm gehabt*, in welchem, was den Glauben und die heiligen Sakramente antrifft, mit Fleiss verkehrt oder gar angelassen worden ist, wie aus den nachfolgenden Stellen klärlich erscheinen und sich also erfinden wird" ¹⁾).

Tegenover dezen ketterschen tekst beroept Emser zich dan ook voortdurend op „onzen tekst”, d. i. op de Vulgata. Doch omdat hij zeer goed wist, dat er verscheidene redacties der Vulgata waren, nam hij alle recensies der Vulgata, die hij als kerkelijk toegelaten kende, en stelde hieruit zijn tekst samen, om op deze fijne manier de Luthersche overzetting te verdringen of onschadelijk te maken.

Is nu in de Nederlanden dit voorbeeld van Emser gevolgd en door wie? — Het onderzoek hiernaar is zeer belangrijk en gunt ons een blik op de wijze, waarop van Roomsche zijde de Hervormingsgezinden zijn bestreden.

Het is toch opmerkelijk, dat er zoo'n groot onderscheid van lezingen in de Nieuwe Testamenten bestaat, en het is verklaarbaar, dat Hubmeier aan Zwinglius kon schrijven: „Wir müssten sonst so oft einen neuen Glauben lernen, so oft du ein neues Testament in Druck lässest ausgehen”.

Met het oog op de verschillende versies, mag men vragen of er ook een bepaald principe aan ten grondslag ligt. Prof. De Hoop Scheffer sprak van „kunstgrepen” der boekdrukkers, doch, waar elke drukker een bepaalde groep van lezers op 't oog heeft, en elke groep haar signalement draagt, moeten wij rekenen met den ernst dier dagen en met de verschillende stroomingen op godsdienstig gebied, zoodat ons het woord „kunstgreep” geen kunstige greep van den Hoogleeraar toeschijnt. En zoo hoort men ook spreken van verschil in woordkeus, zoodat het onderscheid der vertalingen niet den inhoud

¹⁾ Zie Dr. Keller: „Die Waldenser und die Deutschen Bibelübersetzungen”, S. 80.

betrof — gaarne nemen wij aan, dat de woordkeus op dit gebied eene groote rol heeft gespeeld en nog speelt, maar niet altijd is de woordkeus even onschuldig; zij wordt niet zelden door beginselen bepaald. Dit laatste was het geval bij Luther en is ook in de edities, welke van Roomsche zijde gedrukt werden, zichtbaar.

Luther vertaalde wat vrij en verdiende mitsdien eene berisping. Doch de berisping, door „den bok van Trier” hem toegediend, was bijtend scherp en niet verdiend. Met een bokkenpruik op kan het werk van vriend of tegenstander niet rechtvaardig beoordeeld worden. Bovendien zijn de beschuldigingen van Emser tegen Luther niet altijd gegrond. Er worden door hem dingen gezegd, die bepaald onwaar zijn

Volgens Rome is de Schrift duister en heeft uitlegging noodig. Zal de exegese niet subjectief zijn en dus niet willekeurig, zoo moet er een uitlegger en een rechter wezen, die naar de Schrift beslissing geeft. De ware interpreet van de Schrift is de H. Geest, die haar auteur is; en deze heeft zijn onfeilbaar orgaan in de Kerk, d. i. in den paus. Zoo mag niemand eene andere exegese geven dan die, welke de Kerk door hare patres, concilies of pausen gegeven heeft.

Van dezen invloed der kerkelijke exegese op de woordkeus bij de overzetting leveren de Nieuwe Testamenten, welke hier genoemd zullen worden, belangrijke proeven. Daarom deelen wij uit sommige edities enkele lezingen mede, en wij hopen, dat hierdoor anderen worden opgewekt, om meer nauwkeurig dan wij dit konden doen, uit dit oogpunt deze N. Testamenten te onderzoeken

Erasmus was spoedig verdrongen. Dit wil niet zeggen, dat zijn invloed niet verder reikte dan het jaar 1528, integendeel: zijn invloed bleef geruimen tijd doorwerken. Hij had het prestige van de Vulgata verhoogd en daardoor een deel des volks tot dezen tekst teruggebracht. Vele N. Testamenten, welke na 1528 verschenen zijn, geven in hoofdzaak de oude Handschriftelijke overzetting, doch naar den Latijnschen tekst

gecorrigeerd. Of dit op eigen initiatief geschied is, dan of van de zijde der Kerk de behulpzame hand is geboden, blijkt niet.

Hans van Ruremunde 1526 en Michiel Hille van Hoochstraten (en eensdeels ook Jan van Ghelen 1528) hadden den Erasmustekst reeds gewijzigd naar de Vulgata, en met 1528 begint van Roomsche zijde eene actie, welke weder meer getrouw aan het karakter der Kerk en het geloof aan de authenticiteit der Vulgata voortwerkt tot op den huidigen dag.

Wij beginnen met Vorsterman te Antwerpen. Met eere mag zijn naam naast dien van zijn vakgenooten genoemd worden. Hij begon al aanstonds met de uitgave van een folio-Bijbel (27 Oct.) of met zijn Nieuw Testamentje (16°), waarvan het niet zeker is of het vóór of na dien Bijbel gedrukt is. Tot nog toe had hij zich bepaald tot de uitgave van Epistelen Evangelieboeken, maar, hetzij om zich in deze tijden partij te stellen of om in het troebele water te visschen, zich nu de zaak der Bijbelverspreiding aangetrokken.

Om zijn streven te leeren kennen, kunnen wij niet beter doen dan zijne uitgaven van het O. en N. Testament te onderzoeken en de eene editie met de andere te vergelijken.

Van zijne pers zijn de volgende uitgaven bekend en genoemd geworden:

De Bijbel (fol.) van 1528, N. Testament (16°) 1528, N. Testament 1529, 20 Sept. (fol.), N. Testament 1530, 28 Aug. (16°) en 7 Nov. (kl. fol.), N. Testament 1531 (fol.), Bijbel 1532, Bijbel 1533 (N. T. 1534), O. T. 1543 en de Bijbels van 1544, 1545 en 1546.

De titel van den Bijbel van 1528 luidt aldus:

„t Gheele Oude ende Nieuwe Testament.

Met grooter naersticheyd na den Latijnschen Text ghecorrigeert, ende op den kant des Boecks die Alteratie, die Hebreuschen Veranderingen, naer der Hebreuscher Waerheyd der Boecken die in t Hebreeusch sijn, ende die Grieksche der Boecken die in t Grieks sijn. En de Inhoud voer die Capittelen gestelt. Met schoene Figueren gedruckt, ende naerstelyck weder oversien. Cum gratia et Previlegio. Ant-

werpen, bi Willem Vorsterman, voleyndt op St. Simons- ende Judas-Avont, 27. October A^o. 1528."

In den proloog van de „Correcteurs deser Translatie" lezen wij omtrent deze overzetting: „Dat zij, om alle misbruyck te schouwen, hierin hebben laten drukken den Text der H. Schrift, gecorrigeert na den Latijnschen Text, gelyk deselve de H. Kerk sedert van oudts in de Misse en Goddelyken Dienst gebruykt heeft, en noch leest, in onze Nederlandsche Duytsche Taale; met de veranderinge van den Hebreeuwsche en Grieksche Text op de kant; niet tot berispinge van d'Oude Translatie, maar tot vorderinge en verklaringe der selven; somtijds den sin der Latijnsche Translatie meer dan de woorden behoudende.

Deze Alteratien zijn niet gestelt na een iegelijks vermetentheit, maar volgens den Bybel, die door t bevel en kosten van den kardinaal Franciscus Ximenes gedrukt is te Compluten, door de naerstigheit des vernuftigen Arnolts Guiellems van Brocarien, des Drukkers-konste Meester, den 10. July, A^o. 1517. uyt alsulken Exemplaar, als Paus Leo de Xde, om de H. Schrift den Menschen puer te doen leeren, uyt de Apostolische Bibliotheek des Stoels van Rome aan den Kardinaal voerschreven oversondt."

Een weinig verder wordt gezegd, in welke taal (dialect) deze Bijbel is gedrukt, en dat *het exemplaar* naar dit dialect is gecorrigeerd. Deze woorden zijn niet duidelijk. Hier is sprake van een exemplaar, dat verbeterd is; en de vraag is: Welk exemplaar wordt hier bedoeld?

Vorsterman verzwijgt het. Later is dit echter bekend geworden.

In den Bijbel van de Grave, in 1548 te Leuven gedrukt, komt voor „Een goet Onderwijs, van de weerdicheit, enz. der H. Schriftueren, ende hoe men die behoort te lezen . . . om zalig te worden." Dit onderwijs bevat 13 hoofdstukken en in het laatste kapittel wordt gezegd: „Hoe hem een iegelijk wachten moet, voor die Duytsche ende Walsche Bybelen ende ander valsche Boeken, onlangs verboden bij der Keyzerlijke Majesteit; en waarom sommige van dien verboden zijn."

Hierin nu deelt van Winghe mede, dat Vorsterman den Bijbel van van Liesveldt 1526 door zekere geleerden heeft laten corrigeeren en door de Doctoren van Leuven visiteeren om dien te herdrukken.

Dit bericht werpt licht over de wijze, waarop in ons land van Roomsche zijde de Schrift verspreid is. Het is al toevallig, dat Emser in Deutschland en Vorsterman in de Nederlanden gelijktijdig en op dezelfde wijze gearbeid hebben. Of hierachter eene min edele bedoeling mag gezocht worden, laten wij in het midden; wij constateeren slechts het feit en laten de beoordeeling er van aan den Lezer over. Wij weten toch, dat de Bijbel van van Liesveldt grootendeels de overzetting van Luther is, en dat de naam van Luther niet slechts te Antwerpen bij velen, maar vooral bij de censoren van Leuven niet al te vriendelijk klonk. Het is ons niet mogelijk hier in bijzonderheden te treden, anders ware het niet onbelangrijk deze expurgatie eenigszins breedvoerig te bespreken.

Het behoort tot de onmogelijke zaken, te onderzoeken wat in den Bijbel van van Liesveldt geëmendeerd is geworden, daar volgens verklaring van genoemden van Winghe niet alle correcties zijn opgenomen, maar toch kunnen wij niet nalaten eenige plaatsen uit het N. Testament te citeeren, om den Lezer iets van deze expurgatie aan te wijzen.

Zijn N. Testament van 1528 konden wij niet raadplegen, maar daarentegen dat van 1529 meer van nabij onderzoeken en wel met het volgende resultaat:

Vooreerst merken wij op, dat de volgorde van Matth. 5 : 4, 5 is „bedroefden, sachtmoedigen” en dus niet volgens de Latijnsche vertaling; de doxologie in Matth. 6 : 13 is aan den kant geplaatst met verwijzing naar den Griekschen tekst; de eerste vier verzen van Luk. 1 zijn wel aan het begin des Boeks geplaatst, doch het 1ste hoofdstuk begint eigenlijk met vs. 5; Hand 20 : 4 leest „Sosipater Pirrhi vā Berroen”; Rom. 5 : 12 „en die doot is also in alle menschen overgecomē daer si alleē gesondigd hadden”; Matth. 3 : 2 „doet penitencie”; Matth. 6 : 28 „arbeydē niet noch si en spinnen niet”;

Matth. 15 : 22 „mijn dochter wort deerlijck van dē duyvel ghequelt”; Matth. 22 : 15 „hielden eenē raet hoe si hē vāgen soudē in syn woordē”; Luk. 2 : 52 „En Jesus wies op in wijsheit en in oudtheyt”; Joh. 20 : 19 „vrede si met u”; Gal. 5 : 6 „maer dat gheloove dat door die liefde werct”; Mark. 10 : 18 „nyemāt en is goet / dan een / te weten God”; Luk. 21 : 24 „int scarp van dē swaerde vallen”; Luk. 16 : 22 „groote verscheydinge”; 1 Kor. 11 : 18 „in die ghemeynte der kerckē / hoore ic datter tweedracht.... kettery onder u syn”; Tit. 3 : 10 „Eenē ketterschē mēsche schouwēt”; 2 Petr. 2 : 10 „die heerscappie verachtē / die stoute / die veel van hē selven houden / en die niet en vreesen die secten in te brēgen lasterēde met blasphemie”; Hand. 24 : 5, 24 : 14, Gal. 5 : 20, 2 Petr. 2 : 1, Hand. 5 : 17, 15 : 5, 26 : 5 „secte”; Rom. 1 : 27 „dolinghen,” Matth. 24 : 24 „dwaling”; Ef. 4 : 22 „dolinghe”; Hand. 20 : 28 „regeren”; Openb. 2 : 25 „regeren”; Joh. 21 : 16 „voedt”; Matth. 20 : 25 „princē der heydē hebbē heerscappie over haer”; Openb. 18 : 11 „en lichamen en sielen der menschen”; Openb. 19 : 5 „knechten”; Openb. 1 : 13 „lynen cleede tottē voetē toe”; Matth. 28 : 9 „weest gegroet”; Matth. 9 : 10 „publicanen en sondaren”; = vs. 11; 10 : 3 „tollenaar”; 11 : 19 „tollenaren en sondaren”; Mark. 2 : 15 „tollenaarē en sondige mensschē”; Luk. 5 : 27 „tollenaar.... tollenaren en sondaren”; 18 : 11 „openbaer sondaer”; Matth. 21 : 31 „openbaer sondaer en hoeren”; Matth. 10 : 3 „tollenaar”; enz.

. Vergelijken wij nu deze plaatsen met de vertaling er van door van Liesveldt (1526), dan komen wij tot het volgend resultaat, n.l., dat in den tekst van van Liesveldt enkele wijzigingen zijn aangebracht. Bijv.: van Liesveldt leest 1 Kor. XI : 19 „splittinghe” en Vorsterman „ketterijen”, Tit. 3 : 10 bij van Liesveldt „afvallighen mensce”, bij Vorsterman „kettersch”, Hand. 20 : 28 van Liesveldt „weiden” en Vorsterman „regeren”, Matth. 20 : 25 van Liesveldt „wereltlike princen” en Vorsterman „princen der heidenen”, Openb. 1 : 13 van Liesveldt „lyndē keele” en Vorsterman „lynen cleede tottē voetē toe,” enz.

En al is het, dat deze expurgatie gedeeltelijk in overeenstemming is met den Latijnschen grondtekst, het feit blijft toch altijd bestaan, dat Vorsterman en Leuven op deze wijze den Hervormingsgezinden een Bijbel in handen hebben willen stoppen, die schijnbaar den door van Liesveldt verspreiden Lutherschen tekst bevatte, doch waarin de kardinale plaatsen in Roomschen zin veranderd waren.

Wij weten echter, dat de Bijbel van Vorsterman niet zijn doel bereikt heeft. In de voorrede van den genoemden Bijbel van 1548 noemt van Winghe de reden, waarom hij bij plakkaat is verboden. De schuld er van schrijft van Winghe toe aan „een dienaar en setter des Werks, die sonder weten of consent des Werks sijns meesters, niet getrouwelijk en heeft gevolgt het exemplaar dat hem gegeven was te drukken; maar heeft te veel staden gevolgt den valschen Text, ende die correcturen laten staen; waarom dat die selve ook met recht zijn verboden geweest, niet tegenstaande den Octroy en Consente dat daar af den voorseyden Willem gegeven was; 't welk zijn Dienaar groffelijk misbruikt hadde; also menigen ongetrouwen Dienaar zijn Heer of Meester bedriegt, en in groote perikel brengt.”

Als zich werkelijk de zaak zoo heeft voorgedaan, — en wie zou van Winghe niet gelooven? — dan wordt ons hier een blik gegund in de werkplaats van Vorsterman te Antwerpen, en, zonder het gedrag van dezen letterzetter te beoordeelen, kunnen wij hieruit zien, dat het personeel, aan de drukkerij van Vorsterman werkzaam, zeer goed het onderscheid der verschillende versies kende en de bedoeling der Leuvensche censoren begreep. Wij zijn van Winghe alzoo dankbaar voor deze mededeeling, want wij hadden nooit kunnen vermoeden, dat ook op die wijze Rome is tegengestaan.

Nog zij omtrent deze editie opgemerkt, dat Vorsterman steeds leest „Heere” met kapitale letters, maar als Adonai vertaald wordt, schrijft hij „HEEre.”

Wat de volgende uitgaven van Vorsterman ons leeren, zullen wij verder onderzoeken. Daartoe raadplegen wij vooreerst zijn N. Testament van 1531 (fol.). Reeds Matth. 5 : 4, 5 verschilt met de uitgaaf van 1529. Volgde laatstgenoemde editie Luther, hier is de volgorde als die in de Vulgata. Stond de doxologie aan den kant met verwijzing naar het Grieksch, hier mist het „Onze Vader” het slot. Had men in 1529 voorin eene tafel geplaatst, om hiernaar in den tekst te verwijzen, ten einde te zien in welk gedeelte der Evangeliën de pericop voorkomt, dit Testament laat deze tafel weg; evenzoo mist het de verwijzing naar het Grieksch aan den kant.

De titel luidt:

„Tnyeuwe Testament al geheel: Dlevende woort Gods utgesproken door onsen Salichmaker Jesum Christū: bescreven door dingheven des heylighen gheests: van dē Apostelen en Evangelisten: na der translacien die men overal kerstenryck inder heyligher kercken houdt: welcke men vastelijck toeschrijft Sinte Jeronimo: weder en wederō nu aldaer laetst: met alle neersticheyt gecorrigeert.”

Bij dit N. T. is nog gevoegd eene Tafel van de Evangeliën en Epistelen en is uitgegeven cum privilegio cesareo.

Tekst. Behalve het reeds genoemde, zijn er slechts enkele veranderingen in den tekst gemaakt, zoodat hij bijna geheel met dien van 1529 overeenstemt. Of dit met goedvinden van den drukker zelve of eigenmachtig door de letterzetters is gedaan, kan niet gezegd worden

Nemen wij het N. Testament van 1534 in handen, dan blijkt ons al aanstonds, dat zijn tekst een nadruk is van 1531, maar dat zijn vorm zeer er van verschilt. Vooreerst is het formaat iets kleiner; dan heeft het een woord tot den Lezer, een onderwijstafel om de gedeelten (getallen) der Evangeliën te vinden en verder gravures in de Openbaring van Johannes. De titel is echter gelijk. Deze editie is dus een in den vorm gewijzigde nadruk van 1531.

Alzoo kunnen de uitgaven van Vorsterman, wat het N. Testament betreft, in twee soorten onderscheiden worden. De eene

soort is het N. Testament van 1529 en de herdrukken er van en de tweede soort de editie van 1531 en verdere herdrukken. Verder is het onderscheid hiertusschen, dat de eerste soort de overzetting van Luther, gecorrigeerd door de Leuvensche censoren, maar door den letterzetter niet geheel gevolgd, bevat, en dat de tweede soort meer zelfstandig naar de Vulgata schijnt bewerkt te zijn.

Aan de zijde van Vorsterman plaatste zich Michiel Hillen van Hoochstraten. Reeds in zijn N. Testament van 1527 had hij getracht den Erasmus-tekst nader bij de Vulgata te brengen; in zijne latere uitgaven treedt dit streven nog sterker op den voorgrond ¹⁾. Vóór ons ligt zijn Nieuw Testament van 1530 ²⁾. Het heeft twee titels. De eerste titel luidt: Dat nieuwe Testament te wetene Die vier Evangelien ons Heeren Jesu Christi Ende die brieven van Sinte Pauwels en van ander Apostelen.

Item die wercken der Apostelen Ende die openbaringhe vā Sint Jan die Apostel nae der ouder Translatien de welcke de heylyghe kercke tot noch toe ghebruyct heeft inder vercondinghe des Woorts Gods met groter naersticheyt anderwerf doorsien ende ghebetert by gheleerde Heeren ende Mannen, dwelcke vanden iersten toeghe-laten en ghedruct is gheweest met Consente ende Privilegien

Annotaties tusschen den tekst of in margine heeft het niet; wel zijn de gelijkkluidende plaatsen aangegeven en verder heeft het deze bijzonderheid, dat Handelingen tusschen den Brief aan de Hebreëen en Jakobus geplaatst is.

Ook uit dit Testamentje deelen wij eenige plaatsen mede:

Matth. 1 : 25 „en hi bekende haer niet, oeck nadat si . . .”; Luk. 16 : 22 „een groote scheel (oft duysternisse)”; 1 Kor. XI : 18, 19 „twisten . . . ketterijen . . .”; Tit. 3 : 10 „Scuwet den mensch die een ketter is”; 2 Petr. 2 : 10 „niet ontsien sectē in te brengen”; Hand. 24 : 5 „meester der secten”; 24 : 14 „secte”; Gal. 5 : 20 „v'sceidingē”; 2 Petr. 2 : 1

¹⁾ N. Testament 1530.

²⁾ Een exemplaar er van berust op het Museum Plantijn, te Antwerpen.

„scadelijke secten”; Hand. 15 : 5 „secte”; Joh. 21 : 15 „voet”; Hand. 20 : 28 „bisschoppen . . . om te ergieren”; Openb. 19 : 5 „alle zijn heylighen”; Openb. 1 : 13 „met een cleet tot die voeten toe strekkende”; Matth. 28 : 9 „weest gegroet”; Luk. XI : „Vader uwen naem moet worden gheheylicht. U rijk moet toecomen. Gheeft ons huysden onse daghelycxen broot. Ende vergheeft ons onse sonden : want oock wi vergeven allen die ons sculdich sijn. En en leydt ons niet in becoringe”; Matth. 9 : 11 „publicanen” = Mark. 2 : 15 = Luk. 5 : 27 = Matth. 10 : 3 = 5 : 47 = 21 : 31 en 32; Rom. 3 : 20 „wāt door de wet coemt de kennisse des sondes”; 4 : 15 „de wet werct toornicheyt”; Mark. 6 : 20 „rechtvaerdich” = Luk. 1 : 6 = 2 : 25 = 23 : 50; Matth. 1 : 19 „vroem”; Openb. 22 : 11 „rechtvaerdich”; Rom. 10 : 4 „eynde des wets is Christus tot rechtverdicheyden allen ghelovighen”; Ef. 4 : 21 „ghelijkerwijs die waerheyt in Jesu ist”; Luk. 1 : 38 „met haeste”; Hand. 12 : 25 „haren dienst volbracht hebbende”.

Le Long plaatst de edities van van Hoochstraten onder de Roomschegezinde en naar onze meening terecht, want de Vulgata is er in gevolgd en dikwijls wel een weinig partijdig. Na 1531 vermelden wij nog van hem het N. Testament van 1533, maar dit is dan ook de laatste druk, voor zoover ons bekend is, door hem bezorgd ¹⁾.

.
Zijn vakgenoot te Delft, Cornelis Heynriks, die eerst den Erasmiaanschen tekst had gevolgd, sloot zich nu meer bepaald aan de Vulgata aan. Deze Heynriks was de zoon van Henricus Lettersnider, die zich naar zijne geboorteplaats „van Rotterdam” noemde en van wien bekend is, dat hij reeds in 1496 te Antwerpen drukte en vele drukkers voorzag van de door hem gesneden en gegoten lettersoorten.

¹⁾ In het „Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis,” Afl. 2, bl. 153, deelt Prof. Klein mede, dat het N. Testament van van Hoochstraten van 1527 in eene collectie te Antwerpen berust; dit is echter niet zoo, want volgens den Bibliothecaris van de Stedelijke Bibliotheek en den Directeur van het Museum Plantijn aldaar is dit exemplaar niet aanwezig.

Te Delft had Cornelis reeds in 1518 gewerkt en is naar alle waarschijnlijkheid zijn vader, die zich te Delft had gevestigd, daar in de drukkerij opgevolgd. Campbell ¹⁾ veronderstelt, dat de vader Antwerpen wegens de groote concurrentie verlaten kan hebben en eerst te Rotterdam pogingen heeft aangewend om zijn bestaan te vinden, maar blijkbaar hier geen werk genoeg gevonden heeft en daarop naar Delft is vertrokken.

Van hem zijn ons nog twee edities van het N. Testament bekend, welke beide, eene in fol. en eene in 8°, in 1533 gedrukt zijn en waarin hij zich hoofdzakelijk aan de Vulgata houdt.

Na dit jaar schijnt hij zijn werk gestaakt te hebben, want er is ons, behalve de Psalmen van 1534, niets meer van zijne pers bekend.

Ook verdient hier Mattheus Crom, van Antwerpen ²⁾, genoemd te worden. Wel rekent Le Long zijn N. Testament van 1538 onder de Protestantsche uitgaven, doch wij ruimen liever hier een plaatsje er voor in. Zoo eveneens voor zijne editie van 1539.

Dit N. Testament van 1539 heeft het eigenaardige, dat de Latijnsche tekst naast de Nederlandsche overzetting er van geplaatst is. D titel luidt: „Novum Testamentum Latino-germanum, ea fide & diligentia versum, & sic unum alteri coaptatum, ut verbum verbo, & sententia sententiae respondeat. Secundum translationem Hieronymi.”

Na dezen Latijnschen titel volgt de Nederlandsche en eindigt met de woorden van Jesaja I: „Hoort ghi hemelen, ende ghi aerde luystert toe met uwen ooren, want die Heere spreekt.”

Het exemplaar, dat wij raadplegen ³⁾, mist den proloog.

¹⁾ Zie „Bibliogr. Advers.” I, 9.

²⁾ Bij hem verscheen de Psalter in 16° naar de overzetting van M. Joannes Campensis.

³⁾ Eigendom der Maatsch. v. Ned. Lett.

doch Le Long heeft dien in zijn geheel afgeschreven. Hierin ('t is een woord tot den Lezer) wordt gezegd, dat deze wijze van uitgaaf eene „nieuwicheyt” is en eene navolging van de Testamenten, waarin het Grieksch en het Latijn naast elkaar zijn geplaatst. Verder, dat de Latijnsche tekst de „Ghemeyn Translatie is van St. Hieronymus, welke huyden te daghe in die Heylighe Kercke ghelesen wordt”, en dat deze naast de „Duytsche” gesteld is, om den zin der Schriftuur te beter te kunnen verstaan. „Daer en boven so sal dit Nieuwe Testament den ghenen, die Christum overal prediken, seer behulpelyck zijn: Want het en zijn alle terstont gheen bequame Oversetters die Latijn connen.”

. . . . „Ende God gheve”, zoo gaat de auteur voort, „datt'er also veel reyne Herten in Christo herboren worden, alsser veel derhande Testamenten in 't licht comen; opdat die Heylige Gheest een heerlijcke Drucker si, die metter Hemelscher persen, ende met Letteren die nymmermeer en vergaen, in onze Herten drucken mach; niet alleen die Letteren des Nieuwen Testaments, maer oock die cracht; opdat het Rijck Gods doer die cracht der Salicheyt, die in Christo Jesu opgherecht is, so ontloken si, als 't oock onverderffelijck ende eewich is. Hiermede zijt Gode bevolen, lieve Lezer! ende zijnder weldaden en zijt niet ondancbaer!”

. Le Long veronderstelt, dat de auteur zulk eene voorrede vóór zijn N. Testament geplaatst heeft, omdat hij ook Testamenten gedrukt had, te veel naar het gevoelen der Protestanten overhellende en die derhalve verboden zijn geworden.

Wij kunnen in dit gevoelen niet deelen. Leest men onbevooroordeeld deze woorden, dan was hij niet de heftige Roomschegezinde, die tegen „de ketters” zijne pen scherpte, maar de ernstige, vrome zoon der Kerk, die zich verblijdt in de waarheid van Gods Woord, en aan den officiëelen tekst der Kerk getrouw wil blijven in den strijd der onderscheidene vertalingen.

Hij spreekt eene andere taal dan Vorsterman. Het is niet

die grootspraak, die echte boekverkooperswelsprekendheid, die wij bij laatstgenoemde opmerken, het is de taal der bezadigdheid en der overtuiging, welke wij hier hooren. Hoe gaarne wij ook dit N. Testament aan de zijde der Hervormingsgezinden plaatsen, onpartijdigheid verbiedt ons dit. Wat de overzetting zelve betreft, deze wil de Vulgaat zoo getrouw mogelijk teruggeven. Of zij dit werkelijk doet, kan uit het volgende blijken:

Luk. 7 : 29 leest „opēbaer sondarē” en de Vulgata „publicani”; 7 : 34 staat „publicani” = Vulgata; Matth. 21 : 31, 32 „tollenaers en hoeren — openbaer sondaers en hoerē” en de Vulgata leest wederom „publicani — publicani”; Matth. 10 : 3 „de tollenaar”, Vulgaat „publicanus”; Openb. 19 : 5 „knechten”, Vulgaat „sancti”; Matth. 28 : 9 „wees gegroet,” Vulgaat „avete”; Openb. 1 : 19 „lynen cleet”, Vulgaat „podere”; Matth. 20 : 25 „princen der heydenen”, Vulgaat „principes gentium”; Luk. 16 : 22 „grote versceydinge (oft duysternisse); Joh. 21 : 15 „voet”, Vulgaat „pascē”; Hand. 20 : 28 „regeren”, Vulgaat „regere”; Hand. 24 : 5 hierin wordt „meester der secten” tusschen den tekst gevoegd en de Vulgaat laat het weg; enz.

Zoo ziet men, dat de Latijnsche tekst niet woordelijk is gevolgd. Vergelijkt men Crom's overzetting met den ouden Handschriftelijken tekst, dan blijkt, dat zij hiermede groote overeenkomst heeft. Crom heeft dus naar alle waarschijnlijkheid den Latijnschen tekst naast de oude Handschriftelijke overzetting geplaatst, zonder nauwkeurig beide te vergelijken. Opnieuw is dit N. Testament in 1541 uitgegeven.

Een herdruk van deze editie verscheen te Kampen bij Peter Warneson (4°). Daar werd met alle macht in die jaren de „kettery” bestreden en daarom is het opmerkelijk, dat in die stad zoo weinig op dit gebied gearbeid is. Behalve de Spreuken, die iets later (1544 ?) verschenen, hooren wij vooreerst haar naam niet meer noemen.

Deed Kampen zich een oogenblik hooren, evenzoo ook Zwolle. Daar bewerkte Jan van Remunde in 1546 een N.

Testament (8°), dat nagenoeg aan het Neder-Saksische gelijk is. Meer is ons van zijne pers niet bekend.

Antwerpen echter blijft de jaren door bedrijvig en weet van geen oponthoud. Steeds zijn de persen in beweging. Wij denken hier aan den arbeid van Hendrick Petersz. van Middelburg, die aan de zijde van Vorsterman zich plaatste. Van zijne pers verscheen eerst een folio-Bijbel in 1535 en mogelijk in hetzelfde jaar nog een editie der Psalmen. Daarna bezorgde hij de Nieuwe Testamenten van 1541 (12°), 1542 (16°), 1544 (8°), 1546 (8°) en 1548 (8°), en weder eene folio-uitgave der H. Schrift in 1541, welke, ofschoon met Privilegie uitgegeven, in de plakaten verboden is geworden. Welken tekst hij hierin gevolgd en wat hij met zijn arbeid beoogd heeft, spreekt hij duidelijk uit in den Titel en in „Die Verclaringhe ende manieren / om dit boeck te lesen” ¹⁾. Hij geeft eene overzetting der Vulgata en raadpleegt op dezelfde wijze als Vorsterman den Hebreuwschen en Griekschen tekst. Ook zegt hij in dezen titel, dat deze Bijbel „geprent is ut een autentycke Copie / die welcke toegelaten is geweest te prenten Cum Gratia et Privilegio.” Wij vermoeden, dat die authentieke kopij de Bijbel van Vorsterman van 1528 is geweest, welke in Roomschen zin op enkele punten was gewijzigd.

Zoo kunnen wij het vermoeden niet van ons werpen, dat Hendrick Petersz. op dezelfde wijze als Vorsterman de Protestantsche Bijbels heeft trachten te verdringen. In dit vermoeden worden wij versterkt door zijne eigen woorden, waarmede hij deze editie bij zijne lezers inleidt.

Daar zegt hij o. a. dit: „ende oock nae dat ons bevolen was den Bibel / tot profite der ghemeynder christenen menschen / om dye dwalinghe uter herten te keeren (die welcke nu / God betert / seer heeft gheregneert) te corrigeeren / om te . . . ”

¹⁾ Titel: „Den Bibel, Tghehele Oude ende Nyeuwe Testament met groter neersticheyd na dē Latijnschē text ghecorrigeert. Ende opten Cant des boecx dye alteratie / dye Hebreuschē veranderingen / na der Hebr. waerheyt / der boecken die in 't Hebreus zijn / cū dye Grieksche / der”

Velen dwaalden dus, d. w. z. volgens hem; zij geraakten, door den Hebr. en Griekschen tekst te raadplegen, het goede spoor bijster, want hierdoor „genereerden zij nieuwe opiniën” en naar zijne meening moest men alleen den oorspronkelijken tekst raadplegen „oft men daer claerder verstant uit mocht hebben, m. a. w. den zin der Vulgaat beter verstaan.

En deze voorgenoemde „alteraciën” plaatste hij niet, zooals hijzelf verklaart, naar een iegelijks „vermetelheid”, gelijk de een zegt, dit lezen de Hebreëen aldus, en de ander zegt contrarie, maar hij heeft de Complutensische editie van 1517 gevolgd, welke kerkelijk was goedgekeurd Was „van Middelburg” niet achter Hendrick Petersz’. naam gevoegd, dan zouden wij bij dezen naam geneigd zijn aan den vader van Cornelis te denken, die ook onder den naam van Hendrick Petersz. bekend staat. Wat de toevoeging „van Middelburg” betreft, zij herinnert ons aan den drukker van den Delftschen Bijbel van 1477. Middelburg had, volgens het „Nieuwsblad van den Boekhandel” (1872), vóór 1580 geen eigen drukker, hetgeen toegeschreven wordt aan het nogal Spaanschgezind bestuur, dat de plakكاتen, ordonnantiën, enz. op het drukken, verkoopen en verspreiden van verboden boeken krachtig handhaafde. Het zal de drukpers daar niet erg hebben aangemoedigd om op een afgelegen eiland zich aan het lot bloot te stellen, door zoo menigen vakgenoot elders ondergaan. Daarom hebben zij zich naar andere plaatsen be-geven, waar voor hun arbeid meer ruimte gevonden werd.

Maar is Hendrick Petersz. van Middelburg of Heinrich Peetersen (Bijbel van 1516) dezelfde persoon als Henricus Letter-snijder, die door Henricus Eckert van Homberg, uit Antwerpen, verdrongen schijnt te zijn, dan is de mededeeling van Campbell (zie te voren) in zooverre onvolledig, dat hij niet te Delft is gebleven en gestorven, maar dat hij nog eenige jaren te Antwerpen werkzaam geweest is, wat uit de Nieuwe Testamenten, daar verschenen, zoude kunnen blijken. Het is echter niet met zekerheid te zeggen.

Het schijnt, dat deze drukker kort na 1548 gestorven is, daar

zijne weduwe de drukkerij heeft voortgezet blijkens hare Nieuwe Testamenten van 1553 (12°) en van 1556 (16°), welke ook haar laatste arbeid schijnt geweest te zijn, want haar naam komt niet meer voor

.....
 Gelijk met Hendrick Petersz. van Middelburg werkte te Antwerpen Jan van Loe en zeer waarschijnlijk op dezelfde wijze als zijn vakgenoot. Hij gaf in 1546 een N. Testament uit in 16° en een paar jaren later, 1548 ¹⁾, verscheen in dezelfde stad eene editie van het N. Testament, overeenkomende (?) met de uitgaven van Hendrick Petersz., daar dit N. Testament „seer neerstelic ghecorrigeert is van Jasper de Mere,” die ook bij Hendrick Petersz. corrector was

.....
 Ook werden in deze jaren van Roomsche zijde Bijbels in het buitenland gedrukt, om in de Nederlanden verspreid te worden. Tot deze soort behoort de folio-Bijbel van Jasper van Gennep te Keulen in 1548. Le Long ²⁾ meent, dat in dit jaar twee edities zijn verschenen, de Hoogl. Doedes plaatst echter de eerste in 1547 en de tweede als herdruk er van in '48. Wij meenen, dat er maar ééne overzetting te Keulen bij van Gennep in 1548 verschenen is, omdat de editie van Leuven slechts van één Keulschen Bijbel spreekt.

Deze Bijbel is het werk van Al. Blanckart van Gent, die toen kapelaan te Keulen was. Tijdens de bewerking er van werd een exemplaar naar Leuven gezonden om van de Broeders aldaar hun oordeel hierover te vragen.

Maar zij hadden geen tijd om 't geheele exemplaar door te lezen en zonden het terug met den gevraagden index der plaatsen, om welke, optimo jure, die oude Duitsche Bijbels waren veroordeeld. Toen hebben Blanckart e. a. eene Latijnsche uitgave der Vulgata gebruikt, welke in 1547 te Leuven was

¹⁾ N.B. Zie Prof. Doedes, „Lijst”, enz. Z.H.Gel. teekent hierbij aan, dat naar zijne meening slechts één N. T. van Hendrick Petersz. in 1548 is gedrukt en dat dus het andere N. T. van 1548 zonder naam dezelfde uitgave is.

²⁾ Le Long, bl. 613, en Prof. Doedes, „Lijst”, enz.

gedrukt, en de „geïncrimineerde” plaatsen nagezien ¹⁾. Deze Bijbel werd met „admissie door de doctoren der heiliger scripturen te Coelen” de wereld ingezonden en van een opdracht voorzien aan George van Egmond, bisschop van Utrecht. In deze opdracht wordt als reden der uitgave genoemd, dat hij vervaardigd is op aandrang van goede vrome personen, wien 't leed was, dat de Duitsche Bijbels zoo valsch en incorrect waren en dat de uitgever alleen bedoelde „de eer en der Christelijke Kerk nut en profijt.” En daarom werd deze Bijbel aan den bisschop opgedragen, omdat zijn naam „een scherm en een schild was.”

Wij hebben tevergeefs gezocht naar den hierboven genoemden index der geïncrimineerde plaatsen, maar toch blijkt ons hieruit, wat het streven van Leuven was en waarom van Winghe in zijn Bijbel van 1548, te Leuven verschenen, kon schrijven, dat de Keulsche Bijbel „bij onderkruiping gemaakt was.” Wij vermoeden, dat ook hier, evenals bij Vorsterman te Antwerpen in 1528, de geïncrimineerde plaatsen niet naar genoegen van de Leuvensche censoren zijn gecorrigeerd.

Titel: „De Bibel wederom met grooter nersticheit oversien ende gecorrigeert / meer dan in zes hōdert plaatsen / ende collacioneert met dē oudē Latinschē / ongefalschtē Bibliē. Duer Alexander Blanckart / Carmelit.”

Een enkele proeve van vertaling laten wij hier volgen:

Matth. 5 : 21—26. — Ghy hebt gehoord dat totten ouders gheseyt is / Ghy en sult niet dootslaen / want die doodslaet / dye sal des oordels schuldich zijn. Ende wye tot sinen broeder seyt / Racha / die sal des raets schuldich syn. Ende wye daer seyt. / dwaes / die sal des helschen viers schuldich zijn. Daer om wanneer ghy u gave offert op den outaer / ende ghy daer gedachtich wordt dat u broeder yet teghen u utstaende heeft / soo laet u offerande daer by den outaer / ende ghaet / ende wordt eerst versoent met uwen broeder / ende dan comende sult ghy u gave offeren. Overcoemt terstont met uwe

¹⁾ Zie voorrede van dezen Bijbel.

vyant / als ghy met hem opten wech zijt / opdat uwe vyandt
u niet en leveren den Rechter / ende dye Rechter u over-
levert den dienaer / ende ghy in den kercker gheworpen wordt.
Voorwaer ick segge u ghy en sult daer niet utgaen / tot dat
ghy den alderlaetsten penninck sult betalen.

Joh. 20 : 11—17a. — Ende Maria stont buyten aent graf
screyende / Als si screyde / so neychde si haer / ende keec
int graf / ende sach twe Engelen gecleet met witte / die een
aent hoofd / ende die ander aen die voeten / daer Jesus lichaem
gheleyt was. Sy seiden tot haer / Vrouwe / wat schreyt ghy?
Sy seyde haer / sy hebben mynen Heere ghenomen / ende
ick en weet niet waer si hem geleit hebben. En als si dit
geseit hadde / heeft si haer omgekeert / ende si sach Jesum
staende / maer si en wist niet dattet Jesus was. Jesus seyde
haer / Vrouwe wz screyt ghy? wie soeckt ghy? Sy meinende
dattet een hovenier was / seyde tot hem / Heere / hebt ghi
hem wech gedragen / segget my / waer ghy hem geleit hebt?
ende ick sal hem halen. Jesus seyde haer / Maria. Sy omge-
keert zijnde / seyde hem / Rabboni / dwelck heet Meester. Je-
sus seyde haer / En wilt my niet raken / want ick en ben noch
niet geclommē tot mijn vader.

Zoo leert Blanckart in Rom. 5 „doer die wet coemt die
kennisse der sonden; sonder die werken des wets”;
1 Tim. 3 : 16 „Ende sonder twyfel / tis een groote verbor-
gentheyt des godssalicheyts / dwelck is geopēbaert int
vleesch”; 2 Tim. 3 : 16 „Alle scriftuer van
Godt ingegeven / is nut tot”; Joh. 21 „voet —
voedt — voet” enz.

Van den Bijbel van van Winghe, in 1548 te Leuven gedrukt,
kunnen wij hier niet spreken, daar met hem eene nieuwe
periode in de Roomsche uitgaven aanvangt.

Als bekend veronderstellen wij, dat in deze jaren het Concilie
van Trente is gehouden, waarop alleen in de twee eerste

besluiten dezer kerkvergadering van de Vulgata is gesproken ¹⁾. Gelijk de vrucht in het zaad, zoo ligt de nieuwe geschiedenis der Roomsche Bijbelvertaling in die besluiten ²⁾. Toen is gelast van de Vulgata eene verbeterde uitgave te bewerken. Volgens Sarpi hebben de vaders van Trente zelf de eerste hand aan het werk geslagen, doch aller hoop bleef gevestigd op de bemoeiingen van den paus. En zoo vorderde dit hoogst gewichtige werk zeer langzaam. Dit prikkelde vooral de Leuven-sche godgeleerden om de handen aan het werk te slaan. Op den 8sten April 1546 was te Trente de vierde zitting gehouden, en reeds in het volgend jaar gaf Joannes Henten, op last van de theologische faculteit der hoogeschool te Leuven, eene herziening der Vulgaat in het licht. Van deze herziene Vulgaat heeft van Winghe eene Nederlandsche uitgave in 1548 bezorgd en opende hiermede eene nieuwe periode in de geschiedenis der Roomsche-Katholieke uitgaven der H. Schrift.

.

Uit het voorgaande blijkt ons, dat ook van Roomsche zijde de H. Schrift in het Nederlandsch verspreid is. Terstond na 1522 verschenen wel is waar van die zijde slechts die N. Testamenten, welke Erasmus volgden, doch het duurde niet lang, of Rome begon te begrijpen, dat het ook hier eene roeping had te vervullen. Actie geeft reactie. Het is zeer waarschijnlijk, dat van de zijde der Roomsche bevolking de vraag naar den Bijbel toenam, naarmate van de zijde der Hervormingsgezinden de navraag er naar grooter werd.

Vraagt men naar de plaatsen, waar deze Roomsche tekst is gedrukt, zoo staat weder Antwerpen bovenaan. Daar werkten van Hoochstraten 1527—1533, Vorsterman 1528—1556, Hendr. Petersz. van Middelburg en later zijne weduwe van 1535—1556, Crom van 1538—1541, Jan van Loe van 1546—1548 en Hanske van Liesveldt, weduwe van Jacob van Liesveldt, na den dood

¹⁾ Zie Polanus: „Hist. Conc. Trid.”, 136—140; en Dupin: „Historie du Concile de Trente,” 1721.

²⁾ Zie „De Katholiek,” N. Reeks., Dl. XI, 1891.

van haar man. Op andere plaatsen is zeer weinig op dit gebied gedaan. Te Delft was C. Heynriks in 1524 met eene uitgaaf in het Nederlandsch van de Latijnsche vertaling van Erasmus begonnen en gaf eerst in 1533 weder Nieuwe Testamenten uit in aansluiting aan de Vulgata. Na 1534 hooren wij in lange tijden niets meer van deze plaats. Kampen trad ook maar een oogenblik op; daar werkte Peter Warneson van 1539—1544 (?). Zoo ook Zwolle. Ons is slechts één N. Testament daarbij van Remunde, in 1546 gedrukt, bekend. Men ziet hieruit, dat in Antwerpen het hoofddepot was. En als men nu nagaat, wat de Antwerpsche boekdrukkers ieder afzonderlijk hebben geleverd, dan is Vorsterman de voornaamste onder hen. Van Hoochstraten werkte slechts zes jaren en gaf in die jaren drie edities van het N. Testament; Hendrick Petersz. en na zijn dood zijne weduwe, werkten in overeenstemming met Vorsterman, en gaven twee folio-Bijbels, 1535 en 1541, en vier Nieuwe Testamenten uit, tusschen de jaren 1541 en 1548; Crom en van Loe deden zeer weinig, en wat de wed. van Liesveldt (Hanske of ook wel Maria Auxten genoemd) na den dood van haren man heeft uitgegeven, zullen wij later vernemen.

Deze Roomsche uitgaven der H. Schrift zijn leerrijk. Zij dragen vooreerst eenzelfde karakter. Uitgezonderd die editie, welke Vorsterman in 1528 drukte en in volgende jaren herdrukte, welke volgens verklaring van van Winghe slechts gedeeltelijk de correcties van Leuven opnam en den tekst van van Liesveldt 1526, gelijk ons bleek, trachtte te wijzigen in Roomschen zin, vertoonen zij alle dit karakter, dat zij zich zoo nauw mogelijk aan de Vulgata willen aansluiten. Wel bespeurden wij van dezen kerkelijken tekst enkele afwijkingen, die alleen uit den invloed der dogma's op de overzetting zijn te verklaren, en vernamen, dat bij sommige overzettingen zelfs de Grieksche tekst was geraadpleegd, doch dit laatste was niet om de lezing der Vulgata te verbeteren, maar om den zin op te helderen ¹⁾.

¹⁾ Zie de Bijbels van Vorsterman en van Hendrick Petersz. van Middelburg.

Ook bespeuren wij in deze edities het Roomsche karakter hierin, dat zij geene verklaringen tusschen den tekst bevatten. Rome gaf aan zijne leden den Vulgaattekst, maar zonder eenige verklaring ten behoeve van den eenvoudigen lezer. Hierin verschillen dus deze edities van de Handschriften, waarin de verklaringen van Petrus Lombardus waren gevoegd. Of Rome deze laatste verklaringen schadelijk achtte, weten wij niet, wij constateeren alleen het feit

Men zal moeten toestemmen, dat onder deze uitgaven der H. Schrift er eenige zijn, welke eene belangrijke bijdrage tot de kennis van de wijze waarop en van de bedoeling waarmede Rome de Schrift in deze dagen verspreidde, leveren. De werkzaamheid van Vorsterman van Antwerpen kan van verdenking niet gezuiverd worden. Zij doet ons vermoeden, dat Rome bij ruw geweld eene slimme tactiek gepaard heeft om zijne Bijbels ook in de handen van de Hervormingsgezinden te brengen. Het is toch opmerkelijk, dat Vorsterman in de Nederlanden en Emser in Duitschland gelijktijdig en op dezelfde wijze hunne Bijbels hebben verspreid. Niemand zal ons kunnen zeggen, hoevelen deze Boeken hebben gekocht en gebruikt, zonder te weten, wat Rome er mede bedoelde. Maar evenmin is het getal te berekenen van hen, die, evenals de letterzetter van Vorsterman, zeer goed begrepen, waar de schoen wrong, want zeer velen waren met den inhoud der Schrift te goed bekend, om zich op die wijze te laten misleiden.

Het kan ook zijn, dat er onder de Hervormingsgezinden gevonden werden, die deze Bijbels daarom bij voorkeur gebruikten, om, evenals het geval was in Frankrijk, minder aan de vervolging bloot te staan.

De editie van Crom trok ook bijzonder onze opmerkzaamheid tot zich. Reeds de aanhef van het „Woord tot den Lezer” karakteriseert den auteur.

„Goedertieren Lezer!” zoo vangt de schrijver aan, en zegt dan vervolgens voor wie hij deze editie in ’t bijzonder bewerkt heeft. Het schijnt, dat hij den predikers wil behulpzaam zijn in het verstaan der H. Schrift, waarom hij hun, die alleen het

Latijn verstaan en met het Grieksch onbekend zijn, eene editie van het N. Testament bezorgt, waarin naast de overzetting de tekst der Vulgata is afgedrukt. Ook zijne begeerte, dat het God mochte geven, dat er zoovele reine harten in Christus herboren worden als er velerlei Testamenten in 't licht komen, en dat niet alleen de letteren, maar ook de kracht door den H. Geest in de harten worden gedrukt, deze begeerte maakt op ons den indruk, dat zij zuiver van bedoeling geweest is. Ja, wie zoude met hem niet van God begeeren, „dat het Rijk Gods doer die cracht der salicheyt, die in Christo Jesu opgherecht is, so ontloken si, als 't oock onverderffelijck ende eeuwich is”? Het oordeel van Le Long over deze uitgaaf konden wij niet onderschrijven. Ongetwijfeld zijn er onder de Roomschen geweest, die, ofschoon gebonden aan hunne priesters, nochtans voor den eenigen Hoogepriester hunner belijdenis de knieën des harten bogen, en om zulken te onderscheiden, schijnt Le Long te veel door partijdigheid verblind geweest te zijn.

. Wat den Bijbel van Jasper van Gennep (Keulen 1548) betreft, deze is, uit een kerkhistorisch oogpunt beschouwd, zeer belangrijk. De bewering van van Winghe, dat hij bij „onderkruiping” gemaakt was, is misschien zeer partijdig, doch de gevolgtrekking ligt voor de hand, dat, zoo dit waar is, hij ons een blik gunt in de werkplaats te Keulen; en zoo deze bewering uit partijdigheid voortspruit, wij hierin eene aanduiding vinden van het gezag, dat Leuven zich in die dagen aanmatigde.

Was men bij de oprichting dezer Universiteit bevreesd, dat hierdoor de „kettische bewegingen” zouden gesterkt worden, deze vrees is ongegrond gebleken te zijn. Zij speelde in de eerste helft der zestiende eeuw eene voorname rol op kerkelijk gebied en heeft een groot aandeel gehad in den strijd tegen de Hervormingsgezinden hier te lande. Om hare rechtzinnigheid en geleerdheid alom bekend, was zij de vraagbaak en het palladium van een zeer breeden omtrek. Vóórdat zij, waar-schijnlijk op aandringen van Karel V, hare geloofsbelijdenis

had opgesteld om de onderkenning van „kettters” voor ieder gemakkelijk te maken, had zij reeds sprekende blijken gegeven van hare getrouwheid aan de Kerk en aan de kroon ¹⁾. En zoo verwondert het ons niet, dat Jasper van Gennep hare sanctie boven die van Keulen behoefde om zich van een ruim debiet voor zijn Bijbel te verzekeren. Wij vernamen echter, dat hij deze sanctie niet heeft verkregen, en daardoor was het lot zijner editie bepaald. Leuven was in zekeren zin in deze tijden voor de Roomschen, wat later Dordt werd voor de Gereformeerden en thans Leiden wil zijn voor de Modernen.

¹⁾ Zie Brandt: „Hist. der Reformatie,” Dl. I, bl. 143.

D. Het Bijbelverbod.

„Was de Bijbel in deze jaren in de Nederlanden een verboden boek?” Deze vraag mag hier gesteld worden.

Vóór 1522 was de opinie over het lezen er van in de volkstaal verschillend. Er waren voor- en tegenstanders, doch de sterkste oppositie kwam van de zijde van den clerus ¹⁾. De voornaamste grief was, dat de „heimelicheid” der Schrift aan de leeken werd bekend gemaakt. Echter werd de Schrift verspreid en gelezen ²⁾ en niet alleen door leeken, maar ook in de kloosters, en het opmerkelijkste was, dat het meestal geestelijken waren, van wie deze arbeid uitging.

Het is een feit, dat tusschen de jaren 1522 en 1568 van Roomsche zijde de Bijbel in de volkstaal dikwijls is gedrukt en herdrukt en in breede kringen is verspreid. Zelfs werd het lezen der Schrift bevorderd door de doctoren van Leuven en niet minder door den paus.

Dit feit geeft alzoo een antwoord op de gestelde vraag.

Men zie echter niet voorbij, dat volgens Rome niemand recht op den Bijbel had; het lezen er van bleef eene vergunning.

Elke editie moest door haar zijn goedgekeurd en zoo zij het voor het kerkelijk leven schadelijk oordeelde, dat zelfs een goedgekeurde Bijbel gelezen werd, mocht zij dit verbieden. Scherp en steeds scherper zag de Kerk toe, dat zij van deze zijde geen schade leed. De twaalf plakكاتen tusschen de jaren

¹⁾ Zie te voren, bl. 338.

²⁾ Zie Ter Haar: „Gesch. Kerkhervorming,” bl. 185, en „De Katholiek,” 1846.

1521 en 1555 zijn uit dit oogpunt beschouwd zeer leerrijk. Zij geven ons eenerzijds een blik in de worsteling van een volk, dat zich het recht op de H. Schrift toekent, en anderzijds doen zij ons den klimmenden toorn kennen eener Kerk, die aan hare leden dit recht betwist.

Als wij de prologen der Bijbels, die in deze jaren verschenen zijn, raadplegen, dan wordt het ons duidelijk waartoe de strijd zich bepaald heeft.

Twee zaken worden er in gememoreerd en wel 1°. wordt elke afwijking van de Vulgaat verboden, 2°. het recht aan den leek om zelfstandig de Schrift te lezen ontzegd. Hiermede stemt ook de Catalogus der verboden boeken, door de Theol. Faculteit te Leuven in 1546 opgesteld, overeen, alsook het tweede decreet van de vierde zitting van het Concilie van Trente.

Volgens Rome is de Vulgaat authentiek. „Dit was zij reeds,” schrijft „De Katholiek” van 1891, „vóór het Concilie van Trente. Zij was voor dien tijd betrouwbaar en rechtsgeldig. Sedert lang al bezat zij die dubbele hoedanigheid, gaf zij ontwijfelbaar zeker het in de H. Schriften vervatte Woord Gods getrouwelijk weer en werd zij als zoodanig in de Kerk en door de Kerk gekend en geëerd. Niemand, onder welk voorwendsel ook, mocht haar verwerpen, want bijna duizend jaren was zij voor de christenheid de bewaarster van het geschreven Woord Gods en was in de vervulling dier taak trouw bevonden en als rechtmatig erkend door de Kerk, welke onder de hoede des H. Geestes in zulke gewichtige belangen niet falen kan.”

Wat Rome onder „authenticiteit der Vulgaat” verstaat, wordt nader door genoemd geschrift toegelicht. Rome neemt aan, dat elke *dogmatische* tekst der Vulgaat is overgezet uit de oorspronkelijke schriftuur en dat de Vulgaat nimmer in *dogmatische* teksten andere waarheid dan de oorspronkelijke schriftuur daar ter plaatse verkondigt. Zoo kan Rome verschil in woorden tusschen den oorspronkelijken en den Vulgaattekst toelaten, m. a. w. een verschil mogelijk achten in de wijze, waarop beide teksten dezelfde waarheid verkondigen. Schijnt

er in dogmatische teksten verschil te bestaan, dan moet de wetenschap het bewijs leveren, dat die lezing van den grondtekst de ware is, welke van de bedoeling der Vulgaat niet afwijkt. Schiet de wetenschap in dat geval te kort, dan moet aan de Vulgaat de voorkeur gegeven worden ¹⁾. Alzoo laat Rome kleine woordveranderingen in haren tekst toe, doch als deze het in zijne dogmata aantasten, dan treedt het met het „veto” op ²⁾.

Wij lezen nu en dan, dat de oorspronkelijke tekst voor sommige uitgaven van Roomsche zijde is geraadpleegd, maar er wordt dan tevens bij gezegd, om alle misverstand te voorkomen, dat de aangebrachte verbeteringen alleen dienen, om den zin te verduidelijken. Zoo schrijft de proloog van de „correcteurs” van den Bijbel van Vorsterman (1528), waar hij spreekt van de veranderingen van den Hebr. en Gr. tekst op den kant, dat dit niet is gedaan „tot berispinge van d’oude Translatie, maar tot vorderinge en verklaringe der selven;” Op gelijke wijze liet zich ook Mattheus Crom in zijn N. Testament van 1539 hooren.

Ook was het niet onverschillig, welke grondtekst geraadpleegd werd; men was gehouden aan den grondtekst, welke kerkelijk werd toegelaten. — Erasmus was begonnen oordeelkundig den tekst te behandelen. In de „Verclaringe”, bij het N. Testament van C. Heynriks (1524) gevoegd, zien wij echter hoe men de resultaten van Erasmus gebruikte. Men nam aan, dat de Vulgaat door veelvuldig afschrijven gecorrumpeerd en hier en daar duister was, en nu bediende men zich van Erasmus, om door zijne correcties te beter den zin der oude overzetting te doen verstaan. Zoo werkte hij indirect mede tot verhooging van het gezag der Vulgata.

Luther ging van een ander beginsel uit; zoo ook Zwinglius. Zwinglius verhaalt ons een geval van een Dominicaner monnik, Oswald Weddelin geheeten.

¹⁾ Zie „De Katholiek,” 1891, bl. 375.

²⁾ Zie „Catalogus van de verboden boeken van 1546.”

Deze monnik ergerde zich aan de Duitsche overzetting, omdat daarin niet gevonden werden de woorden: „bevelende te onderhouden de geboden der Apostelen en Ouderlingen” (Hand. 15 : 41) en beklaagde zich deswege van den kansel met deze woorden: „Ziet! hoe deze lieden ons de H. Schrift in handen geven, hoe zij er uitlichten, wat tegen hen is.” Deze man, zegt Zwinglius, had voorzeker nooit den Griekschen tekst gezien, hij zoude anders wel gezwezen hebben. Wanneer gij de tien duizend Grieksche Handschriften, waarin het N. Testament en voornamelijk de Handelingen der Apostelen geschreven zijn, inziet, zult gij nergens een bewijs voor de echtheid van *die* woorden vinden, en gij zoudt moedwillig blind moeten zijn, wanneer gij ze niet terstond voor ingeschoven hieldt ¹⁾.

Hieronymus Emser, Geheimraad van Hertog George van Saksen en Professor te Leipzig, zag wel degelijk in, welke beteekenis deze woorden van Hand. 15 : 41 voor zijne Kerk hadden. In zijn N. Testament teekent hij bij Kap. 15 der Handelingen aan: „Aanmerkt, dat wij Christenen verplicht zijn te gehoorzamen, niet alleen de Schriftuur, maar ook de geboden en inzettingen der Oudsten, voornamelijk ook van de gansche Christelijke Kerk” ²⁾, waarmede ongetwijfeld genoemde monnik heeft ingestemd.

Uit het N. Testament van Luther spreekt hetzelfde beginsel. Wij hebben nu en dan eenige teksten afgeschreven, waarop vooral Emser zijne pijlen gericht had, en waaruit duidelijk blijkt, dat de versies van Luther in strijd komen met de dogma's van Rome. Hierdoor randde hij het gezag der Vulgaat aan en verklaarde dus dezen tekst niet langer te houden voor de zuivere bron der goddelijke waarheid. Van Roomsche zijde werd als bezwaar tegen de Nieuwe Testamenten der Hervormingsgezinden ingebracht, dat hunne lezingen zoo onderling verschilden en dat de H. Schrift behoort „allermeeest

¹⁾ Zie Tichler: „Zwingli, de kerkhervormer,” Utrecht, 1857, bl. 259.

²⁾ N. Testament, 1534, „Gl. Ap. Gesch.,” Kap. XV.

eenvuldigh te wesen overal." Men weet, dat Hubmeier, sprekende over het N. Testament van Zwingli, deze aanmerking maakte: „wir müssten sonst so oft einen neuen Glauben lernen, so oft du ein neues Testament in Druck lässtest ausgehen." Datzelfde beweerde men ook van Roomsche zijde.

Het is bekend, dat Luther in zijne latere edities veel gecorrigeerd heeft en dat de Nieuwe Testamenten, welke naar zijne overzetting en door anderen in de Nederlanden zijn vervaardigd, onderscheidene lezingen hebben. Toegestemd moet worden, dat er bij hen geen vaststaande tekst was, maar dit is alleszins verklaarbaar. Juist door de authenticiteit der Vulgaat te verwerpen, kon men niet aanstonds tot een tekst komen, die door allen was aangenomen. Dat werd eene zaak van lateren tijd, toen de Protestantsche gemeenten zich gingen organiseeren. Hierover dus naderhand.

De verschillende lezingen zijn een zuivere reflex van het zoeken naar een nieuwen authentieken tekst. Het is eene wordingsgeschiedenis van groote beteekenis

Een tweede beginsel, dat de Hervormers tegenover Rome plaatsten, was het recht van het individu om de H. Schrift zelfstandig te lezen. Het Concilie van Trente bevestigde vroegere uitspraken door in zijn tweede decreet te bepalen: „Voorts, om te bedwingen de dertel gheesten, so hevet gheordonneert, dat niemant staende op zijn eyghen Wijsheyt, de Heilighe Schrifture dwingen ende trecken sal, in saken aengaende 't Gheloove, ende manieren, dienende tot stichtingh van de Christelijcke Leeringhe, naer zijn eyghen sinnelyckheyt, oft tegen 't Verstant ende Sin, dewelcke ons Moeder de H. Kercke ghehouden heeft, ende noch is houdende; dewelcke toebehoort te mengen ordelen van warachtich verstant ende utlegghen van de H. Schrifte" En zoo is het begrijpelijk, dat de jeugdige Theol. Doctor onder eedzwering verklaarde: „Ick laete toe de H. Schrift, in dien sin, de welcken gehouden heeft, ende noch houdt, de Moeder de H. Kerck, die toecomt het oordeel van den waren sin ende utlegginghe der H. Schryft; noch ick en sal deselve noyt anders nemen

of verclaren, als na de eendrachtige toestemmingheit der Oudt-Vaderen" ¹⁾.

De Catalogus van de verboden boeken, door de Universiteit van Leuven bij het plakkaat van 1550, 29 April, gevoegd, laat zich hieromtrent aldus uit: „Dat zich niemandt en behoort te verwonderen, dat zo vele Bibelen, ende zo vele Nieuwe Testamenten in dese teghenwoordige Cataloghe ghereprobeert bevonden worden: Want over al zulcke behoorde d'alderscherpste ende nernstichste onderzouck ende vonnesse te geschiedene, om dieswille, dat die principael cause der dwalynghen spruut uut die Helighe Scripture, qualic verstaen, oft ghevalst. Want als een Auteur der Ketterien eenighe quade leerynghe den ongheleerden Volcke met openbare Woorden der Helighe Scripturen opstelende, confirmeert, al eyst dat den zin der Scripturen elder waerts treet, ... zo eyst groot peryckel, dat by alleene zulken Argument 't Ghebot der Heligher Kercke bij den onwizen veracht zoude worden”

Lezen wij het plakkaat van 1546: „Ende dat aergher is, men heeft bevonden, dat diverse Prenters hebben ghecorrumpeert ende bedorven die Bybelen veranderende in zommighe plaetsen den Text ende Lettere van der Helygher Schriftueren, ende daer bij voughende, onbehoorlycke Prologhen ende Praefatien, Summarien ofte Tafelen; medgaders quade ende scandeleuse Annotatien ende Bedudenessen, vul quade dwalinghe ende erreuren”

In 1530 drukte Vorsterman in zijn N. Testament deze woorden: „In sommige Boecken des O. Testaments zyn groote ende onbegrijpelike Verborgentheden ofte Mysterien; te weten de welcke de Ghemeyne Menschen lesende, ende niet verstaende, ende nochtans door vermetenheyt willende verstaen, vallen in menigherley erruer, dwalynghen, ende ketteryen. Desgelijcs in t Nieuwe Testament ende bisonder in St. Pauwels Brieven Daerom, gelijc als het Woort Gods te hooren liet Christus Jesus alle Men-

¹⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 656.

schen toe; alsoe dat te beduden ende ut te legghen, of te prediken, en liet hi niemant toe, dan zijn Apostelen ofte Navolgers

Wie dan, aenmerkende dat groote abuys dat huyden is in 't Drucken, ende bisonder in der Heyligher Schrift, als si nu ghedruet wert met valschen Gloosen; dan met schadelicken ende feninighen prologhen als nu ghemenghet wert; nu dat oversettende na dese Translatie, dan na dye; ende niet soeckende in t oversetten die waerachticheyt der Sententien, maer alleene dye schoonheyte ende ydelheyte der Woorden " Uit kracht van dit beginsel bestreed Rome het zelfstandig onderzoek der H. Schrift en verbood alle Bijbels, welke, verklaringen, prologen of inhoudsopgaven bevattende, van de leer der Kerk afweken.

De Hervormers verdedigden het zelfstandig lezen der H. Schrift op grond, dat elk geloovige de zalving van den H. Geest heeft.

Zwingli kende het recht der uitlegging aan elken geloovige toe, onafhankelijk van het gezag der Vaders, Pausen en Conciliën. Want, zegt hij, de ééne mensch kan den anderen niet leeren. Die de vrije uitlegging der H. Schrift verbiedt, doet den Geest van God geweld aan en zoekt de belofte „Ik zal mijnen Geest uitstorten over alle vleesch” tot een leugen te maken ¹⁾.

Deze zelfde beschouwing hebben ook sommige N. Testamenten. Zoo leert o. a. de editie van Govert van der Haeghen (1525) bij Joh. 14, „dat de uitlegging der H. Schrift aan ons allen geoorloofd is.”

Rome beweert, dat de Schrift te veel duistere uitspraken bevat, om, zonder gevaar van dwaling, haar den leek in handen te geven.

In den proloog vóór den Bijbel van Vorsterman (1528) lezen wij: ²⁾.

¹⁾ Tichler, A. W., bl. 241.

²⁾ Zie ook Voorrede N. T. 1530.

Dat Rome dit in navolging doet van de Joden en op grond van het woord van Jezus: „Dattet haer (den discipelen) gegeven was, die Schrift te verstaen, ende haer Verborgentheydt, maer den scharen wast gegeven in Para bolen.” Ook wordt hierbij nog gewezen op de vermenigvuldiging der brooden, waaruit de auteur concludeert: „Ende bysonder bewijst hy dit, in dye Mirakelen des vermenichfuldincks des Broots, als hi die Brodekens selve gebenedijt, maer geeftse zijn Discipelen ende Apostelen, om voort die menigte daer af te spisen, ende haer voort te setten”. Het is dus de priester, die de Schrift kan verklaren, en de leek moet in deze verklaring berusten. En op de vraag, waarom alleen de priester dit vermag, antwoordt Rome: omdat hij het orgaan des H. Geestes is.

De grondfout van Rome schulde volgens de Hervormers hierin, dat het zijn Kerk vereenzelvigde met de gemeente van Christus en alleen den priester omkranste met het licht des H. Geestes. Buiten zijne Kerk en zijne priesters dus onkunde en daardoor dwaling en ketterij; in zijn midden de ware Interpret, die door den mond van den geestelijke de leden onderwees.

Het zelfstandig lezen der Schrift noemde het „ketterij” en zij, die deze „ketterij” onder het volk verspreidden, werden in de prologen „bedriegers en verleiders” genoemd.

„Het gemeene volk toch werd hoe langer hoe meer bedrogen en verleid door die N. Testamenten met de verklaringen van Luther en andere gelijkgezinden, en daarmede door die ongeleerden, die onbevoegd de Evangelien in 't geheim predikten.”

Rome begreep zeer goed, wat hem dreigde, als zulke verklaringen der Schrift meer en meer bij het volk ingang vonden en zijne oogen openden voor het verschil hierin met de leer zijner Kerk.

Reeds Joh. Pelt in zijn Mattheus-Evangelie had op sommige punten de kerkleer aangetast. Voorafgegaan vooral door

Nicolaas Peters ¹⁾, was hij door zelfstandig onderzoek en voorlichting tot eene meer Bijbelsche opvatting der geloofswaarheid gekomen.

De N. Testamenten naar de overzetting van Luther hadden eveneens de van Rome's leer zeer afwijkende verklaringen van den Hervormer overgenomen, en het N. Testament van Bazel (1525), door buitenslands vertoevende Hervormingsgezinden bewerkt, stemde hiermede volkomen overeen.

Merkwaardig, ja allerbelangrijkst zijn voor ieder, die er prijs op stelt, om den dogmatischen strijd tusschen Rome en onze Hervormde voorzaten te volgen, deze genoemde annotaties tusschen den tekst. Men ziet er uit, hoe van lieverlede door betere kennis van de Schrift Rome's moraal, dogmatiek, Schriftbeschouwing, Kerkbegrip, enz. zijn aangevallen en verworpen.

Bij Matth. 3 : 2 teekende Joh. Pelt aan: „dat woort *doet penitencie* en is niet te verstane gelijk vele menschen meynen: ene pijn te lijden voor onse misdaden, die men valschelyc penitencie noemt. Maer het is te zeggen, dat een yegelyc zijn quaet ende misdaet bekennen sal ende dat van liefden laten sal, ende totten rechten wech wederkeren sal. Ende dat een yegelyc een goet herte ende goeden willen gecrigen sal, hem vernieuwende van den ouden mensche in den nieuwen mensche.”

Bij Kap. X : 2 beriep hij zich op Hieronymus, die deze woorden aldus verstond: „dat alle die apostelen malcanderen in waerdicheden ende macht gelijk waren.”

Op grond van Hoofdst. 13 : 30 verklaarde hij zich tegen het ketterdooden en met een beroep op Augustinus ontkende hij, dat in Kap. 16 : 18 geleerd wordt, dat op Petrus, dus op menschen, en niet op Christus de Kerk gebouwd is. . . .

Bekend is Luther's leer der rechtvaardiging door het geloof ²⁾.

¹⁾ Zie zijn werk: „Hier beghinnen de Sermonen oft Utleghgingen op alle de Evangelien vander Vasten, metter Passien, enz. Gheprint in 't Jaer ons Heeren MDXX. De Maatsch. v. Ned. Lett. bezit het eerste dl. van deze uitgaaf en wijlen Prof. Acquoy bezat het tweede deel van een waarschijnlijk niet veel lateren druk. Zie ook Cat. Le Long N°. 469 der boeken in 8°.

²⁾ N.B. Van andere dogma's spreken wij hier niet.

Deze leer is het best te begrijpen uit de tijdsomstandigheden, evenals ook de nadruk, dien de Hervormer op het woordje „alleen” legde, hieruit te verklaren valt. Van hooggeleerde zijde is beweerd, dat reeds deze leer lang vóór Luther hier te lande verkondigd was. „De leer der regtvaardiging door het geloof,” zoo schrijft men, „werd door vele onzer predikers en moralisten, wel niet met Bijbelsche bewoordingen, maar toch met meer of minder klaarheid uitgesproken, lang vóór den tijd, waarin Luther en andere Hervormers der zestiende eeuw haar bij de Protestantsche Christenheid in eere stelden” ¹⁾.

Men beroept zich op Hendrik Mande, die wilde, dat men altoos meer zou hopen op de hulp, de barmhartigheid en verdiensten van God en Christus dan op goede werken; op Frederik van Heilo, die leerde, dat geenerlei daad goed mag heeten, tenzij men haar uit liefde tot God en tot Zijne verheerlijking volbrengt; op Thomas à Kempis, die oordeelde, dat de ware vrucht eens vromen levens alleen uit een rein hart kon voortkomen, en alle werken, die niet uit oprechte minne tot God en den naaste voortspuiten, vergeleek hij met ledige vaten, die geen olie inhouden, en met lampen, die in den nacht geen licht geven. God, zeide hij, ziet meer op het beginsel der daad dan op de daad zelve; enz.

Hendrik Mande is echter geen beste autoriteit, om zich in deze zaak op hem te beroepen. Wel bestrijdt hij de uitwendige werken en oefeningen, en als anderen, die tot het „schouwende leven” worden opgewekt, spottend vragen: „of sy vlyeghen willen, eer sy vederen hebben,” roept hij uit: „Och, Here God! dese gheestelike menschen slachten den honde, die int hoey leyt. Hy en mach thoey selve niet eten, ende hy en maechs niet liden, dattet die beesten, dat is die peerde of coeyen, eten. Dat is dairomme, want sy syn selve al ghesicket op uutwendighe oefeninghen, ende rekenen groet, dat sy veel vasten, waken, singhen ende lesen moeten, ende anderen uutwendighen arbeyt doen moghen, ende menen dattet daer al aen staat.”

¹⁾ Zie Moll: „Kerkgesch. v. Ned. vóór de Hervorming.”

„Neen,” zegt hij, „so wye staet na enen gulden waghen, hy crighet dair of enen naghel; want byblivende (volhardende) arbeyt die verwint grote dingen.”

Zooals Hendrik Mande zich hier laat hooren, is verre van in overeenstemming met de leer der rechtvaardiging door het geloof, want het is juist die volhardende arbeid, welke het voor den zondigen mensch onmogelijk maakt „den hoogsten trap der volkomenheid, n.l. dat hy in hem niet en sal laten comen dan God”, te beklimmen, en bovendien leidt het gansche stelsel van Mande tot verwerping van Christus, gelijk de wandelaar den weg niet meer behoeft, als hij het doel bereikt heeft.

Wil men zich op iemand beroepen, dan zoude Nicolaas Peters nog de beste getuige zijn. In zijne „Sermonen oft uitlegghingen op alle de Evangelien”, enz. is veel schoons te lezen. Prof. De Hoop Scheffer legt van hem de schoone getuigenis af, dat hij op het gebied van 't geloofsleven reeds gerijpt was tot de volle vrijheid en zelfstandigheid der zonen Gods en dat de groote beginselen der Hervorming hem zoo tot in merg en been zijn ingedrongen, dat hij ze, zoodra hij spreekt, moet openbaren ¹⁾. Grondregel en uitgangspunt voor hem bij zijne geheele prediking „is dese waarheyt, dat God warachtich is, dat is: Hi gheeft dat Hi belooft heeft, te weten vergiffenisse der sonden ende de ewighe salicheyt door Christum ut puerder genaden ende liefden, sonder alle verdienten des menschen, die in sijn woorden blijft.”

Wij willen echter thans op deze zaak niet doorgaan, maar stellen niettemin de vraag „of werkelijk uit genoemde citaten blijkt, dat deze leer toen reeds verkondigd werd?”

Wij meenen, dat de Hooggel. schrijver zich hier vergist. In dit vermoeden worden wij versterkt, als wij de woorden lezen, welke hij na deze citaten terstond laat volgen. „Waar zulke overtuigingen op den voorgrond stonden,” zoo laat hij zich hooren, „waren de meest ontwikkelden onder ons voorgeslacht bij magte, hunne tijdgenooten naar het voorbeeld

¹⁾ „Gesch. d. Herv. in Nederland,” I, 119 en 120.

van Jezus op de baan des hoogsten christenlevens te leiden" ¹⁾.

Dat God goddeloozen rechtvaardig verklaart door het geloof in Christus, hiervan had Rome geen begrip. Het hoogste, waartoe het kon opklimmen, is door Leuven (1545) uitgesproken in zijne „Articulen onse Oprechte Christene gheloove," enz., eene geloofsbelijdenis om de onderkenning van ketters voor ieder gemakkelijk te maken. In art. VIII van dit stuk leest men: „Op dat die onrechtverdich es / gherechtverdicht mach worden / es voor al noot den ghenen die tot verstantenisse ghecomē sijn. Tgheloove / daer men vastelijck mede ghelooft / dat Christus Jesus Gods Sone / onse versoender es / van den vader ons voorgheschoten oft voorgesteld voor onse sonden in sijn dierbaer bloet. Eñ sonder sulck gheloove est niet moghelic duer ennighe onse werckē / oft duer ennighe penitēcie die rechtverdich werdinghe te vercrijghen. Insgheelijck eest onmoghelijck / dat men rechtverdich ghemaect soude worden duer tgheloove alleene sonder penitencie eñ opset te leven na den gheboden Gods."

Men ziet hieruit, dat in 1545 de leer der rechtvaardiging ook door Rome is beleden, maar niet in den zin der Hervorming. Het belijdt eene rechtvaardiging, maar niet zonder „penitencie" en „opset te leven na den gheboden Gods." En dit laatste is weder noodzakelijk „also langhe wij hier tusschen onse viandelicke crachtē der booser *gheesten* levende sijn. . . ."

Alzoo verwierp men „Alsulck gheloove, zie art. 9, daer yemant vast duer ghelooft / eñ vast voor hem hebt / dat sijnen persone duer Christum allen sijn sonden quyt gheschouden sijn / eñ dat sijn selfs persoē sal besittē dat eeuwich leven / es onghefundeert inder scriftueren. Ja dat meer es / der scriftueren cōtrarie."

Deze confessies van de Leuvensche Doctoren zijn duidelijk.

De leer der rechtvaardiging van Rome blijft in hare toepassing zuiver kerkelijk.

¹⁾ Zie Moll: „Kerkgesch. v. Ned. vóór de Hervorming," II, IV., 206.

Dat in het zooeven genoemde art. 9 de leer van Luther wordt aangeduid, valt in 't oog. Rome had er belang bij haar te noemen, maar tevens haar te bestrijden, want het gaf een ander antwoord als deze op de vraag van den stokbewaarder (Hand. 17) en sloeg daarmede zijn stelsel van poenitentie, dat berouw, biecht en voldoening (art. 3) in zich sluit, in duigen. Het N. T. van Bazel (1525) was het met Luther eens. Dat deze leer der rechtvaardiging een verbazenden ommekeer in het kerkelijke leven moest teweegbrengen, als zij door den leek werd beleden, is duidelijk zichtbaar.

Evenzoo was de verandering groot, welke de verwerping van eene tweeledige moraal ¹⁾, eene voor den leek en eene voor den monnik en geestelijke, veroorzaakte.

De onderscheiding van consilia en praecepta evangelica kon Luther niet aannemen, want zij was onschriftuurlijk en maakte eene scheiding tusschen standen. „Von diesem Dualismus weiss Luther nichts mehr, für ihn giebt es diesen am Stande hängenden, äusserlichen Unterschied der Sittlichkeit nicht.

Wenn eine arme Dienstmagd das Haus kehret und thut solches im Glauben an Christum, so thut sie ein besseres Werk und grösseren Gottesdienst, denn Antonius in der Wüste gethan hat. So hat Luther die weltlichen Stände und Berufsarten „entprofanisirt“ gegenüber dem geistlichen Stand. Damit hat er die Klöster entleert, die Menschen hineingeführt ins Leben, herangeführt an die Arbeit, deren Segen gegenüber der mönchischen Faulheit er wohl kennt und oft genug betont, hat jeden Beruf, wenn er nur recht und treulich ausgeübt wird, für sittlich vollwertig erklärt, geadelt und höher gestellt, als die selbstgewählte Heiligkeit derer, die aus der Welt hinauslaufen und sich nicht genügen lassen an den nächstliegenden und notwendigsten, aber einfachen und prunklosen Pflichten und Ausgaben des weltlichen, irdischen Lebens” ²⁾.

Zoo was de monnik of geestelijke niet langer den Farizeër gelijk, op wien de moeders in Israël hare kinderen als op

¹⁾ Zie ook de aantekening op Matth. 5 in 't N. T. Bazel 1525.

²⁾ Ziegler: „Chr. Ethik,” S. 449.

het voorbeeld der vroomheid wezen, en nu hield ook de bewondering van den leek op, waarmede hij den geestelijke of monnik beschouwde, die den moed had het goede des levens prijs te geven. „Die römische Lehre,” zegt Wuttke, „welche das Vollkommensein nur durch die Volbringung der Rathschläge bedingt sein lässt, behauptet damit, dass es Gottes in dem sittlichen Gesetz ausgesprochener Wille nicht sei, dass der Mensch vollkommen werde; es sei ein über Gottes Willen hinausgehender Muth des Menschen, der ihn über das von Gott selbst ihm gesteckte Ziel hinausführt” ¹⁾.

Die „moed” verbergt een innerlijk gebrek aan waarachtige Christelijk-zedelijke diepte. Wie den vollen, machtigen ernst van het zedelijke doel beseft heeft en zich bewust is, hoever de werkelijkheid beneden het zedelijke „Urbild” steeds blijft, die kan niet daaraan denken, naast de door God gestelde zedelijke eischen nog aan andere te willen voldoen, om voor zich eene hoogere heiligheid te verdienen.

De moraal van Luther c. s. had een dieperen grond en een hooger ernst dan de Roomsche. „Die weite Kluft zwischen einem heiligen Ziele und einem unheiligen Leben, zwischen der Sünde und der Seligkeit hatte sich,” zegt Lübker ²⁾, „in den weitesten Umkreisen auf eine auch dem blödesten Auge unverkennbare Weise kund gethan. Eine Ausfüllung derselben war nur möglich durch die lautere Rückkehr zu der grossen Gottesthat, durch welche die unselig losgerissene Welt zur Quelle zurückgeführt war; aber diesen Weg zur Quelle zurück zu gehen konnte ein dreifacher Antrieb bestimmen. Es konnte sein das lebendige Gefühl für die ewige Schönheit und der begeisterte Sinn für das göttliche Geheimniss der Natur, der Kunst und des Lebens; es konnte endlich das Streben eines nach Wahrheit dürstenden Geistes sein, welches aus dem Banne des Irrthums und Zweifels frei und im Gebiete des ewigen Lichtes heimisch zu werden verlangt.” Dit laatste was het bij Luther. Hij rustte niet „bis er nach unsäglichen See-

¹⁾ Wuttke: „Handbuch der Chr. Sittenlehre,” I, S. 319.

²⁾ Lübker: „Vorträge über Bildung und Christenthum,” S. 265.

lenleiden und Zweifelsnöthen sich zur höchsten Vermittelung der Versöhnung jenes ihn peinigenden Gegensatzes durchgekämpft hätte."

Hij vond ze in de vrije genade Gods in Christus. Deze predikte hem zijn Bijbel en daarom kon hij niet anders als deze waarheid ook in zijne Schriftverklaring op den voorgrond stellen. Deze belijdenis der vrije genade Gods is terecht het materiëel beginsel der Hervorming genoemd ¹⁾. En hoe dit beginsel heeft doorgewerkt in deze jaren is gebleken in den strijd, dien de Hervormingsgezinden tegen Rome hebben gestreden. Deze belijdenis was geene subjectieve meening, maar gegrond in de H. Schrift, welke door beide partijen beschouwd werd als door God ingegeven. Zoo beriep men zich van de zijde der Hervormingsgezinden altijd op de Schrift en begon men alles te verwerpen, wat naar hunne overtuiging er mede streed. Luther's Nieuwe Testamenten deden grooten dienst en niet minder de uitgave van Bazel (1525) met hare ondubbelzinnige verklaringen. Van Liesveldt moest er voor met zijn hoofd boeten en andere vakgenooten moesten het land ontvluchten, doch het Goddelijke Woord werkte door, want de Hemel gaf wasdom. Alle vragen stonden met de eene, voornaamste vraag in verband, de vraag n.l. naar den Christus, en zulk eene vraag kan geen zwaard of brandstapel smoren. De leer der volkomenheid, door van Mande, van Herp e. a. voorgedragen, moest de werkelijk God zoekende harten met weemoed vervullen, of, nagevolgd, tot eindelijke verwerping van Christus leiden. Het zedelijk ideaal, d. i. Christus, maar gedacht als de volmaaktste monnik, kon evenmin eene andere gemoedsstemming teweegbrengen. Men zong in die dagen vroom, maar in hun zang hoort men steeds denzelfden grondtoon, het is de weemoed van het hart, het is klagen en zuchten en al wordt in sommige liederen een meer blijmoedige toon aangeslagen, het is, zeide Prof. Acquoy terecht, een glimlach door de tranen heen; slechts zelden hoort men een lied uit volle borst ²⁾.

¹⁾ Scholten: „Leer der Herv. Kerk,” Dl. II.

²⁾ Prof. Acquoy: „Het geestelijk Lied,” enz.

Die weemoed moge door den druk der tijden gevoed zijn, hij vond er zijn oorsprong niet in; deze lag dieper. Zij kenden de zonde en vooral den Christus der Schriften niet meer. Velen stonden als Maria Magdalena bij het graf; zij zagen de geopende groeve, de vrienden, de engelen zelfs, maar Jezus niet, en op de vraag „wat zoekt gij?” antwoordden zij met haar: „Zij hebben mijnen Heer weggenomen en ik weet niet waar zij Hem gelegd hebben.” Schijnbaar is deze bewering met de werkelijkheid in strijd. Vooral de liederen op Jezus maken den indruk, dat de auteurs aan hunne geestelijke liefde de krachtigste uitdrukking hebben willen geven, die soms aan hartstocht grenst, maar hun Jezus bestond meer in de gedachte dan in de werkelijkheid, was meer een beeld hunner fantasie geworden dan het voorwerp der belijdenis en des geloofs, zooals het door de H. Schrift voor het zielsoog geteekend staat. En wat Rome en zijne leer nog aan Bijbelsche elementen over had gehouden, had het door zijne instellingen krachteloos gemaakt. De gansche strijd was dus naar onze overtuiging een strijd om den Bijbel met zijn heiligen achtergrond, n.l. met de vraag des harten naar den *Eenigen Naam* tot zaligheid ¹⁾, en de verborgen bron der vijandschap van Rome is niet anders geweest dan de innerlijke overtuiging, dat, als die Eenige Naam tot zaligheid gekend werd bij het licht der H. Schrift en des H. Geestes, zijn kerkelijk stelsel, door Thomas Aquina architectonisch in elkaar gezet, in duigen zou vallen.

Zoo is dan de naam „Jesus”, welke boven menige bladzijde van eene editie van het N. Testament in die tijden gedrukt staat, een sprekend getuige van de behoefte des volks. Die naam vervangt den eenigen naam, welke toen genoemd en geprezen werd, den naam „Maria”. De ure was echter gesla-

¹⁾ Zie „Historien en/de Prophecien / uit die Heyli-/ger Scritue-/ren verciert met de devo-te ghe-/beden.” Bij 3 Kon. 8 leest men deze woorden: „Mer siet Heere, hoe jammerlyc dat u heilich huys hier in der aerden wordt gedestruert; si cryghen d'overhant dye ghene, die uwen Cristum hier verdrucken in sinen lidmaten.” Zie Prof. Doedes: „Rariora en Studiën en Bijdragen van Moll en De Hoop Scheffer,” Dl. IV, bl. 230.

gen, dat deze z.g. hemelkoningin zou onttroond en haar zetel en middelaarschap aan den eenigen Koning en Middelaar teruggegeven zou worden.

Wij gevoelen diep medelijden met een Kerk, die van Maria zingt:

„Ik buig mijn knieën in het stof;
Mijn ziel versmelt in uwen lof.
O, beeld van Godes majesteit,
Afschijnsel van Zijn heiligheid, ¹⁾
'k Ben heel en al in 't schoon gevangen,
Dat zetelt op uw rozenwangen.
Toon u nabij, maak mij gewis,
Dat uw ontferming met mij is.
O teedre hemelkoningin,
U offer ik mijn ziel en zin.
O neig, genaderijke, uwe ooren!
'k Wil u en u alleen behooren.” ²⁾

„Met smart,” zegt de Hoogl. Moll, „zien wij terug op eene afwijking van de hoogste waarheid bij onze vaders, die inderdaad terugkeer tot de menschvergoding des heidendoms was; het komt ons voor, dat zij in het diepe gevoel hunner onwaardigheid den Vader niet durfden naderen, en ook den Zoon niet, in Wien men den „Middelaar” voorbijzag.

Nu moge Rome beweren, dat het dan eerst den Bijbel verbiedt als hij in zijn midden tot verkeerde beschouwingen en daardoor tot partijschappen aanleiding geeft — hier te lande verbood het den leek het lezen er van, als hij het antwoord der Kerk op zijne hoogste levensvraag verwierp en dat der Schrift voor het eenig ware antwoord hield. En op de vraag, waarom het den Bijbel verspreidde onder het volk, antwoordt Dietenberger (evenzoo Emser): „Damit sich hinfert niemand aus den Unsern beklagen dürfe, dass ihm das Evangelium oder das Wort Gottes verhalten oder geweigert werde.... und ein jeglicher frommer Christ.... Luther's verkehrte Dollmetschung desto besser erkennen und sich davor bewahren möge.”

¹⁾ Hebr. I.

²⁾ Zie Moll, A. W., II, 4, 102.

„Da es unmöglich war,” schrijft Walther ¹⁾, „das Verlangen nach deutschen Bibeln zu unterdrücken, musste man Befriedigung desselben an schädlicher Quelle durch Öffnung einer reinen Quelle zu verhüten suchen.” Maar zelfs „die reine bron” mocht niet vloeien, zooals hij wilde. Bij hem hield een „schare met geschoren kruin” de wacht, om allen te weren, die werkelijk levend water zochten.

Dat was de fout en de zonde van Rome. Het schreef aan den leek den weg der zaligheid voor en sloot voor hem het pad af, waarop de Schrift den heilbegeerige leidt. En dat beseftte het volk; daarvoor waren zijne oogen open gegaan. Daarom sloot het voor den priester de deur, al klopte hij ook aan met zijn Bijbel in de hand. Het geloof wil niet gedwongen, maar veel minder misleid worden. Dwang verwekt tegenstand, en misleiding ergernis en afkeer. Het lezen der Schrift had den blinddoek van zijne oogen weggerukt. Het volk kende den inhoud des Bijbels te goed; het was Bijbelvast geworden; het had daardoor eene overtuiging gekregen. Wie proeven wil zien van Bijbelkennis in die dagen, leze eens de brieven, door Braght (Bloedig Tooneel, enz.) ons medegedeeld. Waar zoo de Schrift in merg en been is opgenomen, kan brandstapel of moordschavot niet meer beletten, dat er van getuigd wordt. Die vaste overtuiging maakte volgelingen.

„De treffende martelaarsliederen, de Psalmen, die zij hadden gezongen, werden geliefkoosde liederen des volks. en tallooze malen klonken in de binnenkameren de kunstlooze, doch treffende zangen, waarin de haat tegen de vervolgers en de eerbied voor de vervolgdten om den voorrang strecken” ²⁾.

Dezen sleutel der kennis nam Rome voor het volk weg; zelf wil het niet ingaan, en die ingingen stond het tegen. Ja, het deed meer. Wel beweerde het: „Ecclesia non sitit sanguinem;” doch de geschiedenis laat „non” weg. Rome werd bloeddorstig, dorstende zelfs naar het bloed van zijn eigen

¹⁾ Walther: „Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters.”

²⁾ Prof. Blok: „Gesch. Nederl. Volk.”

kinderen, die het moedwillig van zich vervreemd had. En zoo ook was Rome niet tegen het gebruik van den Bijbel, maar als dit Boek den priester of leek het Woord des Levens werd, werden beiden *verwezen naar het schavot*. „Non tali auxilio!” zegt de Protestant.

G E S C H I E D E N I S
DER
NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING.

II.

TWEEDE STUK.

GESCHIEDENIS

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

DOOR

H. VAN DRUTEN,

Herv. Predikant te Rijnsburg.

TWEEDE DEEL.

~~~~~  
**TWEEDE STUK.**  
~~~~~

ROTTERDAM,
D. A. DAAMEN.

1900.

I N H O U D.

TWEEDE DEEL.

Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling.

TWEEDE STUK.

	BLADZ.
A. DE ROOMSCHE BIJBELVERTALING 1548—1599.	503
1. De Bijbel van Leuven. 1548.	503
2. Verspreiding van den Leuvenschen Tekst tot het einde der 16 ^{de} eeuw.	509
3. Opmerkingen	510
B. DE LUTHERSCHE BIJBELVERTALING 1556—1648.	512
1. De Bijbel van Mierdman en Gheylliaert. 1558	512
2. Verspreiding van dezen Tekst tot 1648	514
3. Opmerkingen	516
C. DE DOOPSGEZINDE BIJBELVERTALING 1564—1650	518
1. Het N. Testament van Mattheus Jacobszoon. 1554	518
2. Verspreiding van dezen Tekst	532
D. DE GEREFORMEERDE BIJBELVERTALING 1556—1618.	539
1. De Bijbel van Mierdman en Gheylliaert. 1556	539
2. Het N. Testament van Utenhove. 1556	544
3. Het N. Testament van Godfried van Wingen 1559	560
4. Het O. Testament van Godfried van Wingen 1561	566
5. Verspreiding van dezen Bijbel tot 1637	575
6. Verbeterde Edities	578
7. Het Plan van Bandartius	592

A. De Roomsche Bijbelvertaling.

1548—1599.

I. DE BIJBEL VAN LEUVEN.

1548.

Bartholomeus van Grave, gezworen boekdrukker der Universiteit te Leuven, had een keizerlijk privilegie verkregen, waarbij aan hem alleen vergund was den Bijbel geheel en bij gedeelten in het Nederduitsch uit te geven, onder bepaling nochtans, dat niets zou worden gedrukt, tenzij het eerst was onderzocht en goedgekeurd door commissarissen, daartoe door den Keizer te benoemen.

De twee commissarissen, die hiertoe aangewezen werden, waren Ruwaert Tapper en Peter Curtius. Met deze heeren raadpleegde de uitgever over den persoon, aan wien het werk der overzetting het best zoude kunnen toevertrouwd worden.

Hun oog viel op Nicolaas van Winghe, regulier-kanunnik in het St.-Maarten-klooster te Leuven, behoorende tot het kapittel van Windesheim ¹⁾. Hij is eenigszins bekend door zijne vertaling van de werken van Flavius Josephus, van de *Imitatio* van Thomas à Kempis en door zijne sermoenen.

Hoe vereerend deze opdracht ook voor hem was, hij achtte zich niet bekwaam tot zulk eene zware taak, vooral omdat men wilde, dat hij met den meesten spoed zoude werken. Toen men hem echter hulp had toegezegd, was zijn bezwaar opgeheven.

¹⁾ Zie Prof. Acquoy: „Het Klooster te Windesheim,” II.

Het doel der Leuvensche Godgeleerden was tweeledig. Zij meenden door eene nieuwe overzetting spoedig te laten verschijnen, den „valsche en incorrecte” Bijbel te eerder „uytter lieden handen te nemen” en omdat zij vernomen hadden, dat er „sommige onderkruypers op handen hadden desgelijks werk buyten ’s landts te doen printen, te sijnen groten achterdeele, als ’t namaals gebleeken heeft” ¹⁾.

Die *onderkruipers* waren de auteurs van den Keulschen Bijbel, die met „Admissien duer die Hoechgeleerten Doctoren der heiliger Schrifturen der Universiteit van Coelen” ook in 1548 was uitgegeven (zie te voren bl. 476).

De „luyden” (slechte mensen), hier bedoeld, wilde men „verhoeden van onwijselijck lesen ende quaet verstant / oft oock vermetelijc utlegghen der heyligher schriftueren” ²⁾.

Als hulpsbronnen gebruikte hij den Delftschen Bijbel van 1477 en de edities van Joh. Eckius en van Joannes Dietsbergenius, doctoren in de H. Godgeleerdheid en „beschermers van het christelyk geloof.” Daarbij werd hij bij zijn arbeid geholpen door „M. Peeter di Corte over Prochiaē der overkerckē van S. Peeters te Loeven / en als nu Rector der Universiteyt / en vā M. Godevaert Stryrode / regēt der studentē des convents vandē predicaren ordē te Loeven / die dwoort Gods en die heylighe schriftuere dē ghemeynē volcke over langhe tijt in ghemeynder talen met grootē lof en vrucht ghepreect hebbē en verclaert.”

Tot grondslag zijner overzetting nam hij de vulgaat-uitgave der Leuvensche Godgeleerden (J. Hentenius e. a.), die echter niet kerkelijk was goedgekeurd.

„De Katholiek” van 1891, bl. 378, sprekende over de editie van van Henten, maakt de *snedige* opmerking, dat de auteur de uitgaaf van Robertus Stephanus, die Calvinistisch gezind was, ook had geraadpleegd, en trekt hiervan behendig partij, om er op te wijzen, „dat dit bij iedereen het gunstig ver-

¹⁾ Zie Voorrede.

²⁾ Zie Voorrede.

moeden moet wekken, dat de onpartijdigheid der echte wetenschap het kenmerk zal zijn van het werk der Roomsche tekstherziening."

Omdat het Concilie van Trente in deze jaren de Roomsche Kath. leer tegenover het Protestantisme vaststelde en de vertaling der Vulgaat tot den authentieken tekst verhief, die in den grond zelfs met het oorspronkelijke moest gelijk gesteld worden, zal het raadplegen van den Calvinistischen boekdrukker R. Stephanus wel meer in schijn dan in werkelijkheid hebben plaats gevonden

Deze Bijbel verscheen in de (Brabantsche) taal „alsmen die useert te Loeven," waar van Winghe geboren en „eenpaerlyc residerende" was. Na het keizerlijk Privilegie plaatste de auteur eerst een woord tot den goedwilligen Lezer en na de „Tafel om te vinden" nog een „goet onderwijs van die weerdicheyt / nutticheyt / ende diepheyte der heylicher Schriftueren / ende hoe men die behoort te lesen / ende te verstaen / ende te ghebruycken om salich te worden." Dit „goed onderwijs" is verdeeld in 12 hoofdstukken, waarin hij de H. Schrift bij een lantaarn vergelijkt, het geschreven van het gegeven Woord Gods onderscheidt, het laatste (de traditie) als onmiddellijke openbaring des H. G. aan de organen der Kerk boven het eerste verheft, gehoorzaamheid aan de H. Kerk vordert als noodzakelijk om te weten, welke Schrift heilig en niet heilig is, de onduidelijkheid der Schrift op sommige plaatsen aantoonst en goed verstand, kennis en het licht des H. Geestes, dat door een goed leven en door devote gebeden verkregen wordt, als hulpmiddelen aanprijst om de H. Schrift te verstaan. Vervolgens geeft hij een middel aan de hand, waardoor ook „slechte ongeleerde menschen" haar begripen kunnen, die daartoe lust gevoelen. Dit middel is het hooren of lezen van de expositiën of verklaringen der Schriftuur van de leeraars of predikanten, die deze gave van God door veel arbeid en bekwame middelen verkregen hebben en hierin het voorbeeld der discipelen volgen, die het brood uit Jezus' handen tot de schare droegen. Daarna geeft hij wenken, hoe men de H. Schrift moet lezen.

Wie door haar gesticht wil worden in de kennis der waarheid en opgewekt tot de liefde der rechtvaardigheid en komen tot de eeuwige zaligheid, moet met eerbied en liefde tot God, door gebed, aandacht, ootmoed en begeerte om naar Gods Woord te leven, gedrongen worden.

Ten slotte waarschuwt hij tegen de Duitsche en Waalsche Bijbels en andere verboden boeken, o. a. tegen den Bijbel van van Liesveldt van 1542, omdat hij naar Luther e. a., „vermaarde en verdoemde kettters”, vervaardigd is. Hij wijst op Gal. 5 : 6, waar Luther de liefde door het geloof deed werken, en daardoor het geloof boven de liefde stelde en de meeste kracht der verdienstelijke werken in het geloof zocht in strijd met 1 Kor. 13; op Rom. 3 : 28 de bekende invoeging van het woordje „alleen,” waaruit volgt, dat het geloof alleen zonder liefde dood is; op de vertaling van „raad” door goeddunken, waardoor die nieuwe verdoolde leeraars het gemeene volk wijsmaakten, dat Paulus niet den maagdelijken staat aanraadde, als heiliger dan het huwelijk, maar dat hij daaraan twijfelde en alleen zijne meening zeide over eene onzekere of duistere zaak; op Jak. 5 : 14, waar hij de lezing „oudsten” en niet „presbyters” (priesters) afkeurt, omdat hierdoor een ieder het „heilig olyf” en andere sacramenten zoude kunnen bedienen.

Hij besluit eindelijk dat breed betoog met het verwerpen der „glosen” en wijst aan, hoe deze tot dwalingen leiden. Rom. 13 : 1 neemt hij als voorbeeld, waarbij als kanteekening is geplaatst: „Onder die christenen en is gheen overheyt / maer een ieghelijck wil des anders dienaer wesen ut liefde.” Hier bedoelt hij de Anabaptisten en noemt het een der kwaadste artikelen enz.

Vraagt men ons naar de waarde van deze editie, dan antwoorden wij:

De auteur was ongetwijfeld een kundig man. De Catalogus van de Bibliotheek te Gent zegt van hem: „Nicolas van Winghe est un personnage qui n'est point sans importance dans l'histoire bibliographique des Pays-Bas”, en noemde zijn Bijbel

„une des meilleures traductions de la bible en flamand" ¹⁾).

Dit laatste stemmen wij echter niet toe. Vooreerst heeft van Winghe veel te haastig gewerkt om iets goeds te kunnen leveren. De editie van van Henten verscheen in October 1547 en deze Bijbel was reeds in September '48 gedrukt ²⁾. Hij moet o. i. veel plagiaat gepleegd hebben. Behalve de genoemde hulpbronnen, den Bijbel van Delft (1497) en de edities van Eckius en Johannes Dietenbergius, schijnt hij ook nog een Handschrift gebruikt te hebben. „On lit sur la feuille de garde (Cat. Gent, St.-Genois, n°. 423 Bible): „Liber monasterii Sancti Martini in Lovanio adserviens usibus fratris Nicholai Winghe, datus eidem ab honorabili domino Flenthero de Farvaqz, monacho de Aquicincto (Abbaye d'Auchin, près de Danai), Lovanii studente et convictore nostro, anno domini MVc XXXVIII, aprilis xx. Oretus pro eo et servetur in memoriale ejus." Peut-être (zoo voegt de Catalogus er bij) notre joli manuscrit a-t-il été un des exemplaires sur lesquels van Winghe a traduit la Bible."

Wel hadden de commissarissen er op aangedrongen om den Latijnschen tekst „seer scerpelijck / niet alleen inden sin der redenen / maer ooc in die maniere van spreken der heyligher scriftueren / ende int vervolch der woerden / soo verre als die duytsche tale lijdē mocht" te volgen, omdat zij liever hadden „een ghetrouwe ende warachtighe translatie / al waer die niet seer constich van talen | dan contrarie" ³⁾, doch wij hechten aan deze woorden niet zooveel gewicht. Naar onze meening heeft deze editie geene wetenschappelijke waarde. Zij is een historisch document, dat voor de kennis van den kerkelijken toestand dier tijden alleen van beteekenis is.... Wat hare bewerking betreft, daaromtrent merken wij op, dat de inhouds-opgaven der hoofdstukken, de gelijkkluidende teksten en de kantteekeningen zijn weggelaten. Men gaf alleen den blooten tekst, alhoewel er velen waren, die dit afkeurden, omdat „de

¹⁾ Zie „Cat. St.-Genois," f. 305.

²⁾ Zie het Privilegie.

³⁾ Zie van Winghe: „Woord aan den Lezer."

gemeene man meestendeel niet bequaem en is om dien te verstaen bij hen selven / ende vele van dien / door onbequaemheyt hens verstants / oft door verkeertheyt ende vermetelheyt haers herten / die scriftuere trecken ten quaden sinne / ende misbruycken die grootelijck.” „Maar wat is er”, vraagt van Winghe, „wat is er zoo goed, dat de menschen, vooral de hoovaardigen en vermetelen, niet misbruiken?” (Als Cassender deze woorden had gelezen, zou hij van Winghe een reprimande hebben toegediend.)

Met deze editie voorzagen de Leuvensche Geleerden in eene voor hunne geloofsgenooten bestaande behoefte. Wel was het N. Testament herhaalde malen naar de Vulgaat gedrukt, doch het O. Testament konden zij niet gebruiken. De Bijbel van Vorsterman was veroordeeld en evenzoo die van Hendr. PETERSZ. van Middelburg (zie bl. 474). De Bijbel van Keulen (1548) was ook niet zuiver bevonden en daarom in den ban gedaan. Eigenlijk keurde Leuven alles af, wat niet van zijne hand kwam of door hem was gesanctionneerd. Het speelde een belangrijke rol op kerkelijk gebied (zie bl. 482). Het wilde niets minder zijn dan de Alma Mater van het kerkelijk-godsdienstig leven en de vraagbaak dier dagen.

Hieraan is het waarschijnlijk toe te schrijven, dat deze overzetting, ofschoon haar grondtekst noch de kerkelijke goedkeuring noch eenig aanzien verkregen heeft, en zij zelve weinig zelfstandigs heeft, vele malen herdrukt is tot in het laatst der 16de eeuw.

N.B. De Grave gaf in dit jaar (1548) ook nog een afzonderlijk Nieuw Testament uit in 8°, dat denzelfden tekst als van den folio-Bijbel bevat.

II. VERSPREIDING VAN DEN LEUVENSCHEN TEKST tot 1599.

1. Van den folio-Bijbel.
2. Van het N. Testament.

De folio-Bijbel is vele malen herdrukt. De eerste herdruk er van leverde Barthol. de Grave zelf, na hem van fouten gezuiverd te hebben in 1553. Daarna verscheen hij te Antwerpen bij W. Vorsterman in 1554 en in 1556 bij ?, te Leuven bij ? in 1557, te Antwerpen (Leuven) bij de Grave in 1560, te Antwerpen bij de wed. Jacob van Liesveldt in 1560 en in 1564, te Antwerpen bij Hans de Laet in 1565, te Keulen bij de erfgenamen van Arnold Birckman in 1565, te Antwerpen bij Chr. Plantijn in 1565 met figuren, *versafdeeling*, enz. in 1564, te Antwerpen bij Chr. Plantijn in 1566, te Keulen bij Birckman in 1566, te Antwerpen bij Philips Nutius in 1566, te Keulen bij ... in 1569 en te Antwerpen bij Jan Moerentorf in 1591 en bij ... in 1596, enz.

Het N. Testament werd voor het eerst herdrukt door den uitgever zelven in 1551 in 8° en in 16°. In dezen druk zijn bijgevoegd de gelijkkluidende plaatsen en de hoofdinhouden der Kapittels.

In dien vorm zijn de volgende uitgaven gevolgd:

Te Antwerpen bij Hans van Remundt A^o. 1552 in 8° en A^o. 1553 ook in 8°, bij de wed. Hendrik Petersen in datzelfde jaar in 12°, bij Marie Ancxt (wed. J. van Liesveldt) in 8° en bij Hans van Liesveldt in 8° ook in 1553; *te Gent* bij de wed. Jac. van Liesveldt A^o. 1555 in 12°, *te Gent* bij Gerard van Salenson A^o. 1555 in 12°; *te Antwerpen* bij de wed. Hendr. Petersen A^o. 1556 in 16°, bij Wouter Bartholijn A^o. 1556 in 8°; bij de wed. Jac. van Liesveldt 18 Mei in 8° en 6 Sept. in 16° en bij Hans de Laet in 8° A^o. 1557; bij wed. v. Liesveldt A^o. 1560 in 8°; *te Leiden* bij Jan Matthijszoon A^o. 1561 in 8°; *te Antwerpen* bij de wed. J. van Liesveldt in 8° in 1561, te ? bij ? in 8° in 1561 ?; *te Antwerpen* bij de

wed. Jac. van Liesveldt in 8° en bij Jan Gymnick in 8° A^o. 1562; *te Antwerpen* bij Jan Gymnick in 8° en bij Ameet Tavenier in 8° A^o. 1563, *te Antwerpen* bij Claas van den Wouwere in 8° en bij Hans de Laet in 8° A^o. 1563; *te Leiden* bij Matthijszoon in 8° en *te Antwerpen* bij Chr. Plantijn in 8° en bij de wed. Jac. van Liesveldt in 8° A^o. 1565; *te Antwerpen* op 't IJseren Waghe, bij Matheus van Roye in Amstelredamme in 12°, bij Chr. Plantijn in 8°, bij A. Tavenier in 16°, bij Peter van Keerbergen in 8° A^o. 1566; *te Antwerpen* bij Jan Gymnick in folio, bij Herman 't Zangers te Steenwijk (?) A^o. 1567; *te Leiden* bij ... in 12° A^o. 1569; *te Antwerpen* bij ... Tavernier in 16° A^o. 1570; *te Antwerpen* bij Chr. Plantijn in 8° met verzen-getal en fraaie houtsneêfiguren en met Privilegium van den Koning van Spanje A^o. 1564; *te Antwerpen* bij Matth. van Roye in 12°, bij de wed. van Peter van Keerbergen in 8° en bij ... in 8° A^o. 1572; *te Leiden* bij ... A^o. 1572; *te Antwerpen* bij ... in 12°, bij Hendrick Wouters in 8° en 12° (?), *te Reesz* bij Dirck van Santen in 8° A^o. 1576; *te Antwerpen* bij Chr. Plantijn in 8° en bij Jan van Ruremonde in 8° A^o. 1577; *te Antwerpen* bij Troyens in 12° A^o. 1579 en *te Reesz* bij van Santen in 8° A^o. 1585; enz.

III. OPMERKINGEN.

Voor zoover wij weten, is de Bijbel van Leuven ± zeven-tienmaal herdrukt tusschen de jaren 1548 en 1596, dat is gemiddeld om de drie jaren eene uitgaaf. De meeste edities verschenen te Antwerpen, twee à drie slechts te Leuven en een paar te Keulen.

Het N. Testament is evenzoo bijna alleen te Antwerpen herhaalde malen herdrukt; slechts eenmaal te Gent, driemaal te Leiden, eens te Steenwijk (?) en tweemaal te Reesz.

Het hoofddepot was dus Antwerpen.

Verder merken wij op, dat zeer vele Nieuwe Testamenten in 12° zijn uitgegeven, zelfs enkele in 16°, een bewijs, dat

men den Leuvenschen tekst zoo ruim mogelijk wilde verspreiden. En gaan wij de jaren na, waarin deze Nieuwe Testamenten verschenen zijn, dan blijkt ons, dat eerst tegen 1580 vermindering van arbeid te bespeuren valt.

't Is opmerkelijk, dat juist in deze jaren, waarin onze vaderen zoo bitter hebben geleden en geworsteld om huns geloofs wille, van Roomsche zijde de Bijbel zoo ruim verspreid is. Of Rome hierin een krachtig middel meende te bezitten om het Protestantisme tegen te staan, dan of werkelijk de Hervorming ook onder haar die behoefte aan het Woord Gods heeft gewekt, kunnen wij thans niet bepalen; het blijft een feit in onze historie, dat bijzondere vermelding verdient. Zeer zeker had Rome onder zijne leden velen, die met het kerkverband niet breken wilden, maar toch innerlijk met het beginsel der Hervorming instemden. De literatuur van die tijden bevat tal van gegevens, die dit laatste ons sterk doen vermoeden ¹⁾.

¹⁾ Zie: Le Bouclier de la Foy. Dit werkje is geschreven door Nicole Grenier van St.-Victor en is opgedragen aan Hendrik II van Frankrijk. Het behandelt in den vorm eener samenspraak vele belangrijke vraagstukken van dien tijd en heeft een apologetisch karakter. Omdat aan ons exemplaar het titelblad ontbreekt, kunnen wij moeilijk tijd en plaats bepalen, doch wij vermoeden, dat het circa 1550 te Brussel bij Nuyts verschenen is. Volgens Bayle (zie noot E. E. art. Luther) bestaat er eene editie van te Avignon verschenen in 1549. Ook is het te Parijs gedrukt in 1550 en de Nation. Bibl. te Parijs bezit eene uitgaaf van 1555, waarin eene korte apologie tegen een Luth. schreeuwer, die het „schild” heeft willen doorknagen. Men vermoedt, dat die „schreeuwer” is Barth. Cause, schrijver van: „Le vrai Bouclier de la Foy Chrétienne.” Doch kan die „schreeuwer” soms Guido de Bray zijn, die tegen den „Bouclier” van Grenier zijn eerste werkje „Le Baston de la Foy” geschreven heeft? (Zie Dr. Langeraad: „Guido de Bray” en Dr. Kuyper: „Ex Ungue Leonem”, welke laatste over het boekje van de Bray zeer oppervlakkig oordeelt.

B. De Luthersche Bijbelvertaling.

1556 tot 1648.

I. DE BIJBEL VAN MIERDMAN EN GHEILLIAERT.

1558.

Bekend is, dat Luther getracht heeft zijne overzetting in latere jaren op vele en gewichtige plaatsen door veranderingen te verbeteren.

Daar hij sedert 1539 bij nieuwe edities van het O. Testament en sedert 1541 ook van het N. Testament herhaaldelijk veranderde en verbeterde, zoo is het getal der van hemzelven afkomstige verschillende lezingen zeer aanzienlijk.

Hiervan wordt een volledig overzicht gegeven in het werk van Dr. Bindseil en Dr. Niemeyer ¹⁾. Het stelt in de gelegenheid om op zeer gemakkelijke wijze de innerlijke geschiedenis van den tekst na te gaan, voor zoover Luther zelf dezen bearbeid heeft. Het doet zien, hoe hij zonder ophouden er naar streefde, de Bijbelsche denkbeelden hoe langer hoe meer op echt Deutsche wijze weder te geven.

Als men alleen op Luther's eigen werk let, is het duidelijk, dat een eenparige „Luthertekst” niet bestaat.

Krafft ²⁾ heeft er op gewezen, dat Luther bij zijne verbeteringen dikwijls den tekst van den oud-Duitschen Bijbel daar, waar hij hem vroeger had prijsgegeven, later weder opnam en zoo tot den tekst der oude overzettingen is teruggekeerd.

¹⁾ „Luthers Bibelübersetzung”, enz.

²⁾ „Ueber die Deutsche Bibel vor Luther.”

Om vasten grond onder de voeten te hebben, nam men te Embden den tekst der editie van 1545 aan, en legde men dien tot grondslag van eene z.g.n. nieuwe overzetting van de Schriften des O. en des N. Verbonds, die van lieverlede tot standdaarbijbel der Lutherschen is geworden.

Met zekerheid weten wij, dat hiermede reeds in 1558 een aanvang is gemaakt. Wel is er reeds in 1556 te Embden een Luthersche Bijbel gedrukt, doch omdat geen exemplaar hiervan tot ons is gekomen en de berichten hieromtrent zeer weinige zijn, kunnen wij er niets van zeggen.

Wij vonden hiervan slechts melding gemaakt bij Prof. Doedes ¹⁾ en in een brief van van Winghe aan Utenhove, d.d. 6 Juni 1557. In dezen brief lezen wij: „Geijlliardus bina excussit Biblia: altera ad Tigurinorum exemplar, de alteris Geilliardi Bibliis, ad Lutheri exemplar compositis, mihi legere non licuit, nihil habeo certi” ²⁾

In 1558 werd te Embden door Mierdman en Gheilliaert de volgende Bijbel gedrukt:

Biblia

Dat is de gheheele Heylige

Schrift / in gemeyn Nederlandtsch duytsch.

Op het titelblad staan drie teksten voluit gedrukt, Rom. 15:4, 2 Tim. 3:16 en Openb. 5:5.

Deze Bijbel is eene vertaling van de editie van Michael, Lotter (Maagdenburg 1554), omdat men haar voor het „correcste” hield. Al wordt in de voorrede de uitdrukking „het correcste” niet nader toegelicht, toch vermoeden wij eenigszins. wat men daarmede zeggen wilde. De tekst van 1554 is grootendeels een herdruk van de laatste door Luther zelven herziene uitgaaf te Wittenberg (1545) en na Luther's dood is veel strijd gevoerd over de Wittenbergsche edities van 1546 en later. Men wilde zich dus het liefst aan de laatste bewerking van Luther zelven houden.

¹⁾ Lijst Bijbels, enz., niet door Le Long vermeld.

²⁾ Prof. Pijper: „Utenhove”, Bijl. p. XXXII.

In het Maagdenburgsche exemplaar werden echter het derde en voerde Boek van Ezra en het derde Boek der Makkabeën niet gevonden en daarom nam men deze gedeelten uit het Zürichsche exemplaar over ¹⁾.

Wie de vertaling geleverd heeft, is niet bekend. Men denkt aan Gheilliaert zelve (Le Long), omdat hij, waarschijnlijk Gereformeerd, zijn naam wel voor een Geref. Bijbel (1556) konde stellen, doch voor een Lutherschen niet, omdat dit aan het debiet zoude kunnen schaden. Het is mogelijk, maar het bewijs ontbreekt.

De apocr. Boeken zijn afzonderlijk achter Maleachi geplaatst en de Brief aan de Hebreëen na den Brief van Johannes en vóór dien van Jakobus. De Boeken en Hoofdstukken hebben inhoudsopgaven, enz.

II. VERSPREIDING VAN DEZEN TEKST tot 1648.

Deze Bijbel van 1558 (fol.) is te Embden bij Nicolaes Biestkens van Diest in 1560 herdrukt (4°). Het „woord” van den overzetter is bijna woordelijk gelijk aan dat van 1558; alleen is er ingevoegd, dat de versafdeeling hierin is gevolgd ²⁾, maar met behoud van de letters, die de gedeelten der capita aangeven.

Ook is er een klein verschil tusschen de titels. Deze titel luidt: „Den Bibel / Inhoudende dat oude ende Nieuwe Testament,” en 2 Tim. 3 : 15 is op het titelblad weggelaten.

De inhoudsopgaven zijn echter woordelijk gelijk aan die van zijn voorganger en wat het voornaamste is, ook zijn tekst is eene zuivere reproductie er van.

Le Long (667) houdt dezen druk voor de eerste en beste editie van den z. g. n. Biestkens-Bijbel, waarnaar alle volgende ten behoeve der Doopsgezinden gedrukt zijn.

Schultz Jacobi zegt, dat de Bijbel van 1558 kan beschouwd

¹⁾ Zie Voorrede.

²⁾ N.B. Utenhove was er mede begonnen in zijn N. Testament.

worden als de standaard van den vermaarden Biestkens-Bijbel, in 1560 gedrukt door Nic. Biestkens van Diest te Embden, behoorende tot de Doopsgezinden, en bepaaldelijk in het licht gegeven ten dienste zijner geloofsgenooten ¹⁾.

Terecht heeft Le Long opgemerkt, dat in het Register eenige veranderingen zijn aangebracht, die naar het gevoelen der Doopsgezinden heenwijzen; doch meer is er niet te noemen.

Naar onze meening heeft van Diest, die Doopsgezind was, genoemden Bijbel van 1558, door kleine wijzigingen buiten den tekst om aan te brengen, ook voor zijne geloofsgenooten bruikbaar willen maken. Hoe het ook zij, het bleef toch eene Luthersche editie

Ook Lenaert der Kinderen herdrukte dezen tekst. Het titelblad is echter geheel nieuw; alleen den titel nam hij van Biestkens over. In plaats van Rom. 15:4 en Hand. 5:5 koos hij Jos. 1:8; daarbij plaatste hij zijn drukkersmerk: eene lelie onder de doornen. En om het onderscheid vooral in het oog te laten springen, gebruikte hij een klein cursief lettertje. Het verhaal, als zoude dit Bijbeltje van 1563 (40) op een schip gedrukt zijn, is een vertelseltje, en is wellicht hieruit ontstaan, dat de drukker woonde „in 't schip op de Noordzee” te Embden.

Verder noemen wij hier de herdrukken van den Bijbel van Biestkens anno 1563, 1564, 1568, 1569 en 1579, die zoowel de plaats als den drukker verzwijgen, de editie van 1579 door Peter van Putten te Harlingen, door Buys te Amsterdam in 1582, door van Putten te Harlingen in 1582, 1585 en 1586, door Pieter Sebastiaansze (van Putten?) te Harlingen in 1598, door Cornelis van Lochorst te Amsterdam in 1611, door? in 1612, door Wolschart te Amsterdam in 1613 en 1614, door Hans van Wesbuch te Haarlem in 1614 en 1627, door I. Willemsz te Hoorn in 1629, door van Ravestein te Amsterdam in 1633, te Amsterdam in 1642, ook te Amsterdam door van der Schuere in 1646 en door Albertsen in 1648 twee edities.

¹⁾ Zie „Bijdragen tot de Gesch. der Ev.-Luth. Kerk in de Nederlanden,” 2de st., 1840.

III. OPMERKINGEN.

Van Diest heeft zelf zijn Bijbel niet meer te Embden herdrukt. Ook Lenaert der Kinderen liet het bij de eerste proef. Van Diest had succes, maar L. der Kinderen maakte geen opgang. Van Diest had den naam en zijn vakgenoot niet. De tekst van Van Diest was echter geene nieuwe overzetting. Behalve de toevoegsels, den titel en het titelblad, bleef het de tekst van Mierdman van 1558. Uit zijne verspreiding zien wij, dat tot het jaar 1579 de plaatsen, waar deze Bijbel herdrukt is, verzwegen worden. Eerst in 1579 wordt Harlingen genoemd, waar Peter van Putten tot 1586 gewerkt heeft. Na dit jaar komt Harlingen nog eens voor in 1598 en dan niet meer. Amsterdam had de boekdruckers Buys, van Lochorst, Wolschart, van Ravestein, van der Schuere en Albertsen, tusschen de jaren 1582 en 1648, doch zij leverden slechts gemiddeld om de acht jaren eene editie.

Te Haarlem en te Hoorn werd slechts eenmaal deze tekst gedrukt in 1627 en in 1629, zoodat men mag aannemen, dat deze Bijbel te Harlingen en te Amsterdam de meeste lezers heeft gevonden.

Vervolgens bevatten sommige edities mededeelingen, die voor de kennis van de verspreiding der H. Schrift belangrijk zijn.

Zoo lezen wij in het Voorbericht van den Bijbel van 1563 (4°), „dat t'er een tijdt lang veel vraagens ende groote begeerte geweest is na de Cleyne Biebelkens, gedrukt zynde by Nicolaes Biestkens A^o. 1560.” In de editie van 1564 (4°) schrijft men: „Omdat men daagelijks bevondt, dat veele vroomen lieden thans liever de H. Godelyke Schrift ondersochten, dan andere ydele Boeken; en opdat een iegelyk den geheelen Bybel seer behendig, sonder groote hindernisse, met hem over weg draagen mogte”.

Ook wordt in den Bijbel van 1568 (4°) gezegd, dat men den tekst van 1560 naar andere overzettingen heeft gecorrigeerd en de correcties in margine gesteld met de namen der translateurs er bij. Als men de teksten leest, die hier genoemd wor-

den (zie Le Long 673) en men gelooven mag wat beweerd wordt, dan heeft eene zeer kundige hand aan deze uitgaaf gearbeid.

In de uitgaaf van 1598 (Vermeulen) vindt men ook eenige bijzonderheden. Eerst verzekert men, dat de overzetting van Luther van woord tot woord is gevolgd, zooals die door Biestkens was gedrukt; dan wijst men op den Geref. Bijbel, dat hierin niet de eerlijkheid is betracht. „Men schrijft,” zoo leert het voorbericht, „dat het de translatie van Luther is, maar men heeft die zoo veranderd, dat men alzo wel eene Nieuwe Overzetting hadde mogen nemen in 't Oude, als zij in 't Nieuwe Testament geheel gedaan hebben.” 't Is eene beschuldiging, doch nog niet zoo kras als onlangs tegen de Zwitsers werd ingebracht, wien men durfde verwijten, dat zij Hetzer hebben terechtgesteld, maar met het werk zijns geestes (vertaling Profeten) zich hebben gesierd ¹⁾.

Alsof dit een zeldzaam geval was in die tijden, toen men het plagiaat-plegen niet zoo ongeoorloofd achtte als *thans*!

N.B. Hier noemen wij nog eene editie van het N. Testament, dat opnieuw naar de overzetting van Luther is gecorrigeerd. Zij werd in 1550 te? gedrukt en in 1627 bij de weduwe van Paulus Stroobant te Amsterdam herdrukt. Ook zijn de Psalmen naar Luther van tijd tot tijd uitgegeven. Zoo de Psalter te Amsterdam in 1582, te Utrecht bij Herman Hendriksz., te Kampen in 1635, te Amsterdam bij Ravestein in 1642 . . .

¹⁾ Zie de „Zondagsbode,” Doopsgezind Weekblad, 29 Mei 1898 en „Kerk. Courant” 1898, waarin het degelijk pleidooi van Prof. Dr. Gooszen.

C. De Doopsgezinde Bijbelvertaling.

1564—1650.

I. HET N. TESTAMENT VAN MATTHEUS JACOBSZON.

1554.

Dit is in de laatste jaren een hoogst belangrijk onderzoek geworden. Gaarne zouden wij hier memoreeren, wat in Duitschland over dat onderwerp is geschreven, doch het bestek van ons werk laat dit niet toe. De vraag, die wij te beantwoorden hebben, is deze: of de Doopsgezinden in ons land van den aanvang der Hervorming af, al dan niet eene eigene zelfstandige overzetting der H. Schrift hebben gebruikt.

Toen wij de Nieuwe Testamenten bespraken, die vóór het midden der 16de eeuw in het Nederlandsch gedrukt zijn, hebben wij hiervan gezwezen. Thans zijn wij in staat hieromtrent iets aan den Lezer mede te deelen. Bij het bewerken van den Bijbel van 1548, te Leuven gedrukt, vonden wij in het voorbericht van den auteur (van Winghe) eene kleine aanduiding, die ons op weg hielp. Daar deelt ons de schrijver mede, dat er Nieuwe Testamenten bestonden, waarin bij Rom. 13 was aangeteekend: „Onder die christenen en is gheen overheyt / maer een ieghelijck wil des ^{gh}and^{er}s dienaer wesen ut liefden.” Dese „glose” noemde van Winghe „een van den quaetsten articulen van die dolinghe der herdoopers die segghen / dat die christenen gheen overhoofd en hebben dan Christum / ende dat sulc ooc gheen ^{ly}ghen goet en behooren te hebben / maer dat onder die kerstenen alle goet moet ghemeyn wesen.”

Wij gingen aan het zoeken. Onder de edities vóór 1548 vonden wij een Nieuw Testament, dat werkelijk de geciteerde woorden bevat. Het is de uitgaaf van M. de Keyser (anderen: M. Krom), in 1525 (Le Long 1524) door Govert van der Haghen te Antwerpen uitgegeven en door ons op bl. 400 en 403 besproken. Ons is niet bekend of de editie van 1525 herdrukt is. Wel noemt Le Long de uitgaven van M. de Keyser in 1531 en 1535 ¹⁾, en die van Anthony van der Haghen in 1541 en van Godfried van der Haghen in 1545, doch een exemplaar van deze drukken was niet te vinden.

Zoo blijft het N. Testament van Govert van der Haghen alleen over voor ons onderzoek. Deze editie is naar onze meening (zie bl. 400 en 403) eene overzetting van den tekst van Luther, doch hier en daar gewijzigd naar de Vulgaat of handschriftelijke vertaling er van. Daarom hebben wij haar bij de Luthersche uitgaven ingedeeld, ofschoon de voorrede naar Erasmus is en de kantteekeningen, enz. ons aan de geschriften der Nederl. Hervormers herinneren. Eene zelfstandige overzetting is dit Nieuw Testament dus niet. Het eenige, wat wij mogen vaststellen, is, dat volgens bericht van van Winghe de „Anabaptisten” deze editie of een herdruk er van hebben gebruikt.

Om nieuwe gegevens te vinden, hebben wij het werk van Braght geraadpleegd, omdat daarin vele teksten worden genoemd, die ons, naar wij meenden, op het spoor konden brengen, doch het leverde geen resultaat op. Hoe wij ook zochten om iets te vinden, het gelukte ons niet, en zoo zagen wij ons genoodzaakt een dertigtal jaren voorbij te gaan, waarachter wij met leedwezen als het ons nog onbekende terrein een vraagteeken plaats.

Werd in Duitschland seder 1530 de nederlaag der Doopsgezinden (1530) de literatuur hunner Gemeenten bijna uitsluitend Handschriftelijk verspreid, en acht men het niet twijfelachtig,

¹⁾ Ook gaf M. de Keyser in 1531 de Psalmen uit 8°, doch het eenig bekend exemplaar er van berust op het Britsch Museum. Zie Prof. Doedes: „Lijst”, enz.

dat op gelijke wijze ook Bijbelvertalingen of gedeelten er van zich van hand tot hand hebben voortgeplant, wie bewijst ons, dat ook dit in ons land niet kan hebben plaats gevonden?

Wij mogen het vermoeden, doch het bewijs ontbreekt. Eerst in het midden der 16de eeuw verdwijnt alle onzekerheid.

Het was Mattheus Jacobszoon, die in 1554 eene eigene overzetting aan zijne geloofsgenooten schonk. Hij begon met eene uitgave, getiteld: „Die Prophetien der Propheten.” Waar deze gedrukt is, staat er niet bij. Zeer waarschijnlijk was het te Amsterdam, want daar woonde de drukker tusschen de jaren 1554 en 1559 ¹⁾. Hier was de oorspronkelijke Hervorming sedert 1532 het meest door de Doopsgezinden onderdrukt en was het „bondge nootschap” het sterkst vertegenwoordigd ²⁾. Maar ook hier waren zware offers geëischt ³⁾. Het lijden, de volharding en de hoop der Profeten Israëls konden hun een hart onder den riem steken. Daarom gaf M. Jacobszoon aan zijne geloofsgenooten dit gedeelte des Bijbels, en wel in een zeer klein formaat. Le Long ⁴⁾ meent, dat dit eene vertaling is van de Profeten door Denck en Hätzer, de bekende Protestantsche Anti-trinitariërs, in 1527 te Worms bij Peter Schöffler A^o. 1527 uitgegeven. Ook Dr. Keller is van ditzelfde gevoelen ⁵⁾. Deze vertaling stond in een goeden naam bij velen. De Bijbel van Zürich (Froschauer 1529) prijst haar zeer; zelfs Luther moest „ungeachtet er den „Rottengeistern” die Fähigkeit, recht zu übersetzen, abspricht, doch der Wormserübersetzung Gerechtigkeit” laten wedervaren, ja, hij wordt verdacht deze vertaling gekend (geraadpleegd) te hebben ⁶⁾; en Prof. Mezger getuigt er van, dat zij „gewissenhaft” hebben gearbeid. En toch meenen wij van het gevoelen van Le Long en van Dr. Keller te mogen verschillen. Naar onze meening is er tusschen den tekst van

¹⁾ Zie Ledeboer: „Boekdrukkers”, enz.

²⁾ Zie De Hoop Scheffer, A. W.

³⁾ Zie Brandt: „Historie der Reformatie”.

⁴⁾ „Boekzaal”, bl. 68.

⁵⁾ Zie Dr. Keller: „Die Waldenser” S. 153.

⁶⁾ Zie Mezger, A. W., S. 79.

Denck en Hätzer en dien van Mattheus Jacobszoon groot verschil. Om dit verschil aan den Lezer te laten zien, geven wij hier uit beide edities een paar proeven.

Jes. 53:1—5.

Wer hat unserm gerucht
glaubt / unnd wöllichem ist
den arm des Herren geöffnet?
unnd er ist vor yhm auffgann-
genn wie eyn schosz / unnd
weye eynn wurtzel ausz aym
dürren erdtrich / Er hett weder
gestalt noch zierd wir sahenn
yhn / er hett aber kam ansehenn /
das wir einen lust zu im hetten.
Er was der verachttest und
verworffnest man ein schmerz-
hafftiger man / der da waiszt
was kränckheit ist / wir habē
in verschmācht ün so gar nichts
geachtet / als eyn vor dem
mans angesicht verbirgt.

Warlich er hat unsere kranc-
heit auff sich genommen / unnd
der selb hatt unsere schmerzen
getragen / und wir haben in
dafür gehalten / got hab in
geplagt unnd genidert.

Aber er ist vonn unser
boszheyten wegen bisz auff den
tod verwundt und von unser
miszthaten wegen ist er ge-
schlagen worden. Die züchti-
gung unsers frids ist über im
und durch seine beulen sind
wir gesund worden

Maer wie gelooff onsen pre-
dikē? Oft wien is den Arm
des Heerē bekent? Want hi
sal voor hem op schieten / ghe-
lijck als een spruyte / Ende
gelijck als een wortel uten
dorren aertrijcke. Hij en sal
geen ghedaente noch schoonte
hebben / soo wie hem aensiet:
noch daer en was gheen ge-
daente / dat wy hadden zijnder
mogen begheeren. Hi was die
alder verachste en onwerste /
vol smerten ende crancheden.
Hy was alsoo veracht datmen
oock daenschijn voor hem ver-
borch / daer omme en hebben
wy hem nergens voor gheacht.
Voorwaerhy droech onse cranc-
heden / ende onse smerten nam
hy op hē: maer nogtans hielden
wy hem / voor den ghenen die
van Gode gheplaecht / ende
tot scande gemaect ware.

Hoe wel dathy om onse misda-
den wille gewont / ende om on-
ser sonden wille ghebroken is.

Want die straffinge leyt op
hem / op dat wy vrede mochten
hebbē / ende door zijne won-
den zijn wy gheheelt

Mal. 3: 1—4.

Nimwar ich schik meinen engel, der wirtt den weg vor mir raumen, und der Herrscher den ir sucht, wirt also bald zu eynem Tempel kōmen, und der engel des bunnds, nach dem euch verlāgt, sihe, der kōpt, spricht der Herr Zebaoth. Wer wirt aber den tag seiner zukunfft erdulden. Wer will bestehen, so er erscheynet, dān er leuttert wie feür, unnd wie ser walckern kraut. Er wirt sich setzenn zu leuttern, unnd das silber zu reynigenn. Er wirt di sūn Levi reynigen unnd scheyden wie gold unnd silber, das sie dem Herrn speyszopffer inn d'gerechtigkait bringen. Dennzumal wirt das speyszopffer Juda un̄ Jerusalē dem Herrn angem seinn wie von anbeginn unnd vor altenn jaren.

.

Siet / Ic sal minē Engel seyndē / die voor my den wech bereyden sal. Eñ die Heere / dyen ghy soeckt / sal haest tot zijnen Tempel comen / Eñ die Engel des verbōts / daer u na v'langt. Siet / hy coemt / spreekct die Heere der Heyrscharē. Maer wie sal dē dach zynder toecoest mogen lijden? Eñ wie sal staende blijven / als hy hem sal vertoonen? Want hy is ghelijc dat Vier eens Goutsmits / eñ ghelijc zeer der wasschersen. Hy sal sitten eñ smelten / eñ dat silver pulgeren. Ja die sonen Levi sal hy louteren / sigen ende veghen / gelijc men dat gout eñ silver doet. Dan sullē sy dē Heere spijsoffer brenghen in gerechticheyt. Ende dat spijsoffer Juda ende Jerusalem sal den Heere welbehagen / ghelijc van beginne ende in voorleden tijden.

Zoo ziet men, dat de tekst van Jacobszoon geene vertaling is van de Profeten van Denck en Hätzer.

Heeft dan M. Jacobszoon een zelfstandig werk geleverd? Dat ook niet.

De tekst van Jacobszoon is een gecorrigeerde herdruk van den tekst van van Liesveldt. Als wij beide versies naast elkander plaatsen, blijkt ons dit duidelijk.

Van Liesveldt vertaalt ¹⁾:

Maer wie gelooft onsen prediken. Oft wien is dē arm des Heren bekēt. Wāt hi sal voor hem opschieten / gelijc als een spruyte / En ghelijc als een wortel uten dorren aertrycke / Hi en sal gheen ghedaente noch schoonte hebben / soo wie hem aensiet / noch daer en was geen gedaente / dat wi haddē sijnder mogen begeeren.

Hi was die alder verachste en onweertste / vol smertē en crancheden. Hi was also veracht dat mē ooc daenscijn voor hē verborch / daeromme en hebben wy hem nergens voor gheacht.

Voorwaer hi droech onse crancheden / ende onse smerten nam hi op hem / maer nochtans hieldē wy hē voor den ghenē die van Gode geplaecht / en tot schande gemaect ware.

Hoe wel dat hi om onse misdaden wille gewont en om onser sondē wille gebroken is / want die straffinge leyt op hē / op dat wi vrede mochten hebben / en door sine wonden sijn wi geheelt

Van Liesveldt: Jes. 40.

Verblijt u / verblijt u mijn volc / spreekt dyne Godt / Spreekt met Hierusalem vriendelijcken / ende predict haer / dat hare ridderscappe eeneynde heeft / want haer misdaedt is vergeven / want si hevet dubbel vander hant des Heren ontfangen om alle haerder sonden wille.

Daer is een stemme des predicants inder woestine / die bereyt den Here den wech.

Jacobszoon.

Verblijt u / verblijt u mijn volck / spreekt dyne Godt. Spreekt met Jerusalem vriendelijcken / en predict haer / dat hare Ridderscappe eeneynde heeft / want haer misdaet is vergeven / want si hevet dubbel vander hant des Heeren ontfangen om alle haerder sonden wille.

Daer is een stēme des Predicants inder woestijne: Bereyt den Heere den wech: Maect

¹⁾ Van Liesveldt (1542) begint Kap. 53 met Kap. 52 : 13; dat doet Jacobszoon niet.

Maect opten velde een effen
bane onsen God / men verhoghe
alle dalen / En men vernedere
alle berghen en hovenen en
men make effen / alle dat
ongelijc is / ende so wat crō-
achtich is / tot eenē slechtē
velde / wāt die heerlicheit des
Heeren sal geopenbaert wor-
den / en alle vleesch tsamen
onder malcanderen sal sien /
dat den mont des Heeren ge-
sproken heeft.

Daer sprak een stemme /
predict / ende ick seyde / wat
sal ic prediken? Doen seide
si / alle vleesch is hoy ende
alle sine goetheit / oft schoonte /
is ghelijc eene bloeme opten
velde / want dat hoy (oft gras)
verdorret / die bloeme valt af /
want des Heeren gheest (oft
adē) blaest daer in.

Ja dat volck is hoy / dat
hoy verdorret / die bloeme
valt af / mer dat woort onses
Gods blijft in die eewicheyt.

O du Sion predicarsse / climt
op eenen hooghen berch. O
du Hierusalem predicarinne
verheft uwe stemme met crachte
verheft u / ende en vreest
nyet / segghet den steden
Juda / siet / daer is uwe God /

opten velde een effen bane
onsen Godt: men verhooge
alle dalen: Ende men vernedere
alle berghen en hovenen: Ende
men make effen / alle dat
ongelijc is: En soo wat oneffen
is / tot eenen slechten velde.
Want die heerlijkheyt des
Heeren sal gheopenbaert wor-
den / en alle vleesch tsamen
onder malcanderē sal sien / dz
den mont des Heeren gespro-
ken heeft.

Daer sprac een stemme:
Predict. En ic seyde: Wat sal
ic prediken? (Doē seyde sy:)
Alle vleesch is hoy / en alle
zyne goetheyt (oft schoōte) is
gelijc eene bloeme opten velde.
Want dat hoy (oft gras) ver-
dorret / die bloeme valt af.
Want des Heeren Gheest (oft
Adem) blaest daer in.

Ja dat volck is hoy / dat
hoy v'dorret / die bloeme valt
af: Mer dat woort onses Gods
blijft inder eewicheyt.

O du Sion predicarse / climt
op eenen hoogen berch: O du
Jerusalem predicarinne v'heft
uwe stēme met crachte / ver-
heft u / en en vreest niet.
Segget den steden Juda: Siet /
daer is uwe Godt:

Behalve „Die Prophetien der Propheten” gaf Mattheus

Jacobszoon ook in 1554 nog een Nieuw Testament (160) uit. Le Long meent, dat dit omtrent of in het jaar 1557 voor de eerste maal gedrukt is. Deze laatste tijdsbepaling is onjuist. Het Museum Meermann-Westreenen te 's-Gravenhage bezit een exemplaar der editie van 1554.

Het verscheen onder den titel:

Dat nieuwe Testament ons liefs
Heeren Jesu Christi / dwelck hy ut den
hoogen Hemel hier beneden ghebracht
heeft / en heeft dat beleeft / geleert / ende
met sinen dierbaren bloede be-
seghelt / daer en boven / soo
heeft hy zijne Apostelen
bevolen / dat te predic-
ken allē volc-
ke.

Onderaan het titelblad leest men de woorden van Matth. 17:56. Op de laatste bladzijde staat: Ghedruct by Mattheus Jacobszoon. An. MDLIIII. Het heeft voorrede, register noch versafdeeling. De Brief aan de Hebreëen staat achter 3 Johannes en de eerste verzen van Lukas worden als inleiding op het Boek beschouwd.

De Tekst. Omtrent haar tekst bevat deze editie geene aanwijzingen. Werd door sommige auteurs het een en ander over de bewerking van den tekst medegedeeld, hier wordt er geen enkel woord van gerept. Wij zien ons dus genoodzaakt deze editie met andere, die vóór haar zijn gedrukt, te vergelijken. Daartoe nemen wij den tekst van Luther, van Leuven (1548), van Govert van der Haghen en van van Liesveldt (1542).

Vergeleken met den tekst van Luther vinden wij:

Jacobszoon laat in Rom. 3:20 en in 4:15 „slechts” weg; Luther plaatste dit tusschen den tekst; 3:28 laat hij „alleen” weg, daar Luther dit woordje hier niet missen wilde; 3:25, 26 vertaalt Jacobszoon „tot eē bewijs sijnder gherechticheyt . . . om zijn gerechticheyt in desen tijt te bewijsen”, en Luther leest: „zur Offenbarung seiner Gerechtigkeit, damit er die

Gerechtigheit, die vor ihm gilt, darbiere"; Jacobszoon vertaalt Rom. 3 : 23 „sij hebben alle gesondicht", en Luther: „sie sind allzumal Sünder". Zoo vertaalt Jacobszoon steeds „rechtvaardig", waar Luther „fromm" gebruikt ter vertaling van het Grieksche woord *δικαιος*, zie Mark. 6 : 20, Matth. 1 : 9, enz.; Jacobszoon vertaalt Rom. 10 : 4 „om rechtvaardich te maken eenen yeghellycken die daer geloofd", en Luther leest: „wer an den glaubt, der ist gerecht"; Jacobszoon Filipp. 3 : 9 „die door 't gheloove in christum coemt / te weten / de gerechticheyt die van Got coemt int gheloove", en Luther „die Gerechtigkeit, die von Gott dem Glauben zugerechnet wird"; Jacobszoon Ef. 4 : 21 „gelijck in Jesu de waerheyt is", en Luther „wie in Jesu ein rechtschaffenenes Wesen ist"; Jacobszoon Luk. 1 : 28 (24) „sijt ghegroet / vol van gratien, de Heere is met u", en Luther „gegrüszest seist du, Holdselige"; Jacobszoon Luk. 1 : 48 (44) „geslachten" en Luther „alle Kindeskind"; Jacobszoon 1 Kor. XI : 9 „decksel" en Luther „Macht"; Hand. 18 : 4 „ende hy gaf den Joden en den Grieken raet" en Luther „und beredete beide, Juden und Griechen"; Jacobszoon vertaalt „*τελώνης*" in Matth. 10 : 3, Luk. 18 : 11, enz. met „tollenaar" en op andere plaatsen, waar in het Grieksch ook „*τελώνης*" staat, door „openbare sondaer", zooals in Matth. 5 : 46, 21 : 31, 32, enz.; in het „Onze Vader" leest Jacobszoon „vāden quaden" en Luther „von dem Uebel" en beiden plaatsen het slot er van in Matth. 6 tusschen twee haakjes; enz., enz.

Hieruit blijkt, dat Jacobszoon op vele plaatsen met de vertaling van Luther verschilt....

Vergelijken wij nu den tekst van Jacobszoon met den Bijbel van Leuven (1548), dan treft ons de overeenstemming tusschen beide op vele plaatsen, zooals o. a. in Romeinen; in Filipp. 3 : 9 is weinig verschil, alleen laat Leuven „te weten" weg; Leuven vertaalt Jak. 2 : 18 „sonder uwe werken", Ef. 4 : 21 plaatst Leuven de woorden „gelijck in Jesu de waerheyt is" tusschen haakjes; Hand. 12 : 25 is gelijk aan Jacobszoon; in Ef. 6 : 14, 15 laat Leuven „gordel" weg en leest voor „creeft" „pantsier"; Joh. 11 : 54 komt met Leuven overeen; Luk.

1 : 28 (44) = Leuven; 1 Kor. XI:9 leest Leuven = Jacobszoon; Matth. 5:46 = Leuven; enz. De teksten komen dus op vele plaatsen overeen.

Nemen wij den tekst van Govert van der Haghen voor ons, dan blijkt ons het volgende: Hij leest in Romeinen evenals Luther, d. w. z. hij behoudt de woordjes „nur” en „allein”; doch leest als Jacobszoon Rom. 3:23, Mark. 6:20, Openb. 22:11; in Rom. 10:4 heeft hij Luther en Jacobszoon gecombineerd; Filipp. 3:9 wordt door van der Haghen vertaald: „mer die door dat gelove Christi coemt / die gherechticheyt die van god coemt int gheloove te” hij laat dus „te weten” weg, anders geheel gelijk aan Jacobszoon; Ef. 4:21 „ghelijck in Christo een oprecht wesen is” (= Luther) en dus afwijkend van Jacobszoon; Luk. 1:38 (35) „haest” (= Leuven = Jacobszoon); Hand. 12:25 „leverden die hantreykinge over” en Jacobszoon „den dienst volbracht hebbende” (= Leuven); Ef. 6:14 en 15 komt geheel overeen met Jacobszoon, alleen met dit verschil, dat van der Haghen „gordel” weglaat; Mark. 2:20 mist bij van der Haghen de woorden: „in dien dagen”, welke bij Jacobszoon gevonden worden; Luk. 1:48/44 leest van der Haghen „gheboorten” (= Leuven) en Jacobszoon „geslachten”; Matth. 8:4 = Luther, doch Jacobszoon leest „haer tot een ghetuyghenisse”; 1 Kor. XI:9 vertaalt van der Haghen „decsel” = Jacobszoon (= Leuven); Matth. 5:46 leest van der Haghen „publicanen” en Jacobszoon „openbare sondaers” (= Leuven); Matth. 10:3 bij van der Haghen „tollenaer” = bij Jacobszoon; Mattheus 6 „quadē” bij van der Haghen = Jacobszoon; enz., enz. Deze plaatsen wijzen op enkele afwijkingen en overeenstemmingen.

Ook is er verschil tusschen hem en van Liesveldt (1542).

Zie slechts:

Jacobszoon:

Rom. 3:19—26.

Van Liesveldt:

Wij weten dat / so wat de wet seyt / dat seyt se de ghe- ne die onder de wet sijn: op-	Mer wi weten so wat die wet seyt / dat seytse tot ten ghenē die onder die wet sijn /
---	---

dat alle mondt ghestopt wor-
de / ende alle de wereldt God
sculdich si : Daerō / want geē
vleesch door de wercken des
wets gerechtvaerdicht en sal
worden voor hem . Want door
de wet coemt kennisse der
sonden.

Maer nu is de rechtvaer-
dicheyt Gods sonder de wet
gheopenbaerd / die door de
wet ende Propheten betuycht
wort / De rechtvaerdicheyt
Gods die daer coempt doort
gheloove in Jesum Christum /
tot alle en over alle die daer
ghelooven . Want daer en is
geē onderscheyt . Want sy heb-
ben alle gesondicht / ende be-
hoeven den prijs / den welcken
Godt aen haer hebben soude .
Maer si worden om niet ge-
rechtvaerdicht ut sijnder ghenod-
den / door de verlossinghe die
door Jesum Christum gheschiet
is / Den welcken God voor-
gesteldt heeft tot eenen stoel
der ghenaden / doort geloove
in synen bloede / tot eē bewijs
sijnder gherechticheyt / om de
vergiffenisse der voorledē son-
dē / De welke God v'dragē
heeft / om sijn gherechticheyt
in desen tijt te bewysen / opdat
hy alleen rechtvaerdich sy / en-
de rechtvaerdich make / den

opdat alle mōt gestopt worde /
en dat alle die werelt God
schuldich si . Daerom / om dat
geen vleesch door die werckē
des wets door hē rechtvaerdich
sijn en mach / wāt door die
wet en coemt niet dan ken-
nisse der sonden.

Mer nu sond' toedoē der wet
so is die rechtveerdicheyt / die
voor God gelt geopenbaert /
betuyget door die wet en Pro-
phetē / Mer ic segge vāder
gherechticheyt voor God / die
daer coēt door 't geloove in
Jesū Christū / tot allē en op
allē die daer geloovē . Want
hier en is geen onderscheyt / si
sijn alle sondaers / en behoevē
des prijs dye God aē hē hebbē
soude / en werdē sonder ver-
dienst gherechtverdicht ut sijn-
der genadē / door die v'los-
singhe die door Christum ghe-
schiet is / welc God voor ghe-
stelt heeft tot eenē stoel der
Ghenadē / door t geloove in
synē bloede . Waer mede hi
die gerechticheyt die God acht
bewijsde / in dien / dat hi ver-
gheeft die sondē die te vorē
gesciet syn die onder die God-
like gedoochsaemheyt die hi
droech / opdat hy tot desen
tijden bewijsen soude die recht-
verdicheyt die voor hē geacht is

ghenen die daer is uten ge-	opdat hi alleen gerechtich si/
loove Jesu.	eñ rechtvaerdich make dēgenē
.	die daer is int gheloove Jesu
.	Christi.
.	

„Heeft dan Jacobszoon niets nieuws?” zal men vragen, en wat zullen wij antwoorden! Het nieuwe vinden wij in de vroegere overzettingen en in de Handschriften terug. Doch Dr. Keller schreef in 1886: „Es tritt mithin bei Biestkens (wij schrijven in plaats hiervan „Jacobszoon”, om zoo aanstonds te vermelden redenen) derselbe Anschluss an die deutsche Walddenser-Bibel zu Tage, den wir bereits bei Denck und Hubmeier gefunden haben, der aber hier um so merkwürdiger ist, weil die Hinneigung zu den allerältesten Drucken, d. h. zu der nicht expurgirten Exemplaren, ausdrücklich bezeugt wird. Die weitere Untersuchung des Holländischen Textes bestätigt völlig diese Wahrnehmung.”

Dit is echter te veel beweerd.

De lezingen, door Dr. Keller geciteerd om dit te bewijzen, vonden wij alle in overeenstemming met vroegere lezingen, ja zelfs vele met den Handschriftelijken tekst der middel-eeuwen.

Daarbij is er groot verschil tusschen de vertaling van den Codex Teplensis en den tekst van Jacobszoon.

Reeds wezen wij op de vertaling van het Grieksche woord „τελώνης”, dat de Tepler Codex steeds met „offensunder” terug geeft, ook op zulke plaatsen, waar het geheel niet passend is; terwijl Jacobszoon nu eens „tollenaar” (Matth. 10 : 3, Luk. 18 : 11, Matth. 9 : 11, 11 : 19, Mark. 2 : 16), dan weder (Matth. 5 : 46, 21 : 31, 32) „openbare sonder” leest. Dit verschil zien wij nog duidelijk in de volgende plaatsen aan den dag treden: Luk. 2 : 33 leest Tepl. „und Joseph und Maria sein mutter” en Jacobszoon „eñ syn vader eñ moeder”; Luk. 18 : 28 Tepl. „..... denn waz wirt uns?” en Jacobszoon laat deze woorden weg; Luk. 23 : 35 Tepl.: „daz volk stund baitend” en Jacobsz. „stond eñ aensacht”;

Luk. 4 : 23 T. „.... und di Phariseer sprachen zu Jhesus” en Jac. laat dit weg; 1 Kor. II : 16. T. „wer hat in gelert? neur der geist des herren? wan wir....” en Jac. leest: „wie heeft des Heeren sin bekent / oft wie sal hē onderwijsen....”; Rom. 13 : 9 T. „uit begekg daz ding deinz nechsten” en Jac. „ghy en sult niet begeeren”; Ef. 4 : 8 T. „er spricht: Kristus steig uf” en Jac. „Hij is opghevaren in de hoochte”; Kol. 3 : 8 T. „.... laz nit aus von ewern mund” en Jac. laat de eerste drie woorden weg; Filipp. 1 : 18 T. „wan ich werd mich sein auch freuen” en Jac. „en sal my oock daerin verblyden”; Hand 3 : 18—10 T. „und er gieng in.... lobent got. wan si derkanten in....” en Jac. leest achter *lovende God* „En al het volck sach hem wandelen en God lovē”; Hand. 10 : 29 T. „geruffen von euch” en Jac. laat de laatste woorden weg; Hand. 4 : 12 T. „wider die bruder. wan der herr gab schier den frid. darum....” en Jac. laat de woorden achter *broeder* en *vóór darum* weg; Hand. 15 : 2 T. „wan nit ein luzeler krieg wart gemacht.... wider si. Paulus der sagt si ze bleiben also als si glaubten und si schikten, daz Paulus....” en Jac. vertaalt „Doē daer eenē oploop opstont” en laat de woorden „Paulus der sagt”, enz.... weg; Hand. 15 : 29 T. „daz ir euch enthabt vor.... der gemainen unkeusch; und di dink, di ir nit enwellt, daz si euch werden getan, secht, daz ir si tut den andern. ob ir euch hut vor disen dingen” en Jac. laat de middelste woorden weg; Hand. 15 : 38 T. „er nit worde entphangen in daz werk, zu dem si worden gesant” en Jac. laat de laatste woorden weg en leert: „dat si eenen alsulcken met haer nemen souden”; Hand. 16 : 1 T. „Thimoteus, ain sun ainz weibz, ainer getrewen witwen” en Jac. vertaalt „eender joodscher vrouwē sone / die gelovich was....”; Hand. 18 : 21 T. „wan er gesengte si und sprach: mir gezemt, den hochzeitlichen tag der da zukumt zu machen zu Jerusalem und aber kere ich wider zu euch” en Jac. „Maer hy schiet van haer / segghende: Ick moet voor alle dinc het toecomende hoochtijt te Jerusalem houdē: mer wilt Godt, ick sal weder tot u coemen;” Hand. 20 : 7 T. „Paulus der dispu-

tiert mit in und sterkt ir seln, er waz zegen an dem morgen" en Jac. „sprac Paulus met haer / en woude des anderē daechs ut reysen"; Hand. 22 : 26 T. „do daz der centurio gehort, daz er sich sagt ze sein ein burger zu Rom, er genacht sich dem tribun und derkant im sagent: sich, waz du bist ze thun" en Jac. „Doē de onderhooftman dat hoorde / ghinc hy tot den overhooftman en...."; enz., enz. ¹⁾

Wij komen tot geene andere slotsom dan deze, dat Jacobszoon zijn N. Testament zelfstandig heeft bewerkt en nu en dan van vroegere lezingen heeft gebruik gemaakt. Van invloed van den Tepler Codex (Wald. Bijbel) is hier geen sprake. . . .

Aan het einde van dit onderzoek veroorloven wij ons nog een paar kleine opmerkingen omtrent den titel van deze editie. In 1525, zoo schreef Prof. Doedes ²⁾, was men over het algemeen reeds tot vereenvoudiging van de titels gekomen. Die uitvoerige titels verplaatsen ons in een vroegeren tijd der uitgaven der H. Schrift in het Nederlandsch. Zij behooren tot de categorie der eerste uitgaaf van Adr. van Bergen, nagedrukt door Doen Pietersoen (1523), der vroeger verschenen uitgaaf van Jacob van Liesveldt's Paulinische en Algemeene Zendbrieven (1522, 1523), der nog vroeger verschenen uitgaaf van het Evangelie van Mattheus door Joh. Pelt, gedrukt door Doen Pietersoen, 1522.

Jacobszoon koos weder den uitvoerigen titel en keerde alzoo tot den vroegsten tijd der uitgaven van de Schriften des N. Verbonds in het Nederlandsch terug.

Ook de woorden in den titel: „ons liefs Heeren Jesu Christi" en „ende heeft dat beleeft, geleert, en met synen dierbaren bloede beseghelt," geven ons veel te denken. Wij zijn bijna geneigd om hier aan een Erasmiaanschen invloed te denken. Bekend is, dat Erasmus groot aanzien bij de „Oud-evangelische Gemeenten" in de eerste helft der 16de eeuw genoot ³⁾, en daarin vindt ons vermoeden niet weinig steun. Hoe het ook

¹⁾ Zie Dr. Haupt: „Die Bibelübers. d. mittelalt. Waldenser in dem Codex Teplensis", S. 25.

²⁾ „Nieuwe Bibliogr." — „Hist. Ontdekkingen," bl. 15.

³⁾ Zie Dr. Keller, A. W., S. 154.

zij, deze titel qualificeert de groep, waarvoor Jacobszoon dit N. Testament heeft gedrukt.

II. VERSPREIDING VAN DEN TEKST VAN MATTHEUS JACOBSZON.

Deze tekst is voor het eerst herdrukt in 1558. Wie de drukker was of waar hij verschenen is, is niet bekend. Op de laatste bladzijde wordt alleen gezegd: „Ghedruet en verbeteret na de cotype van Mattheus Jacobszoon. 1558.” Deze editie doet zich dus voor als een verbeterde uitgaaf van 1554. De titel is dezelfde gebleven, doch bij den tekst op het titelblad is nog Joh. 5 : 39 gedeeltelijk gevoegd. Daarenboven is zoo goed als niets in den tekst veranderd. Het verschil bestaat slechts in den vorm. Hiertoe behoort het woord „totten Leser”, dat in de uitgaaf van 1554 ontbreekt en alleen mededeelt, dat de Capita in verzen verdeeld zijn, enz.

In 1559 volgde weder een herdruk, doch met korten titel. De editie van 1560 nam den langen titel van 1554 over, doch behield het woord „totten Leser”, enz. en stelde de aanwizingen uit het O. Testament op verzen.

Het eigenaardige van deze uitgaaf is, dat de Brief aan de Laodicensen er in opgenomen is. Bovendien vindt men ook een woord- en zaakregister. Uit de initialen „L. D. K.”, achter den Laodic. Brief geplaatst, blijkt, dat Lenaert der Kinderen de drukker is ¹⁾. Omdat het eenig bekende exemplaar van deze editie op het Britsch Museum berust ²⁾, konden wij dit niet raadplegen. De vorige van 1554 en 1558 werden ons bereidwillig door het Museum Meermann-Westhreenen en door de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam ten gebruike gesteld. Het schijnt, dat L. der Kinderen ook de drukker is van de uitgaaf van 1558 en om ons niet bekende redenen daarin zijn naam verzwegen heeft. Wat den Laodic. Brief betreft, die

¹⁾ Zie Le Long: „Boekzaal”, bl. 685.

²⁾ Zie Prof. Doedes: „Lijst”, enz., waarbij ZHGel. aanteekent, dat deze niet dezelfde uitgaaf is als de door Le Long bl. 685 vermelde.

hierin voor het eerst geplaatst is, men zegt er van, dat hij in den alleroudsten Bijbel te Worms gedrukt, gevonden is. Hier bedoelt men de editie van 1529 van Peter Schöfern, waarvan de tekst (volgens Pantzer bl. 254 en Mezger bl. 207) de folio-uitgaaf van Zürich (1524—1529) en de editie in 160 van 1527—1529 teruggeeft. In dezen Bijbel staat gemelde Brief achter Filemon met de woorden: „Volgt die Epistel an die Laodiceez, welche inn den seer alten bibeln gefunden, hie nachgedruckt ist”. Met de zeer oude Bijbels bedoelt men de Bijbels vóór Luther.

Nu beweert Dr. Keller, dat de auteur dezen Brief in overeenstemming met den oud-Duitschen Bijbel geeft, en zich hierin tegenover Luther en de Vulgaat plaatst. Hij vraagt „Wie kommt ein Uebersetzer des J. 1560 dazu, sich in diesem Punkt in Gegensatz zu der ganzen ihn umgebenden Christenheit zu setzen?” doch de auteur beroept zich op den Wormser Bijbel. Verder veronderstelt Dr. Keller, dat in de Gemeente, waartoe de uitgever behoorde, veel van de Wormser editie zal gesproken zijn en men zich herinnerde, dat ook zij den Brief aan de Laodicensen bevatte ¹⁾. „Aber”, zegt Keller, „als Vorlage und Quelle hat die Wormser Bibel von 1529 ihm nicht gedient, wie ein Vergleich zwischen dem Laodicäerbrief, wie er dort und wie er bei Biestkens abgedruckt ist, mit voller Sicherheit ergibt. Der Text des Briefs in der Biestkens Bibel stimmt nämlich weder mit der Schöfferschen Ausgabe von 1529 noch mit den seit der katholischen Expurgation gedruckten deutschen Bibeln, wohl aber mit der Tepler Bibel und den allerältesten Drucken überein, soweit sie von dem Tepler Codex abhängig sind”. Een sterk bewijs voor dit laatste vindt genoemde Geleerde in de woorden aan het slot van den Brief: „Doet den Colossensen dezen brief lesen / ende leest ghi die ghescreven is den Colossensen”. Daarentegen zegt de Bijbel van Worms (1529): „Verschaffend, das auch euch der Colosser Epistel gelesen werde.” De Tepler Codex schrijft echter: „und

¹⁾ Dr. Keller, S. 155.

macht dise episteln ze lesen den von Colosens und die von Colossens zu euch." Hieruit volgt (Keller), dat de auteur „die Schöfferrische Ausgabe nicht zur Grundlage" kan genomen hebben.

Wij moeten erkennen, dat hierachter wel iets schuilt, doch wij houden ons onbevoegd om dit verder te onderzoeken. Dit echter wenschen wij op te merken, afgezien van zijn oorsprong ¹⁾, dat deze Brief in de editie van 1560 van L. d. K. geheel aan het einde, ja zelfs achter de verklaring van de cijfers, geplaatst is. Hieruit volgt, dat men hem niet als kanoniek beschouwde ²⁾, doch hem als appendix niet versmaadde. Ook is het ons niet gebleken, dat hieruit volgen moet, dat de tekst van Jacobszoon voeling heeft met den Tepler Codex (Wald. Bijbel).

In het N. Testament van 1562 (16⁰-Doedes 24°) noemt Lenaert der Kinderen openlijk zijn naam en plaatst achter de Openbaring zijn drukkersmerk, een lelie onder de doornen, Hoogl. 2. Daarbij gebruikte hij eene cursieve letter en schreef een nieuw woord: „Totten Leser." Hierin deelt hij mede, dat dit Testament met zijne Annotatiën en verzen twee- of driemaal gedrukt is. (Hij schijnt het dus niet zeker te weten). Daarbij heeft hij bevonden, dat vele Annotatiën en teekens foutief zijn en dat hij daarom zeer naarstelijk dit Testament heeft nagezien en van fouten gezuiverd naar de ordinantiën van den Bijbel van Biestkens, 1560. Ware het niet, dat Le Long ons bericht, dat in het N. Testament van 1560 de initialen „L. D. K." voorkomen, dan zouden wij hier geneigd zijn te denken aan eene nieuwe bewerking van den tekst van Jacobszoon. Dit is het echter niet. De tekst is op een paar veranderingen na, Matth. 5:22 en Openb. 16:20, woordelijk dezelfde als die van Jacobszoon. De titel is kort: Dat nieuwe Testament ons Heeren Jesu Christi. Matth. 17:5.

¹⁾ Vergel. Dr. Haupt, A. W., S. 19 en in noot 2 aangehaalde literatuur.

²⁾ N.B. Hij komt ook voor in vele HSS. der Vulgaat.

Achteraan vindt men het register en den Brief aan de Laodicensen.

In dit jaar 1562 bezorgde Nicolaes Biestkens van Diest ook eene uitgaaf van het Nieuwe Testament ¹⁾. Het verscheen onder den titel : „Dat nieuwe Testament ons liefs Heeren Jesu Christi, dwelck hy ut den hooghen Hemel hier beneden ghebracht heeft, ende heeft dat . . . met synen dierbaren bloede beseghelt.” ’t Is de titel van Jacobszoon’s Testament van 1554. ’t Is ook dezelfde tekst en hoe vreemd het ook klinke, het woord „Totten Leser” is gelijk aan dat van Lenaert der Kinderen. Prof. Doedes teekende in zijne „Rariora” bij deze editie aan: „Eerste uitgaaf van het N. T. ten dienste der Doopsgezinden in Nederland; vgl. Le Long, enz.” Uit ons onderzoek is gebleken, dat de editie van Jacobszoon op dezen „eernaam” aanspraak heeft.

Nu bestaat er eene moeilijkheid, die wij niet kunnen uit den weg ruimen. Het is de vraag: Aan wien de prioriteit, aan Lenaert der Kinderen of aan Biestkens, daar beiden in 1562 den tekst van Jacobszoon op hunne wijze hebben herdrukt. Biestkens’ editie verscheen den 6den Juli, maar die van der Kinderen noemt geen datum. Ook hebben zij hunne woonplaats verzwegen. Wij weten echter, dat Biestkens een vluchteling was uit Biest (Z.-Brabant) en lid was der Doopsgezinde Gemeente te Embden ²⁾. Waar Lenaert der Kinderen zich opgehouden heeft is niet met zekerheid te zeggen. Is het echter waar, dat hij zijn Bijbel van 1563 niet op een schip, maar in „’t schip op de Noordzee” te Embden gedrukt heeft ³⁾, dan was hij ook daar gehuisvest

In 1563 verschenen volgens Le Long vier edities, twee bij Lenaert der Kinderen (in 16° en 12°), eene na de cotype van L. d. Kinderen 20 Aug. (12°) en eene na de cotype van Biest-

¹⁾ Een exemplaar hiervan, eerst eigendom van Prof. Doedes, berust thans op de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam.

²⁾ Zie Blaupot ten Cate: „Gesch. Doopsgez. Gron.”, Dl. I, bl. 26.

³⁾ Zie Harkenroth: „Oost-Friesche oorspronkelijkheden.”

kens, 16 Nov. (in 16°). Aan ons zijn slechts bekend het N. Testament ons Heeren Jesu Christi van L. d. Kinderen, dezelfde druk als van 1562, en het N. Testament ons liefs Heeren Jesu Christi na de copie van Biestkens (24°).

Le Long deelt uit het N. Testament na de copie van Biestkens, 16 Nov. in 16° gedrukt, het woord „Totten Leser” mede, waarin wordt gezegd, dat de auteurs een zeer klein lettertje hebben laten maken om dit Testamentje met zich over weg te kunnen dragen. Hij besluit uit het titelplaatje, dat met het titelplaatje van W. Geilliaert's editie van 1564 (12°) overeenkomt, dat Geilliaert de drukker er van is. Dit N. Testament van 1564 is een copie van de editie van Biestkens. Geilliaert, de drukker-uitgever, is ons reeds bekend (zie Bijbel Mierdman en Jan Gheylliaert 1556). Hij was hoogst waarschijnlijk Gereformeerd.

Als wij nu de lijst van de volgende uitgaven overzien, zooals Le Long en Prof. Doedes ons die geven, blijkt ons, dat de tekst van Jacobszoon — Biestkens — in een ongelooflijk aantal van drukken is verspreid geworden. Het bewijst, zegt Dr. Keller, den invloed, dien de Doopsgezinden, trots hun naar verhouding tot anderen gering aantal, hebben uitgeoefend. Le Long telt alleen van de aan hem bekend geworden edities in de jaren 1562—1565 zeven en dan van 1567—1600 vier en twintig uitgaven op; van 1602—1650 weder vier en twintig en van daar tot het einde der eeuw vier edities; de laatste, welke Le Long kent, stamt uit het jaar 1723; Prof. Doedes voegde er nog eenige edities bij.

Het is ons niet mogelijk alle deze edities afzonderlijk in hare kleine onderscheidingen te beschrijven; het is voor ons alleen hoofdzaak te hebben aangetoond waar en op welke wijze de tekst, die hier tot Vulgaattekst is geworden, ontstaan is. Wij vonden, dat Jacobszoon de auteur is, en dat hij woonde te Amsterdam; dat in 1558 en 1559 deze tekst herdrukt is, doch waarvan drukker en plaats ons onbekend zijn gebleven; dat Lenaert der Kinderen in 1560 hiermede voortgegaan is en den Brief aan de Laodicensen er bij heeft opgenomen; dat in 1562 en Lenaert der Kinderen en Nicolaes Biestkens van Diest elk

afzonderlijk eene nieuwe uitgave hiervan hebben bezorgd; dat ook Gheilliaert dezen tekst heeft verspreid en dat in de volgende jaren in dezen tekst zoo goed als geene veranderingen meer zijn aangebracht. Vervolgens merken wij op, dat Biestkens zelf vóór 1571, toen hij te Amsterdam woonde, geene nieuwe uitgave meer gedrukt heeft, maar dat toch zijn Nieuw Testament boven dat van Lenaert der Kinderen en van Gheilliaert gezocht is geworden. Het blijkt zeer opvallend hierin, dat zelfs Lenaert der Kinderen sommige edities drukte „na de copye van Nicolaes Biestkens.” Het is hier dezelfde geschiedenis, die wij in zake de Bijbelverspreiding meermalen kunnen opmerken, dat de naam van den drukker veel toe- of afdoet aan het succes.

Ook hebben wij terloops gelet op het formaat, waarin de Testamenten gedrukt werden. Men begreep, dat het volk in plaats van „ydele ende leugenachtige Historien,” liever een Nieuw Testamentje met zich over weg droeg om „hierin haar tijdkorting te hebben”; ook was dit kleine formaat (zelfs in 32°) bijzonder tot verspreiding geschikt en werd niet zoo gemakkelijk door de inquisiteurs opgespoord.

Uit kerkhistorisch oogpunt beschouwd, zijn de plaatsen, waar achtereenvolgens deze edities gedrukt zijn, zeer leerrijk.

Amsterdam staat weder bovenaan, gelijk als in de dagen van Joh. Pelt; dan volgt Embden, dat tweede broeinest der „kettters”; daarna wordt Amsterdam genoemd in 1571; Antwerpen in 1576, 1577, 1579; Rotterdam 1579; Steenwijk ¹⁾ 1579 en 1580; Harlingen 1580; Rotterdam 1581 (?); Amsterdam 1582; Harlingen 1583; Amsterdam 1583; Amsterdam 1591 (gedrukt te Haarlem) en 1595; Leiden 1597; Haarlem 1602; Leiden 1605; Alkmaar 1610; Amsterdam 1610; Hoorn 1612; Haarlem 1614; Amsterdam 1614, 1618 en 1619; Hoorn 1623; Amsterdam 1631 en 1634; Hoorn 1631 en in 1634 twee edities; Hoorn 1636, 1639 vier edities; De Rijp 1642; De Rijp (gedrukt te Hoorn) 1643; enz.

¹⁾ Volgens Prof. Doedes verscheen te Steenwijk (r) in 1567 een N. Testament bij Herman 't Zangers, doch het is ons niet bekend, tot welke groep deze uitgaaf behoort.

Hieruit blijkt, dat behalve te Antwerpen (doch slechts tusschen 1576 en '79) alleen in de Noordel. Nederlanden (voor zoover ons bekend is, daar vele plaatsen verzwegen zijn). deze edities zijn gedrukt; dat in de eerste jaren wel in enkele provincies gewerkt is, maar dat in het begin der 17de eeuw Noord-Holland de voornaamste provincie wordt, en meer bepaald Amsterdam en Hoorn tegen het midden dier eeuw de hoofdzetels zijn.

Dit laatste is zeer belangrijk. Volgens onderzoek van den Hoogl. De Hoop Scheffer was Noord-Holland de provincie, waar de oudste voorstanders van den doop op belijdenis het beste toevluchtsoord vonden.

Lezen wij met attentie de Liederenboekskens, o.a. het Rijper Liedtboecxken (1647)¹⁾, dan treft het ons, dat in deze omstreken, waar veel was geleden, geworsteld en gebeden, later zoo aandoenlijk schoon is gezongen.

Genoemd Liedtboecxken is Doopsgezind en de namen, waarmee verstoppertje in de liederen wordt gespeeld, wijzen ons personen aan, waaraan eene treffende geschiedenis verbonden is

¹⁾ Een exemplaar hiervan is in ons bezit.

D. De Gereformeerde Bijbelvertaling.

1556—1618.

I. DE BIJBEL VAN STEVEN MIERDMAN EN JAN GHEYLLIAERT.

1556.

De ons reeds bekende boekdrukker Mierdman had te Embden eene veilige wijkplaats gevonden.

Eertijds in Brabant woonachtig, had hij te Antwerpen een paar edities van den Bijbel gedrukt, doch de vervolgingen hadden hem naar Engeland verdreven.

Omstreeks 1550 was hij nog te Antwerpen¹⁾, maar in 1552 treffen wij hem te Londen aan, waar hij o. a. voor à Lasco werkte²⁾.

Toen echter Maria den troon had beklommen, was ook hij gevlucht.

Wanneer hij te Embden gekomen is, weten wij niet met zekerheid.

Hier trof hij een vakgenoot aan, Jan Gheilliaert genoemd, en met hem ondernam hij weder een Bijbel uit te geven. Deze editie verscheen in 1556 in twee deelen (4°), waarvan vóór het O. Testament de titel luidt:

Den Bibel in duyts / dat is / alle
boecken des Ouden ende Nieuwen Testaments /
na de orsprongelycke Spraken opt alder
getrouwelycste verduyts... enz.

¹⁾ Zie „Studiën en Bijdragen Hist. Theologie,” enz., I, bl. 543.

²⁾ Zie Prof. Doedes: „Rariora,” bl. 77, n°. 580.

Het tweede deel begint met Job en heeft tot titel:

Dat tweede deel des ouden Testaments met den Nieuwen.

Het N. Testament heeft geen afzonderlijken titel.

Het geheel wordt voorafgegaan door een Woord van Gheilliaert aan den Christelijken Lezer en door „Een corte vermaninghe ende inleydinghe,” de eigenlijke voorrede, welke 9^{1/2} bladzijde beslaat. Na deze voorrede volgen nog „Een Cort Summarisch begriip der gheheelder heyligher scriftueren / beyde der Testamenten” en „Enen corten wyser der voornaemster Historien ende ghemeynster articulen in het Oude en Nieuwe Testament vervaet ende begrepen / den eenvoudighen Leser gheheel voordelijck / profyt ende dienstelijck.”

De hoofdstukken hebben inhoudsopgaven en met kruisjes en sterretjes worden aan den kant der bladzijden de gelijk-luidende plaatsen aangegeven....

Le Long meent, dat deze Bijbel vóór het N. Testament van Utenhove, dat ook in 1556 verscheen, gedrukt is. Prof. Dr. Pijper plaatst hem echter na deze uitgave¹⁾. Deze Geleerde grondt zijn gevoelen op een brief van Godfried van Wingen aan Utenhove, gedagteekend 6 Juni (1557), waarvan de schrijver Utenhove mededeelt, dat Geylliaert twee Bijbels gedrukt heeft, een naar het Zwitsersche en een naar het Luthersche exemplaar.

Utenhove had Embden kort vóór October verlaten en zijn N. Testament verscheen den 3^{den} November, en omdat hij geen kennis droeg van den arbeid van Gheilliaert, zoo meent ZHGel., moet genoemde Bijbel na 3 November gedrukt zijn.

Tegen deze tijdsbepaling pleit echter, wat van Wingen in zijn brief van 23 April (1557) aan Utenhove schreef, n.m.l., dat de Anabaptisten de Bijbels van Gheilliaert hadden gekocht en op het verschijnen van „onze” Testamenten te Embden hadden gewacht, enz.

Hier dus, dunkt ons, blijkt, dat de Bijbel van Gheilliaert

¹⁾ Zie Dr. Pijper: „Jan Utenhove. Zijn Leven en zijne Werken,” bl. 121, noot 2.

vóór het N. Testament van Utenhove is uitgekomen en waar-schijnlijk in de maand October.

Als wij zijn titel lezen, verwachten wij een spiksplinter-nieuwe overzetting uit de grondtalen. Dit is echter niet zoo.

In een brief van Godfried van Wingen aan Utenhove d.d. 6 Juni (1557) vinden wij iets omtrent deze editie medegedeeld. Daar laat van Wingen zich zeer ongunstig er over uit.

„Geylliardus”, zoo schrijft hij, „bina excussit Biblia : altera ad Tigurinorum , ut vult , imitationem , tam depravata , ut multarum vocum quae vel pueris obviae esse potuissent, signi-ficationem , in toto fere volumine non sit assecutus : de struc-tura , in qua Christum ipsum Josephi filium disertis verbis facit, nihil attinet dicere . Titulum addidit fallacissimum , hoc modo , Den bibel ; atque laudem , ut videtur , a multis perversi indicii hominibus , quibus lux tenebrae sunt , meretur : repretensionem verum , quorum erat , publicis Ec-clesiae scandalis eruendis operam dare , quonam modo hactenus suffugerit , conicere satis nequeo ¹⁾.”

Van Wingen wilde m. a. w. zeggen, het is knoeiwerk (Prof. Pijper); de titel is zeer bedrieglijk en het werk zelf is bedorven.

Dit oordeel van van Wingen is o. i. niet vrij van partijdig-heid en vooroordeel. Het is de wraak der concurrentie, die hier zijne pen scherpte. Wat van zijne zijde niet kwam, werd meedoogenloos gegeeseld of genegeerd. Zelfs de Luthersche editie, die in ditzelfde jaar door Mierdman was uitgegeven, wilde hij niet eens inzien ¹⁾.

Het Woord van Gheilliaert aan den Christelijken Lezer licht ons in deze zaak voldoende voor. Daarin deelt hij ons mede hoe deze editie is bewerkt. Vooreerst is zij in twee groote deelen afgedeeld. Het eerste deel eindigt met het derde Boek der Makkabeën en het tweede deel begint met Job, enz.

In het eerste deel tot Baruch is de Bijbel van van Lies-veldt geraadpleegd, maar naar de overzetting der Zwitsersche Kerk te Zürich verbeterd. Voor de andere Boeken des O. Ver-

¹⁾ Zie Dr. Pijper, A. W., XXXII.

bonds nam men de Zürichsche edities van 1548 en '49 en voor die van het N. Testament ook deze uitgaaf, doch gecorrigeerd naar den druk van 1556.

Als wij nu de hier genoemde edities, zoowel die van van Liesveldt als van Zürich, naast den Bijbel van Gheilliaert leggen en toetsen dit laatste werk aan die overzettingen, dan bevinden wij, dat Gheilliaert de door hem in zijn Woord tot den Lezer genoemde gedragslijn gevolgd heeft.

Ook is de titel niet zoo bedrieglijk als van Winges het voorstelt. Hij is bijna gelijk aan den titel van het Zürichsche exemplaar. Daarbij is de Voorrede in hoofdzaak aan Zürich ontleend en beslaat 9 $\frac{1}{2}$ bladzijde; dan volgt: „Een Cort Summarisch begrijp”, enz. en „Enen corten wyser der voornaemster Historien,” enz.

Op voorgang van Zürich eindigt het eerste deel met de Makkabeën en begint het tweede deel met Job en loopt door tot de Openbaring van Johannes.

Ook volgde de auteur hierin Zürich, dat hij de Tafel der Epistelen en Evangeliën wegliet. Van Liesveldt had achter zijn Bijbel (1542) nog een plaats voor de Tafel der Ep. en Ev. van de heiligen en heilige dagen ingeruimd en de Mariafeesten behouden. De puristische geest der Zwitsers was dus ook alreede in Embden doorgedrongen en had den Roomschen Zuurdeesem van Luther c. s. uitgezuiverd

De Zürichsche editie, die Mierdman gebruikte, vindt men bij Mezger „Geschichte der Deutschen Bibelübersetzungen,” enz. beschreven. Volgens dezen schrijver is in de editie van 1548 de voorrede van Leo Judae niet meer opgenomen, maar die van de editie van 1531 er voor in de plaats gesteld. Zij begint met de woorden: „Als wir ausz bitt . . .” Nieuw is dan een „kurzer summarischer begriff . . .” Het is, zegt Prof. Mezger, „eine sehr dürftige Angabe des Inhaltes beider Testamente.” De tekst verschilt niets van de beide vorige uitgaven en is „gleichsam der Typus des folgenden bis zur Revision der Zürcherübersetzung in der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts geblieben.”

Over de waarde van dezen Bijbel kunnen wij niet oordeelen. Hiertoe zoude eene grondige bewerking noodig zijn. Omtrent zijn bestemming, debiet en beoordeeling hebben wij enkele berichten.

Volgens Gheilliaert was hij voor de Gemeente te Embden bestemd ¹⁾, en volgens van Wingen werd hij op haren naam in den handel gebracht, echter niet zonder aanstoot van velen ²⁾.

Van zijn debiet weten wij zeer weinig. De Anabaptisten schaften zich eenige exemplaren er van aan ³⁾, maar of van Wingen c. s. er een penning voor over hebben gehad, betwijfelen wij. Zijn oordeel toch over deze editie was, gelijk wij reeds vernamen, verre van gunstig. De Zwitsersche editie was z. i. er door verknoeid, de titel zeer bedrieglijk en alleen door velen geprezen, wier oordeel verkeerd en voor wie het licht duisternis is, doch verwerpelijk voor allen „quorum erat, publicis Ecclesiae scandalis eruendis operam dare.”

Toch houden wij deze uitgaaf voor zeer belangrijk. Zij heeft kerkhistorische beteekenis. Van Wingen moet het streven van Mierdman en Gheilliaert hebben begrepen, al zwijgt hij er van. Utenhove en hij deden evenzoo, gelijk wij straks zullen hooren. Van contact met de Zwitsersche Hervorming was ons nog niets in de overzettingen gebleken. Nu wijst ons de werkzaamheid van Mierdman op eene groote en ingrijpende verandering. Het getijde verliep en de bakens werden verzet. Omdat Mierdman een complete Bijbel uitgaf, en dit deed in naam der Embdensche Kerk, en haar ten goede, moet een aanzienlijk deel der Gemeente de Zwitsersche Hervorming zijn toegedaan geweest.

Dat de uitgevers nochtans voor een gedeelte de overzetting van van Liesveldt (de gecastigeerde vertaling van Luther) hebben gevolgd, kan hieraan toegeschreven worden, dat zij aan sommigen hebben willen te gemoet komen, voor wie deze editie *de Bijbel* was.

¹⁾ Zie Voorrede.

²⁾ Zie Dr. Pijper, A. W., bl. XXV.

³⁾ Bl. XXI.

Deze voeling met Zürich is te meer opmerkelijk, omdat Luther's verhouding tot de Zwitsersche Gereformeerden alles behalve van vriendschappelijken aard was geworden.

Ofschoon hij eerst niet ongunstig over het streven der Zürichers met betrekking tot hunne Bijbelvertaling had geoordeeld, was dit later geheel omgekeerd. En de leerlingen gingen verder dan hunne meesters. Het ongelooflijkste werd door hen van de vertaling der Zürichsche theologen verteld en geloofd. Over sommige Bijbelteksten maakte men zich sarcastisch vroolijk. Men beweerde zelfs een exemplaar gezien te hebben, waarin 1 Kor. XI de woorden „dat *beteekent* mijn lichaam” gestaan hadden ¹⁾.

Uit alles blijkt, dat de Bijbel van Mierdman eene nieuwe periode in de geschiedenis onzer Bijbelvertaling opent. Hoe gaarne wij de eer er van aan Utenhove en van Wingen ook toekenden door met Prof. Dr. Pijper hun N. Testament aan den Bijbel van Mierdman te doen voorafgaan, het was ons niet mogelijk. Toch heeft deze baanbreker voor de Zw. Geref. beginselen weinig succes van zijn arbeid gezien. Ons is niet bekend, dat zijn Bijbel herdrukt is. Ook heeft Mierdman niet lang meer te Embden gewoond. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij daar zijne drukkerij aan Biestkens overgedaan en zich te Antwerpen gevestigd, waar wij hem in 1561 aantreffen ²⁾. Wij zullen zien, dat Mierdman door zijne geestverwanten te Embden is overvleugeld en daarom op beter succes elders zijne drukkerij is begonnen.

II. HET N. TESTAMENT VAN JAN UTENHOVE.

1556.

Anno 1556, November 3, kwam te Embden van de pers van Gellius Ctematius (Gellis van der Erven) een Nieuw Testament in 12° onder den titel:

¹⁾ Zie Mezger: „Gesch. d. Deutschen Bibelübers.“, S. 210.

²⁾ Zie Dr. Knuttel: „Cat. Pamfletten.”

Het Nieuwe Testament
 dat is
 Het nieuwe Verbond onzes
 Heeren Jesu Christi ,
 Na der Griekschen waerheyt
 in Nederlandsche sprake
 grondlick end trauw-
 lick overghezett .

Coloss . 3 . c . 16 .
 Het word Christi wone
 in u rijklick in aller-
 ley wijszheyt .

Na dezen titel volgt eene voorrede van den auteur, die acht bladzijden beslaat, en waarbij ook de drukker een enkel woord ter opheldering heeft gevoegd, eindigende met zijn zinspreuk: „Mijn verkregen goed is God” ¹⁾. Achteraan vindt men nog eene korte verklaring der Hebreeuwsche en „onduydsche” woorden en van sommige andere, waarvan de beteekenis niet overal bekend werd geoordeeld.

De auteur van dit N. Testament is Jan Utenhove, de zoon van Nicolaas Utenhove, heer van Markeghem. „Hij was geen Hervormer, maar een ijveraar voor de Hervorming. De liefde voor de zuivere religie was bij hem alles beheerschend; zij was de grondtoon van al zijn denken en doen. Hij was geboren uit de aanzienlijke familie der Utenhove's te Gent, in Vlaanderen, en onder de eerste en voornaamste aanhangers der nieuwe leer behoorden zijne naastbestaanden, zoodat men mag aannemen, dat de taak van te strijden voor de zegepraal der Hervorming hem reeds door zijne geboorte als een heilige plicht was opgelegd.”

Veel dank zijn wij verschuldigd aan Prof. Dr. Pijper, die aan hem eene hoogst belangrijke monographie heeft toege-

¹⁾ Soms tijds luidt zijn zinspreuk: Mijn verwerf is God.

wijd, waardoor zijn leven en zijn arbeid ons meer van nabij is bekend geworden ¹⁾. Zeer gaarne zouden wij uit deze biographie hier enkele bladzijden willen afschrijven, doch wij achten dit overbodig, daar ongetwijfeld dit werk in veler handen zal zijn.

Voor ons wordt Utenhove eerst belangrijk na 4 December 1553, toen hij te Embden als vluchteling uit Londen arriveerde en in de eerste jaren zich weinig meer met de buitenwereld onderhield. Hij droeg een bepaald plan in zijn hart, dat hij zoo gaarne wenschte ten uitvoer te leggen. Reeds vroeger had hij eenige Psalmen opnieuw berijmd en deze op wijzen gesteld, die meer dan de gebruikelijke van Willem van Zuylen van Nyevelt met de ernstig eenvoudige godsdienstoefeningen der Gereformeerden in overeenstemming waren. Nu wilde hij eene nieuwe overzetting van het N. Testament bewerken. Hier en daar had hij vele klachten opgevangen over de vertalingen der Schrift, die in omloop waren. En het was niet het volk, dat zijne gravamina er tegen had, neen, het waren de „Schriftverstandighen”, die algemeen klaagden.

De bescheiden Geleerde had er echter een gewetensbezwaar tegen, de zaak alleen op zich te nemen. „In aanmerking nemende de groote moeilijkheden van het werk en het bedenkelijk gevaar voor de eeuwige zaligheid, waarin zulk eene lichtvaardige overzetting beiden den vertaler en den lezer brengt, heb ik”, zoo zegt hij in zijne voorrede, „het niet alleen durven ondernemen, met het oog op de geringheid mijner gaven”. (Een gewone term.) Met goedvinden van predikanten en ouderlingen der verstrooide Nederlandsche Gemeente uit Londen, van à Lasco, haren Superintendent, en van den kerkeraad der Gemeente te Embden, besloot hij Godfried van Wingen ²⁾, predikant bij de Gemeente der Vreemdelingen, tot zijn medearbeider aan te nemen. Van Wingen genoot hier-

¹⁾ Dr. F. Pijper: „Jan Utenhove. Zijn Leven en zijne Werken.” Leiden 1883.

²⁾ Zie „Reformations-Jubel-Rede nebst Geschichte der Französisch Reformirten Kirche in Emden von Philipp. I. Wenz, Prediger”, 1819, S. 112.

voor een jaarlijksch salaris van zestig florijnen en woonde daarenboven bij Utenhove in" ¹⁾).

Reeds in Maart 1556 hadden zij dezen arbeid volbracht. Later hebben zij het werk nog eens herzien met Wouter Deelen ²⁾. Met een schat van aantekeningen, parallele plaatsen, enz. is het eindelijk voor de pers gereed geworden.

Maar onder het afdrukken kwam er plotseling weder eene wending in Utenhove's leven. Reeds in Maart (1556) had hij van à Lasco en de broeders der Vlaamsche Kerk te Frankfort verscheidene uitnoodigingen ontvangen om over te komen. Daar was als predikant werkzaam Petrus Dathenus, die echter, naar gissing van de uitgevers van het Corpus Reformatorum, door à Lasco wat jong geoordeeld werd voor dezen moeilijken arbeid en men hem daarom een vasten steun wilde toevoegen. Doch de zorgen voor het N. Testament beletten Utenhove, aan den wensch der broeders te Frankfort gehoor te verleen. In plaats hiervan gaf hij gevolg aan den aandrang van à Lasco, om met hem naar Polen te gaan. Toen Utenhove zich te Frankfort bevond (1 Oct. 1556), was zijn Nieuw Testament lang niet voltooid. Slechts een klein gedeelte van het werk kon hij medenemen naar Polen. Daardoor bleef alles op de schouders rusten van zijn medearbeider.

Deze klaagde steen en been over het afmattende van de correctie. „Suppeditavit”, zoo schreef hij in zijn brief van 23 April 1557 aan Utenhove:

„magnas easque diutius molestias Testamenti nostri impressio adeo ut me semel in gravissimum morbum conjiceret: neque id mirum. Nulla enim dabatur requies, nulla neque horaria respiratio; extrahabatur mihi semper correctio in medium usque noctis, frequentissime etiam in eiusdem primam et secundam horam; rursus mane a quarta statim hora, cum in suum praestitutum involare contenderent impressores, eadem tum tundenda veniebat incus. Ibi statim dispicienda atque expendenda venie-

¹⁾ Zie Dr. Pijper: „Jan Utenhove,” bl. 122.

²⁾ Zie Voorrede N. T.

bat 3^a correctio, quae quia in profundissimam diei precedentis noctem semper incidebat, soliusque pueri, qui interdum ita somno deprimebatur, ut et dormitans (mirum profecto spectaculum) ultro citroque officinam impressoriam aliquandiu oberaret, antequam ullius clamoribus excitari posset, humeris incumberebat, maximam secum difficultatem adferebat, ima occasionem interdum dabat, ut et aliquot horis ante lucem tota officina clamoribus atque increpationibus resonaret, cum videlicet quippiam per puerum, somno prorsus invincibili depressum, neglectum esset" ¹⁾.

Behalve dit kijkje in de drukkerij van Ctematius laat van Wingen hier niet onduidelijk uitkomen, hoe hij zich met alle krachtsinspanning aan de hem toevertrouwde taak gewijd heeft.

Als wij nu dat N. Testament in handen nemen, is het eerste, wat wij daaromtrent opmerken, dat het in klein formaat is gedrukt. Waarschijnlijk heeft de uitgever dit formaat gekozen om het zoo ruim mogelijk te kunnen verspreiden. Ook waren er in die jaren, die gaarne veel kochten voor weinig geld. Zoo deelt ons Casper van der Heyde mede in zijn brief van 17 Dec. 1555 aan Embden: „Ick verkope ook zomtijts een psalmboek van mijn heer Utenhove, en solde ook wel meer vercopen, waart dat ze zo diere niet en waren: want daer zijnder zomtijts, die wel een dozijn teffens nemen zouden, mochten zij ze om 3. dalers hebben, om ook wat an te winnen. Zommige broeders willen maar 2 stuiv(ers) voor 4 stuk geven, en rekenen metten bladeren, dat ze te diere vercocht wort, daarom en worden ze niet getrocken" ²⁾. Misschien heeft de uitgever ook hiermede gerekend.

Zien wij deze uitgaaf in, zoo valt terstond ons oog op den titel: „Het Nieuwe Testament, dat is, Het nieuwe Verbond onses Heeren Jesu Christi". Dit was iets nieuws. De Anabaptisten ergerden zich er aan. Utenhove had er ongetwijfeld

¹⁾ Zie Dr. Pijper, A. W., bl. XXI.

²⁾ Zie Meiners: „Oostvrieschlandts Kerk. Gesch.", I, bl. 365.

zijne bedoeling mede. Slaan wij de plaatsen op, waar „verbond” in plaats van „testament” moet vertaald worden, dan blijkt ons, dat de auteur in deze editie met de gebruikelijke overzetting van dit woord breekt.

Ook is het opmerkelijk, dat Utenhove in den eersten naamval steeds „Heer” schrijft en dus de toonlooze „e” weglaat!

Wij memoreeren dit, omdat Utenhove bij de „Gereformeerden” wordt ingedeeld, bij wie dat lettertje helaas! van zooveel gewicht is geworden.

Eene kleine bijzonderheid is ook de vertaling van 2 Tim. III: 16. Niemand vóór hem had er aan gedacht het woordje „is” een weinig naar voren te plaatsen; hij deed dit niet, naar wij meenen, met een dogmatisch belang, want hij geloofde toch aan de inspiratie der H. Schrift, al bleef dat woordje op zijn oude plaats staan.

Daarentegen is de oude lezing van Joh. 21: 15 „hebst du my liever dā deze *doen*” door hem behouden. Leuven (1548) vertaalde goed, doch van Liesveldt (1542) en Zürich behielden het woordje „doen”.

Eene andere bijzonderheid is de versafdeeling der hoofdstukken, waarbij echter de gewone verdeeling, welke met de letters A tot G werd aangeduid, behouden is. De auteur nam deze versafdeeling op in navolging van Rob. Stephanus. Bij de letterverdeeling schijnt hij echter zelfstandig gehandeld te hebben. Moest deze laatste dienen om den lezer bij te staan in het vinden van den gang der rede, zoo bevreemdt het ons niet, dat hij hierin van zijne voorgangers afwijkt.

Als proef nemen wij een klein gedeelte uit den Brief aan de Romeinen. A loopt hier in het eerste Hoofdstuk tot vs. 9; B van vs. 9 tot vs. 19; C van vs. 19 tot het einde. In het tweede Kapittel eindigt A met vs. 7; B met vs. 15; C met vs. 22 en D sluit het laatste gedeelte.

Het N. Testament van Hans van Ruremunde, 1525, zet de letters in Kap. 1 bij vs. 11, vs. 16, vs. 28 en in Hoofdst. 2 bij de verzen 5, 11 en 25. De Bijbel van Leuven van 1548 plaatst deze scheidsteekens bij vs. 9, vs. 16 en bij vs. 24 in het eerste

Hoofdstuk en in het tweede bij de verzen 7, 13 en 23. Mierdman en Gheylliaert (1556) zetten eerst bij vs. 13 de B, bij vs. 20 de C en bij vs. 26 de D in het eerste Hoofdstuk; in het daaropvolgende vinden wij deze letters bij vs. 11 en 22.

Deze methode schijnt afkomstig geweest te zijn van kardinaal Hugo ¹⁾.

Vervolgens wijkt de taal geheel van die der andere Nieuwe Testamenten af. Reeds voor zijne Geloofsbelijdenis en den Grooten Catechismus van het jaar 1551 had hij een taal gesmeed, welke grootendeels met deze overeenkomt, doch niet zoo consequent is doorgevoerd.

Over de taal hadden de buitenlanders reeds gediscussieerd, toen zij hun N. Testament te Bazel in 1525 bewerkten. Bij hen was het de vraag naar die taal, welke geheel de Nederlanden door verstaan werd, omdat men in aller handen deze editie wilde brengen.

De Bijbel van Leuven (1548) was, volgens zijne voorrede, in het dialect bewerkt, dat in de omstreken zijner stad gebruikt werd. En zoo had Utenhove in zijn N. T. er naar gestreefd: 1°. om zich voor de verschillende elementen der vreemdelingengemeente, die uit allerlei streken van de Nederlanden te zamen gestroomd was, verstaanbaar te maken, en 2°. opdat zijne overzetting in de Nederlanden kon gebruikt worden ²⁾.

De voornaamste bijzonderheid is zijn nauwe aansluiting aan het oorspronkelijke.

Dit had Luther niet altijd gedaan ³⁾. Er werd dan ook, volgens Utenhove, onder de „Schriftverstandighen” algemeen over de overzettingen, die in de Nederlanden meest gebruikt werden, geklaagd. En het was een der hoofdredenen, waarom hij gaarne medehelpers had, omdat hij „de zware perikelen of vaerlickheyden der eeuwigher zaligheyt” duchtte, „die zulckerley lichtvaerdighe oversettinghē beyde den Overzetterē en den

¹⁾ Zie Ed. Reuss: „Die Geschichte der H. Schr.”, N. T., 1853, S. 368.

²⁾ Zie „Corpus Reform. I. I.”

³⁾ Zie Harnack: „Dogmengesch.”, III, S. 744.

Lezer anbringe" ¹⁾. Daarom schrijft hij: „Wij hebben aver in onzer overzettinghe dem blooten text, schier van worde te worde, zo verr als het de Nederlādsche sprake lijdē konde, oock in de cōpositis of t'zamenstellighen worden (waerin eēn zonderlicke kracht gheleghen is) na onzem vermoghēn naghevolght: end also in zijnem stande ghelaten, dat men lichtlick zal mogen spœren, wat de voorghemelde Grieksche text is inhoudende of niet" ²⁾.

Deze bezorgdheid, om letterlijk den grondtekst terug te willen geven ³⁾, wortelde in zijn inspiratiebegrip; maar ze veroorzaakte zulk eene enghartigheid bij hem, dat hij zelfs, om zijne eigen woorden te gebruiken, „de Hebreuwsche of andere uitheemsche woorden niet wilde of durfde veranderen, want zij waren door den H. Geest aan de Grieken overgegeven." Het eenige, wat hij zich permitteerde, was, dat hij deze woorden „te minsten composicywijss bruycken wilde." Wat hij met dit laatste bedoelde, helderde hij in zijne Voorrede met eene enkele kantteekening op.

Bij „composicywijss" teekende hij aan: „Als van Sicera, cicerdrāck" en verwees naar Luk. I. b. II. (vs. 15 in onze overzetting). Hans van Ruremunde (1525), van Liesveldt (1542) en Mierdman (Emden 1556) vertaalden hier „sterckendranck," evenzoo de Bijbel van Zürich (1551); de Bijbel van Leuven (1548) liet het woord „sicera" onveranderd en Jasper van Genep (Keulen 1548) dacht aan „crachtigen dranck."

Prof. Dr. Pijper heeft ons enkele proeven uit dit N. Testament medegedeeld, waarin hij ons wil laten zien hoe getrouw Utenhove den grondtekst heeft trachten te reproduceeren ³⁾.

ZHGel. nam daartoe 1 Petr. II en wees op de overzetting van „καταλαλία in vs. 1 door „achterredinghe", evenals in vs. 12 καταλαλέειν door „achterreden"; in vs. 6, waar λιθοσ ἀκρογωνιαῖος overgezet wordt door „opperhouchsteēn", en in

¹⁾ Zie de Voorrede.

²⁾ Hij bediende zich van het Grieksche N. T. van Rob. Stephanus, 1551.

³⁾ Zie Dr. Pijper: „Jan Utenhove," bl. 125.

vs. 9, waar ἐξ᾿αγγέλλειν „utkondighen” heet; zoo ook werd ἀγαθοποιός in vs. 14 door „goeddader” vertaald en vs. 15 aldus gelezen: „Want dit is de wille Godes, dat ghy mit weldoen verstoppet de onwetenheyt der dwazer menschen”.

Hans van Ruremunde las in vs. 1 „achterclap”; evenzoo van Liesveldt (1542), Leuven (1548), Keulen (1548) en Mierdman (1556) en Zürich (1551) vertaalde: „nachreden”.

Zoo lezen wij in vs. 6 „utvercooren costelijcken hoecesteen” bij van Ruremunde en van Liesveldt, bij Leuven „principalē utvercorē costelijcken hoecesteen”, bij Keulen „utvercorē costelijke steen”, bij Zürich „ausserwelten kostlichen Eckstein” en bij Mierdman „utvercoren costelijcken oversten hoecesteen”. „Ἐξ᾿αγγέλλειν” in vs. 9 door „vercondighen”, en in den Züricher Bijbel door auszkünden”.

Het Grieksche woord „ἀγαθοποιός” (vs. 14) vertaalde men door „goeden” (v. R. en v. L.), „weldoenders” (Leuven), „die rechtelijk doende zijn” (Keulen), „wolthäteren” (Zürich) en „weldaders” (Mierdman).

Zoo werd vs. 15 gelezen: „wāt dat is die wille gods / dat ghi met weldoē verstoppē sult die onwijsheyt der sotten menschē” (v. R. en v. L.), „want aldus eest den wille Gods / dat ghy weldoende stom maken sult der onwijser mēschen onwetenheyt” (Leuven), „want also is die wille Godts / dat ghy weldoende moget stoppen den sotten ende onwetenden menschen den mont” (Keulen), „dañ das ist der will Gottes / das jr mit wolthun verstopffind die unwüssenheit der toerechtigen menschen” (Zürich), en „wāt dat is dē wille Gods / dat ghy met weldoen verstoppt die onwetenheyt der dwaser menschē” (Mierdman).

Uit deze vergelijking met andere overzettingen blijkt ons, dat Utenhove vooral Zürich heeft geraadpleegd, zoo sterk zelfs, dat de woorden, door Prof. Pijper geciteerd als proeven van vertaling door Utenhove, *aan die editie ontleend zijn*. Dit heeft Prof. Dr. Pijper niet vermoed.

Heeft hierin deze Geleerde zich vergist, hij heeft echter recht geoordeeld, toen hij schreef: „Het valt niet te ontkennen,

dat Utenhove het goede beginsel, namelijk dat de vertaling eene zoo getrouw mogelijke reproductie van den grondtekst moet wezen, heeft overdreven." Maar dat die overdrijving zoude kunnen verklaard worden uit de krachtige reactie tegen de onoorspronkelijkheid der vroegere vertalingen, is slechts voor ons ten deele aannemelijk, want zij wortelt dieper.

Wij moeten ook hier het dogma der inspiratie, zooals hij dit opvatte, in rekening brengen. Zijn arbeid maakt op ons den indruk, dat zijn inspiratiebegrip en zijne voorliefde voor de taalstudie de twee hoofdredenen zijn, dat hij op die wijze deze editie bewerkt heeft.

Zijn inspiratiebegrip bond hem aan de letter, en zijne letterlievende natuur inspireerde hem om den strijd aan te binden tegen hen, die hij de taalverknoeiers zijner dagen achtte.

Maar, ofschoon hij poogde de taal tot hare oorspronkelijke zuiverheid terug te voeren, toch hield hij rekening met de lezers, om zich voor hen verstaanbaar te maken.

Dat wij aan deze twee zaken als de hoofdredenen mogen denken, daartoe geeft ons de auteur zelf het recht. Hij schrijft dienaangaande in de Voorrede van zijn N. Testament het volgende: „Wat de taal betreft, die wij hier gebruikt hebben, daarin hebben wij, op raad van sommige geleerde Nederlanders, groote moeite gedaan om haar, voor zoover ons dit gelukte, weder te brengen op de rechte hoogte, waarvan zij buiten allen twijfel door den invloed van vreemde en uitheemsche talen, nog naar geheugenis van het levende geslacht, zeer vervallen is: opdat door het onachtzaam schrijven de bedoeling des H. Geestes niet verduisterd en niemand van het lezen van onzen arbeid afkeerig zou worden. Niet, dat wij eenige gezochtheid, die hier niet betaamt, in de taal hebben nagejaagd, gelijk gemakkelijk hieruit te bemerken is, dat wij nu en dan sommige niet-Nederduitsche woorden met opzet gebruikt hebben om den zin des H. Geestes te krachtiger uit te drukken. Wij hebben hier echter het oog op de door den nood geëischte zuiverheid der Nederlandsche taal....”

Utenhove vreesde dus, dat de bedoeling des H. Geestes in

de Schrift gevaar liep van verduisterd te worden, omdat de taal zoo geschonden was. Die „nood” drukte hem zwaar. De andere overzettingen hadden dit niet beseft. Hij dachtte „het gevaar der eeuwige zaligheid, die zulke lichtvaardige overzettingen aanbrengen¹⁾.”

Een laatste eigenaardigheid is de tekst. Als grondslag der overzetting hadden zij het Grieksche N. Testament van Rob. Stephanus, in 1550 te Parijs gedrukt, genomen, omdat deze editie „van den Schriftverstandighen inzonderheyt gheprezen werdt,” en behalve deze editie nog menigerlei Latijnsche en Duitsche, Oostersche, Zwitsersche, Brabantsche en Fransche overzettingen geraadpleegd²⁾. Het werk was dus met ernst aangevangen.

Wij vermoeden, dat Utenhove o. a. daarom zoovele teksten 1°. heeft geraadpleegd, omdat van Henten's editie, waarnaar de Bijbel van Leuven van 1548 was vervaardigd, ook, met inbegrip van de Vulgaat-uitgaaf van Stephanus van 1540, een groot aantal oude manuscripten had vergeleken en dat hij dus tegenover deze Roomsche editie eene Gereformeerde wilde stellen, die den toets kon doorstaan, en 2°. dat gedaan heeft om, daar hij meende eene taal gevormd te hebben, die door gansch Nederland kon gebruikt worden, ook een tekst daar te stellen, die aan de behoefte aan een algemeen aangenomen tekst in de onderscheidene gemeenten te gemoet kwam.

Reeds Emser had bij zijne bestrijding van de overzetting van Luther zich genoodzaakt gezien zooveel mogelijk alle recensies der Vulgaat, die hij als kerkelijk toegelaten kende, in oogenschouw te nemen, omdat hij anders gevaar liep versies van Luther te gispen, die op eene door de Roomsche Kerk toegelaten redactie der Vulgaat steunden.

Deze bestrijding was ook te Embden bekend geworden, want de „Corte Vermaninghe ende inleydinghe” van den Bijbel van

¹⁾ Zie Voorrede N. Testament.

²⁾ Zie „Corpus Reformatorum, Calv. Opera,” Tom. VII. „Brief van Utenhove aan Calvijn 1556, 9 Maart,” en de Voorrede van dit N. Testament.

Mierdman (1556) herinnert hare lezers nog aan het venijnige boekje van Emser tegen Luther, en zoo is ongetwijfeld Utenhove ook hiermede bekend geweest en heeft er rekening mede gehouden

In den herfst van 1556 zag Utenhove zich gedrongen Embden te verlaten en zich naar Polen te begeven. Hij deed dit op verlangen van zijn vriend à Lasco en op raad van de broeders in Oost-Friesland. Vooraf had hij orde op zijne zaken te Embden gesteld en meende, dat het zijn N. Testament, zoodra het verschenen was, aan debiet niet zoude ontbreken.

Groot was de verwachting, die Utenhove van zijne overzetting koesterde! In het voorjaar van 1557 schreef hij aan van Wingen, dat hij zich verheugde over de volvoering van het werk en de Kerk van Christus er mede geluk wenschte.

Doch van Wingen moest hem eene Jobstijding brengen. Zijn antwoord ving hij aan met de klacht: „*Praeter miseriam miseriarum hic nihil videre est*” ¹⁾. En dat was ook zoo. De taal was vooral het groote struikelblok. En hoe van Wingen ook klaagde over de betreurenswaardige verblindheid der menschen en hunnen snooden ondank, het baatte niets; hoe ook zijn hart in opstand kwam en hem bijna alle hoop ontviel, dat door de taalstudie eens de zuiverheid van het Evangelie bij de Nederlanders zou kunnen bevorderd worden, het werk bleef veroordeeld. Vooral was men gebeten op het woordje „*aver*”. Daarbij kwam ook, dat de Anabaptisten het zeer afkeurden. Zij hadden wel is waar te Embden week in week uit op het verschijnen van deze editie gewacht en reeds een zeker getal exemplaren er van besteld, doch zij waren ledig teruggekeerd zonder zelfs op de Testamenten geboden te hebben. En al ware het, dat zij er eenige hadden gekocht, hun doel was slechts om er iets in te vinden „*quod columnia dignum esset*” ²⁾. Ook in Vlaanderen stuitte men op de taal.

¹⁾ Dr. Pijper, A. W., bl. XX.

²⁾ Dr. Pijper, A. W., bl. XXX.

Men had daarheen eenige honderden exemplaren gezonden, doch zonder succes.

Men hoorde allerlei klachten. „Hier is,” zeide men, „niet het belang der Kerk gediend, maar de bijzondere smaak van enkelen, daar men eene taal gesmeed heeft, die niemand gebruiken kan. Het zijn lorren. Het Testament is een mengsel van allerlei talen.”

Anderen riepen: „Het is knoeiwerk!” Weer anderen: „Het is schandelijk, want er wordt gesproken van het zaad van Sara.” Nog anderen: „Geen mensch kan het begrijpen, tenzij men elke lezing van andere Testamenten opgeve, ooren en oogen sluite, hierop alleen zich met de borst toelegge en zich met niets anders bemoeie”, enz.¹⁾

Utenhove had gewenscht, dat men terstond na het verschijnen van zijn N. Testament met eene folio-uitgaaf er van zoude beginnen. Door het slechte debiet was men echter afgeschrikt en uit vrees voor grootere schade had van den Ende het papier, voor de folio-uitgaaf bestemd, laten verkoopen. Ook had Utenhove gaarne zoo spoedig mogelijk eene verbeterde uitgaaft van zijn N. Testament laten drukken. Alle maatregelen had hij reeds genomen. Aan allerlei geleerde vrienden had hij een exemplaar zijner vertaling, om aantekeningen en aanmerkingen te bekomen, gezonden. Van Bullinger had hij een of ander snipperuurtje gevraagd voor het nazien der vertaling, doch hij ontving niets als eene beleefde dankbetuiging.

Van Cassander²⁾ had hij veel voor de taal verwacht. Van Regnerus Praedinius te Groningen en Gerardus Tom Camp te Embden en van Petrus Doverdaghe te Wezel van het nazien der vertaling, maar, voor zoover ons bekend is, had dit weinig opgeleverd.

Gerardus Mortaigne, de geleerde Graecus, was wel bezig geweest het werk aan het oorspronkelijke te toetsen, doch eene hevige ziekte had hem belemmerd daarmede voort te

¹⁾ Zie Prof. Pijper, bl. 133.

²⁾ N.B. Opmerkelijk is zijne verhouding tot Cassander.

gaan. Het meeste echter was hij geëbaat door à Lasco, die in dezen tijd bezig was eene verbeterde uitgave van het N. Testament in het Poolsch te bezorgen, waarbij hij gebruikte het gedeelte van Utenhove's arbeid, dat hij bij zijn afreis nog had kunnen medenemen. Op sommige dingen, die herziening behoeften, had à Lasco hem opmerkzaam gemaakt. Van Wingen deelt ons dit laatste mede in zijn brief aan Utenhove d.d. 18 Febr. 1557. „Jam vero,” zoo schrijft hij, „observavit (à Lasco) locum quendum Matth. 1, vers 20 (Joseph die dar bist eyne zoon), qui ipsum offendit eo quod non nominativus sed vocativus sit. Qua in re (si ita habeat) doleo magnopere nos hic a reliquis passim veteribus interpretibus variasse : praesertim eo loco unde adversarii occasionem aliquam calumniandi habituri videntur. Huic similes aliqui sunt loci Marc. 1, vs. 11, nisi omnino fallor, ac alibi” ¹⁾.

Ook Micronius e. a. zouden elk foutje aantekenen, dat zij opmerkten.

Zijne medehelpers te Embden wilden zoo gaarne aan de bezwaren der Gemeente te gemoet komen. Een steen des aanstoets bleef het woordje „aver,” door Utenhove ingevoerd. Men wilde het gaarne verwijderen. Hermannus Entius begaf zich tot van Wingen, maar hij was er niet toe te bewegen.

„Respondi,” zoo schrijft van Wingen aan Utenhove, „me in hoc Testamentum nihil nisi laborem, quem tanquam minister impendissem, venditare. Deinde eam vocem, cum ea infimi Belgae in totum destituantur, summa deliberatione, exactoque doctissimorum virorum iudicio, non ulla temeritate aut affectibus huc insertam : imo eam tam mihi videri necessariam, ut ea dempta non solum omnes orationis nervos sustuleris, sed et totam sententiam depravaris. Rogabat deinde quam igitur voce huius loco infimi Belgae hactenus usi essent : oporteret enim aliquam esse. Respondi, eos aut locum vacuum relinquere, aut ineptissimam eo loco vocem, et quae aliud sensum omnium exportorum iudicio induceret, substituere. Pluribus

¹⁾ Zie Dr. Pijper, A. W., S. XVI.

actum non est , nisi quod ille , Nescio quid tibi cum tuo Aver impetras , nonnihil commotus discesserit" ¹⁾).

Van den Ende moest het met van Wingen opgeven; deze toch was zóózeer de onvoorwaardelijke dienaar van Utenhove, dat hij met geene mogelijkheid tot toegeven was over te halen. Nu trachtte hij Micronius te bewegen. „Martinum nostrum ,” schrijft van Wingen, „nescio quatenis literis sollicitare coepit , ut ille hoc nostrum Testamentum ad Flandricam typographiam attemperaret .”

Dit bracht van Wingen in een zeer moeilijk conflict. Micronius had er wel ooren naar en dreigde per brief van Wingen herhaaldelijk, dat hij het doen zou, als deze zelf het niet deed. „Quicquid respondebam,” schrijft van Wingen, „hoc ille surda quasi aure praeteriens , una atque eadem fere cantione eludebat .”

Ook Bartholomeus Huysman trad als kampioen op tegen van Wingen. Het is karakteristiek hoe hij van Wingen te lijf ging. „Is ita semil,” schrijft van Wingen, „atque iterum clamorosis mecum reditibus potius quam rationibus ad ravim usque contendit, ut cerebri vertiginem mihi fere adduxerit. Isque solus ex iis est , quos quidem mihi (nam paucos conveni ; domi me contineo) audire contigit , qui propter Herm. Enten cuique ipse in vendendis libris commissarius est vocem Aver reprehenderit , idque tam calumniose , ut eius etiamnum pudeat . Sive-inquit , scribatis Aver , sive Autem , sive Vero , sive quid Arrigonicum , mihi prorsus ea aequo est , imo nihil interest ; nihil enim eorum prae alios intelligo , cum tamen Germanicum , quam quotidie tero , utcunque exacte intelligam. Aber germanicum et noster Mer plane coincidunt , quicquid nunc tandem vos docere velitis cum vestris Cassandris atque novis inventionibus de quibus ne semel quidem ante haec tempora somniastis . Cum vulgo loquendum et scribendum etiam barbarissime”

Behalve aan eene verbeterde uitgaaf van zijn Nieuw Testament,

¹⁾ Zie Dr. Pijper, A. W., S. XXII.

dacht Utenhove zelfs aan eene overzetting van de Boeken des O. Verbonds. In het voorjaar van '57, 18 Febr., schreef hij aan van Wingen: „Porro ad Paschatis poteris (auxiliante Domino) ordine Genesim ac ordine perpetuare totum Vetus Testamentum per versiculos , ut Novum absolvimus” . En eenige regels verder lezen wij in denzelfden brief: „Nam spero (Utenhove) Deum nostrum gratiam daturam esse ut ego mihi Biblia ipsa excudere possim” .

Van Wingen zoude hierin geholpen worden door Galterus Delenus , die zijne overzetting met den Hebr. tekst moest vergelijken . Galterus verontschuldigde zich echter, dat hij hiertoe te weinig tijd had, en raadde van Wingen aan zelf de vertaling ter hand te nemen . „Maar” , schrijft van Wingen , „cum propter diu desiderata illa Rob. Stephani Biblia non permitteretur , in vado hic , quod dicitur , haerere coactus sum” .

Of dit laatste slechts een voorwendsel van van Wingen was, om er zich van af te maken, weten wij niet, maar hij had reeds zulke onaangename ervaringen van Utenhove's Nieuw Testament doorleefd, dat hij zich ongaarne aan nieuwe blootstelde. De slapelooze nachten en de zware ziekte waren het niet alleen, maar bovenal was het de onaangename bejegening, welke hij van de kassiers, door Utenhove bij zijn vertrek aangesteld, had ondervonden, die hem zulk eene houding deden aannemen. Honorarium had hij niet ontvangen en de kassiers hadden zich met de winst verrijkt. Ja zelfs had van den Ende geen enkel woord van vriendschappelijke overeenkomst met hem gewisseld. Tweemaal slechts had hij hem een paar woorden toegesproken en was toen naar zijn landgoed in Groningen geweken.

„Met dat al gingen de schoonste illusiën van Utenhove in rook op,” echter niet zonder tot iets blijvenders aanleiding gegeven te hebben.

III. HET N. TESTAMENT VAN GODFRIED VAN WINGEN.

1559.

Le Long bericht ons in zijn „Boekzaal der Nederduitsche Bijbels,” dat te Embden bij Gillis van der Even (Gellius Ctematius) in 1559 een Nieuw Testament ¹⁾ gedrukt is onder den titel:

Het Nieuwe Testament :

Dat is : Het Nieuwe Verbont onzes
Heeren Jesu Christi . In Nederduytsch
na der Griekscher waerheyt overgheset .

„Van dit boek”, schrijft Prof. Pijper, „heb ik weinig andere berichten dan die van Is. Le Long. Een exemplaar er van heb ik niet kunnen raadplegen, maar het is herdrukt in 1561 en in 1562 geplaatst achter den z.g.n. Bijbel van Deux-Aes.”

Prof. Doedes bezat een exemplaar van deze editie, doch daar de herdruk woordelijk is, schaadde het Prof. Pijper niet in zijn onderzoek, dat hij alleen den herdruk er van raadpleegde.

Le Long meent, dat dit N. Testament een verbeterde druk van Utenhove's werk was ²⁾.

Prof. Pijper ³⁾ is van oordeel, dat dit een geheel nieuw werk is van de hand van Godfried van Wingen.

Prof. van Toorenenbergen vond dit van Prof. Pijper te veel gezegd ⁴⁾.

Laat ons zien hoe de zaak zich heeft toegedragen.

Het N. Testament van Utenhove kon wegens zijn eigenaardig spraakgebruik, dat in de Nederlanden niet aangenomen werd, hier niet populair worden. Het was als door een plasregen van afkeuringen overstelpt geworden. Ook moest de auteur zijn plan, om eene verbeterde editie er van te bezorgen,

¹⁾ In folio en duodecimo.

²⁾ Le Long, A. W., bl. 772, en „Bijdr. Gesch. Ev.-Luth. Kerk,” van Schultz Jacobi 2de St., bl. 73.

³⁾ Prof. Pijper, A. W.

⁴⁾ „Stemmen voor Waarheid en Vrede”, 1883.

opgeven. Godfried van Wingen, ofschoon eerst de onvoorwaardelijke dienaar van Utenhove, begon zich genoodzaakt te zien wat water in den wijn te doen. Van den Ende had hem reeds over het woordje „aver” onderhouden en Micronius getracht te bewegen, om het werk naar de „Vlaamsche drukwijze” te veranderen. Micronius drong er echter bij van Wingen sterk op aan, dat *hij* het doen zoude. Veel invloed kreeg echter Egidius Aervius op hem. Zijne drukkerij had onder dit alles veel schade geleden en om hierin verbetering te brengen, had hij zich tot van Wingen begeven met hetzelfde voorstel, als hij aan Micronius gedaan had. Hij kwam in naam van eenige Embdensche broeders en gaf voor, dat de gansche Kerk van Christus dit van van Wingen verlangde, vooral om op die wijze de niet vertrouwbare vertaling van Geilliard, welke niet zonder ergernis der geloovigen op naam der Embdensche Kerk verkocht werd, tegen te staan.

Van Wingen begon deze zaak te overwegen. Het verlangen kwam hem billijk voor, maar hij stuitte op eene groote moeilijkheid. Vooreerst was van den Ende de eigenaar van het Nieuwe Testament van Utenhove en daarbij kwam nog het onderscheid van stijl met het O. Testament, dat van Wingen zoude bewerken naar den Liesveldtschen Bijbel, vergeleken met andere overzettingen.

Toch heeft hij zich over die moeilijkheden heen gezet. Uit de berichten blijkt ons, dat van Wingen kort na 6 Juni 1557 met deze nieuwe bewerking van het N. Testament begonnen is. In 1559 kwam het reeds van de pers, zoodat hij ± twee jaren er aan gearbeid heeft.

Prof. Pijper beweert, dat van Wingen zelfstandig in dit Nieuwe Testament gewerkt heeft. Hij grondt dit zijn gevoelen op een onuitgegeven brief van P. Dathenus, die in het archief der Nederl. Gemeente te Londen bewaard wordt ¹⁾.

Daarbij wijst hij op de versverdeeling, die op vele plaatsen geheel anders is dan die in het N. Testament van Utenhove.

¹⁾ Zie A. W., bl. 139.

Ook, zegt hij, zijn de kanteekeningen veel rijker dan in het eerstgenoemde en bovendien komen dáár ook „Summieren” boven de Hoofdstukken voor. Daarbij komt, zoo vervolgt hij, dat Godfried van Wingen het N. Testament van Utenhove, om het onderscheid van stijl, niet kon opnemen en hij daarom de Testamenten, die te Genève gedrukt zijn in 1555 en 1556, aan het zijne ten grondslag gelegd heeft. En om het onderscheid tusschen beide vertalingen aan den Lezer te doen zien, geeft ZHGel. een paar stukken ter vergelijking.

Prof. van Toorenenbergen oordeelde, dat Prof. Pijper te veel had gezegd. Het was hem uit de stukken duidelijk, dat van Wingen den Liesveldtschen Bijbel met andere vertalingen („ad Tigur. Luth. Gener. Munster. Pagnini et Rob. Stephani cum annotationibus Vatablianis”) had vergeleken en daarbij het spraakgebruik van Utenhove, voor zooveel het niet aanstootelijk was, gevolgd. Het is z. i. dus een gewijzigde Liesveldtsche Bijbel, m. a. w. eene verbeterde vertaling van Luther, waarbij de vertaling, die hij vroeger met Utenhove bewerkte, is van dienst geweest.

Wij geven den Hoogleeraar van Toorenenbergen toe, dat Prof. Pijper te veel heeft gezegd, daar op zijn lof van „zelfstandigen arbeid” wel wat valt af te dingen. Prof. Pijper heeft echter gelijk, dat het N. Testament van 1559 zeer verschilt van het werk van Utenhove, maar of het een *geheel nieuw* ¹⁾ werk is van Godfried van Wingen, betwijfelen ook wij zeer, al heeft het er al den schijn van.

Het komt ons voor, dat van Wingen in zijn Nieuw Testament dezelfde gedragslijn gevolgd heeft als in zijn O. Testament.

Omtrent zijne bewerking van dit laatste lezen wij iets in zijn brief van 6 Juni 1557 aan Utenhove. Daarin schrijft hij het volgende: „Cum exemplar (Bijbel van van Liesveldt) sic collatum typographicae enumerationi, tum propter linearum nunc contractionem nunc extractionem, tum propter obscuriorem

¹⁾ Dr. Pijper, A. W.

inter ipsos scripturam, minus idoneum esset, deinde etiam versibus distinguendum esse plerorumque iudicio censeretur, heb ik mij genoodzaakt gezien het geheel opnieuw in te richten. Dit alleen wil ik in acht nemen, dat ik den stijl van Luther zooveel mogelijk volg en de lezingen van anderen op den kant plaats. En dit doe ik te liever, omdat het mij zoo gemakkelijker is den stijl zuiver te houden en de niet alleen domme, maar ook boosaardige list van sommigen te verijdelen, die, als bassende honden in het hok, alle zuiverheid van taal afkeuren."

Prof. Pijper wijst er dan ook terecht op, dat de stijl van het N. Testament geheel dezelfde is als die van de Boeken des O. Verbonds (1562).

Voegen wij hierbij nog, dat de drukker in zijn Bericht aan den Lezer mededeelt, dat in dit N. Testament allermeeest de Testamenten van Genève (1555 en '56) gevolgd zijn, dan is, dunkt ons, over de wijze, waarop deze editie bewerkt is, genoegzaam licht ontstoken. Wij nemen alzoo aan, dat van Wingen ook voor zijn N. Testament den Liesveldtschen Bijbel van 1542 tot grondslag heeft genomen, om aan het verlangen van den drukker en van het grootste deel der Lezers te voldoen; dat hij, om den stijl van Luther zooveel mogelijk te volgen, de Geneeefsche edities heeft geraadpleegd en evenzoo ook het N. Testament van Utenhove.

Prof. Dr. Pijper heeft er reeds op gewezen, dat de tekst van van Wingen in 't oog loopend verschilt met dien van Utenhove. ZHGel. heeft in zijn „Leven van Utenhove" een paar stukken uit beide vertalingen tegenover elkaar geplaatst, om dit aan zijne Lezers te doen zien. (Zie bl. 140).

Wij laten ook hier uit de overzetting van van Wingen een stukje volgen en plaatsen dit naast Utenhove's vertaling, om onzen Lezers het onderscheid aanschouwelijk voor te stellen. En omdat wij reeds enkele citaten hebben besproken uit 1 Petr. II, laten wij hier enkele verzen uit dat Hoofdstuk volgen:

Utenhove.

1. Zo legghet nu af alle boosheyt, en alle listigheyt, end beveynsztheydē, end nydigheyden, end alle achterredinghen.

2. En zijt begaerigh na der redelicker onvervalschter melck, als nu eerstgheborene kinderkens: op dat ghy door de zelve wasset,

3. Zo ghy anders ghesmaect hebbet, dat de Heer goedertieren is:

4. Tot welckem ghy toetredende, als tot eenem levendighen steen, die van menschen wel verworpen, by Gode aver utverkoren end duerbaer is,

5. Werdet oock als levende steenen ghebaait tot eenem gheestelickē huize, [en] tot eenem heylighen Priesterdom, te offerē gheestelicke offers, die Gode anghenaem zijn door Jesum Christum.

6. Daarom vervaatt oock de Schrift, Zie, ick legg in Sion eenen utverkorenen [end] duerbarē opperhoucksteen: end wie in hem ghelooft, die zal gheensins te schande kommen.

7. U nu die ghy gheloovet, is hy duerbaer: den aver die niet ghelooven, (de steen

van Wingen.

1. So legt dan af alle boosheyt ende bedriegherie / ende gheveynstheden / ende nijdt / ende alle achterklappinghen:

2. Ende begeert die redelicke en onvervalschte melck als kinderkens / die maer nu gheborē zijt / opdat ghy daer door opwasset /

3. So ghy anders ghesmaect hebt dat de Heer goedertieren is:

4. Tot den welcken komende / die eenen levendigen Steen is / vanden menschen wel verworpen / maer by Gode utverkoren ende dierbaer:

5. Wort oock ghy selve als levende steenen ghetimmert tot een gheestelick huys / en heylich Priesterdom / om gheestelicke offeranden te doen / die Gode behaghen door Jesum Christum.

6. Daerom staet oock in de Schrift: Siet / ick legghen in Sion eenen kostelicken ende dierbarē utersten Hoocksteen / ende wie in hem gelooft / die en sal niet beschaemt worden,

7. U dan die ghy ghelooft / is [hij] eerlick / maer den ongheloofighen is de steen dien

welcken de bouwluiden ver-
worpen, deze is gheworden
tot eenem hoofde des houcks.)

8. Oock een steen des an-
stoots; end een steenrootsz der
verhinderung: die dar zick
stooten an dem worde, end
geloovē in dem niet, waerop
zy oock ghezett zijn.

de timmerlieden verworpen
hebben / het Hooft des hoeck
gheworden /

8. Ende een steen der aen-
stootinghe / ende een steen-
rotse der erghernisse / [name-
lick] den ghenen die aen het
woort stooten / ongehorsaē
zijnde / daer sy oock opgheset
waren.

Van Liesveldt (1542) leest hier:

Hier om so legt nu af alle boosheyt / en alle list / en geveynst-
heyt / en benijdinghe / en achterclap / en weest begeerich na dat
v'standich ongevalst melc / als die nyeu geboren kinderē / op dat
ghy door dat zelfde opwasset / ist dz ghi anders gesmaect
hebt dat die Here vriendelic is / totten welcken ghi ghecomen
syt als tottē levendigē steen / die van den mēschē verworpē /
mer voor God utvercorē en costelije is / en ooc ghi / als die
levendige steenē / tymmert u tot eenen geestelijcken huise /
en tot een heylich priesterscap / te offeren geestelijke offer-
anden die god aengenaem sijn / door Jesum Christum.

Daerō so ist in der scriftuerē begrepē. Siet ic legghe eenen
utvercorē costelycken hoeesteē in Sion / En wie hē gelooft /
die en sal niet beschaemt werdē. U nu / ghi die ghelooft /
is hi costelije Maer dē ongeloovigē / is die steen / dien die
wercliedē verworpen haddē / tot eenē hoesteen gewordē /
tot eenen steen des aenstootens / en tot een keye der schāda-
lisacien die hē stootē aen dat woort / en en geloovē niet daer
aen / daer si opgeset sijn

De titel van dit N. Testament zou ons bijna doen gelooven,
dat wij hier eene nieuwe bewerking uit de grondtaal vóór
ons hebben. Dit is echter niet zoo. Of wij dan van Winges
van eene „schaamteloze leugen” willen betichten? — Dat zij
verre van ons.

Godfried van Wingen noemde den titel van den Bijbel van Mierdman (1556) „zeer bedriegelijk”, niettegenstaande de woorden „na de orsprongelycke spraken opt aldergetrouwelijcste verduytst” door den auteur genoegzaam waren opgehelderd. Van Wingen doet dit laatste niet, maar geeft in zijn tekst en in de kantteekeningen blijken, dat hij ook den Griekschen tekst heeft geraadpleegd.

In hoeverre hij zich aan dezen tekst gehouden heeft kunnen wij thans niet nagaan, maar er is toch iets in, dat wij hier niet mogen voorbij gaan. Wij bedoelen niet de letterlijke vertaling van sommige woorden, maar van Gr. participia, waardoor aan de vloeibaarheid der taal groote schade is berokkend.

Als wij hiermede de overzetting van Utenhove vergelijken, is het opvallend, dat van Wingen in deze editie het nog sterker doet dan Utenhove in zijn Testament.

Ook moeten wij hier wijzen op de vertaling „Verbond” in plaats van Testament, waar de grondtekst διαθήκη leest. Dit deed ook Utenhove. Echter heeft van Wingen dit niet overal streng volgehouden, want o. a. Matth. 26 : 28 leest hij „Testament” (= Utenhove) en Hebr. 9 : 15—17 evenzoo ¹⁾. Hebr. 8 : 6 en 9 : 4 las Utenhove „Testament”, doch teekende op den kant aan „of Verbond”; van Wingen deed juist omgekeerd.

IV. HET O. TESTAMENT VAN GODFRIED VAN WINGEN.

1561.

De Bijbel van Mierdman kon geene genade vinden bij Egidius Aervius, den Emdbdenschen boekdrukker. Deze moest weg. Reeds had hij bij van Wingen aangedrongen om den Liesveldtschen Bijbel naar de Zwitsersche en Luthersche overzetting opnieuw te bewerken. Hij begreep terecht, dat Liesveldt den naam en de sympathie bij zeer velen had, waartoe niet weinig zijn martelaarsdood had bijgedragen. Wij

¹⁾ Vgl. Prof. Wildeboer: „Ontstaan Kanon O. Verbonds”, bl. 6, en de Synod. vertaling.

zien zelfs, dat nog jarenlang deze vertaling herdrukt is ¹⁾, wel een bewijs, dat het volk niet gemakkelijk zijn ouden geliefden Bijbel prijs gaf. Hiervan wilde Aervius partij trekken en het gelukte hem van Wingen daarvoor te winnen. Ook werd men het hierin eens, dat de zaak geen uitstel kon dulden. Zoo toog dan van Wingen terstond, den 4^{den} Januari 1557, aan het werk en in Juni was hij reeds tot de Apocriefen gevorderd. Na 6 Juni 1557 schijnt hij echter voor een tijd dezen arbeid gestaakt te hebben, omdat hij toen met zijn N. Testament is begonnen. Wanneer hij de vertaling van het O. T. weder voortgezet heeft, weten wij niet met zekerheid, doch men mag veronderstellen, dat hij dit terstond na het verschijnen van zijn N. Testament in 1559 gedaan heeft.

Dit O. Testament verscheen te Embden bij Gillis van der Erven in 1562, waarbij een herdruk van het N. Testament van 1559 gevoegd werd, zoodat nu een complete Bijbel aan het volk aangeboden kon worden als tegenhanger van den Bijbel van Mierdman (1556)

Aan Prof. Pijper komt de lof toe, — zoo schreef reeds Prof. van Toorenenbergen, en wij gaan gaarne hierin met dezen Hoogleeraar mede — dat hij op de vraag naar den maker van deze editie een antwoord heeft gegeven.

„Eindelijk,” zoo deed Prof. Pijper zelf zich hooren, „is dan het raadsel opgelost, dat de Geleerden sedert meer dan twee eeuwen heeft beziggehouden. Reeds in de dagen van Sixtus Amama was de ware toedracht der zaak vergeten. Hij schreef in 1623 zijne Bijbelsche Conferentie (Voorrede, bl. 36) aangaande „de Nederlandsche Oversettinghe”, d. i. den Bijbel van Deux-Aes: „Vraecht ghy wie den oversetter sij? Die en can ick u niet noemen, alhoewel ick veele oude dienaers daer na hebbe ghevraecht.” ”

Wij verblijden ons met Prof. Pijper over deze vondst. Ze was te vinden in den brievenschat, die in het archief der

¹⁾ Zie Le Long, A. W., bl. 568, enz. en „Lijst” Prof. Doedes.

Londensche Gemeente wordt bewaard en waarop door andere Geleerden nog niet genoegzaam was gelet.

Prof. van Toorenenbergen kan echter aan Prof. Pijper niet toestemmen, dat dit O. Testament een nieuw werk is. Dit verschil tusschen beide Geleerden is echter gemakkelijk uit den weg te ruimen, zoo men mag aannemen, dat de Leidsche Professor deze woorden in de beteekenis der 16de en de Amsterdamsche Hoogleeraar in die der 19de eeuw neemt.

„Het antwoord had moeten luiden,” zoo beweert Prof. van Toorenenbergen, „de Bijbel van Deux-Aes is eene bewerking, door van Wingen gegeven, van den sedert 1556 te Embden gewijzigden Liesveldtschen Bijbel, m. a. w. eene verbeterde vertaling van Luther.”

Prof. van Toorenenbergen heeft hier waarschijnlijk het oog op den Lutherschen Bijbel (fol.), door Mierdman en Gheilliaert in 1556 gedrukt. Doch het is o. i. zeer onwaarschijnlijk, dat van Wingen deze editie heeft bewerkt. Wij lezen toch in zijn brief aan Utenhove, 6 Juni 1557: „Geylliardus bina excussit Biblia: altera ad Tigurinorum imitationem....; de alteris Geilliardi Bibliis, ad Lutheri exemplar compositis, mihi legere non licuit, nihil habeo certi” ¹⁾. Zoude dan van Wingen, daar hij niet eens dezen Bijbel lezen wilde, hem tot grondslag van zijne overzetting kunnen genomen hebben? Dit is niet aannemelijk. Het komt ons voor, dat de Voorrede van den Drukker ons eenig licht over deze zaak geeft. Vooreerst wordt Luther door hem zeer geprezen; dan wordt medegedeeld, dat dit voor geene nieuwe overzetting is te houden, maar meest is van woord tot woord de zeer geprezen overzetting van Luther. Het nieuwe hierin is, dat de woordjes „du” en „dij” gebruikt zijn, waar tot één persoon, en „ghij” en „u”, als tot velen gesproken wordt. Bijv. in Ps. 109 „du bist Priester,” Matth. 18 „wat ghy op Aerden binden...,” Matth. 16 „Ende ick segge dy oock / dat du bist Petrus....” Verder heeft men gebruik gemaakt van andere overzettingen, enz.

¹⁾ Zie Dr. Pijper, A. W., Bijl., p. XXXII.

Als wij hierbij voegen, dat de drukker zelf bij van Wingen had aangedrongen op eene verbeterde uitgaaf van den Bijbel van van Liesveldt; dat van Wingen zich hiertoe heeft laten vinden en reeds in Jan. 1557 aan het werk is getogen; dat hij in Juni van dat jaar reeds tot de Apocriefen was genaderd, dan moet, dunkt ons, het antwoord luiden: Van Wingen heeft geen oorspronkelijk werk geleverd en heeft evenmin den sedert 1556 te Embden gewijzigden Liesveldtschen Bijbel bewerkt, maar heeft den Bijbel van van Liesveldt, waarschijnlijk zijn laatste uitgaaf, tot grondslag zijner overzetting genomen, enkele verbeteringen er in aangebracht (du en ghij)¹⁾, de vertaling verbeterd naar de overzettingen van Munster, Zürich, enz., deze verrijkt met annotaties, enz., enz.

Vraagt men of van Wingen alleen dit O. Testament vervaardigd heeft, dan of hij medewerkers gehad heeft — wij zijn niet in staat om hierop een afdoend antwoord te geven.

Prof. Pijper houdt van Wingen voor den auteur en deze meening vindt bij ons wel weerklank. Maar toch is er iets genoemd, dat onze overweging verdient. „De Navorscher” van 1852, bl. 367, meent, dat de spelling het waarschijnlijk maakt, dat meer vertalers aan dezen Bijbel gewerkt hebben. Dit onderscheid in spelling kan echter veroorzaakt zijn door eene al te letterlijke overname van sommige woorden en uitdrukkingen van de andere overzettingen, die van Wingen geraadpleegd heeft. Wij kunnen echter op deze zaak niet ingaan,

¹⁾ De Bijbel van Leuven 1548 en Mierdman 1556 vertalen evenals van Liesveldt 1542: „Gij zijt een priester”.

N.B. De vertaling „du” en „ghij” werd in het midden der 16de eeuw als een belangrijk vraagstuk beschouwd. Gelijk achter de z. g. n. beuzelachtige vragen van Guilelmus Durandus, den doctor subtilis, van Alexander Hellesius, Albertus Magnus, maar vooral van Erasmus zeer diepe kwesties lagen, zoo ook hier. Het was niet slechts tot onderscheiding van enkel- en meervoud, maar vooral toegepast op het Goddelijk Wezen, stond het in verband, zegt Marnix, met de eere Gods, Wiens „eenige en onvergezelschapte hooge Majesteit en eenvoudig enkel wezen men met het getal van velen niet kan uitspreken zonder laster en Zijne eer te verkorten” *).

*) Zie Marnix: „Voorr. Psalmen.”

daar „De Navorscher” niet nader zijne meening toelicht en wij ons niet bevoegd achten op dit gebied mede te spreken . .

Dit O. Testament verscheen onder den titel :

Biblia

Dat is,

De Gantsche Heylighe Schrift,
grondelick en trouwelick verduydschet enz.

Ghedrukt te Embden, Anno, 1562.

den 7. Martii.

Aan deze editie werd het N. Testament van van Wingen van 1561 (herdruk van 1559) toegevoegd en zoo werden beide groote deelen der Schrift als één geheel uitgegeven. Vandaar dan ook, dat de Drukker in zijn Woord tot den Lezer ook van het N. Testament spreekt en dat vóór-in evenzoo de Argumenten aller Boeken des N. Testaments en het Register geplaatst zijn. Het Woord van den Drukker laten wij hier volgen, omdat het eene bijdrage levert tot de kennis van de godsdienstige toestanden in Embden. Het luidt aldus :

„Het is onder den Menschen een groote ondancckaerheit, dat zy dickmael schelden, straffen ende lasteren, dat tot haer groot voordeel geschickt ende ghegheven is. De verscheyden Oversettinghen hebben voortijden in sulcker eere gheweest, datse Godtzaalige Mannen, als een kostelycken schatt, neerstichlick sonder eenighen kost daaraen te sparen, versamelt en bij een ghestelt hebben : wel verstaende, dat d een Oversettinghe door de ander bevesticht, ghebetert ende verklaert worde, ende dat alle dinghen kunnen bescheydelicker ut vele monden, dan ut eenen verstaen worden. Maer nu is het velen menschen leedt, dat daer meer dan eene Oversettinghe te vinden is. Sij roepen, dat de Schriftuere door de menigherley Oversettinghe vervalscht ende twijffelachtig ghemaekt wordt. Nochtans ware dat een onverdraghelicke hooveerdicheydt, dat eenich Oversetter ofte Utleghgher der H. Schriftuere soude meynen, dat die alle dwalen ofte de Schriftuere vervalschen, diese van letter tot letter, niet even also en verstaen, oversetten ende uytlegghen, ghelijck hyse verstaen, overgheset ende utgeleydt heeft. Oock kan men wel een dinck

met verscheyden woorden, ende een sake met verscheyden wijsen van spreken, verklaren. Ende de Gheest Gods en heeft alle gaven der Oversettinge, verklaringe ende duydinghe der Schriftuere, niet in eenen mensche uitghestort: maer ghelijck syne gaven menigherley zijn," enz.

Verder acht hij het niet noodig hiervan veel te zeggen, daar dit voor geene nieuwe overzetting is te houden, maar waarin meestal van woord tot woord de zeer geprezen vertaling van Luther in het Nederlandsch is overgebracht, wat het O. Testament betreft. Hij heeft er echter iets nieuws in aangebracht tot hulp, nut en voordeel van den Lezer. De woordjes „Du” en „Dy” heeft hij gebruikt overal, waar niet tot velen, maar tot eenen gesproken wordt, en de woordjes „Ghy” en „U” gebruikt, waar tot velen gesproken werd. Als voorbeeld hiervan neemt hij Ps. 109 (110), waar hij niet vertaalt „gij zijt priester”, want dan zoude men kunnen meenen, dat er meer zulke priesters waren, maar hij leest „du bist,” om aan te duiden, dat dit alleen op Christus betrekking heeft. Zoo neemt hij ook Matth. 18 en vertaalt „wat gij op aarde binden zult” en zegt, dat, zoo dit woordje „gij” zoowel voor eenen als voor velen gebruikt werd, de onvoorzichtige lezer meenen kan, dat dit niet tot allen, maar tot één alleen gesproken was, gelijk in Matth. 16 Christus alleen tot Petrus spreekt en de paus dit op hemzelve toepast Vervolgens verklaart hij openlijk, dat hij den Bijbel van Luther in een Nederlandsch pak heeft gestoken en daarbij vele andere overzettingen heeft geraadpleegd, alsook de Annotationes Vatabli op den kant heeft gesteld, waar zij met die van Luther verschillen. En omdat Luther geene versafdeeling heeft, heeft hij die van Genève overgenomen; enz. Ook in de orde der Apocr. Boeken heeft hij Genève gevolgd en vele verklaringen op den kant gesteld. Hij eindigt zijn voorwoord met de zinspreuk: „Mijn verwerf is God,” eene zinspeling op zijn naam

Vragen wij naar den aard dezer overzetting, zoo vinden wij hiervan niets in het Woord van den Drukker. Van Wingen zelf heeft zijn naam verzwegen. In het Register van persoons-

en plaatsnamen, van zaken, enz. is echter iets hieromtrent te vinden. Het zijn enkele aanduidingen, die eenig licht over deze editie verspreiden. Zoo geschiedt volgens den auteur de aflaat der zonden door Christus; de evangelische ban is door Christus ingezet en geboden tot reinhouding en bewaring Zijner gemeente en ook tot betering van hem, die gezondigd heeft; biechten zal men aan God en aan Hem de zonden belijden; de Kerk der geloovigen werd geboren door Gods Woord en is door Christus verkregen en gekocht met Zijn bloed; hare leden zijn allerlei geloovige menschen, haar hoofd is Christus; goede predikanten moeten door God gezonden worden en mogen niet anders prediken dan Gods Woord; de zaligheid wordt verkregen door het geloof en de genadige verkiezing Gods; enz.

Behalve in het Register kan men nog aanduidingen vinden in de inhoudsopgaven der Hoofdstukken en in de kantteekeningen. Voegen wij hierbij, dat van Wingen een geestverwant van Utenhove was, die door Prof. Pijper een Zwingliaan, door Dr. van 't Hooft een Bullingeriaan en door Dr. Gobius du Sart een Calvinist genoemd wordt, dan ziet men, dat de Geleerden het hierover niet eens zijn. De waarheid ligt in het midden.

Deze editie staat thans bekend onder den naam van „Deux-Aes-Bijbel” of „den Bijbel van Uilenspiegel.” De eerste naam werd hem gegeven naar zekere kantteekening bij Nehemia 3 en de tweede, omdat deze naam bij Jes. Sirach Kap. 19:5 genoemd wordt

De kantteekening bij Nehemia 3 luidt in haar geheel aldus: „De Armen moeten het kruyce draagen, de Rijken en geven niets. Quater dry, die helpen vrij”. Le Long heeft nog enkele andere kantteekeningen geboekt als curiositeit, welke wij hier echter als van minder belang voorbijgaan.

Wat de kantteekeningen betreft, hierin heeft men meer kwaad gevonden, merkt „De Navorscher” (1852, bl. 367) op dan er in steekt. Prof. Moll, de kantteekening bij Neh. 3 besprekend ¹⁾, meent, dat de bedoeling er van is, dat de meeste lasten op den

¹⁾ Zie „De Navorscher”, 1852.

burger- of middenstand plegen neer te komen, en zoo schemert in deze aantekening een zekere burger trots door, die aan onzen landaard niet vreemd is.

Nochtans, zegt hij, behelst die kantteekening eene bittere waarheid, die wij ook in onze dagen niet zelden gestaafd vinden, zoo menigmaal er opofferingen gevraagd of lasten opgelegd worden. Intusschen is het te begrijpen, dat zulke schimpscheuten tegen de aanzienlijken veel ergernis verwekten en dat dergelijke kantteekeningen niet te pas kwamen in eene Bijbelvertaling.

De heer J. J. Wolfs beaamt geheel, dat de meeste dier populair geschreven kantteekeningen duidelijk den geest des tijds te kennen geven, waarin deze Bijbel het licht aanschouwd heeft, een tijd, welks zeer eigenaardig karakter wij nimmer uit het oog moeten verliezen, waar van het oordeel over zijne voortbrengselen sprake is ¹⁾).

De heer Heringa achtte het zeer belangrijk te weten, welke de laatste uitgave is, waarin deze menigte platheden in den vorm van kantteekeningen opgenomen is. „Ik bezit,” zoo schrijft hij, „een exemplaar, te Leyden bij Jan Paeds in 1599 uitgekomen, waarachter zoowel Datheen's Psalmberijming als de Heidelb. Catechismus aangetroffen wordt, en dat ook, in band en koperen beslag, blijken draagt van lang ter kerkedienst gebruikt te zijn geweest. Het was dan ook de eerste Geref. Bijbel, die, in 1562 tot een geheel geworden, gebezigd bleef tot aan de invoering der Staten-Overzetting. Maar zijn dan ook tot datzelfde jaar toe die vreemde kantteekeningen in wezen gebleven? Wilde men in de 16de eeuw geen Biestkens-Bijbel gebruiken om diens z.g.n. Mennistische richting, of geen Bijbel van Utenhove om diens „*plattere*” taal, waarom dan in eene nieuwere vertaling van Luther's Bijbel uitdrukkingen behouden, die de Nederl. Lutheranen zelven zorgvuldig vermeden hebben?”

De heer Wolfs deelt ook mede, dat een zijner bekenden een Hoogduitsch exemplaar bezat van 1736, waarin deze aanmerkingen onder Neh. 3 : 5: „Die Armen müssen das creuz

¹⁾ „De Navorscher”, 1853.

tragen; die Reichen geben nichts . Das es hat nichts, sechs zink gebt gering, quater drey die helpen frey." De eigenaar er van geloofde, dat de gewone meening ($\frac{2}{1}$ de armen, $\frac{6}{5}$ de rijken en $\frac{4}{3}$ de middenstand) als vrij gezocht beschouwd worden kan. Volgens zijn gevoelen moet er iets diepers in gelegen zijn, nademaal in de voorrede van dezen Hoogd. Bijbel te lezen staat, dat alle de kern-spreuken onder de verzen „sonderbar auf christum zielen!" Dus zien wij ons, zoo schrijft de heer Wolfs verder, hier vanzelf gebracht op de vraag naar de ware beteekenis en den oorsprong van deze geheimzinnige uitspraak: Deux aas en heeft niet, Six cinque en geeft niet, Quater dry die helpen vrij.

Le Franck van Berkhey (Nat. Hist. van Holland) geeft deze paraphrase er van: „De arme heeft niet en de rijke geeft niet, maar de burgerstaat geeft, daar arm en rijk van leeft."

De heer David meent, dat de twee eerste regels aldus te veranderen zijn: Deux Aas en geeft niet, Six cinque en heeft niet; waarop hij de verklaring bouwt, die in deux en aas de geestelijkheid, in cinque en Six de armen, en in quatre en troys den burgerstand wedervindt.

Dezelfde verklaring werd reeds in 1799 bij Weyland in zijn Taalk. Woordenboek gevonden.

In de proeven, geplaatst achter de Vaderlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke zegswijzen, bijzonder aan het landleven ontleend, door J. P. Sprenger van Eijk, leest men bl. 15:

Un as en heeft niet,
Deux as en geeft niet,
Trois en quatre moeten geven,
Daar cinq en six van moeten leven.

Hij leidt dit oude spreekwoord af van het dobbelspel, waarbij de minste worp één of twee oogen is, en zegt tot verklaring, dat het de middenstand is, die de grooten en het gemeen onderhouden moet. Elsevier schrijft: Het versje heeft betrekking tot een spreekwoord, hetwelk ontleend is aan het spel, Passe-dix geheeten. Men vindt dat spreekwoord gebezigd door Pieter de

la Court (zie B. Wittewael: „Het Welvaren der Stad Leyden”), alwaar op bl. 71 gelezen wordt: „Het is oversulks niet door Rijkdom, maar door magt, dat kleinen van grooten worden gegeten. Want rijkdom zonder magt is een hooyberg, die de magtigen berooven en de armen bestelen. Six cinq geeft niet, deux aas heeft niet, maar quatre trois moet geven, daar six cinq en deux aas van moet leven, is een waarachtig spreekwoord”

V. VERSPREIDING VAN DEZEN BIJBEL TOT 1637.

De eerste herdruk van dezen Bijbel ¹⁾ verscheen zeer waarschijnlijk te Frankfort bij van Dueren ²⁾ in 1565. De tekst is volkomen dezelfde als die van 1562, alleen is de taal op enkele punten wat gemoderniseerd.

Gillis van der Erven, eigenaar van dezen Bijbel, was verontwaardigd, dat men dit zonder zijne voorkennis of goedkeuring gedaan had. Terstond besloot hij zijn Bijbel te herzien en te herdrukken. Dit deed hij zelf, want Godfried van Wingen had Embden verlaten en was naar Londen vertrokken ³⁾. De verbeteringen bestonden echter slechts hierin, dat hij het onderscheid tusschen enkel- en meervoud (U en Ulieden bijv.) beter deed uitkomen. Reeds in Mei was hij gereed en wendde hiermede de gevreesde schade voor zijne drukkerij af. Van nu aan werd deze Bijbel *de Bijbel*, en is op ruime schaal, behoudens de verbeteringen en toevoegsels, die nu en dan aangebracht werden, tot 1637 verspreid. Zelfs is deze Bijbel door sommige Synoden

¹⁾ Waarschijnlijk zijn de Profeten, de Apocr. Boeken en het N. Testament in 1564 gedrukt en het overige in 1565.

²⁾ Le Long meent dit, omdat de Nederl. vertaling van de werken van Tauler dezelfde lettersoort en hetzelfde zinnebeeld op den titel heeft en bij van Dueren gedrukt is.

³⁾ Dr. Vermeer: „De Synode te Embden,” bl. 32.

aanbevolen ¹⁾ om te gebruiken, totdat de nieuwe overzetting gereed zoude zijn.

Opmerkelijk is het, dat de Lutherschen de aanstootelijke kanteekeningen in de oudste drukken hebben weggelaten, ofschoon zij ze in de latere en grootste weder hebben opgenomen, en dat vele Gereformeerden ze langen tijd behouden hebben. Prof. Heringa vroeg reeds in 1852 („De Navorscher”) tot hoelang die kanteekeningen in wezen gebleven zijn en waarom die door de Gereformeerden werden behouden, daar de Lutherschen die vermeden hebben; doch zij, aan wie de Professor dat vroeg, en op wier weg dit lag te onderzoeken, bleven het antwoord schuldig. Er zijn sommige edities, die deze aanstootelijke kanteekeningen hebben weggelaten; o. a. de Bijbel van Jasper Troyen te Antwerpen; die leest slechts: de armē moeten het cruyce dragen, de rijkē en gheven niets; maar andere uitgaven hebben ze nog lang behouden.

Nu zoude het hoogst belangrijk zijn voor de kennis van den kerkelijk-godsdienstigen toestand dier jaren, zoo wij betrekkelijk nauwkeurig konden aanwijzen waar en met welk succes deze vertaling is verspreid geworden. Ook zoude het onderzoek naar de dogmatische richtingen dier tijden, zooals deze in de voorredenen, opschriften, annotaties en gewijzigde teksten tot uitdrukking komen, wenschelijk zijn, doch dit onderzoek worde overgelaten aan den kerkhistoricus en den dogmaticus.

Wij moeten ons beperken tot een algemeen overzicht, maar dat toch ook wel iets te denken en te vragen geeft. De breede lijsten van Geref. uitgaven, door Le Long en Prof. Doedes verzameld, liggen vóór ons als geraamten, die op overkleeding wachten. Een vluchtige blik op deze uitgaven is slechts noodig om al aanstonds den indruk te ontvangen, dat van Embden de victorie begon. Was Antwerpen de hoofdzetel, door Rome tot zwijgen gebracht, God had eene andere plaats verkoren, waar de werkzaamheid opnieuw en met vernieuwde kracht

¹⁾ Zie „Acta Reitsma”, II, 447.

zoude begonnen worden en nu voorgoed aan Rome het hoofd zou blijven bieden.

Ofschoon op de wijze, waarop hier de H. Schrift verspreid werd, veel valt aan te merken en Kerkbegrip en dogma onderscheidene fracties te voorschijn riepen en op eigene wegen deden gaan, blijft toch deze plaats in de geschiedenis der Protestantsche Bijbelvertaling eene eereplaats innemen. Opnieuw aldaar begonnen en overgebracht op Hollandschen bodem, werd deze werkzaamheid met kracht en volharding voortgezet. De Zuidelijke Nederlanden bleven echter door Rome beheerscht, zoodat Noord-Nederland het eigenlijke terrein werd, waar de Bijbel zijne goddelijke kracht ontwikkelen en zijn geestelijken zegen blijvend mededeelen kon.

Na Embden is het Dordrecht, dat in ons land de rijen der Geref. Bijbeluitgaven ¹⁾ opende. Hier verschenen van Geref. zijde tusschen de jaren 1571 en 1632 eene editie van den geheelen Bijbel en eene uitgaaf van het N. Testament gemiddeld om de twee jaren; Leiden volgde spoedig dit voorbeeld en gaf sinds 1573 $\pm$ 27 Bijbels en ruim 20 Nieuwe Testamenten in 50 jaren; te Delft verschenen $\pm$ 11 Bijbels en 6 N. Testamenten van 1579 tot 1612; te Amsterdam ruim 40 Bijbels en bijna zooveel N. Testamenten in de jaren 1583—1636; te 's-Gravenhage in 35 jaren, 1585—1619, $\pm$ 8 Bijbels en $\pm$ 5 N. Testamenten; te Haarlem eene editie in 1596; te Rotterdam twee uitgaven in 1612 en 1613; te Nijmegen eene in 1630; te Enkhuizen eene in 1621; te Kampen eene in 1612; te 's-Hertogenbosch eene in 1619; te Middelburg vier (?) tusschen 1591 en 1621 en te Hoorn twee edities van het N. Testament.

In de Z. Nederlanden is slechts één N. Testament, voor zoover wij weten, verschenen, en wel te Antwerpen in 1614.

Zoo is te Dordrecht, Amsterdam, Leiden en Delft het meest gearbeid

Al werd deze Bijbel in die jaren op ruime schaal verspreid,

¹⁾ Wij spreken thans niet van de andere Protestantsche edities.

men meene echter niet, dat hij algemeen gewenscht werd. Ofschoon door zeer velen begeerd, dikwijls herdrukt en zelfs door Synoden aanbevolen, namen toch de bezwaren er tegen gaandeweg toe. Zijne kanteekeningen en zelfs zijn tekst werden niet onberispelijk bevonden, zoodat van lieverlede verbeterde uitgaven verschenen, waarvan sommige zeer vele lezers vonden. Wij mogen dit toeschrijven aan de zucht bij de Gereformeerden, om Bijbelboeken in nauwkeuriger overzetting dan die van Luther te bezitten.

VI. VERBETERDE UITGAVEN.

De eerste verbeterde uitgaaf is het N. Testament (120) van 1567. Het heeft titel, tekst en inhoudsopgaven der Capita behouden, doch de kanteekeningen door nieuwe vervangen en er aan bijgevoegd een „Kalendier Historiae”, met de jaarmarkten van verschillende landen, steden en vrijheden.

Men weet niet, waar en door wien het gedrukt is, daar dit is verzwegen. Het heeft de oude kanteekeningen over boord geworpen en in plaats daarvan de annotaties van Marloratus overgenomen. Marloratus was predikant geweest te Rouaan, doch was daar bij de inneming van de stad gevangengenomen en op bevel van de connetable Anna de Montmorency en van François Hertog van Guise den 30sten October 1562 opgehangen ¹⁾. Zijne weduwe is daarop naar Engeland gevlucht, waar zij en hare kinderen door de Waalsche Gemeente liefderijk zijn opgenomen.

Hij was in zekeren zin de geestelijke vader van Feugeray, geboren te Rouaan en eersten officieelen Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te Leiden ²⁾.

Deze Feugeray was wegens de gruwelen van den Bartholomeusnacht ook naar Londen gevlucht, waar hij de weduwe van zijn vriend Marloratus terug vond. Ook Petrus Lozelerius

¹⁾ Zie Th. Beze: „Pourtraits des Homes illustres.”

²⁾ Zie Sepp: „Godgel. Onderwijs”, I.

Villerius was een vriend en collega geweest van Marloratus, en is bekend als raad en hofprediker van Prins Willem I¹⁾. Beiden, èn Feugeray èn Loseleur, behoorden niet tot de Calvinistische drijvers, en omdat Marloratus hun hooggeëerde vriend was, wiens arbeid na zijn dood in 1574 te Londen is uitgegeven, doet dit ons reeds vermoeden, dat hij ook niet tot de ultra's behoord heeft. Zijne annotaties vond men in den Bijbel te Genève in 1565 gedrukt en zijn in het Nederlandsch overgezet door I. A. (?) den 29sten Oct. 1567. Deze kantteekeningen zijn voor den dogmaticus hoogst belangrijk. Wij willen slechts een enkele proef daaruit leveren, om dit aan te toonen. Bekend is de plaats: 1 Tim. II: 4, daar vertaalt Embden (1562—1565) „alle” en verwijst naar 2 Petr. III: 9, doch dit doet Marloratus niet; hij teekent aan: dat is: Van alle staten ende conditien (dus *allerlei*). Embden voegt bij 1 Joh. II: 2 tot opheldering de teksten Kol. 1: 20 en 1 Joh. IV: 10, doch Marloratus teekent aan: „Te weten: Voor alle de ghene die het Evāgelium door het gheloove aennemē: Want hoe wel dat deze verdienste Christi voor de heele werelt genoegsaem is / so en salse nochtans niemāt ghenieten / ten sij dat hijse ontfangt. Nu is het geloove den middel des ontfanghens: Soo volcht dan hier ut / dat dese weldaet voor den Gheloovigē alleene bereyt is.” Bij Hand. 13: 48 teekent Embden niets aan, doch Marloratus verklaart hier de laatste zinsnede aldus: „Nademael de sommige alleenlijck gheloofden / so volcht daer ut / dat se niet al totten eewigen leven gheordineert en waren. Ghelijck oock het gheloove den vercorenen eyghen is / ende niet de ander.” Embden heeft bij Rom 11: 7b slechts bij „vercorenen” aange-teekend: „Griecx, verkiesinghe heeft,” maar hier staat de kantteekening: „wiens salicheyt op de eenige onverdiāde genade Gods ghefundeert is.”

Dit N. Testament heeft veel debiet gevonden, want het is te Leiden, te Delft en op andere plaatsen meermalen herdrukt.

¹⁾ Zie „Gids,” 1846, II, bl. 79, etc.

Te Dordrecht verscheen een complete Bijbel. Alleen vóór het N. Testament staat een jaartal (1572). Naar alle waarschijnlijkheid is het O. Testament in 1571 gedrukt, doch uit vrees voor den Spanjaard niet uitgegeven. Toen echter deze stad in '71 het Spaansche juk afschudde, is terstond het N. Testament ter perse gelegd en zijn beide deelen onder privilegie der Staten vereenigd in den handel gebracht.

Le Long neemt aan, dat deze Bijbel bij Canin te Dordrecht gedrukt is. Dit blijkt, zegt hij, o. a. uit het merk op den titel, dat ook vóór Casper Olevianus' verklaring van het Chr. Geloof van 1581 staat en Canin als drukker noemt. Canin moet toen te Dordrecht gewoond hebben, want hij was ouderling der Ger. Gemeente ¹⁾.

Deze Bijbel is wat tekst en annotaties betreft geheel naar de Embdensche editie gedrukt; de argumenten, die bij elkaar vooraan stonden, zijn hier afzonderlijk vóór de Boeken gebracht, en na het groote Register is een ander geplaatst van de verklaringen der Hebr. en Gr. eigennamen, enz.; ook zijn hierin (en dit is v.n.l. het nieuwe) de Ps. van Datheen, de gebeden van Marloratus, de Chr. Catechismus, enz. opgenomen

Te Leiden ging men verder. Jan Paedts Jacobszoon, boekdrukker en poorter dier stad, wonende „op den hoek van de blauwe steen”, legde in 1581 een complete Bijbel ter perse. Met de privileges van de Staten van Holland en Brabant voorzien en met een opdracht aan „Schout, Burgermeesteren, Schepenen en Raat der Loffelyker Stadt Leyden,” onderscheidde zich deze uitgaaf reeds aanmerkelijk van den Bijbel van Embden. Doch dit was het eenige niet. Jan Paedts had reeds te voren een N. Testament uitgegeven, waarin hij in margine de verklaringen van Marloratus had geplaatst. Deze aantekeningen waren bij velen zeer in den smaak gevallen, en daardoor aangemoedigd, was hij besloten tot een nieuwen druk van den geheelen Bijbel. Hierin werd hij geholpen door

¹⁾ Zie ook Ledeboer.

P. H(ackius), die als overzetter zich in eene der voorredenen bekend maakt en de wijze der bewerking van deze editie mededeelt. In zijne „Voorrede aan alle Liefhebberen des Godlijcken Woordts” bestraft P. H. eerst de ondankbaarheid der menschen omtrent Gods Woord en richt vooral zich tot hen, die de Bijbelsche Geschriften met „groote bespottinge, verachtinge en walginge” behandelen; daarna deelt hij mede, dat hij de annotaties der kerkendienaren te Genève, voorkomende in de edities van Jan Crespin (1564) en van F. Jaquy (1562), die nog niet in het Nederlandsch waren vertaald, had overgenomen, doch in den tekst van Embden geene veranderingen had aangebracht.

Nu lezen wij in de Acta der Synode te Rotterdam (25 April 1581): „Dese vergaderinge oyck geadverteert sijnde, dat in de Classe van Leyden een bibel voirhanden is mette annotatien opte marge, waerinne lichtelick vergryp soude mogen vallen ende den ketteren oorsaeck gegeven worden daeruut yet te nemen om te calumnieren, ten ware alles bedachtsaem ende rypelick gevisitiert worde, soe is geadviseert, dat de classe van Leyden van deser vergaderinge wegen door Valerium Tophusanum sal vermanet worden opsicht te nemen, dat in heuren classe nyet toegelaten en worde, daer der Kercke Christi schade uut soude mogen komen ende de generale synode oorsaeck soude mogen hebben te clagen” ¹⁾.

De hier bedoelde Bijbel kan geen andere zijn dan deze van Paedts (1581), daar te Leiden wel een verbeterd N. Testament was verschenen, doch in deze jaren nog geen complete Bijbel was gedrukt.

Wij weten niet of de Bijbel van Canin door de Synoden van Z.-Holland is onderzocht; wij betwijfelen het, want Canin was bij haar een persona grata en dit was Hackius niet. In welk eene verhouding Jan Paedts tot de Kerkbesturen heeft gestaan, is ons onbekend, doch daar hij dezen Bijbel opdroeg aan Schout, Burgemeesteren, enz. der „loffelyker” stad Leiden

¹⁾ Zie Reitsma en van Veen: „Acta”, II, 199.

en in deze opdracht vermeldde, dat deze uitgaaf voornamelijk strekte tot lof van de Regeering voor het stichten der Hoogeschool en voor de keuze van Lambert Danaeus, vermoeden wij, dat hij bij haar goed stond aangeschreven. Ook Hackius stond hoogstwaarschijnlijk aan de zijde der burgerlijke overheid, want een paar jaren later werd hij zelfs in de commissie gekozen, die op verlangen van Coolhaes door den Magistraat was aangewezen om tegenwoordig te zijn, toen Coolhaes door Cornelius en een ouderling vanwege het kerkbestuur zoude vermaand worden ¹⁾.

Zoo wordt het dan begrijpelijk, dat de Synode van Z.-Holland, al waren de annotaties van Marloratus reeds eenige jaren bekend en was de Luthersche Bijbel niet aan verdenking onderhevig, zich wilde overtuigen of er ook iets in was, wat naar „ketterij, enz.” rieken kon.

Of Valerius Tophusanus zich van de hem opgedragen taak heeft gekweten en of de Classis van Leiden dezen Bijbel heeft gevisiteerd, hebben wij niet nader onderzocht. Wij weten alleen, dat deze editie in 1581 is uitgegeven en veel aftrek gevonden heeft, want binnen enkele jaren was de oplaag geheel uitverkocht, zoodat Hackius in zijn herdruk van 1591 met blijdschap kon schrijven: „Goddank, deze mijn arbeid is niet ijdel en te vergeefs geweest!” ²⁾

Tien jaren later (1591) nam Hackius, aangemoedigd door het debiet en aangespoord door „eenige goede ende de H. Schriftuere beminnende Vrienden,” zijn Bijbel weder ter hand om hem te verbeteren.

Had zijne eerste editie onder verdenking gelegen, dat was thans geheel anders geworden. Hij had eene belangrijke geschiedenis doorleefd. In 1587 was hij nog de „ketter”, die voor een zekeren tijd wegens zijne partijstelling in de kwestie-

¹⁾ Zie Rogge: „Coolhaes”, I, 222.

²⁾ Op den titel staat een ovaal figuurtje en in 't midden er van een stad in 't verschiet en David strijdende tegen Goliath met dit omschrift: „Hy heeft geweld. gedaen door zynen arm, ende de hoveerdige in haeres hesten gedachten verstroyt”, doelende waarschijnlijk op 't ontzet der stad in 1574.

Coolhaes van zijne bediening was geschorst, die echter de vermaning van Kerkeraad en Classis had veracht, gelasterd en gescholden, ja zelfs uit oppositie zijn kind te Wassenaar had doen doopen. In 1590 echter met het kerkbestuur weder verzoend, was hij zelfs in hetzelfde jaar nog met de inspectie over de Classis van Leiden belast ¹⁾.

Zijn Bijbel verscheen weder bij Jan Taedts Jacobszoon met Privilegie van drie jaren. Deze editie is een „ververschte” herdruk van 1581 met enkele verbeteringen, enz.

In 1598 verscheen te Dordrecht een N. Testament bij Canin met correcties van Jan van Neerson (Naeranus), Gereformeerd predikant aldaar. Door Canin hiertoe aangezocht, had Naeranus eenige correcties gemaakt door de vertaling met den Grieksch en Latijnschen tekst van Beza en van Montanus te vergelijken. Canin nam echter slechts enkele verbeteringen over, waarmede Naeranus à contre coeur genoeg nam. Zes jaren later herdrukte Canin dit N. Testament, doch had nu geene bezwaren meer om alle correcties op te nemen, want hij had bespeurd, dat de vorige uitgaaf buiten verwachting geslaagd was. Velen toch waren te zeer overtuigd geworden, dat in de gebruikelijke vertaling drukfouten talloos waren en de versies niet overal met den grondtekst klopten ²⁾

Jan Evertsz. Cloppenburg, te Amsterdam, gaf in 1604 (1603—1604) een Bijbel uit, die ook hier verdient vermeld te worden. Deze Bijbel was het werk van Plancius, Geref. predikant aldaar. Hij had de Embdensche editie aangevuld met kaarten en het „Woord tot den Lezer” een weinig gewijzigd, doch den tekst woordelijk behouden.

Cloppenburg had niet tevergeefs den naam van Plancius aan zijne uitgaaf verbonden. Hij was een algemeen bekend, geacht en geleerd man. Zelfs in het buitenland had zijn naam

¹⁾ Zie Reitsma en van Veen: „Acta,” III.

²⁾ Zoo vertaalt Matth. 11:28 „want”; ook in de Brieven komen vele veranderingen voor.

eën goeden klank. Hij had de Kerk onder 't Kruis gediend, was „een sieraad” der Gemeente, en in de leer „Calvinistisch zuiver” ¹⁾.

Reeds toen deze Bijbel ter perse zou gelegd worden, was dit aan de partic. Synode te Enkhuizen (1603) bekend, en men vreesde, dat daardoor „de overzetting uit naam der Kerk” zoude „in kleinachting gebracht of belet” worden.

De Gedeputeerden van Gelderland, Z.-Holland en Groningen wilden, dat eerst de titel en de voorrede aan de Synode of aan hare Gedeputeerden zouden gezonden worden om approbatie. Er werd besloten, een paar personen terstond naar Amsterdam te zenden, om met Plancius en den drukker hierover te spreken, en zoo zij accoord troffen, permissie te verleen.

De heeren Fontanus en Bogardus werden met deze zending belast. Zij zouden eerst met Plancius afzonderlijk handelen en zoo dit tot geen bevredigend resultaat leidde, zich dan tot den kerkeraad van Amsterdam wenden.

Ons is niet bekend of zij mondeling met Plancius geconferreerd hebben; wel hebben zij met hem over deze zaak gecorrespondeerd, want hun brief aan Plancius is bewaard gebleven en is afgedrukt in de Kroniek van het Hist. Genootschap te Utrecht 1868. Wij deelen hem hier in zijn geheel mede, om de hist. bijzonderheden, er in vermeld:

„Eersame, goetgunstige lieve broeder. Wij kunnen u E. niet bergen, hoe dat wij gewaerschout zijn door zeker schrijven, ooc ut een andere Provincie, hoe dat uwe E. soude voorhebben eenen nieuwen bibel te laten drucken in de Nederl. tale, daerin uwe E. eenige veranderingen soude maken, ooc in de oversettinge selve. Dwelc niet alleene ons, maer ooc anderen broederen, ooc in andere Provincien, gelijc als ut het boven-gemelde schrijven blijct, seer vreemt dunct, overmits niet alleene in verscheidene voorg. synoden geresolveert is, gelijk uwe E. weet, hoe dat de nieuwe translatie voorgenomen sal worden,

¹⁾ Zie Sepp, A. W., bl. 212.

ende deselve bij den broederen daartoe bestemd ¹⁾ gedaen sijnde bij uwe E. ende andere broederen, die in andere provincien daartoe verordent sijn, oversien sal worden; maer ooc is bij deselve vergaderingen synodaal goet gevonden geweest dat daerentusschen geen andere vernieuwinge oft veranderinge in de translatie voorn. en sal voorgenomen worden bij iemant uit particulier, gelijc ooc voor dese bij deselve synod. verg. is resolveert, dat geen schriften in de theologie tzij getranslateert ofte van nieus gemaect sullen worden ende in druck uitgegeven, sonder te vooren bij de Gedeputeerde der Synodi oversien te sijn: hoeveel te meer dan in de translatie van den bibel selve behoort tselve onderhouden te werden in allen gevalle? Uwe E. kan ooc wel verstaen, wat inconvenienten daerut soudén volgen, wanneer nu eenige veranderingen in de translatie gedaen werde, al waers maer in eenige woorden, ende daerna wederomme een andere oversettinge in den name der gemeene kercken in druc quame, n.m.l. dat die verscheyden theyt der vernieuwinge des texts vele calumnien ende opsprake soude onderworpen sijn; dat ooc daerdoor andere mede vervoert soudén worden na haren sin eenige veranderinge te doen, ende datter also eyndelijc sovele oversettingen sullen gevonden werden als Provincien oft ooc steden. Daeromme bidden wij uwe E. van desen voorgenomen werk stille te willen staan, ende soo uwe E. eenige bijzondere aenmerckingen heeft aengaende de oversettinge, deselve te willen sparen totdat, volgende de resolutie des Synodi, de oversettinge daerin van wege der gemeene kerken geaerbeydet wort, uwe E. sal toegesonden werden, om bij deselve oversien te werden” . . .

De zooeven genoemde Cloppenburg gaf weder een verbeterden Bijbel uit in 1614 te Amsterdam ²⁾. Volgens het Voorbericht was dit „eene nieuwe Editie ende druk van den Neder-

¹⁾ De prov. Synode van Z.-Holland had het werk der Bijbelvertaling na Mar-nix' dood aan Cornelius, Helmichius en Rogge opgedragen.

²⁾ Achteraan staat: bij Nic. Biestkens.

landschen Bijbel." Hierin was hij geholpen door A. Dooreslaer, predikant te Enkhuizen. Het nieuwe van dezen Bijbel bestond hoofdzakelijk in eenige annotaties van „sommige uitnemende en in de Geref. Kerk van J. Chr. uit hunne geschriften welbekende lichten." Die „welbekende lichten" waren: Imm, Tremellius, een bekeerde Jood, Fr. Junius van Heidelberg en Leiden, Theod. Beza van Genève, en Joh. Piscator te Herborn. Tremellius was in ons land geen onbekende. Hij stond zelfs in zulk een goeden naam, dat Canin te Dordrecht octrooi had aangevraagd om den Bijbel van Tremellius in het Nederduitsch te mogen drukken, en aan de Synode van Dordrecht (1590), die met dit plan was ingenomen, haren invloed bij de Overheid te doen gelden, om hem van haren geldelijken steun te verzekeren.

Ook werd hier Piscator genoemd, een Geleerde, bij velen niet bekend, doch waardig meer bekend te worden. Wij komen straks op hem terug, als wij het plan van Baudartius bespreken, want aan zijn persoon is een belangrijke historie verbonden en zijn invloed was in ons land groot.

Te Middelburg verscheen in 1617 bij van de Vivre een N. Testament, door Faulkelius verbeterd.

Le Long heeft er niet die aandacht aan gewijd, die het verdient. Dat Amama het zelfs prees en het correcter keurde dan de oude overzetting, zegt reeds veel. Meer zegt het nog, dat deze Geleerde het in zijn Bijbel van 1625 „gevolgd" heeft. Dit N. Testament is in hoofdzaak het werk van Faulkelius, Gereformeerd predikant te Middelburg ¹⁾. Hij was een bijzonder werkzaam en geleerd man en met een groote zelfstandigheid van karakter. Hij kende het Hebreeuwsch en Grieksch zeer goed. Het was zijn plan niet, de oude overzetting op zijde te dringen, maar van deze eene opnieuw herziene uitgaaf te bezorgen.

Of hij vorige overzettingen geraadpleegd heeft, weten wij

¹⁾ Zie over Faulkelius: „Ned. Arch. Kerkgesch.", IV.

niet, wij mogen het aannemen; zeker is het, want hij zegt het zelf in de Voorrede vóór zijne uitgave, dat hij de Hoogd. Bijbelvertaling van Piscator en de geschriften van Amandus Polanus heeft gebruikt. Ja, wij mogen niet zonder grond aannemen, dat alle Bijbelvertalingen, die nog in zijne nagelaten boekverzameling gevonden worden, door den vlijtigen man met veel zorg zullen zijn opgeslagen, wanneer hem in de Nederd. vertaling van 1565 een woord verdacht voorkwam of eene spreekwijze niet zoo scheen uitgedrukt te zijn, als, naar zijn inzien, het oorspronkelijk taaleigen vorderde. Hij heeft zich niet tot het bewuste werk gezet dan na voorzien te zijn van die middelen, welke *destijds* hem de meeste diensten konden bewijzen, en vooral, om ons geloof te doen slaan aan de op den titel uitgedrukte verzekering, dat namelijk deze zijne Nederd. uitgave van het N. Testament „naar de beste overzettingen neerstelick oversien” was.

Enkele verzen deelen wij hier uit zijn N. Testament mede. Matth. 27 : 41 laat „ende Phariseën” weg; 26 : 33 „nochtans” cursief gedrukt; Joh. 10 : 14 „schapen” en Hebr. 12 : 24 „bloed” cursief gedrukt; Matth. 5 : 9 „vredemakers” in plaats van „vreedsamen”; Hand. 9 : 22 „en maeckte de Joden beschaemt”; Hand. 18 : 4 „ende overede beyde...”; Filipp. 1 : 23 „om te verhuysen”; Hebr. 10 : 23 „Laet ons de belijdenisse onser hope (vast) houden zonder wankelen”. De oude overzetting behoudt in Matth. 24 : 41 de woorden „ende Phariseën”; 26 : 33 „nochtans” niet cursief; Joh. 10 : 14 en Hebr. 12 : 24 de geciteerde woorden ook niet cursief; Matth. 5 : 9 „vreedsamen”; Hand. 9 : 22 „beroerde de Joden”; Hand. 18 : 4 „vermaende”; Filipp. 1 : 23 „verscheyden (van den lichame)”; Hebr. 10 : 23 „onbeweghelicke belijdinge”; enz.

Ook ging hij zelfstandig te werk bij het verdeelen der Capita. Bijv. 2 Kor. 6 heeft in de oude overzetting 18 verzen en eindigt met de woorden: „Ende ick sal ulieden tot een Vader wesen”, enz., doch Faulkelius voegde hier nog bij het begin van Kap. 7; Kol. 3 heeft in de oude overzetting 25 verzen; Faulkelius voegt hier nog een vers van het volgende

Hoofdstuk aan toe. Zoo deed hij ook met de versafdeeling. Joh. 9 : 35 en 36 is één vers; zoo ook Joh. 12 : 10 en 11; Joh. 20 : 30 en 31; Rom. 7 : 25 en 26; enz.

Hij maakte ook splitsing. Joh. 19 : 24 deelt hij bij „die daer segt” in tweeën; 2 Kor. 11 : 21 eindigt bij „swaeck waren geweest”, enz.

De Hoogl. Amama was, gelijk wij reeds memoreerden, zeer met Faulkelius' arbeid ingenomen, en dit oordeel van dezen Geleerde is juist daarom van beteekenis, omdat Faulkelius een voorvechter der Contra-Remonstranten was en Amama deze zienswijze niet deelde. Uit de genoemde versies, die nog met zeer vele zijn te vermeerderen, blijkt ons, dat Faulkelius wel de oude overzetting tot grondslag van zijn arbeid genomen heeft, doch er ingrijpende veranderingen in heeft aangebracht.

Ook heeft Faulkelius getracht een gedeelte van het O. Testament te verbeteren. Hij onderscheidde zich hierin van de andere overzettingen, dat hij den Hebr. tekst tot grondslag zijner vertaling legde.

Als wij zijne overzetting, zoowel des O. als des N. Testaments, lezen, is het opvallend hoe schroomvallig trouw hij zich beijverd heeft, om overal het oorspronkelijke geheel terug te geven. Vandaar dan ook, zoo zegt men, dat vele Hebr. en Hebr.-Grieksche spreekwijzen in zijne overzetting voorkomen, en men alomtebemerkt oude Oostersche oorkonden vóór zich te hebben. Was het echter, dat het Nederd. taaleigen, alsmede de duidelijkheid, eene kleine afwijking vorderden, dan zagen wij hem ook hieraan voldoen, en zijne vertaling werd er des te verstaanbaarder door, ja, op sommige plaatsen zelfs schoon en krachtig. Voorts ontdekken wij ook, dat hij vroegere vertalingen met zorg en onpartijdigheid raadpleegde, en, ofschoon hij veelal de voorkeur gaf aan die van Piscator, deze nochtans niet uitsluitend volgde¹⁾. Wat zijne annotaties betreft, deze dragen den stempel van den geest zijner eeuw; sommige zijn van polemischen aard en moeten dienen om de gevoelens der

¹⁾ Zie „Ned. Arch. Kerkgesch.”, IV.

Roomschen, Doopsgezinden en Remonstranten te wederleggen.

De taal is Zeeuwsch; bijv. hij spreekt van Heli, Hamaleck, Habadja, eerlickheydt (heerlijkheid), enz. Daarbij stuit men soms op pleonasmen, bijv. „het doode aes” (Gen. 15 : 11) en „goed-gonstige weldadigheid” (Gen. 21 : 23); op vreemde zegswijzen als: „geschoffeerd had” (Gen. 34 : 5) en „provande al opg’eten hadden” (Gen. 43 : 2); enz.

Omtrent het manuscript van zijne bewerking van de Geschiedkundige Boeken des O. Testaments deelt men ons mede, dat het uit 2 deelen in groot folio bestaat. Vóór het eerste deel, bevattende de vijf Boeken van Mozes, staat op het titelblad: „uyt de Hebreusche spraecke, daerin die oorspronckelik van Mose bescreven zijn, trouwelick in Nederduytsch vertaelt ende overgeset door Hermannum Faulkelium Brugensem ende Dienaer der Gemeeynte Jesu Christi tot Middelburgh in Zeeland,” en aan den voet daarvan met kleine letters: „Middelburgh in Zeelandt. Geschreven met eygen handt Hermannii Faulkelii.” Verder wordt aan het slot van het tweede deel, inhoudende Jozua en Esther, gelezen: „πάντοτε δόξα Θεῷ. Absolvi σύν Θεῷ discriptionem librorum historicorum hujus translationis ex fontibus Hebraricis 17 Julii anno a salutifero virginis illius partu 1624.”

Dit manuscript is bijzonder fraai geschreven; het munt uit door netheid en keurige letter en door vele bijzonderheden, door hem in acht genomen. Zoo bijv. heeft hij overal het cijfer en de eerste letter van elk Caput, de inhoudsopgave, het woord *somma*, alsmede die woorden en spreekwijzen, welke, ter verduidelijking van den zin, in den tekst ingelascht en mitsdien doorgaans tusschen twee haakjes geplaatst worden, met rooden inkt geschreven.

Dit manuscript is een „pronkstuk van pennekunst” en wie het Provinciaal Museum bezoekt, zal zich er van kunnen overtuigen, dat dit geen grootspraak is.

Eenige jaren later beproefde S. Amama ook een verbeterden Bijbel onder het volk te brengen.

Hij was Professor in de Oostersche talen te Franeker en was een leerling en vriend van Drusius. Drusius heette „een Ariaan en een Arminiaan” en omdat Amama tegen deze blaam, op zijn leermeester geworpen, protesteerde ¹⁾, werd hij niet waardig gekeurd zijn dienst te leenen bij de nieuwe overzetting, die de Synode had ondernomen. „Zoo ooit iemand op waardige wijze zich gewroken heeft, Amama zij genoemd; lang eer de gekozen vertalers zich te Leiden tot den gemeenschappelijken arbeid vereenigd hadden, zond hij in het licht een hoogst nuttig boek; niemand meer ten bate dan hun, die geroepen werden om de Boeken des O. T. in onze taal naar den oorspronkelijken tekst over te brengen” ²⁾. De lange titel omschrijft den inhoud volkomen: „Bijbelsche Conferentie, In welcke de Nederlantsche Oversettinghe des Bybels / die eertijts uyt de Hoogh-duytsche D. D. Lutheri int Nederlandtsch ghestelt / ende tot noch toe in de Nederlandtsche Kercken ghebruuyckt is / van Capittel tot Capittel aen de Hebreusche waerheyt beproeft / ende met de beste Oversettinghen vergheleken wort / namelijk met de” enz.

In 1623 zag dit boek te Amsterdam bij Jan Jansz. het licht, verrijkt met een „dedicatiebrief” en „voorreden,” die van geleerdheid niet alleen, maar ook van wijsheid, sprekende proeven bevat.

De schrijver bewijst, het geheele O. T. doorloopende, hoe weinig de bestaande en gebruikt wordende vertalingen den zin van het oorspronkelijke wedergeven, en tegenover den kreet der onverstandigen, die de ondernomen taak van het vervaardigen der z. g. n. Staten-overzetting afkeuren, houdt hij vol, dat hunne ergernissen slechts voorgewend zijn en geene teekenen zijn van zwakheid, maar veel meer van blindheid of hardnekkigheid. Hij beweert, dat zulke personen de papisten rechtvaardigen, „die in de alderminste saken, int

¹⁾ Zie zijne „Commentatiuncula ad celebrem illum locum Proverb. VIII: 22, in qua”, etc.

²⁾ Sepp, A. W., II, 7.

Pausdom eens aenghenomen, so obstinaet zijn," en hadden de eerste Reformateurs naar zulke zwakken omgezien, „ik ben versekert," zoo laat hij zich hooren, „dat wij tot noch toe midden in de duisternissen des Pausdoms souden hebben ghestoken" ¹⁾.

Ja, hij deed meer; in 1625 verscheen de door hem bezorgde uitgaaf des Bijbels ²⁾. Zijne vrienden hadden gewild, dat hij de annotaties van den Italiaanschen Bijbelvertaler Prof. Deodatus zoude overzetten en ze met de gewone Nederlandsche vertaling uitgeven, doch aan dit verlangen had hij gemeend niet te kunnen voldoen.

Hij verwachtte, dat de nieuwe en lang verbeide overzetting door de Staten-Generaal zoude bespoedigd worden, doch daar dit niet erg vlotte, had hij zich nu door den boekverkooper H. Laurensz., te Amsterdam, laten vinden om den Bijbel van P. Hackius te verbeteren. Op de oude overzetting had hij veel aan te merken; zij was vol drukfouten; de Hebr. tekst was volgens hem gecurrupteerd; zij bevatte in margenie leerin- gen, geheel met Gods Woord in strijd, enz., enz., en had nu in deze editie vele der oude aantekeningen weggelaten en in plaats hiervan eenige annotaties van Piscator, Junius en van Deodatus opgenomen. Den tekst echter had hij zoo goed als onveranderd gelaten, omdat hij het „loffelyck werck van de Nieuwe Oversettinge niet wilde beletten of retardeeren", want hij had zijne Bijbelsche conferentie met het bepaalde doel uit- gegeven, om „dat hoog-noodig werk" te bevorderen ³⁾. . . .

De eerste uitgaaf was bijzonder in den smaak gevallen. In weinige jaren was de geheele oplaag van 1300 exemplaren uitverkocht. H. Laurensz. wilde echter nog meer verbeteringen aanbrengen. Daartoe vond hij hulp bij zijn broeder Jacobus,

¹⁾ Zie Sepp, A. W., II, 7.

²⁾ In sommige exemplaren staat, dat hij te Dordrecht bij Boels, in de meeste, dat hij te Amsterdam bij Hendrik Laurensze is gedrukt.

³⁾ Zie Voorrede.

predikant te Amsterdam, welbekend exegeet en „berucht tegenstander van Grotius.” Amama had deze tweede editie nog mogen herzien kort vóór zijn overlijden. Had hij in zijne eerste editie voor het N. Testament de vertaling van Faulkelius gebezigd en voor het O. T. eigen arbeid aangewend, dit bleef in den herdruk van 1630 behouden.

Achter den titel volgt een gebed voor het lezen van de H. Schrift van Arnold Cornelisz. De summariën en afdeelingen der Capita zijn nieuw en bovendien is deze uitgaaf met drie onderrichtingen verrijkt. De eerste onderrichting spreekt van het overzetten des Bijbels en van zijn autoriteit; de tweede, staande na het Hooglied, is van het getal en van de afdeelingen der Boeken en van de uitnemendheid van de Boeken der Profeten; de derde, geplaatst na Maleachi, betreft de Apocriefe Boeken. Nog merken wij op omtrent dezen Bijbel, dat achter het N. Testament staat: Gedrukt tot Hoorn, bij Pieter Jansz van Campen.

VII. HET PLAN VAN BAUDARTIUS.

Baudartius was in het begin der 17de eeuw predikant bij de Geref. Gemeente te Zutphen. Als ijverig Calvinist heeft hij zich in onze historie doen kennen¹⁾. Ook in de zaak der Bijbelvertaling heeft hij zijn aandeel gehad. Bij hem was het plan gerijpt den Bijbel van Piscator in een Nederlandsch pak te steken. Hoe hij hiertoe gekomen was, wat hij er van verwachtte en waardoor dit plan mislukt is, kunnen wij tot op zekere hoogte opsporen.

Piscator's naam had ook in ons land een goeden klank. Wie hij was en waardoor hij algemeen bekend is geworden, zal aan velen niet onbekend zijn. Toch zal het ons niet euvel

¹⁾ Zie Baudartius: „Morghenwecker”. Dr. Rogge: „Joh. Utenbogaert,” II, 19.

worden geduid, zoo wij hier een kort overzicht geven van zijn leven ¹⁾.

Hij werd geboren te Straatsburg in 1546, het sterfjaar van Luther. Omdat hij zijn vader zeer vroeg door den dood verloor en zijne moeder geen genoegzaam vermogen bezat om hem te laten studeeren, wilde men hem een handwerk laten leeren. Pastor Thomas echter, die veel goeds van den jeugdigen knaap had gehoord, ontraadde dat aan zijn moeder en nam hem als huisonderwijzer op. Reeds op zeventienjarigen leeftijd besloot hij zich aan de theol. studiën te wijden en volgde de lessen van de Hoogl. Zanchius en Masbach.

Toen hij te Straatsburg eenigen tijd had gestudeerd, koos hij Tübingen, ofschoon hij eerst gaarne de Universiteit van Wittenberg had bezocht, doch omdat hij had vernomen, dat deze Hoogeschool door het Zwinglianisme was aangestoken, en hij eene streng Luthersche opvoeding had genoten, vond hij zich tot eerstgenoemde Universiteit aangetrokken, waar Andraeae leeraarde. Hier maakte hij kennis met de Institutio van Calvijn, die hem machtig aantrok. Later werd hij Professor in zijne geboortestad, doch nauwelijks had hij eenige voorlezingen gehouden en zijne afwijkingen van de Luthersche leer bekend gemaakt, of de storm brak los. Het onderwijzen werd hem verboden en hij moest de stad verlaten. Zoo ging hij in 1574 naar Heidelberg, waar hem de leiding van het gymnasium werd toevertrouwd. Dit was echter niet voor langen duur. Na twee jaren stierf de keurvorst Frederik. Zijn zoon Ludwig begunstigde het Lutherdom evenals zijn vader de Geref. confessie had in bescherming genomen. En na de stelregel: *cujus est regio, ejus est religio*, kwam er in de Paltz eene Luthersche reactie, zoodat de Geref. Professoren en predikanten den aftocht moesten blazen, en ook Piscator verloor in 1577 zijne betrekking. Hij vond met andere lotgenooten een toevluchtsoord bij den jongeren zoon van den keurvorst Frede-

¹⁾ Zie Herzog: „Real-Encycl.,” Dl. XI, 1854. „Rudolf Steck, Die Piscatorbibel und ihre Einführung in Bern im Jahre 1684.”

rik, den Paltzgraaf Johann Casimir, die de Geref. confessie vasthield en te Neustadt eene nieuwe inrichting van onderwijs daarstelde tot hare wetenschappelijke bearbeiding. In 1581 werd hij naar Meurs aan den Beneden-Rijn geroepen, doch werd daar door oorlog en pest na drie jaren weder verdreven en trok nu een tijdlang ambteloos en broodeloos rond, tot zich voor hem in 1584 weder eene meer duurzame werkzaamheid opende.

Graaf Johan de oudere van Nassau-Katzenelnbogen verwerkelijkte eindelijk het lang gekoesterde plan eener hoogere inrichting van Geref. onderwijs in de plaats der verloren gegane te Heidelberg. Hij stichtte de Hoogeschool te Herborn in Nassau en benoemde daaraan knappe theologen der Geref. Kerk. Olevianus, ook uit Heidelberg verdreven, waar hij in 1562 met Ursinus e. a. den beroemden Heidelbergschen Catechismus had opgesteld, werd als „Pastor” aan het hoofd der inrichting gesteld. De Graaf meende niemand beter aan zijne zijde te kunnen plaatsen dan Piscator, die ook de benoeming gaarne aannam en met Olevianus de studiën regelde. Te Herborn werkte nu Piscator nog 41 jaren lang, tot hij 26 Juli 1625 de grenzen des tijds overschreed. De roep der jeugdige school rustte hoofdzakelijk op Piscator's werkzaamheid en onder hem bloeide zij vroolijk op.

De studenten kwamen uit alle Geref. landen daarhenen, niet slechts uit Duitschland, maar ook uit Zwitserland, Frankrijk Hongarije, Polen en Engeland. Het was voornamelijk de bijbelsche theologie, die hij onderwees; men noemde hem steeds den „Bijbelman.”

De Herbornsche burgers waren gewoon te zeggen, als de kleine, tengere Piscator met den grooten, statigen Olevianus door de straten ging: „Daar gaan onze Luther en onze Melanchthon.”

Het werk nu, dat Piscator's naam ook in de Nederlanden op vele lippen bracht, was zijn Bijbelwerk, voor de eerste maal te Herborn in 1602 en 1603 bij Christoph Rabe (Corvin) verschenen.

Het bevat eene nieuwe Duitsche overzetting van het O. en N.

Testament, voorzien van inleidingen en verklarende en stichtelijke opmerkingen. Het is alzoo een geheel volstandig Bijbelwerk, zooals men het toen gebruikte, waar het ook voor de leeken eene behoefte was juist en zeker over de beteekenis van elk woord der H. Schrift onderwezen te worden. In de voorrede verhaalt Piscator, hoe hij tot dezen arbeid gekomen is. Zijn genadige Heer, Graaf Johan van Nassau, had hem bevolen, voor den gemeenen man een gemakkelijk verstaanbaar Bijbelwerk te ontwerpen.

Doch hierdoor had hij ook zijne dogmatische gevoelens gepubliceerd. Ofschoon Calvinist, was hij naar de meening van velen op menig punt onzuiver in de leer. Hij was tot de overtuiging gekomen, dat de kerkelijke leer van onze verlossing door Christus verbetering behoeftte. Zoo bestreed hij de leer der actieve gehoorzaamheid van Christus en wilde slechts den passieven Christus als genoegdoend erkennen.

Deze leer wikkeldde hem in strijd met de toen strenger denkende Fransche protestanten. De Synode van Gap veroordeelde zijn gevoelen. Piscator antwoordde mild en kalm, omdat hij zijn gevoelens door de Schrift bevestigd zag. De Franschen lieten het echter hierbij niet, maar zonden (1603) een afgezant tot de bevriende Geref. Kerken, die hare besluiten mededeelen en tegen Piscator waarschuwen moest. De gecommitteerde, Antonius Rhenaldus, kwam ook naar Zwitserland, legde de door de Synode vastgestelde geloofsbelijdenis en het oordeel over Piscator's leer over en ontving als antwoord: „Men houde deze belijdenis voor orthodox en billijke Piscator's meening niet.” Ook Bern sloot zich bij dit gevoelen aan. Was Piscator niet in elk ander opzicht als orthodox-calvinistisch bekend geweest, zijne leerafwijking zou hem duur te staan gekomen zijn.

Doch zijn landheer nam hem in bescherming en de zaak had geene gevolgen. Zijn roem was ook in de Nederlanden doorgedrongen en velen beschouwden hem als een sieraad der Herbornsche school. Zelfs Gomarus had hem gaarne de plaats van Junius zien bekleeden aan de Hoogeschool te Leiden, ware het niet, dat Z.H.Gel. aan een landsman de voorkeur gaf,

omdat een inlandsche Godgeleerde zich beter kon schikken naar de „humeuren” hier te lande¹⁾. Doch ook zijne „afwijkingen in de leer” waren hier niet verborgen gebleven. Het was de Nation. Synode van Frankrijk, die aan onze Geref. Kerken zijne „schadelijke afdwalingen” bekend maakte en haar verzocht hem tot „betering te brengen of tegen hem te waarschuwen.” Zij noemde als zijne dwalingen zijne leer der bekeering of boetvaardigheid, van het geloof en van de actieve justitia van Christus. De eene Synode wilde Piscator vermanen zich te verbeteren en hem schrijven zijne opinie te laten vallen, de andere wilde aan de Fransche Kerk als haar gevoelen mededeelen, dat men niet heftig tegen hem moest optreden, om scheuring en twist te voorkomen, bedenkende, dat het Piscator's private opvatting en niet het gevoelen der Kerken was; een derde, vernomen hebbende, dat de Nation. Synode van Frankrijk hare gezanten had afgezonden naar Piscator, „om praesentelick ende mundtlich” met hem te handelen, achtte het raadzaam, dat de broeders in Frankrijk „wat meerder Contentement so ut die explication D. Piscatoris als ut zijne beloftenisse om a durioribus phrasibus et a communis sententia alienis zich te onthouden genomen te hebben.”

Hierbij liet men het echter niet. Men benoemde ook enkele personen om de geschriften van Piscator te onderzoeken. De prov. Synoden van Zutphen (1604 en 1605) „gelastten” Fontanus, Baudartius en Thijsius de scripta van Piscator te doorlezen en op de volgende Synode hiervan verslag uit te brengen.

Hun rapport luidde gunstig²⁾ en hiermede zou men meenen, dat deze zaak haar beslag gekregen had; doch Baudartius kwam met een voorstel voor den dag, dat de gemoederen opnieuw in beweging bracht. Hij wilde den Duitschen Bijbel van Piscator in het Nederlandsch overzetten.

De Synode van Zutphen (1605) hechtte hare goedkeuring:

¹⁾ Sepp, A. W., I, 102.

²⁾ N.B. Onder zijne bestrijders moet vooral Ravensperger genoemd worden en onder zijne vrienden: Pääus en Alting.

hieraan, doch wilde dit voordragen aan de Synode van Z.-Holland om eendrachtig advies te verkrijgen. Aanwezig ter Synode van Rotterdam (1605), verklaarde Baudartius, dat de Synode van Gelderland zijn plan toejuichte, en deze vertaling wilde gebruiken, terwijl men de andere was wachtende, en om te voorkomen, dat deze niet hier of daar werd uitgegeven. De Synode was echter van oordeel, omdat dit alle Nederlandsche Kerken aanging, het aan de Algemeene Synode te onderwerpen. Ook op andere Synoden kwam deze zaak ter tafel. Zoo verklaarde Nijmegen zich er voor (1616), Gorkum (1606) wenschte staking van den arbeid tot de Generale Synode daarop „orde gezet had”, Haarlem (1606) sloot zich bij het gevoelen van Z.-Holland aan, totdat eindelijk Baudartius zelf begon te twifelen aan het slagen van zijn arbeid en de Noord-Hollandsche Synode te Amsterdam (1607) het zoover bracht, dat Baudartius zich wilde nederleggen bij het besluit van Z.-Holland, zoo de Geldersche Synode hem van den last wilde ontslaan.

Op deze laatste Synode (Amsterdam) was het vooral Helmi-chius, die het woord over deze zaak had gevoerd. Tevens kwam hier de „Wechbereyder op de Verbeteringhe van den Nederlantschen Bijbel” ter sprake, die Baudartius bij Jan Jansen in 1606 had uitgegeven.

Dit boekje had de auteur laten verschijnen om zijn gedrag en dat van de Kerken van Gelderland te rechtvaardigen. Op genoemde Synode was het niet slechts Johannes Walesius, die uit naam der Groninger Kerken hierover zijn beklag in-bracht, maar vooral was het Helmichius, die zijn pen wilde scherpren. Baudartius had hem in zijn eer gekrenkt, omdat hij hem, als medewerker van de nieuwe overzetting, de pil deed slikken, dat het werk den slakkengang ging en mogelijk op niets zoude uitloopen, waarom hij had voorgesteld den Bijbel van Piscator te vertalen. Helmichius wist de Synode tot het besluit te brengen aan de Synode van Gelderland te bevelen, „dat de copyen, die noch overich waren, ingehouden, vernieticht ende de uytgëstroyde, sooveel doenlyck is, opgecocht ende

alsoo uyt der handen der luyden gebracht mogen worden.”

Op de Synode van Gelderland, te Bommel in 1607 gehouden, opende de gemachtigde van N.-Holland zijnen last der Synode te verzoeken, dat de „Wechbereyder” van Baudartius mochte „gesupprimeert” worden. Hierop is geantwoord, dat, daar de Synode van N.-Holland l.l. niets heeft kunnen aanwijzen in dat boekje, dat tegen de leer en het leven der Christenen strijdt, en daar niets van ontstichting bij „swacke en quaetwillighe” menschen haar gebleken was, de Synode „wel lijden mag”, dat Baudartius verzocht werd „in de distributie zijner boeken des Wechbereyders,” die nog overig zijn, te letten op de personen, in wier handen zij komen.

En hiermede werd het plan van Baudartius ter zijde gelegd, doch niet zonder een prikkel achter te laten om de „nieuwe overzetting” in het leven te roepen

Deze verbeterde uitgaven van den Bijbel en van het N. Testament, zoowel als het plan van Baudartius, zijn voor ons teekenen der tijden. Reeds het N. T. van 1567, te Leiden gedrukt, bracht verandering aan in de kanteekeningen en nam vooral den Geref. Marloratus als autoriteit, doch ontsierde zich met de bijvoeging van een z.g.n. almanak, wel gemakkelijk voor de boeren om de jaarmarkten te weten, maar niet op zijn plaats achter het N. Testament. Het had veel succes. De Bijbel van Dordt was een gewone herdruk van dien van Embden van 1565, doch verrijkt met de Psalmen van Datheen, enz., zoodat deze editie voor kerkgebruik meer geschikt was geworden. De tweede editie van Dordt (1598), een N. Testament, bracht correcties aan naar Beza e. a., en de volgende uitgaaf van 1604 breidde deze correcties uit, omdat de vrees voor het debiet geweken was.

Cloppenburg herdrukte den Embdenschen Bijbel (1604), doch nam met veel succes nieuwe Geref. kanteekeningen op.

Faukelius, de voorvechter der Contra-Remonstranten, bewerkte meer grondig het N. Testament en verbeterde tekst en versafdeeling, enz., en gaf annotaties met een polemisch karakter.

Prof. Amama bewerkte nog grondiger den tekst (1623) en

genoot buiten verwachting veel vreugde van zijn arbeid.

Hieruit blijkt ons, dat men eerst in het laatst der 16de eeuw begonnen is opnieuw den oorspronkelijken tekst te raadplegen, en dat men reeds jaren te voren (1567), vooral in het N. Testament, Geref. kanteekeningen heeft aangebracht. De nieuwe versies mogen wij vrijelijk als vrucht beschouwen van de meer grondige beoefening der oude talen en als bewijzen van den invloed der werken van Drusius, Amama, Beza e. a., en al valt de textus receptus iets later, hij is toch de samenvatting van wat toen bijna onbeperkt aanzien genoot.

Dat de kanteekeningen het eerst verbeterd werden, is begrijpelijk. Als men het Schriftwoord begint te omschrijven, treden de dogmatische verschilpunten aan het licht en worden terstond door het volk begrepen. Dat in het N. T. van 1567 Geref. kanteekeningen konden opgenomen worden, is ons een bewijs, dat er reeds toen velen waren, die deze begeerden. Het teekent echter de toestanden, dat Marloratus het eerst als Schriftverklaarder gebruikt werd.

Hier wordt bevestigd, wat Prof. Dr. Reitsma schrijft: Voortaan kreeg Genève voor de Nederlanders de beteekenis, die Wittenberg vroeger had bezeten ¹⁾. Was Zürich nog in het midden der 16de eeuw de vraagbaak der Schriftbewerkeren, dit werd van lieverlede anders. Dit optreden der Calvinisten gaf, schrijft Prof. Reitsma verder, een geheel nieuwe richting aan de denkbeelden, doch, zoo voegen wij er bij, Zürich had vele harten voor zich reeds gewonnen, voordat Genève hier zijn intocht hield en tijdens Wittenberg zoo machtig aantrok.

¹⁾ „Geschiedenis van de Hervorming en de Herv. Kerk der Nederlanden,” 1893, bl. 95.

G E S C H I E D E N I S

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

DERDE DEEL.

GESCHIEDENIS

DER

NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

DOOR

H. VAN DRUTEN,

Herv. Predikant te Rhijnsburg.

~~~~~  
**DERDE DEEL.**  
~~~~~

ROTTERDAM,
D. A. DAAMEN.

1905.

I N H O U D.

DERDE DEEL.

Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling.

VOORWOORD.

BLADZ.

A. DE BIJBEL DER ROOMSCH-KATHOLIEKEN	601
B. DE BIJBEL DER OUD-KATHOLIEKEN	633
C. DE BIJBEL DER LUTHERSCHEN	666
D. DE BIJBEL DER GEREFORMEERDEN	689

VOORWOORD.

In dit derde of laatste Deel worden hoofdzakelijk de Bijbels behandeld, die bij de onderscheidene Christelijke Gezindten hier te lande in gebruik zijn gekomen, en gewoonlijk „standaard-bijbels” genoemd worden.

Gebondenheid aan de gestelde ruimte noodzaakte ons tot deze beperking.

Daarom is veel door ons voorbijgegaan wat mogelijk sommige Lezers gaarne hadden opgenomen gewenscht.

Moge het weinige, dat hier met alle bescheidenheid aangeboden wordt, de belangstelling in deze materie verlevendigen en aanleiding geven tot eene nauwkeurige beschrijving van de Geschiedenis der Bijbelvertaling van elk der genoemde Gezindten.

V. DR.

RHIJNSBURG, 15 Febr. 1905.

A. De Bijbel der Roomsch-Katholieken.

Om van de taalkundigen onafhankelijk en voor de protestanten schotvrij te zijn, had Trente na eene levendige woordenwisseling de Vulgaat voor gezaghebbend verklaard bij de prediking en uitlegging van de H. Schrift.

Uit de akten, die aan het dekreet voorafgaan, blijkt, dat men hierdoor het voordeel trachtte te verijdelen, dat het beroep op den grondtekst aan de protestanten gaf.

Al aanstonds toog men te Leuven aan het werk en gaf men in 1547 een tekst uit, die echter de kerkelijke goedkeuring niet verkreeg. Dit verhinderde niet, dat de Leuvensche geleerden voortgingen en in 1548 eene nieuwe overzetting van dezen tekst gaven, die, tegen veler verwachting in, een bijzonder debiet zich verworven heeft, want van Leuven ging een machtigen invloed uit.

De z.g.n. authentieke tekst bleek echter nog vele gebreken te hebben en men gevoelde dat alleen eene officieele uitgave de gegronde bezwaren hiertegen kon wegnemen. Dit werd het werk van Sixtus V; hij hakte den knoop door, vervaardigde een „regten authentieken tekst der Vulgata” en kondigde hem aan in de Bulle van 1589, allen met de goddelijke straffen bedreigende, die beproeven zouden dezen nieuwen tekst te verbeteren.

Zoo en zoo alleen zoude hij de zegepraal van het kruis verheerlijken! Doch Z. H. had niet „ex cathedra” gesproken. Toen er een gedeelte der exemplaren was uitgegeven, ontdekte men vele belangrijke fouten, waarvan niet de paus, maar het drukkerspersoneel, zoo het heette, de schuldige was, en de

Curie te Rome zag zich genoodzaakt de verdere uitgave er van te verbieden.

Greg. XIV, opvolger van Sixtus V, beproefde het werk van zijn (onfeilbaren) voorganger te verbeteren. Hij droeg dit werk aan onderscheidene geleerden op, waarvan de Cardinaal Bellarminus niet de minste was, zoodat reeds in 1592 onder autoriteit van Clemens VIII de nieuwe uitgave verscheen ¹⁾. Deze tekst is voor de roomsch-katholieke kerk de grondtekst geworden, waarvan wel getrouwe oversettingen mochten worden gemaakt, maar welke niet meer eene nieuwe oordeelkundige bewerking mocht ondergaan ²⁾.

De eerste vertaling in het Nederlandsch van dezen nieuwen roomschen grondtekst verscheen te Antwerpen bij Jan Moerentorf in 1599. Het waren weder de Leuvensche godgeleerden, die deze vertaling hadden bewerkt. Niet was het eene geheele nieuwe oversetting, maar slechts eene verbeterde editie van den Bijbel van Nicolaas van Winghe te Leuven, bij Bartholomeus van Grave in 1548 gedrukt.

Bijzonderheden omtrent deze nieuwe editie zijn niet op te merken, of men moet zich de moeite getroosten na te zoeken, welke veranderingen in den tekst zijn aangebracht, maar dit is een zeer tijdroovend werk, dat wij gaarne aan anderen overlaten.

Deze folio-bijbel heeft geene kantteekeningen, alleen zeer korte inhoudsopgaven der hoofdstukken, en slechts eene bladzijde „Den Drucker tot den goedwillighen Leser”. Hierin zegt de drukker dat er in de Nederlanden in vele vorige jaren groot gebrek is geweest aan Nederduitsche bijbels, daar de laatste druk geheel was uitverkocht.

Of hier de bijbel bedoeld wordt, in 1591 uitgegeven, of eene andere editie te Antwerpen in '96 verschenen, weten wij niet, maar zoo heel lang was het toch nog niet geleden, dat

¹⁾ Zie Ungarelli „Prælectionis de novo Testamento, et historia vulgatae Bibliorum editionis a concilio Tridentino, Romae, 1837, Pag. 113—216.

²⁾ Vóór aan de uitgave van 1598 is een correctorium geplaatst.

van roomsche zijde een nieuwe druk van de H. Schrift de wereld was ingezonden. Le Long toch vermeldt eene uitgaaf van 1596 te Antwerpen, maar noemt geen drukker, en zoo is het zeer wel mogelijk, dat de laatste roomsche uitgaaf die van Moerentorf in 1591 is geweest.

Naast de verdeeling der capita heeft genoemde bijbel ook de versafdeeling, waarmede Plantijn het eerst in 1565 begonnen was in navolging van den eersten geref. bijbel, door Gotfried van Winge te Embden uitgegeven.

Deze editie is de standaard-bijbel der roomsche kerk geworden. Herdrukt in 1604, '26, '52 ('53) (met schoone figuren van Chr. van Sichem), '57, '66, '88, '90, 1713, enz., 1846, was het voornamelijk te Antwerpen, waar deze bijbels gedrukt werden. Zoo verschenen de nieuwe testamenten meest alle daar ter stede. Van deze laatste edities is vooral belangrijk het N. Testament in 1614 bij Joachim Trognesius uitgegeven. De tekst is gelijk aan die der vorige, maar het zijn de breede verklaringen, die deze editie zoo belangrijk maken. Wij hebben hierin het werk van den Jezuïet F. Costerus, en daarom is dit nieuw testament eene nadere kennismaking waardig.

De Jezuïeten-orde gevoelde zich in de eerste plaats geroepen tot vernietiging van het Protestantisme. Daartoe wendde zij o. a. twee middelen aan: I. de hervormingsbeweging te stuiten door eene beweging des geestes in tegenovergestelden zin te verwekken en II. uitwendig geweld te gebruiken.

De protestanten moesten met hun eigene wapenen bestreden worden. Tegenover de protestantsche school trad die der Jezuïeten; tegenover de protestantsche wetenschap de wetenschap der Jezuïeten; tegenover de protestantsche prediking de prediking der Jezuïeten, die eveneens in de volkstaal gehouden werd en aan den Bijbel zich vastknoopte.

Ignatius Loyola had Nederland onder zijne bijzondere zorg genomen; drie dagen na zijn dood, den 3^{den} Aug. 1566, werden reeds voor zijne orde de Zuidelijke Nederlanden opengesteld, 't welk als zijn eerste daad in den hemel beschouwd werd; van daaruit werd Vaderland en Kerk bestookt. „De

Jezuïeten vonden den wijngaard des Heeren hier geheel verlaten en uitgeroeid; arme schapen zonder herders, sidderende in het midden der wolven; zij hadden dus niet te klagen over gebrek aan werk." Niet Alva, maar zijn opvolger Requesens zag in, dat „de aanwezige priesters te zamen niet opgewassen waren tegen de reuzentaak om het afgedwaalde en verwilderde volk onder de gehoorzaamheid der kerk terug te voeren, en stelde daarom in het voorjaar van 1574 den Koning voor, eenige collegiën der Societeit van Jesus te stichten en voor dat doel geschikte huizen en kasteelen, op ketters verbeurd verklaard, aan te wijzen. Het gelukte eerst aan den Hertog van Parma den Koning voor dit plan te winnen en de medewerking der Societeit in te roepen. Zuid-Nederland zag nu menig collegie gesticht. Maar ook moest Noord-Nederland bewerkt worden. Generaal Aquaviva, door Clemens VIII hier toe uitgenoodigd, had daartoe last gegeven aan den Provinciaal van België, en spoedig waren vier Nederlanders voor de orde daar werkzaam, welk getal zeer langzaam aangroeide, zoodat er in 1616 nog slechts 15 Jezuïeten waren; maar hoe gering in aantal, moeten zij toch mannen van beteekenis geweest zijn, en een invloed hebben uitgeoefend buiten alle verhouding tot hun gering getal. Hunne instructie (Monita 1612) geeft den indruk alsof er in het land, waar zij heen trokken, nog geen gevestigde geestelijkheid, geen hierarchie van wat aard ook bestond. Wat in die Monita ook vooral onze aandacht trekt, schrijft Prof. Fruin ¹⁾, is het voorschrift om zich uitsluitend bezig te houden met hetgeen het heil der zielen raakt, en zich op geenerlei wijs met de staatszaken te bemoeien of zelfs maar in te laten. Vandaar hier te lande alleen hun strijd met de ketters, die van den Paus zijn afgevallen. Maar hoe dit doel te bereiken zonder opgemerkt of wettelijk strafbaar te zijn? Hier was men sinds het verraad van Rennenberg meer wantrouwend jegens de roomschen geworden en na de afzwering van Philips meer officieel tegen hen en voornamelijk tegen

¹⁾ Gids 1894. Febr.

de Jezuïeten onder hen opgetreden. De Jezuïeten toch werden terecht beschuldigd van handlangers van den vijand te zijn. Zelfs noemde prins Maurits hen de verspieters van den Koning van Spanje en de moordenaars van zijn Vader ¹⁾, en zij werden toen door de Calvinisten als hun ergste vijanden beschouwd.

Er bestaat een belangrijk boekje, dat vele raadgevingen bevat, hoe zij moesten werken. Wij bedoelen „Der Jesuiten Negotiatie Ofte Coop handel, In de Vereenichde Nederlanden tot ghemeenene beste. In druck uytghegeven door last van de E. M. Heeren Ghedeputeerde Staten van Vriesland. Ghedruckt na de Cope van Leeuwarden, By Abraham van den Rade. 1616.” Na een kort voorwoord, volgt een door den uitgever uit de brieven getrokken „Registes van eenighe notable dingen, die in dese Jesuytsche schriften, soo Latynsche (alhier in Duytsch overgeset) als Duytsche, werden ghevonden.” Daarna komt een briefwisseling, en aan 't slot mededeelingen over aflat en over gebeden, welke in de kerk van O. L. Vrouw van Lorette gedaan worden. Bij de brieven is een zeer uitvoerig schrijven gericht aan een „Doorluchtichste Heer”, waarin op vrijheid voor de Katholieken wordt aangedrongen. Men heeft gemeend dat met den „Doorluchtigste Heer” Oldenbarnevelt bedoeld zou zijn Van meer gewicht zijn de overige brieven, waarin een blik gegund wordt op de werkzaamheid der Jezuïeten hier te lande. Onder meer bevatten zij raadgevingen voor het houden van godsdienstoefeningen, zonder dat de aandacht getrokken wordt, over de vruchten der werkzaamheid der Vaders en over hun streven om deze landen weder voor het Katholieke geloof te winnen. Op de belangrijkheid van het onderwijs der jeugd wordt de aandacht gevestigd en ook verlot gegeven om in het geheim het oude geloof te omhelzen en voor het uiterlijk aan de heerschende kerk getrouw te blijven; vooral gold dit regeeringspersonen; zoodoende zouden de katholieken geestverwanten hebben in de raadzaal, als

¹⁾ E. van Reyd, Oorspronck ende Voortganck van de Nederlantsche Oorloghen, blz. 2097.

er over tegen hen te nemen maatregelen beraadslaagd werd.

Was den Jezuïeten voorgeschreven zich uitsluitend bezig te houden met hetgeen der zielen heil raakt — zoo waren het onderwijs en prediking in 't geheim en in 't openbaar de middelen, die men bezigde. Ook de bijbelverspreiding, niet het minst krachtige middel, moest hiertoe dienen. Het was echter niet zijn tekst, m.a.w. het woord zelf, maar het waren hunne verklaringen, die bij den tekst waren gevoegd. Niet dus in de expurgatie maar in de exegese vonden zij hun kracht. Eene belangrijke en leerrijke editie van die zijde voor hun doel bewerkt, is het reeds door ons genoemde Nieuwe Testament van 1614 te Antwerpen bij Joachim Trognesius gedrukt en voorzien met verklaringen van (z.g.n.) duistere plaatsen door den Jezuïet Fr. Costerus.

Hij was een der eerste vrienden en leerlingen van Loyola, had bij hem ingewoond en was als met zijne orde opgegroeid en saamgegroeid. Als men hem gelooven mag (en waarom zouden wij een man van tachtig jaren niet gelooven?) waren zijne geestverwanten, „matige, kuische en vredelievende personen, die de reinheid der engelen nastreefden, in groote liefde en eendracht onder elkander verkeerden en reeds zoo gezegend hadden gearbeid, dat in de Nederlanden omtrent dertig van hunne collegies waren opgericht” ¹⁾, dus 14 meer dan in 1592. Daarenboven hadden zij h.i. dit voor boven de ketters, dat zij bewijzen konden leveren van hun wondermacht en daarom voor de bovennatuurlijkheid hunner orde geloof konden eischen.

De ketters, zoo beweerde Costerus, kunnen hunne nieuwe leer niet met goddelijke orakelen bevestigen en vandaar missen hunne predikanten het bewijs (brieven van credentie), dat zij van God gezonden zijn ²⁾.

Costerus was in ons land een oude bekende. Behalve zijne geschriften tegen Fr. Gomarus, Gasp. Grevinchovius, Jacobus

¹⁾ Zie: Opdracht aan de Staten. Vgl. de Gids 1904, blz. 273.

²⁾ Zie de aantekeningen bij Matth. 9 : 5, 10 : 8, 12 : 24.

Molinus, Andr. Galliae e.a. noemen wij hier zijn „Send-brief aan de E. E. Heeren Staten van Hollandt Zeelandt etc. in 1598 gedrukt te Antwerpen bij Joachim Trognaesius”. Hij was een „geweldig en rusteloos bekamper van de geref. leer en de geref. belijders” ¹⁾, zegt Hania, door Foppens „Malleus Haereticorum (calvinianorum)” genoemd, volgens te Water ²⁾ een, die in den strijd „de leugen- en lastervlagge in top” voerde, een „grol-schrijver” was, die zich jegens de Calvinisten „meesterlijk” kweet „in die doemwaardige lasterkunst.” Zijn brief aan de Staten had ten doel hen te bewegen tot Rome terug te keeren, doch de gereformeerden wilden van de Staten „den h. advocaet in bedincken te gheven, oft niet nut ende noodich ware, dat de h. Staten denselffden beandtwoordeden” ³⁾.

„Wel opgewassen tegen Costerus”, had Helmichius reeds vóór het besluit door de Staten genomen was, een antwoord op den zendbrief geschreven (1598), maar hield het in portefeuille zonder dat er iemand iets van wist. Eerst na zijn overlijden is het onder zijne papieren gevonden ⁴⁾ en in 1609 uitgegeven voorzien met eene voorrede door zijne vrouw onderteekend, welke zich „verstoutte” het „toe te eygenen” aan de „Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden,” aan wie Coster zijn brief ook had geschreven. De voorrede is gedateerd 6 Juli 1609. Acht en twintig Juli d.a.v. hebben de Staten-Generaal aan de Weduwe „de somme van Hondert vijftich ponden van XL gr. 't stuk toegeleeght tot eene vereeringe” voor het hun gepresenteerde boekje ⁵⁾.

Dr. Vos ⁶⁾ zegt: „Helmichius kende de Jesuiten uit hun woorden en daden en liet zich niet door hunnen sirenenzang begoochelen.” Hij vindt den toon van dit boekje verklaarbaar

¹⁾ Dr. Hania, Helmichius, blz. 310.

²⁾ Historie der Herv. kerke te Gent.

³⁾ Reitsma en Van Veen, Acta, Dl. III blz. 114.

⁴⁾ Dr. Hania, a. w., blz. 315.

⁵⁾ Zie Dr. Hania, a. w., blz. 316.

⁶⁾ Voor den Spiegel der Historie.

als geheel in de lijst van dien tijd passende. Wij geven hier een paar proeven, dan kan de Lezer zelf oordeelen:

Costerus beweerde o.a. dat ons geloof gepredikt wordt „van menschen die anders geen ambacht kennen om den kost voor vrouw en kinderen te krijgen, of den vleesche toegedaan zijn”. Hierop antwoordde Helmichius: „Besiet u selven Costere ende keert dan het bladt om op u eyghen kerke, zoo zult ghij bevinden dat ghij de dienaers deszelven hier zeer aardsch met een pinseeltje afmaelt. Segt eens, Costere, wat ambachten kunnen onder ulieden soveel Pastoren ende Pastoortgens, Vicaressen, Mispriesters ende Sielpriesters, ende d'Eytgens papen (so men ze gemeenlijk noemt) om voor haer en haer kinderen de kost te winnen — dan dat arme Misse lesen? Onder soveel duysenden, hoeveel isser die wat kunnen doen? Want voor de meesten deele, en souden sij uit al haer macht niet een predicatie te wege kunnen brengen, ende slootgraven en vermogen hare luye leden niet, ten ware dat yemant wilde seggen, dat sij het ambacht kennen van yemant zijn echtbedde te besoetelen: Ende onder soveel duyzenden Munnichen van alle soorten, witte, grauwe, bonte, gele, swarte ende andere dergelijcke daer uwe kercken van krielen, hoeveel isser die wat anders kunnen als missen, ende wat bleten in 't Choor, ende somtijts een sermoentgen te doen, daer sij het geheele jaer over gestudeert hebben, ende mogelick langher?.... Dan wij schenken der nog een bij, daer sij oock lange verstand af gehadt hebben, namelic van seer listelick echte vrouwen, ende maechden te verleyden, hoererye ende swangbaerschap daarvan comende te verbergen ende te verdempen, ja oock stomme sonden meesterlick te bedrijven, ende nogtans heerlick te verschoonen, ende dergelijcke ambachten meer. Is u vergeten, Costere, het gemeen spreekwoord: Desperatio facit Monachum.... Wat ambachten kent ghij meer.... om den cost te winnen? Want so sta ik u geerne toe dat ghij er andere saecken genoech aenneemt, ende in sommige overtreft; al en waert maer in twe utsteekende punten, een om coningen ende Princen te vermoorden; 't ander om vrij onbeschaemdelick

in alle saecken te liegen: Beyde om den wanckende Roomschen stoel te onderschooren”

Helmichius zegt verder aan Costerus: „als ick yet quaets van u soude willen seggen, so behoefde ick sekerlick niet anders te seggen, dan 't gene ick sekerlick weet warachtich te wesen, ende ghij oock in uwen brief van selfs bekent ende nog niet ontkennen en sult, te weten, dat ghij zijt een Jesuwyt, welcken name alleen vele schricklicke boosheyden verstreckt, nadien ghij daermede bekent wert van eene van de abomniabile, verbannene ende pestilentielle ketters, helsche booze quelgeesten, geestelicke dieven, oproermakers in alle Staten, Menschen-dieven, Antichristen, Moortpredikers ende voorstanders van Moordenaars”

Costerus heeft zich door Helmichius niet laten afschrikken, maar heeft integendeel zijne oude krachten verzameld om op nieuw den strijd aan te binden. Wellicht is zijn n. testament hiervan de vrucht geweest.

Gelijk wij reeds opmerkten ligt het nieuwe van deze uitgaaf niet in den tekst maar in de bijgevoegde verklaringen. Deze „uitleggingen” had de auteur, zooals hij zegt, aan de boeken van de Oude Vaders en van andere geleerde mannen ontleend, die „de H. Catholycke Kercke met hun schrijven tegen alle ketters seer geholpen ende voorghestaan hebben, niet leerende hun eyghen goedtduncken, maer wat sij bij d'oude Leeraers ghevonden hebben, ende daermede hunne uytlegginghe bevestighen”. Zoo gaf hij dus niets anders als de oude verklaringen der Kerk toegelicht door mannen van naam en invloed. Het zijn Maldonatus, de tegenwerker in Frankrijk van de Calvinisten, die in de landtaal predikte en de jeugd onderwees, die ook de bewerker is van een commentaar op de Evangelieën in 1596 door de Jezuïeten-orde te Pont-à-Mousson uitgegeven. In dezen Commentaar worden voornamelijk de controversen tusschen katholieken en protestanten zeer kort en belijnd, maar dikwijls hard en hartstochtelijk behandeld. Naast hem wordt Bellarminus genoemd, de bekende aanvaller van het protestantisme en verdediger der roomsche hierarchie en

R. Tapper, de vermaarde inquisiteur van Enkhuizen. Gerugsteund door deze mannen en gesanctionneerd door zijne kerk bond hij bij vernieuwing den strijd tegen het Nederlandsche protestantisme aan en brak een lans voor zijn geestelijken patroon en orde. Hij deed het op zijne wijze. Mikpunt waren de „kettters”, die hij allerlei lieflijke benamingen geeft en die met den aartsketter Luther vooraan door Christus zullen verdoemd worden. Niet alle afvalligen zijn volgens hem, kettters, want niet het dolen maar de obstinaatheid in 't dolen maakt den ketter. Hij wil geen omgang met hen en wil volstrekt niet, dat men hunne boeken, die enkel doodelijk venijn bevatten, zal lezen (2 Tim. 2 : 14); de kerk mag alleen excommuniceeren, maar de wereldlijke heeren moeten de kettters dooden zoo zij de pijn der excommunicatie versmaden (Tit. 3 : 11); de kettters zijn vuil gedrocht van onkuische, onrechtvaardige, hoovaardige menschen, die wij kwijt worden en in den kettterschen modderpoel uitwerpen (2 Tim. 2 : 19); landen kunnen zij niet bekeeren, wel verkeeren (1 Tim. 6 : 20); zij „zijn hunnen wettelickē Princen rebel niet alleē, maer hen oock uyt hunne naturelicke landē veriagen en beroovē.... dus verwachten sij de eeuwige verdoemenis” — (Afwering van Philips?) Rom. 3 : 2; de wereldlijke overheid staat onder de geestelijke macht (Rom. 13 : 1) en Petrus' opvolgers hebben de macht om van den eed te ontslaan (Matth. 16 : 19); de kettters zijn de grijpende wolven in Hand. 20 : 29 en het zwarte paard, waarop de duivel zit; zij zijn den bliksem gelijk Matth. 24 : 27; botte redekavelaars Luc. 1 : 38; Judas was een duivel en de kettters zijn aan hem gelijk Joh. 6 : 71; hun kapitein heet Exterminans = verduiver, d.i. de duivel, omdat zij stelen, rooven, straatschenden, vrijbuiten, den Princen hunne landen ontnemen, de catholieken uit hunne goederen verjagen en verbannen, zij dooden de zielen die zij verleiden Joh. 10 : 10; Calvijn is als Herodes door de wormen verteerd, zooals Bolsec, Lindanus, Gabriel Patreolus, Johannes Harennius, e.a. schrijven Hand. 12 : 21; de kettters zijn het schuim der vuiligheid dat de kerk verlaat; zij zijn de oorzaak der plagen, zij zijn oproer-

makers, kerkverschenders, zij begeeren dat hunne predikanten huwen, om hen met die knoop te bedwingen; Luther is de gevallen ster, die de hel opengedaan heeft; in het woord *λουθεραναι* is het getal 666; hun predikanten zijn gelijk kikvorschens; de zwaarste plaag der zonden is het misverstand der Schriftuur. God heeft hun den Geest der nopinge gegeven (Sept.) of God heeft hen gemengd den geest des slaaps d.i. God heeft hen laten in slaap vallen, door aan hen zijne gratie te onttrekken, zoo missen dan de ketters het vermogen om de Schrift te kennen.

Hoe nu de ketters te bestrijden?

Zie de aantekening bij Marc. 12 : 19; hier lezen wij: *Ghy dwaelt, niet wetende de Schrifturen*: dat is/ Omdat ghy de Schrifturen niet en verstaet. Dit moet mē tot alle ketters segghen/ ende (soo Tertullianus vermaent) hen niet bestrijden met Schrifturen/ die sy nae hunnen wille draeyen; maer hooren met wat Schrifturen sy de Catholijcke waarheydt bevechten/ ende die na den oprechten sin der ouder Vaderē uytleggen. Christus dede desē plompen volcke meer dan sy verdienden/ bewijsende d'onstervelickheydt der sielen uyt de Schrifture. Het welck wy ook mogen doen/ als de ketters de woorden der Schrifture op gheen en anderen sin en konnen trekken; dat hedēdaechs seer seldē is: want hoe klare Schrifturen wij voortbrengghen/ sy vinden eenighe verduysterde uytlegginghe/ daer sy meynen mede t' ondtloopen.

Deze wijze van bestrijding past hij in dit n. testament toe. 't Is de vraag: wat verklaringen heeft de kerk bij monde van haar geestelijk orgaan gegeven? Costerus beweert, het ei mag niet wijzer zijn dan de kip die het uitgebroid heeft. Er bestaat echter een groot verschil. Volgens Costerus was de kerk *een* gebleven in haar geloof enz., want, en zie hier het dogma, dat alles beheerscht, Matth. 16 : 18 „*Ghy Petrus ghy zijt ecnen steen*: dat is/ Ick/ die u den naam Cepha te vooren beloofd hadde/ ende namaels u gegeven/ als ick de twelf Apostelen uyt kose/ make u nu eenen vasten steen/ gevende u vasticheyt in 't geloove/ dat ghy daer af niet wijcken en sult. *Ende op*

desen steen: Dat Christus den fundamentael steen is/ maer op hem steunen noch andere fondamenten/ als Prophetē/ op der welcker leeringhe de H. Kercke staet; ende d'Apostelen/ die de H. Kercke ghefondeert, gheleert/ ende gheregeert hebben.

Van deze fondamenten is Petrus den eersten ende den principaelsten: so om dat hy het hoofdt en den Oversten/ ook der Apostelen/ van Christo gemaect is; so om dat hy alleen ghestelt is Pastoor ende ordinaerissen Oversten der gantscher H. Kercke; hebbende in zijne officie eenen eeuwighen successeur. D'andere apostelen en waren maer Legaten oft Ghesanten Christi/ de wereldt door/ (hoe wel met de selve macht) sonder successeurs, aengaende hunne generale legatie.

Dat Christus zijne Kercke niet en bout op den mensch/ als puer mēsch: want hy en segt niet/ Ic bouwe die op Simon Joannes sone; oft op u; maer op desen steen, als klaerlick te kennen gevēde het besonder privilegie/ dat hy Petro en allen zijnen wettelicken Successeuren gaf: te wetē/ dat sy het oprecht gheloove altijdt in de H. Kercke souden leeren/ en in d'uytlegginge der H. Schrift/ oft der Christelicker leeringhe/ niemermeer dolen. Want hy wist wel/ dat geene Schrifture ghenoechsaem en is/ om alle dolingē te weerē: aēgesiē dat die cā gecorrumpeert wordē/ oft tot cōtrariē sin getrockē zijn/ sonder haer te beschermen; soo 't blijkt in alle ketteryen/ die haer met de H. Schriften altijt behelpen” Dit dogma is in den hervormingstijd bestreden ook met een beroep op de kerkvaders. Aan de eene zijde heette het: de kerkvaders leeren het, en aan de andere zijde: de kerkvaders leeren het niet. Reeds Joh. Pelt heeft in zijn Mattheus-Evangelie zich beroepen op de kerkvaders en Guido de Bray heeft trachten te bewijzen in zijn eerste boekje ¹⁾, dat hij geen bastaard maar een geestkind der Vaderen was.

¹⁾ Le Baston de la Foy Chrestienne, Livre tres utile a tous Chrestiens, pour S'armer contre les ennemys de l'Evangile: et pour aussi cognoistre l'ancienneté de notre sainte foy, et de la vray Eglise. Recueilly et amassé des livres des anciens docteurs de l'Eglise et des conciles, et de plusieurs autres Docteurs (P. Viret?)

Zoo ook onderscheidten zich de Kerken der hervorming hierin specifiek van de Sekten, dat zij voeling hielden met de Oude kerk en den geestelijken band met haar niet verbreken wilden. Vandaar zijn zij al aanstonds begonnen aan Rome te verwijten, dat zij het oude spoor had verlaten en hen, die geesteskinderen der Vaderen waren, zelf vervolgde en liet verworpen.

Het tijdvak der kerkvaders toch wordt afgesloten aan het einde der 7^e eeuw en na dien tijd wordt de kerk roomsch, want in haar treedt een nieuw element te voorschijn aan de kerkvaders geheel vreemd. Het is de Hierarchische idee, die in 1870 tot dogma is verheven en op straffe der eeuwige veroordeenis moet geloofd worden. Wel was aan den Clerus sedert Pius IV de geloofseed opgelegd, die de verplichting bevat, de H. Schrift nooit anders als naar de eenparige „consensus” der Vaderen uit te leggen — maar hebben zij zich er aan gehouden? Von allen Vatern jener Zeit, welche die evangelischen Stellen von der dem Petrus übertragenen Gewalt (Matth. 16 : 18, Joh. 21 : 18) exegetisch erklärt haben, hat nicht ein einziger die Anwendung davon auf die römischen Bischöfe als Nachfolger Petri gemacht. Wie viele der Väter haben sich mit diesen Stellen beschäftigt und weder einer von denen, deren commentare wir noch besitzen, Origenes, Chrysostomus, Hilarius, Augustinus, Cyrillus, Theodoret, noch die, deren Erklärungen in den Catenen zusammengestellt sind, haben auch nur mit einer Sylbe auf dem Primat Roms als die Consequenz der dem Petrus gegebenen Aufträge und verheisungen hingedeutet. Nicht einer unter ihnen erklärte den Felsen oder das Fundament, auf welches Christus seine Kirche bauen will, als ein dem Petrus übertragenes und von ihm aus sich Vererbendes Amt, sondern sie verstanden darunter entweder Christus selbst oder den von Petrus bekannten Glauben an Christus; beides fiel in ihren Vorstellungen häufig zusammen. Oder Sie meinten

enz. — Dr. Langeraad (bl. 82) meent dat Guido de kerkvaders *duchtig* moet bestudeerd hebben, maar hij ziet voorbij, dat er verzamelingen van uitspraken der kerkvaders bestonden, die als een woordenboek konden gebruikt worden.

auch: Petrus gleich allen übrigen Apostelen sei das Fundament, die Apostel also alle zusammen die Zwölf Grundsteine der Kirche (Apoc. 21, 14)¹⁾.

Verder beweert Döllinger: Bekanntlich is jetzt die eine klassische Stelle, welche dem Gebäude päpstlicher Unfehlbarkeit als Fundament dienen soll, das Wort Christi zu Petrus: „Ich habe für Dich gebeten, dasz Dein Glaube nicht ablasse, und bist du einst zurückgekehrt, so befestige Deine Brüder“ (Luc. 22: 32 — 37). . . . Kein einziger der alten Kirchenlehrer bis zu Ende des siebenten Jahrhunderts ist denn ach auf diese Erklärung verfallen; alle ohne Ausnahme, achtzehn an der Zahl, haben hier bloß ein Gebet Christi, dasz sein Apostel in der Schwere bevorstehenden Versuchung nicht völlig unterliegen, den Glauben nicht ganz verlieren möchte, gefunden. Der erste, der von dieser Auslegung abwich und die Verheißung des Vorrechtes der römische Kirche darin finden wollte, war Papst Agahtō im Jahre 680, als es den Versuch galt, die drohende Vedammung seines Vorgängers Honorius abzuwenden, durch welche der römische Kirche ihr so oft gerühmter Vorzug besonderer doctrineller Reinheit verloren gehen muszte²⁾.

Costerus verklaart deze woorden (Luc. 22 : 32) aldus: *Maer ick hebbe voor u gebeden*. Niet sonder reden en verandert hy 't ghetal: eerst sprack hy *in plurali*, vā alle d'Apostelen segghende/ U-lieden; hier segt hy *in singulari*, U, merckelick toonende/ dat hy vā S. Peeter alleen sprack/ diē hy te vooren Simon genoēt hadde. Dus moeten wy bekennē, dat hier voor S. Peeter eenich besonder privilegie door Christi gebedt vā den hemelschē Vader verkregen is/ boven d'andere Apostelen: voor de welcke hy namaels badt/ *dat hen den Vader in synen naem soude bewaren, ende van 't kwaedt beschermen*, dat is/ in de hant des duyvels door dootsonde niet laten vallē. Hier wort dā iets anders voor S. Peeter gebeden en verkregen: want Christus wiert altijt verhoort door sijne eerweerdicheyt,

¹⁾ Janus, Der Papst und das Concil, S. 97.

²⁾ Janus, A. W. S. 99.

seght S. Pauwels. D'oude Leeraers (die 't hier langh waer te verhalē) seggē/ dat dit is de volstandicheyt in t H. Christen en Catholyck geloove: niet alleen in S. Peeters persoon/ (wāt vāt ongeloove der anderer Apostelen wy niet en lesen/omdat Christus voor hē oock gebedē heeft) maer in alle sijne nakomelingen/ die in sijne stoel sitte sullen. Want d'experiētie van meer dan 1500. iaren leert ons/ dat de Roomsche Kercke (daer S. Peeters successeur sit) noyt het Catholyck geloove in 't minste verādert en heeft; maer dat altyt onder de navolgers het selfste geloove te Roomē gehoudē is/ 't welck men onder de voorgaende Pausen daer gehoudē hadde. Dat onse ketters/ die anders seggen/ eenigen Paus noemen (konnen sy) die eerst het geloove verandert heeft; oft eenighen sekeren tijt dat het daer verandert zy. In alle andere Bischops-stoelen en kercken zijn ketterijen geweest/ maer noyt en heeft eenigen Paus te Roomen ketterije oft dwalinghe ingebrocht. Altyt is d'ongebroken successie in 't geloove in de Roomsche kercke ghebleven.

Wat Costerus' „Opdracht” aan de Staten betreft, deze beslaat zelfs 10 bladzijden en komt in hoofdzaak hierop neder, dat hij zich gedrongen gevoelt uit ijver voor de „H. Kerk” de „nieuwe geesten, die de wereld beroeren, en niets anders voortbrengen dan twee verrotte fundamenten, daar zij allen hun handel op bouwen” te bestrijden.

Die twee fundamenten zijn: de bewering dat de roomsche kerk veel onderhoudt tegen de leer der H. Schrift en dat men niets gelooven of onderhouden moet zoo het niet uitdrukkelijk in de Schrift staat of daaruit kan afgeleid worden.

Na deze Opdracht volgen nog een Woord van bijna twee bladzijden tot den godvruchtigen Lezer en de Approbaties van de Leuvensche Geleerden. In deze laatste wordt omtrent de „verklaringen” van Costerus getuigd: „ende hebben bevonden dat zij Catholijck ende geleert zijn, achtende dat — se nutbaer sullen wesen om de ketters te wederlegghen, de verleydde weder ten weghe te brenghen, de twijfelende in

t gheloove te verstercken, ende ten laetsten om de Catholijcken t' onderwijsen ende te stichten."

In zijn Woord tot den Godvruchtigen Leser zegt hij: „hebbe ick ghescreven korte uytlegginghen op het geheel nieu Testament, die profijtelick mogen wesen in den eersten den volstandighen Catholijcken, die teghen d'opwervinghe der ketteren het waerachtich verstant der Schrifture na d' uytlegginge der ouder Vaderen hier sullen vindē, als sij van de kettersche nieuwe verdichte verstanden hooren: ten anderen den twijfelachtigen, die den oprechten sin begeeren ende soecken: ten derden den hertneckigen ketteren, der welcker logenachtigen mont hier mede klaerlick gestopt wort, als sy d' eendrachtige leeringhe der heyligher Kercke met de Schrifture bevestight sien; ende daertegen niet inhoudē, maer in alles daarmede overeenkomen: want het geschil tusschen ons en onse kettersche vernieuwers en is niet gelegen in de Schrifture, maer in 't verstant dat sy na hun goedduncken versinnen; maer wy het out, van de Heylige Kercke ons overgegeven, bewaren: van de welcke ghelijck wy den tekst der Schriften ontfangen hebben, alsoo hebben wy oock den oprechten sin daer mede ontfanghen.... want in 't ghene dat Godt ende zijn heylich woort aengaet, en moet men gheene nieuwicheyt bijbrengghen, noch op zijn eighen duncken staen; maer het out wel begripen, bewaren en bevestighen. Dat out is, komt van Godt: de nieuwicheyt is der menschen dichtunghe, ende daerom voor suspect te houden; gelijk selfs de ketters die voor sulcks houden, aenghesien dat sy by de leeringhe ende uytlegginghe hunner mede-ketteren niet en blijven, maer iets nieuws, dat hen aenstaet, versinnen. Hier af komt het dat niemant en wilt Calvinist oft Lutheraen genoemd worden, dat is, in alles volghende d' uytlegginghe van Calvijn oft Luther; maer Evangelisch oft Ghereformeert, dat is, de Schrifture verstaende na zijn eyghen goetduncken: hetwelck soo 't in eenen ieghelicken kan verscheyden wesen, alsoo komen daer ontallicke secten, ende sorten van ketterijen, nochtans doet elcken Predicant zijn beste om zijn eyghen goetduncken sijnen toe-

hoorderen wijs te maken; maer dat niet vermogende, heeft iegelijk neuswijs een verscheyden geloove ende nieuwe Kercke op sijn fatsoen," enz.

Deze laatste woorden wijzen op toestanden, die niet te ontkennen zijn, en welke nog voor Rome hoofdargumenten blijven tegen de kerken der hervorming. Maar daar tegenover staat dat eene vastgestelde exegese aan Rome meer zal schaden, dan het recht des Christens om zelfstandig zijn bijbel te lezen op de kerken buiten Rome nadeelig zal werken, daar niet de zichtbare kerk maar het Godsrijk het terrein en het hoofddoel der laatste is.

Dat deze Jezuiet kan beweren „het geschil tusschen ons en onse kettersche vernieuwers en is niet gelegen in de Schrifture” begrijpen wij niet, daar Rome de protest. bijbels als „vervalscht” kwalificeert en er dientengevolge tegen waarschuwt.

En wat de verzekering betreft, dat alleen Rome in haar Hoofd het licht der kennis van Gods Woord bezit, is een dogma zeer noodig voor haar kerkelijk streven, maar steunt op de twijfelachtige exegese van Luk. 22 : 32 en wordt, gelijk Döllinger opmerkte, door niet een der oude kerkleeraars tot het einde der 7^e eeuw zoo opgevat.

Costerus' doel was de oogen te openen voor de oorzaken der kerkelijke scheuringen en als vredelievende leidsman op te treden om de verdoolde schapen terug te brengen tot de eene kudde met haren zichtbaren herder. Hij verwacht van de overheid medewerking (art. 36 Nederl. Geloofsbelijdenis) om een einde te maken aan den godsdiensttwist, daar aan de eene zijde deze voortkomt uit misverstand onder de ongeleerde, en aan de andere zijde uit „ghewillighe herdtneckicheyt bij de gheleerde.” En hij besluit zijne „Opdracht aan de Staten” met deze woorden: „Godt geve uwen landen eenen Godlicken vrede, een gheloove, een herte, een liefde, ende Godtsvrede, die u tot een salich eynde gheleyde; ende in de laetste ure (als 't nypen sal) eene geruste conscientie”.

Van de overige Bijbels en Nieuwe Testamenten is weinig op te merken. In de 17^e eeuw verschenen nog vele herdruk-

ken, doch in de 18^e en 19^e weinige meer, het werd een *doodenveld*. Toen echter in de Nederl. Herv. Kerk tegen het midden der 19^e eeuw de vraag naar eene nieuwe overzetting bij haar hoogste bestuur aan de orde kwam, en zij nog al sensatie verwekte, gaf dit waarschijnlijk den katholieken aanleiding eene vernieuwde overzetting van het N. Testament uit te geven. Wij bedoelen de edities van Mr. Lipman en van Prof. Beelen. De editie van Mr. Lipman is getiteld: Het N. Testament onzes Heeren Jesus Christus. Vertaald met ophelderende Aanteekeningen, 2 deelen, 's-Hertogenbosch, Verhoeven 1859 ¹⁾, die van Prof. Beelen: Het N. Testament onzes Heeren Jesus Christus volgens den Lat. tekst der Vulgaat in het Nederduitsch vertaald en in doorlopende aanteekeningen uitgelegd door Joannes Theodorus Beelen, Kamerheer van Z. H. Pius IX, enz. Amsterdam, Van Langenhuyzen — 's-Hertogenbosch, P. Verhoeven.

Wij hebben hier alzoo twee overzettingen van het N. Testament schier gelijktijdig verschenen, de eene het werk van een leek, de andere aangeboden door een Theol. Professor.

Mr. Lipman noemde de verschijning eener nieuwe Nederduitsche vertaling van de H. Schrift des N. Verbonds, uitgegeven onder de hooge goedkeuring van Z. Doorl. Hoogw. den Aartsbisschop van Utrecht „buiten tegenspraak eene niet onbelangrijke gebeurtenis”. Hiermede bedoelt hij, „dat het in het oog der talrijke afgescheidene broeders (geliefde mede-christenen) een nieuw en alles overtreffend verschijnsel moet zijn nu zoo plotseling (naar zij meenen) het Woord Gods der H. Schrift, zoo dierbaar teregt aan alle Christenen, onder het bereik hunner katholieke landgenooten gebragt te zien, niet door geheime Protest. Genootschappen, en aan enkelen, en ter sluiks, maar openlijk, en aan allen, en aanbevolen door een hoog Katholijk Gezag in den lande,” waardoor hunne meening, dat het Woord Gods der H. Schrift voor den Katholiek niets zoude zijn, dan een onbekend, gesloten en verboden

¹⁾ Herdrukt in 1861.

boek ongegrond moet blijken te zijn, eene meening ter goeder trouw door hen op het gezag hunner leidsmannen aangenomen. Mr. Lipman verwacht, dat nu bij enkelen, voor zooverre zij zich van de z.g.n. *Bijbelverspreiding onder Katholijken* slechts tot krijgsleus en wapenkreet hebben bediend ¹⁾, een liefdeloos leedgevoel ontstaan zal, omdat hij dit wapen hen nu uit de handen slaat, en dat vele anderen, die niet uit haat, maar uit liefde (al was het ook dwalende) hunne gewillige offers bragten, om in een gewaand gemis te voorzien, dezen arbeid als een' grooten vooruitgang en eene verblijdende nieuwigheid begroeten.

Verder verklaart hij, dat het gemis, waarin de Bijbelverspreiding onder Katholijken voorzien wilde, nimmer bestaan heeft en dat dus „*onze broeders*” zich te onregte over onze vermeende geestelijke armoede hebben bekommerd, daar zij volslagen onbekend waren met al hetgeen op Katholijk gebied, zoowel hier te lande als allerwege, voor geleerden en ongeleerden verrigt is en wordt.

Mr. Lipman wil niet miskennen het vele goede, edele en voortreffelijke, in spijt van het verkeerde beginsel, dat onder zijne Mede-Christenen is ontkiemd en ontwikkeld. Hij wil er God voor danken met liefdevolle blijdschap, dat nog zoo velen hunner zich vasthouden aan hetgeen hunne vaders van de door hen verlatene Kerk hebben medegenomen, en het is hem verklaarbaar hoe aan den kreet: *de Heilige Schrift alleen!* eene zoo verleidelijke kracht konde verbonden zijn, dat scharen van eenvoudige Christenen zich daardoor ter goeder trouw lieten wegslepen, om de gemeenschap met de Kerk te verbreken, maar dat zij de mondelinge Leering der Kerk overbodig achten, door welke het Evangelie tot de vol-einding der wereld zoude worden voortgeplant, is hem een wanbegrip, dat hij wil wegnemen.

Velen onzer afgescheidene Broeders, beweert hij, stellen

¹⁾ Zie zijne aantekening bij Matth. 18 : 17, waar hij de protest, bijbelverspreiding noemt „eene verloochening van de orde in de Chr. Kerk”.

zich de zaak der H. Schrift met de beste trouw gansch en al anders voor, dan zij in werkelijkheid is. Zij hangen met heiligen eerbied aan de Bijbel-Letter (Bibliolatrie-Lessing), en met geene mindere zekerheid, dan of die regtstreeks tot hen van God gekomen ware. Voor de eenvoudigheid hunner geloovige harten is het, als hadden zij zelven in hunne eigene landtaal de door den Geest Gods ingegevene Schriften onmiddellijk van de h. schrijvers ontvangen, en verlangen derhalve voor hun vroom geloof geene bewijzen en geene waarborgen; zij hebben geene getuigenis en geene getuigen van nooden. Alle menschen zijn feilbaar; Gods Woord alleen is onfeilbaar: daarom moet er tusschen God en den geloovige geen tusschenkomst zijn.

Mr. Lipman heeft eerbied voor deze dwaling, maar betreurt het daarom te meer, dat het juist deze is, welke het eerst en het meest onder de slagen van het toenemend ongeloof bezweken is en, bij gemis zelfs van allen schijn van gegrondheid, bezwijken moet. Het ongeloof toch ontnemt en geeft niets terug, het kan alleen verwoesten, de Waarheid echter ontnemt niets aan den dwalende, zonder het ware en goede honderdvoud en kostbaarder meer gelouterd en beter verzekerd terug te geven, maar alleen door de onfeilbare Kerk en hare overlevering.

In het tweede deel zijner Inleiding spreekt Mr. Lipman van het bedroevende feit, dat geen boek ter wereld ooit in meerdere mate is en wordt aangerand, dan de H. Schrift. Hier-tegen, zegt hij, moet gewaakt worden door het bevoegde gezag, d. i. de H. Kerk, die het dan ook door alle tijden gedaan heeft. Wie met het gezag der Kerk tegelijk de kracht der overlevering verwerpt, mist den historischen waarborg der Goddelijkheid van de H. Schriften.

Vervolgens levert hij een pleidooi voor den tekst der Vul-gaat. In het derde deel spreekt hij de verplichting uit de Vulgaat te volgen, omdat zij den zuiveren tekst bevat en acht hij het de duidelijke roeping van den Katholijken Bijbel-vertaler dien Tekst uitsluitend en onveranderd terug te geven,

met zorgvuldige inachtneming der Vaticaansche uitgaven, en met verbetering der in de Correctoria aangewezen drukfeilen.

De regelen, welke hij in de overzetting heeft in acht genomen zijn die, zegt hij, van welker toepassing de Vulgata zelve het navolgingswaardig voorbeeld geeft, wanneer zij met de meest gestrengte getrouwheid niet alleen den zin, maar tot zelfs de woorden van den aan haar ten grondslag liggenden Griekschen tekst teruggeeft. Sprekende van de hulpmiddelen, verzwijgt hij niet, neen, hij noemt het in de eerste plaats, dat hij niet gearzeld heeft, waar na zorgvuldig onderzoek van den Gr. en Lat. tekst, de vertaling van den Statenbijbel geene werkelijke verbetering toeliet, haar tot de zijne te maken, dat hij overal, waar het nuttig konde zijn, de overzettingen in andere talen geraadpleegd heeft, o.a. de Kath. vertalingen van Allioli, Scholz, Kistemaker, Maszl, en van de professoren Loch en Reischl.

Zijne ophelderende aanmerkingen bedoelen den H. Tekst ten nutte der geloovigen te verduidelijken, hierin voorgelicht door Trente. Voor moeilijke plaatsen heeft hij licht gezocht bij latere kerkel. schrijvers, welker namen hij dan ook in zijne aantekeningen vermeldt, maar één naam wil hij hier in zijne Inleiding niet verzwijgen, den naam van Dr. Patrizzi, „omdat het voor velen, die zich onder de afgescheidene broeders tot handhaving der Waarheid, welke zij met de Katholieken gemeen hebben, op eene loffelijke en verdienstelijke wijze bevljtigen, niet dan nuttig zijn kan, met zijne werken bekend te worden. Toch acht Mr. Lipman zich gerechtigd een zelfstandige meening te mogen voordragen, als zijnde het onvervreemdbaar regt der Chr. Wetenschap, dat zij aan geen bloot menschelijk gezag, hoe ook eerbiedwaardig, de eigene overtuiging ten offer brengt, en bij het woord van geen meester zweert. Nergens, zegt hij, is meer, dan op Katholijk gebied, de kernspreuk van den H. Augustinus eene waarheid: In het noodwendige de éénheid, in het twijfelachtige de vrijheid, in alles de Liefde.

Van liefde getuigen dan ook de noten door Mr. Lipman

bij zijne vertaling gevoegd. Wel hebben zij een polemisch karakter, maar het is de polemiëk der liefde. Wordt thans door ongeloof en onwetendheid vereenigd al hetgeen den Christen heilig is en dierbaar met groote hartstochtelijkheid aangevochten, en al is de aanval van zulk een schamel bondgenootschap tegenover de hoogere Kathol. kracht, welke haren onverwinnlijken grondslag heeft in de overeenstemming der schriftuurlijke en hist. waarheid, volslagen onmachtig, de Chr. liefde verbiedt lijdelijk en zwijgend eene tegen-Christelijke rigting te aanschouwen, welke van al wat op het buiten de Kerk gelegen gebied nog waar en schoon en goed van het Christendom was overgebleven, dagelijks meer en meer tot zelfs het laatste spoor dreigt uit te wisschen, en het Chr. vaandel en den Chr. kansel gebruikt, om hare heillooze overwinning te voltooien."

De biograaf heeft ook niet anders van Lipman kunnen getuigen. Hij schrijft: „Toen de Waarheid hem in vlamme woorden des levens sprak van een Vader, die zoozeer de wereld beminde, dat Hij Zijn eenigen Zoon niet spaarde, waar het hare verlossing gold, van een Zoon, die God van eeuwigheid is als de Vader en den mensch Zijn broeder, Zijn vriend heeft genoemd; van een menschgeworden God, die de.... toen hij werd opgenomen als genoot van een geslacht, dat den Christus tot hoofd heeft en Zijn lichaam is;.... toen werd de liefde ook voor dezen man een levenskracht. En daar de liefde leven is en wel geheel het leven, zoo doordrong en vervulde zij beiden hart en geest.... Eenmaal herboren tot zoon der moederkerk, werd deze jongere zoon een harer beste en beproefdste strijders, die met onverzettelijken moed haar banier hoog hield en haar beginselen verdedigde, krachtig, onbewimpeld en onverschrokken den strijd voerde tegen de dwaling, maar in dien strijd geen ander wapen kende of wilde dan het heerlijke wapen der liefde" ¹⁾.

En vragen wij wat hij beoogde, dan antwoordt dezelfde

¹⁾ Zie Voorrede Corinthiers, CLXV en CLXVI.

schrijver: „Het ideaal, dat hem ten deel was geworden, schiep in hem een ander, een gelijksoortig ideaal. Hij, die de eenheid (der R. Cath. Kerk) had gevonden, deed hem wenschen deze eenheid aller deel te maken.

Hij had het lijden buiten de eenheid gezien en gekend, hij had de woestijn der dorheid doorwandeld en schreijend neergezeten in de schaduw des doods. Toen hij de éénheid had verkregen en jubelde in haar bezit, riep het genot dezer éénheid de zucht in hem wakker naar de vereeniging van allen in de éénheid van liefde en geloof. Hij was polemist, maar zijn polemieek werd irenisch. De irenische polemieek is het geheel bijzonder eigendom der Kathol. Kerk. Het is een der vele parelen aan de kroon der maagdelijke moeder. *Irenisch polemist* in den vollen, waarachtigen zin is Mr. Lipman geweest.

De verschijning van zijn N. Testament was op zich zelve reeds een *irenisch-polemisch* feit. Dat de Kerk de H. Schrift niet gesloten hield voor hare kinderen, dat zij veeleer ze opende voor allen; allen, den leek zoowel als den priester, aanspoorde tot de beoefening en de studie der gewijde oorkonde, dit bleek nu, onloochenbaar en onweerlegbaar, uit het feit van eene vertaling en verklaring der H. Schrift door een leek, onder goedkeuring en toezicht van het hooge Kerkelijk Gezag bewerkt. Het verschijnen van dit Hollandsche boek voldeed aan eene echt Hollandsche behoefte. Het ontnam der dwaling een valsch en schijnbaar, maar toch altijd gevaarlijk wapen; de beschuldiging, dat de Kerk opzettelijk haar belijders de Schrift verbood ¹⁾, dat deze daarom ook steeds in onwetendheid en dwaling verkeerden, verviel. Tevens werd den oprecht zoekenden Hollandschen protestant de gelegenheid geschonken om een blik te werpen in het geheimzinnig duister der Kerk, een duister, dat zijn bestaan aan misdadiger opzet en schaamtelooszer toeleg dankt, dan die waarvan men het goed vond de Katholieke Kerk te betichten. En dit was het schoonste en voortreffelijkste van geheel zijn arbeid, hij opende niet alleen

¹⁾ Vergelijk hier „De Oud-Katholiek” van Maart 1900.

al de schatten in de heilige boeken geborgen, hij liet niet alleen de wijsheid en de liefde in ieder woord bevat, uitstralen en blinken, maar hij maakte vooral van de H. Schrift, die, zoo lang en zoo gestadig, als een verpletterend wapen tegen de Kerk werd gericht, het heerlijkst wapen voor die Kerk zelfe" ¹⁾).

Over zijn werk heeft Mr. Lipman zelf het volgende aangeteekend: „Bij de bewerking was eene der heerschende grondgedachten, dat waar thans de ongewijde wetenschap wordt *ge vulgariseerd* met eene kwistigheid, welke aan bezaadigde mannen meer geschikt schijnt oppervlakkige bet- en veelweterij dan echte wetenschappelijkheid aan te kweeken, de *popularisatie* van de *Bijbelsche Wetenschap* op hare vaste grondslagen voor Godsdienst en maatschappij meer dan ooit eene behoefte is geworden. Dat zonder die *kennis* bloote Bijbelverspreiding geene heilzame vruchten voortbrengt, is overvloedig gebleken uit de droevige uitkomst buiten het gebied der Kerk, welker veilige leiding, Gode zij dank! hare kinderen daarvoor heeft behoed.”

HET N. TESTAMENT VAN PROF. BEELLEN.

Aan zijn editie liet Prof. Beelen voorafgaan eenige „Grondregels voor eene Neder-duitsche vertaling van het N. Testament”. Hierin legt hij bloot hoe hij zijn plicht als schriftvertaler begreep en om zoo doende het oordeel van deskundigen te kunnen hooren over zijne wijze van zien in deze zaak en hiervan bij zijn arbeid gebruik te kunnen maken.

In zijne „Voorrede” vóór de genoemde Grondregels zegt hij, dat het omstreeks tien jaren geleden was, dat hij het besluit nam om, onder Gods hulp, eene Nederd. vertaling te vervaardigen van het N. Testament en dat hij sinds dien tijd elk vrij uur, dat hem van zijne beroepsbezigheden overbleef, hieraan besteed heeft. Omdat o.i. zijne grondregels niet onverdienstelijk zijn, geven wij ze hier in het kort terug:

¹⁾ Zie Voorrede Cor. Brief.

Zijn eerste grondregel was: „Neem voor grondtekst uwer vertaling de Lat. Vulgata, gelijk die te lezen staat in de Romeinsche uitgave van het jaar 1592, 1593 of 1598; doch verbeter eerst de drukfeilen volgens het Correctorium, dat vóór aan de uitgave van 1598 geplaatst is. Verbeter ook nog vooraf de drukfeilen, welke in dat Correctorium niet mogten aange-
wezen zijn.”

Tweede grondregel: Volg in uwe vertaling de lezing der Vulgaat overal, zonder eenige uitzondering; en bijgevolg ook daar, waar onze Grieksche *textus receptus* of Grieksche Handschriften eene lezing mogten hebben, aan welke volgens alle regels der tekst-kritiek de voorkeur zou moeten gegeven worden. M.a.w. volg de Vulgata letterlijk, ook waar zij gezegd kan worden eene vrije vertaling te zijn; volg hare leestekens en is het dat uwe interpunctie verschillend is van die der Vulgata, verander nergens iets, het zij in de verhouding van de versch. leden eener volzin, het zij in de verhouding der volzinnen tot elkander. Uwe vertaling zij getrouw, d.i. doe geen enkel woord er aan toe of er af; nergens eene verklaring of omschrijving, enz.

In den 15^{en} regel spreekt Prof. Beelen van de onnauwkeurigheden door den opsteller der Vulgata begaan in het overzetten der Participia Aorista, gelijk ook van het Part. Praes. Passivi van den Gr. tekst, en in den 18^{en} regel wil hij, dat, zoo de Vulgata geene verstaanbare vertaling toelaat, men op die plaats de vertaling make naar den oorspr. tekst.

In het Aanhangsel achter deze Grondregels geeft de auteur nog een staaltje van zijne vertaling van het N. Testament in het Nederduitsch en van de daarbij geplaatste aanteekeningen en besluit dit geschriftje met eene „Kritiek van eenige Fransche en andere Schriftuurvertalingen, die naar de Vulgata vervaardigd zijn”.

Wat de uiterlijke inrichting van dit nieuw testament betreft, het begint met een algemeene inleiding, waarin hij spreekt over: 1. Het onfeilbaar en altijd voortdurend leerambt der kerk van J. Christus; 2. De H. Schriften van het N. Testament en

over de Itala en de Vulgata; 3. Den Bijbel als niet de eenige kenbron en evenmin als hoogste regel der Chr. geloofs- en zedeleer, de noodzakelijke behoefte aan een onfeilbaar leerambt en over den geest in welken de H. Schriften moeten gelezen worden.

Aan elk boek laat hij verder een Inleiding voorafgaan en voegt bij den tekst zijne uitleggingen, die kernachtig en betrekkelijk kort zijn. — Beide edities zijn door Dr. G. Vissering breedvoerig besproken ¹⁾.

Sprekende over den grondslag van beide vertalingen, wijst Vissering eerst op hier voorkomende lezingen der Vulgaat die boven die van den Gr. tekst der St. Vertaling de voorkeur verdienen. Zoo noemt hij o.a. Luk. 16 : 13, waar Beelen en Lipman vertalen: *Wie zeggen de menschen, dat de zoon des menschen is*, doch waar de z.g.n. Gewone Tekst heeft: *Wie zeggen de menschen, dat ik, de zoon des menschen, ben*; Matth. 19 : 17 Beelen en Lipman: *Wat vraagt gij mij naar het goede*, 16 : 3 waar de schriftgeleerden zijn geëxpedieerd. Hierna noemt hij plaatsen der Vulgaat die z.i. verwerpelijk zijn, wat ook door Prof. Beelen volmondig wordt toegestemd. Zoo Joh. 8 : 27, waar men naar de Vulgaat vertalen moet: *En zij begrepen niet, dat Hij God zijnen Vader noemde*, Hand. 27 : 5, waar de Vulgaat de stad Lystra in plaats van de stad Myra vermeldt, eene fout ook door Lipman in zijne aantekening erkend; Luk. 24 : 43 vertaalt Beelen en op nagevoeg dezelfde wijze ook Lipman: *En na voor hunne oogen gegeten te hebben, nam hij het overschot en gaf het hun: eene lezing, die bijna alle Gr. handschriften tegen zich heeft*; Hand. 4 : 21 geeft Lipman ons naar de Vulgaat te lezen: *Allen toch verheerlijkten hetgeen er in deze gebeurtenis geschied was*, waar alleen goed is wat de gewone tekst hier aan de hand geeft: *Want allen verheerlijkten God over hetgeen er geschied was*; enz.

Verder memoreert Vissering, dat de vergelijking van den

Zie, Tijdspegel, 1861.

Gr. grondtekst den Kath. vertaler niet mag bewegen de fouten, die hij hier en daar in de Vulgaat ontdekt, te verbeteren, en de woorden van Prof. Beelen in zijne Grondregels: „Volg de Vulgaet waer zij inderdaed iets anders zegt, dan in den grondtekst staet.” Een paar voorbeelden noemt hij ter verduidelijking hiervan, zoo o.a. Luk. 16:22, 23 waar naar de Vulgaat vertaald wordt: En de rijke stierf ook, en werd begraven in de hel. En zijne oogen opslaande, enz., terwijl Beelen aantekent, dat volgens den Gr. tekst de woorden in de hel behooren bij: En zijne oogen opslaande; enz. Zoo heeft ook Lipman gedaan, zelfs heeft hij de drukfout der Vulgaat verbeterd in Luk. 3:17, waar zij purgavit in plaats van purgabit heeft, maar Lipman laat dit na in Hand. 2:27, waar, gelijk Beelen in zijne Grondregels, blz. 7, teregt aanmerkt, affligentes verbeterd moet worden in affligentes. Lipman vertaalt daar: gekweld.

Intusschen hebben de heeren Beelen en Lipman beiden begrepen, zoo vervolgt Vissering, dat hunne gebondenheid aan de Vulgaat zich niet zóó ver uitstreckte, dat zij haar ook daar zouden hebben moeten volgen, waar zij, gelijk Beelen het noemt, van den Gr. tekst alleen schijnbaar afwijkt door eene meer of min gebrekkige overzetting. Zoo heeft Beelen zich zelfs veroorloofd Matth. 25:40, 45 te vertalen: *voor zoo veel gij dit*, enz., zooals het Grieksch vordert, hoewel men naar de Vulgaat eigenlijk zou moeten vertalen: *zoo lang*, dewijl in deze niet quâtenus, maar quamdiu staat. Toch heeft, zegt Vissering, Beelen, al heeft hij met wijze behoedzaamheid meermalen gebruik gemaakt van de vrijheid om nu en dan het meer of min gebrekkige der Vulgaat te verbeteren, zich over het geheel digter bij de Vulgaat gehouden dan Lipman, al ontbreekt het niet aan plaatsen, waar deze haar meer letterlijk wedergeeft.

Heeft Lipman zich niet op vele plaatsen slaafsch gebonden geacht aan de Vulgaat, hij heeft zich echter van haar meermalen verwijderd, waar de pligt der getrouwheid hem had moeten nopen haar te volgen; en een nauwer aansluiten aan

haar zou men juist verwacht hebben van den man, die op bladz. LXV van zijne inleiding verklaart, dat de regelen, door hem bij zijne overzetting in acht genomen, dezelfde zijn, van welker toepassing de Vulgaat zelve het navolgenswaardig voorbeeld geeft, wanneer zij met *de meest gestrenge getrouwheid* niet alleen den *zin*, maar tot zelfs *de woorden* van den aan haar ten grondslag liggenden Gr. tekst teruggeeft. . . .

Na den grondslag in oogenschouw genomen te hebben, waarop beide genoemde vertalingen rusten, maakt Vissering verder kennis met die vertalingen zelve. Hij toont aan hoe de vertaling van Lipman en die van Prof. Beelen, door aansluiting aan hetgeen in oudere Kathol. vertalingen gevonden wordt, in uitdrukking somtijds verschilt van hetgeen waaraan men onder Protestanten meest gewoon is. In beide lezen wij: rijk der hemelen, bekoorder, bekoring, kelk, die zich zelve verheft (St. Vert. koninkrijk der hemelen, verzoeker, verzoeking, drinkbeker, die zich zelve verhoogt); bij Lipman bovendien: boete, boetvaardigheid, boete doen, boetvaardigheid doen, waarvoor evenwel Beelen doorgaans hetzelfde als de Staten-overzetting te lezen geeft: bekeering, zich bekeeren. Zoo kan het ons (n.m.l. Vissering) ook niet verwonderen, dat Lipman Hand. 20:28 *bisschoppen*, gelijk 11:30 en elders *priesters* heeft, waar in den Statenbijbel *opzieners* en *ouderlingen* staat; noch dat hij en Beelen beiden het woord *Kerk* bezigen, waar Prot. vertalingen zich van het woord gemeente bedienen. Ook op hetgeen Beelen Matth. 18:17 aantekent: „aan de Kerk, d.i. aan de geestelijke overheid,” willen wij (Vissering) geene aanmerking maken, al hebben wij er geen volkomen vrede mede. Maar waartoe, vraagt Vissering, bij Lipman naar aanleiding van deze plaats die heftige uitval tegen de Protestanten? Hij zegt daar o.a.: „Deze plaats is eene van die, welke uit hoofde van hare duidelijke getuigenis van het bestaan der zichtbare Kerk, door Christus gesticht, in schier alle onkatholieke bijbels veranderd wordt. Zulke Bijbel-verandering regtvaardigt volkomen de werkzaamheid der H. Kerk tegen de z.g.n. bijbel-verspreiding als eenen heiligen pligt en een onloochenbaar regt.”

Vissering prijst vervolgens zeer de vertaling van Prof. Beelen en het zijn maar kleinigheden, zegt hij, die doorgaans alleen betrekking hebben op vlekjes van taal en stijl. Hij wijst op de vertaling van Luk. 22 : 32 „*En gij, eens u bekeerd hebbende, versterk uwe broederen.* Dat is te stroef, zegt V., en daarbij wat onduidelijk, en beter doet Lipman, die hier het deelwoord uitdrukt door *wanneer*, enz. enz.

Bij deze aanmerkingen voegt Vissering nog enkele van meer algemeene strekking. Naar het hem voorkomt, vermijdt Beelen niet genoeg de hulpwerkwoorden, waar ons spraakgebruik het vermijden daarvan aanbeveelt.

Zoo lezen wij bij Beelen Matth. 16 : 25 : *wie zijn leven* zal hebben willen *behouden*, waarvoor Vissering liever las wat Lipman heeft: *wie zijn leven* wil *behouden* enz.

Wat Vissering's oordeel betreft over het werk van Lipman, dat hij in vele opzichten gebrekkig noemde, hij wil dit echter niet zoo begrepen hebben, alsof hij aan zijne overzetting alle verdiensten wilde ontzeggen. Con Amore heeft hij gearbeid en soms beter dan Beelen vertaald, en heeft vele goede bladzijden geleverd. Toch is zijne vertaling dikwijls onnauwkeurig, dat de juistheid en duidelijkheid van uitdrukking in haar te wenschen overlaten, en dat ook aan taal en stijl de vereischte zorg niet is besteed. Onnauwkeurig vertaalt Mr. Lipman o.a. de volgende plaatsen: Matth. 5 : 5, *die* weenen. Zoowel naar de Vulgaat (lugentis) als naar den Gr. tekst moet het zijn: *die treuren*.

Vers 10, *die vervolgingen* lijden. Lees naar de Vulgaat het enkelvoud *vervolging*. Vers 11, *u lasterende*. De Vulgaat (mentientes) en de Gr. tekst beide vorderen: *liegende*. Vers 18, geen letter of stipje. Lees: *niet ééne letter, of één stipje*, of nog liever wat Beelen heeft: *niet één jota of ééne stip* enz. enz. Verder laat Vissering met eenige proeven zien, hoe de Hoogd. vertalingen op zijne vertaling haar cachet hebben afgedrukt.

Vissering komt tot de conclusie, dat Mr. Lipman, hoe opregt zijne bedoeling ook geweest zij, hij blijkbaar zichzelf al te

ligte eischen gesteld heeft, en wel wat voortvarend en overhaastend gearbeid heeft. En sprekende over de inleidingen, inhoudsopgaven en aantekeningen, waarvan hij het goede waardeert, kan Vissering niet begrijpen, hoe zóóveel polemieek bij eene Bijbelvertaling te pas komt, en hij prijst het in den hoogl. Beelen, dat zijn arbeid een veel vredelievender karakter draagt. Haast zou men vermoeden, zegt Vissering, dat het den heer Lipman minder te doen is geweest om in de behoefte zijner Katholieke landgenooten aan eene nieuwe overzetting van het N. Testament te voorzien, dan wel om bot te vieren aan zijn strijd lust voor het geloof, dat hij heeft omhelsd, en aan zijne zucht om zielen te winnen voor zijne Kerk, die in zijne oogen de éénige veilige haven is, waar zielen in den strijd der wereld of der wetenschap vermoeid en afgetobd, rust kunnen vinden.... Meermalen is zijn toon raauw en scherp, en de heer Lipman bedriegt zich, indien hij meent, dat de onaangename indruk, dien zijn toon bij andersdenkenden teweeg brengt, geheel weder uitgewischt en goedgeemaakt wordt door de vriendelijke benamingen: Geliefde Mede-Christenen, afgescheidene broeders, die hij meermalen voor hen ten beste heeft.... Wat voorts den inhoud zijner polemieek aangaat, het zijn de oude klachten en aanklachten, maar in een nieuw gewaad gedost; de oude stoute beweringen, maar met frisschen moed op nieuw te berde gebracht, al werd hare ongegrondheid en valscheit honderdmaal aangewezen. Zoo is b.v. alles behalve nieuw wat Lipman al dadelijk op de eerste bladzijde zijner inleiding gelieft te verzekeren, dat de Protestanten tot maatstaf hunner oordeelvelling over de Katholiciteit, hare Geloofsleer, enz. alleen hunne eigene ongegronde meeningen hebben, voortgevloeid uit de betreurenswaardige *hartstogten*, welke voor vierdehalve eeuw tusschen de belijderen van Jezus Christus eenen scheidsmuur hebben opgeworpen, enz."

Het zoude aanmatigend van ons zijn, zoo wij eenige aanmerking wilden maken op deze beoordeeling van den op dit gebied zoo bekwamen Vissering. Door vroegere roomsche overzettingen voorgelicht, zouden wij de door Dr. Vissering

geciteerde plaatsen, die z.i. boven die van den gewonen tekst te prijzen zijn en de andere door hem afgekeurd, anders willen beoordeeld zien, daar alle de genoemde lezingen bijna woordelijk sinds 1548 in de roomsche bijbels voorkomen, zelfs de vertaling „begraven in de hel” van Luk. 16:22 en zoo ook de verbeterde fout der Vulgaat in Luk. 3:17.

Wij willen echter hierin niet treden, en bepalen ons slechts tot enkele opmerkingen, waartoe deze nieuwe testamenten ons aanleiding geven. Als hoofdregel stelde Prof. Beelen voorop: „Volg de Vulgaat waar zij inderdaad iets anders zegt dan in den grondtekst staat” — en wat heeft Prof. Beelen gedaan? in de vertaling heeft hij dien tekst gevolgd en licht over dien tekst gezocht bij den grondtekst, maar buiten zijne overzetting verklaarde hij meermalen dat de vulgaat de juiste lezing op sommige plaatsen niet bevat en dat de Gr. tekst de ware lezing heeft. Zoo betoont hij zich eensdeels een gehoorzamen zoon der Kerk, maar wil anderdeels voor zich zelven eene zekere vrijheid, een duidelijk conflict alzoo tusschen de eischen der Kerk en die der wetenschap. In het belang der Kerk eenheid, al rust zij op onwaarheid, in het belang der wetenschap eerlijkheid, al verzet zij zich tegen de Kerk.

Ook blijkt uit deze twee vertalingen, dat onder de roomsche geleerden niet altijd overeenstemming bestaat. Achter zijne „Grondregels” plaatste Prof. Beelen eene „Kritiek van eenige Fransche en andere Schriftuur vertalingen”. Hierin worden o.a. ook de vertalingen van Van Winghe (1548) en van De Witte (1696) beoordeeld. Van Winghe heeft z.i. vele *ontrouwe, met onnoodige bijvoegsels voorziene, verkeerde, willekeurige*, enz. lezingen en De Witte vertaalde op sommige plaatsen beter dan van Winghe, hoe vele ook de bezwaren waren, die Beelen tegen zijne vertaling had. Maar zoo maakt deze professor de polemiek waardeloos, die van hunne zijde tegen de geref. overzettingen gevoerd is.

Ook Mr. Lipman heeft niet altijd goed vertaald en toch matigt hij zich het recht aan om van vervalschte bijbels der protestanten te spreken.

Wat de aantekeningen van Mr. Lipman betreft, er zijn er waarbij terecht Dr. Vissering zijn hoofd schudde, en dan dat complex van geleerdheid! Zijn biograaf noemde Lipman's polemieken *irenisch* en Lipman zelf sprak van de liefde, die hem drong om de „afvalligen” te winnen, maar wanneer men al aanstonds de Hervorming eene „godsdiens-revolutie” belooft te noemen en men fulmineert tegen wat hare voorstanders dierbaar en heilig is, daar men zelf zooveel op zijn geweten heeft, dan maakt men de kloof dieper en breder in plaats van de partijen tot elkander te brengen. Waar een vooropgeplaatst dogma — en dat zoo breed mogelijk uitgesponnen — alles beheerscht, daar zal eerst de zaak au fond moeten worden beslecht alvorens men op verzoening hopen kan. De Geschiedenis der roomsche bijbelvertaling hier te lande wijst helaas! echter op handhaving van het onschriftuurlijke dogma van 1870, dat allen verdoemt, die het niet accepteren.

Daarmede is deze belangrijke arbeid op het doode punt gebracht. Zal de Bijbel-commissie te Rome kunnen beletten dat er nieuw leven ontwake? Het Nederl. conservatisme is wel is waar haar sterke bondgenoot, doch stemmen als die van Prof. Beelen e.a. getuigen dat niet alle roomsch-katholieken op het verouderde standpunt willen blijven staan, maar vrienden willen zijn van de ware wetenschap, die de oorkonden der Godsopenbaring zuiveren wil niet met handen als van een litterarischen knors, maar van een Godgewijde persoonlijkheid.

B. De Bijbel der Oud-Katholieken.

De Oud-Katholieken zijn geene Jansenisten. Hun oorsprong ligt dieper. Zij zijn ontstaan uit den strijd tusschen de niet tot de Hervorming toegetreden Nederlanders, van wie sommigen het vreemde Rome, anderen daarentegen het eigen vaderland wilden toebehooren. Die strijd heeft tot eene openbare scheuring geleid, welke in 1723 en '24 haar beslag gekregen heeft ¹⁾. Handhavende de oude rechten op kerkelijk gebied, zijn zij voor Ultramontanisme bewaard gebleven.

Een hunner bijzondere kenmerken is, dat zij *hun* Bijbel en vooral hun N. Testament in handen wenschen en trachten te brengen van jeugdigen en bejaarden, van mannen en vrouwen zonder onderscheid. Wij zeggen „hun Bijbel”, daar de breuk met de pauselijke kerk ook eene eigene schriftvertaling ten gevolge had.

De man, die hieraan een machtigen stoot heeft gegeven, was de aartsbisschop Neercassel, tot deze hooge waardigheid gekozen door de kapittels van Utrecht en Haarlem, en na goedkeuring van den paus, onder den naam van Bisschop van Castorie gewijd te Keulen, 9 Sept. 1662.

Hij was een waar vaderlander, en aan hem wordt het toegeschreven, dat de Katholieken hier te lande in den godsdienstoorlog van 1672 aan de Republiek trouw gebleven zijn ²⁾.

Neercassel had de liefde voor den Bijbel en de Kerkvaders,

¹⁾ Zie: St. de Boeuf, Hist. d. Port-Royal, Bennink Janssonius, Hofstede de Groot en Knuttel.

²⁾ Zie Hofstede de Groot, blz. 230.

die in zijn vaderland heerschte, aangekweekt op de school te Leuven, en vervolgens bij de Oratorianen te Parijs, te Saumur en te Mechelen. Met de besluiten zijner Kerk kon hij niet in overeenstemming brengen de pogingen van vele invloedrijke geestelijken zijner kerk om de H. Schriften uit de handen des volks te weren. De Oud-Katholieke geest, in Nederland door hare zoo hoog vereerde bisschoppen en latere godgeleerden en de broeders des gemeenen Levens voortgeplant, had zijn geest diep doordrongen. Hij hoorde door de protestanten de scherpste verwijten inbrengen tegen zijne kerk als die voor het grootste deel harer leden den Bijbel zorgvuldig hield gesloten. Niets scheen hem schadelijker voor de zielen dan de onthouding van het Woord Gods en diep was zijne overtuiging dat de door hem zoo vurig gewenschte terugkeer der hervormden in den schoot der moederkerk onmogelijk zou zijn indien de beschuldiging rechtvaardig was. Dat er gronden waren voor die aanklacht moest hij toestemmen. Vele geestelijken binnen en buiten 's lands hadden tegen de Bijbellezing geijverd en konden zich op duidelijke pauselijke uitspraken beroepen.

Dat moest tegengestaan worden. Hij wilde in een geschrift zijne geestelijkheid overtuigen van hare roeping om de leeken tot het rechte gebruik hiervan op te wekken. Hij gaf een werkje uit: „Over de lezing der H. Schriften waarin de wijze waarop de Protestanten ze lezen, wordt bestreden, en die der Katholieken wordt bevestigd.”

Hierbij voegde hij eene verhandeling over den uitlegger der H. Schrift. Met groote scherpzinnigheid zoekt hij aan te wijzen, dat de leer der protestanten, de overlevering en het gezag der Kerk verwerpende, niet leiden kan tot de rechte kennis der Schriften, waartoe volgens hem de Katholieke leer zeker den weg wijst en in staat stelt. Met krachtige uitdrukkingen uit de kerkvaders het heilzame der Bijbellezing aanbevelende, zoekt hij enkele uitspraken van pausen en kerkvergaderingen, die hiermede in strijd schijnen, in een anderen zin dan de geestelijken zijner tegenpartij te verklaren. Reeds

vroeger toen hij zich te Rome bevond, had hij in een onderhoud den paus meegedeeld dat de Bijbel door de leeken in Nederland werd gelezen, zonder dat deze daartegen de minste bedenking inbracht. In het midden van zijne bekwaamste geestelijken neergezeten, sprak hij meermalen zijn verlangen uit naar eene betere vertaling dan de toen bij de roomschen gebruikelijke, die, wat getrouwheid van taal en stijl aangaat, aan de eischen der wetenschap en de behoeften van het volk zou voldoen. Niet te vergeefs riep hij tot dien arbeid zijn secretaris, den geleerden en smaakvollen priester Andreas Verschuur (Van der Schuur)¹⁾.

Hij mocht echter zijn hartewensch niet vervuld zien, want voor dat Verschuur de vier Evangeliën bewerkt had, in 1689, was hij reeds drie jaren van deze wereld verscheiden.

Verschuur ging voort met den arbeid en zoo verschenen in 1692 het Boek der Handelingen en de Brieven met de Openbaring, welke gedeelten door hem als een geheel in 1689 werden uitgegeven. Ook was hij begonnen met de vertaling van de Boeken des O. Verbonds, maar toen hij het laatste boek der Koningen had voltooid, werd hij tot hooger arbeid geroepen (1719). Nu werd door andere godgeleerden, o.a. door den letterkundigen Hendrik van Rhijn zijn arbeid voortgezet en in 1732 voltooid.

Wij moeten deze werkzaamheid wat meer van nabij bezien dan Le Long heeft gedaan in zijn Boekzaal, want dat is zij meer dan waard. De Oud-Katholieke beweging in Nederland kan niet in haar geheel gekend worden, zoo hare bijbelvertaling slechts terloops wordt vermeld, gelijk tot hiertoe geschied is.

De Oud-Katholiek van December 1895 schrijft: „In onze Kerk hebben voornamelijk drie mannen zich met de vertaling van de boeken des bijbels bezig gehouden. Het zijn: Andreas van der Schuur, Egidius de Witte en Philippus Laurentius Verhulst.” Wij zullen trachten hunnen arbeid te volgen en

¹⁾ Zie: Bennink Janssonius a. w.

daarna den Bijbel van 1732 inzien omdat deze laatste *de Bijbel* der Oud-Katholieken is geworden.

Daar in den regel bij de Oud-Katholieken de vertaling van Van der Schuur wordt gebruikt, bespreken wij eerst de vertalingen van de Witte en van Verhulst en daarna die van Verschuur.

Le Long schrijft op blz. 656 van zijn Boekzaal: „Sedert eenige Jaaren herwaarts zijn in de Nederlanden, eenige Roomsche gezinde nieuwe Oversettingen, van Bybels, en gedeeltens van het Oude Testament, als meede verscheide Nieuw Testamenten door toedoen van de sôogenaamde Jansenisten in 't licht gekomen; dewelke meer van de Latijnsche Vulgata afwijken, en met sommige Fransche Oversettingen, die door de Aanhangers van den Paus veroordeelt zijn, overeen komen.” Hierop laat hij een breede lijst der Overzettingen volgen, die z.i. door de Jansenisten zijn uitgegeven¹⁾. Dat Le Long hier den naam van „Jansenisten” gebruikt, vergeven wij hem gaarne, maar deze benaming is niet juist. Hij heeft echter recht, als hij beweert dat sommige edities naar het N. Testament van Mons heenwijzen. Dit laatste is te belangrijk om voorbijgegaan te worden. Eenheid van geest en streven tusschen zeer vele Katholieken in Frankrijk en in de Nederlanden kan niet ontkend worden. Hiervan strekt de werkzaamheid van Aegid. de Witte ten bewijze. Uit het vele door hem geleverd, nemen wij zijn N. Testament van 1696 en beschouwen dit in verband met de editie van Mons.

Wat deze laatste editie betreft, als hare auteurs worden ons genoemd: M. de Sacy, M. Arnauld, M. Le Maistre, M. Nicole en M. le duc de Luynes²⁾, en is hoogst waarschijnlijk te Mons gedrukt³⁾. Toch is het mogelijk dat enkele herdrukken buiten Mons verschenen zijn⁴⁾.

1) Een betrekkelijk volledige lijst dezer bijbels en nieuwe testamenten heeft de heer Van Beek, deken en pastoor te Rotterdam, gegeven in de „Oud-Katholiek” van Dec. 1895.

2) Zie: Racine „Fragments sur Port-Royal.” Bibliot. Imperiale.

3) Zie: Bibliophile Belge, 1845 art. Chalon.

4) Zie: Cat. de la Bibl. d'un amateur, Bibl. Sacrée, p. 119. Manuel du Libraire

Vóór ons ligt de uitgave van 1672¹⁾. Wat de saamstelling van dit N. T. betreft, merken wij op, dat elk Boek eene korte inleiding heeft en dat elk hoofdstuk in paragrafen is verdeeld, die den inhoud aangeven. Verder zijn in margine enkele gelijk-luidende teksten geplaatst en onder aan de bladzijden zeer korte verklaringen gevoegd. Achteraan vindt men eene „Table des Epistres et Evangiles qui se lisent dans l'Eglise pendant toute l'année,” die ook in de capita zijn aangeduid.

Dit N. Testament verscheen met permissie van den aartsbisschop van Cambray, met approbaties van den bisschop van Namur en van Jacobus Pontanus, librorum censor te Leuven en met privilegie van „Charles Roy de Castille, de Leon, d'Arragon, & Archiduc d'Autriche, Duc de Bourgogne & de Brabant.”

De vraag is, of Aegid. de Witte zijn N. Testament van 1696 naar genoemde vertaling van Mons heeft bewerkt, m.a.w. of er relatie bestond tusschen Mons (Port-Royal) en Emmerik.

Vooreerst merken wij op, dat de auteur zijn naam niet noemt en dat deze in de approbaties ook niet genoemd wordt. Wij lezen echter hieromtrent bij Bukentop in zijn „Examen”: Quis hujus Novae Translationis auctor sit, nec in Frontispicio nec in Opere universo, neque etiam in Approbatione . . .

Interim qualis sit ex Translationis ejus eximinata & cum Praefatione collatâ, itemque ex Capistro, quod pro defensione Translationis suae confecit, sufficienter elucet. In Capistro illo sese Candidum scribit . . .

Candidus was de pseudonieme naam van de Witte²⁾, een man van groote capaciteiten en een ware polemicus. Behalve zijne bijbelvertalingen, heeft hij menig geschrift vervaardigd³⁾.

etc. Dl. V. col. 749 en '50., Catal. de la Bibliothek de Roy — Theologie, tome II. D. No. 1698—1703.

¹⁾ Dit exemplaar berust op de Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage.

²⁾ Zie o. a. Bukentop, Examen etc. p. 3.

³⁾ Zie zijne geschriften tegen M. Steyaert en de „Lijst van eenige boeken en brochures uitgegeven in de Oud-Kathol. Kerk van Nederland sedert 1700—1751, door J. A. van Beelen.”

Vervolgens merken wij op, dat de auteur de vertalingen niet noemt, die hij geraadpleegd heeft, alleenlijk zegt hij in 't algemeen „*andere lezen*” (zie zijne aantekeningen op de Brieven), maar verwijst toch zeer dikwijls naar den Griekschen tekst, dien hij nu en dan volgt ¹⁾, waardoor hij zich op het standpunt plaatst van die leden van het concilie van Trente, die aan de Vulgaat de voorkeur boven andere vertalingen wilden geven, waardoor erkend werd dat deze tekst niet in alle opzichten betrouwbaar was. Daarbij prijst hij zeer de vertaling van Mons en zegt hiervan: „haec Biblia Montensia sunt Virorum Clarissimorum, & optimè de Ecclesia Catholica meritorum, quibus non dignus erat mundus, laudatissima studia”, en verwijt aan D. Steyaert dat hij „tam incondite, tam praeter equum, tam importune ac praeter decorum inveni in celebratam illam Versionem Montensem, quam ipsemet, cum olim sanius saperet, nec adhuc addictus esset sectantibus, immensis solebat encomiis depraedicare ²⁾”.

De voorrede handelt „§ 1. Van de weerdigheydt des N. T., 13½ blz., § 2. Van de talen in welcke het N. T. eerst geschreven en naderhandt overgezet is geweest; Item van deze vertalinge, 21 blz.” In de voorrede noemt hij de volgende regels, welke z.i. kunnen worden voorgeschreven bij eene goede overzetting:

I. Gelijck den griekschen Text, die wy nu hebben, niet altydt en behoort verbeterd te werden naer den latynschen Text, soo en behoort oock den latynschen Text niet altydt verbeterd worden naer den griekschen.

De reden van het eerste is, dat den griekschen Text den originelen is, en dat volgens Bellarminus de fonteynen der H. Schriftuere voorgesteld moeten worden aen de beken der vertalingen, als wanneer de fonteynen niet vervalscht en zijn. Doch dit leste en kan van alles, daer den griekschen van

¹⁾ Hij geeft dit tusschen den tekst aan met de letter *g*, in navolging van het N. T. van Mons.

²⁾ Zie Bukentop, a. w. bl. 3, 4. Bukentop gebruikte de editie van 1697.

de Vulgate verschilt, met geene bondigheydt geseyt worden.

De reden van 't tweede is, dat den latynschen oversetter een grieks exemplair gehadt kan hebben, het welck in eenige plaetsen correcter of beter was als hetgene ons tegenwoordigh ter handt is gekomen; gelijk men dit oock lichtelyck kan betoonen.

II. Als het seker is, dat den latynschen oversetter het selve gelesen heeft, het gene wy nu in 't grieks lesen, soo behoort men de kracht en de eygenschap der woorden volgens het Grieks uyt te drucken, by soo verre den latynschen die niet volkomentlyck achterhaelt en heeft. Dit volgt klaerelyck uyt het gene hier boven uyt den meer gemelden Bellarminus is bygebragt.

III. Als het twyfelachtig is welcken van de beyde Texten door het uytchryven der Copisten of andersins magh verandert zijn, dan komen te pas de bedenckingen van Salmeron: te weten dat men letten moet wat met het voorgaende en het volgende beter over een komt; wat door de schriften van de H. H. Vaders meer bevestigt is; wat gelijkvormiger is aen de Catholycke leeringe; en daerenboven overleggen in welke tale de faute gemakkelijker heeft konnen gebeuren; en oock wat reden eenige onwetende verbeteraers heeft konnen bewegen om het een in 't ander te veranderen.

Bij exempel Rom. 12, v. 11, alwaer in den Latynschen text gelesen wort *DOMINO servientes*, lesen de meeste grieksche Texten niet *κυρω* maer *καιρω*, dat is, *TEMPORI servientes*, alhoewel uyt de H. H. Vaders Origenes, Chrysosthomus, Theodoretus, Theophylactus, Oecumenius, en alle de latynsche genoegh bespeurt kan worden dat men *κυρω* moet lesen; gelijk oock dese lesinge door meer andere plaetsen van den H. Apostel bevestigt word. Het is bovendien veel gemakkelijker dat men *κυρω* in *καιρω*, als dat men *tempori* in *domino* sal veranderen. Wederom, Hebr. 12, v. 7, leest den Latynschen Text, *in disciplina perseverate*, en den griekschen, si in disciplina perseveraveritis; doch gelijk den Syriackschen ghelykvormigh is aen den latynschen, & dat *sic* seer lichtelyck verandert kan

worden in εἰ, soo is het veel waerschynelijker dat hier den Latynschen Text den oprechte is.

In 't tegendeel 3. Joan. 4. daer onsen latynschen Text heeft: *majorum horum non habes gratiam*, leest den griekschen: *majus his non habes gaudium*; en gelijk verscheyde oude latynsche exemplairen op deselve wyse lesen, dat oock desen sin met het voorgaende seer wel overeen-komt, en dat *χαρὰν* lichtelijk verandert is geworden in *χάριν*, soo schynt'er besloten te moeten werden, dat den griekschen hier behoort voor te gaen, enz. Dese exempels en zijn hier maer in 't passant bygebracht: want ick wete wel datter van beyder zijden veel meer andere, en die misschien oock gewichtiger zijn, soudē kunnen vertoont worden. Maer dat en is tegenwoordigh ons ooghwit niet in dese Voor-reden.

Toch acht de auteur het raadzaam uit achting voor den kerkelijken tekst den weg van alle die herstellingen niet in te gaan, om niet te menigmaal van dien tekst te moeten afwijken. Hij heeft een middelweg gekozen, d.w.z. den latijn-schen tekst te behouden en den griekschen aan den kant der bladzijden te stellen of aan 't einde onder den titel van *Aanteekeningen*, waar het de voornaamste afwijkingen geldt. Zoo meent hij te voldoen aan het gezag van Trente's vulgaat en aan de verwachting van nauwkeurige liefhebbers van de H. Schrift.

Dit doet ons denken aan de Voorrede van het N. T. van Mons, waarin de volgende gedragslijn aangegeven staat: „Pour ne s'embarasser donc point dans cette difficulté (à se déterminer, si l'on suivroit dans cette traduction ou la Version Vulgate, ou le Texte Grec) on a cru devoir user d'un tempe-rament, qui unist en quelque sorte la Version Vulgate & le Texte Grec, & qui fist que l'on pust trouver l'un et l'autre dans cette traduction. Selon ce dessein on a traduir dans le texte la Version Vulgate, pasce qu'elle est plus en usage dans l'Eglise.

Mais s'il arrive qu'elle contienne quelque chose qui ne soit point dans le Grec on le marque en l'enfermant entre deux

crochets avec la lettre V. [v.], qui signifie que ces mots ne se trouvent que dans la Vulgate.

S'il arrive au contraire qu'il y ait quelque chose dans le Grec qui ne soit point dans la Version Vulgate, on l'ajoute dans le texte même avec cette marque [g.], qui signifie que les mots enfermez entre ces deux crochets ne se trouvent que dans le Grec. Et dans les lieux où le Texte Grec est différent de la Version Vulgate on met la traduction du Grec à la marge, & celle de la Vulgate dans le texte, excepté seulement en quelques endroits assez rares, où tous les habiles gens avouent que le Grec est preperable au Latin; & alors on met la traduction du Grec dans le texte, & celle de la Vulgate à la marge."

Na deze Voorrede volgen twee approbaties, de eene gedaan te Emmerik door Paulus Roskam, Arch.—Pbr. L. C. en de andere gegeven te Leiden door Hugo Gael, Archi—Pbr. Schiel. „In dese vertalinge van het Nieuwe Testament," zoo verklaart Gael, „zijn de lessen van de H. H. Vaders, die zij tot dienst van het nuttigh vertaelen der Goddelijcke boecken wysselijck gegeven hebben, by den vertaelder met byzondere oplettentheydt in acht genomen. Hy heeft sigh soo aen den letter gebonden, dat hy voornamentlyck op den zin gelet heeft; en hy heeft den zin met soo veel vloeyentheydt en klaerheydt uytgedrukt, dat se besonder bequaem is om de ryckdommen van de kennis en liefde Godts aen de lesers (indien sy die nochtans lesen met den geest van liefde, waer mede Godts Woordt alleenelijck moet gelesen worden) overvloedigh mede te deelen; en verdient oversulks boven vele andere door den druck gemeyn te worden." —

Dan volgen „Het Leven, en de Daden van Christus onsen Saligmaker, op order van tyde gestelt", en een kaartje van het H. Land. Elk boek heeft eene inleiding en elk hoofdstuk eene korte inhoudsopgave, en onder aan de bladzijden zijn zeer kleine ophelderingen gevoegd. Achteraan staan Aanteekeningen op de Brieven en op de Apocalypsis, waarna volgt eene Tafel enz.

Dit Nieuwe Testament vond vele lezers en verwekte groote sensatie onder de roomschen. Reeds in het volgende jaar was een herdruk noodzakelijk en in 1702 verschenen nieuwe uitgaven ervan te Antwerpen en te Brussel. Het duurde echter niet lang of dit nieuwe testament werd verdacht en heftig bestreden om later verboden te worden.

Had de auteur, toen hij pastoor te Mechelen was, zijne betrekking reeds neergelegd, omdat hij de door zijn nieuwen aartsbisschop bevolen regelen tegen het bijbellezen niet wilde afkondigen, nu zoude hij te meer ondervinden wat het zegt zich tegen Rome's gezag te verzetten.

Reeds in 1698 begon de oppositie. Het was Bukentop van Leuven, die zijne pen tegen hem scherpte in zijn „Examen Translationis Flandricae Novi Testamenti Embricae nuper impressae quo demonstratur Translationis illius multiplex defectus & à Vulgata Latina Editione disformitas, ac cum damnata Gallica Versione conformitas.”

Bukentop had vernomen, dat door de in het vorige jaar verschenen nieuwe Nederd. Vertaling van het N. T. bij velen „wier taak het was de hemelsche schat der Schrift zorgvuldig te bewaren”, de vrees was ontstaan dat deze overzetting dezelfde gebreken zoude hebben, om welke die van Mons naar verdienste was verboden, ja mogelijk eene vertaling daarvan konde zijn.

Door hen aangezocht dat te onderzoeken en in het belang van het publiek, dat het weten moest hoedanig die vertaling is, had hij eene grondige vergelijking tusschen beide edities, die van Mons en van Emmerik, bewerkt en zijn slotsom in dit boekje opgemaakt.

Ook de heer Van Wijk, pastoor te Kethel, „een eerste woelwater, door zijn eigen partij dom en twistzuchtig genoemd”, meende dit N. Testament te mogen bestrijden in zijne „Korte onderrigting voor alle opregte Catholiken, voornamentlijk in Holland, enz. Aangaande het lezen der H.H. Schriften in de Gemeene Taal: En byzonderlijk aangaande zekere Nederd. Overzetting des N. Testaments; overeenkomende met de ge-

doemde Fransche, zoogenaamde Berg-Henegousche vertaling. Tot Rotterdam, by Hermannus Herts, 1699." Dit laatste geschrift werd wederlegd door: „Echo Ofte wedergalm van de Kethel-Trommel enz. Aangaande het lezen der H. Schriften enz. Tot Keulen, by Pieter de Hamer, tegenover den Trommelslag, 1699" ¹⁾).

Wij willen hier alleen Bukentop hooren. Hij schrijft in de Praefatio, blz. 2: „Pervenit ad manus meas etiam volumen unum, quod ubi revolvere coepi, illicò reperi translationem hanc à Vulgatâ quidem Sacrae Scripturae Latinâ editione maxime disformen, sed cum Gallicâ istâ Montensi summè conformem. Inspicio loca quaedam in quibus de non rectâ Versione notati fuerant translatores Montenses, & ecce invenio penè omnia hîc Flandricè versa esse, sicut illi Gallicè verterant.

Requisitus deindè ab illis quorum interest, examinavi per ordinem quatuor Evangelica, & tantam ubique cum Montensi conformitaten deprehendi, ac si illam magis studuisset Flandricam reddere Translator iste, quàm Latinam Vulgatam.

Cùm autem etiam publico intersit scire qualis sit ista translatio, exhibui in hoc Libello per varia exempla conformitatem summam hujus Embricensis Translationis cum damnata Montensi, & difformitatem magnam utriusque cum Vulgatâ Latinâ tam solemmniter ab Ecclesiâ approbatâ: Annotavi etiam aliquot loca, ut mihi quidem videtur, non rectè in hoc Embricensi versione translata."

Wij willen dat Examen van Bukentop niet op den voet volgen en evenmin de argumenten memoreeren, die hij aanvoert om te bewijzen dat Aeg. de Witte veel aan Mons ontleend heeft. In plaats hiervan plaatsen wij enkele gedeelten van beide vertalingen hier naast elkander om den Lezer de kennelijke overeenstemming op vele plaatsen te laten zien:

¹⁾ Zie ook: Oordeel van vijf doctoren der vermaarde hoogeschool van Keulen over het verbodt te Emmerik gedaen tegen het nieuwe testament aldaar verkocht by. F Abbema (E. de Witte), 1701.

De Witte.

Matth. 1 : 18—25.

Doch de geboorte van Christus gebeurde aldus. Als Maria sijne moeder Josephs bruydt geworden was, eer sy versaemden, wiert sy bevonden bevrucht te wesen van den Heylighen Geest.

Joseph haren man, alsoo hy deughtsaem was, en haer geen openbare schande en wilde aendoen, was van sin haer heymelick te verlaeten.

Als hy dit overdacht, soo verscheen hem eenen Engel des Heeren in den slaep, die hem seyde: Joseph sone van David, en zijt niet bevreest Maria uwe Huysvrouw tot u te nemen: want het gene in haer geboren is, dat is van den Heylighen Geest.

En sy sal eenen Sone baren, die gy sult Jesus noemen: om dat hy sijn volck sal verlossen van hunne sonden.

Doch dit is alles geschiedt, op dat volbragt soude werden het gene van den Heere aldus door den Propheet voorseyt was:

Siet, eene Maget sal bevrucht worden, en sy sal eenen Sone baren, die genoemt sal worden Emmanuel

Mons.

Matth. 1 : 18—25.

Or la naissance de Jesus Christ arriva de cette sorte: Marie sa mère ayant épousé Joseph, elle fut reconnue grosse ayant conçu par le Saint Esprit, avant qu'ils eussent esté ensemble.

Joseph son mary estant juste, & ne voulant pas la deshoner, resolut de la quitter secretement.

Mais lorsqu' il estoit dans cette pensée, un Ange du Seigneur luy apparut en songe, & lui dit: Joseph fils de David, ne craignez point de prendre avec vous Marie vostre femme; car ce qui est né dans elle, a esté *formé* par le Saint Esprit;

& elle enfantera un fils, que vous appellerez Jesus; parce que ce sera luy qui sauvera son peuple *en le delivrant* de ses pechez.

Or tout cecy s'est fait pour accomplir ce que le Seigneur avoit dit par le Propheet en ces termes:

Une Vierge concevra, & elle enfantera un fils, à qui on donnera le nom d'Emmanuel, c'estadire Dieu avec nous.

dat is te seggen, Godt met ons.

Joseph wakker geworden zijnde, dede gelijk hem den Engel des Heeren bevolen hadde, en nam sijne Huysvrouwe tot hem.

En haer niet bekend hebbende, baerde sy haren eerstgeboren Sone, aen wie hy den naem van Jesus gaf.

Matth. XI: 1—6 en 11.

1. Als Jesus voleyndt hadde dese bevelen aen sijne twaelf Discipels te geven, ginck hy van daer voort, om te leeren en te prediken in hunne steden.

2. Doch Joannes gehoord hebbende in de gevangenis de *wondere* wercken van Christus, sondt tot hem twee van sijne Discipelen, en liet hem vragen:

3. Zijt gy den genen die komen moet, of hebben wy noch eenen anderen te verwachten?

4. Jesus gaf hun voor antwoord: gaet, en bodtschap aen Joannes hetgene gy gehoord, ende gesien hebt.

5. De blinde sien; de kreupelen wandelen; de melaetsche worden gesuyvert; de doove hooren; de doode verrijzen;

Joseph estant réveillé fit ce que l'Ange du Seigneur luy avoit ordonné, & prit sa femme avec luy.

Et il ne l'avoit point connue quand elle enfanta son fils premièr, à qui il donna le nom de Jesus.

20. *L.* est du S. Esprit.

Matth. XI: 1—6 en 11.

Jesus ayant achevé de donner ces instructions à ses douze disciples, partit de là pour s'en aller enseigner & precher dans les villes *d'alentour*.

Mais Jean ayant appris dans la prison les oeuvres *merveilleuses* de Jesus Christ, il luy fit dire par deux de ces disciples, qu'il luy envoya:

Estes-vous celui qui doit venir, ou si nous devons en attendre un autre?

Jesus leur repondit: Allez dire à Jean ce que vous avez entendu, & ce que vous avez vu.

Les aveugles voient; les boiteux marchent; les lepreux sont gueris; les sourds entendent; les morts ressuscitent;

en aen de arme wort het
Evangelie verkondight.

6. Maer saligh is hy, die in
my niet "ontsticht en werdt.

11. maer den genen,
die *volgens u oordeel* minder
is in het rijck des hemels...

l'Evangile est annoncé aux
pauvres: & heureux celui" qui
ne reprendra point de moy
un sujet de scandale & de
chête.

.... mais celui qui est le
plus petit dans le royaume
du ciel

1. *L.* dans leurs villes.

6. *L.* qui ne sera point scan-
dalisé en moy.

Matth. 5: 28 leest Emmerik: al die een vrouwe besiet met
eenen quaden lust tot haer, die . . . en Mons: que qui
conque regardera une femme avec *un mauvais desir*, a . . .

Matth. 10: 22 Emmerik: van alle menschen ge-
haat worden Mons: & vous serez hais de tous les
hommes Matth. 16: 3 Emmerik: En 's morgens
segt gy Mons: & le matin *vous dites*
Matth. 21: 9 Emmerik: hosanna, *geluck en wel-*
varen zy hem in het hoogste der hemelen Mons:
. *salut & gloire luy soit* au plus haut des cieux.

Matth. 24: 32 Emmerik: Leert dien-aengaande eene gelijcke-
nis Mons: Apprenez *sur cecy* une
Matth. 26: 64 Emmerik: ick ben die gy seght.
Mons: Vous l'avez dit; *Je le suis* Marc. 1: 3
Emmerik: Men sal een stem hooren roepen in
Mons: *On entendra* dans le desert enz. enz. . . .

Deze voorliefde voor Mons is verklaarbaar, het was één
geest, één streven, maar evenzoo is ook verklaarbaar, waarom
Bukentop dit N. Testament van Emmerik heeft willen vernietigen.
De hoofdgrief van Bukentop tegen deze vertaling was niet zoo zeer, dat zij van de Vulgaat op sommige plaatsen
verschilt, maar dat de auteur de *brutaliteit* had om zoo met
lof te spreken van eene overzetting van het N. Testament,
die zelfs door twee pausen, Clemens IX en Innocentius III,

„gravissimis decretis” was veroordeeld ¹⁾, en dit N. Testament op vele plaatsen gevolgd heeft.

Het N. T. toch van Mons kon geen genade vinden, vooral niet in de oogen der Jezuïeten. En waarom niet? Hiervan deelt ons Van der Schuur iets mede. In zijn „Nader Berigt voor d'eenvoudigen, wegens het lezen der H. Schrift in de moederlijke taal” welk „Nader Berigt” eene wederlegging is van de „Korte Onderrigtinge voor alle opregte Katholijken, voornamelijk in Holland aengaande het lezen der H. Schriften in de gemeene tale” lezen wij blz. 60: „De stoute vermeetelheit van de genen, die de *Korte Onderrigtinge* gesmeedt en in 't ligt gebragt hebben, in 't veroordeelen en bekladden van zoo deftige Mannen, die zij onbescheidenlijk aanranden, en met schendige verwijtingen op het lijf vallen, kan niet anders dan een kragtig vooroordeel by alle bedaerde en verstandige menschen tegen die beschuldigers doen opvatten. Dit geeft terstond agterdenken, dat de zaak die zy voorstaen, niet helder is. Want gal te spouwen op de genen die men tegen heeft, is veelmaels een teken dat 'er gebrek van bewijs is, en dat men 't gene 'er aen de reden te kort schiet, met driften en stout spreken zoekt aen te vullen. 'T regte merk en zegel van een quade zake.

In het II. *Deel* II. *Afdeeling*e, zegt d' Onderrigter, sprekende van de Fransche vertaelders van 't Nieuwe Testament, te Bergen in Henegouwe gedrukt; *Dat men, om hun gedrag in het vertalen, met regt zoude kunnen twijffelen, of de zelve inderdaad Catholijk, of wel eer Protestants zijn geweest: immers dit blijkt uit alles opentlijk genoeg, dat het ten minsten zijn geweest voorstanders van de gedoemde Jansenistische Leeringen.* Zoo schrijft die Onbekende man met zijne onbesneeden penne. Reden van hunne bittere betigtinge tegen de Fransche Overzetters, Dat het ten minsten zijn geweest voorstanders van de gedoemde Jansenistische Leeringen, reden hiervan, zeg ik, geven zij gansch niet: dan alleenlijk met

¹⁾ Zie Bukentop a. w. bl. 1.

wilde en onbepaalde woorden te kennen gevende, dat zij hunne vertalinge van het N. Testament door *invoeegen, uilaten of veranderen* naar de gedoemde leerstukken gepast en gefatsoeneerd hebben: zonder dat de beschuldigders eenige proeve hier van geven, of het minste bewijs bijbrengen, nog ook iets anders tot bekragtinge aenvoeren: behalven wat geblaes dat niet met al betékent, of 't welk niet alleen overlang beantwoord is, maer ook op de gemelde betigtinge der wereld niet te pas kooft."

Wij noemden ook P. L. Verhulst als vertaler. Deze auteur wordt door Le Long (Boekzaal) niet vermeld als hij diens N. Testament van 1717 aangeeft. Hij is van genoemd testament de auteur dat gedrukt is te Antwerpen by F. Muller en verkocht by Franciscus en Dominicus van der Ween, op de Kooremerct te Gendt en bestaat uit twee deelen, 12° ¹⁾). Eene Voorrede heeft het niet en evenmin inleidingen op de Boeken. Boven de hoofdstukken zijn zeer korte inhoudsopgaven geplaatst en onder aan de bladzijde zeer karige verklaringen. Nadat dit N. Testament gedrukt was, zijn er nog enkele onjuistheden en fouten in gevonden, welke op de eerste bladzijde vermeld worden. Achteraan vindt men een „Tydt-Wyzer oft Chronyk-Tafel van de voornaemste geschiedenissen, dienende tot verklaringe van het H. Boek des Nieuwen Testaments, de „Tafel der Epistelen en Evangelien en eene „Algemeene Tafel der Zede-leer van 't Nieuwe Testament". In deze editie is de Vulgata gevolgd. Vergeleken met de editie van Aegid. de Witte komen wij tot het volgend resultaat:

De Witte leest: Luc. 11 : 28 „Jesus gaf haer voor antwoordt" en Verhulst: „Waer op hy zeyde:; Matth. 16 : 16 de W. „Petrus het woordt aennemende, seyde", V. „Simon Petrus antwoordende, seyde"; de Witte Matth. 20 : 30 „Sy begonnen te schreeuwen", V. „riepen"; de W. 1 Cor. 7 : 9 „maer indien sy hun niet en konnen onthouden, datse trou-

¹⁾ Zie: Du Pac, Mémoires Historiques sur l'affaire de la bulle Unigenitus etc. bl. 92.

wen", V. „Maer indien sy zig niet en onthouden, datse trouwen"; de W. Matth. 11 : 1, 13 : 53, 19 : 1, 26 : 1, Marc. 1 : 9 „ende het is geschiet" hier weggelaten, V. vert. „En het is geschiet"; de W. heeft tusschen den tekst ingevlochten: Matth. 5 : 28 „met een kwaden," V. niet; de W. 16 : 3 „zegt gij", V. laat dit weg; de W. Matth. 21 : 9 „zij hem", V. laat dit weg; de W. Marc. 1 : 3 „hooren", V. „roepen"; de W. Marc. 15 : 7 „met andere", V. „eenige"; de W. „in haer selven", V. laat dit weg; de W. Luc. 2 : 21 „sijns moeders", V. laat dit weg; de W. vs. 35 „verborgen", V. mist dit; de W. vs. 49 „besigh", V. =; de W. Joh. 6 : 45 „stem", V. mist dit; de W. Joh. 12 : 7 „balsem", V. heeft dit weggelaten. Zoo blijkt reeds uit deze weinige plaatsen, dat Verhulst *dikwijls* met de Witte verschilt en meer getrouw aan de Vulgaat wil zijn. Wij zeggen „dikwijls", want zelfs in de vertaling van het laatste vs. van Matth. 2 komt hij met de Witte overeen en leest „aen wie *hy* den naem van Jesus gaf", waardoor hij hier van de roomsche vertaling afwijkt die „*sy*" leest; enz. enz.

Vergeleken met het N. Testament van Mons, blijkt ons: Joh. 10 : 8 voegt Mons „avant moy" er bij, maar zet dit met verwijzing naar het Grieksch tusschen twee haakjes, de Witte vert. „voor my" zonder haakjes, Verhulst: „alle die 'er nog gekomen zijn; Joh. 10 : 10 plaatst Mons er bij „maar" = de Witte, doch Verhulst laat *maar* weg; Vs. 12 vertaalt Mons „qui n'est point pasteur", de Witte „eygen herder" en Verhulst laat „eigen" weg; vs. 16 Mons vertaalt „que je les amene", de Witte voegt er bij „tot my" en Verhulst „er ook toe brengen"; vs. 29 leest Mons „et nul ne les ravira", de Witte „daerom en kan — se niemandt — rooven" en Verhulst „en niemant en kan se rooven"; Rom. 5 : 6 Mons voegt er bij „comme nous", de Witte leest „voor *ons* goddelooze" en Verhulst „als wy nog krank en goddeloos waren, voor ons..."; 2 Cor. 7 : 10 Mons „car la tristesse qui est selon Dieu produit pour le salut une penitence stable", de Witte „die volgens God is baert eene penitentie de welcke stantvastigh is ter..."

en Verhulst „want de droefheyt die volgens Godt is, werkt eene penitentie ter zaligheyt die standvastig is”; Ef. 1:9 Mons vertaald „pur”, de Witte „enkel” = Verhulst; Filipp. 2:13 leest Mons „selon qu’il luy plaist” en de Witte „volgens zijn welbehagen” = Verhulst; Col. 2:14 verschilt met Mons en de Witte; Thessal. 2:13 lezen Mons, de Witte en Verhulst = (hier echter heeft Verhulst eene andere versafdeeling); 2 Thessal. 1:11 heeft Mons er bij gevoegd „*zijner* goedheid” = Verhulst en de Witte vert. „al het welbehagen zijnder goedtheyt”; 2 Thessal. 2:3 vertaalt Mons „cette homme de peché, destiné à périr misérablement”, Verhulst „dien mensch overgegeven aen de zonde, dien zoon des verderfs” en de Witte „dien mensch overgegeven aen de sonde, en verwesen tot het eeuwigh verderf”; 1 Tim. 3:8 Mons vertaalt „honestes”, de Witte „eerlijk” = Verhulst; maar waar Mons (gelijk de Witte ook doet) vertaalt „kuisch” daar vertaalt Verhulst ook „kuisch”; zoo Mons Jac. 3:17 „kuisch” = de Witte en Verhulst; maar waar Mons „eerlijk” leest, daar ook de Witte en Verhulst „eerlijk”. Het woord „castitas” in Hand. 24:25, 2 Cor. 6:6, Gal. 5:23, 1 Tim. 2:2, 3:4, 4:12 en 5:2, wordt door Mons in twee van de zeven plaatsen overgezet door „honesteté” (honestas) n.m.l. in 1 Tim. 2:2 en 3:4, in de overige vijf vertaalt Mons „pureté” of „chasteté” — zoo doen ook de Witte en Verhulst.

Dat weinige zal genoegzaam zijn om ten bewijze te strekken, dat Verhulst niet onbekend was met de editie van Mons, ofschoon hij dikwijls van haar verschilt. Het blijkt dus, dat Verhulst zich minder vrij tegenover de Vulgaat heeft bewogen dan de Witte, doch van slaafsche gebondenheid aan den officiëelen kerkelijken text, is in deze vertaling¹⁾ geen sprake²⁾.

¹⁾ De tweede druk van dit N. Testament verscheen reeds in 1721 „tot Gendt, By Franciscus en Dominicus van der Ween,” 8°. Andere herdrukken der 18e eeuw zijn ons niet bekend, alleen nog een herdruk van 1838 te Brussel bij Meline, Cons en Co. 12°.

²⁾ En toch staat in de „Goet-keuringe van den heer Boekkeurder der Bisschop-

Andries van der Schuur was secretaris van den bisschop van Neercassel en van 1692 tot 1719 pastoor te Vianen en tijdens zijn leven kanunnik van het metropolitaan kapittel van Utrecht. Hij heeft veel tot verdediging der waarheid en tot stichting der geloovigen geschreven, zoo wordt van zijne zijde van hem getuigd¹⁾.

Zijn N. Testament groot 8°, verscheen te Utrecht voor Hendrik van Rhijn; de 4 Ev. in 1689, het geheele N. T. in 1705. Voor de kennis van deze kerkel. beweging is de voorrede, 8 blz., zeer belangrijk. Wij lezen o.a. daarin dit: „In de H. Schriften is het N. T., en in dit zijn d'Evangelien boven al uitmuntend. Deze zijn den christenen voor al tot een spiegel der zeden gegeven, als dewelke behelzen de woorden des eeuwigen levens.... 'T zijn deze redenen, die veele Katholijken, zoo onder de geestelijken, als onder het volk, al overlang na een nette Vertaelinge der Evangelien hebben doen verlangen: en die ons op het aanraden van mannen van het eerste gezag, (zij hadden door ervarendheit geleerd hoe noodig dit geestelijk wapentuig bijzonderlijk hier te lande is, daer wy gestaedig tusschen d'Onkatholijken moeten leeven) en op het ernstig en gedurig verzoek van veele godvruchtige en eenvoudige zielen, hebben doen besluiten dit gewigtig werk, in den naeme des Heere bij der hand te neemen

Omtrent de saâmstelling van dit N. Testament is op te merken, dat het hoogst eenvoudig is; inleidingen op de afzonderlijke boeken bevat het niet, de inhoudsopgaven der hoofd-

doms van Antwerpen”: wat aengaet deze vertalinge, ik verklare dat sy nauwkeurig over-een-komt met de Vulgate enz. enz.

In het „Keur-oordeel van eenige Godtsgeleerde van Loven” „.... Sant gravissimi Theologi, etiam quidam ex ordine nostro, qui praeter fidelitatem translationis, nitorem quoque landant & concinnitatem sermonis, de quibus proclive est credere, idiomatis vernaculi eas esse peritiores.” etc.

Omtrent de vertaling: zij verdient hoog geprezen te worden omdat zij „de nauwkeurige overzetting der woorden met de heldere klaerheit van den zin....”

¹⁾ Zie, de Oud-Katholiek, Dec. 1895.

stukken zijn zeer kort, geene kantteekeningen en geene tusschen den tekst den zin verduidelijkende woorden.

Deze vertaling vergeleken met de editie van Mons komen wij tot het volgend resultaat: Mons vert. „ne portent point de fruit (g. qui arrive à la matutité)”, v. d. Schuur „en het brengt geen vrugten voort”; vs. 24 Mons „l'éveillèrent en luy disant: Maistre, (g. Maistre) nous perissons,” v. d. S. „zeggende: Meester, wy vergaen”; vs. 49 „de peine au maistre”, v. d. S. „doe den meester geen moeyte aen”; Joannis 4:46 Mons „un officier,” v. d. S. „Koninglijk Hoveling”; Hand. 13:19 en 20 Mons „& ayant detruit sept nations au pais de Chanaan, ii leur en distribua les terres par sort, (vs. 20) environs quatre cens cinquante ans après...” v. d. S. „En als hy de seven volkeren in het land van Chanaan uitgeroeyd had, heeft hy hen der zelve land by lotinge gedeild, (vs. 20) Naer 't verloop van omtrent vier honderd en vijftig jaeren”; Rom. 5:15 Mons „sur plusieurs par la grace...”, v. d. S. „overgevloedt tot veele”, Matth. 9:2, Marc. 2:5, Luk. 5:20, Luk. 7:47 en 48 Mons „vos pechez vous sont remis”, v. d. S. „uwe zonden worden u vergeven”; 1 Cor. 12:7 Mons „Or les dons du Saint Esprit, que se sont connoistre au dehors, sont donnez à chacun pour l'utilité *de l'Eglise*”, v. d. Schuur „Dog d'openbaering des Geests word een yder gegeeven tot nuttigheit”; vs. 11 Mons „Or c'est un seul & même Esprit, qui opere toutes ces choses, distribuant à chacun *ces dons* selon qu'il luy plaist”, v. d. S. „En alle deze dingen werkt een en de zelve Geest, bedeilende een yder gelijk hy wil”*; Matth. 1:19 Mons „juste”, v. d. S. „regtvaerdig”; Matth. 1:25 Mons „à qui il donna le nom de Jesus”, v. d. S. „wiens naem hy Jesus noemde”; Matth. 5:3 Mons „est à eux”, v. d. S. „komt hen toe”, Matth. 16:23 Mons „satan; vous m'estes à scandale, parce que vous n'avez point de goust pour les choses de Dieu”, v. d. S. „tegenstrijder: want gy hebt geen smaek in het gene Godt belangt”; Luc. 11:28 Mons „Jesus luy dit”, v. d. S. „Waer op hij zeide”; Matth. 16:16 Mons „Simon Pierre prenant la parole”, v. d. S. „Simon

Petrus antwoordende zeide"; Matth. 20:30 Mons „commencerent à crier", v. d. S. „en zy riepen"; 1 Cor. 7:9 Mons „trop foibles pour garder la continence", v. d. S. „Maer zoo zy zig niet onthouden"; Matth. XI:1 Mons „Jesus ayant achevé de donner ces", v. d. S. „En het is geschiedt, als Jesus...."; 1 Tim. 3:8 Mons „honnestes", v. d. S. „eerlijk"; 1 Tim. 3:2 Mons „modeste, (v. chaste)", v. d. S. „kuisch"; Hand. 24:25 „de la chasteté", v. d. S. „onthoudinge"; 2 Cor. 6:6 Mons „pureté", v. d. S. „reinigheit"; 1 Tim. 2:2 „d'honnesteté", v. d. S. „eerlijkheit"; (zie onze opmerking hierover bij het N. Testament van Verhulst); enz. enz.

Deze vertaling verschilt op vele plaatsen met Mons, al kan hier en daar eene treffende overeenstemming geconstateerd worden. Het eenige resultaat is, dat Van der Schuur het N. Testament van Mons nu en dan geraadpleegd heeft, doch op verre na niet zooals dit Aegid. de Witte gedaan heeft.

Deze drie geleerden, Aegid. de Witte, P. L. Verhulst en A. van der Schuur hebben alzoo elkander niet nagevolgd, maar zij leverden hun eigen werk, met elkaar gemeen hebbende eene betrekkelijk vrije houding jegens den latijnschen grondtekst, doch ook hierin verschillend, dat de Witte zich dikwijls bij Mons aansluit, terwijl daarentegen bij de beide anderen slechts enkele sporen van voeling met de fransche vertaling kunnen ontdekt worden. Ook blijkt, dat de Witte zich meer vrijheden veroorloofde dan de beide anderen om van de Vulgaat af te wijken.

Toch zijn de enkele afwijkingen van den kerkelijken tekst belangrijk genoeg om eenige ervan hier te memoreeren. B.v. Joh. 1:1 „en 't woordt was Godt" zoo leest Van der Schuur. = de Witte, = Verhulst = Mons; doch de roomsche Bijbel vertaalt: „ende Godt was dat Woordt", Bukentop (bl. 149) verwijst hier naar de vertaling der „Dordtsche ketters", die ook lezen: „het Woord was God".

N. B. In 1709 verscheen van dit N. T. de derde druk, te Antwerpen by Van Metelen en Clumper; in 1718 de vierde druk, in 1720 de vijfde druk. Dit is de z.g.n. uitgaaf van pastoor Ahuys, waarin de bekende drukfout: Jak. 5:8 „vervloekt uwe herten"; i.p.v. „vervloekt uwe herten".

Vs. 15 vertaalt de Witte „omdat hy meerder was als ick”, maar Van der Schuur vertaalt: „want hy was voor my” = Verhulst = Mons, de roomsche vertaling: „want hy was eer dan ick”.

Vs. 21 leest Van der Schuur „zijt gij de Propheet?” = de Witte, Verhulst vertaalt „zijt gy dan Propheet?”, de roomsche vertaling „Zijt ghy eenen propheet?” en Dordt „Zijt ghy den propheet?”

Cap. 2: 25 vertaalt Van der Schuur „want hy wist zelf wel wat 'er in den mensche was”, de Witte „want hy wist uyt zijn eygen selven, wat”, Verhulst „want hy wist, wat in den mensch was” = roomsche vertaling.

Cap. 5: 27 moet vertaald worden volgens de Witte „omdat hy mensch is”, (zoo leest hij Joh. 1: 14 „vleesch (d. i. mensch) geworden”).

Joh. 8: 25 vertaalt Van der Schuur „antwoordde hen: Het gene ik u al zeg van 't begin af aen”, de Witte „Jesus gaf hun voor antwoord: ick ben van den beginne, en dat seg' ick u”, Verhulst „Ik ben, dien ik u zegge, van den beginne”, de roomsche vertaling „Jesus heeft tot hen geseyt: Het beginsel die tot u-lieden oock spreke”.

Joh. 10: 8 leest Van der Schuur „Alle die 'er nog gekoomen zijn, zijn....”, de Witte „Al die voor my gekomen zijn, zijn....”, Verhulst = Van der Schuur, de roomsche vertaling „Alle die gekomen zijn, zijn....” Mons „Tons ceux qui sont venus (g. avant moy) sont....”.

En wat zegt nu de Jezuiet Bukentop hiervan¹⁾? Luister:

Bij Joh. 1: 1 lezen wij „Verum quidem est in hac Scripturae Sententia vocem *Verbum* esse quoad sensum propositionis subjectum, praedicatum autem vocem *Deus*: non ideò hamen licuit Gallo aut Flandro invertere *Venerabilem stylum Spiritus Sancti*. Aug. Scire utique debebant illud Hieronymi: *In Scripturis sanctis & ordo verborum mysterium est*. Religiosores fuerunt hac in parte Patres, qui quamvis scirent Arianos hoc

¹⁾ Bukentop, a. w.

Scripturae stylo abuti, nemo tamen eorum (quantum scio) unquam cogitavit de propositione hâc invertendâ, ut aliter scriberet an scribi vellet Evangelium, quàm Spiritus Sanctus dictaverat Evangelistae.

Notat August. lib. 3. de doct. Christ. cap. 2. *Illa haeretica distinctio*: In principio erat Verbum, & Verbum erat apud Deum, & Deus erat: *Ut alius sensus sit*: Verbum hoc erat in principio apud Deum, *Non vult Verbum Deum confiteri; sed hoc regulâ fidei refellendum est, quâ nobis de Trinitatis aequalitate praescribitur ut dicamus*: Et Deus erat Verbum, *Deinde* subjungamus: Hoc erat in principio apud Deum.

Hâc Catholica distinctione legendum docet Augustinus; sed ubinam meminit inverso ordine Evangelium esse scribendum? Accusassent utique ipsum Ariani de infidelitate circa Verbum Dei, & accusabant etiamnum (ut credo) non illi se Candidum (de Witte) atque Montensem qui satius ordinem Sacrorum Verborum retinuissent, & verum Scripturae sensum ad marginem explicassent.

Vs. 15. „Qui post me venturus est, aute me factus est, quia prior me erat.

Postrema verba & catholici, & Dordraceni Belgae Flandricè transtulerunt: *Want hy was eer dan ick*, & benè, nam etiam sic in Graeco est, & illa de prioritare temporis intelligunt Patres: *August. Chrysost. Theoph. Enthym.*; unde S. Ambrosius lib. 3 de Fide c. 5. *Prior me erat, aeternitatis est, Ante me factus, honoris*, & S. Bonav. *Prior me erat, scilicet aeternitate*: displicuit tamen expositio ista Candido (de Witte), praelegitque hanc marginalem notam Montensis: *Plus grand que moy*; nam & hîc, & iterum v. 30. transfert: *Om dat hy mcerder was als ick*: Quia major me erat.

1 Cor. 7:9 (zie te voren). „Graeca & Latina: Quod si non se continent, nubant. De hoc loco S. Chrysost. lib. de Virg. c. 39. *Non dixit: si quâdam libidinis vi coguntur, si transversî aguntur*, Si non possunt; nihil omnino posuit hujusmodi, quod aut vim allatam ostendat, aut veniâ dignum sit, verùm quid is inquit? Si vero se non continent, nubant, quod eorum volun-

tati tribuendum est, qui propter pigritiam nolunt elaborare, demonstrat enim ipsos rei facultatem habentes, ob id minus eam perficere, quòd laborem defugiunt.

Sed aliter Quidam docuit lib. 3. de grat. Salv. c. 13, in Titulo: *Esse quamdam voluntatis infirmitatem, quâ non potest certas tentationes superare, nec adest gratia, quâ superentur, nec spiritus orationis quo vires impetrentur.* Hoc tremendum dogma non legabatur in Scriptura, venit igitur novus Paulus, & in verè Novo Testamento scripsit: *Que s'ils sont trop foibles pour garder la continence, qu'ils se marient.* Embricensis hunc Paulum Gallicum non solum secutus est, sed durius transtulit: *Maer indiense hun niet en kunnen onthouden, datsetrouwen. Sed si se non possint continere, nubant;* praecisè iisdem verbis quibus Haeretici Dordracensi; cùm tamen pater eorum Calvinus vertisset: *Si non continent.*

Montenses saltem veram Scripturae lectionem in margine scripserant; Candidus verò absque ullâ marginali notâ, invariato caractere pro *si non se continent;* supponit: *si non se possunt continere....*"

Filipp. 2:3. „*Est enim Deus qui operatur in vobis & velle & perficere pro bona voluntate.* Montensis transtulerat: *Car c'est Dieu qui opere en vous le vouloir & le faire, selon qu'il luy plaist. Deus enim est qui operatur in vobis velle & facere, secundum quod ipsi placet.* Sensum Galli praecisè sequitur Candidus: *Volgens syn welbehaegen, Secundum beneplacitum suum.*

Flander addendo *suum*, & Gallus *Ipsi*, & ita vertendo *Placet* seu *Beneplacitum*, uterque illa: *pro bona voluntate*, restrinxit ad Divinam benevolentiam; cùm tamen tam Graeca quam Latina sint indifferentia, & hic locus intelligi possit de bona hominis voluntate, sine qua Deus qui operatus est velle, non operatur perficere.... Sed haec doctrina Gallo displicet, ac puto' etiam Candido; restrinxerunt propterea Scripturam ad Beneplacitum Divinum, propriâque autoritate addiderunt *Suum, Ipsi*, sine ulla iterum characteris distinctione.

Joh. 16:12. „*Quos dedisti mihi custodiâ, & nemo ex eis*

perit, nisi filius perditionis. Eodem modo legunt omnes omninò codices Graeci, sed videbat Montensis particulam *Nisi* Judam excipere, nempe ipsum unum esse ex illis, quos Pater dederat Christo, emptum utique & redemptum pretio sanguinis ejus juxta S. Aug. in Psal. 68. *Pro jecit pretium argenti quo ab illo Dominus venditus erat, nec agnovit pretium quo ipse a Domino redemptus erat.*

Videbat interim Judam periisse, ac consequenter Christum non pro solis praedestinatis fuisse mortuum, sed etiam pro reprobo Juda; ingeniosâ proindè fraude, argumentum istud cupiens declinare, substituit particulam adversativam, *sed, Mais*, ut sic non foret consequens ex hoc loco *Christum* pro reproborum salute sanguinem fudisse; vertit proindè: Nul d'eux s'est perdu, mais celui la seulement qui estoit enfant de perdition.

Quam parcè Candidus sentiat de morte Christi pro singulis hominibus, in Capistro suo satis Candidè indicavit; non mirum proindè quod Graeca & Latina deferens, Gallum secutus sit, mutando *Nisi* in *Maer alleen*, Sed solummodo."

„Qua propter omnino,” zegt Bukentop, „è manibus fidelium subducenda est haec Embricencis Translatio, utpote in Montensi Gallicâ ex nunc proscripta, & sub excommunicationis latae sententiâ legi prohibita *tamquam temeraria, damnosa, à Vulgata editione difformis, & offendicula simplicium continens.* Verba sunt Clementis IX.

Bukentop heeft zijn doel bereikt. Het N. T. van de Witte is verboden geworden en de Witte zelf heeft zijne ambten en waardigheden moeten verlaten en naar Utrecht wijken. Zelfs is Willem van Roost, Canonyk en Plebaan van de Domkerk te Mechelen, o.a. om het aanprijzen van genoemd verboden N. T. o.a. aan de vrouwen in 1728 door den aartsbisshop van Mechelen voor een ketter verklaard, geëxcommuniceerd en veroordeeld om twee jaren gevangen te zitten en eenige dagen in de week op water en brood te vasten, met condempnatie in de kosten en mise van Justitie¹⁾. Men moest zich

¹⁾ Zie, Post-Ryder, Aug. 12728, pag. 470.

onderwerpen aan de bulle Unigenitus van 1713 op straffe van excommunicatie! Of Van der Schuur ook door een kerkelijk vonnis is getroffen, weten wij niet.

Het schrikbeeld van het Ultramontanisme was de religieuze actie van Port-Royal uitgegaan en krachtig verdedigd door Arnauld en Quesnel, en gevoed door het N. Testament van Mons, maar Van der Schuur had niet kennelijk gelijk de Witte in zijne Vertaling voor Mons partij gekozen. Wel wenschte hij met de Witte zijn N. T. in handen zelfs van vrouwen en kinderen, maar toch niet alleen dit; neen, zijne bedoeling strekte verder. Zijn bisschop Neercassel had vurig den terugkeer der hervormden in den schoot der moederkerk gewenscht, doch dit onmogelijk geacht, zoolang de beschuldiging rechtvaardig was, dat de roomsche kerk den Bijbel voor het grootste deel harer leden gesloten hield. De roomsche vertaling der Evangelien werd echter niet voor dit doel bruikbaar geacht, of, om de woorden van Van der Schuur zelve te gebruiken, het was geene *nette* vertaling, die als „geestelijk wapentuig” tegen de Onkatholieken kon gebruikt worden¹⁾.

Met dit doel voor oogen trotseerden zij den verbitterden vijand, die zelfs de laaghartigste middelen aangreep. Hunne nieuwe testamenten en andere bijbelboeken werden herdrukt, totdat zij voor goed met het clericale Rome hadden gebroken en voor hunne gemeenten eene van de roomsche kerk afwijkende overzetting van den geheelen Bijbel hadden vervaardigd, die o.i. eene waardige plaats inneemt naast de z.g.n. standaard-bijbels der andere godsdienstige gezindten. Wij bedoelen den Bijbel van 1732 te Utrecht bij Corn. G. le Febure verschenen.

DE BIJBEL VAN 1732.

In de Voorrede wordt bericht, dat deze overzetting voor het grootste deel komt van den *berugten* Heer Andreas van

¹⁾ Zie Voorrede N. T. 1705.

der Schuur, die ruim 40 jaren geleden voor de eerste maal het N. Testament had uitgegeven en dat deze uitgaaf dikwijls herdrukt, zeer toegejuicht en door niemand tegengesproken was; dat hij eindelijk door zijne vrienden was bewogen op denzelfden voet eene vertaling van den geheelen Bijbel te ondernemen, dat hij reeds de vijf Boeken van Mozes, Josua, Rigteren, Ruth en de vier Boeken der Koningen had uitgegeven, maar dat God hem toen, den 15^{den} Jan. 1719, tot een beter leven had geroepen. Een geruimen tijd had men gevreesd dat iemand zoude durven ondernemen dit deftig werk te voltooien; het kwam echter ten laatste te voorschijn.

Men behield de vertaling der Boeken, die Van der Schuur had uitgegeven, en in de overige Boeken heeft men getracht de voetstappen van dien voortreffelijken vertaler nauwkeurig op te volgen, en zich bediend van het weinige dat er deswege onder zijne nagelaten handschriften nog gevonden was....

Korte aantekeningen zijn hierbij gevoegd tot opheldering van de duistere plaatsen, die meestal getrokken zijn uit de vermaardste uitleggers van de H. Schrift, en waarin men zich meest gehouden heeft aan de opheldering van den letterlijken zin, „dewijl 't aen deze is, dat de Leezer doorgaens voornaemelijk hapert”. Toch is niet voorbij gezien dat het geheele O. T. eene gedurige afbeelding is van het Nieuwe, en dat „des zelfs geestelijke zin wel bijzonderlijk van den H. Geest in het ingeeven van die Goddelijke Boeken, beoogd is, als zijnde de voornaemste en verheevenste en Gode waerdiger dan de naekte letter”, waarom dan ook men niet nagelaten heeft „deze gewigtige waarheid in de Aentekeningen verscheide reizen uit te drukken, en zelf op zommige plaatsen de toepassing daer van te doen”.

Op deze korte Voorrede volgt eene „Algemeene Onderregting over het leezen en beoeffenen der H. Schriftuere”, welke uit drie hoofdstukken bestaat.

Eerste Hoofdstuk. Het leezen der HH. Boeken kragtig aanbevoelen aen alle slag van menschen.

§ 1. Getuigenissen uit de H. Schriftuer zelf.

§ 2. Getuigenissen uit de Overlevering der H. Kerke in alle eeuwen.

Tweede Hoofdstuk. Wat er al noodig is om de H. Schriftuer met vrugt te leezen.

Derde Hoofdstuk. Wegens den letterlijken en geestelijken zin.

§ 1. Dat in de Boeken van het O. T. voornaemelijk moet agt gegeeuen worden op den geestelijken zin.

§ 2. Andere Bemerkingen over dezelve stoffe.

§ 3. Van den geestelijken zin der vyf Boeken van Moises.

§ 4. Van den geestelijken zin der overige Boeken van het O. Testament.

Dit alles beslaat ruim 16 bladzijden.

Vervolgens de lijst der Boeken volgens het decreet van Trente en de Goedkeuring van den Aertsbisschop Cornelius Johannes, Utrecht, 31 Mey 1732.

Ook heeft het N. Testament een Voorrede, doch deze beslaat slechts twee bladzijden en handelt in twee paragrafen over de „Eigendommen van 't Nieuwe Testament”, en over „den Inhoud van dit deel des Bijbels”.

Een korte tijdverdeeling enz., Het Leven en de Daeden van onzen Zaligmaeker Jesus Christus op d'order der tyden gesteld”, evenzoo „de Daeden der Apostelen”, een „Bladwyzer der voornaemste zedelessen, die door den geheelen Bybel verspreyd zijn”, een „Bladwyzer van D'Evangelen en Lessen enz.”, en ten laatste de „Goedkeuringe” der Bijbelboeken door Van der Schuur vertaald en nu en dan uitgegeuen.

Bijzonder leerrijk is de genoemde Algemeene Onderrigting over het lezen en beoefenen der H. Schrift; vooral het tweede hoofdstuk, waarin gesproken wordt van de „Verhandeling van 't leezen der H. Schriftuer” van den bisschop van Castorien (Neercassel).

In de genoemde Goedkeuring (bl. 19) wordt nog medegedeeld, dat de bisschop van Castorien aan Van der Schuur had aangeraden het N. Testament te vertalen, dat hij dit gedaan heeft, zelfs ook enkele Boeken van het O. T. overgezet

heeft, en dat na zijn dood de heer H. van Rhyn¹⁾ door den aartsbisschop en door de voornaamste lidmaten der Clergie is aangezocht, de overige Boeken te vertalen.

Ook dat eenige godvruchtige en in de Schrift zeer ervaren godgeleerden gelast waren de vertaling zeer nauwkeurig te onderzoeken en getuigd hadden, dat in de vertaling zeer nauwkeurig de ware zin, volgens de gemeene overzetting in het Concilie van Trente goedgekeurd, getroffen was.

Deze Bijbel is alzoo eene nieuwe vertaling van de Vulgaat, waarbij van de grondteksten is gebruik gemaakt. De gelijk-luidende teksten zijn in margine geplaatst en de verklaringen onder aan de bladzijden gesteld, alles geheel conform wat de auteur geschreven heeft in zijn „Nader Bericht”²⁾ bl. 73 „Dan 't zal evenwel niet onnut zijn, om sommiger knibbel-zucht te dempen, of immers eenigsins te stremmen, eens voor al te doen bemerken, dat het geen ongeoorloofde zaak is, de Latijnsche Vertalinge des N. T. uit de Grieksche Bronnen, daer de zelve zuiver en helder vloeiden, op te helderen; maer dat zulks de plicht van een regtzinnig vertaelder is, mits dat het met een rijp en bescheiden oordeel geschiede.”

„D'oude Latijnsche Overzetting is, voor alle andere Overzettingen in de zelve tale, door de kerke aengenoomen en goedgekeurd, maer geensins met uitsluitinge van d'oorspronkelijke Texten. En alhoewel niet overal daer zig eenig geschil opdoet, terstond het Latijn naer het Grieksch moet gepast en verbeterd worden: zoo is 't nogtans zeker, dat men uit het laetste niet zelden groot ligt tot ophelderinge van 't eerste ontleenen kan, namelijk in die plaetsen daer 't Grieksch opregt en ongeschonden is. Laet eens hooren wat de geleerde Kardi-naal Bellarmin op dit stuk gevoelde: *'Tis een leugen van Calvin*, zegt hy in het II. Boek van 't Woord Gods, aen het

¹⁾ Hij heeft *Batavia Sacra*, 1711, en *Historia episcopatum Foederati Belgii*, 1719, van Hugo F. van Heussen vertaald.

²⁾ A. v. S., *Nader Berigt voor d'eenvoudigen wegens het lezen der H. Schrifture in de moederlijke tale*, Utrecht, 1700.

X. Hoofddeel, dat de *Vaders van Trente* zouden beslooten hebben, dat men geensins luisteren moet na de genen, die uit de bron zelf het zuiver water aenbrengen, en het gene valsch is door de zekere waarheit overtuigen. Dit noem ik een *leugen*, om dat er in 't besluit van 't *Koncilie* niet zulks te lezen is. Want de *Vaders* hebben van de *Brontexten* gansch geen gewag gemaakt: maer alleenlijk hebben zy uit zoo meenige *Latijnsche vertalingen*, die thans alom in swang gaen, eene uitgekoozen, die zy voor alle andere aennamen. Engelyk het de deftigheit en standvastigheit van de *Kerke* betaemde, zij hebben d'oude *Vertalinge* gesteld voor de nieuwe; degene die door een langdurig gebruik beproefd was, voor de genen die onlangs gemaakt, en om zoo te zeggen nog versch en onryp waren; en eindelyk eene *Vertalinge*, voor veele die strydig zijn en van elkander verschillen.

„Elders zeit hy dat men niet en mag twijffelen, of de *Grieksche* text, daer hy zuiver en helder is, als zijnde d'*Apostolische*, moet van het hoogste gezag geacht worden.

„Dog hoe noodig het is voor een *Vertaelder*, zijn oog op den *Griekschen* grond te hebben, en 't gene in 't *Latijn* niet helder genoeg opstraelt, tot beschavinge van zijn werk, daer uit 't ontleenen, zal ons *Vader Amelot* in de *Voorreden* van zijne *Fransche vertalinge* betuigen. Het is van noode, zeit hij, dat ik wegneeme een verkeerden indruk, dien de *Lezer* zoude mogen opvatten, als of ik aen den *Grondtext* den voorrang ontnam, welken de heilige *Geest*, die hem verkooren heeft om zijne waerheden aen de kerke bekend te maken, my verpligt daer aen te geven. Ik ben zoo verre van zulk een oneerbiedigheit en onregtvaerdigheit te begaen, dat ik wel duizendmael, daer het *Latijn* mij in belemmeringe laet, het *Grieksch* als een wegwijzer en voorliggende fakkelt gebruike: en dat ik uit des zelfs kragt en overvloedt schatten hale, die de *Latijnsche* woorden my noit zouden ontdekt hebben.

„Dit wijst hy aen met veele exempelen, en zonderling in de woorden van *Christus* Luk. 22:20. Deze drinkbeker is het nieuw verbond in mijn bloed, die voor u uitgestort zal worden;

dewelke in 't Latijn eenige duisterheit hebben, doch uit het Grieksch helder opklaren, gelijk zij hier by ons vertaeld staen. Waer uit hy dan doet bemerken, *Hoe groot een voordeel het is, als men ziet dat het beekje niet helder genoeg vloedt, tot de zuiverheit van de bron op te klimmen.* En eindelijk besluit hij, *Dat men groote schatten verliezen zoude, zoo men zig enkelijk besloot binnen de palen der Latijnsche Vertalinge, hoe heilig en agtbaer die ook mag wezen; en indien men noit zijne oogen sloeg op het eerste Voorschrift, waer van het zoo klaer als de zon is, dat zy de deftige heerlijkheit, de kragt, de nuttigheit, en alle d'andere rijkdommen, niet en heeft kunnen bereiken.*

„Het is dan zeker dat men in het overzetten des N. T. zig mag en moet bedienen van het licht, 't welk de Grieksche grondtext ons geeft, ook zelfs wanneer men de Latijnsche Vertalinge wilt overzetten, gelijk Vader Amelot gedaen heeft; mits dat alles geschiede met een bescheiden oordeel, en dat men de Latijnsche aloude Vertalinge alle schuldige eerbiedigheid bewijze. Men mag ook den zin van 't Grieksch, daer het pas geeft, tot verklaringe wel op den kant stellen: en 'tis een onweetendheit van onzen onderrigter, dat hy zich inbeeld zulks door eenige wet in de Kerke verboden te zijn, en dat hy 't gene in de Latijnsche Voorreden des Bijbels staet, Dat men in 't toekomende geen verscheide lezingen op de kanten van den Text zal aentekenen, tot alle Vertalingen onbezonnen poogt thuis te brengen: daer het niet dan op de Latijnsche verbeteringen van Sixtus V. ziet: jae daer de Paus wel uitdrukkelijk betuigt, dat hij niet beletten wilt dat men de verschillende lezingen ook zelfs in die Verbeteringe aantékene: mits dat zy gesteld worden ter bequame plaetse, en niet op de kanten nevens den text: namelijk op dat men by het herdrukken, gelijk dat wel gebeuren kan, onbedagtelijk in den text mogt laten inkruipen.”

Thans zouden wij een lijst kunnen laten volgen van „Uitgaven van den Bijbel en gedeelten van den Bijbel in de Kerk van Holland” gedrukt. Wij moeten echter den Lezer

verwijzen naar de opgave van Le Long in zijn Boekzaal, welke door Pastoor van Beek te Rotterdam gecompleteerd is ¹⁾. De uitgaven na 1732 zijn de volgende:

1734. Het boek van Tobias met korte verklaeringen op de duistere plaetzen, Antwerpen.

1736. Het boek der psalmen, of de goddelijke harpzangen. T'Amsterdam, by Frans Ryswyk 8°. S.

1743. Biblia Sacra, dat is, de H. Schriftuer van het oude, en het nieuwe Testament, Naer de laetste Roomsche Keure der gemeine Latijnsche Overzettinge, in Nederduitsch Vertaeld, met korte verklaringen op de duistere plaetzen. T'Utrecht, By Besseling. Twee deelen. fol. ²⁾ S.

1756. Het nieuw Testament onzes Heeren Jesus Christus. Laatste Druk. Met nauwkeurige Kant-tekeningen verrykt. T'Antwerpen. Voor Jan Ryswyk en Willem van der Weyde. S.

1767. Het nieuw testament onzes Heeren Jesus Christus in 't Nederduitsch vertaald. Te Amsterdam, By J. van Stendel en P. van Ryn 8°. S.

1768. Het nieuw Testament onzes Heeren Jesus Christus in 't Nederduitsch vertaald. Te Utrecht by Willem van der Weiden. 8°. S.

1838. Het nieuwe Testament van onzen Heere Jesus Christus, vertaelt volgens de gemeyne Latynsche oversettinge. Eerste druk tot Gendt by Franciscus en Dominicus van der Ween. 1717. Erdruckt te Brussel, by Meline, Cons en Co. 8° en 12°.

1846. Het nieuwe Testament onzes Heeren Jesus Christus. Op nieuw herzien en zorgvuldig naar den Griekschen en Latijnschen tekst verbeterd, door P. Buys, R. K. priester en president van het R. K. Seminarie te Amersfoort. Gedrukt voor het Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap. 8°.

1884. Het nieuwe Testament onzes Heeren Jesus Christus. Op nieuw herzien en zorgvuldig naar den Griekschen en

¹⁾ Zie, de „Oud-Katholiek” van Dec. 1895.

²⁾ Deze uitgave is niet anders dan een nieuwe titel-uitgave van 1732.

Latijnschen tekst verbeterd, door P. Buys, R. K. priester en president van het R. K. Seminarie te Amersfoort. Gedrukt voor het Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap. 8°.

Hierin is de nieuwe spelling gevolgd, doch met behoud van de verouderde Hollandsche uitdrukkingen.

C. De Bijbel der Lutherschen.

Om vasten grond onder de voeten te hebben, had men te Embden den tekst der editie van 1545 van Wittenberg ten grondslag gelegd van eene z.g.n. nieuwe overzetting. Mierdman was er mede begonnen en Van Diest had het voortgezet. Ook Lenaert der Kinderen had een proef geleverd. Van Diest had succes, maar Lenaert der Kinderen niet. Menigmaal werd de Bijbel van Van Diest herdrukt. Oorspronkelijk bewerkt om bruikbaar te zijn voor zijne geloofsgenooten — Biestkens van Diest was Doopsgezind — bleef het toch eene Luthersche editie, en is, behoudens enkele verbeteringen, tot 1648 bij de Lutherschen in gebruik gebleven. Wel verscheen er te Amsterdam in 1633 bij Jan Janssen een Bijbel (8°) met een afwijkenden titel, doch in de gebruikelijke overzetting was geene verandering gebracht ¹⁾. Uit het bericht op de keerzijde van den titel blijkt, dat deze uitgave ondernomen was, omdat de Biestkens Bijbels in klein formaat sedert jaren uitverkocht waren. Behalve den eigenlijken Bijbel (O. T., Apokr. en N. T.) heeft ook het deel Psalmen en Kerkliederen een eigen afzonderlijk titelblad. Op dat van de bijbelplaat staat „Amsterdam By Jan Janssen in de Pas-kaert 1633”, op dat van de Psalmen enz. „Amsterdam, ghedruckt by Paulus Aertsz van

¹⁾ „Biblia D. Mart. Lutheri, gelyck deselve in de Christelyke Gemeente der Confessie van Augsburg, in de Nederlanden gebruykt wordt, Mitsgaders de Psalmen & Liedekens D. Lutheri en andere vrome Christenen: Als meede de Catechismus, enz. — Op de rugzijde van het titelblad staat, dat deze uitgaaf is volgens „de allerbeste Copye van Maagdenburgh die ghetrouwelyck anno 1563 by Nicolaes Biestkens ghedruckt, en nu by ons opnieuw seer sorghvuldig is naegevolgt”.

Ravesteyn, 1633". Deze editie is geheel voor kerkgebruik ingericht. Aan den boekverkooper Dirk Meyer had de Kerkeraad den 13^{den} April 1633 toegestaan den Luth. bijbel met het Psalmboek, den Catechismus, de Augsburgsche Confessie en Havermans gebeden in één band uit te geven en als kerkboek te koop aan te bieden tegen een afgesproken prijs, terwijl dan de Kerkeraad deze „uitgave" aan de leden der gemeente zou aanbevelen. De boekdrukker Jan Janssen in de Pas-Kaert te Amsterdam zoude zorgen voor het drukken, en alles liep zoo vlug van stapel, dat den 18^{den} Aug. d.a.v. het werk gereed was en de boekverkooper D. Meyer een fraai gebonden exemplaar den Kerkeraad voor den predikstoel kon aanbieden als een passend geschenk bij den bouw der oude Kerk.

Als wij deze uitgave vergelijken met den bijbel van Ravesteyn, ook in 1633 uitgegeven, blijkt ons, dat deze twee edities op elkander gelijken als twee druppels water; het eenige verschil is het titelblad en de kaart. Zoo vermoeden wij, dat Janssen den bijbel van Ravesteyn heeft genomen en er een eigen titelblad in geplaatst heeft, maar voor de psalmen heeft Janssen het titelblad van Ravesteyn overgenomen, wellicht omdat dit gedeelte slechts een appendix is. In de editie van 1653 heeft Janssen echter zijn eigen naam gebruikt. Zoo wordt het verklaarbaar, dat in zulk een korten tijd dit kerkboek gereed kon zijn. Van weinig beteekenis is hetgeen in de „Bijdragen" ¹⁾ omtrent deze editie wordt gezegd.

In 1642 verscheen te Amsterdam weder een folio-bijbel voor Denys vander Schuere „Boeck-verkooper opde Nieuwen dijk inde Biestkens Bijbel", gedrukt ²⁾ naar het exemplaar van Nicolaes Biestkens. In de „Onder-richtingh voor den Christelicken Leser" wordt gememoreerd, dat deze bijbel eertijds gedrukt is by Michiel Lotter tot Maagdenburgh, in

¹⁾ Bijdragen tot de Geschiedenis der E. Luth. Kerk enz. II st., bl. 60 en 61.

²⁾ Tot Haerlem by Thomas Fonteyn. Boeckdrucker in de Bartel-Joris-stræet, in de Gekroonde Druckery.

Hooghduytsch A^o. 1554, Steven Mirdman ende Jan Gaillaert tot Embden, in Neerduyts. A^o. 1558, Nicolaes Biestkens, ende op versen ghestelt. A^o. 1560, Cornelis van Lochorst, A^o. 1611, Hans van Wesbuch, A^o. 1624, en dat deze tekst voor getrouwen en zuiver gehouden, in geheel Deutschland gebruikt en in Nederland ook veel wordt verkocht; dat echter deze druk nu bijna uitverkocht is en een herdruk daarvan noodzakelijk is geworden.

Het belangrijke van deze uitgaaf is niet, dat zij van drukfouten enz. der vorige is gezuiverd, en dat men ze zoo scherp mogelijk gecorrigeerd heeft, maar dat men ook andere overzettingen ¹⁾ heeft vergeleken en naar het Hebreeuwsch vele plaatsen nagezien, dat aangeteekend aan den kant met eene romeinsche letter door „*And*”.

Deze bijbel is in 1646 herdrukt, in welk jaar ook by Jan Albertsen te Amsterdam (herdruk 1648) een folio-bijbel verscheen met gelijken tekst.

Velen echter wenschten eene betere vertaling, daar men zich tot hiertoe met den gecastigeerden tekst van Mierdman—Biestkens had moeten tevreden stellen en men gevaar liep op van Luther afwijkende wegen geleid te worden.

Men werd het verlangen van Luther indachtig, „dat men zijn werck en Bibel wilde zijn werck en Bibel zijn en blijven”. Zoo besloot dan de Synodale Vergadering van Sept. 1645 tot eene nieuwe vertaling en droeg dit werk op aan Ds. Adolph Visscher, predikant der Luth. gemeente te Amsterdam. „Deze kweet zich zoo ijverig van zijne taak, dat zijne vertaling reeds in 1648 het licht zag”, zoo lezen wij in genoemde Bijdragen.

Bij zijne gewone bezigheden, was hij met dien arbeid reeds in een en een half jaar gereed, verzekert ons Prof. F. J. Domela Nieuwenhuis ²⁾.

Titel: Biblia, Dat is De gantsche H. Schrifture, vervattende

¹⁾ O.a. de Staten-Vertaling.

²⁾ Domela Nieuwenhuis, Geschiedenis der Amsterdamsche Luth. Gemeente, bl. 92, noot 1.

alle de Boecken des Ouden ende Nieuwen *TESTAMENTS*
Nu Van nieuws uyt D. M. Luthers Hoogh-Duytsche Bibel
in onse Neder-landsche tale getrouwelijck over-geset, tot dienst
van de Christelijcke Gemeeynten, d'onveranderde Augsburgsche
Confessie toegedaen in dese Nederlanden. Gedruckt t' Amster-
*dam by Rieuwert Dircksz. van Baardt*¹⁾).

Op de titelplaat van *ons* exemplaar staan Mozes en Joh. d. Dooper, wijzende naar boven, waar een lam is afgebeeld houdende met zijne pootjes den bijbel opengeslagen, waar op de eene bladzijde Ps. 40 : 8 en 9 en op de andere Joh. 5 : 39 staan afgedrukt; meer naar beneden staat het portret van Luther, enz. Op de volgende bladzijde heeft schijnbaar een latere hand het portret van Luther, staande met den bijbel in handen en met den zwaan naast zich, er in gevoegd.

Onder deze beeltenis van dezen grooten hervormer staat gedrukt:

Martinus Lutherus Islebius Theologus vixit An. LXIII. Obiit
 Islebii Anno 1546 Febr. 18.

Roma orbem domuit sibi Papa subegit,
 Viribus illa suis, fraudibus iste suis.
 Quanto isto maior Lutherus, maior est illâ,
 Istum illamquz uno qui domuit calamo.

Als 't Christenrijk wel eer was onderdruckt van Romen;
 Met leugens en bedroch verbijstert en vermomt,
 Is Luyther (als een Heldt des Heeren) voortgecomen,
 En heeft met Pen en Tongh den Antichrist verstomt.

Martinus Luther is geboren tot Eysleben int Graefschap
 Mansveldt in 't jaer 1483 den 10 dach van November, en is
 oock aldaer in den Heere ontslapen den 18 Februari 1546.

Ook het portret van Visscher is door eene latere hand in
 dit exemplaar geplakt. Hij zit voor een opengeslagen bijbel

¹⁾ Le Long heeft hoogst waarschijnlijk den titel van den herdruk van 1702 overgenomen.

en het onderschrift noemt zijn geboorte en sterfjaar, waarop twee versjes volgen, een in 't Latijn en een in 't Hollandsch.

Het Hollandsche luidt: „De Visschers¹⁾ hebben 't pit der wysheyt ingesogen, Die Jesus, 't Heyligh woort (om mé te visschen) gaf; Adolphus in dit ampt dier Visschers opgetogen, Getuyght zijn Groote Geest, noch eer hij daald' in 't Graf.

Hij zuyvert (elk ten dienst,) de Zon van alle boeken: Zó rijst Hij van ons af, om Eewigh Rust te zoeken“. Dan volgen bijna twee bladzijden „Aen den Christelycken Leser“, eene „Korte beschryvinge van het Beloofde Landt Canaan, enz.“, eene gekleurde kaart van Canaan, de „Voorreden op het oude Testament“ van D. M. L. 4 pagina groot, het „Register der Historien, ende verklaringe der vreemde naemen“, 15½ blz., het „Register van de voornaemste Hooft-arttyckelen der Chr. Leere, 9 blz., het Register der Epistelen ende Evangelien enz., twee blz., en eindelijk het register van alle Boeken des O. en des N. T., enz. Elk hoofdstuk heeft eene korte inhoudsopgave en boven aan elke bladzijde wordt met groote cursieve letters de hoofdinhoud van de boeken genoemd, wat echter in die des N. T. is nagelaten.

De hoofdvraag is, of A. Visscher eene nieuwe vertaling geleverd heeft, dan wel de gebruikelijke naar het Duitsch van Luther heeft gecorrigeerd. Domela Nieuwenhuis beweert, dat Visscher den Bijbel uit het Hoogduitsch in het Nederduitsch zonder vergelijking van de oorspronkelijke talen, vertaald heeft, en dat hij met dien arbeid bij zijne gewone bezigheden in een en een half jaar gereed was²⁾. Velen noemen, zegt hij, Visscher's vertaling slechts eene eenigszins verbeterde uitgave van den Biestkens-Bijbel of van dien van Mierdman; doch ten onrechte, tenzij men het voor een leugen houde, wat de titel vermeldt: „*nu van nieuws uyt D. M. Luthers hoogduytsche Bibel in onze Nederlandsche tale getrouwelyck overgeset*“.

¹⁾ Adolph Visscher was de zoon van den Amsterd. Predikant Adolph Visscher (1593).

²⁾ Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente, bl. 64.

„Maar daarvoor is toch geen grond. Misschien hebben sommigen wegens de uitdrukkingen in de voorrede deze uitgave alleen beschouwd als eene „Editie”, verbeterd van fouten der „vertalinge, quade distinctien, drukfouten en andere, die in de „voorgaende Editien, onder Luthers naem uitgegeven, in groot getal te vinden zijn” ¹⁾. Op dezen grond kan o. i. de vraag niet worden uitgemaakt. Het titelblad zal wel door den uitgever, niet door Visscher zelf zijn geredigeerd, en de uitgever kan een minder juiste voorstelling van Visscher's arbeid hebben gehad. Den geheelen Bijbel uit het Duitsch in het Hollandsch te vertalen, nog wel met de bedoeling om een betere dan de tot dusver bestaande vertalingen te geven, zou dat in dien korten tijd wel mogelijk zijn, en zou het mogelijk zijn geweest voor A. Visscher, die toch ook zijne ambtsbezigheden waarnam?

De andere vraag of nl. Visscher ook den Hebreeuwschen tekst heeft geraadpleegd? — de afbeelding van een rabbijn op den titel en een luimig versje op Visscher's arbeid van een stadgenoot ²⁾ bewijzen niets. Afdoend is dat Visscher's taak was, niet den Hebreeuwschen of Griekschen, maar den Bijbel van Luther voor de Nederlandsche Lutherschen te bewerken.

In de „Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente door Domela Nieuwenhuis”, lezen wij op blz. 88, dat op den 8sten December 1648 de ouderlingen dezer gemeente den predikanten geboden om in het Nederduitsch te prediken, „alzo nu de gecorrigeerde Nederduitsche bijbel was uitgekomen” ³⁾. Dus was het werk van A. Visscher bij dien kerkeraad zelf bekend *niet als eene nieuwe vertaling*, maar als eene

¹⁾ Bijdragen tot de Geschiedenis der Evang.-Luth. Kerk in de Nederlanden door Schulz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, tweede stuk, bl. 62 en 63.

²⁾ De wyze Visscher brengt dit swaar en wigtig Werk,
In vloeiend Nederduyts, uyt deftig Hoogduyts, over,
En toont, hoe loffelyk hy treed in 't Letterperk,
Door 't plukken van Hebreeuwsche, en Grieksche Tym en Lover.

ABRAHAM BOGAART.

³⁾ Dit is letterlijk aan de Acta ontleend.

correctie van den Nederduitschen Bijbel. Ook noemt de eerste uitgaaf (1648) A. Visscher niet op den titel, wat ook veel te denken en te vragen geeft.

In het Voorbericht aan den chr. lezer staan op de tweede bladzijde deze opmerkelijke woorden: „Ende al hoe wel ons bekend is, dat so wanneer men, nae sommiger gevoelen, een vertalinge nae den oorspronckelijcken Hebreewschen ende Grieckschen text van woort tot woort soude maken willen, datter als dan vele woorden ende redenen anders soudén mogen ende moeten vertaelt worden, als wel van D. Luther is geschiedt; so weten wy echter, dat de aert ende eygenschap van onse tale sulcx niet toe en laet, ende dat oock als dan vele woorden ende redenen van dien den eenvuldigen Leser enckel duystere ende verborgene raetsels soudén wesen, so dat sy sonder bygevoegde Annotatiën ende Verklaringen van hem niet en soudén kunnen verstaen worden. Ende dit is oock het wit ende oogen-merck geweest van D. M. Luther selven, namelijk, uyt het Hebreusch ende Griecx te geven eenen suyveren ende duydelijcken Duytschen Bibel, opdat de Duytsche eenvuldige Leser den sin van de Hebreeusche ende Griecksche woorden, oock in sijne Duytsche tale, mochte verstaen ende begriipen: gelijk hy dan sulcx veel-sins ende dickwils betuygt heeft, schrijvende onder anderen, Tom. 5. Jen. fol. 141^b, hier van seer naedenckelijk aldus: *Ick hebbe Duytsch, ende niet Latijnsch noch Griecx spreken willen, als ick Duytsch te spreken in 't vertalen voorgenomen hadde.* Ende in gevalle, dat sijne vertalinge hier ofte daer in dispuyt soude kunnen getrocken worden (gelijk al by sijn leven is geschiedt) so soude hy doch, indien hy noch leefde, soodanige redenen misschien weten te geven, waer door hy sijne berispers lichtelijck voldoen, ende den mont stoppen konde; dewelcke nu, nae sijnen doot, ons mogen onbekent zijn: gelijk hy dan een proefken hier van heeft gegeven over 't 28 vers. in 't 3. Capittel des Send-briefs Pauli aen de Romeynen, Tom. 5. Jen. fol. 140^a, in sekeren Brief aen eenen goeden Vriendt daer over geschreven, ende wel waerdigh om gelesen te

worden van de gene, die weten willen, wat van D. Luthers oversettinge te houden zy. Maer dit nu voorbygaende, so hebben wy in dese Nederlandsche oversettinge willen volgen sijn versoeck mondelijck ende schriftelijck meer-malen van hem gedaen, *dat men sijn Werck ende Bibel, wilde sijn Werck ende Bibel zijn ende blyven laten; ende dat degene, die eenen anderen hebben willen, van haer selfs eenen anderen ende besonderen maken souden*: ende dit is de oorsake geweest, dat wy so nauw, als mogelijk was, daer op hebben gelet, om hem van woort tot woort te volgen, hoewel wy sulcx noch swaerlijck hebben by-brengen ende uyt-wercken konnen: dit aldus doende, so hebben wy met alle sorg-vuldigheyt gepoogt, Chr. Leser, u mede te deelen een editie verbeterd van fouten van vertalinge, quade distinctien, druck-fouten ende andere, die in de voorgaende editien, onder Luthers naem uytgegeven, in groot getal te vinden zijn: daer en boven so hebben wy hier by gevoegt D. Luthers Voor-redenen over de Boecken des Ouden ende N. Testaments, neffens sijne kant-glossen over sommige woorden ende redenen; gelijk dan oock hier by noch sijn gekomen sekere nieuwe sommarien ende af-deelingen van alle de Boeken ende Capittelen, waermede den inhoudt ende de hooft-stucken van elck Boeck ende Capittel des Bibels worden aangewesen....”

Men heeft er zich over verwonderd, dat Visscher hier heeft durven schrijven „dat de aert en eygenschap van onze Tael niet toe en laet” naar den oorspronkelijken tekst van woord tot woord te vertalen, daar het nog slechts 12 jaren geleden was, dat de Staten-Bijbel was verschenen, en men heeft gevraagd „of de wederzijdsche verwijdering tusschen Luther-schen en Gereformeerden zoo groot was, dat de een zelfs in Amsterdam niet wist, wanneer de ander eene nieuwe over-zetting des Bijbels uitgaf en invoerde” ¹⁾. Wie echter weet op welke wijze de Staten-Bijbel daar in gebruik gekomen is,

¹⁾ Bijdragen Gesch. Ev. Luth. Kerken 2e st. blz. 64.

vindt hierin den sleutel ter verklaring van Visscher's woorden. Doch ter zake.

In dit Voorbericht wordt het duidelijk gezegd, dat Visscher zoo nauw mogelijk den Luther-tekst van woord tot woord heeft trachten te volgen om eene editie te leveren van vertaalfouten, drukfouten etc. gezuiverd, daar de voorgaande edities, onder Luthers naam uitgegeven, verre van correct zijn. Of Visscher hier de Duitsche uitgaven bedoelt, zooals er eene te Leiden in 1636 bij Jacob Marci door M. Joh. Saubenstein predikant te Nürnberg was verschenen, of de Nederduitsche van Ravesteyn, van Jan Janssen, van Van der Schuere e.a., is moeielijk te zeggen. Waarschijnlijk bedoelt hij de laatste.

Visscher heeft dus volgens het Voorbericht de gebruikelijke overzetting van Luther gecorrigeerd, enz.. „Noch uit het punt-dicht van R. Vorel onder het portret van Visscher, noch uit den rabbijn, op de plaat nevens hem geplaatst, kan men besluiten, dat hij de Luth. overzetting met de oorspronkelijke talen vergeleken heeft.”

Zoo ligt het voor de hand te veronderstellen, dat Visscher den tekst van Janssen heeft overgenomen en dien hoogst waarschijnlijk naar de Maagdeb. editie van 1554 gecorrigeerd, behoudens enkele vrijheden. Ook was er te Leiden in 1636 bij Jacob Marci een Duitsche bijbel verschenen, 8°, door M. Johannes Saubertus, predikant te Nürnberg naar Luther vertaald, welke ook aan Visscher grooten dienst kon bewijzen, en op den genoemden tekst van 1554 klopt.

Om de groote overeenkomst tusschen den tekst van Maagdenburg en dien van Visscher te laten zien, geven wij hier enkele gedeelten:

1554.

Unde Jacob essche de syne
Söns/ unde sprack: Vor sam-
melt juw/ dat yck juw vorkün-
dige/ wat juw beyegenen wert/
ynn thokamende tyden.

1648.

Ende Jacob riep syne sonen/
ende sprack: versamelt u/ dat
ick u-lieden verkondige/ wat
u wedervaren sal in toe-
komende tyden.

Kamet tho hope/ unde horet
tho/ gy Kinder Jacob/ und
horet juwen Vader Israel:

Ruben myn erste Sone Du
byst myne krafft/ unde meyne
erste Macht/ de averste ym
Ryke. He voer lichtverdich
hen-wech/ alse water. Du schalt
de Averste nicht syn.

Wente du byst op dynes
Vaders Leger gestegen/ dar-
sulvest heffstu myn Bedde ver-
unreiniget/ mithdem upstigende.

De Bröder Simeon und
Levi/ ere Schwerde synt mör-
dissche wapen/ Myne Seele
kame nyct yn eren Råd unde
myne Eere sy nicht yn erer
Kercke. Wente yn erem Torne/
hebben se den Man erworget/
und yn erem mothvillen/ heb-
ben se den Ossen vor dorven.
Vorvloeket sy er Torne/ dat
he so hefftich ys' unde ere
Grimmicheit/ dat se so hal-
starck ys. Ick wyl se vor-
delen yn Jacob/ unde vor-
strouwen yn Israel.

Juda/ du bist ydt. Dy wer-
den dyne Bröder laven. . .

De Scepter wert van JUDA
nicht genamen werden/ noch
ein Meyster van synen Vöten/
Beth dath de HELT kame/
Unde dem sulven werden de
Völcker anhangen.

Komet te hoop/ ende hooret
toe/ ghy kinderen Jacobs;
ende hooret uwen vader Israel.

Ruben/ mijn eerste soon/
ghy zijt mijne kracht/ ende
mijne eerste macht: de averste
in 't offer/ ende de averste in
't rijck. Hy voer lichtveerdigh
henen/ gelijk water. Ghy en
sult niet de overste zijn.

Want ghy zijt op uwes va-
ders leger geklommen/ aldaer
hebt ghy mijn bedde besmett
met 't op-klimmen.

De gebroeders Simeon ende
Levi: hare sweerden zijn moor-
dadige wapenen. Mijne ziele en
kome niet in hare raet/ ende
mijne eere en zy niet in hare
Kercke: Want in haren toorn
hebben sy den man verworget/
ende in haren moetwille hebben
sy den os verdorven. Vervloecht
sy haren toorn/ dat hy soo hef-
tigh is; ende hare grimmigheyt/
dat sy soo hart-[neckigh] is.
Ick wilse verdeelen in Jacob/
ende verstroyen in Israël.

Juda/ ghy zijt het/ uwe
broederen sullen u loven;

De Scepter en sal van Juda
niet genomen worden/ noch een
Meester van sijne voeten; tot
dat de HELT kome: ende den-
selven sullen de volcken aen-
hangen.

Myn Godt/ myn Godt/
worumme heffstu my vor-
lathen? Ick hule/ Averst myne
Hulpe ys verne.

Myn Godt/ Des dages rope
ick/ so antwerdestu nicht/
Unde des nachtes schwige ick
ock nicht.

Averst du bist Hillich/ De
du wanest manck dem lave
Israel.

Unse Veder hapeden up dy/
Und do se hapeden/ hulpestu
en uth.

Tho dy repen se/ und worden
gereddet. Se hapeden op dy/
un worden nicht tho schanden.

Ick averst bin ein Worm
unde nen Minsche/ Ein spott
der Lude/ unde vorachtinge
des Volckes.

Alle de my seen/ spotten
myner. Sperren de mundt up/
un Schudden den Kop.

He klaget ydt dem HEREN/
de helpe em uth. Unde redde
en/ hefft he lust tho em.

.
.

Myn Godt/ mijn Godt!
waerom hebt ghy my ver-
lathen? Ick huyle/ maer mijne
hulpe is verre.

Mijn Godt! des daegs roep'
Ick/ so en antwoordt Ghy niet;
ende des nachts en swijge Ick
ook niet.

Maer Ghy zijt heylich/ Ghy
die woont onder den lof
Israëls.

Onse vaders hoopten op u;
ende doe sy hoopten/ hielp
Ghyse uyt.

Tot u riepen sy/ ende
wierden gereddet; sy hoopten
op u/ ende en wierden niet
te schande.

Maer Ick ben een worm/
ende geen Mensch; een spot
der lieden/ ende verachtinge
des volcx.

Alle die my sien/ bespotten
my; sperren den mont op/ ende
schudden den kop:

Hy klage 't den HEERE;
die helpe Hem uyt/ ende redde
Hem/ heeft Hy lust tot Hem.

De HERE sprack tho my/
nem Heren: Sette dy tho
myner rechtern Handt/ Beth
dath yck dyne Vyende/ thom
schemel dyner Vothē legge.

De HERE wert dat Scep-
ter dynes Rykes senden uth
Zion/ Hersche manck dynen
Vyenden.

Nha dyner Awerwinninge/
wert dy dyn Volck willichlick
offern/ yn hilligem Geschmücke
Dyne Kinder werden dy ge-
barn/ alse de douw uth der
Morgenröde.

De HERE hefft geschwaren/
unde wert em nicht geruwen/
Du bist ein prester ewichlick/
na der wyze Melchisedeck.

De HERE tho dyner rech//
tern Handt/ Wert thoschmiten
de Kōninge/ thor tydt synes
tornes.

He wert richten manck den
Heyden. He wert grothe
Schlachtege don/ He wert
thoschmitten dat Hōvet aver
grote Lande.

He wert drincken van der
Bēke up dem wege/ Darumme
wert he dat Hōvet upheven.

DE HEERE sprack tot
mijnen Heere: Set u tot mijne
rechter-hant/ tot dat Ick uwe
vyanden tot een voet-banck
uwer voeten legge.

De HEERE sal den Scepter
uwes Rijcx senden uyt Zion;
heerscht onder uwe vyanden.

Nae uwe over-winninge sal
u uw' volck gewillighlijck
offeren in heylige cieragie:
uwe kinderen worden u ge-
boren/ gelijk de dauw uyt
den dage-raet.

DE HEERE heeft gesworen/
ende 't en sal Hem niet be-
rouwen: Ghy zijt een Priester
eeuwighlijck/ nae de wijze
Melchizedeks.

DE Heere tot uwe rechter-
hant/ sal in stucken smijten
de Koningen/ ter tijt sijns
toorns.

Hy sal richten onder de
Heydenen; Hy sal groote
slachtege doen: Hy sal in
stucken smijten het hoofd over
groote landen.

Hy sal drincken van de
beke op den wegh; daerom
sal Hy het hoofd opheffen.

1554.

Jes. 3: 16—24.

1648.

Ende de HERE spreckt:
 Darumme/ dath de Döchtere
 Zion stolt synt/ unde ghan
 mith upgerichtedem Halse/
 mith gesminckeden Angesich-
 ten/ treden her unde weider/
 leren/ un hebben köstlike Scho
 an eren vöten. So wert de
 HERE den Scheidel der döch-
 ter Zion/ käl maken/ unde de
 HERE wert er Geschmide
 wech nemen.

Tho der tydt/ wert de HERE
 dat Geschmücke an den köst-
 liken Schoen wechnemen/
 unde de Hechten/ de Span-
 gen/ de Keden de Armspan/-
 gen de Huven/ be flitteren/
 de Bremelse/ de Snöre/ de
 Desemknöpe/ de Orenspangen/
 de Ringe/ de Härbande/ de
 Vyrkleder/ de Höykene/ de
 Schlöyer/ de Büdele/ de Spe-
 gele/ de Schörteldöke/ de
 Borden unde de Kedele. Unde
 dar wert stanck vor gudt röke
 syn/ unde ein loss bant vor
 eynen Gördel/ unde eyn Kale-
 kop vor krus haer/ unde

Ende de HEERE spreekt:
 Daerom dat de dochteren
 Zions hooveerdich zijn/ ende
 gaen met op-gerichten halse/
 met geblanckettede aenge-
 sichten/ treden daer henen
 ende trippelen/ ende hebben
 kostelijcke schoenen aen hare
 voeten.

Soo sal de Heere den sche-
 del der dochteren Zions kael
 maecken; ende de HEERE
 sal hare gesmijde wegh-nemen.

Te dier tijt sal de Heere
 den cieraet aen de kostelijcke
 schoenen weghnemen/ ende
 de haecken/ de spanselen.

De ketenkens/ de braseletten
 de huyven.

De hooft-cierselen/ de koor-
 den/ de snoerkens/ de muskel-
 jaet-ballekens/ de oor-spanselen.

De ringen/ de hayr-banden.

De vier-kleederen/ de huy-
 ken/ de lampers/ de buydels.

De spiegels/ de lobben/ de
 boorden/ de tabbaerds.

Ende daer sal stanck voor
 goeder reuck wesen; ende een
 losse bant/ voor eenen gordel:
 ende kaelheyt/ voor 't ge-
 krolde hayr; ende

1554.

Hab. IV.

1648.

Dith ys dath Gebedt des Propheten Habacuc/ Vor de Unschuldigen.

HERE/ Ick hebbe dyn Gerüchte gehöret/ dat yck my entsette. HERE/ du makest dyn werck lewendich midden yn den jaren/ unde letst ydt kundt werden/ midden yn den Jaren. Wenn Dröffenisse vorhanden ys. So denckestu der Barmherticheyt.

Godt quam vam Süden/ Unde de Hillige van dem geberchte Paran. Sela.

Synes Laves was de Hemmel vul/ Uñ syner Eere was de Erde vul.

Syn glantz was also licht/ Stralen ghingen van synen Henden/ Darsulvest was hemeliken syne Macht.

Vor em ginck Pestilentie/ Und Plage ginck uth/ wor he hen trat.

He stundt unde matt dath Landt. He sacht tho/ unde vorstrouwede de Heyden/ Dath der Werltd Berge thogruset worden/ unde sick bucken mosten de klenen Berge yn der Werltd/ do he ghinck yn der Werltd.

Dit is het Gebedt des Propheten Habacucs voor de onschuldigen.

HEERE! ick hebb' u geruchte gehoord/ dat ick my ontsette:

Heere! Ghy maect u werck levendigh midden in de jaren, ende laet het kondt worden midden in de jaren: wanneer der droeffnisse voor handen is/ so gedenckt Ghy der barmhertigheyt.

Godt quam van 't Zuyden/ ende de Heylige van 't gebergte Paran/ Sela! sijnes lofs was de Hemel vol/ ende sijner eeren was de Aerde vol.

Sijn glans was als licht/ glinsteringen gingen van sijne handen/ aldaer was heymelijck sijne macht.

Voor Hem henen ginck de pestilentie; ende plage ginck uyt, waer hy henen tradt.

Hy stont/ ende mat het lant: Hy sagh toe/ ende verstroyde de Heydenen; dat der werelt bergen vermorselt wierden/ en haer bucken moesten de heuvelen in de werelt/ doe hy ginck in de werelt.

1554.

Rom. 3: 19—26.

1648.

Wy weten averst/ dat/ wat
dat Gesette secht/ dath secht
ydt den/ de under dem Gesette
sint. Op dath aller Mundt
thogestoppet werde/ unde de
ganze werlt Gade schuldich
sy. Darümme/ dath nen fleisch
dorch des Gesettes wercke/
vor em rechtverdich syn kan.
Wenthe dorch dat Gesette/
kumpt men erkenntnisse der
Sünde.

Nu averst ys ane thodont
des Gesettes/ de Gerechtigheit/
de vor Godt gelt/ apenbaret
und betuget/ dorch dat Gesette
unde de Propheten.

Ick segge averst van solcker
Gerechtigheit vor Godt/ de dar
kumpt dorch den geloven an
Jhesum Christ/ tho allen/ unde
up alle/ de dar geloven.

Wente hyr ys nen under-
scheid/ Se sint althomal Sün-
ders/ unde en entbrecket de
Rhom/ den se an Godt hebben
scholden. Unde werden ane
Vordenst rechtverdich/ uth
syner Gnade/ dorch de Vor-
lösinge/ de dorch Christum
Jhesum gescheen ys/ Den Godt
hefft vorgesett to einem
Gnadenstole/ dorch den ge-
loven in synem Blode/ Up

Maer wy weten/ dat/ wat
de Wet seyt/ dat seyt sy den
genen die onder de Wet zijn;
op dat aller mont toegestopt
worde/ ende de gantsche
Werelt Gode schuldigh zy:
Daerom dat geen vleesch door
des Wets wercken voor Hem
rechtveerdigh zijn en magh;
want door de Wet komt ken-
nisse der sonden.

Maer nu is sonder toedoen
des Wets de gerechtigheit/
die voor Godt geldt/ geopen-
baert/ ende betuygt door de
Wet ende de Propheten.

Maer ick segge van sulcke
gerechtigheyt voor Godt/ [die
daer komt] door het geloove
in Jesum Christum/ tot allen/
ende op alle/ die daer gelooven:

Want hier en is geen onder-
scheyt. Sy zijn altemael son-
daers/ ende haer ontbreeckt den
roem/ dien sy aen Godt hebben
souden.

Ende worden sonder ver-
dienst rechtveerdigh/ uyt sijne
genade/ door de verlossinge/
die door Christum Jesum ge-
schiedt is: Welcken Godt heeft
voor-gesteld tot eenen Gena-
den-stoel/ door het geloove in
sijnen bloede; op dat Hy de

dath hede Gerechtigheit/ de
vor em gelt/ anbede/ In demel/
dat he vorgifft de Sunde/ de
beth hertho gebleven was
under der Gôdtliken gedult/
Up dat he to dessen tyden
anbôde de Gerechtigheit/ de
vor em gelt. Up dath he
allene rechtverdich sy/ unde
rechtverdich make dem/ de
dar ys des gelovens an Jhesum.

.

gerechtigheit/ die voor Hem
geldt/ aen-biede daer in/ dat
Hy de sonde vergeeft/ welcke
tot hier toe gebleven was
onder de goddelijcke verdu-
ldigheyt;

Op dat Hy in dese tyden
aen-bieden soude de gerech-
tigheyt, die voor Hem geldt :
op dat Hy alleen rechtveerdigh
zy/ enne rechtveerdigh make
den genen/ die daer is des
geloofs in Jesum.

Vergeleken met den tekst van Janssen—van Ravesteyn,
blijkt ons het volgende:

In Gen. 3 is geene noemenswaardige verandering te vinden ;
evenmin in Rigt. 5; in Ps. 110 veranderde Visscher vs. 1
„scabelle” (Janssen) in „voetbank”, in vs. 2 „domineert”
(Janssen) in „heerscht” en in vs. 3 „morgenstond” (Janssen)
in „dageraad”; in Ps. 22:5 plaatst Janssen tusschen de
woorden „hielp ghy se uyt” het woordje „daer”, maar Visscher
royeerde dit, in vs. 6 leest Visscher „verlost” in plaats van
Janssen’s „gered”, zoo ook in vs. 9; in vs. 10 veranderde
Visscher „lichaem” in „lijf” en in vs. 13 „ossen” in „varren”,
enz.; in Jes. 3 leest Visscher voor „arm-spanselen” — „brace-
letten”, voor „doecken” — „hooft-ciercelen”, voor „lijsten” —
„koorden”, voor „looverkens” — „muskelaet-ballekens”, enz.;
in Hab. 4:2 leest Visscher in plaats van „openbaer worden”
— „kondt worden”, in vs. 4 voor „klaerheydt” staat „glans” en
„glinsteringen” voor „stralen”, enz.

Rom. 3. Vs. 2 „trouwens” voor „’t is waer” en het woordje
„so” geplaatst vóór „is haer toe-betrouwt”; vs. 3 „soude haer
ongeloove” in plaats van „soude om haers ongheloofs
wille”; in vs. 20 laatste gedeelte wordt „slechts” weg-
gelaten; vs. 22 „in Jesus” i.p.v. „aen Jesus”; zoo ook „in” in

vs. 26; vs. 27 leest „waer blijft nu de roem?” i.p.v. „waer is dan nu uwen roem?”; in vs. 28 staat „alleen” tusschen haakjes; in vs. 30 gelezen „een eenigh Godt is” en het woordje „het” weggelaten; vs. 31 „Hoe? Doen wy dan de Wet te niete door het geloove?” i.p.v. „Hoe? Brenghen wy dan de Wet af door den geloove?”

Rom. 10:4 leest „in”, zoo ook Philipp. 3:9 waar tevens „komt/ namelijk” tusschen haakjes staat; Hebr. 3:2 plaatst Janssen „als ook Mozes” tusschen haakjes, Visscher laat ze weg, daarentegen gebruikt hij ze weder bij de woorden „so hy haest komt” in Hebr. 13:23; 1 Joh. 5:7 heeft Visscher opgenomen, maar Janssen plaatste hier haakjes; enz.

Zoo ziet men, dat enkele veranderingen in den tekst door Visscher zijn aangebracht. Vele van deze veranderingen doen echter aan de Staten-Vertaling denken¹⁾, andere zijn van elders, maar welke van Visscher zelven zijn, is moeielijk te vinden. Het verschil moet hoofdzakelijk in de samenstelling van dezen bijbel gezocht worden. Wij vinden dan het volgende:

Behalve de korte beschrijving van Kanaân en de kaart, heeft de bijbel van Visscher eene voorrede van Luther op de boeken des Ouden en eene op de boeken des Nieuwen Verbonds, welke in den bijbel van Janssen c.s. gemist worden. De voorrede op het Oude Testament komt overeen met die in den Duitschen bijbel van Leiden, 1636. Het register der Historiën en verklaringen der vreemde namen verschilt met dat van Janssen c.s.; ook betreft dit de summariën der boeken en afdeelingen der hoofdstukken. In de voorrede wordt gezegd welke beteekenis het O. Testament heeft. „Hier zult ghy de windel-doecken ende de kribbe vinden/ daer Christus in ligt; waer henen oock de Engel de herders wijst (Luc. 2, 12). Slecht ende geringh zijn de windel-doecken; maer dierbaer is de schat/ Christus/ die daer in ligt”. „Gelijck als het nieuwe Testament een Evangelium ofte Genadenboek is/ ende leert/

¹⁾ 2 Kon. 9:8 „die aen de wandt pist” = St.-Vertaling = Lotther 1554. (Vgl. Bijdragen Luth. Kerk, II st. bl. 68).

waer men 't nemen sal/ dat de Wet vervult worde. Maer gelijk als in 't nieuwe Testament/ neffens de genaden-leere, oock vele andere leeringen gegeven worden/ die daer Wetten ende geboden zijn/ om het vleesch te regeren: naedemael in dit leven de geest niet volkomen en wort/ noch enckel genade regeren en kan: alsoo zijn oock in 't Oude Testament/ neffens de Wetten/ sommige beloften ende genade-spreucken/ daer mede de heylige Vaders ende Propheten onder de Wet in 't geloove Christi/ gelijk wy/ behouden zijn. Nochtans gelijk des nieuwen Testaments eygentlycke hooft-leere is/ genade ende vrede door vergevinge der sonden in Christo te verkondigen: alsoo is des ouden Testaments eygentlijke hooft-leere/ de Wet te leeren/ ende de sonde aen te wijsen/ ende het goede te eyschen. Sulcx moet ghy in 't oude Testament weten waer te nemen," enz.

De boeken zijn naar den inhoud in afdeelingen verdeeld; zoo b.v. Genesis in zeven naar de zeven personen: Adam, Noach, Sem, Abraham, Isaâk, Jakob en Josef.

Exodus heeft drie hoofddeelen: I. „Der Israëlieten tegen-spoet ende sware dienstbaerheyt in Egypten/ van 't 1. cap. tot het 12. capittel. II. Der Israëlieten heerlijcke verlossinge/ ende uyt-voeringe tot aen den bergh Sinai/ van 't 12. cap. vers 37. tot het 18. capittel. III. De wonderlijcke Wet-gevinge: waer by verhaelt wordt/ de wet der zeden/ het lant-recht der Joden/ ende de wet der Levitischen cerimoniën/ van 't 19. capittel tot het eynde toe. enz., dit alles in navolging van genoemde editie van Leiden (1636).

Daarenboven zijn ook de hoofdstukken naar hun inhoud verdeeld; b.v. Matth. I heeft twee deelen: I. Het geslacht-register Christ. II. Des Engels verschijninge ende bevel aen Joseph; Rom. VIII heeft drie deelen: I. Wort verklaert/ dat de Rechtveerdighmakinge ende Heiligh-makinge on-op-losselijck met elkanderen vereenigt zijn. II. Worden de Christenen tot de Heyligh-makinge vermaent. III. Worden de kinderen Godts getroostet tegen haer veelvuldig kruys in deze Werelt.

Ook zijn nieuwe kantteekeningen naar Luther aangebracht,

enz., en daarbij ook enkele wijzingen in de vers-afdeeling. Zoo o. a. heeft Gen. 2 bij Visscher 25 verzen en bij Janssen 24, daar Visscher het laatste vers in tweeën splitst. Gen. 49 eindigt bij Visscher met vs. 33, maar hij laat het volgende vs. nog bij hetzelfde hoofdstuk, alhoewel hij toch dit vs. als het eerste vers aanduidt van het volgende hoofdstuk; enz. enz.

Had Janssen steeds laten drukken „Godt de Heere”, Visscher veranderde hier de kleine in kapitale letters „Godt de HEERE”, en de HEERE (zie ook den Bijbel van Luther 1554).

Bij de z. i. voorname plaatsen [stelde Visscher een handteekentje, en zoo ook bij de epistelen en evangeliën een akerteekentje, de letters A. B. C. in 't elfde hoofdst. van Daniël als slaande op Luther's Voorrede van dit boek, en gebruikte teksthaakjes „exempels wyse” voornamelijk in de twee eerste profeten. Van dit laatste zegt de auteur in zijne aanmerkingen: „Dewijle oock de text-haken [] in de Hoogh-Duytsche Weimersche Bibel/ om reden wille/ op een ander maniere zijn gestelt/ als men hier te lande gewoon is; so heeft men deselve/ om alle misverstant voor te komen/ soo elders/ als voornamelijk in de twee eerste Propheten/ alleen exempels wijze op die manier gebruyckt, gelijk veel-sins in de Nederlandsche boeken geschiedt: alwaer de woorden in den grondtext niet staende/ ende nochtans tot der vertaelden texts verklaringe noodigh ende dienstigh zijde/ in soodanige text-haken worden ingesloten.”

De Weimarsche bijbel, hier bedoeld, was onder de regeering en de auspiciën van Hertog Ernst van Saksen-Weimar met medewerking van verscheidene geleerden tot stand gekomen in 1636—'40. Als grondslag was gebezigd Luther's uitgaaf van 1545 en voorzien van verklaringen, Luther's kantteekeningen en inhoudsopgaven, benevens aanwijzing van parallel-plaatsen. Dat Visscher deze editie gezien heeft, is zeer wel mogelijk.

BEOORDEELING EN VERSPREIDING.

Volgens geleerden strekt deze vertaling ten bewijze, dat

het beter is in ons land uit de oorspronkelijke talen over te zetten, dan eene vertaling van eene overzetting te leveren. Het karakter van deze blijft altijd zichtbaar. Daarom zou Visscher welgedaan hebben bij het bewerken der zijne de Hollandsche uitdrukkingen der Statenoverzetting te raadplegen. Maar de predikanten, Duitschers door geboorte of afkomst, ergerden zich destijds niet aan *onhollandsche* woorden en woordvoegingen, en het grootste gedeelte der gemeente, uit Duitschers bestaande, vond een welbehagen in de overeenkomst der Hollandsche met de Hoogd. Luth. vertalingen ¹⁾.

Deze bijbel is een goed geslaagde poging om den Luther-tekst, zoo het heette van alle vreemde bestanddeelen gezuiverd, te handhaven. Ook werd bereikt, dat in de eerste tijden de Luth. gemeenten geene onderscheidene bijbels meer gebruikten. Het voorbeeld van Amsterdam werd successievelijk door de andere gemeenten gevolgd. Zoo schonk Bernhard Smid, makelaar te Amsterdam in 1671 (dus reeds voor zy het kerkgebouw bezat) een exemplaar aan de gemeente van Kuilenburg ²⁾.

De gemeente te Gouda ontving 28 Nov. 1768 een exemplaar als een gave van „Jufvrouw Maria Rijkel, wonende te Amsterdam, ten gebruyke op den predikstoel ten gevalle van haren neef Ds. R. Kemper”. Deze bijbel verving het exemplaar dat in 1652 was gelegateerd door Jufvrouw Maria Tans. Van dezen bijbel van 1648 zijn op dit oogenblik maar zeven exemplaren meer bekend ³⁾; enz.

HERDRUKKEN EN REVISIES.

Van zijne herdrukken noemen wij de 8ste uitgave van 1671, by Christoffel Conradus te Amsterdam, wegens de duidelijke letter, de Voorrede van Visscher, die niet altijd is overge-

¹⁾ Zie Bijdragen Gesch. Ev. Luth. Kerk enz. 2e st. bl. 75.

²⁾ Zie het Handschrift van Schultz Jacobi „Geschiedenis der Lutherschen te Kuilenburg”, dat eigendom is dier gemeente.

³⁾ Zie de „Wartburg” (Luth. Weekblad) 24 Jan. 1902, art. Ds. Geelhuyzen.

nomen, en het bijvoegsel achter de gezangen en het kerkboek, enz.; de 8ste uitgaaf bij Dirk en Hendrik Bruin te Amsterdam, 1701, de spelling een weinig verbeterd en gezuiverd van drukfouten, enz., en is gedrukt met eene fijne, maar duidelijke *Romeinsche* letter en volgens de verbeterde spelling van dien tijd; den folio-bijbel van Jacob Lindenberg, 1702, te Amsterdam met privilegie van de Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, in dato 25 September A^o. 1700 voor 15 jaren ¹⁾); den bijbel van 1725, 4°. met nieuwe ophelderingen, enz., volgens de annotaties van Mr. Nicolaas Haas, Past. Prim. en Inspector te Budiszin. Amsterdam, by Samuel Schoonwald. Privilegie van de Staten. Een nieuwe voorrede is hierbij geplaatst van Nic. Haas. Deze editie is in 1748 herdrukt voor rekening van het Amsterdamsche consistorie en bevat vele verbeteringen.

Volgens „t Bericht van het Eerw. Consistorium aan de Christelijke Gemeente”, heeft „het Eerw. Ministerium dezen druk van den Bijbel niet alleen gerevideert, maar ook, zoo door verschikking van woorden, als andersins, eenige verbetering in de Taal gemaakt, om Dr. Luthers Hoogduitsche Overzetting, door D^{us} Adolphus Visscher vertaalt, zuiverder Hollands te doen spreken”; de editie van 1780 in 8° is gedrukt te Amsterdam bij H. Brandt, enz. Het is de vertaling van Visscher maar opnieuw onder het opzicht van Ds. E. F. Alberti en Ds. J. Klap gerevideerd, „als daartoe door het E. Consistorie gequalificeert en van veel Druck- Spel- en Taalfouten gezuivert, en voorzien met Summariën en gelijk-luidende Texten”. ’t Was wel noodig, want, zoo wordt ons bericht ²⁾), zulk een werk werd meestal eerst dan ondernomen, wanneer de boekverkoopers om een nieuwe uitgave aanhielden, en de ijhlende zetter naar eene gezuiverde copy wachtte, hetgeen oorzaak was, dat *censdeels* deze verbeteringen noch

¹⁾ In 1721 verscheen een N. T. te Amsterdam voor H. Burgers, J. van Heeren, d’Erve de Groot, de Wed. Ryschooten, A. Hasebroek en hare comp., opnieuw gerevideerd door het Ministerie.

²⁾ Prof. Dr. Domela Nieuwenhuis, *Gesch. Amst. Luth. Gemeente*, Bijl. I.

doorgaande, noch eenparig geworden zijn; *anderdeels*, dat men bij elke nieuwe uitgave nieuwe fouten ontdekte.

De bijbel van 1780 is woordelijk herdrukt te Dordrecht in 1832 onder opzicht van den Hersteld-Luth. Prof. Sartorius, niettegenstaande eenige jaren vroeger, in 1823, een bijbel (8°) op last der Synode was verschenen. Wat den bijbel van 1823 betreft, over zulk eene editie was reeds meermalen sprake geweest in de Synode. Toen het Amsterdamsche gezangboek (in onderscheiding van het Haagsche en Rotterdamsche en in 1826 door het synodale vervangen) was ingevoerd, 2 Jan. 1780, wenschten de predikanten eenparig, dat de Hoogduitsche bijbel van Luther in het Nederduitsch vertaald zou worden, ofschoon „bijna elke uitgave aanmerkelijke verbeteringen” had ondergaan, waardoor echter bijna zoo vele overzettingen als uitgaven tot „geen geringen aanstoot bij de gemeenten” ontstaan waren.

Hun voorstel tot eene nieuwe vertaling, den 26sten Febr. 1783 in het Consistorie gebracht, werd door de ouderlingen aangenomen, die zich ook met de kosten wilden belasten; maar de uitvoering van het plan is achterwege gebleven door den spoedig daarop gevolgden dood van Vorstius en Deiman, slechts drie weken na elkander gestorven. In 1819 werd door een der leden het voorstel gedaan „door middel der Synode eene nieuwe uitgave te bewerkstelligen van den gewonen Lutherschen bijbel in groot octavo formaat, met grooten letterdruk, en gezuiverd van taal en spelfouten, verouderde uitdrukkingen, enz. en werd op rapport der Synod. Commissie in 1820 besloten eene commissie te benoemen om dit werk ter hand te nemen¹⁾. Deze Commissie bestond uit Ds. C. P. Sander, Prof. Plüschke en Prof. Nieuwenhuis, benevens Ds. Statius Muller en Ds. Sartorius, Secundi der Synode. In 1821 bracht deze Commissie rapport uit en bood aan de dertig eerste Capita van Genesis en het geheele boek Josua.

¹⁾ Ook het bestuur v. h. Nederl. Bijbelgenootschap had zijn verlangen te kennen gegeven naar eene uitgave van den Nederl. Luth. Bijbel zonder eenige bijvoegsels en met eene grootere letter gedrukt.

In 1822 werd er mededeeling gedaan, dat de uitgave was opgedragen aan de boekhandelaren Johannes Brandt & Zoon, Pieter de Hengst & Zn. en Rutger Hoyman te Amsterdam en Johannes Enschedé & Zonen te Haarlem, met wien was gecontracteerd; zoodat de hoop bestond nog voor 't einde van 1822 het O. T. te zien voltooid, en werd voorgesteld en besloten dit afzonderlijk uit te geven „met een namens de Synode gesteld voorbericht tot hetzelfde, benevens titelblad. In 1824 lag de bijbel in afdruk gereed en kon de uitgave plaats vinden, „bijzonder daarin te gemoet gekomen door eene bestelling van duizend exemplaren van het Nederl. Bijbelgenootschap.”

Deze editie is met een fraaie letter en op helder papier gedrukt, de grondtekst is vergeleken, de vele verkeerde of verouderde en Duitsche spreekwijzen zijn verbeterd¹⁾, de Hoogduitsche bijbel van Canstein volgens den 129^{en} druk, Halle 1819, is er aan ten grondslag gelegd, alsook de genoemde van Visscher door Alberti en Klap (1780)²⁾. Deze bijbel is herzien in 1852 en in 1873, enz. enz.

¹⁾ Zoo, o.a. *de schalkachtige knecht* in Matth. 18:32, *het lijnwaad op den blooten huid* Marc. 14:51, *de paal in het vleesch* 2 Cor. 12:7, enz.

²⁾ Zie Overzicht wegens de Handelingen der Ev. Luth. Synode 1819—1843.

D. De Bijbel der Gereformeerden.

Aan het Calvinisme was de heerschappij geworden. „Ik leg nadruk op het laatste woord”, zoo schrijft Dr. Sepp, „dewijl de geschiedenis ons leert, dat gansch en al de invloed, dien hier de Londensche en Embdensche Kerk bezeten heeft, verdwenen was”. Neen, de invloed der Embdensche Kerk was niet verdwenen, maar werkte door en o. a. ook op een gebied, waaraan Dr. Sepp niet dacht, nml. op dat der bijbelvertaling.

Aan die kerk zijn voor ons de namen van Joh. à Lasco en J. Utenhove onafscheidelijk verbonden. En al heeft Utenhove met zijn N. Testament fiasco gemaakt en bleek hem de overzetting van de boeken des O. Verbonds niet meer gewenscht te zijn, hij heeft toch de oogen geopend voor de gebreken der gebruikelijke overzetting en het verlangen naar eene betere gewekt.

Vóór, of wil men kort na hem (Pijper), heeft ook een ander lid dier kerk, Mierdman op datzelfde aambeeld geklopt, al waren Utenhove c.s. zijne onvriendelijke concurrenten.

Tot den kring van à Lasco en Utenhove behoorde ook Casper Heydanus, die de psalmen van Utenhove en mogelijk ook zijn N. Testament te Antwerpen heeft trachten te verkoopen. En al mogen wij veronderstellen, dat Casper gaarne hiermede een duitje verdiende, daar hij nog in die jaren bij de prediking zijn handwerk als schoenmaker aanhield, zal toch het stoffelijk belang wel niet bij hem hoofdzaak geweest zijn.

Verder denken wij aan den arbeid van Godfried van Wingen, toen hij zich ten dienste stelde van den Embdenschen boek-

drukker Gillis van der Erven, die wel zijne eigene belangen meer op het oog had dan die der gemeente, doch met zijn nieuwen Bijbel, hoe ook gecompliceerd, grooten en langdurigen invloed uitgeoefend heeft.

De tijd was daar, dat de geesten elk voor zichzelve zochten naar een eigen gebied. In Zwitserland vond tusschen de jaren 1530 en 1550 geene voortzetting van den Lutherschen Bijbel meer plaats, ja zelfs is in de geheele zestiende eeuw bijna geen complete Luther-Bijbel op den bodem van het gereformeerd Zwitserland gedrukt ¹⁾.

De breuk tusschen beide confessies, de gereformeerde en de luthersche, lange jaren voorbereid, was volkomen geworden. Te Embden doet zich hetzelfde verschijnsel voor. Toen Van Wingen nog voor Utenhove werkte, wilde hij zelfs den lutherschen Bijbel van Mierdman niet inzien, en van luthersche zijde werd men gaandeweg jegens de gereformeerden minder vriendelijk gestemd.

Mierdman brak reeds in 1556 een lans voor Zürich en evenzoo Utenhove.

Godfried van Wingen stond eerst aan de zijde van Utenhove, maar verwisselde nu ook van flank. Op aandrang van den boekdrukker Van der Erven, de uitgever van het N. Testament van Utenhove, wilde hij beiden, lutherschen en gereformeerden, behagen met zijn Deux-aas Bijbel van 1559—'61, welke uitgaaf voor vele volgende jaren *de Bijbel* werd.

Toen in 1571 de Synode te Embden op initiatief van Marnix van St. Aldegonde in de Fransche kerk boven het stadhuis (thans een meelzolder) gehouden werd, kwam de zaak der bijbelvertaling ook ter sprake. Het waren de Keulsche afgevaardigden, Ds. Lybertus Los en de ouderling Joh. le Roy, die haar ter sprake brachten. Zij begeerden eene nieuwe overzetting uit den grondtekst, omdat zij den bijbel van Van Wingen niet bruikbaar oordeelden.

Wij mogen veronderstellen, dat deze zaak bij Casper

¹⁾ Zie Mezger, a. w.

Heydanus sympathie vond, omdat hij voor een groot deel zijne vorming aan Joh. à Lasco en Utenhove dankte, en dat de Keulsche afgevaardigden niet buiten den persoonlijken invloed van Marnix gebleven zijn. Marnix toch was niet ingenomen met den arbeid van Godfried van Wingen, integendeel, hij oordeelde, dat „onder alle overzettingen van onze kerken geene was, die zoo verre afweek van de Hebreeuwsche waarheid als de overzetting van Luther, en dat de Nederduitsche overzetting door Van Wingen nog veel slechter was.”

Op deze Synode (1571) werd besloten de zaak eener nieuwe overzetting tot eene algemeene kerkvergadering aan te houden.

De volgende synode van Holland en Zeeland te Dordrecht van 16 tot 28 Juni 1574 gehouden, besprak o.a. ook dezelfde zaak, en nu waren het de afgevaardigden van Walcheren, Casper Heydanus, predikant en Jan de Horne, ouderling van Middelburg, Joh. Gerobulus, predikant te Vlissingen, Joh. Miggrodius, predikant te Veere en Joh. Taffinus, die ze ter tafel brachten. Op deze synode ¹⁾ wilde men eene vaste ordening en stevige verbintenis der geref. gemeente tevens als middel tot het leggen van de grondslagen van den nieuwen staat. Daartoe was eenigheid in de reine leer en gelijkvormigheid in de bediening een eerste vereischte. Hieruit vloeide voort de behoefte aan een gemeenschappelijken bijbeltekst, daar tot nu toe op de kansels verschillende bijbeledities werden gebruikt.

Zoo vond dan ook het voorstel der Walchersche broeders bij haar wel sympathie, doch zij oordeelde dat men toeven wilde, totdat de a.s. overzetting van den Bijbel in de Fransche en Latijnsche taal was verschenen om haar te raadplegen. Deze synode werd gepraesidieerd door Casper van der Heyden en wij vermoeden dat het verhandelde op de synode te Embden door hem aan zijne collega's op Walcheren is medegedeeld en bepleit.

Een jaar of vier later kwam men weder en in alle stilte

¹⁾ Zie Van Torenbergen, Synode Dordrecht 1574.

van alle zijden saâm; Nederlandsche, Duitsche en Waalsche Kerken, zoowel inlandsche als uitlandsche waren te Dordrecht vergaderd. En ofschoon op de synode van 1574 besloten was „dat de Dienaren van den Classe van de Paltz het synodam generaal beroepen” zoude ¹⁾, had men dit thans opgedragen aan de Classen van Delft en van Walcheren, hiertoe geleid door de onaangename ondervinding, dat de Waalsche Kerken op zich zelve waren begonnen te vergaderen ²⁾.

Hier stelde men de vraag, of het „oorbaar en noodig was den Bijbel uit de Hebreuwsche taal over te zetten, of ten minste de gewone overzetting te overzien en aan wien men deze taak zoude opleggen”, waarop men antwoordde: „men sal wel tot syner tyt den Bybel ut den Hebreischen tale oversetten moghen; hier en tusschen sal mense na de Françoische, Latynsche ende andere insonderheyt na de nieuwe Heidelbergsche (eene Lat. vertaling van Junius en Premellius 1579) oversettinghe oversien; daerby oock voeghende de Françoische annotatien over het oude Testament.”

Men ziet, deze synode keurde weliswaar eene nieuwe overzetting uit de grondtalen niet af, doch wilde liever voorloopig den gebruikelijken Bijbel van Embden corrigeeren en verbeteren met annotaties voor het O. Testament. Dit laatste vond zooveel bijval, dat men zelfs staande de vergadering eene commissie benoemde om naar bekwame mannen om te zien, die dit werk zouden uitvoeren. Men belastte hiermede St. Algonde en Petrus Dathenus (Van den Berge), maar of zij naar bekwame mannen hebben gezocht, weten wij niet, dit is echter zeker, dat van het geheele plan niets is terecht gekomen. Marnix had te veel antipathie tegen de vertaling van Embden en om met Petrus Dathenus dit zaakje op te knappen bleek zeer spoedig eene fictie te zijn ³⁾.

In 1581 vergaderde men weder te Middelburg. Of er in

¹⁾ Zie o.a. Kerkelijk Handboekje enz. Rotterdam 1764.

²⁾ Zie Dr. van Lennep, Casper van der Heyden bl. 239.

³⁾ Dr. Tjalma, Philips van Marnix bl. 281.

dien tusschentijd over deze zaak onder de geleerden over en weer gehandeld is, is ons niet gebleken; onmogelijk is het echter niet, want nu werd het werk der nieuwe overzetting eenparig onder de vier voornaamste classen (kerken), Antwerpen, Delft, Gent en Utrecht, verdeeld ¹⁾. Doch ook deze poging droeg weinig vrucht. Arnoldus van Delft schijnt deze zaak ernstig opgenomen te hebben, doch Antwerpen verontschuldigde zich met vooreerst geen tijd te hebben; Gent en Utrecht aarzelden. De zwarigheden, die in deze tijden de kerken in Brabant en Vlaanderen drukten, maakten hun deze zaak ondoenlijk. Ook was goedgevonden te wachten naar de nieuwe Fransche uitgaaf, die te Genève zoude verschijnen, waarom zij zich van dezen last verschoonden. Daarbij kwam de vrees dat, indien ieder in zijn eigen dialekt werkte, de overzetting hieronder zoude lijden en zoo men aan één dialekt den voorrang gaf, dit weder nieuwe moeilijkheden zoude veroorzaken ²⁾. Helmichius aarzelde, want hij besepte het gewicht van den arbeid en miste genoegzamen tijd om met ernst aan de overzetting te werken, ook had hij veel af te keuren op Tremellins' vertaling, hoe verdienstelijk zij ook was ³⁾.

Of de gematigde Calvinist Arnoldus Cornelius iets gedaan heeft, is ons niet bekend, ofschoon men het met recht van hem verwachten konde, daar reeds eenige jaren vroeger de Prins bij de opening van de Leidsche Hoogeschool hem zoo gaarne als vertegenwoordiger der godgeleerdheid had aangewezen gezien, en men hem nog in 1579 den professoralen kathedraal aangeboden had ⁴⁾.

De partic. Synode van 5 Juni 1586 te Rotterdam liet de zaak in casu quo en wilde ermede wachten tot de a.s. generale synode, die over enkele dagen te 's-Gravenhage zoude gehouden worden. Deze nationale synode werd door Leycester

¹⁾ Zie Reitsma en Van Veen. Dl. I. bl. 405.

²⁾ Zie Hinlopen.

³⁾ Zie Werken der Marnix Vereeniging, Janssen en Van Torenbergen. Serie IV. Dl. IV. bl. 38.

⁴⁾ Sepp, a. w. I. bl. 33.

„geordonneert”, die gevolg gaf aan de opdracht van de koningin van Engeland om „opzicht en zorg te nemen over de christelijke religie, rust en eendracht van de kerkelijke gemeenten, daar de welvaart des lands zulks vorderde” ¹⁾.

Hier werd op Marnix het oog gevestigd. Zijne psalmberijming was ter tafel en zoude kunnen ingevoerd worden, trots de antipathie van velen tegen Leycester en den tegenstand der boekverkoopers en de aanmerkingen, die de Synode zelve hier op had. Ook had zij vernomen, dat Marnix de bijbelvertaling reeds „voor syn particulier begast hadde” en daar vooral door zijne verbetering op zijne psalmberijming zijne kennis van de Hebr. taal nu nog meer was gebleken dan te voren, was hij haar de aangewezen man tot dien arbeid.

Hare eischen waren matig. Men wilde eene overzetting zoo getrouw en eenvoudig mogelijk in zuiver en ongeunsteld nederduitsch. Toch was deze eisch kennelijk een terugslag op het niet al te gunstige oordeel der Synode van Rotterdam (1581) over zijne psalmberijming, die naar hare meening „veel elisiones en vreemde woorden” bevatte.

Marnix bedankte echter voor deze eer, en waarom? Wij weten het niet. Men heeft zich in allerlei gissingen verdiept, maar het rechte van de zaak is niet bekend geworden.

De Z. Hollandsche kerkvergadering te Delft van 1587 de weigering van Marnix vernomen hebbende, sloeg den weg in der nationale Synode van Middelburg (1581). Zij oordeelde eene goede translatie zeer noodig en daar te Middelburg „vier kerken gedeputeert waren”, nml. Antwerpen, Gendt, Middelburg en Utrecht, achtte de vergadering het goed bij advies van de andere kerken (synode) in de andere provinciën te ordonneeren Kimedonck van Gendt, Bastingius van Antwerpen, Arnoldus Cornelius van Delft en Helmichius van Utrecht.

Tevens zoude men aan de Staten verzoeken, deze predikanten vrij te stellen van hunne ambtsbezigheden en toch hen te blijven salarieeren; dit alles bij kennisgeving aan de andere synoden

¹⁾ Reitsma en Van Veen, II, 265.

van de andere provinciën en aan de kerken in Engeland, te Wesel, te Embden en te Frankenthal, met verzoek om hunne gedachte hierover.

Van enkele kerken werd niets hieromtrent vernomen. Schiedam sloot zich bij Delft aan, doch gaf in overdenking of men niet de overzetting van Junius en Tremellius (1579) of de Fransche (1588) hiertoe zoude gebruiken. Gouda (1589) vond goed wat te Delft beraamd was en droeg aan Sweringhuizen, Libertus Fraxinus, Petrus Carpentarius en Henricus Corputius op om hieraan de behulpzame hand te bieden. Ook dit kindje was te vroeg geboren en had geen levenskracht.

Bovendien hadden de Staten een ander plan. Reeds had Canin bij haar octrooi aangevraagd op den Bijbel van Tremellius, dien hij in het Nederduitsch wilde uitgeven, nu besloten zij, 1591, op herhaalde aanvraag van synodale zijde, dat door drie predikanten, een uit Holland, een uit Zeeland en een uit Friesland genoemde Bijbel zoude vertaald worden. „De griffier verzuimde echter daarvan aan de kerk kennis te geven.”

In 1592 kwam men weder te Leiden saâm. Daar betreurde men, dat in de vorige synoden wel over de translatie meer malen gehandeld was, doch niets was uitgevoerd. Nu wilde men spijkers met koppen slaan. Zij belastte haren gedeputeerden, terwijl de heeren commissarissen, Jonkhr. Wilhelm van Suylen van Nieuvelt en Mr. Dirk van Leeuwen, steun in deze toezegden, zich niet alleen tot de Staten-Generaal te wenden, maar bijzonder tot de Staten van Holland, om „te remonstreren dese sake op reces ende in memorie aen hare Edelen principalen te willen nemen, ten eynde dat goede werck eenmaal vervoordert worde, tot welcken eynde dat nyet alleen in den synodo nationali anno 86 maer oock in den particularen synodis zeekeren voorslach gedaen is, ende deselve al noch goetgehouden ende achtervolcht is”, om een van beide te vragen, of, dat men weder St. Aldegonde zal verzoeken met behulp van enkele predikanten dat werk ter hand te nemen, of zich te houden aan de particuliere Synode van Dordrecht (1587). Dit alles met kennisgeving aan de andere kerken.

„De Staten gaven als antwoord slechts een afschrift van het besluit, ten vorigen jare genomen, doch de kerkelijken wilden eene oorspronkelijke vertaling en waren dientengevolge niet tevreden met de nadere verklaring der Staten, dat het hunne bedoeling niet was de overzetters aan Tremellius te binden, maar alleen begeerden, dat zij die overzetting zouden raadplegen.

De Staten alzoo voor dat alternatief gesteld, kozen Marnix onder voorwaarde, dat hij zijn werk aan eenige van de kundigste leeraren in de Vereenigde gewesten zoude onderwerpen.

Wat hen daartoe bewogen heeft, is nooit gebleken. Marnix vertoefde op dat oogenblik in Duitschland, en nadat men te Brielle (1593) de ingenomenheid met deze resolutie der Staten had uitgesproken, besloot men Marnix hiervan kennis te geven en met goetvinden van de kerken der andere provinciën vijf predikanten te kiezen, uit Holland twee, uit Zeeland en Friesland elk een, en uit de andere provinciën een, om met hem, als hij in het land was teruggekeerd, over de vertaling te confereeren.

Men koos Helmichius en als zijn secundus Arnoldus Cornelius, en zoo een der provinciën geen predikant aanwees, dan zou de secundus van Helmichius het vijftal supplereen.

Van Marnix werd bericht ontvangen, dat hij bereid was dezen arbeid te aanvaarden, als de financieele zijde dezer zaak was geregeld en hij officieel door de Staten en de Kerk was aangesteld. In de vergadering der Staten-Generaal van 15 Sept. werd met hem de wijze der overzetting besproken en bepaald dat hij zich zoo „na by de ouwde translatie als eenichsins doenlijk” houden zoude. Ook gaf men vrijheid aan Gelderland, Utrecht en Friesland om „een gequalificeert persoon elck apart oft tzamen, tot heuren costen, totte examinatie van de voors. translatie te stellen naer haer luyder gelieven. Midts dat sulcke persoon of personen met voorgaende advis van de kercke genomineert ende gestelt werden.”

Van de zijde der kerk werden bij Helmichius gekozen de heeren Dan. de Dieu door Zeeland, Drusius door Friesland

en Plancius door N. Holland; Gelderland excuseerde zich geen geschikt persoon te bezitten, oordeelende dat er genoeg geleerden in het land waren om dit te doen, doch verkoos later in 1596 in gemeenschap met Overijsel en Utrecht Baudartius. Hiernevens benoemden de Staten als medereviseur den ex-professor Gellus, of om hem om zijne bekwaamheid te eeren, of om zijn ontslag als hoogleeraar zoo eervol mogelijk te maken, ter wille van zijnen hoogen begunstiger, Graaf Jan.

Van deze commissie met Marnix aan haar hoofd kon veel verwacht worden. In Mei 1595 had Marnix te Leiden de eerste samenkomst met de commissie om te handelen over „den voet” van vertaling. De volgende punten werden Aldegonde voorgehouden ¹⁾:

„1. Dat de heere voors. int oversetten soude willen gebruycken d'algemeinste, claerste en suyperste tale.

2. Aengaen het pronomen singulare *du*, dewijle verscheyden gevoelen daerinne gevonden wort, is voor goet aengesien, dat de voors. heere tselve sal volgen by provisie. En sullen darentussen de gedeputeerden vernemen onder hare kerken, wat sy in desen geraetsaemste en stichtelickste achter gevolcht te worden, om in naeste byeencomste daervan wijders spreken.

3. Dat de voors. heere soo seer behoude de woorden en manieren van spreken van onse gemeine bibels als mogel. is en de suyperheyte van tale sulcx can lijden. Desgelycx dat hy in twyffelachtige plaetsen, daer men niet en siet wat best dient gevolcht de gemeyne oversettinge wil volgen, stellen op de cant den anderen sin die noch daerop soude mogen passen.

4. Alsoo belangen den naem *Jehova*, oft men die stellen sal in d'oversettinghe, verscheiden gevoelen gevallen is, sal by provisie den voors. naem gebruyct worden. En de gedeputeerden sullen ondersouken off het onder de kerken sal stichten, om in naeste vergaderinge naerder daer van te handelen.

5. Dat de eygen namen sullen behouden worden gelyck se

¹⁾ Zie Dr. Tjalma 298.

in gemeene Bybelen staen, utgenomen die verdorven ofte verkeerdel. gestelt sijn.

6. Dat mijn heer believe sal tsamen met het oversetten oock op de kant te stellen varias lectiones en interpretationes, met aenwysinge van gelyke plaetsen der Schrifture; item corte annotatiën op de kant, en oock nieuwe argumenten voor elck capittel, vervaten cortel. d'inhout en gedistingeert met getal.

7. Het schijnt niet ongeraden te wesen dat de redenen van de oversettinge in sware en gewichtige plaetsen, daerin men van tgemein gevoelen merkel. affwijkt in een besonder boeck gestelt en uitgegeven worden, tsij int latijn off in duytsch off in beyde talen.

8. By provisie te volgen de gemeene afdeelinghe soo van boecken als van capittelen en verssen van onse Bybels, ten waer datter eenige gewichtige redene voorviel om ander te doen.

9. Int oversetten soo weynige woorden buyten den text in te voegen als mogel. is, en niet dan ut enkele noot."

Van deze punten onderwierpen de revisoren het tweede en het vierde aan de kerkelijke beoordeeling. De partic. synode van Gorinchem en die van Harderwijk, beide van 1595, wilden *ghij* behouden, omdat dit naar het oordeel van velen aan den eenvoudige beter behagen zoude, en omdat gebleken was, dat de Bijbels die *du* of *dy* hadden, niet gewenscht werden. Wat Jehova betrof, dezen naam wilde Gorinchem handhaven, doch in margine de verklaring van dat woord plaetsen. Harderwijk las gaarne „Heer Heer”.

De Synode van Delft, 27 Aug. 1596, wilde hierover niet beslissen, daar Marnix verklaard had „niet te connen wijcken in de oversettinge des bybels van seeckere manier van spreken; zy zoude tevreden zijn als het werk ten slotte aan het oordeel der kerk werd onderworpen.”

Eerst in het najaar van 1596 kon Marnix de vertaling van Genesis door Uytenbogaard aan de commissieleden ter revisie aanbieden.

Men mag hier de vraag stellen, hoe het toch kwam, dat Marnix in die jaren zoo weinig gedaan heeft, al werd hij nu en dan tot andere werkzaamheden geroepen. Ook dat slechts drie commissieleden ieder een copie ontvingen en dat dus Drusius en Gallus hiervan buitengesloten werden, geeft recht om de oorzaak hiervan te mogen weten.

Verder dan Genesis bracht echter Marnix het niet. Den 15^{den} December 1598 „sloot hij voor deze wereld zijne oogen”, doch de kerk ging op den ingeslagen weg voort. De Z. Holl. Synode van 1599 koos nu Arnoldus Cornelius en Wern. Helmichius, gesteund door den jeugdigen hebraicus, Joh. Roggius te Grootelindt, om met de reeds gekozen commissie van revisoren den arbeid, zooals Marnix dien begonnen was, voort te zetten. Bovendien werd nog aan de commissie toegevoegd Franciscus Gomarus theol. professor te Leiden.

Ook werd bepaald, dat goedkeuring van dat besluit aan de andere kerken zou gevraagd worden, als ook van deze voorwaarde aan de revisoren gesteld, dat zij den Catechismus en de Belijdenis des Geloofs der kerk moesten onderschrijven en van goeden wandel zijn, opdat de kerk verzekerd ware, dat die mannen gezond in de leer en godzalig van leven waren. En wat de penningen betrof, zoude men bij de Staten aanhouden om den toegezegden geldelijken steun te mogen behouden. Doch hier had men buiten den waard gerekend. „Men schijnt dat besluit te hebben willen stil houden, totdat de Staten het bekrachtigd hadden; althans Arminius kwam het eerst in 't begin van 1600 toevallig te hooren en gafer Uytenbogaert bericht van.”

Arminius had na Marnix' dood alles in het werk gesteld om den Frieschen hoogleeraar Drusius in diens plaats te doen benoemen. „Als de Bijbelvertaling”, zoo had hij aan Uytenbogaert geschreven, „niet met den heer van St. Aldegonde is ter aarde besteld, dan moet Drusius diens taak opvatten, en geen ander.” En Drusius was zoo gaarne tot dat werk geroepen geworden. Doch de generale Synode begeerde hem niet en maakte hem door hare condities elke medewerking

onmogelijk. Dit muisje had een staartje. De Staten, ontevreden over de achteruitzetting van Drusius, weigerden hunne ondersteuning. Ook in de kerk was niet de gewenschte overeenstemming. Aan Uytenbogaert was opgedragen de benoeming namens de Z. Hollandsche aan andere synoden kennis te geven. 't Was voor hem een bittere pil. In de kerken kwam wel is waar geene oppositie, doch het besluit der generale synode vond lang niet die sympathie, die wenschelijk was ter wille der goede zaak.

Eenige classen van Zeeland waren tegen eene nieuwe overzetting; zij wilden de oude corrigeeren; Friesland (Sneek 20 Mei 1600) zoude hierover met de classen ruggespraak houden; Groningen (Middelstum 1600) kende niet eens de Delftsche predikanten, doch vertrouwde hunne bekwaamheid wel; Noord-Holland en Gelderland (zoo verklaarde de Synode van Leiden 15 Aug. 1600) was met de keuze tevreden. Of Gelderland zoo in alles met Holland sympathiseerde, betwijfelen wij.

Ook zal Zeeland het niet aangenaam hebben gevonden, dat haar het zwijgen werd opgelegd over de translatie en dat haar te verstaan werd gegeven, dat haar slechts advies was gevraagd omtrent de benoemde personen.

Gelderland toch kon hare sympathie voor Drusius niet verborgen houden. Op hare Synode van Nijmegen, Juni 1602, besloot zij in overleg te treden met Z. Holland „dat Drusius werde verwillicht te continueren *versionem latinorum bibliorum cum notis*”¹⁾.

Of deze zaak op de in Aug. daaraanvolgende partic. synode der kerken van Z. Holland te Schiedam door Gelderland ter tafel is gebracht, weten wij niet met zekerheid, maar dit verlangen reeds teekende de toestanden.

Echter drong Z. Holland op voortzetten van den arbeid aan en Helmichius toog aan het werk, doch niet terstond, maar eerst in het voorjaar van 1603²⁾. In 1604 was hij gekomen tot Genesis 6 à 7, althans in Januari zond hij twee

¹⁾ Zie Reitsma en Van Veen, IV. 106. Hinlopen, 60 v.v., Sepp.

²⁾ Werken d. M. V. S. III. Dl. IV. bl. 171.

hoofdstukken naar Delft, in 't laatst van Februari weder eenige naar Cornelius, en ultimo April de rest van cap. 24. Dit was alles wat Helmichius in die twee jaren gedaan had, al had de partic. synode van Brielle bij hem middelerwijl op voortzetting van den arbeid aangedrongen ¹⁾.

Helmichius had gedaan wat hij kon; met elk snipperuurtje zelfs gewoekerd. „Ofschoon van de eene werkzaamheid vrijgesteld, was er weder eene andere voor in de plaats gekomen, enz. enz.” Hadden de Staten maar geld toegestaan om een plaatsvervanger voor hem te kunnen aanstellen, dan had hij zich geheel aan zijn geliefkoosden arbeid kunnen wijden” ²⁾, en de kerk — ook zij hield de beurs dicht en Amsterdam hield Helmichius bezet. Hierbij kwam nog dat hij geen sterk gestel had, wat hem zoo hinderlijk was. Cornelius stierf kort hierna (Juni 1605) en de kerk zegde aan Helmichius geen plaatsvervanger van Cornelius toe. Integendeel, men verlangde nu zelfs van hem, dat hij jaarlijks aan alle synodale vergaderingen van Z. en N. Holland zou vertoonen, wat hij in dit jaar gedaan had en men drukte het hem nog eens op zijn hart om in het overzetten *te willen blijven bij* de woorden van de oude overzetting van Embden „sooveel eenighsins de waarheyt lijden konde”. „Die eisch was hard. Van Marnix had men het kunnen verlangen, want hij was er de geschikte persoon voor geweest, doch dit van Helmichius te vorderen, verdient afkeuring.”

Baudartius had in zijn „Wechbereider” o.a. beweerd, dat in Holland geen groote ijver werd betoond en zich beklagde, dat daar nog niets aan den dag gekomen was.

Dat was een bittere pil voor Helmichius. Hij dacht zich eerst hiertegen te verdedigen, doch liet zich vinden om zich op eene a.s. synode te verantwoorden. Dit geschiedde, op de particuliere synode te Amsterdam van 12 Juni 1607. Hier ontlastte hij zijn vol gemoed. Toornende zonder te zondigen, verklaarde hij dat de langzame voortgang van zijnen arbeid

¹⁾ Reitsma en Van Veen.

²⁾ Hania, Wernerus Helmichius.

niet aan gebrek aan ijver was te wijten, maar aan andere oorzaken van zijnen goeden wil onafhankelijk. Hij, noch Cornelius, hadden zich aan haar opgedrongen, maar buiten hun weten waren zij tot de overzetting aangezocht en „soot de vergaderinge soo verstonden,” wilde hij gaarne een ander in zijne plaats zien aangewezen, enz.. Dit laatste wilde de Synode in geen en deele. Het gedeelte van Genesis, dat Helmichius aan haar had overgelegd, zou zij aan de revisoren zenden, die 2 Juli a.s. te Amsterdam zouden confereeren „opdat oock te meer den kercken een goede hope werde gegeven.” Daarbij zou hij aan alle Synoden bericht zenden van de oorzaken van den slakkengang van het werk en beloofde aan Helmichius op de a.s. national. Synode voor te stellen de ledige plaats van Cornelius aan te vullen. Helmichius ging naar huis. 't Was de laatste vergadering, die hij had bijgewoond.

Wel deed de kerk van Amsterdam hem eenige concessies en kreeg hij daardoor voor een half jaar meer tijd om te arbeiden, doch zijne kracht was gebroken en spoedig ging hij den weg van velen zijner voorgangers, die op het veld der bijbelvertaling waren gesneuveld. Hij overleed dezer wereld Aug. 1608.

Nu ook Helmichius was bezweken kon er in zake de translatie niets meer gedaan worden vóór de Nationale Synode, zoo oordeelde Z. Holland (Oct. 1608). Verder dan Marnix had ook Helmichius het niet gebracht al had de Z. Holl. Synode van 1599 hem opgedragen den arbeid, zooals Marnix die begonnen was, voort te zetten. Men wilde nu alles bijeen verzamelen wat Cornelius en Helmichius hadden nagelaten „aengaende het *hoochnodich* werk (der translatie).”

Ook zoude men (Synode Hoorn Nov. 1608) bij de Staten aankloppen om restitutie der gemaakte onkosten en zoo zij weigerden, zou men een omslag heffen over de classen elk van f 25

De hoop bleef nu gevestigd op de a.s. nationale Synode, die men meende in het volgende jaar Juni te mogen verwachten. Doch het jaar 1609 sloeg alle hoop den bodem in.

De Staten deden den kerkelijken verstaan, dat de Synode moest worden uitgesteld.

Dat duurde eenige jaren, totdat door het krachtig optreden van Maurits enz. de bijeenroeping der Synode door de meerderheid der Staten in alle provincies beëamd werd, en men in de oude koopstad van Holland kon saâm komen, om o.a. het punt eener nieuwe bijbelvertaling weder ter beoordeeling ter tafel te brengen.

Den 19^{den} Nov. werd besloten, na bijzondere aanroeping van Gods Naam, tot het doen vervaardigen van eene nieuwe overzetting uit de oorspronkelijke talen, onder nadere authorisatie der Staten-Generaal. Daar men echter vreesde dat er ergernis konde verwekt worden zoo men al te groote veranderingen in de overzetting aanbracht, werd goedgevonden om uit de *Oude Translatie* alles te behouden, „’t welke onvermindert de Waarheit, Suyverheit ende Eygenschap der Nederduytsche Spraake soude kunnen behouden worden.”

Men stelde slechts enkele regelen vast, waaraan de Vertalers gehouden waren. Ook waren de buitenlandsche theologen naar hun gevoelen gevraagd, die echter over de noodzakelijkheid eener nederl. overzetting niet wilden oordeelen, maar schriftelijk mededeeling deden „hoe ende op wat wijze de Groot Machtigste Koning Jacobus, ’t werk van die seer perfecte Engelsche Translatie hadde in ’t werk gestelt, wat maniere gehouden geweest zij in ’t werk te verdeelen, wat wetten den Oversetteren voorgeschreven wierden, dan kon de Synode daaruit nemen, wat zij raadzaam achtte.”

Ook de Professoren der Nederl. Hoogescholen waren geraadpleegd omtrent de noodzakelijkheid, nuttigheid en wijze van het werk.

Wat het opnemen der Apocr. Boeken betreft, hierin ging de Synode een zelfstandigen weg, daar zij op advies van Gomarus en Deodatus besloot deze Boeken achteraan in den Bijbel te plaatsen met eene afzonderlijke paginatuur en waar-schuwing aan de Lezers, om te voorkomen dat deze Schriften die men niet dan menschelijke Schriften oordeelde, ten laatste,

gelijk in de Roomsche Kerk, voor canoniek en goddelijk zoude gehouden worden.

Voor het Oude Testament werden tot vertalers gekozen: Bogerman, p. te Leeuwarden, Baudart, p. te Zutphen, en G. Bucerus, p. te Veere; tot hunne plaatsvervangers: A. Thysius, hoogl. te Harderwijk, J. Rolandus, p. te Amsterdam, en H. Fankelius, p. te Middelburg; tot revisores: de hoogleeraren Thysius, Polyander, Lubberti en Gomarus; en de predikanten Plancius te Amsterdam, Van Laren te Vlissingen, Revius te Deventer. Voor het N. Testament en voor de Apocr. Boeken tot vertalers: Ds. Rolandus en Faukelius, alsmede P. Cornelli, p. te Enkhuyzen; tot hunne plaatsvervangers: Festus Hommius, p. te Leyden, A. Walacus, p. te Middelburg, en J. Hoingius, rector te Harderwijk; tot revisores: o.a. Ds. Damman te Zutphen, Hommius, Geldrop, en eenige minder bekende mannen. — Voor Drente en voor de Waalsche afdeeling trad niemand op; de afgevaardigden voor Utrecht werden eerst in 1622 door de Prov. Synode gekozen. Drie maanden na het eindigen der Synode zouden zij dezen arbeid beginnen en in vier jaren tijds volbrengen.

„Behalve de eigenaardige, soms schier onoverkomelijke moeilijkheden, aan den arbeid zelven verbonden, ondervond het werk allerlei bezwaren en beletselen; Cornelli stierf reeds spoedig; Damman geraakte een poos in de handen der Spanjaarden; Van Laren kon haast geen verlof van zijn kerkeraad krijgen om heen te gaan; Bucerus moest te Veere een ander in zijne plaats pro interim stellen; de pest heerschte te Leiden, waar de grootste arbeid sedert 1628 geschiedde; Burgemeesters en Staten wilden ook wat te zeggen hebben en dan nog de tegenwerking der boekverkoopers. Wij denken hier aan de Faukelio-Amamasche editie, tusschen 1625 en 1634, welke ongetwijfeld dezen arbeid niet begunstigd heeft. Evenwel werd het werk met Gods hulp voortgezet, zelfs onder het woeden van genoemde plaag. In '35 werd met het drukken een begin gemaakt; 17 Sept. '37 werd het eerste afdruksel plechtstatig aan Hunne Hoog-Mogenden aangeboden, op wier

naam de Bijbel uitgegeven werd, omdat zij alléén voor het werk de beschikking genomen en de kosten gedragen hadden." De authentieke stukken der Overzetting werden in een kist op het stadhuis te Leiden gedeponeerd, die ingevolge besluit der Staten-Generaal om de drie jaren door eene deputatie uit de Staten en uit de kerk gevisiteerd zouden worden. Aan dit besluit is uitvoering gegeven en tot in de 18de eeuw vermelden en de Leidsche Courant en de Stadsrekeningen van Leiden deze hooge bezoeken.

Hieromtrent wordt ons bericht: „Van de Predikanten geschiedt de Deputatie, by de respective Synoden der seven Geunieerde Provintiën, namentlyk drie uyt ieder Provintie: En vermits de Walsche Kerken geen ordinaris Classen hebben, maar alle half Jaar een Synodus, 't welke Ambulatoir is; soo werdt uyt deselve om de drie Jaar een uyt de haare na het Coetus gedeputeert, by 't welke de voorsz. drie Jaarige Visitatie geschiedt. Ten bestemden Daage begeven zich de 21 Gedepu- teerde Predikanten des voormiddags naar den Haag, verzoeken Audiëntie ter Vergaaderinge van Haar Hoog-Moog. en doen een Aanspraak, doelende op de Visitatie der voorgemelde Autographa. Haar Hoog-Moog. benoemen alsdan twee Gedepu- teerden uyt het midden van haar, ieder van een bysondere Provintie, welker Tour-beurt het is. Dese zich by de Predi- kanten gevoegt hebbende, geschiedt voor eerst de Visitatie van de Authentique Acten tot de Synodus van Dordrecht voorsz. behoorende, ingevolge de Resolutie van Haar Hoog Moog. van den 5 July des jaars 1625. Den volgenden dag 's Morgens, begeven zich de voorsz. twee Heeren Gecommit- teerde van Haar Hoog-Moog. beneffens de 21 Heeren Gedepu- teerde Predikanten, te Water (trekschuit?) naar Leyden, en op 't Stadthuys; daar zy, in de tegenwoordigheid van de vier Heeren Burgermeesteren, (of zoo veel als 'er Present kunnen zyn;) den Pensionaris, en een Secretaris, meede de Origineele Handschriften van de Nieuwe Oversettinge der Bybel exami- neeren. Des middags worden deselve op den Burg tot Leyden onthaalt; en tegens den Avondt, vertrekken de Gecommit-

teerde Heeren van Haar Hoog-Moog. naar den Haag, en de respectieve Heeren Gedeputeerde Predikanten naar huys, om van haar Commissiën en Verrichtingen onderling verslag te doen ¹⁾.

In de Stads-rekeningen van Leiden, A^o 1722, komt o.a. deze post voor:

„Deselve dato (29 Mei 1722) betaalt aan deselve (Lambertus van der Baak casteleyn in het logement aan den Burg) een summa van veertig gulden, met welke de Heeren Burge-meesteren de Ed. Mog. Heeren Gedeputeerders bij de Hoog Mog. Heeren Staaten-Generaal afgesonde tot het visitatie van de Autographa ende versie des oude en nieuwe testament op het Raadhuys berustende volgens ordonnantie van den 7 Mey 1722 en quitantie XL gl.

Rekening v. d. thesaurier ordinaris 1722 fol. 143.”

Hieruit blijkt, dat de eerewijn hen door Leidens bestuur werd aangeboden, maar dat de verdere vertering voor rekening der gedeputeerden was

Zoo was dan eindelijk de lang gekoesterde wensch vervuld en de invoering van den nieuwen bijbel geschiedde boven verwachting.

De Algemeene Staten hadden bij hun Besluit van 29 Juni 1637 wel de overzetting geapprobeerd en geauthoriseerd, maar haar niet ingevoerd, alleen wenschelijk geacht, dat voortaan „alle kerkelijke vergaderingen, kerken-dienaren, professoren en doktoren in de Theologie, regenten van collegies, en voorts allen en een iegelijk, wien dit eenigszins aangaan mag, daarna mogen „reguleren.” Zij toch zagen hierin niet slechts een geschikt middel „tot goeden welstant ende voortplantinge van de Oprechte, ware, Christelijke Geref. Religie ende den suyveren Godtsdienst, maar vooral ook een zekeren waarborg der vastheid van de Staat.

¹⁾ Zie Le Long, Boekzaal, blz. 801. De Leidsche Courant (berustende op de Acad. Bibliotheek) van 1722 en vv. De Rekeningen der Stad Leiden op het Stedelijk Archief. (Archivaris Mr. Overvoorde).

Reeds de Synode van Dordrecht, 1574, had het uitgesproken, dat zij eene vaste ordening en stevige verbintenis der Geref. gemeenten wilde, tevens als middel tot het leggen van de grondslagen van den nieuwen Staat, en hiertoe o.a. een gemeenschappelijken bijbeltekst noodzakelijk keurde. Zoo waren dan de Staat en de kerk in dit opzicht het met elkander eens. De last tot invoering berustte echter bij de Staten der provinciën, en zoo moest er nog door de provinc. Staten, prov. Synoden en alle andere machten (kerkmeesters) de noodige besluiten genomen worden, voordat de gemeenten den nieuwen Bijbel in gebruik konden nemen.

Tegen het midden der 17de eeuw had echter deze zaak reeds zoo goed als overal haar beslag gekregen ¹⁾.

De taal van dezen Bijbel is over het algemeen Brabantsch, gelijk ook Nic. van Wingen in 1548 deze taal voor zijn Bijbel gekozen had, omdat zij overal het best verstaan werd. Toch heeft men opgemerkt dat de taal sporen draagt, dat er meer dan één Vertaler aan gewerkt heeft. Ook is beweerd, dat de vertalers eene nederduitsche spraakkunst hadden ontworpen ²⁾.

A. Moonen zegt in de *Aenspraek* van zijne *Nederduitsche Spraek-kunst*: „De Kerk-helden, die, als afgesanten der Nederlantsche Hervormde Kerke, den Heiligen Bybel uit de Grondt-Spraeken des Ouden en Nieuwen Testaments met zoo groot eene trouwe als neerstigheid, voor omtrent zeventig Jaeren te Leiden verduitschten, hebben, om op goede gronden hunne naeukeurige overzetting te bouwen, eene Nederduitsche Spraek-kunst ontworpen, noch onder de eigene hantschriften van die Zaalige Kerkvaderen, Vertaeleren en Overzieneren der Heilige Schrift, te beschouwen, en (bedroog myn oog my niet toen ik ze twee maelen zag) geschreven door de pen van den Heere Jakobus Revius, eerst Leeraer der Gemeente van Deventer, en namaels Regent van het Theologische Kollegie der Edele en Grootmogende Heeren Staeten van Holland en

¹⁾ Zie Navorscher Dl. 27 en Dr. Vos, Voor den Spiegel der Historie.

²⁾ Zie Hinlopen.

West-Vrieslant te Leiden; in dien tyt Schryver van de Vergaderinge der Oversienere des Ouden Testaments”.

Deze grammatica, waarvan hier Moonen spreekt, is niet uitgegeven, maar bestaat nog in handschrift. De Maatschappij van letterkunde bezit er afschrift van met den titel „Grammatica, ontworpen en gebruikt door de Overzetters van den Bijbel, in het jaer 1628, benevens de goedkeuring en aenmerkingen der Overzienere van die Vertaeling in het jaar 1633, naeuwkeurig afgeschreven uit het oorspronkelijk handschrift, berustende in 's Gravenhage, onder de bewaring van de Deputaten der Zuidhollandsche Synode.”

Leenderts houdt dit eigenlijk voor geene grammatica, maar alleen voor eene aantekening van hetgeen door de vertalers omtrent sommige punten besloten is. Men heeft dat zoo kort mogelijk aangeteekend. Slechts waar groot verschil van gevoelen was, wordt dit opgegeven. Nu en dan wordt de reden vermeld waarom men den regel heeft aangenomen. Enkele malen beroept men zich op Kiliaen of op Marnix ¹⁾.

Men moet hier niet voorbijzien, dat van stonde aan bepaald werd, dat men geene al te groote veranderingen in de overzetting moest aanbrengen, maar van de gebruikelijke overzetting (oude translatie) alles behouden, „t welck onvermindert de Waerheit, Suyverheyte ende Eygenschap der Nederduytsche Spraake soude konnen behouden worden.” Zoo is dus deze vertaling eene naar enkele grondteksten verbeterde editie van den deux-aes-Bijbel van Godfried van Wingen (zie blz. 560—566), welke weder eene verbeterde druk was van den Bijbel van Van Liesveldt (1542) (1526), die jaren lang bij de protestanten in hooge achting gestaan heeft en den Luther-tekst volgt (zie blz. 428).

Zoo is dan die oude vertaling steeds in de volgende overzettingen bewaard gebleven. Nog is het niet bewezen of Luther bij zijne overzetting onze oude overzetting gebruikt heeft, ofschoon het reeds vermoed is, doch het is niet te ontkennen,

¹⁾ Zie Navorscher 1863.

dat tusschen beide overzettingen een groote overeenkomst bestaat, dat moeielijk kan verklaard worden uit het gebruiken van denzelfden grondtekst. Wij achten het een gelukkig verschijnsel, dat deze lijn is doorgetrokken, daar hierdoor veel van het schoone der oude overzetting is bewaard gebleven.

Wat de kritische hulpmiddelen betreft voor de boeken des N. Verbonds, het schijnt, dat de auteurs ieder zijn gewone editie gevolgd heeft en dat alles getoetst werd aan de uitgave van Stephanus, 1589, '98. De kantteekeningen wijzen op vele plaatsen naar de Annotaties van Beza door Pieter Loseleur uitgegeven (uitgave Crespin). „Zij zijn een getrouwe en heldere spiegel van de Theologie uit dat tijdvak.”

De verklarende tusschenvoegsels zijn vele, en hangen volgens Dr. Harting werkelijk en innig samen met de beginselen, vóór twee eeuwen bij de vertaling der gewijde Schriften gevolgd. Het voorschrift der Dordtsche Synode toch luidde, dat de vertalers „met korte woorden en niet dan tusschen twee haakjes, de zinnen, waarin iets uitgelaten was, zouden aanvullen, opdat de aanvulsels van de woorden van den tekst onderscheiden mogten worden. Oppervlakkig schijnt zucht tot nauwgezetheid de eenige reden, maar de dogmatiek heeft hier haren invloed doen gevoelen. Erkende men toch den Bijbel in zijn geheel als geïnspireerd, dan was men ook verplicht, den vorm zoo getrouw mogelijk weer te geven” ¹⁾. Luther had zich wat al te vrij bewogen. Van Utenhove had te veel onder de „Schriftverstandighen” in de Nederlanden hierover hooren klagen, en volgde „dem blooten text, schier van worde te worde, zo verr als het de Nederlādsche sprake lijde konde”, en werd door zijn inspiratiebegrip zelfs zoo ver gebracht, dat hij „de Hebreeuwsche of andere uitheemsche woorden niet wilde of durfde veranderen, want zij waren door den H. Geest aan de Grieken overgegeven.”

F. Costerus (N. Testament) schreef: „wij houden de gansche

¹⁾ Zie Jaarb. v. Wetensch. Theol. Deel V, blz. 607—648. 1847.

Schriftuur voor het louter Woord Gods, niet alleen naar de Latijnsche Overzetting maar ook naar de Saptuagint en naar het Grieksche Origineel, daar het N. Testament en sommige boeken des O. Testaments in geschreven zijn, en den Hebr. tekst, dien wij van het O. Testament hebben,” en Arnout van Geluwe vult dit aan met de woorden: Wie sal nu soo stout zijn/ dat hy zijn handen sal derven slaen aen het louter Woordt Godes/ om daer af ende toe te doen¹⁾? het is stoutelijk de handen slaen aende Wet Godts/ ofte het verbondt des ouden ende nieuwen Testaments/ om dat te verkorten ende te vermeerderen nae hun wel-ghevalen”. Vandaar vindt men in de roomsche en oud-katholieke bijbels dat inlasschingsysteem niet.

De Statenvertalers wilden eene nauwkeurige onderscheiding van Gods Woord en het ter verklaring bijgevoegde menschenwoord, maar, beweert Dr. Harting, zij hebben het er niet door kunnen bereiken, wegens verschil in zinsbouw der beide talen en wegens het onzelfstandig geheel, dat de tekst zonder de toevoegsels vormde.

Ook G. Vissering vond in deze overzetting een veel te groot aantal invullingen tusschen den tekst. Het juiste midden zal wel moeilijk te treffen zijn

Het duurde niet lang of allerlei aanmerkingen werden op de nieuwe overzetting gemaakt. De overzieners Sibelius en Van Renesse waren er reeds mede begonnen, maar hunne aanmerkingen waren gesupprimeerd. Ook de roomschen zwegen niet en meenden hier een geschikt middel gevonden te hebben om de protestanten met hunne eigene wapenen te bestrijden.

Voor ons ligt een tamelijk lijvig boekje, geschreven door Arnout van Geluwe²⁾, vlaamschen boer, te Antwerpen gedrukt in 1652. De schrijver schijnt nog al een strijdlustig en niet ongeletterd man geweest te zijn. Eerst woonde hij te Delft, later te Gendt. Van hem werd verteld, dat hij uit Delft verbannen was, maar uit het onderzoek door de Magistraat van Gendt bij die te Delft was gebleken, dat dit eene onwaar-

¹⁾ Deut. 4 : 2 en Matth. 5 : 18.

²⁾ Arnout van Geluwe filius Loys geb. te Hardoye in Vlaanderen.

heid was. „Dit fondament van lasteringhe teghen mij”, schrijft hij ¹⁾, „heeft Hermannus Tegularius alder-eerst geleyt in zijn *Oprecht bericht*. Ende Meester Abraham Breuckmeester tot Delft, met Arnout Vinson Predicant vā Huyberghen ende Putte, ende Sigismundus Substitiut Baillu van Hulster-Ambacht ende Monseur Vaens hebben dit huys van blasphemie teghen my met de steenen, die Semnei teghen den goeden David wierp, ghelijck op-ghebouwt”. Hij schreef o.a. het Licht op den Kandelaer tegen Hermannus Tegularius van Delft, Den gheestelycken lagher van Samsons Vossen, Ontledinghe van dry verscheyden Nieuw-Ghereformeerde Martelaers-Boecken ofte reden-kamp-strijdt tusschen de Lutheriaenen, Calvinisten ende Weder-doopers. Antw. 1668. av. 44 fig. en cuivre d'Ant. Tempesta. 12°. Uit de titelprent van het eerste deel blijkt dat dit werk een polemieck is op een geref. martelaarsboek, gedrukt te Dordrecht, 1608, een ander gedrukt te Amsterdam in 1634 en dat van Abr. Melinus, gedrukt te Dordrecht, 1619 ²⁾.

Eerstgenoemd boekje verscheen onder een breedsprakigen titel ³⁾, en is „afgedragen: Aen myn edele weerde, wyse en voorsienige heeren mijn heeren schepenen ende raede der stede van Gendt”. Deze opdracht doet al aanstonds bemerken uit welken hoek de wind waaien zal:

Edele ende Weerde Heeren,

Het is nu omtrent hondert, ende seshien Jaren gheleden, dat eenen Joannes Calvinus, met hulpe van Ulricus Swinglius,

¹⁾ Zie achter in genoemd boekje „Tot den goetd-willighen Leser”.

²⁾ In den Afgetrocken Masscher van enz.. zegt hij, dat hij zal laten volgen „de Uitlegging van den Geref. Heidelb. Catechisme” en „den Reden-kampstrijdt tusschen twee Arents.”

³⁾ Den afgetrokken Masscher van het vermomdt Ghereformeerdt louter Woordt Godts, waeronder dat ghevonden zijn 188. merckelijcke trouwelooze Mis-slagen, die de Staeten-Bijbel-Oversetters begaen hebben, bestaende in 't af ende toe-doen, verkorten en verlanghen van Godes Woordt, ende hoe sy daer 9391. nieuwe menschelijke verdichte woorden tusschen inghesacyt hebben, klaer ten toon ghestelt op het tooneel des werelts door Arnoudt van Geluwe Vlaemschen Boer, Altijdt bereidt, om te verandtwoorden, dat hij schrijft. T'Antwerpen, By de Weduwe van Jan Cnobbaert, M.DC.LII.

Theodorus Beza, Oecolampadius, Carolstadius, ende meer andere, heeft een scheuringe in de heylige Roomsche Apostolycke Kercke willen maecken, naer het exempel vande Artsch-ketters Arius, Manes. . . . Mahumet, ende meer andere. Dese alle hebben elk een nieuwe secte ghesticht, ende om hun nieuwe herformde Kercke te houden staen, soo hebben sy de algemeyne over-settinge van de heylighe R. Cath. Kercke ontleent, ende sy hebben daer een nieuwe schrifture, ofte Louter Woordt Godes, soo sy seggen, uyt gesmeedt naer de forme van hun nieuwe versieringhe om de eenvoudighe herten daerdoor te verleyden. Ende de geref. Calvinisten hebben van Calvinus tijden af, te weten van Anno 1536. tot Anno 1638. met uyt-gereckte halsen, ende opgespalckte monden tegen de Roomsche Catholycke geroepen: Wy hebben het suyver louter Woordt Godes, totdat anno 1638. de H. M. Heeren Staten-Generael eenen anderen nieuwen hersmeedden Bijbel hebbē doen drucken naer hun nieuwe oversettinge, die soo directelijck strijdt teghen alle hun voor-gaende Bijbels, als licht tegen duysternisse, gelijk ick in desen *af-ghetrocken Masscher* claer bewesen hebbe; in welcken nieuwen hersmeeddē Bijbel sy alle de eerste Gereformeerde Bijbels vernietigen en verbannen, die sy ontrent de hondert Jarē voor het onbevleekt suyver louter Woordt Godes ghehouden hadden; soo datse by de Gereformeerde niet meer gelden en moghen als het louter Woordt Godes: want den nieuwen Gereformeedē Bijbel heeft alle de oude verstooten, gelijk ick in desen *af-ghetrocken Masscher* ghenoech bewesen hebbe, ende hoe dat sy Godes Woordt gewelt aengedaen hebben met verkeerdelijck uyt te leggen; jae hoe sy Godes Woordt vercort, verlanght, gereckt, gebogen, ende af, en toe gedaen hebben. Somma op sulck een Gereformeert louter Woordt Godes ist dat sy hen soo hoogh beroemen, dat sy soo ellendich gheledebraeckten hebben, mits dat sy daer 9391. nieuwe menschelijcke verdichte woorden tusschen in ghesaeyt hebben, soo dat sy nu niet meer en mogen roemen, dat sy het louter Woordt Godes hebben, of sy moeten alle de nieuwe verdichte menschelijcke woorden

wederom uyt reformeren: want anders en ist maer een vermengelt vermenschelijckt woort; soo dat een vermenschelijckt Ghereformeert woordt, geen oprecht Woordt Godes meer en is.

Met sulck een gecorrumpeert, trouweloos verkeert Woordt Godes comen ons naeburige contrarie-geloovende vrienden ons dagelicks trotseren, ende sy brengen, ofte senden soodanige trouweloose Bijbels in ons Catholijcke landen, om de simpel onnoosel herten te verleyden onder sulck eenen bedrieghelijcken schijn van waerheydt, soodat de oprechte gemeyne verstanden qualijck onderscheyt connen maecken tusschen de onfeylbare waerheydt, ende tusschen haeren vermomden trouweloosen handel, om dat sy het H. onfeylbaer volmaeckt Woordt Godes soo verkeerdelijck mis-handelt hebben, hoe wel datter soo eenen schrickelijcken eeuwigh-durenden vloeck, ende een donckere wolcke van Maledictie hanght over het hooft vande gene die van Godes Woordt soo stoutelijck af en toe doen, soo ick overvloedigh genoegh getoont hebbe in desen *afgetrocken Masscher* van het Gereformeerdts louter Woordt Godes.

Men ziet hieruit hoe Rome in de zeventiende eeuw oordeelde over het werk der Dordtsche Vaderen. Erkend moet worden, dat hier niet altijd tegen de waarheid door den schrijver gezondigd wordt. Eene der redenen toch, waarom de nieuwe overzetting zoo vertraagd werd, was ongetwijfeld het particulier initiatief van sommige boekdrukkers en de speculatie op de duiten met hunne nieuwe bijbeluitgaven; niet altijd werd de eere Gods en het geestelijk heil des volks bedoeld, eigen belang was meermalen hierin betrokken.

Waarom toch werd er zoo met haast gewerkt? waarom zoo slordig? Voor het oude testament werkten twee personen en voor het nieuwe nog een derde, en de correctie was wel een zorg van Baudartius en Bogerman, maar de boekdrukker had er ook een aanmerkelijk deel aan ¹⁾. Zoo zijn wel de vele fouten verklaarbaar maar toch niet te rechtvaardigen.

¹⁾ Zie Kerk. Courant 12 Febr. 1898.

De „vlaamsche boer” kon dit alles tegen den nieuwen Bijbel aanwenden om zijn doel te bereiken.

Zijn doel toch was de verspreiding van dezen Bijbel in Gendt en omstreken tegen te staan. Op verzoek van den bisschop Antonius van Triest van Gendt „oprechten Apostolycken yeveraer, ende getrouwen lief-hebber, ende sorghvuldighen beschermmer van het onfylbaer on-vervalscht Prophetisch ende Apostolisch Woordt Godes,” om „sijne getrouwe onderdanen ende alle eenvoudighe herten te waarschouwen, ende oprecht onderscheydt leeren maecken tusschen het onfeylbaer Apostolijck Woordt Godes, ende tusschen het nieuw hersmeedt, ofte Gereformeert vermengeldt, vermenschelijckt, vermomdt louter Woordt Godes,” had hij dit werkje saâmgesteld, waarin hij overeenkomstig het „Hooge” verlangen „eenige contra-dictiën ende trouwe-loosheden” zoude aanwijzen tusschen de oude en nieuwe Geref. Bijbels.

Zoo had hij dan hij nader vergelijk 188 „merckelijcke contradictiën” gevonden en kon dat getal nog met honderde vermeerderen, redenen genoeg om de „eenvoudighe herten” daardoor te waarschuwen „hoe peryckeus, ende siel schadelijk dat het is, de nieuwgesinde boecken te lesen, die dickmael met eenen op-gepronckten schijn van waarheydt *onder de cleyne verstanden uyt-gestroeyt worden* tot een al-gemeyn verderf van ziel, ende lichaem.”

Van den christelijken Leser verwacht hij, dat zij zich zullen laten waarschuwen om toch te lezen in de „nieuwe ghesinde boecken, ende principael in soo besoetelt vermenschelijckt, ende vermenghelt ghereformeert louter woordt Godes”; van de Eerw. Heeren Prelaten en Pastoren der R. Kerk vraagt hij zijn boek aan alle eenvoudige herten te zullen „voorhouden” ter lezing; en van de Staten, die dezen nieuwen Bijbel geaprobeerd, enz. hebben, wil hij, dat zij hun Bijbel zullen doen verdedigen en zijne bezwaren „sonder lasteren ofte schelden” wederleggen.

Zijn portret prijkt voor het eerste bladzijde met het rand-

schrift: „Al die plant sonder rom Godt geeft daer sijn wasdom” en met het onderschrift:

Arenoudt van Geluwe.

Anders gheseydt den Vlaemschen Boer den Autheur van 't Licht op den Kandelaeer contra Hermannus Tegularius predicant tot Delft in Holland. Kiest een vooral.

Dit boekje wil een „Kort Verhael” zijn „van een Disputatie tusschen den Vlaemschen Boer ende vier Hollanders, die uyt verscheyden Steden met voor-dachten raedt, in 't beghinsel vanden Vrede, uyt Hollandt ghekomen zijn, om met den Vlaemschen Boer in Conferentie te komen, om de trouwe-loosheydt te verdedighen die hun Predikanten begaen hebben, in het over-setten ende uyt-legghen van den laetsten Synodalen Staten-Bijbel, die met Octroy ende Approbatie van de Hooghmoghende Staten, Anno 1645 tot Leyden by P. Aertsens van Ravesteyn.”

Door den auteur worden vele (188) contradicties genoemd tusschen de oude en de nieuwe geref. bijbels en wordt door hem beweerd, dat er in den nieuwen bijbel wel 9391 woorden tusschen den tekst zijn ingevoegd, dat de apocr. boeken ten onrechte afzonderlijk zijn geplaatst en op voorschrift der Synode minder nauwkeurig behoeften vertaald te worden, dat in sommige geref. bijbels min passende kanteekeningen voorkomen, — hij bedoelt de bekende kanteekening bij Neh. 3 : 5 (bijbel 1580), bij Jesus Sirach 6 : 7 „vrienden inden nootd, dier gaen 25 op een loot, en bij Sirach 19 : 3 en 5 „Fransoysen luysen ende andere kranckheden der bedelaeren — als Uylenspiegel Vincentius de pape van Kalenberghe” — enz. enz..

Wij laten hier enkele „contradicties” volgen om den Lezer te doen zien wat de auteur bedoelt:

Hij wijst o.a. op de vertaling van Gen. 3 : 15, waar meest alle oude Bijbels lezen: *Ick sal vijandschap setten tusschen u ende de vrouwe*, daar tegen leest de nieuwe overzetting „*tusschen dese vrouwe. De Vrouwe* = Maria, *dese vrouwe* = een vrouw die daar tegenwoordig was.

Gen. 4 : 7: „*Ist niet alsoo? doch en laet ghy haer niet haren wille, maer heerschappijde over haer*” „de sonde

light aande deure: SYNE *begheerte is heerschen.*" Hier breken de nieuwe vertalers moedwillig den oprechten zin af en voeren tot dien einde andere nieuwe woorden in, omdat zij daardoor zouden verzaken dat God Kain gewaarschuwd heeft van de zonde van doodslag. Augustijn Marloratus zegt „over uwen broeder”, om hierdoor te ontkennen den gekrenkten vrijen wil, die de ellendige mensch behouden had na den schadelijken val des doods, om door de voorkomende medewerckende gratie over de zonde heerschappij te voeren. Onze nieuwe overzetters stellen Abel hier tusschen God en den goddeloozen Kain in de plaats van de zonde, om alzoo het rechtvaardig onnoozel bloed over te leveren in de wraakgierige bloeddorstige moorddadige handen van den goddeloozen Kain. Ik zeg nog eens, (de vlaamsche boer) dat het eene zevenvoudige dubbele trouweloosheid is, dat zij durven zetten in de plaats van „*heerschapt over haer: ghy sult over hem heerschen.*”

Gen. 37:35 „*Ick sal met leedt ondervaren in den kuyle van mynen sone,*” zoo lezen de Bijbel van Delft van 1579, van Leyden 1604 en van Dordrecht 1632, maar die van 1616 Amsterdam (Barent Otsz) leest: *Ick sal met rouwe onder wegh varen in de Helle tot mijnen sone*”, en in den Staten-Bijbel van 1645 (Leyden) „Want ick sal rouwe bedrijvende tot mijnen sone in 't graf neder daelen.” Dat de nieuw gesmede overzetting valsch is blijkt uit Jacobs eigen woorden als hij vs. 33 zegt, dat zijn zoon Josef door een boos verslindend dier verscheurd en opgegeten was. Dat zoude dan eene dubbele dwaasheid van Jacob geweest zijn, eerst in vs. 33 te zeggen, dat hij voorzeker wel wist, dat zijn zoon begraven lag naar het lichaam in de maag van een wild dier, en dat hij vs. 35 geloofd zoude hebben, dat zijn zoon met zijn lichaam in het graf lag. Zoo dan, om geen contradictie in Jacob's meening te maken, zoo moeten wij gelooven, dat hij dan in vs. 35 van de nederdaling des lichaams niet heeft gesproken, maar van de ziel zijns zoons, die hij meende dat in 't voorportaal (voorburch) der helle nedergedaald was; „oft ten ware

dat uwe Predikanten wilden segghen/ dat Jacob inden sin hadde om sich selven te laeten verslinden van dat zelfde boos dier/ dat hy meynde dat sijnen sone verscheurt hadde/ om hem alsoo by sijnen sone inde selve maghe van dat boos dier te doen begraven: want hy seide: Ick sal rouwe bedrijvende inde helle tot mijnen sone neder daelen”.

Rigt. 11:31 „Soo sal het uyt-gaende, dat uyt de deure mijns huys my te ghemoete sal uytgaen, als ick met vrede vande kinderen Ammons weder kome, dat sal des Heeren zijn, ende ick sal het offeren ten brandt-offer Ende het gheschiedde ten eynde volbrachte syne belofte ’t samen vergaderden, ende beweenden

De nieuwe overzetters hebben „beweenden” zeer aardig weten uit te bannen, omdat zij daardoor de Jaargetijden en Uitvaarten over de dooden ontvluchten zouden. „Dat dese nieuwe Over-setters gheleeft hadden ten tijde van Jephta, sy soudén voor-seker gheseydt hebben/ dat hy Papist ware ghe-weest/ met de maeghdekens van Israel/ om dat sy soo langh over de dooden weenden.

.
2 Kon. 2:20 „Bringht my hier een nieuwe schale ende doet daer sandt in , de nieuwe Bybel vertaalt: „legghet daar sout in.”

„My dunckt dat sy aen dese woorden veel ghewonnen hebben: want om de waerheydt te segghen/ de verbeteringhe van sandt in sout te disteleren is seer groot/ ende het is oock een loffelijcke konste: ons soutsieders van Ghendt en hebben die profijtelijske practijcke noch niet ghevonden: doch ick prijse de nieuwe vertaelders in dit stuck; want daer moet sout in de plaetse van sandt staen/ maer berispelyck straf-weerdigh zijn al de eerste ghepretendeerde Reformateurs/ voor-namelijk Lutherus, Calvinus, Besa, Swinglius, Bullingerus, ende meer andere/ die alle hun aen-hanghers soo schandelijk bedroghen hebben/ als sy hen sulcke imperfecte trouweloose Bijbels inde vuyst ghesteken hebben/ onder het decksel van-

den roemgierighen tijtel ende naem van het louter woordt Godts, ghelijck alle de tijtels van hun voorgaende Bijbels zijn luydende. Leester soo veel als ghy wilt/ ghy en sult het anders niet bevinden.

Esther 9:30 leest Delft 1579 „Ende sondt de brieven tot allen Joden, inde hondert ende twee-en-tseventigh landen , de nieuwe synodale oversetting: inde hondert ende zeven-en-twintigh landtschappen Dit verschilt maar 45 landen, en dat het geen drukfout is blijkt uit den Bybel van 1604 Leyden, waar hetzelfde staat en het kan geen drukfout zijn want in de genoemde bijbels staat het getal in woorden uitgedrukt.

Job 5:1 „Noemt my eenen wat geldet oft ghy eenen vindt: ende siet u om erghens naer eenen Heylighen”. — Zoo lezen de meeste oude geref. bijbels, maar de nieuwe vertaalt: „Roept nu, salder iemandt zijn die u antwoorde? en tot wien van de Heylighen zult ghy u keeren?” — „Kan het licht ende duysternisse wel meer verschillen als dese twee ghepretendeerde ghereformeerde texten doen? want den eenen seght: *Noemt my eenen wat geldet*: daer teghen seght den nieuwen: *Roept nu*. Dat nu de al-ghemeyne over-settinghe de beste is/ blijkt daer uyt/ dat de nieuwe Over-setters inde marge de eyghen woorden stellen die inden Catholycken Bijbel staen/ te weten/ *oft er iemandt is die u antwoorde oft verhoore*.

Ps. 16:10. Den Konincklijcken Propheet David, voorsiente door den Gheest der Prophecijen/ ende de ooghen des Ghe-loofs' het bitter lijden/ sterven/ begraven/ nederdaelen ter Hellen/ ende de heerlijke Verrijsenisse Christi, seydt daer van aldus: *want ghy en sult mijn ziele inde helle niet verlaeten; ghij en sult niet toe-laeten dat uwen Heyligen de verdervinghe sie*.

Om dat onse nieuwe Uyt-legghers de victorieuse ende overwinnende neder-daelinghe *Christi* ter hellen gheeren soudē vernietighen/ die sy haetelijck benijden/ soo stellen sy op den

kant vanden klaeren Text/ voor het wordeken *helle, graf*, om de eenvoudighe herten te verdooven/ segghende aldus: D. graf, ofte verstaet met sommighe de helsche pijn die Christus in sijn lijden om onsent wille ghedragen heeft. Siet van 't Hebreeusch worddt, Gen. 37:35 segghen sy Dese uyt-legginghe en strijdt niet alleen teghen de H. Schrif-ture/ die klaerlijck het worddt *helle* uyt-beeldt/ daer sy *graf* inde plaetse stellen: maer sy strijdt oock uytdruckelijck teghen alle hun oude ghepretendeerde Ghereformeerde Bijbels/ die Genes. 37:35. altijd het worddt *helle* of *kuyl* ghelesen hebben/ daer de nieuwe Over-setters inde plaetse van *helle, graf* lesen. — Het strijdt tegen de 12 artikelen enz.

Spreuken 30:15 en 16 leest de nieuwe overzetting: „*Dese drie dinghen en worden niet versaedight* (waer sy sonder noodt het wordeken (*ja*) in ghedronghen hebben) (*ja*) *vicre en segghen niet: Het is ghenoegh*. Het wordeken *vicre* beteeckent een ghetal: maer het wordeken *vyer* beteeckent een heet/ brandende ende verteerende element: daerom hadden de nieuwe Reformateurs eere willen behaelen/ sy hadden moeten segghen: *Het vyer en seydt niet: Het is ghenoegh*. Soo dat die roem-gierighe Over-setters moeten belijden/ dat de oude Geusen Bijbels in desen deele veel claerder zijn/ ende beter connexie van wel-sprekentheyd hebben/ om de H. Schrift te verstaen/ als de nieuwe doen.

Ez. 13:18 lezen alle de oude Geusen-Bijbels: *Ende spreekt: Soo spreekt den Heere Heere: Wee u! ghy die den lieden kus-senen maeckt onder den armen . . . om de zielen te vanghen . . .* De nieuwe Bijbel leest: „*Wee* (die vrouwen) *die kussens naeyen voor alle oxelen* der armen . . . om de zielen te jagen . . . Want om dat zij die grouwelijcke dreyghementen van *wee!* van hunnen hals soudens schudden om de gheestelijcke sachte kussens van valsche leeringhe/ die sy bedrieghelijcken breyen om die onnoosele zielen te vangen/ soo soecken sy dit op de vrouwen te schuyven/ ende sy hebben dese twee woorden

daer tusschen inghedronghen/ te weten/ *wee* (die vrouwen)... Dat de nieuwe Over-setters op de vrouwen soecken te legghen, dat en past op niemant beter als op hun eyghen leeringhe/ als sy dese naer-volghende oor-kussens van valsche leeringhe onder de hoofden der menschen legghen : Ten I. als sy valsche-lijck leeren dat Godt is den oorspronck/ Aucteur/ aendryver ende uytwercker van alle sonden; soo dat sy leeren datter gheen sonden noch vande duyvelen/ noch vande menschen by gheval ghedaen en worden sonder de voorschickinghe Godes/ ja datse/ om de voorschickinghe Godts.... Den duyvel magh het Synode van Dordrecht seker wel beminnen dat sy hem daer vry-ghesproken hebben van alle boosheydt: Maer Christus ende den H. Apostel Petrus is daer teghen/ die segghen/ dat alle quaedt vanden duyvel voorts comt.

Matth. 6:9 en Luk. 11:2 worden aangehaald om de over-setters te kunnen beschuldigen, dat zij „tot dit volmaectt ghebedt noch twee reghels by-ghelapt hebben/ als willende te kennen gheven dat *Christus* niet wijs ghenoegh en soude gheweest hebben om zijn leersaem ghebedt volmaecttelijck te sluyten.

't Is trots-moedigh ghedaen aldus te reformeeren

Tot dat volmaectt ghebedt twee reghels te vermeeren,

Sijn naem sal zijn gheschrabt uyt 't eeuwigh levensboeck,

Die tot Godts Woord wat doet, hem naectt den helschen vloeck.

Walt wilt dat waen-wijs volck sich doch noch al vermeten?

Want die oyt sulks bestont die wierdt van Godt versmeten,

Met soo een droevigh heyl tot inden helschen brandt

Wee hem! die aen Godts Woordt steeckt zijn vervloecte handt,

Om af en toe te doen, soo Staten Oversetters

't Onrecht hebben gedaen, als Godes Wordts verpletters.

Niettegenstaande alle deze contradicties, beweert de schrijver, verklaren toch deze Bijbels eenparig, dat zij „grondelijck ende trouwelijck verduydtst” zijn, en als men aanneemt, dat de nieuwe Bybel *nu* eerst oprecht is overgezet, dan moet z.i. hieruit volgen, dat alle voorgaande Bijbels valsche Bijbels

geweest zijn, waaruit volgt, dat hierdoor de eerste reformatie omvergeworpen wordt, want, zegt hij, als hunne Bijbel valsch is geweest, zoo is ook „het gheheel ghebouw-sel quaedt dat sy daer op ghetimmert hebben”, en — hebben zij de gratie van God niet gehad om den Bijbel onvervalscht over te zetten, noch veel minder hebben zij de gratie van God ontvangen om eene onfeilbare reformatie te doen

Men ziet het, wat wij reeds opmerkten, hier tracht men de Gereformeerden met hunne eigene wapens te bestrijden. Of deze bestrijding de oogen voor vele misslagen in den nieuwen Bijbel geopend heeft? „De ondervindinge geleert hebbende,” schrijft Le Long, „dat 'er in den eersten Druk der Nederduytsche Nieuwe Oversettinge van de Bybel, hoe nauw ook op alles gelet was, nogtans by verscheyde voorgevallene ongelegentheeden, veele Druck-fouten en Misstellingen waren ingesloopen ¹⁾, voornamentlyk omtrent de Marginaale Aanteekeningen: Soo is 'er in eenige Provinciaale Synoden order gestelt, dat het eerste Afdruksel der Bybel neerstig wierdt overgeleesen, de Druck-fouten &c. aangeteekent, en na Collatie met het authographa, in een Register by een gestelt, (sonder nogtans de minste veranderinge in de Vertaalinge van den Text of desselfs Verklaaringe te maaken;) en, om de Bybels voortaan daar na te drukken, in den Jaare 1655. met den Druk gemeen gemaakt; onder den volgende Tytel:

„Register van de Verbeteringe der Druckfouten ende Misstellingen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overge-setten Bibel gevonden worden. Tot Amsteldam, ghedruckt by Paulus Aertsz van Ravestein. A^o. 1655. Met Privilegie van de Hoog-Mog. Heeren Staten-Generael, ende Atache van hare Groot-Mog. de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt”.

„Hiermede heeft de Kerk „de luyster van zoo een heerlyk Werk voor verdoovinge” gered.”

Spoedig, reeds in 1657, volgde eene verbeterde uitgaaf van

¹⁾ Zie Navorscher. Dl. XXVI, blz. 332.

den Bijbel bij de wed. Paulus van Ravestein te Amsterdam, op welks titel gelezen werd: Volgens Kerken-Order verbeterd.

Naar deze editie zijn op verscheidene plaatsen en in allerlei formaten vele andere drukken gevolgd. Le Long (blz. 821 noemt vele bijbels en nieuwe testamenten, welke uit de catalogussen enz. nog kunnen vermeerderd en gecompleteerd worden, maar welke hier om hun groot aantal niet worden opgeteekend, daar toch in den tekst zelven geene verandering is gebracht.

Toch willen wij hier enkele edities noemen, die o.i. eene afzonderlijke vermelding verdienen. Zoo o.a. de folio-bijbel van 1664 te Amsterdam bij Broer en Jan Appelaar verschenen. „Deze bijbel kan wat de Typografische uitvoering aangaat, gerust aan de beste voortbrengsels van lateren tijd terzijde gesteld worden. Niet hooger dan 33 Ned. duimen bij een breedte van 20 Ned. d. en alzoo niet meer dan gewoon propatria formaat, met een dikte, tusschen de borden, van $5\frac{1}{4}$ N.d. die met de fransche band en al niet zwaarder weegt dan 2 pond en 7 ons, en evenwel gedrukt is met eene duidelijke fraaie Mediaan Deutsche letter, zonder eenige Abrivatie, en bovendien voorzien van alle kantteekeningen. Van het eerste tot het laatste blad even gelijk van zwart en kleur. Onverbeterlijk van register, zoodat alle caderlijnen en regels van de schoon en weerdruk, waar dit mogelijk is, gelijk en op elkander komen; daarbij komt dat in het geheele boek geen rondsels of diepten te vinden zijn, maar dat ieder blad zoo glad is of de letters er op geschilderd of geschreven waren, in plaats van gedrukt.”

De editie van Elzevier, welke in de laatste jaren zeer gezocht is geworden. De bijbel van Czaar Peter van Rusland, 1717—'21, op fraai papier en geheel in capit. letters gedrukt ¹⁾. „Rusland had in den aanvang der 18de eeuw nog geene boekdrukkerijen, geene letterkunde, enkele boeken slechts voor kerkelijk gebruik, enz. Daarom wilde de keizer gebruik maken van de letterkunde en persen van andere meer ontwikkelde volken. Hij had door een langdurig verblijf hier te lande ons

¹⁾ Zie Bijdragen Gesch. Boekhandel.

volk en onze taal lief gekregen en maakte daarom gaarne gebruik van onze letterkunde en persen en door het Nederlandsch te doen plaatsnemen tegenover de Russische vertaling, bewerkte hij nog daarenboven dat zijne onderdanen op eene gemakkelijke wijze onze taal konden aanleeren.

Aangezien de exemplaren van den op last van zijn vader vervaardigden nadruk van den Bijbel van Ostrog zoo goed als verdwenen waren, zou deze Nederlandsch-Slavische uitgave volgens het plan des keizers dienen tot standaard voor vele andere uitgaven in versch. formaten, die evenzeer in beide talen zouden worden gedrukt en tegen een geringen prijs verkrijgbaar, met de bepaling dat ieder huisvader en ieder jongeling, in het huwelijk tredende, daarvan minstens een exemplaar zou moeten aanschaffen.

De Nederl. tekst van het O. T. (4 dl.) is te Amsterdam gedrukt in 1721 z. n. v. uitg. (Daniël van Leeuwen¹⁾). Het N. T. (2 dl.) is gedrukt te 's-Gravenhage bij Van Duren, 1717. De letters van alle deelen zijn dezelfde.

De Slavische tekst zou te Petersburg er naast gedrukt worden. Daartoe liet Peter de lettergieterij der firma Clerk en Voskens te Amsterdam eene zoo groote hoeveelheid Slavische letters gieten en naar Petersburg opzenden, dat de drukvormen van den geheelen Bijbel konden blijven staan.

Naast den tekst van het O. T. is de Slavische vertaling echter achterwege gebleven, van het N. T., waarbij de Slavische tekst is gevoegd, zijn nog drie exemplaren bekend (te Parijs Nation. Bibl., Wolfenbützel en in de Russisch-Grieksche Kapel te 's-Gravenhage).

Men vermoedt dat de Russische geestelijkheid het verspreiden tegengewerkt heeft. Toen het N. Testament was afgedrukt, 1717, en waarschijnlijk ook het eerst te Petersburg aankwam, werd dit afgedrukt gedeelte niet dadelijk verkrijgbaar gesteld aangezien het O. T. nog volgen moest.

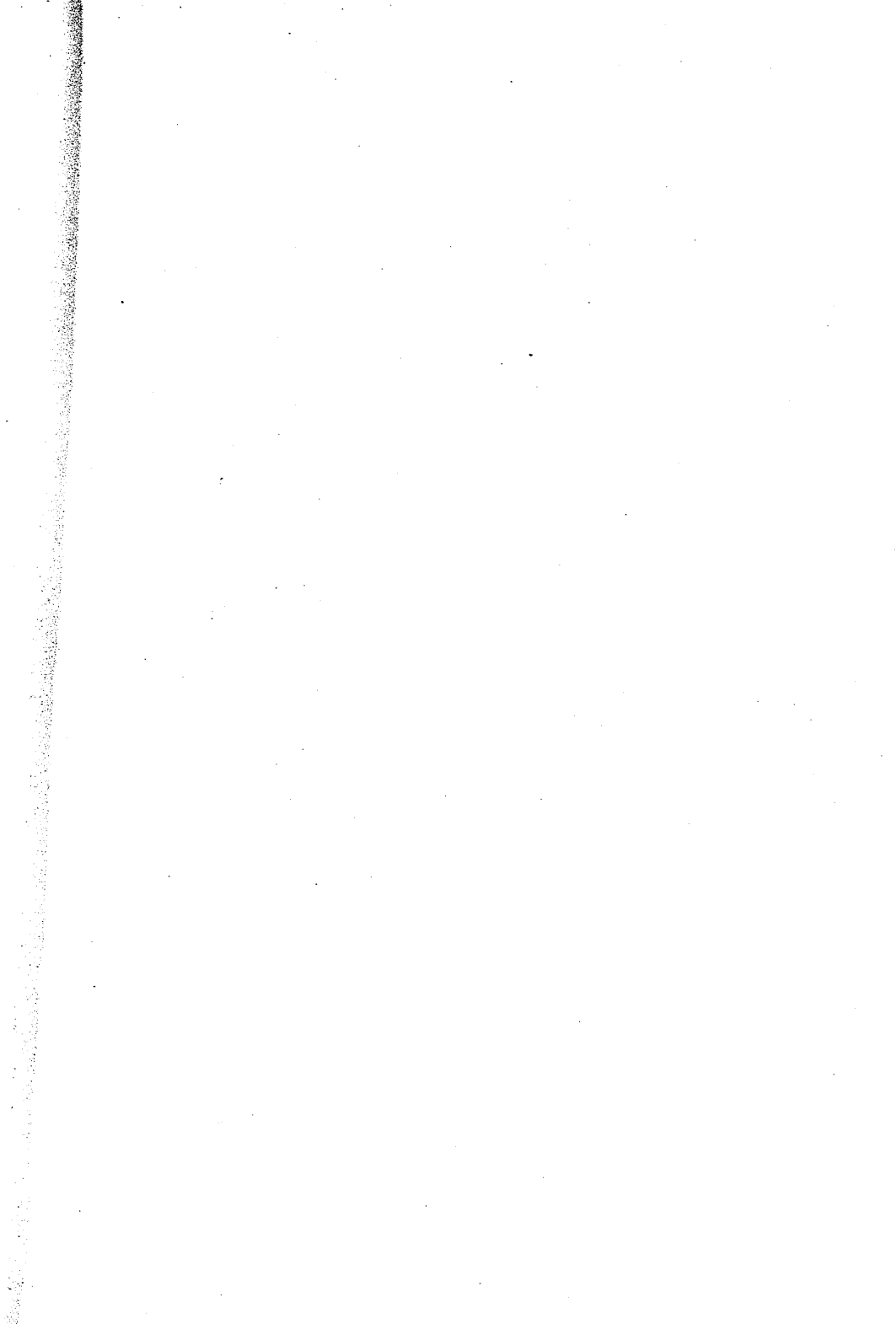
Eenige jaren later, 1721, arriveerde het O. T., doch de

¹⁾ Hiervan zijn nog exemplaren aanwezig op de bibliotheken te Leiden, te 's-Gravenhage en van Felix Meritis te Amsterdam.

Czaar was in oorlog met Perzië en zoo werden vermoedelijk de exemplaren met die van het N. T. voorloopig geborgen in een der kelders van het klooster St. Alexander Newski, welks drukkerij belast was met de uitvoering van het Slavische gedeelte, en na de terugkomst van den keizer werd daaraan niet dadelijk gedacht, hetgeen te minder te verwonderen is, omdat de Russische geestelijkheid, volstrekt niet ingenomen met 's keizers kerkelijke bemoeiingen, die met leede oogen aanzag en in 't geheim tegenwerkte.

De Russische geestelijkheid vreesde, daar dit de Nederl. tekst was en dus niet strookte met de Slavische en ook omdat Peter eene aansluiting van het Russisch Grieksche met het Nederl. Protest. Kerkgenootschap zocht. Reeds vroeger was eene vereeniging beproefd en nog kort geleden, 1706, hadden andermaal onderhandelingen plaats gehad, maar zonder gevolg. De Russische geestelijkheid zag nu waarschijnlijk in deze bijbeluitgave eene poging van den keizer, om deze vereeniging, haars ondanks, tot stand te brengen en trachtte wellicht daarom de verspreiding van dien bijbel te beletten, hetgeen haar waarschijnlijk ook gelukte en dit wel zonder zich openlijk tegen den keizer te verzetten door de exemplaren eenvoudig te laten bederven, en ze daardoor onbruikbaar te maken."

De Bijbel uitgegeven bij Cloppenburg in 1643 te Amsterdam met kaarten en kopergravures van C. Visscher, R. v. d. Hoeyen e.a. naar Rubens, Jordaens, Bloemaert e.a.; de Bijbel van 1670 bij de erfgenamen van Paulus van Ravesteyn; de Bijbel van 1714 met kopergravures naar Hoet, Houbraken en Picart, te Dordrecht en te Amsterdam bij J. en P. Keur; de Bijbel van 1739 met 40 zeer fraaie gravures van J. Luiken, met goud en kleuren afgezet door Van Gaast, gedrukt te Amsterdam bij H. Burgers, I. v. d. Putte, C. Oterlyck, enz.; de Bijbel van 1748 op blauw papier gedrukt te Gorinchem bij Nic. Goetzee; enz. enz., deze alle strekken ten bewijze, wat waarde aan de nieuwe overzetting werd toegekend. Geestelijke en stoffelijke belangen riepen ze te voorschijn en de jaren van godsd. behoeften, en wereldsche weelde spiegelen in vele edities zich af.

BS
460
.D9D8
v.1-3

Druten

Geschiedenis der Neder-
landsche Bijbelvertaling

FEB 17 1959

MAR 12 1959

NEW BOOK

der Neder-
lvertaling

OOK

BS
460
.D9D8
v.1-3

Druten
Geschiedenis
landsche Bijb

BS 460
.D9D8
v.1-3

SWIFT LIBRARY

en
scheidenis der Neder-
sche Bijbelvertaling

Y.

The first part of the book is a history of the
 world from the beginning of time to the
 present. It is written in a simple and
 easy to understand style. The second
 part is a history of the United States
 from the first settlement to the
 present. It is also written in a simple
 and easy to understand style. The
 third part is a history of the world
 from the beginning of time to the
 present. It is written in a simple and
 easy to understand style. The fourth
 part is a history of the United States
 from the first settlement to the
 present. It is also written in a simple
 and easy to understand style. The
 fifth part is a history of the world
 from the beginning of time to the
 present. It is written in a simple and
 easy to understand style. The sixth
 part is a history of the United States
 from the first settlement to the
 present. It is also written in a simple
 and easy to understand style. The
 seventh part is a history of the world
 from the beginning of time to the
 present. It is written in a simple and
 easy to understand style. The eighth
 part is a history of the United States
 from the first settlement to the
 present. It is also written in a simple
 and easy to understand style. The
 ninth part is a history of the world
 from the beginning of time to the
 present. It is written in a simple and
 easy to understand style. The tenth
 part is a history of the United States
 from the first settlement to the
 present. It is also written in a simple
 and easy to understand style.

